
ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 62ZM 6

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

160

Calvijn's Jeugd.

Calvijn op 25-jarigen leeftijd.

CALVIJN'S JEUGD,

Jongelingsjaren, Omzwervingen, Bekeering, en eerste optreden als Reformator,

BESCHREVEN DOOR

E. DOUMERGUE,
Hoogleeraar te Montauban,

VERTAALD DOOR

W. F. A. WINCKEL.

AMSTERDAM.
W. KIRCHNER.
1903.

EEN WOORD VOORAF.

De hoogleeraar DOUMERGUE heeft zich in een voorrede verklaard omtrent de methode, die hij bij het schrijven van zijn werk gevolgd heeft. Het komt ons gepast voor, daaruit een en ander mede te deelen.

Toen Z. H. G. de jeugd van CALVIJN ging beschrijven, was het zijn doel, te gelijk eene inleiding tot het leven en den arbeid van den hervormer te geven. Hij had anders kunnen doen. De gewone weg, die daarbij gevolgd wordt, is deze: Men beschrijft de gesteldheid der geesten, de voorbereiding tot de reformatie, het ten tooneele treden van de voornaamste personen van het drama dat zal gespeeld worden, om op die min of meer gekleurden grond een beeld van zijn held te schilderen, hem daarbij van zijn wieg tot zijn graf volgende. Maar dan zou hij eene abstracte methode gevolgd hebben, die geen rekening houdt met de bewegingen en de werkelijkheid van het leven.

Wanneer een groot man het levenslicht aanschouwt, valt de historie niet in twee afgeronde deelen uiteen; dan wordt zij niet verdeeld in de voorbereiding en in de geschiedenis van den held, wiens leven men gaat beschrijven. Integendeel is er niets opmerkelijks in de geboorte van een mensch, al wordt hij met den naam van JAN CALVIJN of van MAARTEN LUTHER gedoopt. Zijn kindsheid, zijn jeugd doorleeft hij in den regel zonder dat het publiek er iets van bemerkt. Men heeft dan slechts oog voor de instellingen waaronder, of de personen met wie hij leeft. Toen CALVIJN in het College van *La Marche* was, was de belangrijkste persoon van die inrichting CORDIER. Toen hij in *Montaigu* vertoefde, trok BÉDA ieders aandacht. De steden waarheen CALVIJN zich begaf, hebben een eigenaardig karakter; de kathedralen, waarin de menigte zich verdrong, en de hoogleeraren, aan wier voeten de studenten zaten, trokken de aandacht. CALVIJN

verkeert bijna geheel onbekend in die steden; de sterren, die daar schitteren, zijn mannen als WOLMAR, ALCIAT, L'ESTOILE, DANÈS. Hij oefent op die brandpunten der religie en der wetenschap geen invloed, maar zij oefenen onwillekeurig invloed op hem.

Een mensch leeft in zijn maatschappelijke omgeving evenals een visch in het water en een vogel in de lucht. Nu is het des hoogleeraars doel, het leven van CALVIJN, waarvan men zoo weinig weet, dat zoo verkeerd is voorgesteld, dat men zoo dikwijls eene belichaamde abstractie genoemd heeft, af te beelden. Om dat leven juist voor te stellen, om het te begrijpen en het op zijn rechte waarde te schatten, meende de schrijver, dat hij het zooveel mogelijk moest medeleven. Eerst dan zou hij het beeld van CALVIJN ook voor zijn lezers kunnen laten leven, als hij het wist te plaatsen in de lijst van de onderscheidene kringen, waarin CALVIJN zich vormde en ontwikkelde.

In het eerste deel van DOUMERGUE's werk beslaat CALVIJN de plaats, die hij in de wereld innam van zijn geboorte tot zijn vertrek uit *Frankrijk*. Dikwijls verliest men hem uit het oog. Maar dat kan de schrijver niet helpen. Doch naarmate hij met zijn werk vordert, zal CALVIJN een steeds grooter plaats innemen, totdat hij de laatste deelen geheel zal vervullen, gelijk hij *Genève* en zijn tijd met zijn persoonlijkheid vervuld heeft.

Het komt ons voor, dat de methode, door den hoogleeraar gevolgd, eene uitnemende is en dat hij die ook uitnemend heeft toegepast.

Bij het vertalen hebben wij er naar getracht, zoo min mogelijk vreemde woorden te gebruiken. De vele noten van het werk hebben wij, vooral in het begin, met enkele vermeerderd, hoofdzakelijk omdat wij er op rekenden, dat niet alleen personen die gestudeerd hebben, het ter hand zouden nemen.

Den uitgever brengen wij onzen dank, wijl hij moeite noch kosten gespaard heeft om DOUMERGUE's werk in een gewaad te laten verschijnen, dat in overeenstemming is met de kostelijkheid van het werk.

Wij verwachten, dat de geachte lezer het met evenveel genoegen zal lezen, als ondergeteekende het heeft bearbeid. Mocht het er ons ook toe brengen om den Naam Gods te verheerlijken, Die den grooten reformator met zoovele gaven toerustte en zoo heerlijk leidde.

W. F. A. WINCKEL.

Amsterdam, November 1902.

Eerste Boek.

DE FAMILIE.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE BAKERMAT.

I. Het volk van Picardië. — II. Pont-l'Evêque en grootvader Cauvin. — III. Het standbeeld te Noyon. — IV. Het huis van Calvijn — V. Noyon in de XVIe eeuw. — VI. Gérard Cauvin en Jeanne le Franc. — VII. De familie van Calvijn. — VIII. Het Evangeliënboek van de hoofdkerk.

I.

A uitgestrekte weilanden doorloopen te hebben, houdt de trein uit *Parijs*, voordat hij te *Noyon* aankomt, stil bij het gehucht *Pont-l Evêque*.

In onzen tijd ontziet de historieschrijver geen moeite om, als hij het leven van een groot man gaat beschrijven, de omgeving waarin deze verkeerde te leeren kennen, ten einde de zaden op te sporen, die langs den weg van natuurlijke ontwikkeling diens geest en karakter hebben gevormd. Laat ons daarom ons onderzoek bij *Pont-l'Evêque* aanvangen, want van dit kleine gehucht in Picardië is CALVIJN's familie afkomstig.

Wij zullen ons door een man, die te *Noyon* geboren werd, een afstammeling van CALVIJN in de vrouwelijke linie, ABEL LEFRANC, [1]) laten

---

1) Tegenwoordig secretaris van het Collège de France. Na zijn studie over La jeunesse de Calvin (1888) schreef LEFRANC een Histoire du Collège de France (1893) en Les dernières poésies de Marguerite de Navarre (1896).

voorlichten. Hij is er uitstekend van op de hoogte, wie en wat zijn voorouders waren.

»Er is geen volk," zegt hij, »dat meer voor de vrijheid gestreden heeft. Geen volk komt daarom lichter tot opstand of treedt gemakkelijker handelend op. Een kluizenaar uit Picardië zette Europa in den tijd der kruistochten door zijn brandend woord in vuur en vlam. In denzelfden tijd gaven de steden van het dappere en opbruisende Picardië *Laon*, *Amiens*, *Soissons*, *St. Quentin*, *Noyon* door een reeks van stoute eischen, dikwerf aangedrongen door oproerige handelingen, den stoot tot de beweging die leidde tot vrijmaking der burgerij. Boeren van Picardië begonnen de Jacquerie, [1]) van welken oorlog een hunner, de gevreesde GRAND FERRET, een verwoed vijand van den adel en van de Engelschen, de ziel was. Dergelijke heetgebakerde temperamenten ontzien niets, als het er op aankomt een einde te maken aan onrecht. Zij gloeien even spoedig van geestdrift als zij opstuiven van verontwaardiging. Men moet er zich ook niet over verwonderen, wanneer zij van het eene kamp naar het andere overloopen. Het is opmerkelijk, dat zoowel de Fransche Reformatie als de Ligue, die haar het bitterst bestreed, in hetzelfde land geboren zijn. Het is alsof de inwoner van Picardië, strijdlustig als hij is, er behoefte aan heeft de denkbeelden, waarvoor hij eerst zelf heeft geijverd, zoo spoedig als zij ingang gevonden hebben, te gaan bestrijden. Hij is in de eerste plaats een opposant. De lust om te redetwisten zit hem in het bloed. Maar hij is evenmin een mensch die aan alles twijfelt, als een haarkloover. De Picardiërs hebben behoefte om altijd met iets bezig te zijn; daarom worden zij te recht door MICHELET de Zuidelijken van het Noorden genoemd, en MICHELET was een hunner. Zij zijn stoutmoedig, zoeken altijd iets nieuws en nemen daardoor licht de manieren van sectarissen aan. Hun heldere en enthusiaste geest wordt dan somber. Zij treden dan even scherp op als hunne overtuiging krachtig is, maar deze wijze van doen is slechts een gevolg van hun vurigen ijver. De zucht, de zaak die zij voor rechtvaardig houden te doen triumfeeren, het streven naar hervormingen bezielt hen." [2])

Deze beschrijving van het volkskarakter wordt voldoende toegelicht, wanneer men de namen noemt van eenige mannen die in Picardië geboren werden: in de middeneeuwen ROSCELIN, de voornaamste pleitbezorger van het nominalisme, die door de hooge vlucht welke zijn geest nam, in de wijsbegeerte, de Godgeleerdheid en zelfs in de staatkunde een ommekeer teweegbracht; in de latere tijden SAINT-SIMON, CONDORCET, CAMILLE DESMOULINS, BABOEUF, MICHELET; tusschen de beide tijdperken in, ook in de 16e eeuw, LE FÈVRE, de eerste der reformatoren, ROUSSEL, OLEVITANUS, RAMUS, LAURENT VAN NORMANDIË, CRESPIN, J. MACARD, enz. — Laat ons er bijvoegen van *Doornik*: BAUDOIN, de rechtsgeleerde, eerst de vriend en later de vijand van CALVIJN, LA

1) De adel gaf den boeren den spotnaam van Jacques Bonhomme, d. i. Jakob de Sukkel. In 1358 ontstond ten gevolge der vreeselijke verdrukkingen van lijfeigenen en boeren, door belastingen en stroopende huurbenden, de boerenoorlog, dien men de Jacquerie noemde. [Vert.]

2) La jeunesse de Calvin, door ABEL LEFRANC, pag. 23 en 24.

FORGE, de koopman die zijn gastheer te *Parijs* was, MICHEL D'ARANDE, weldra de discipel van LE FÈVRE . . . !

Wanneer de halmen zoo dicht naast elkander staan, is dit een bewijs, dat de grond bijzonder vruchtbaar is.

II.

De goede en kwade hoedanigheden van het volk van Picardië kwamen wellicht het sterkst uit bij de bewoners van *Pont-l'Evêque*, een schippersvolk van de Oise, waaronder wij de CAUVINS aantreffen.

Het schippersberoep leidt er toe om veel te reizen en veel van de wereld te zien. Gewoonlijk hebben schippers een open en zelfstandig karakter, meer dan menschen die aan den vasten wal wonen. Uit het uitoefenen van het schippersbedrijf is de lust tot avonturen te verklaren, die men bij alle CAUVINS aantreft. De grootvader van CALVIJN was de laatste, die de traditie der familie volgde. [1])

Tot onze spijt ontbreken de noodige aanwijzingen omtrent CALVIJN's voorgeslacht. DRELINCOURT deelt mee, dat een document uit de 16de eeuw zegt: »Wij weten niets van de voorouders van CALVIJN, dan alleen dat het gerucht gaat, dat zijn grootvader kuiper te *Pont-l'Evêque* was, waar nog eenige van zijne verwanten wonen, die hem echter niet zeer na bestaan. Maar niet één heeft den naam van CAUVIN behouden." [2])

Het huis van den grootvader van den reformator schijnt rechts van den weg naar *Noyon*, bij een herberg gelegen te zijn geweest. [3]) Bij het einde der 16de eeuw vond men er nog maar overblijfselen van. In 1598 werden deze bezocht door ALEXANDER DE MEDICIS, die eenmaal paus zou worden. Op zijn reis van uit *Vervins*, waar hij het sluiten van het vredesverdrag tusschen Spanje en Frankrijk bijwoonde, steeg hij uit zijn draagstoel, om die hut te zien. [4]) Men schijnt toen gedacht te hebben, dat CALVIJN [5]) in dat huis geboren was.

Men moest hiervan terugkomen, en ook zijn de laatste overblijfselen van het gebouw verdwenen. Van het verleden dat ons belang inboezemt, is slechts één gedenkteeken overgebleven — de kerk.

Ik haast mij er heen te gaan. Alles is gesloten, de kerk, het kerkhof, de pastorie. Mijn kloppen op de deur vindt geen gehoor. Eindelijk

1) A. LEFRANC, a. w., p. 1. „Zijn grootvader was zeeman", zegt PAPIRE MASSON, Papirii Massonis Elogiorum, pars secunda. 1638, p 408. Na dit getuigenis te hebben aangehaald, voegt LE VASSEUR er bij: „Men houdt het er te *Noyon* voor, dat hij kuiper was." Annales de l'Eglise de Noyon, door JACQUES LE VASSEUR, theol. doctor van de faculteit te Parijs, p. 1151.

2) La défense de Calvin contre l'outrage fait à sa mémoire dans un livre qui a pour titre: Traité qui contient la méthode la plus facile et la plus asseurée pour convertir ceus qui se sont séparez de l'Eglise, par le cardinal DE RICHELIEU. Par CHARLES DRELINCOURT, à Genève. Pour J. A. et S. DE TOURNES, 1657, p. 36

3) A. LEFRANC, a. w., p. 3.

4) LE VASSEUR, a. w., p. 1151.

5) Wij noemen JEAN CAUVIN aanstonds met den naam, waaronder hij bekend is.

kom ik er achter, dat in een hut, zeker gelijkend op die welke CALVIJN's grootvader eenmaal bewoonde, de sleutel van al die heiligdommen te vinden is. Een goede vrouw ontsluit ze voor mij.

— Gij hebt dus geen pastoor? vroeg ik haar.

— O, al lang niet meer, antwoordde zij. Men zegt, dat er geen meer zijn.

Hoe zou de groote tegenstander der pastoors opgesprongen zijn van vreugde, wanneer hij dat woord gehoord had: geen pastoors meer! Ik ben echter overtuigd dat, indien hij vernomen had, dat zij niet door het Evangelie, maar door het ongeloof waren verdreven, groote droefheid over hem zou gekomen zijn. Denkende aan al zijne pogingen om de kerk voor die verwoesting te bewaren, zou hij hebben gezegd: »Ik ben rein van het bloed dier lieden."

Daar zijn wij in de kerk, een merkwaardig oud monument, schoon vóór korten tijd gerestaureerd. Het is een aanzienlijke dorpskerk, in Romaanschen stijl, hecht en sterk, met eenvoudige, korte, dikke pilaren zonder voet. Zij heeft drie schepen; de twee zijschepen zijn klein en smal. Alles is eenvoudig, maar kloek; het wil niet meer schijnen dan het is. Het koor is in Gothischen stijl gebouwd.

Hierin hebben de grootouders van CALVIJN gebeden, gebiecht en boetpredikatiën aangehoord. Daar hebben zij geknield. Voor die steenen doopvont zijn zij gedoopt en lieten zij hunne kinderen doopen. Als men wil zien, waar hun laatste rustplaats is, behoeft men slechts een paar stappen te doen, want het kerkhof is rondom de kerk.

BEZA zegt: »Het is zeker, dat in dit dorp (en dus in deze kerk) CALVIJN zelf, voordat hij Frankrijk verliet, eenige malen het volk heeft toegesproken." 1)

CALVIJN's grootvader had, zegt men, drie zonen: RICHARD, die zich als smid te *Parijs* vestigde, JACQUES, die zijn broeder volgde en hetzelfde handwerk in de hoofdstad uitoefende, GÉRARD, die het eerst in de familie geen handwerk uitoefende en zich iets vóór 1481 te *Noyon* vestigde; deze was de vader van den reformator. 2)

1) Opera XXI, 121. Met Opera wordt de beroemde uitgave van al de werken van CALVIJN door BAUM, CUNITZ en REUSS bedoeld, welke in 1860 begonnen en in 1900 voltooid is.

2) Men vindt in de manuscripten van de Nationale Bibliotheek te *Parijs* (verzameling DUPUY, vol. 761, fo. 176) een bladzijde, het geslachtsregister van CALVIJN behelzende. Sommigen stellen groot vertrouwen in de documenten, sedert de eerste helft der 17e eeuw door de gebroeders DUPUY verzameld. Het schrift van het register is van het einde der 16e eeuw. Maar het schijnt, dat dit geslachtsregister eenvoudig opgemaakt is naar de inlichtingen van P. MASSON. Deze auteur verklaart met JACQUES CAUVIN gesproken te hebben, die in 1583 nog het smidsbedrijf te *Parijs* uitoefende. P. MASSON, a. w., p. 411. Deze aanduiding plaatst ons voor een moeilijkheid. Wanneer men stelt, dat GÉRARD slechts 20 jaar oud was toen hij in 1481 griffier te *Noyon* werd (volgens LE VASSEUR, p. 1170), dan zou JACQUES, zijn oudere broeder, in 1583 125 jaar oud geweest zijn. Men moet daarom aannemen, dat GÉRARD een 20 jaren ouder dan zijn broeder geweest is. Dan zou in 1583 JACQUES bijna 100 jaar geweest zijn. Dit is niet aan te nemen. Zou men dan moeten onderstellen, dat in den tekst van MASSON een fout gekomen is en dat men daarin voor „zoon" „broeder" moet lezen? Dan zou grootvader CAUVIN twee zoons gehad hebben, RICHARD en GÉRARD. RICHARD, te *Parijs* gevestigd, zou een zoon JACQUES hebben gehad. Dan klopten de datums. Eene uitdrukking van MASSON pleit voor deze gissing. Volgens hem beval GÉRARD CAUVIN zijn broeder die naar *Parijs* ging, zijn

III.

In een half uur wandelt men, den ouden weg volgende, van *Pont-l'Evêque* naar *Noyon*. *Noyon* duikt met zijne torens uit het groen der weilanden in het groen van eenige boomen voor ons op. Op den achtergrond ziet men kleine heuvels: het is een schilderachtig, bekoorlijk tooneel.

Noyon! De kanunnik LE VASSEUR roept uit: »O *Noyon*, schouwburg, amphitheater, zetel, heiligdom van onschuld, oprechtheid en reinheid! Geroemd als de heilige onder de heiligen, de vrome onder de vromen, de edele onder de edelen! Die stad is heilig door zoovele heilige reliquieën als zij bezit."

Laat ons *Noyon* eenvoudig de stad van CALVIJN noemen.

Een schoone, breede weg leidt van het station naar de hoofdstraat der stad. Het oog valt dan aanstonds op een standbeeld.

Voorwaar, de stad heeft goed gedaan, daar zijn grooten man te plaatsen, om de vreemdelingen in staat te stellen hem te groeten. Eerst ziet men het beeld op den rug. Maar op het voetstuk leest men van verre reeds: »Souscription publique", om te laten uitkomen, dat de kosten van het standbeeld uit vrijwillige bijdragen van het algemeen zijn bestreden. Wij staan er voor Het is het standbeeld van.... SARRAZIN!

Wie is SARRAZIN? Wat wij op het voetstuk lezen, zegt ons, dat hij een schilder en beeldhouwer was, die in 1592 te *Noyon* geboren werd en in 1660 in *De Louvre* stierf. Deze mededeeling is niet erg geschikt om ons over onze teleurstelling te troosten.

De bewoners van *Noyon* wilden een standbeeld oprichten voor den man die het sieraad van hunne stad was geweest, en zij deden het niet voor JAN CALVIJN, maar voor JACOB SARRAZIN!

Daarop volgen stille, verlaten straten. *Noyon* is een plaatsje, waaruit alle leven en vertier verdwenen is. Het is, alsof de straf voor de miskenning van zijn grootsten burger er op drukt.

Maar voor ons doel is dit goed. Omdat het heden niets is, wordt het verleden alles. En juist het verleden zoeken wij.

IV.

Wij gaan het eerst naar »het huis van CALVIJN".

In den hoek van het Korenplein, tusschen de straat die tegenwoordig naar CALVIJN genoemd wordt en een steegje, verrijst een blok huizen met afzonderlijke daken en gevels, die verschillend zijn in hoogte en vorm.

Een dier huizen, tegenwoordig het »Hotel van Frankrijk", wordt algemeen het huis van CALVIJN genoemd. Maar het is niet van de

---

broeder RICHARD aan, „en aan diens broeder JACQUES". Waarom sprak hij niet van zijn beide broeders? Het is eenvoudiger, als men leest: aan zijn broeder RICHARD en aan diens z o o n JACQUES. Maar daarmede zijn niet alle moeilijkheden uit den weg geruimd, en het is vreemd, dat men een neef van 14 jaar aan zijn neef van denzelfden leeftijd aanbeveelt.

16e eeuw en draagt ook het jaartal 1683. Een koffiehuis heeft het schoone er van weggenomen. Volgens een oude prent in steendruk was het niet van sierlijkheid ontbloot.

Voor dit huis, dat op zijn vroegst in de 17e eeuw gebouwd werd, verrees het »huis met het hert"; [1]) daarvóór had er het huis van GÉRARD CAUVIN gestaan. Want dit laatste, zegt DESMAY, werd, zonder twijfel op aanstoken van de Ligue, uit haat tegen den reformator, »vernield en met den grond gelijkgemaakt".

En toch scheen het de wil Gods te zijn, dat het gebouw bleef staan. In 1552 werd de stad door de Spanjaarden in brand gestoken; alle huizen werden vernield, alleen het huis van CALVIJN bleef gespaard. De hervormer schreef aan zijn vriend BLAURER: »Inmiddels, wat ik nooit voor mogelijk zou gehouden hebben, overleef ik mijn vaderland; de stad, waarin ik geboren ben, is geheel door een brand verwoest, elken dag moeten wij de vreeselijke rampen van geheel Picardië vernemen." [2]) Eenige dagen later vult hij deze mededeelingen aan. Een vriend heeft hem verhaald, dat »onder de puinhoopen zijner stad een zonderlinge zaak hem is voorgekomen: het huis van zijn vader bleef ongeschonden te midden van al de andere brandende huizen." Er was bijgevoegd: »Ik twijfel er niet aan, of God heeft dit getuigenis laten uitgaan tegen al degenen uwer stad, die acht of tien dagen te voren Monsieur DE NORMANDIE en de rest in beeltenis verbrand hadden." [3])

In het voorbijgaan zij opgemerkt, hoe CALVIJN met een bewogen gemoed spreekt over de rampen van zijn geboortestad: »zijn vaderland", zooals men in dien tijd zeide. Als nieuwe onheilen haar treffen, laat hij nieuwe klaagtonen hooren. Toen hij vernomen heeft, dat *St. Quentin* genomen is, schrijft hij: »Van *St. Quentin* is het een dagmarsch tot *Noyon*, gelegen in een open streek en blootgesteld aan de plunderingen van den vijand. Als het loopend gerucht waarheid bevat, zou ik reeds tweemalen mijn vaderland overleefd hebben." [4])

Men ziet hieruit, dat het CALVIJN niet ontbrak aan vaderlandsliefde, al heeft men hem van het tegendeel beschuldigd.

Maar hetgeen de vijandige Spanjaarden, door het verwoestend element geholpen, niet vermochten, hebben de medeburgers van den reformator gedaan. DESMAY verhaalt, tot welk een hoogte hun fanatisme steeg. Na medegedeeld te hebben, dat het huis van CALVIJN met den grond gelijkgemaakt was, voegt hij er bij: »dat zeker iemand uit *Artois* het weder deed opbouwen. Maar evenals de vloek Gods viel op hen die, onder JULIAAN DEN AFVALLIGE, den tempel te Jerusalem lieten herbouwen, van welken de Zaligmaker geprofeteerd had, dat geen steen op den anderen zou blijven, zoo viel hij op dien ellendige van *Artois*, die wilde eeren hetgeen God verafschuwde; want een jaar nadat hij het huis had laten herbouwen, werd hij voor de poort opgehangen." [5])

1) DESMAY en LE VASSEUR zeggen, dat CALVIJN geboren werd »in de plaats waar tegenwoordig het hert uithangt".

2) Opera XIV, p. 412.

3) Opera XIV, p. 476.

4) Opera XVI, p. 604.

5) DESMAY, p. 2, 3. LEFRANC, p. 5.

Zou blinde ijverzucht ook aan DESMAY zelven geen parten hebben gespeeld? [1]) Zou hij niet hebben overdreven?

Het huis van GÉRARD CAUVIN werd geheel met den grond gelijkgemaakt, zegt hij Is dit bijwoord »geheel" juist? Dit is betwistbaar.

Een inwoner van *Noyon*, die zich veel met dit vraagstuk heeft ingelaten, heeft in het Bulletin du Protestantisme (1897, p. 371—376) belangrijke aanwijzingen gegeven. Zij komen hierop neer.

Het tegenwoordige »Hotel van Frankrijk" was slechts een deel van de woning die CALVIJN's vader bezat. Die woning bestond uit drie deelen. Eerst het hotel, daarna de restaurant JACQUELIN, en eindelijk, verbonden aan het laatste gebouw, een binnenplaats, die aan drie zijden door merkwaardige en schilderachtige gebouwen omsloten wordt.

Die binnenplaats en die gebouwen bestaan nog, toegang gevende tot de beide andere huizen. Dan is het huis van GÉRARD CAUVIN niet »geheel" vernield.

De overlevering zegt, dat de gebouwen, welke op de binnenplaats uitkwamen, tot woning van GÉRARD CAUVIN dienden. [2])

Zou dit waar zijn? Zou hier het heilige der heiligen zijn voor hen, die de oudheden, welke op CALVIJN betrekking hebben, bestudeeren?

Niet zonder ontroering treed ik dit binnen.

Het is een kleine binnenplaats, waaraan sedert de 16ᵉ eeuw niets veranderd is. De smalle vakken der muren zijn met leien bedekt, terwijl op het steile dak op verschillende hoogten gebroken daken worden aangetroffen. In de beide hoeken tegenover den ingang zijn twee uitgebouwde trappen. Van de trap aan de rechterzijde is het onderste gedeelte alleen open en laat ons smalle houten treden zien, die naar een soort van vierkanten toren leiden; de andere trap, aan den linkerkant, is kleiner en van een balustrade voorzien. Deze brengt ons in de beroemde kamer van JEANNE LE FRANC, de kamer waar zij JAN CALVIJN ter wereld bracht.

Deze kamer ziet er niet onbehaaglijk uit, met haar plafond met kleine balkjes, gedragen door een grooten balk.

---

1) Dit fanatisme is nog op den huidigen oogenblik in Frankrijk te vinden. Toen men vernam, dat de raad van de stad *Noyon* aan de rue Fromentière den naam van CALVIJN wilde geven, nam L'ami de l'ordre een artikel op, getiteld: CALVIJN nooit! Daarin wordt CALVIJN voorgesteld als een zeer groot misdadiger, die oorzaak werd van burgeroorlogen over den godsdienst, door wien onderscheidene provinciën te vuur en te zwaard werden verwoest. Daarbij wordt betoogd, dat CALVIJN niets duurzaams heeft tot stand gebracht. Er is geen Calvinist meer op de aarde, maar er zijn wel Protestanten, d. w. z. volgelingen van LUTHER, den aartsvijand van CALVIJN. CALVIJN is in één woord slechts een monnik die de kap heeft afgelegd. De eerste de beste werkman verdient meer, dat men zijn naam aan een straat geeft, dan CALVIJN.

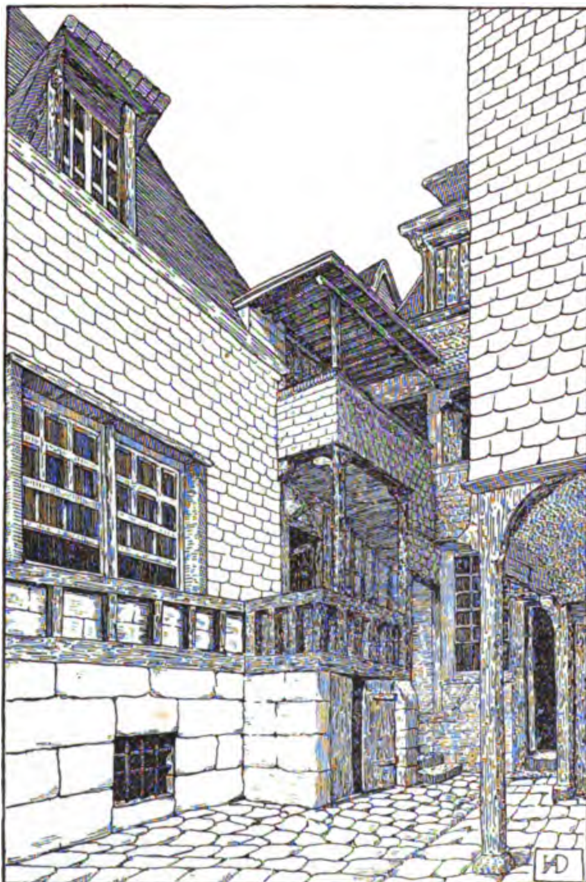
De redactie voegt bij dit artikel de opmerking: „CALVIJN is een naam dien wij uit onze historie zouden willen uitwisschen. Hij heeft aan niemand een enkelen dienst bewezen; hij heeft overal onheil gesticht."

2) WEISS schrijft over de gebouwen: „De binnenplaats en het huis zijn kennelijk van de 15e eeuw; zij hebben geen ingrijpende wijziging ondergaan." Over de kamer van JEANNE LE FRANC zegt hij: „Het schijnt, dat vroeger de reizigers, die in het Hôtel de France afstapten, dikwijls verzochten die kamer te mogen hebben." Bulletin, 1897, p. 374.

Heeft daar de wieg gestaan van den schrijver der Institutie?

Is het wel zeker?

In elk geval heeft op deze schilderachtige plek de kleine CAPETTE, de kleine CALVIJN, onder het liefderijk oog van JEANNE, met zijn broertjes en zusjes gespeeld; daar arbeidde hij onder de oogen van GÉRARD, die zoo trotsch was op zijn zoon.

Binnenplaats van CALVIJN'S geboortehuis te *Noyon*.

V.

De man die het bloed van de zeelieden van *Pont-l'Evêque* in zijn aderen voelde vloeien, moest zich hier recht op zijn plaats gevoelen.

»Geen stad droeg meer den stempel van Picardië dan *Noyon*. In geen stad werd meer de geest gevonden van verzet tegen de regeering, gemengd met het onverzettelijkste dogmatisme, welke de eigenaardigheid is van het land.... Het was een stad van geestelijken en monniken,

vol van kerken en kloosters, waardoor zij den naam van het »heilige" *Noyon* kreeg. Maar zelden leefden de bisschop en het kapittel met elkander in volkomen harmonie. Zij sloegen alleen de handen in elkaar om tegen de burgers op te trekken. Deze leefden tegenover de geestelijken voortdurend in een soort van stil verzet.... Weinig gemeentebesturen waren zoo geheel in handen van leeken als dat te *Noyon*. Het was een voortdurende strijd... Overigens wakkerde die wereld van mannen van de pen, en de procureurs die de verschillende geestelijke lichamen er op nahielden, den geest aan, die een behagen heeft in twistgedingen. De strijd tusschen het element der geestelijken en dat der leeken maakte het burgerlijk leven zeer krachtig." 1)

Deze oude historie wordt ons ook verhaald door de gedenkteekenen die thans nog uit dit tijdperk aanwezig zijn. Zij doen het verleden te midden van de tegenwoordige doodsche stilte weder opleven.

In de eerste plaats hebben wij het stadhuis te bezien, waarin GÉRARD CAUVIN en JEAN LE FRANC, zijn toekomstige schoonvader, onder de burgers werden opgenomen. Het werd in 1486 gebouwd en vergroot in 1523. Alleen de poort en het geveldak zijn daarvan vernieuwd. Het geheel doet door zijn weelderigen bouw en door de overvloedige versierselen die de beeldhouwer aanbracht, zien dat zij, die daar gingen tronen, mannen van gezag wilden zijn, die niet uitmuntten door bescheidenheid.

Op de plaats die voor markt diende, was de wachttoren, een soort van kleine citadel in goed verdedigbaren staat, waarvan de twee klokken de burgers samenriepen om vergaderingen te houden of om oproer te maken.

Het stadhuis is in de laagte, de kerk in de hoogte; ze werd gebouwd op een heuvel, dien zij geheel in beslag heeft genomen. Een geheele wereld is hier bijeen: kathedraal, paleis van den bisschop, kapellen, sacristieën, bibliotheek, kapittel, klooster, de gevangenis niet te vergeten. En dat alles is daar nog ongeveer in denzelfden staat als in de dagen van GÉRARD CAUVIN.

Dus na de citadel der burgerij komt de vesting van de kerk, de kathedraal met hare krachtige vierkante torens, die niet eindigen in een ranke spits, maar uitloopen in een zwaar, somber dak, zonder eenige versiering.

»Mannelijk, bijna ruw; kloek, bijna plomp, maakt deze gevel een levendigen en ongewonen indruk." 2)

Onder de schaduw dezer torens waren de woningen der kanunniken. Men kan ze tegenwoordig nog zien onder de laatste gedaante die zij gehad hebben, met hunne acht zware portes-cochères. De Fransche revolutie joeg de laatste bewoners er voorgoed uit. 3)

Het inwendige van de kathedraal is even sierlijk en bevallig, als het uitwendige zwaar is en forsch. De stijl is een mengeling van de Romaansche (de bouwtrant der geestelijken) en de Gothische bouworde (die der leeken). »Het schijnt, dat de geest van overgang onder

1) LEFRANC, p. 25, 32, 76.

2) VITET, p. 154.

3) VITET, p. 6.

die even kloeke als trotsche, maar boven alles harmonieuze gewelven zweeft." [1])

Wat wil dit zeggen?

De burgerij van *Noyon* verkreeg hare vrijheden niet door een opstand waarbij bloed vloeide. Bisschop BAUDRY, die in het begin der 12ᵉ eeuw de kerk regeerde, was een wijs kerkvorst, die in 1108 een oproer voorkwam door de noodige vrijheden vrijwillig te geven.

Toen men in 1150 de kathedraal bouwde, was het burgerlijk bestuur gevestigd en het gezag van den bisschop geëerbiedigd. De rondboog van den Romaanschen stijl en de spitsboog van den Gothischen stijl werden saamgevoegd evenals de machten van de kerk en van de overheid saamwerkten. Zoo ontstond de hoofdkerk van *Noyon*.

Maar deze eenstemmigheid duurde niet lang. Daarbij wijst die kerk op een anderen, niet minder ernstigen strijd in den boezem der kerk zelve. Is het niet opmerkelijk symbolisch, dat de kathedraal van *Noyon* den zetel van het kapittel van dien van den bisschop scheidt? De breedte van het heiligdom was niet genoeg om te verhinderen, dat die elkander vijandige broeders slaags raakten.

Links van den hoofdingang der kerk geeft een poort toegang tot een prachtig klooster. Drie zijden zijn helaas verdwenen; de vierde is alleen overgebleven met haar breeden gevel, welke door sierlijke kruiskozijnen gebroken wordt.

In dit gedeelte van het klooster bevindt zich de deur die toegang geeft tot de kapittelzaal, [2]) een prachtige zaal, waarvan het gewelf in het midden gedragen wordt door vier dunne, hooge pilaren, welke noch voor het licht noch voor het gezicht hinderlijk zijn. Het geheel is een model van sierlijkheid zonder gekunsteld te zijn, en van rijkdom zonder overdaad, dat aan de beroemdste kapittelzalen doet denken, zooals b. v. die van St. Martin des Champs te *Parijs*.

Het kapittel van *Noyon* was van ouden datum en machtig, met vele rechten en bijzondere pretensiën. De 57 kanunniken werden »Messeigneurs" [3]) genoemd. »Messeigneurs, ik word uw man," zoo luidde het begin van den eed dien elk schildhouder van het kapittel aflegde. In 1404 besloot een concilie van kapittels der provincie Reims: »Geen kanun-

---

1) VITET, p. 9.

2) „De historieschrijvers hebben slechts één kapittelzaal en één klooster gezien, die voor veel geld in de 13ᵉ of 14ᵉ eeuw gebouwd zijn, wijl toen de kanunniken van *Noyon* wereldlijke geestelijken werden. Zij hebben over het hoofd gezien, dat de gebouwen ten noorden van de kerk de kloostergebouwen waren van een vroegere periode. Zij hebben niet opgemerkt. dat naast die zaal de keuken was, welke gemeenschap had met den grooten zolder en met het voorplein; dat onder die gebouwen een groote, prachtige kelder gevonden werd, waarvan de verborgen trap in het klooster juist naast de deur van de keuken uitkwam; dat de put midden in een kleine weide was; dat op twee passen van het kleedvertrek en de schatkamer andere kloostergebouwen stonden." Antiquités de Noyon, par MOËT DE LA FORTE MAISON, 1845, p. 355 „Men verdeelde de zaal in twee deelen, om een keuken en een eetkamer te hebben. Ofschoon de schoorsteen van die keuken afgebroken is, bestaan de consoles, waarop hij rustte, nog." Id., p. 379, 381.

3) In de Roomsche kerk worden bisschoppen en aartsbisschoppen als „Monseigneur" aangesproken.

nik zal buiten de stad verder dan een mijl mogen paard rijden, zonder twee paarden en een behoorlijken knecht."

Groote heeren, die gevoel hadden van hun eigenwaarde, hadden een zaal willen hebben, overeenkomende met hun macht en die een symbool was van hun trots.

Hier is voor een groot deel de kerkelijke historie van *Noyon* afgespeeld en ook het grootste deel van de geschiedenis der CAUVINS. Hier verscheen GÉRARD; hier stond men kerkelijke inkomsten aan zijne kinderen toe; hier heeft JAN CALVIJN de eeden afgelegd, toen hij, naar de gewoonte van dien tijd, op twaalfjarigen leeftijd »in werkelijk bezit gesteld werd" van zijn eerste »benefice"; hier besprak men dikwijls het lot van den oudsten zoon CHARLES; hier vorderde CHARLES de absolutie voor het lijk van zijn vader, terwijl er tusschen de bedrijven door met het gilde der slagers gekibbeld werd over het recht dat het kapittel had op schapeschouders, en men den merkwaardigen strijd voerde over den baard van bisschop JEAN DE HANGEST.

Het kapittel had in den bisschop zijn tegenpartij.

De gebouwen van de »Messieurs" waren aan den linkerkant van de hoofdkerk gelegen, het episcopaat aan de rechterzijde, terwijl er nog altijd tusschen de kerk en het bisschoppelijk paleis een tamelijk groote tuin ligt. Op eenige passen van de kerk der kapittel-heeren verrijst de particuliere kapel van den bisschop, want deze had, omdat hij menigwerf met het kapittel overhoop lag, behoefte aan een eigen kerk. Van het bisschoppelijk paleis zijn nog maar brokstukken over, maar deze zijn toch voldoende om te doen zien, hoe prachtig het geheele gebouw geweest is.

De stichter van dit paleis was CHARLES DE HANGEST, neef van den beroemden aartsbisschop van *Rouaan*, GEORGES D'AMBROISE, die door zijn deugden en talenten onder de bisschoppen van *Noyon* beroemd werd. Hij was van 1501 tot Augustus 1525 bisschop; toen droeg hij zijn ambt over aan zijn neef, JEAN DE HANGEST. [1])

Maar door een nieuwe acte (18 Sept.) werd CHARLES weder vicaris-generaal van JEAN, en kreeg daarbij zulk een uitgebreide volmacht, dat zijn macht, wat de uitoefening van het gezag aangaat, in niets van die van den bisschop zelven verschilde. Een kunstgreep. CHARLES stierf drie jaren later.

JEAN wordt door LE VASSEUR geteekend als een geleerd man, die zich zijn waarde bewust was, waarom hij zich des te meer waanwijs aanstelde en plotseling aan het kapittel de tanden liet zien. [2])

»Indien deze kerkvorst," schrijft COLLIETTE, »al niet inwendig besmet was met Protestantsche dwalingen, liet hij gedurende zijn episcopaat van 52 jaren alles zoo rustig begaan, dat hij daardoor, de plaats die hij bekleedde in aanmerking nemend, verderfelijk werd voor kerk en staat, terwijl zijne persoonlijke overtuiging uiterst verdacht was." [3])

1) De acte van afstand werd opgemaakt door „GÉRARD CAUVIN en JEAN MAUPIN, apostolische notarissen." LE VASSEUR, p. 1116.

2) LE VASSEUR, p. 1116, 1117, 1122.

3) Bulletin du protestantisme, VIII, p. 415. — COLLIETTE schreef: Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique civile et littéraire de la province de Vermandois. (*Cambrai*, 1771, 1772.)

Hij kreeg met het kapittel moeite over zijn baard. Hij had dien laten groeien. Het kapittel vroeg hem, zich »in een behoorlijken staat te brengen, d. w. z. zich behoorlijk te laten scheren, anders zou hem de toegang tot het koor en het bisschoppelijk ornaat worden ontzegd." [1])

De bisschop weigerde, en wilde den 1sten April 1533 met zijn langen baard het koor binnengaan, »of liever, wilde alle ordonnantie overtreden". Maar de deken van het kapittel sloot voor hem de deur dicht.

De bisschop wilde nu toonen, dat ook hij nog iets te zeggen had. Er waren in Frankrijk in November 1534 algemeene processiën voorgeschreven. Die te *Noyon* zou volgens het besluit van het kapittel op een Dinsdag plaats hebben. Den avond te voren laat de bisschop den omroeper »in een onderaardschen kerker" sluiten, en beveelt, dat de processie op Woensdag zal plaats hebben. Het volk, dat van het uitstel niets heeft gehoord, komt samen, wordt ontevreden en houdt op Dinsdag processie. De bisschop doet het kapittel in den ban. Een proces is het gevolg. De bisschop wordt in het ongelijk gesteld, [2]) verlaat de stad en laat het terrein open voor onruststokers en voor de nieuwe leer, die reeds begon ingang te vinden. [3])

VI.

Zoo was *Noyon* in de 16de eeuw. Welk een open veld voor de eerzucht en de hoop van een bekwaam Picardiër, die zich er bovenop zocht te werken! GÉRARD was geschapen voor *Noyon*, gelijk *Noyon* voor hem.

Nadat eenige jaren verloopen waren, was niemand meer echt burger van *Noyon* dan hij. In hem waren al de deugden en hartstochten en was geheel het streven van zijn stadgenooten vereenigd.

De stukken doen hem kennen als een man, versierd met vele verstandsgaven en begaafd met onvermoeide werkkracht.

DESMAY geeft van hem deze teekening: »Hij was een listig man, een fijne, geslepen geest, bedreven in looze streken, en daarbij een groote deugniet, eene omstandigheid die hem zijn huiselijke belangen deed verwaarloozen, waardoor de fortuin hem dikwijls ontglipte, waar hij die als man van verstand had kunnen grijpen, van welken de heeren CHARLES en JEAN DE HANGEST, oom en neef, bisschoppen van *Noyon*, zich goed wisten te bedienen." [4])

---

1) Over het dragen van een baard werd ook elders getwist. Eenmaal trad daarbij zelfs de koning van Frankrijk tusschenbeide. HENDRIK II schreef aan het kapittel van *Troyes* een brief, met verzoek zijn bisschop te ontvangen „zonder dat deze eerst zijn baard had afgeschoren". Hij vroeg dat als een welwillendheid tegenover hem. DE SAINT FOIX, Essais historiques sur Paris, VII, p. 164. — De bisschop van *Chartres* kon eerst zijn intocht doen, na van het kapittel verlof verkregen te hebben om zijn langen baard te houden. France protestante, 1re éd., V, p. 389.

2) LE VASSEUR, p. 1123.

3) LEFRANC, p. 36.

4) DESMAY, p. 2.

LE VASSEUR beschrijft hem aldus: »Als een schitterende geest en zeer doorkneed in de fijnste praktijken en geheimen van het proces, drong hij zich overal in en wist de zaken te bekuipen, welke hem ten slotte overstelpten, daar ieder een man, die zoo behendig was in dit soort van schermkunst en wien het noch aan ijver noch aan scherpzinnigheid ontbrak, zocht te gebruiken. Hij werd dus apostolisch notaris, procureur-fiscaal van het graafschap, scriba van het kerkelijk gerechtshof, secretaris van het bisdom en promoteur van het kapittel. In één woord, hij nam zooveel hooi op zijn vork, dat hij er zijn leven lang mede verlegen was." 1)

Wanneer vijanden, die niet voor laster terugdeinzen, zulk een uitspraak laten hooren, zal men de waarheid herkennen in het sobere oordeel dat TH. BEZA uitspreekt: »GÉRARD CAUVIN was een man, begaafd met een goed verstand en een helder oordeel, en daarom zeer gezocht door de edellieden van dat landschap." 2)

GÉRARD CAUVIN was dus de raadsman van de geestelijkheid en van den adel.

In 1479 3) werd hij onder de burgers opgenomen, nadat hij een 20-tal jaren onafgebroken te *Noyon* gewoond had; toen hij met JEANNE LE FRANC gehuwd was, werd hij eerst recht burger.

LE FRANC was hotelhouder te *Kamerijk* geweest, die, na fortuin gemaakt te hebben, zich te *Noyon* gevestigd had, waar hij in 1498 als burger ingeschreven werd. Hij kwam in den raad der stad en werd weldra een der eerste notabelen, veel rijker dan CAUVIN. LE FRANC betaalde vier pond tegen CAUVIN veertien stuivers belasting.

Zijne dochter JEANNE had niet alleen geld, maar was ook bevallig en vroom. DESMAY meldt, dat men zich haar nog in 't begin der 17de eeuw herinnerde als »eene van de schoonste vrouwen van haar tijd". 4) Trots een zwakke poging van LE VASSEUR om haar te belasteren, zeide de overlevering te *Noyon* van haar, dat zij zich gedurende haar leven onderscheiden had door godsvrucht. 5)

BEZA schrijft met zijn gewone kortheid: »CALVIJN's vader was genaamd GÉRARD CAUVIN, zijne moeder JEANNE LE FRANC, beiden van eerbaren naam en middelmatigen rijkdom." 6)

Hier komt een verschil tusschen LUTHER en CALVIJN aan den dag. »Ik ben de zoon van een boer," zei de Duitsche reformator dikwijls; »mijn vader, mijn grootvader, al mijne voorouders waren echte boeren. Mijne ouders zijn eerst zeer arm geweest, en mijne moeder heeft, om ons te kunnen opvoeden, dikwijls haar hout op den rug gedragen. Zij hebben gedaan, wat niemand tegenwoordig doen zou" 7) — En uit die

1) LE VASSEUR, p 1151, 1155.

2) Opera XXI, p. 29.

3) LEFRANC p. 2.

4) DESMAY, p. 3.

5) „LE VASSEUR heeft dit schoon aangezicht willen bezoedelen door laster, die geen grond heeft: „Een mooie vrouw," zegt hij, „maar van wie een tamelijk slecht gerucht uitgaat." DRELINCOURT, p. 1942. LE VASSEUR, p. 1152.

6) Opera XXI, p. 29.

7) LUTHER, zijn leven en zijn werk, door FÉLIX KUHN, I, p. 19, 22.

omgeving moest de harde strijder geboren worden, welke geroepen was om den aanval te beginnen en door zijne verschrikkelijke slagen den kolos van Rome te verbijsteren en omver te werpen.

De ouders van den Franschen reformator waren gegoede, deftige burgers. In zulk een kring moest de organisator van de reformatie geboren worden, die, in betrekking staande tot de edelsten en de nederigsten, tot regeeringen en kerken, als roeping had om in het recht en in de politiek, en niet minder in de theologie en in de praktijk der godzaligheid baanbreker te zijn.

VII.

Wanneer men wil weten, hoe de omgeving was, waarin de reformator geboren is, wordt het volgende belangrijk. CALVIJN's familie is alleen clericaal te noemen als men let op de ambten die sommige harer leden bekleedden. Maar zij was beslist anti-clericaal van geest en toonde dit door daden.

GÉRARD CAUVIN was, dank zij de betrekkingen die hij met verschillende personen onderhield, en de vele ambten die hem opgedragen waren, niet alleen gegoed, maar ook onafhankelijk geworden. Deze omstandigheid deed zijn karakter des te meer uitkomen. Zoo zien wij hem, den 5den Aug. 1524, voor het kapittel verschijnen, om aan de kanunniken de reden te vragen van een inhechtenisneming, die volgens hem onwettig was. [1])

De kinderen waren als de vader.

GÉRARD en JEANNE hadden vier zonen en twee dochters: CHARLES, JEAN, ANTOINE [2]) en FRANÇOIS, die jong stierf, MARIE en een ander meisje van wie men den naam niet weet. [3]) Wij moeten hier alleen iets van CHARLES zeggen.

Hij was te *Noyon* kapelaan van het altaar der Gésine, daarna der Madeleine en pastoor van *Roupy*. Natuurlijk hebben LE VASSEUR en DESMAY slechts een minachtend woord over hem. De eerste zegt: »CHARLES had een plomp oordeel," en de tweede: »CHARLES CAUVIN, oudste broeder van JAN CALVIJN, was een domkop, die een slecht leven leidde, den rang dien hij bekleedde onwaardig. [4]) Van zijn slecht leven weet DESMAY slechts twee feiten mede te deelen: onbetamelijke en beleedigende woorden, toegevoegd aan een pedel, die hem een

1) LEFRANC, p. 7.

2) Opera XXI, p. 53. Kennelijk bij vergissing heeft men gesproken van een tweeden Antoine, die op jeugdigen leeftijd zou gestorven zijn.

3) Deze trouwde te *Noyon*. MARIE schijnt al spoedig de stad verlaten te hebben. Een brief van CALVIJN uit *Parijs* (HERMINJARD geeft het jaartal 1532 op, II, 398, Opera X, p. 16) aan zijn vriend DANIEL D'ORLÉANS sluit met deze woorden: „Gij zult er wel voor zorgen, dat mijne brieven aan mijne zuster MARIA PALUDANA ter hand gesteld worden." Dit was zeker de gelatiniseerde naam van haar man. Later moest zij haar broeder naar Genève volgen. Wij zullen over ANTOINE later handelen. Door MASSON wordt hij „mercator caligarius", schoenmaker, genoemd.

4) DESMAY, p. 3.

bevelschrift van heeren kanunniken kwam beteekenen (11 Febr. 1529), 1) en een twist, waarbij hij een geestelijke had geslagen (13 Febr. 1530). 2) Dit was zeker te heftig. Maar de kerk had zich gelukkig kunnen rekenen, indien geen van hare kanunniken ooit zwaarder zonde op zijn rekening had gehad!

CHARLES hield vol, dat hij niet verkeerd gedaan had, en verklaarde, dat hij zich volstrekt niet bekommerde om dergelijke excommunicatiën.

DESMAY voegt er aan toe, dat »niettegenstaande deze rebellie hij steeds vrienden in het kapittel bleef houden, die hem steunden". 3) Hij werd, al was hij in den ban gedaan, in rang verhoogd, waarom hem de toegang tot het koor verboden werd (15 Sept. 1531). 4)

Tot hiertoe was de loop van zaken wonderlijk, 5) hij wordt nu geheimzinnig. Den 6en Mei 1534 wordt er tegen CHARLES een nieuwe klacht ingebracht, maar kennelijk van anderen aard. Het kapittel beveelt een onderzoek, »of er reden is tot klacht en of men handelend moet optreden tegen dezen CAUVIN".

De oplossing van het raadsel vinden wij bij DESMAY, woordelijk overgenomen door LE VASSEUR: »Die CHARLES... stomp en lasterlijk van geest, werd gemakkelijk medegesleept met de dwalingen die in dien tijd met snelheid vermenigvuldigden, den weg der vrijheid beminnende en de kerk verachtende."

Hier wordt zijn eigenlijke misdaad genoemd. »Hij hield ergerlijke vertoogen over de sacramenten der kerk." Men laat hem »zoo geheim mogelijk vermanen, om te weten of hij voornemens is het voorgestelde verkeerde gevoelen vol te houden, om tot een besluit te komen wat te doen is." — »Niettegenstaande al deze vertoogen blijft CHARLES een schaamteloos zondaar, en als een man, gedompeld in de diepte der ongerechtigheid, verwaarloost hij elke gelegenheid om tot zich zelven te komen; hij blijft ergernis geven" Den 4den Nov. 1534 beweent men hem in het kapittel »als een hopeloos verloren ziel". Alle pogingen om hem terecht te brengen, lijden schipbreuk. »Men wint niets. Hij toont zich in alles als een verworpeling en veracht de middelen die men hem verschaft om zijne ziel te redden. Hij stond tegen God zelven op, lasterlijk sprekende van het heilig sacrament des altaars." — In 1536 6) wordt hij eindelijk ziek. En »gelijk hij bij zijn

1) DESMAY, p. 9.

2) Id. p. 10. Deze datum en de voorgaande zijn opgegeven in den ouden stijl, in tegenstelling met den nieuwen stijl. Volgens den ouden stijl begon het jaar met Paschen; volgens den nieuwen stijl vangt het jaar den 1sten Januari aan. Den lezer zal het nu duidelijk zijn, waarom in 't vervolg bij sommige data N. S. of O. S. staat.

3) DESMAY, p 10.

4) Id. p. 9. LE VASSEUR, p. 1165–67.

5) De bisschop zal CHARLES de hand boven het hoofd gehouden en hem daarom gepromoveerd hebben. [Vert.]

6) LE VASSEUR, ibid. - Volgens LE VASSEUR „stierf hij den laatsten dag van October, gelijk het besluit van het kapittel van denzelfden dag het aangeeft, en er werd bezwaar gemaakt tegen zijne begrafenis door J. LUYDET en P. BILLORÉ, die zich uit naam van de kerkbeheerders verzetten. De mededeeling van DE MESLE doet gelooven, dat gezegde CHARLES sterk de ketterij toegedaan was...."

leven God verlaten had, werd hij ook in zijn dood, als eene vervloekte ziel, verlaten. Hij weigerde de heilige sacramenten der kerk, naar aanleiding waarvan zijn lijk werd begraven tusschen vier pilaren van een galg" — »en dit des nachts, om schandaal te voorkomen, daar zijne ketterij niet openbaar geworden was." [1])

De goede DRELINCOURT laat op dit verhaal deze beschouwingen volgen: »Wij zullen niet al zijne handelingen verontschuldigen.... Het kon genoeg in hem afgekeurd worden.... dat hij, eenige kennis der waarheid hebbende, niet den moed had daarvan openlijk belijdenis te doen en CALVIJN naar *Genève* te volgen, gelijk zijn broeder en een zijner zusters. Maar ik kan niet genoeg de genade bewonderen, die God hem bewees in de ure des doods. Want door het weigeren van het sacrament der Roomsche kerk gaf hij een onfeilbaar getuigenis, dat hij niet geloofde, dat de priester, die het hem aanbood, het ware lichaam van CHRISTUS in zijne hand had... Dat uit afkeer van dit Christelijk besluit.... het lijk van dien gelukzalige begraven is op de plaats waar men de misdadigers doet sterven, het is hem tot groote eer en roem geweest, want in dit opzicht had hij eenige gelijkvormigheid met onzen Heiland, die op Golgotha tusschen twee moordenaars is gekruisigd." [2])

De broeder van onzen reformator, die wellicht eerst opgetreden was als een malcontent, werd ten slotte, in de oogen van Rome, een onverbeterlijk ketter.

VIII.

Zoo was de bakermat van CALVIJN; zoo bestond het volk, waaruit hij voortsproot; zoo was de stad waarin hij zou geboren worden, en het huisgezin dat hem zou opvoeden.

En zoo zijn wij nog niet gekomen tot zijne geboorte, en nu schijnt het, dat we ons verhaal zouden kunnen staken vóórdat het begonnen is. Wij hebben niets gezegd en weten reeds alles. Zal inderdaad CALVIJN niet anders zijn dan een echt Picardiër, een echt Noyonsch burger, een echte CAUVIN?

Hij zal daarenboven een oprecht belijder van het Evangelie worden.

Het Evangelie!

In de schatkamer van de kathedraal trekt een reliquie de aandacht van hem, die den oorsprong der reformatie naspeurt; het is een boek, waarin de evangeliën gedrukt zijn.

Het ligt in de kast der sacristie met zijn mooie gebeeldhouwde deuren. Het is een boekdeel van 26 bij 20 c.M.; de bladen zijn van perkament, de band van eikenhout, overtrokken met leder en koper, benevens een ingelegd stuk van hoorn met ivoor doorvlochten, waarin kleine reliquieën zijn gezet. Op de bladen vindt men zeer eigenaardige teekeningen; als illustratie van het evangelie ziet men eene voor-

1) DESMAY, p. 12, 13.
2) DRELINCOURT, p. 238--239.

stelling der fabel van de raaf en den vos, afbeeldingen van de planten- en dierenwereld des lands, van de Franken der IX[de] eeuw, welke een teekenaar uit dien tijd in hun gewone leven heeft kunnen bespieden. Er werd ons gezegd: »De waarde van dit boek is onschatbaar; het werpt een helder licht op een stuk van de historie der kunst, dat bijna geheel onbekend is; het is het eenige boek van dat soort, dat niet door den tand des tijds werd vernield." [1])

De geleerde abt, die dit boek uit de grijze oudheid beschreef, voegt er aan toe: »De boeken hadden toen een onmetelijke waarde; zij waren de roem van de schatkamers der kerken. IJzeren ketenen hielden ze aan lessenaars vast. De misdadiger, die ze durfde stelen, bovenal hij die zich van een evangeliarium wederrechtelijk had meester gemaakt, werd geëxcommuniceerd. Die evangeliaria werden voor een belichaming van het Woord gehouden."

Als vanzelf worden we door dit alles er toe gebracht om te denken aan den bijbel, dien LUTHER in de bibliotheek van het klooster te *Erfurt* vond, welke immers ook aan een ketting vastgeklonken was.

Het is waar, dat die ijzeren ketting alleen diende om te voorkomen dat het kostbare boek door een onheilige hand werd gestolen, maar zij is toch ook het zinnebeeld van het feit, dat de kerk van Rome het Woord van God zocht gebonden te houden.

Niettegenstaande authentieke verklaringen van Rome's zijde meenen wij, dat een geketende bijbel bij den toestand van de kerk der middeneeuwen juist past. In de reformatoren zien wij de moedige mannen, die de boeien van het Woord Gods hebben verbroken.

Het Evangelie is het element, dat wij bij het onderzoek naar CALVIJN's bakermat nog niet in bespreking brachten. En juist het Evangelie, door God zelf in die omgeving neergelegd, evenals een zaaier het graan uitstrooit in den geploegden akker, zal van een Picardiër, van een burger van *Noyon*, van een CAUVIN — JAN CALVIJN — den reformator maken.

---

1) *Evangéliaire de la cathédrale de Noyon*, door den abt MULLER, 1870.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE KINDERJAREN.

I. Geboorte en doop — II. De horoscoop van Calvijn en de astrologie der XVIde eeuw. — III. De waarschuwing tegen de astrologie. — IV. Het college van de Capetten en het gezin Montmor. — V. Kerkelijke inkomsten. — VI. De abdij van Ourscamp en de verhandeling over de reliquieën. — VII. Vertrek naar Parijs.

I.

N hetzelfde jaar, waarin LE FÈVRE D'ETAPLES in de voorrede van zijn psalmboek schreef: »Reeds heeft in de verte een schitterend licht mijn oog getrokken", werd JAN CALVIJN, tweede zoon van GÉRARD CAUVIN en JEANNE LEFRANC, den 10den Juli 1509 te *Noyon* geboren. In die stad bleef hij tot zijn veertiende jaar.

LE VASSEUR zegt, dat hij van drie der aanzienlijkste dames der stad (waaronder »mejuffrouw JEANNE DE BURE"), die het van hare moeders hadden vernomen, gehoord heeft, dat op het oogenblik dat CALVIJN geboren werd, een zwerm groote vliegen, die uit den boezem zijner moeder voortkwam, de kamer vervulde. Genoemde kroniekschrijver noemt dit »een niet betwijfelbare voorspelling, dat hij eenmaal een volslagen kwaadspreker en lasteraar zou worden, hetwelk wordt voorgesteld door de vlieg, die overal indringt, haar vuil op alles brengt en zelfs het kristal

van de blinkendste spiegels niet ontziet; van daar komt zij in de tempels, om zich op de altaren en op hetgeen het heiligst is, te werpen." Hieruit besluit dan LE VASSEUR: »Oordeel, waarde lezer, of CALVIJN iets heeft gespaard, of hij, vuile vlieg die hij was, scharlaken of purper, mijter of kroon, de waardigheid der Kerk of iets anders heeft ontzien." 1)

Men kan uit dit staaltje zien, hoeveel vertrouwen de kroniekschrijver, dien men van Roomsche zijde zoo gaarne aanhaalt, verdient.

Het kind werd aanstonds gedoopt in de kerk van St. Godeberte, welke midden op de Koornmarkt, naast de huizen der CAUVINS en der LEFRANCS stond. Peetoom was een kanunnik, JEAN DES VATINES. BEZA verhaalt ons, dat CALVIJN, van zijn doop sprekende, en betoogende dat men moest onderscheiden tusschen hetgeen door de menschen overgeleverd en hetgeen de ordonnantie van God en van onzen Heere JEZUS CHRISTUS was, gaarne zeide: »Ik laat het oliesel 2) varen en houd mijn doop."3)

De kerk van St. Godeberte is verdwenen; het huis van CAUVIN is vergeten. En hier komt weer een contrast aan den dag. Van LUTHER kan men in *Eisleben* het huis zien waar hij geboren werd, de kerk waarin hij gedoopt is, de doopvont waarvan men zich daarbij bediende, en vervolgens het huis waarin hij stierf. Te *Wittenberg* zijn de kamers, die hij bewoonde, nog bijna onveranderd, evenals op den *Wartburg* en te *Coburg*. Zijn stoffelijk overschot wordt te *Wittenberg* in een zorgvuldig onderhouden graftombe bewaard.

Zoo is het ook ten opzichte van ZWINGLI. Te *Wildhaus*, in het graafschap *Toggenburg*, bestaat nog altijd de landelijke woning, waar de Zwitsersche hervormer zijn eerste levensjaren doorbracht. De historische pereboom of het monument van graniet duidt tennaastenbij de plaats aan, waar de overwonnene te *Cappel* viel, terwijl men te *Zürich* niet alleen zijn studeervertrek, maar ook het vaandel en den degen laat zien, dien hij in dien rampspoedigen slag droeg.

Dit alles spreekt tot het volk.

Maar geen enkel monument is er om aan te duiden waar CALVIJN begraven werd, en de inwoners van *Noyon* zijn het nog steeds niet eens, als het er op aankomt om aan te wijzen, op welke plaats de hervormer geboren werd. Het schijnt alsof de m e n s c h CALVIJN geheel moest wegvallen, opdat uitsluitend de aandacht op zijn w e r k zou gevestigd worden. 4)

Dit is zeker meer verheven, maar het is ook meer abstract. En wie zal zeggen, welken invloed dat onderscheid geoefend heeft op de

1) LE VASSEUR, p. 1157.

2) In de Roomsche kerk wordt bij het bedienen van den H. Doop niet alleen water gebruikt, maar ook olie en zout. [Vert.]

3) BEZA, L e v e n v a n C a l v i j n, 2e ed O p e r a XXI, pag. 53.

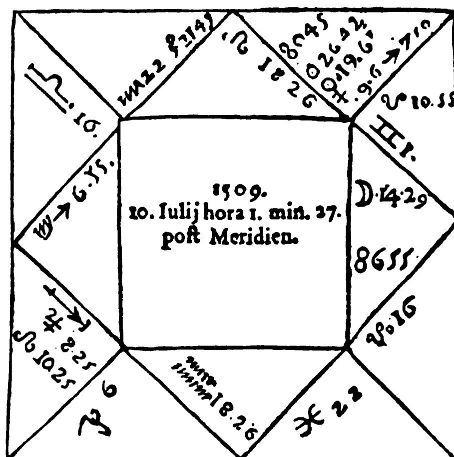
4) Prof. Dr. B. TER HAAR schreef in zijn G e s c h. d e r K e r k h e r v o r m i n g (nieuwe uitgave, bl. 238): „Toen ik in den zomer des jaars 1847 het kerkhof te *Genève* bezocht, deed ik vruchteloos onderzoek, waar de beroemde kerkhervormer mocht begraven zijn. De doodgraver wist mij alleen bij gissing een plek aan te wijzen, thans tot eene begraafplaats voor jonge kinderen afgezonderd, maar zijn vermoeden rustte op den zeer wankelen grond, dat men dáár op een klein houten paaltje de letters J. C. had ingesneden gevonden. [Vert.]

sympathie der volken voor die drie helden, en op het oordeel dat het nageslacht over hen heeft uitgesproken?

II.

Wij zouden over de geboorte van CALVIJN niets meer hebben te zeggen, wanneer hij in onzen tijd het levenslicht had aanschouwd. Maar in de 16de eeuw wordt bij het verhaal van de geboorte van een groot man geregeld diens horoscoop getrokken. 1)

F. DE RAEMOND 2) heeft dien van CALVIJN bewaard. Hij bestaat uit eene cabalistische 3) figuur en eene uitlegging in een wartaal, die nog cabalistischer klinkt. »De maan", zegt hij, »en Saturnus in het teeken

CALVIJN's Horoscoop.

van Mercurius elkander beschouwende op een afstand van 60 graden, geven de grootheid van zijn geest te kennen.... De maan met het oog van den Stier duidt zeer wel zijn slechte natuur aan... Mars in de negende plaats, niet in het teeken van den dierenriem zijnde, ofschoon

1) Iemands horoscoop trekken is zijn levensloop voorspellen uit den stand van den sterrenhemel bij zijne geboorte. [Vert.]

2) L'histoire de la naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle, door FLORIMOND DE RAEMOND. A *Rouen*, chez J. Berthelin, dans la cour du Palais 1623, p. 880.

3) Dit woord is afgeleid van een Hebreeuwsch dat „het ontvangene" beteekent. Sommige Joodsche rabbijnen leeren, dat God niet Zijn geheele openbaring in de Wet en de Profeten en den Talmud heeft neergelegd, maar dat Hij in de cabala de geheime Goddelijke wijsheid heeft medegedeeld. Sedert de 12de eeuw beweerden sommige Joodsche leeraars dat te gelijk met de wetgeving op Sinaï deze geheime leer was medegedeeld. Door die leer zou men o. a. in staat zijn om, door verplaatsing van letters van de woorden der Heilige Schrift, den verborgen zin van het Oude Testament te leeren kennen. Het is niet zeker, wanneer de cabala ontstond. [Vert.]

hij toch meester was van het rijzende punt aan den sterrenhemel, toont aan, dat hij een heiligschenner zou zijn." 1)

Men kan bezwaarlijk iets dwazers uitdenken. Dit neemt niet weg dat de historieschrijver, die niet alleen feiten wil navorschen, maar ook zoekt door te dringen tot de zeden en den geest van een tijdperk, het verschijnsel van de sterrenwichelarij moet trachten te verstaan.

Al is het ons schier ongeloofelijk, toch was men er in de 16de eeuw bijna algemeen van overtuigd, dat men uit den stand der sterren kon weten, wat de toekomst zou baren. Dr. FRIEDERICH, een vriend van DÖLLINGER, schreef een zonderling boek, getiteld: »Astrologie en Reformatie, of de sterrenwichelaars predikers der Reformatie en aanstokers van den Boerenkrijg." 2) Er is in dit boek overdrijving. Maar toch moet het onze opmerkzaamheid trekken, dat een geleerde als FRIEDERICH schreef: »Wat mij betreft, ik ben tot de overtuiging gekomen dat, om de gebeurtenissen van de 16de eeuw juist te beoordeelen, het niet voldoende is alle stukken en archieven te raadplegen, men behoort ook met den invloed van de sterrenwichelarij te rekenen." En verder: »Het was niet meer het geopenbaarde Woord Gods dat leiding gaf bij de gebeurtenissen, maar de sterrenhemel."

FRIEDERICH toont aan, dat het pausdom zich aan sterrenwichelarij overgaf. Paus NICOLAAS V stelde in 1418, toen hij verschrikt was door eene zonsverduistering, een kerkformulier op en benoemde kardinalen. In 1456 werd paus CALIXTUS III door het verschijnen van twee kometen verontrust, waarom hij gedurende verscheidene dagen gebeden liet doen. PAULUS II sprak meer als sterrenwichelaar dan als priester; als kardinaal kwam hij bij het conclave 3) met voorspellingen, en als paus gaf hij een vette prebende 4) aan den sterrenwichelaar die hem een lang leven voorspelde. PAULUS III was de vriend en de speelbal der sterrenwichelaars. De kardinaal D'AILLY liet zich in toenemende mate met sterrenwichelarij in en het concilie van *Trente* vergaderde op den 16den Maart, omdat dit volgens de sterrenkijkers een gunstige dag was!

Het spreekt wel vanzelf, dat de leeken hunne voorgangers volgden. De vorsten hadden astrologen in hun dienst en bij belangrijke beslis-

1) CALVIJN schijnt zich vroeg met deze vreemde wetenschap te hebben beziggehouden. Als student schreef hij aan zijn vriend DANIEL: „Ik benijd uw boek over de astrologie van FRISIUS." Ongetwijfeld wordt hier gesproken over een werk van LAUR. FRISIUS, die in 1528 eene „Singuliere verhandeling over den invloed der planeten" in het licht zond. HERMINJARD, II, p. 280. De commentaar de Clementia bewijst, dat CALVIJN, op het oogenblik toen hij dien schreef, een tamelijk goed begrip had van de sterrenkunde.

2) Dr. J. FRIEDERICH, docent der Theol. aan de LUDWIG-MAXIMILIAN's-Universiteit te *München*: Astrologie und Reformation, oder die Astrologen als Prediger der Reformation und Urheber des Bauernkrieges. Hoofdst. II: De invloed der astrologie tegen het begin der Reformatie, p. 16—44. Hoofdst. VI: De verhouding van LUTHER tot de astrologie is buitengewoon zwak.

3) Eene vergadering van kardinalen tot verkiezing van een paus. [Vert.]

4) Een traktement, aan een kerkelijk ambt verbonden, zonder dat de begunstigde verplicht was, dat ambt zelf uit te oefenen. [Vert.]

singen volgden zij dikwijls hunne aanwijzingen. Keizer FREDERIK III raadpleegde zelf de sterren. MAXIMILIAAN I had een sterrenkijker tot secretaris en wijdde aan de astrologie een van zijne vijf regeeringsregelen.

Indien de geestelijke en wereldlijke leidslieden aldus dachten, wat moesten dan de denkbeelden van het volk zijn?

Het is bekend, dat MELANCHTHON aan de sterrenwichelarij geloofde. Noch de bestrijding door PIC DE LA MIRANDOLE, noch de bespotting van LUTHER konden hem daarvan afbrengen. Toen het hem bleek, dat het huwelijk zijner dochter ongelukkig was, betreurde hij het, niet beter de sterren geraadpleegd te hebben: de ontmoeting van twee planeten in 'tzelfde punt van een hemelteeken had hem tot nadenken moeten brengen! Wellicht is de voorspelling van een sterrenkijker niet geheel vreemd geweest aan zijne weigering om naar Denemarken of naar Engeland te gaan.

Eén ding is echter opmerkelijk: FRIEDERICH, die eenige woorden van LUTHER en van BEZA, vrij wel tevergeefs, zoekt uit te leggen alsof deze aanduidden, dat zij voet gaven aan de bijgeloovige sterrenwichelarij, noemt zelfs CALVIJN niet.

III.

Maar FRIEDERICH had meer moeten doen; hij behoorde erkend te hebben, dat CALVIJN, die opgemerkt had dat het bijgeloof der sterrenwichelarij aan de belijdenis der waarheid en aan de Godzaligheid schade deed, een van zijn meest populaire verhandelingen geschreven heeft om het te bestrijden. In dit merkwaardig geschrift [1]) vinden wij te gelijk de beschrijving van deze geestelijke krankheid, en kunnen wij tevens bewonderen, hoezeer onze reformator zich voor besmetting van die ziekte wist te bewaren.

Aldus stelt CALVIJN de zaak voor: [2]) »Van oudsher is er een dwaas streven geweest om uit de sterren alles op te maken wat aan de menschen moet overkomen, om daaruit te onderzoeken en daardoor te vragen, wat men te doen heeft.... Dit is eene duivelsche bijgeloovigheid.... Tegenwoordig steekt dit bijgeloof het hoofd op, zoodat vele menschen, die denken dat zij goede verstandsgaven bezitten en daarvan ook den naam hebben, er door als betooverd zijn ..."

1) De horoscoop zegt, dat CALVIJN den 10den Juli 1509 te 1 ure 27 min. n.m. geboren werd. Het is duidelijk, dat dit eene horoscopische nauwkeurigheid is.

2) Advertissement contre l'astrologie qu'on appelle judiciaire et autres curiositéz qui régnent aujourd'huy au monde, 1549. — BEZA (Leven van Calvijn, 2de ed.) zegt, dat dit boek in 1548 geschreven is; het verscheen eerst in 1549. CALVIJN dicteerde het aan zijn secretaris, FRANÇOIS DE VILIERS. (VILIERS was een aangenomen naam voor HOTMAN) Deze vertaalde het in 't Latijn en droeg zijne overzetting op aan LAURENT VAN NORMANDIE; hij noemde het een klein maar gulden boek (non magnum, certe aureolum). Hij voegde er bij, dat het zeer noodig was voor vele dingen, omdat bijna onder alle volken deze begeerte naar nieuwigheden zich als eene besmettelijke ziekte had uitgebreid." Opera, VII, p. 37-39.

Maar behooren deze lieden, na de dubbele wederopleving (renaissance) van »de menschelijke wetenschappen" en van »de hemelsche leer", niet dubbel getuchtigd te worden, die zoo onnoozel of liever zoo dom geworden zijn, dat zij zich met al hunne krachten toeleggen op een ijdel misbruik, waarbij zij, zonder eenig nut daaruit te trekken, niets anders doen dan zich kwellen? [1])

De schrijver onderscheidt twee soorten sterrenkunde: »de natuurlijke" (die wij tegenwoordig astronomie noemen) en de »sterrenwichelarij" (die wij in deze dagen den naam van astrologie geven). De natuurlijke sterrenkunde heeft ten doel op te klimmen tot de oorzaken van de waargenomen verschijnselen.

Maar deze sterrenkunde mag hare grenzen niet overschrijden. »Indien de sterren ons tot teekenen zijn om ons het jaargetijde aan te duiden waarin wij hebben te planten of te zaaien, ader te laten of medicijn te geven, en hout te kappen, dan wil dit toch niet zeggen, dat zij ons tot teekenen kunnen zijn om ons te doen weten, of wij ons in een nieuwen rok moeten kleeden, of wij een koop liever op een Maandag dan op een Dinsdag zullen sluiten, en dergelijke dingen, die met de sterren niets uitstaande hebben." [2])

De kometen brengen door hare verschijning geen »zekere voorspellingen". Wat de »bastaard-astrologie" betreft, die haar recht om uitspraken te doen verder drijft, en het lot van de menschen en den datum van hun dood wil voorspellen, »daarin is louter onbezonnenheid, zonder één greintje redelijkheid".

Tegenover deze dwaasheid moet in de eerste plaats eene gezonde redeneering gesteld worden. In de veldslagen sterven op hetzelfde oogenblik duizenden soldaten. En toch waren hunne horoscopen verschillend, omdat zij op verschillende tijden, waardoor de stand der sterren telkens een andere was, geboren werden.

In deze dooreenwarreling stooten de »Steenbok", de »Ram" en de »Stier" elkander zoozeer, dat alles daardoor in de war komt. De »Waterman" werpt zijn water met zulk een kwistige hand dat het een zondvloed is. De »Maagd" is d.... De »Kreeft" gaat verkeerd. De »Leeuw" slaat van achteren met zijn staart, zonder dat men het bemerkt heeft. De »Tweelingen" warrelen door elkander, zoodat alles één is. De »Schutter" schiet verraderlijk. De »Weegschaal" is onzuiver. De »Visschen" verbergen zich onder het water, zoodat men er niets meer van ziet. [3])

Wat kan men daaruit opmaken?

Maar vooral de bewijzen die aan de moraal en aan den Godsdienst ontleend zijn, doen alles af. Wanneer al deze gebeurtenissen door de schijnbare ontmoeting van twee hemellichten, of door den loop der sterren, bepaald worden, wat wordt er dan van 's menschen vrijheid en van de vrijheid Gods? Het zijn »onze zonden die ons de straffen Gods op den hals halen". Of »komen de goddeloosheden en de overtre-

1) Opera, VII, p. 516.
2) Opera, VII, p. 529.
3) Opera, VII, p. 522.

dingen der menschen van de sterren?" [1]) Onze verantwoordelijkheid wordt daardoor op losse schroeven gezet. Hieruit volgt dan, dat de menschen, tusschen de sterren dwalende, niet meer afdalen in hunne conscientie, om hun leven na te gaan, waardoor zij niet weten, dat zij in hun hart de bron van alle rampen dragen en dat hunne zonden het hout vormen, dat door den toorn Gods aangestoken wordt, waaruit oorlogen, hongersnooden, sterfgevallen, hagel, vorst en dergelijke zaken voortspruiten.

CALVIJN besluit hieruit: »Welk middel is er, om zulke misstanden te keer te gaan? Dat de matigheid, die de heilige PAULUS ons aanbeveelt, ons tot een teugel zij om ons in de zuivere gehoorzaamheid jegens God te houden; en om dit te doen, moet ieder er goed op bedacht zijn, dien onwaardeerbaren schat van het Evangelie in eene goede conscientie te bewaren. Want het is zeker, dat de vreeze Gods een goed bolwerk is, om ons tegen alle dwalingen te beschermen. Laat ons daarom allen dezen algemeenen regel aannemen, om ons lichaam en onze ziel aan God te wijden, en Hem ongeveinsd te dienen. Laat vervolgens ieder toezien, waartoe hij geroepen is, om zich toe te leggen op datgene, wat zijn ambt is. Dat geletterden zich toeleggen op nuttige studiën, en zich niet inlaten met ijdele dingen, die slechts dienen om gekken te vermaken. Laat geleerden en ongeleerden bedenken, dat wij niet geboren zijn om ons bezig te houden met nuttelooze zaken, maar dat het doel van onze oefeningen moet zijn, ons zelven en anderen op te bouwen in de vreeze Gods. Inderdaad, wanneer men van nabij zal beschouwd hebben, wie het zijn, die ons met deze feilgaande astrologie aankomen, wat zijn het dan anders dan verwaande lieden, buiten sporige geesten, of luie menschen, die niet weten wat zij tot tijdverdrijf zullen aangrijpen of waarover zij zullen handelen, als daar zijn: geheimschrijvers van dames of andere juffersgekken en saletjonkers? Niet dat er geen geleerden onder hen zijn (indien er althans wetenschap in dwaasheid en leugen kan zijn), maar het is hun genoeg, over deze dingen heen te vliegen of te dansen. En daarbij sleepen zij vele arme lieden in hunne bedriegerijen mede. Daarom heb ik gezegd, dat men zich bepalen moet tot degelijke zaken, want hij die zich overgeeft om God te vreezen, en om te weten welke Zijn wil is, zich vooral oefenende in de praktijk van hetgeen de Schrift leert, en die vervolgens zijn hart zet op hetgeen iemands roeping is of ten minste zich op goede en nuttige zaken toelegt, zal geen lust hebben zich in de lucht te bewegen, om tusschen de wolken te zweven en daarbij noch den hemel noch de aarde te raken." [2])

Welk een klove tusschen F. DE RAEMOND, die tegen 1600 [3]) CALVIJN's

1) Opera, VII, p. 525.

2) Opera, VII, p. 540.

3) Den 18den Maart 1538 had te Parijs een debat plaats, dat doet zien hoe weinig men in de quaestie van de sterrenwichelarij tot helder inzicht was gekomen. De Universiteit begint een proces tegen een geleerde, dien zij beschuldigt aan sterrenwichelarij gedaan te hebben, hetwelk door den Staat verboden was. Deze geleerde is ... SERVET. Men was het er niet over eens, wat onder sterrenwichelarij te verstaan is. SERVET beweert, dat hij er zich niet mede heeft ingelaten. Hij heeft onderwezen, wat geleerd moet worden. En wat is dit?

horoscoop trekt, en den reformator, die de ongerijmde bijgeloovigheden der sterrenwichelarij in 1549 op de kaak stelt! Wij beginnen te bevroeden, welk een ontzaglijke krachtsinspanning het zal kosten om de kerk over den afgrond van onkunde en bijgeloof heen te brengen, om een geheele wereld, de oude, af te breken, en een geheele wereld, de nieuwe, op te bouwen!

Dit was voor CALVIJN weggelegd.

IV.

GÉRARD CAUVIN was ongetwijfeld behept met de dwalingen van zijn tijd, maar dit verhinderde niet, dat hij vurige liefde gevoelde voor de wetenschap. De vraag, hoe hij zijnen zonen de beste opleiding zou geven, stond bij hem op den voorgrond.

Hij zond ze daarom naar de school der Capetten. Men weet daarvan alleen, dat zij op den weg naar *Pont-l'Evêque* stond, tegenover de St.-Mauritskerk.

In de 15de eeuw was zij een soort van hospitium, waar ongeveer een twintigtal jongelieden, die, dank zij de erflatingen van vrome lieden, eene beurs hadden, gratis huisvesting, voeding, kleeding en onderwijs genoten. 1) Eene beurs heette eene capetterie, en de naam van capette kwam van den kleinen mantel, c a p p a, dien de leerlingen droegen.

CHARLES, JAN en ANTOINE waren achtereenvolgens op deze school. DESMAY zegt, dat JAN aldaar aanstonds de aandacht tot zich trok. »Hij toonde een goed verstand, een aangeboren vaardigheid om iets te begrijpen, en aanleg voor de studie der letteren te bezitten." 2) P. MASSON getuigt dat hij weldra al zijn medescholieren overtrof, »dank zij een uitmuntend geheugen en een zeer levendigen geest". 3)

Te gelijker tijd werd de kleine JAN als het ware aangenomen door de familie MONTMOR, een tak van het geslacht DE HANGEST, een der edelste en invloedrijkste van het land. 4) Daar ontving de kleine CALVIJN zijn eerste opleiding. 5) »De vader was zeer bemind bij de edel-

---

„Hij heeft alleen gesproken over de astrologie die de natuurlijke dingen betreft, welke de geneesheeren moeten kennen, waarover sommige geneesheeren, die wellicht onbekend zijn met de astrologie, hem zeer hebben doorgestreken; en in hunne openbare lessen hebben zij gezegden VILLANOVANUS (SERVET) zeer geschandaliseerd." DU BOULAY, Historia universitatis parisiensis, VI, p. 232 — Een vers van MARGUERITE DE NAVARRE bewijst, dat deze prinses ook al aan de sterrenwichelarij geloofde. Van de planeten sprekende, zegt zij, dat hunne natuur weinig gekend is, „maar hunne uitwerkselen op de lichamen der menschen worden gevoeld, welke meer met deze dan met God overeenstemmen." (LEFRANC, Les dernières poésies de M. de Navarre, 1896. Les prisons, p. 147.)

1) Les rues de Noyon, door den abt MULLER, p. 38–39.

2) DESMAY, Archives curieuses, p. 388.

3) MASSON, p. 409.

4) In het aanhangsel hopen wij een korte genealogie van de familie DE HANGEST te geven.

5) BEZA, Vie de Calvin, 3me éd., Opera XXI, p. 121.

lieden van dat landschap, waarom zijn zoon uit ruime beurs, doch op zijns vaders kosten, met de kinderen van de MONTMORS werd opgevoed. 1)

Deze omstandigheid was van grooten invloed op het leven van CALVIJN. God bereidde hem op die manier voor, om op een waardige wijze te verkeeren onder de grooten en de vorsten der aarde. Een Roomsch schrijver, een Duitscher, heeft de opmerking gemaakt: »Dus werd CALVIJN in zijn jeugd niet alleen vertrouwd met de beginselen der wetenschap, maar verkreeg hij ook een fijnheid van vormen en een voornaamheid van manieren, die men bij den Duitschen hervormer niet vond." 2)

In tegenspraak met de stellige verklaring van BEZA, dat CALVIJN op kosten van zijn vader opgevoed werd, heeft men getracht de CAUVINS voor te stellen als een familie van armzalige bedelaars.

»GÉRARD CAUVIN was arm," zegt AUDIN... »Wanneer de winter erg streng en het brood duur was, gingen al de CAUVINS, vader, moeder, kinderen, de toevlucht nemen onder de vleugelen van die andere voorzienigheid, die hun brood en kleederen gaf."

LEFRANC antwoordt hierop te recht: »Men moet de te lang geloofde legende weerspreken, die CALVIJN voorstelt als een arm kind, dat uit barmhartigheid wordt voortgeholpen. Daardoor maakt men zich een geheel valsche voorstelling van de maatschappelijke positie en het karakter van GÉRARD." 3)

Jammer genoeg staan wij hier niet voor een dwaling, maar hebben wij met laster te doen. Want nadat men eerst van CALVIJN een armen jongen heeft gemaakt, die alles aan de MONTMORS dankte, stelt men hem daarna voor als een ondankbare, die de bewezen weldaden vergeet. Zoo kon er een smet op zijn karakter geworpen worden.

»Men zou willen," zoo gaat AUDIN voort, »dat JAN bij zijne studiën zich gevoelig toonde voor genoten weldaden..... Maar hij vergeet het manna van *Noyon* en de hand die het toedeelde; hij zal allen, die Baäl aangebeden hebben, vervloeken, en onder Baäl verstaat hij dien God, welken zijn beschermer aanbad; en het toevluchtsoord van barmhartigheid zal in zijn oogen slechts een nest van papisten zijn." 4)

De feiten weerspreken deze aantijging.

Het eerste boek dat CALVIJN uitgaf, draagt hij op: »Aan den zeer

1) BEZA, Vie de Calvin, 3me éd., Opera, XXI, p. 54.

2) Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf, von F. W. KAMPSCHULTE, 1869, p. 222. Het eerste deel is slechts verschenen. — Prof. Dr. RUTGERS deelt mede, dat de schrijver Oud-Roomsch was. Zie: Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden, voor zooveel die door hem zelven is uitgeoefend, door F. L. RUTGERS, Theol. Dr. en Prof., bl. 47. [Vert.]

3) LEFRANC, p. 12, 13. - De heer WEISS heeft in de Nationale Archieven twee koopakten gevonden, een van 15 April en een van 11 Mei 1529 Volgens de eerste verkoopt GÉRARD CAUVIN „een huis met schuur en tuin", 'twelk niet hetzelfde was, dat hij bewoonde. Hij bezat er dus twee. De tweede akte bewijst, dat GÉRARD vermaagschapt was met een procureur van een kerkelijk gerechtshof. Daaruit blijkt, dat CALVIJN uit eene eerbare, gezeten familie is voortgesproten. Bulletin, 1897, p. 376.

4) AUDIN, Histoire de la vie, des ouvrages et des doctrines de Calvin, 6me éd., 1856, I, p. 5.

heiligen en zeer wijzen prelaat CLAUDE DE HANGEST, abt van *St. Eloi* van *Noyon*." AUDIN haalt dezen titel aan en voegt er aan toe: »Dit is alles."

Neen, dit is niet alles. CALVIJN wijst in zijn boek bescheiden op de nederigheid van zijn afkomst: hij is *unus de plebe, homuncio*, »een klein gezel uit het volk", [1]) vertaalt LE VASSEUR, daardoor uitsprekende, dat hij op geen adellijke afkomst kan bogen. [2]) Hij vermeldt vervolgens de hoedanigheden van den kerkvorst, zijn levendigen en milden geest, zijn juist en scherp oordeel, zijn veelomvattend en vast geheugen, zijne studiën en kundigheden. De jeugdige schrijver voegt er nog aan toe:

»Gij zult deze commentaren ontvangen als de eerste vruchten van mijne studie; zij zijn te recht u gewijd en opgedragen, niet alleen omdat ik mij met alles wat ik heb aan u verplicht gevoel, maar meer nog, omdat het natuurlijk is, dat ik, als kind in uw huis opgevoed en met u in dezelfde studiën ingewijd zijnde, deze eerste proeve van de kennis van het leven en van de letteren, die ik bij u opdeed, aan uwe zeer edele familie opdraag." [3])

Hieruit is te zien, dat CALVIJN belasterd wordt, wanneer men hem ondankbaarheid verwijt.

Men kan er bijvoegen, dat, in plaats van teruggeschrikt te zijn door de beweerde banvloeken van hun voormaligen beschermeling, bijna al de leden van het geslacht van MONTMOR in zijn trouwe en aantrekkelijke vriendschap behagen schepten. »Het is opmerkelijk," zegt LEFRANC, »dat onderscheidene der voornaamste leden van die familie de leeringen van CALVIJN gingen omhelzen en ten tijde van de godsdienstoorlogen prijken onder de leiders der Protestanten, die het meest voorop staan. Het schijnt, dat de persoonlijke invloed van den hervormer niet vreemd geweest is aan hun verandering van gevoelen, omdat een hunner hem later te *Genève* ging opzoeken." [4])

Er is hier sprake van den jongsten zoon MONTMOR, wiens naam onbekend bleef. [5]) Na een stormachtige jeugd, of, gelijk CALVIJN het uitdrukt »na te voren in de losbandigheid en dwaasheid der jeugd gevallen te zijn", kwam hij tot bekeering, of, gelijk CALVIJN zeide, »had GOD hem Zijn kennis gegeven". Deze schreef in 1547 aan zijn voormaligen medeleerling, hem zijne begeerte te kennen gevende, zich bij hem te *Genève* te vestigen. De reformator ontving hem met open armen en, de weldaden gedachtig, die hij van de ouders ontvangen had, zocht hij hem een vaste positie te bezorgen door hem uit te huwelijken. Daarom deelde hij zijn plan mede aan den heer DE FALAIS, om hem, »met wien ik in mijn jeugd ben opgevoed", gelijk hij schreef, aan te

1) LE VASSEUR, p. 1153.

2) In de voorrede van zijn Commentaren op de Psalmen spreekt CALVIJN over zijn „petis et bas commencemens". Opera, XXXI, p. 22.

3) Opera, V, p. 5, 8.

4) LEFRANC, p. 187.

5) Verkeerdelijk noemen hem de Opera den broeder van CLAUDE; hij was zijn neef.

bevelen, verklarende, dat hij »een jong mensch met goede inborst was, dien het niet aan humaniteit en leerzaamheid" ontbrak. [1])

De nederige zoon van GÉRARD CAUVIN was de beroemde reformator van *Genève* geworden. Men beseft dat, als CALVIJN na veertig jaren onder zulke omstandigheden toont, zich nog de weldaden uit zijn jeugd te herinneren, daaruit de trouw van zijn hart blijkt.

V.

Dat GÉRARD CAUVIN er niet op uit was om de uitgaven, die voor het onderwijs van zijn kinderen noodig waren, door anderen te laten betalen, blijkt uit zijn streven om voor hen kerkelijke waardigheden, waaraan inkomsten verbonden waren, machtig te worden. Op de volgende wijze verkreeg hij voor zijn zoon JAN de eerste. [2])

»Den 19den Mei 1521 berichtte JAQUES REGNARD, secretaris van den eerwaarden vader in den HEERE, messire CHARLES DE HANGEST, bisschop van *Noyon*, aan het kapittel, dat de algemeene vicarissen van mijn bovengenoemden heer aan JEAN CAUVIN, zoon van GÉRARD, 12 jaren oud, gegeven hebben een deel van de kapel van *la Gésine*, [3]) dat vacant was door »het pure en simpele" bedanken van meester MICHEL COURTIN." Te voren waren die inkomsten, gelijk wij gezegd hebben, door CHARLES CAUVIN genoten.

Als men het koor van de kathedraal binnentrad, [4]) zag men het altaar van de *Gésine:* om dit te bedienen was een kapelaansplaats gesticht, waarvan men de inkomsten in vier deelen verdeeld had. Een dier deelen, naar het schijnt het kleinste, werd aan CALVIJN geschonken. Zij bracht hem drie mudden graan van *Voienne* en den graanoogst van 20 stukken land te *Eppeville* op. Kennelijk heeft CALVIJN, denkende aan deze eerste inkomst, onder andere verdichte namen, ook dien van CHARLES D'EPPEVILLE of D'ESPEVILLE gebruikt. Dit is een van CALVIJN's oudste aangenomen namen; LEFRANC heeft den oorsprong van dat pseudoniem opgespoord. [5]) Het traktement werd nog verminderd, doordat er een priester van moest betaald worden, die om de twee dagen na de morgengebeden een mis behoorde te lezen.

Op dit tijdstip ontving de twaalfjarige CALVIJN de tonsuur, waardoor hem de deur werd geopend om later, indien hij dit wilde, geestelijke

1) 10 Sept. 1547, Opera, XII, p 586.

2) DESMAY en op zijn voetspoor LE VASSEUR, beweert, dat de eerste geestelijke waardigheid die aan CALVIJN werd gegeven, die was van kapelaan bij de St. Jean de Baiencourt, gesticht in de kerk St. Quentin à l'Eau, in de voorstad van *Péronne*. Geen enkel stuk staaft deze bewering. LEFRANC, p. 11.

3) De naam *Gésine* was aan deze kapel gegeven ter gedachtenis van de geboorte van Christus. — Volgens VITET (a. w. p. 144) en de abt LAFFINEUR (Une visite à Notre-Dame de Noyon, 1858) was de kapel van St. Nicolas, voorheen de eerste links van het koor, vroeger verdeeld in drie kapellen. De kapel die het naast bij het koor was, werd die van de *Gésine* genoemd. Tegenwoordig is die naam vergeten.

4) MASSON, p. 410.

5) LEFRANC, p. 10.

te worden. Het was een bloote vormelijke handeling, welke den jongen tot niets verbond. 1)

Op Vrijdag 27 Sept. 1527 verkreeg CALVIJN de pastoorsplaats van *Marteville*, »een dorp 8 mijlen van *Noyon* verwijderd". 2)

Op den laatsten dag van April 1529 bedankte hij voor het kapelaanschap van de *Gésine*, dat aan zijn broeder ANTOINE gegeven werd Eenige maanden later, den 5den Juli 1529, verwisselde hij zijn pastoorsplaats van *St. Martin de Marteville* met die van de parochiale kerk van *Pont-l'Evêque*. 3) Hij was daartoe voorgedragen door CLAUDE DE HANGEST, abt van *St. Eloi*. Alles ging hierbij »per procuratie", de jonge CALVIJN was er niet bij. 4) In den grond der zaak waren dit slechts financieele quaesties, die door zijn vader met het kapittel werden afgehandeld. »Op deze manier," zegt DESMAY, »werd hij ontvangen als pastoor van *Pont-l'Evêque*, eene parochie waar zijn grootvader woonde en waar zijn vader gedoopt was. Aldus gaf men de schapen aan den wolf ter bewaking over. In elk geval was hij te jong voor pastoor, want hij had nog maar den leeftijd van twintig jaar bereikt." 5)

Den 26sten Febr. 1531 bedankte ANTOINE voor zijn kapelaanschap van de *Gésine* en kreeg JAN het terug. »Bedriegelijke kunstgrepen en verkeerde handel," roept LE VASSEUR. En hij heeft geen ongelijk. Vooral, omdat CALVIJN, al was hij twee- of driemaal pastoor geworden of rechthebbende op de inkomsten aan dat ambt verbonden, zich niet tot priester had laten wijden; zelfs had hij nooit als koorknaap dienst gedaan. 6)

Maar bij wie was de schuld? Immers bij de kerk, bij al die domheeren, abten, bisschoppen, die in dergelijke benoemingen en veranderingen niets vreemds vonden.

Vóór de 16de eeuw had men pausen gehad van achttien jaar (AGAPET II), zelfs een van twaalf jaar (BENEDICTUS IX), een aartsbisschop van *Reims*

---

1) BAYLE, Dictionnaire, Calvin, noot A.

2) DESMAY merkt op, dat Calvijn zich nog bij geen geestelijke orde had aangesloten; hij had nog maar alleen de tonsuur, en was nog op een incompetenten leeftijd, daar hij pas 18 jaar oud was." Archiv. cur. p. 389.

3) LE VASSEUR (p. 1170) zegt, dat bij de pastoorsplaats van *Pont-l Evêque* »een stuk teelland en weide behoorde, groot twee maten, gelegen in het gebied van *Muyrencourt*, met verplichting om jaarlijks twee Parijsche sols te betalen aan de kerk en aan den pastoor van *Muyrencourt*.

4) Dit is zoo waar, dat men het hem heeft verweten. Den 16den Jan. 1526, den 7den Mei 1527 wordt CALVIJN door het kapittel van *Noyon* verklaard van weigerachtig te zijn om voor de vergadering te verschijnen. DESMAY voegt er aan toe: „Wijl er weerspannigheid bij hem is, kan men daaruit afleiden, dat deze kleine adder reeds begon te knagen aan den buik zijner heilige moeder de kerk, van welke hij zijn voedsel ontving (Arch. cur., p. 389). Den 7den Jan. 1533 klaagt M. AUBIN PLAQUIN, dat hij sedert 14 maanden voor M. JEAN CAUVIN in zijn kapel de mis bedient en dat hij sedert dien tijd niets van hem vernomen heeft. CHARLES, zijn broeder en procureur, stemt toe, dat het grootste gedeelte van de inkomsten genomen en verkocht is tot een beloop van den 20sten penning, en er is bevolen, dat voortaan de keldermeester de lasten van de kapel zal betalen. Ibid, p. 394.

5) Ibid p. 393.

6) Ibid, p. 387.

van vijf jaar. Aan deze wanstaltige dingen ergerde zich niemand.

In 1502 werd JAN VAN LOTHARINGEN, op vierjarigen leeftijd, benoemd tot bisschop van *Metz*; in 1517 maakte LEO X een jongen van acht jaar kardinaal, en in 1533 werd ODET VAN CHASTILLON, broeder van DE COLIGNY, kardinaal op elfjarigen leeftijd.[1] DENYS BRIÇONNET volgde zijn broeder WILLEM op, toen deze bisschop van *Meaux* werd. Hij volgde ook zijn vader op, die gehuwd was, voordat hij tot den geestelijken stand overging, als bisschop van *St. Malo*, terwijl zijn neef van den kardinaal het bisdom van *Nîmes* erfde. In 1520 verwisselde DENYS het bisdom van *Lodève* met de abdij van *Cormery*.[2] Maar het schandelijkst voorbeeld van dezen handel gaf de kardinaal JAN VAN LOTHARINGEN. Hij was achtereenvolgens of te gelijk in het bezit van drie aartsbisdommen, elf bisdommen en vijf abdijen.[3]

En waarvan was GÉRARD CAUVIN te *Noyon* getuige geweest? Bisschop CHARLES DE HANGEST kwam in het bezit van kerkelijke inkomsten door een bul van dispensatie (1476), die »hem veroorloofd had op 15-jarigen leeftijd allerlei soorten van ambten met inkomsten, die voor saamvoeging vatbaar en die daarvoor onvatbaar waren, van wereldlijken of geestelijken aard, zelfs drie pastoorsplaatsen, aan te nemen."

Op die manier verkreeg hij het domheerschap van *Rouaan*, het aartsdiakenschap van *Vixin-Normand* en van de kerk *d'Erreux*; ook werd hij aartspriester van *Chatelleraut* en abt van *Notre-Dame de Prières*, om niet van zijn bisdom te spreken.[4] De kanunnik LE VASSEUR, die ons het feit mededeelt, voelt zich genoopt uit te roepen: »Men moet toestemmen, dat het gemeen recht... op hem niet toegepast werd, en het schijnt, dat op deze wond moeilijk een pleister kon gelegd worden, die haar geheel kon genezen." En wat zag men na den kunstgreep, door welken CHARLES zijn bisdom weggaf en terugkreeg, gebeuren? JEAN kreeg den 7den April 1525 eene nieuwe dispensatie, waardoor hem vergund werd het bisdom op 19-jarigen leeftijd te aanvaarden, om als bisschop gewijd te worden, wanneer hij 27 jaar oud zou zijn.[5]

Kon men van GÉRARD CAUVIN eischen, dat hij beter zou handelen dan een bisschop, een kardinaal of een paus? Hij vond het heel natuurlijk, dat hij gebruik maakte van een algemeene gewoonte »om zijn talrijk gezin te onderhouden, en het geld te vinden voor de studie van dengene onder zijne zonen, van welke men de hoogste verwachting mocht koesteren".

Roomschgezinden hebben er een verwijt van gemaakt, dat de jonge CALVIJN zoo weinig de plichten, aan zijn ambten verbonden, vervulde. Maar hoe had hij het kunnen doen, daar hij niet het recht had om de mis te lezen en de sacramenten te bedienen? Want daarvoor moest men priester zijn en CALVIJN was dit niet; hij had zelfs daarvoor den

1) DRELINCOURT, p. 13–22.

2) GRAF, Faber Stapulensis, p. 15.

3) H. MARTIN, Histoire de France, 4me éd., VIII, p. 342.

4) ANSELME, Histoire généalogique de la maison royale de France, 1730. II, p. 419–420.

5) LE VASSEUR, p. 1117, 1118, 1120.

leeftijd niet, want men moest 25 jaar oud zijn, voordat men de wijding kon ontvangen.

Inderdaad was die schandelijke handel in kerkelijke ambten, waardoor iemand een last te volbrengen kreeg, die tot excommunicatie zou geleid hebben, wanneer hij die zelf had willen uitvoeren, een van de groote ergerlijke dingen die in de kerk gevonden werden. Door een tweede heiligschennende daad was men verplicht om voor geld te huren, wat men door heiligschennis gekocht had.

VI.

Het volgende heeft tot de vorming van CALVIJN niet weinig bijgedragen. Er was een twist ontstaan, waarvan men beweert dat zich daarom de geheele geschiedenis van *Noyon* in de 15de eeuw beweegt. Zij liep over de reliquieën van ST. ELOI [1]). Wie bezat de echte laatste stoffelijke overblijfselen van den dienaar van DAGOBERT? Het kapittel van de hoofdkerk, of de abdij van *St. Eloi*? De strijd hierover was even hevig als langdurig. Een proces van zestig jaren, waarin enquête op enquête en vonnis op vonnis volgde, deed het volk vragen: Wie zijn de falsarissen? Zijn het de domheeren of de monniken? Het is wel te bevroeden, dat daardoor veler geloof werd geschokt, dat de achting voor den geestelijken stand verminderde en dat een geest van critiek en twijfel ontwaakte.

Al stelde het parlement het kapittel in het gelijk, dit deed den strijd niet ophouden; de vereerde, zoo niet echte reliquieën bleven een bron van hoogloopende geschillen.

De moeder van CALVIJN schijnt daardoor niet geschokt te zijn; zij bleef vroom, in den geest van dien tijd, en boezemde hare gevoelens aan haren zoon in, die door zijn vader voor den dienst der kerk bestemd was. »Toen ik nog een klein kind was, had mijn vader reeds bepaald, dat ik in de godgeleerdheid zou studeeren," verklaarde CALVIJN later. En zoo begonnen de jaren, welke hij later zou kenschetsen met de woorden: »Ik had mij halsstarrig overgegeven aan de bijgeloovigheden van het pausdom." [2])

LE VASSEUR vertelt de belachelijke fabel — het is hier de plaats om haar mede te deelen, — dat men bij de processiën den kleinen JAN een degen zag dragen in plaats van een kruis, »om terwijl hij nog in den dop was, te toonen, hoedanig eenmaal het kuiken zou zijn", d. w. z. »dat hij een heftig vervolger van het heilige kruis ging worden en zijn valschen godsdienst met het zwaard zou planten". [3])

Zeker is het, dat JAN getrouw deelnam aan al de plechtigheden van den Roomschen eeredienst. Hij nam deel aan de processiën. Hij ging de reliquieën zien. Hij verhaalt ons zelf: »Ik herinner mij, dat ik gezien heb toen ik nog een klein kind was, wat men aan de leelijke beeldjes van onze parochie deed. Wanneer het feest van den heiligen ETIENNE

1) LEFRANC, p. 33.

2) Opera, XXXI, p. 22. Voorrede voor de Psalmen.

3) LE VASSEUR, a. w., p. 1171.

kwam, versierde men evengoed met hoeden en allerlei opschik de beeldjes der tyrannen (want zoo noemt men ze ook in de spreektaal) die hem steenigden, als het zijne. De onnoozele vrouwen, de tyrannen aldus opgesmukt ziende, hielden hen voor de gezellen van den heilige, en ieder kreeg zijn kaars." 1)

Hij stelde niet alleen belang in de reliquieën van *Noyon*, maar ging ook, zeker met zijne moeder, die van de buurt, vooral die van *Ourscamp*, bezoeken.

Het loont de moeite hem op een van die tochten in den geest te vergezellen.

Wij gaan door *Pont-l'Evêque*, en na een wandeling van twee of drie uren komen wij in de abdij van *Ourscamp*. 2)

Ons pad loopt door weilanden, die steeds vochtiger worden, naarmate men de *Oise* nadert. Aan den linkeroever der rivier ontwaart men de oude abdij, heerlijk gelegen in het groen, midden in schoone weidegronden waarop vele koeien vreedzaam grazen.

De abdij is een filiaal van die van *Clairvaux*. Ze werd in de 12de eeuw gesticht. Men heeft er een fluweelfabriek van gemaakt, met woningen voor de werklieden en groote werkplaatsen. Daarbij verrees in het park een kasteel.

Toch is hier niet alles door den tand des tijds verwoest. De doodenzaal is ongeschonden bewaard gebleven met hare drie even groote schepen, die door slanke pilaren gedragen worden, terwijl de eenvoud van het gebouw bewijst, dat wij hier te doen hebben met den oorspronkelijken Gothischen bouwstijl. 3)

Wij komen in een bosch van zware boomen en staan daar plotseling voor de ruine van het koor van een kerk, die verbazend groot moet

---

1) „Advertissement très utile du grand profit" etc., een geschrift waarin CALVIJN doet uitkomen, hoe nuttig het voor de Christenheid zou zijn, wanneer men een inventaris had van alle reliquieën die in Italië, Frankrijk, Duitschland, Spanje enz. bewaard worden (1543). Opera, VI, p. 452. De kerken van *Noyon* leverden nog andere stof op voor de critiek van den reformator. Hij spreekt van zeker brokstuk van het hoofd van Johannes den Dooper, dat er „zeer echt" uitzag. (Advertissement, p. 436.) Wij lezen ook in de „Recherches historiques sur Noyon", door DE LA FONS baron DE MELICOCQ (1836), p. 62: 1516. „De vrouwen hadden toen groot vertrouwen in de afbeelding van den heiligen ST. AGRAPART, die bij den ingang der hoofdkerk was geplaatst, en dien zij aanriepen wanneer zij in de kraam waren. . . Wij moeten ook zeggen, dat de kerk van de Madeleine meende in het bezit te zijn van het manna dat God in de woestijn uit den hemel deed regenen, een stuk van de drie brooden waarmede Christus 5000 mannen in de woestijn verzadigde, en een tand van onzen Heiland. Deze laatste reliquie gaf aanleiding tot onderscheiden geleerde vertoogen."

2) *Ourscamp* is een station vóór *Pont-l'Evêque*, wanneer men van *Parijs* komt. De abdij is een kwartier van het station verwijderd.

3) „Dit prachtige, in zulk een goeden staat verkeerende monument is het eenige, wat ongeschonden van de oude abdij van *Ourscamp* overbleef. Het is een gebouw, door de burgerij gesticht, uit de eerste helft van de 13e eeuw, voordat de volle boog overgegaan was in den kruisboog. Het gebogen lijstwerk der ramen werd toen gemaakt in den zwak gebogen vorm, dien men tegenwoordig nog gebruikt bij gebouwen met den rondboog." Histoire de l'abbaye de Notre Dame d'Ourscamp, door PEIGNÉ-DELACOURT (1876), p. 93.

geweest zijn. Men kan zich geen meer schilderachtig tafereel voorstellen. De gewelven zijn weggebrokkeld ; de kolommen, door spitsbogen vereenigd, bleven staan.

Op een duizelingwekkende hoogte steekt de reusachtige boog, die het koor afsloot, het hoofd omhoog, stilzwijgend den eeuwen en den onweersstormen, door zijn sterkte en doordat zijn evenwicht bewaard bleef, weerstand biedend. Slechts eenige steenen wijzen de plaats aan, waar de gevel verrees.

Hoe groot moet deze kerk geweest zijn, welke bestemd was om de volksmassa's te bevatten, die zich rondom de reliquieën verdrongen!

CALVIJN, door zijne moeder vergezeld, beweegt er zich ook onder. »En o. a.," zegt hij, »herinner ik mij, dat ik een stuk van het lichaam der heilige ANNA, moeder van de maagd MARIA, gekust heb, in de abdij van *Ourscamp*, bij *Noyon*, waarvan men een groot feest maakt." [1])

Het werk der reformatoren is ten opzichte van de reliquieën zoo volkomen geslaagd, dat men zich haast niet kan voorstellen, hoe vroeger de toestand was die eene hervorming noodzakelijk maakte. [2]) Het bijgeloof, dat zich uitte in de vereering der reliquieën, werd gevoed, doordat er aflaat aan verbonden was, en dit werd niet een van de bijkomende, maar behoorde tot de onmiddellijke oorzaken der reformatie. De kerk van *Wittenberg*, aan welker deur LUTHER zijne 95 stellingen hechtte, was een waar museum van reliquieën. Zij bezat er niet minder dan 5000, en daaronder zoovele merkwaardige! En de bewering, dat de strijd die te *Noyon* over de reliquieën gevoerd is, CALVIJN heeft genoopt om een van zijn beroemdste verhandelingen de wereld in te zenden, is niet gewaagd. [3])

Laat ons een oogenblik gaan zitten op een van die met mos begroeide steenen in een van de nissen der ruïne. Waar zouden wij beter plaats kunnen vinden om de historie van deze »prullen", gelijk CALVIJN ze noemt, te doorbladeren, met de beschrijving van de »stuitende en slechte kermis", die daarbij gehouden werd? De stilte, die in deze omgeving heerscht, zal er toe medewerken om het onstuimige rumoer van weleer te hooren.

De opsomming van de voornaamste reliquieën begint met die van

1) Advertissement, p. 442. „Den 26sten Mei 1490 werd het hoofd van ST. ANNA met groote plechtigheid gebracht in de kerk van *Ourscamp* door THIBAUT van *Luxemburg*, in tegenwoordigheid van den bisschop van *Noyon* en verscheidene abten, en een ontzaglijke menigte volks. Deze reliquie, die veel bedevaartgangers op Dinsdag na Paschen trok, is bij de revolutie gered en bevindt zich tegenwoordig te *Chiry*." MOËT DE LA FORTE-MAISON, a. w., p. 453.

2) Is Prof. DOUMERGUE hier niet wat al te optimistisch? Het kan hem toch niet onbekend zijn, hoeveel belijders van de Roomsche leer nog in deze dagen b. v. den heiligen rok te Trier in hooge waarde houden? [Vert.]

3) Er bestaat eene merkwaardige vertaling van deze verhandeling in de Duitsche taal door J. EYSENBERG. Johannis Calvini Vermanung von der Papisten Heiligthumb dem christlichen Leser zu gute verdeudschet. Gedruckt zu *Wittenberg* durch GEORG RHAWEN Erben. Anno 1557. Het boek is versierd met afbeeldingen van de zes waterkruiken te Kana, den beker dien Christus gebruikte bij het H. Avondmaal, het zwaard van Petrus, enz. Het is te vinden in de bibliotheken van *Genève* en van *Straatsburg*.

onzen HEERE: *De watervaten van Kana.* »Sommige bevatten hoogstens vijf dubbele pintjes wijn, andere nog minder, en andere een ton. Dat men deze vaten eens in overeenstemming brenge met het bijbelsch verhaal, als men dit vermag... In *Orléans* beweert men wijn te hebben van den »*architriclin*', want omdat de H. JOHANNES, het wonder mededeelende, spreekt van den »architriclinos", d. w. z. hofmeester, heeft het hun toegeschenen, dat dit de eigennaam van den bruidegom was, en men leert het volk deze domheid. Eenmaal in het jaar laten zij degenen die hun een offer willen brengen, het uiteinde van een lepeltje aflikken, zeggende, dat zij hun den wijn te drinken geven, dien onze HEILAND op de bruiloft gemaakt heeft; doch nooit vermindert de hoeveelheid, ofschoon de beker wel gevuld wordt." — *Het hout van het kruis:* »Indien men alles wilde vergaderen, wat men daarvan gevonden heeft, zou men een goede scheepsvracht hebben." — *De drie nagels:* »Men heeft er veertien, die men vereert." — *De punt van de speer:* »Men moet aannemen, dat deze door den smeltoven van een alchimist gegaan is, want zij is verviervoudigd." — *De doornenkroon:* »Men moet gelooven, dat de deelen uitgeplant zijn geworden om opnieuw uit te spruiten, anders weet ik niet, hoe zij zoo vermeerderd zou zijn.' — *Het bloed:* »Op eene plaats worden daarvan eenige druppels getoond, gelijk te *La Rochelle*, in *Poitou*, welke, naar men zegt, NICODEMUS in zijn handschoen bewaarde."

De meeste van deze reliquieën zijn door koningen als LODEWIJK den Heilige uit het Oosten medegebracht. Maar die goede koningen hadden meer ijver dan kennis: »Er was bij hen wel vroomheid en zekere ijver om het Christendom te bevorderen; maar als men hun geitekeutels had laten zien, daarbij zeggende: »Dit zijn de paternosters van onze lieve Vrouw," dan zouden zij ze zonder tegenspraak hebben aangebeden, of zij zouden ze in hunne schepen hebben medegenomen om ze eerbiedig ergens een plaats te geven. En inderdaad hebben zij hun lichaam en hun goed en een goed deel van de kracht van hun land opgeofferd, om een hoop kleine, dwaze dingen, waarmede men hen beetgenomen had, mede te nemen, denkende dat dit de kostbaarste kleinoodiën der wereld waren."

Men heeft zelfs reliquieën van CHRISTûS na Zijn opstanding: »Een stuk van de gebraden visch, die de H. PETRUS den CHRISTUS aanbood, toen Hij hem aan den oever van het meer verscheen. Men moet zeggen, dat die visch goed moet gekruid zijn geweest of dat men er een overheerlijke, sterke saus over moet gedaan hebben, dat een deel daarvan zóó lang kon bewaard blijven."

Maar ook van MARIA heeft men allerlei: »Het overblijfsel dat men van de reliquieën van onze lieve Vrouw heeft, is van haar lijfgoed. In de eerste plaats bezit men te *Chartres* van haar een hemd, waarvan men een afgod maakt, gelijk genoeg bekend is; en te *Aken*, in *Duitschland*, heeft men een ander. Ik laat de vraag rusten, hoe men ze heeft kunnen krijgen, want het is zeker, dat de apostelen en de echte Christenen uit hun tijd niet zoo beuzelachtig geweest zijn om zich met dergelijke dingen te vermaken. Maar dat men slechts lette op den vorm van de vertoonde dingen, en ik verklaar mij voor overwonnen,

indien men niet bij den eersten oogopslag ziet, hoe schaamteloos zij zijn, die ze voor reliquieën van heiligen willen laten doorgaan. Wanneer men te *Aken*, in *Duitschland*, het hemd laat zien, dat aldaar bewaard wordt, steekt men het aan een kleederstok, als een lang priesterkleed. Wanneer de maagd MARIA eene reuzin geweest was, zou zij nauwelijks zulk een groot hemd hebben kunnen dragen. En om daaraan meer luister bij te zetten, brengt men terzelfder tijd de schoenen van ST. JOZEF te voorschijn, die geschikt zouden zijn voor een klein kind of voor een dwerg. Het spreekwoord zegt, dat een leugenaar een goed geheugen moet hebben, uit vrees van zich, door te vergeten, in de vingers te snijden. Zij hebben dezen regel niet onthouden, daar zij er niet aan hebben gedacht een betere verhouding te scheppen tusschen het schoeisel van den man en het hemd van de vrouw." 1)

De gevolgtrekking die uit dit alles gemaakt wordt, is zeer eenvoudig. »Alles spreekt zich hierbij zoo tegen en is zoo verward, dat men het gebeente van een martelaar niet kan aanbidden, zonder gevaar te loopen den beenderen van een of anderen roover of dief, of wel van een ezel, hond of paard godsdienstige eer te bewijzen. Men kan geen ring of kam of ceintuur van onze lieve Vrouw aanbidden, zonder gevaar te loopen zich te buigen voor de versierselen van de een of andere ontuchtige vrouw." 2)

Wij moeten wel uitroepen: Welk eene eeuw, waarin de geleerdsten de sterrenwichelarij beoefenden, waarin de vroomsten de reliquieën aanbaden, en waarin de kerk met banvloeken en met vuistslagen streed over den

1) Advertissement, p. 415–433.

2) Advertissement, p. 452: „Er is in de 12de eeuw een boek geschreven, eenig zoowel door het onderwerp dat daarin behandeld wordt, als door den geest die er uit spreekt. . . . en dat een waarlijk belangrijk tijdstip in de geschiedenis van de verstandelijke ontwikkeling der middeneeuwen beschrijft. Ik wil spreken over de verhandeling van GUIBERT DE NOGENT, getiteld: De pignoribus sanctorum, — over de panden of reliquieën der heiligen — de titel geeft reeds te kennen, dat hierin stoutmoedige gedachten worden uitgesproken." „Eene autoriteit heeft gewis er toe bijgedragen, GUIBERT de noodige stoutheid te geven om tegen zooveel bijgeloovige praktijken, waaraan zulke groote stoffelijke belangen verbonden waren, den strijd aan te binden. Deze autoriteit is van niemand minder dan van den H. AUGUSTINUS, die niet alleen later aan CALVIJN het uitgangspunt verschaffen zal voor zijn Traité des reliques, maar hem eene reeks uitspraken zal leveren, die door den Geneefschen hervormer met voorliefde aangehaald worden, blijde daaraan zijne bewijsvoeringen vast te kunnen knoopen." „Om een werk te vinden, dat met de verhandeling van GUIBERT kan vergeleken worden, moet men zoeken in het tijdperk der reformatie van de 16de eeuw. Een ander Picardiër, de stichter en leider van het Fransche Protestantisme, JAN CALVIJN, geboren op eenige mijlen afstands van de abdij waar GUIBERT leefde, heeft het eerst een tegenhanger geleverd voor het werk van den schrijver van De pignoribus sanctorum. Hij kon er, dit spreekt vanzelf, nieuwe gezichtspunten aan toevoegen, hetwelk hem gemakkelijk gemaakt werd door de ontwikkeling van de reliquieënvereering, die er sedert GUIBERT's arbeid had plaats gehad. Maar in den grond der zaak is het uitgangspunt van beide schrijvers hetzelfde, en dikwijls komt hunne bewijsvoering op hetzelfde neder, ofschoon CALVIJN GUIBERT's verhandeling niet kan gekend hebben, daar zij niet in druk verscheen en er waarschijnlijk slechts één afschrift van was. Die twee mannen, zoo ver van elkander door den tijd gescheiden, hebben elkander dus ontmoet op het terrein der historische critiek, zich grondende op dezelfde onwaarschijnlijkheden, zich op dezelfde

baard van Mgr. DE HANGEST en over de gewaande beenderen van ST. ELOI, hare inkomsten schonk aan kinderen van twaalf jaar, en een kapelaansplaats verhandelde, zooals men tegenwoordig eene lijfrente of een schuldbekentenis aan toonder verhandelt!

VII.

Zoo was de toestand der kerk, onder wier schaduw CALVIJN zijn jeugd doorbracht. Wij zijn gekomen tot de maand Augustus van het jaar 1523. De pest, die sedert verscheidene jaren te *Noyon* heerschende was, viel met verdubbelde kracht op de bevolking aan. De domheeren begonnen te vluchten. »GÉRARD CAUVIN, die zijn zoon JAN liefhad, omdat hij in hem een jongeling zag, begaafd met een vluggen geest, met een aangeboren en snel bevattingsvermogen, en vernuftig in de studie der letteren, verschafte hem verlof om zich te verwijderen en de stad te verlaten, gelijk men in het kapittel aan de kanunniken toegestaan had, 1) zoodat in het kapittel, waarin het verzoek door GÉRARD gedaan werd, zijn zoon JAN CALVIJN den 5den Aug. 1523 verlof kreeg om gedurende de pest te gaan waar het hem zou goeddunken, zonder zijne inkomsten te verliezen; hetgeen hem werd toegestaan tot het volgende feest van *St. Remy*." 2)

Niet alleen vrees voor de pest had GÉRARD CAUVIN dit verzoek ingegeven. De jongelieden MONTMOR gingen naar *Parijs*, om daar hunne studiën voort te zetten. GÉRARD wilde gebruik maken van deze gunstige gelegenheid, om zijn zoon met hen te laten medegaan, ten einde aldus diens wetenschappelijke ontwikkeling te bevorderen. CALVIJN vertrok dus met zijne vrienden naar *Frankrijks* hoofdstad. 3) Hij was toen 14 jaar oud.

---

autoriteiten beroepende, dezelfde uitspraken aanhalende en dezelfde reliquieën behandelende. — Dezelfde scherts ten opzichte van de twee hoofden van Johannes den Dooper vindt men woord voor woord in de verhandeling over de reliquieën van den Noyonschen hervormer." Le traité des reliques de Guibert de Nogent, et les commencements de la critique historique au moyen âge, door A. LEFRANC in zijn Etudes du moyen âge, 1896, p. 285, 297, 305.

1) Den 17den Aug. 1519 had G. CAUVIN hetzelfde gevraagd voor zijn zoon CHARLES, ook ter oorzake van de pest. DESMAY, p. 8.

2) DESMAY, Archives curieuses, p. 388.

3) Waarschijnlijk was toen CALVIJN's moeder reeds gestorven, misschien wel vele jaren vóór zijn vertrek naar Parijs. Dit wordt verondersteld, omdat CALVIJN in zijn brieven nooit zijne moeder noemt.

Zijn vader hertrouwde. „Na den dood van JEANNE LE FRANC trouwde GÉRARD voor de tweede maal, en wel met eene weduwe, die hem geen kinderen schonk." LE VASSEUR, p. 1152.

Tweede Boek.

DE STUDIEJAREN.

EERSTE HOOFDSTUK.

PARIJS. — CALVIJN'S GEESTELIJKE EN ZEDELIJKE ONTWIKKELING.

I. De Universiteit van Parijs. – II. De student in de 16de eeuw. – III. Calvijn op het college van La Marche. – IV. De persoonlijkheid van Cordier. – V. De Fransche taal en de reformatie van Cordier. – VI. Calvijn's dankbaarheid en de dood van Cordier. — VII. Calvijn te Montaigu. — VIII. Heeft Calvijn den bijnaam van verklager gekregen? — IX. Ontbrak hem lust tot gezellig verkeer?

I.

EN kan zeggen, dat de Universiteit van *Parijs* georganiseerd was sedert het begin der 13de eeuw.[1]) Zij werd groot, terwijl zij streed tegen het despotisme der kerk, een despotisme, dat belichaamd werd in den Ecolâtre, d. w. z. in den Domheer, directeur van de bisschoppelijke school van *Notre-Dame*, die in zijn persoon alle rechten en privilegiën, welke op de school betrekking hadden, vereenigde. In 1252,[2]) dus in een tijdsverloop van een halve eeuw, was de Universiteit de roem van *Frankrijk* geworden.

---

1) In 1200 verzekerde PHILIPPE AUGUSTE de veiligheid van de onderwijzers en de leerlingen door privilegiën, die elk provoost van *Parijs* moest bezweren in de eerste dagen van de waarneming van zijn ambt. „Het is de oudste acte die er bestaat, voortgevloeid uit de koninklijke macht ten gunste van onze Universiteit." zegt CREVIER (Histoire de l'Université de Paris, I, p. 288). Maar deze acte, welke de macht van den onderwijzenden domheer groot maakte ten koste van den provoost, deed den strijd ontbranden.

2) Op 30 Mei 1252 verleende paus INNOCENTIUS III aan de Universiteit te *Parijs* een

En dit des te meer, omdat, gelijk THUROT het uitdrukt, in de 13de eeuw het pausdom en de Universiteit beschouwd werden als instellingen, die in onderlinge betrekking tot elkaar stonden. Één paus, om de eenheid van het kerkelijk gezag te handhaven; één Universiteit, om de eenheid in zake de leer te bewaren: zoo moest het volgens de menschen van dien tijd zijn." [1])

Het was het tijdperk waarop ABELARDUS, G. DE CHAMPEAUX, den ARISTOTELES van *Frankrijk*, tot zwijgen gebracht hebbende, eene menigte studenten trok, en zijne lessen in de open lucht op de uitgestrekte terreinen van den *St.-Genoveva*-berg gaf. Toen bloeiden ALBERTUS MAGNUS, ST. THOMAS, ST. BONAVENTURA, HUGO VAN ST. VICTOR, DUNS SCOTUS enz. Er was wellicht geen geleerde in de middeneeuwen, die niet te *Parijs* gestudeerd of geleeraard had: [2]) Italianen, Spanjaarden, Duitschers, waarvan sommigen de geesten in de dichte mazen van hun scholastiek bonden, terwijl anderen ze door hun mystiek in den derden hemel wisten te verheffen.

Maar van lieverlede eindigde de groote school met een dwingelandij uit te oefenen, gelijk aan die, welke zij eerst overwonnen had. Zij werd een gesloten lichaam, een vijandin van allen vooruitgang, met eene afzonderlijke, eene barbaarsche taal, evenals hare ideeën en gevoelens barbaarsch waren. En in de 16de eeuw »was zij nog maar eene instelling die zich zelve overleefd had, een mikpunt voor de welverdiende spotternijen van een ERASMUS, RABELAIS, MONTAIGNE." [3]) De Zwitsersche humanist VALENTIN TSCHUDI, die te *Parijs* vertoefde, hangt er (1518) het volgende tafereel van op: »De Fransche jeugd is in de duisternis gedompeld. De kunst om drogredenen te houden is een beest, dat kwaad doet; ik wilde zeggen: een pest, maar zij weert zich als een beest; de menschen welke aan de sophistiek doen, zijn ware wilde beesten, en van de wreedste .... Tien oude vrouwen zouden niet zooveel kunnen babbelen als één van die drogredenaars. Men kan gelooven dat zij, die zich in die sophisterijen oefenen, zelfs hun kunst ten toon spreiden in hunne gebeden, om te beproeven of zij God door hunne bewijsgronden niet konden bepraten." [4])

Een ander Zwitsersch humanist, GLAREANUS, die in 1517 te *Parijs* een kostschool hield, geeft een verhaal van een redetwist, welke bij de *Sorbonne* gehouden werd, waarvan hij in eigen persoon getuige was. De toehoorders deden nu en dan luide toejuichingen hooren, alsof men in den schouwburg was. Hij had moeite om zijn lachen te bedwingen; maar zij, die de vertooning bijwoonden, waren één en al ernst. Men

---

afzonderlijk zegel, en erkende haar daardoor als geheel onafhankelijk van den kanselier van het kapittel van *Notre-Dame*. De kanselier had dus het pleit verloren. (TARSOT, Les écoles et les écoliers à travers les âges, 1893, p 76.)

1) THUROT, De l'organisation de l'enseignement dans l'Université de Paris au moyen âge, p. 207.

2) FERET, Faculté de théologie de Paris, I, III.

3) TARSOT, p. 86.

4) Brief aan ZWINGLI, te *Einsiedeln*, 22 Juni 1518. HERMINJARD, I, p. 38 en 39.

hield een scherpen redetwist over het haar van een geit, [1]) en men toonde zich zeer vertoornd op onzen eersten vader, omdat hij een appel en niet een peer gegeten had. [2])

Aan deze wormstekige poort klopte CALVIJN in 1523 aan.

De organisatie van de Universiteit bleef dezelfde van 1252 tot 1792. Er waren zeven lichamen: 1° *De faculteit van de geneeskunde*, 2° *de faculteit van de rechtsgeleerdheid*. Beide waren van weinig beteekenis. In de middeneeuwen was *de* faculteit van de medicijnen te *Montpellier*, en *de* faculteit van de rechten te *Bologne*. 3° *De faculteit van de godgeleerdheid* was verreweg de meest belangrijke. Deze drie faculteiten werden de »superieure" genoemd. Daarna kwamen: 4° *de Fransche natie*, welke de studenten bevatte uit *Midden-Frankrijk* en *Europa*; 5° *de Duitsche natie*, die de vreemdelingen van het Noorden in zich vereenigde; 6° *de Normandische natie*, uitsluitend voor de Normandiërs; 7° *de natie van Picardië*. Deze vier natiën vormden de faculteit der kunsten. De zeven lichamen brachten in de vergaderingen en in de bestuurslichamen van de Universiteit hunne stem uit.

Aan het hoofd van den senaat stond de rector, »het hoofd van de geheele Universiteit". Hij werd altijd gekozen uit de leden der natiën; men benoemde hem door de meesters in de kunsten; geen lid van de superieure faculteiten was verkiesbaar of mocht medekiezen. Het rectoraat werd voor drie maanden opgelegd. De superieure faculteiten hadden een deken, de natiën een procureur tot hoofd.

LEFÈVRE D'ETAPLES, MELCHIOR WOLMAR waren procureurs te *Parijs*. De rechten dier procureurs waren als volgt:

Zij presideerden hunne natie, riepen de vergaderingen saam, waren lid van den raad der Universiteit, lieten geen student tot den graad van meester in de kunsten toe, voordat zij gehoorzaamheid aan den rector en aan hen gezworen hadden. De »mindere" ambtsdragers der Universiteit, als censoren, quaestoren (die de gelden ontvingen), boodschappers enz., legden in hunne handen den eed af. Elke natie benoemde ze naar hare eigen reglementen.

De procureurs zijn dus dekens.

Welk een zonderling ingewikkelde hiërarchie van den rector af tot den pedel toe was er aan die Universiteit! Wij bepalen ons tot eene vluchtige opnoeming van het talloos leger van ambtsdragers: kanseliers, bewaarders, procureurs-generaal, scriba's, quaestoren, gezworen raadsleden, patroons, notarissen, boodschappers, mannen die zorgden voor de boeken, het papier, het perkament, het inbinden, de verlichting, enz. Men had ook nog speciale ambtsdragers: dekens der faculteiten, procureurs van de natiën en dienaars of pedellen. [3])

Oorspronkelijk werd het onderwijs in de letteren gegeven door de faculteit der kunsten, welke haar zetel had in de straat *du Fouarre*, een van de sombere straten in de buurt van het plein *Maubert*. De leer-

1) In het Latijn: d e l a n a c a p r i n a. Men vertaalt: „over een nietigheid", of „over beuzelingen"; dit is kennelijk de beteekenis.

2) HERMINJARD, I, p. 32.

3) DU BOULAY, VI, p. 558, 572–577, 579.

lingen woonden in het kwartier, waar zij een plaatsje konden krijgen; in den regel zeer slecht. Zij waren arm, »arm om het medelijden op te wekken van het bedelvolk van het binnenhof der wonderen". [1])

Hoort die goede kindren roepen: Brood!
Wilt ze niet vergeten in hun nood,

luidde een tweeregelig versje uit de 13de eeuw. Daarbij waren de kamerverhuurders over het algemeen schraperige lieden. Het gevolg was, dat de jongelieden dikwijls opeengepakt woonden in kleine kamers, zonder lucht, zonder licht. Het was daar een ware opeenhooping van menschelijke wezens, welke de ergste besmetting teweegbracht. In 1493 was de faculteit der geneeskunde genoodzaakt een huis, belendende aan de school, te huren, omdat het gewoonweg een huis van ontucht was. De kroniekschrijvers vertellen nog erger dingen.

Tegen zes uur in den morgen ging de jonge student [2]) met een lantaarn in de hand voorzichtig zijn trap af, schoof de zware grendels van de kleine deur en begaf zich naar de straat *du Fouarre*. Hij trad de leerzaal binnen, een soort van stinkenden stal. Een houten zitbank zonder leuning voor den professor, drie of vier kaarsen, eenige bossen stroo op den naakten grond uitgespreid, maakten het meubilair uit. Als hij zich op den grond had neergezet, begon de studiosus op zijne knieën te schrijven.

Daarbinnen was het afschuwelijk voor het lichaam, daarbuiten was het nog gevaarlijker voor de ziel.

Men besloot zooveel mogelijk te verhinderen, dat de jongelieden met de bevolking waaronder zij leefden, in aanraking kwamen. Men huisvestte de leerlingen in collegiën, waarheen de onderwijzers zich begaven om hun les te geven.

De collegiën bestonden reeds lang (het beroemdste werd gesticht in 1253 door ROBERT SORBON, kapelaan van *St. Louis*), maar zij waren uitsluitend bestemd voor arme jongelieden; het waren inrichtingen van weldadigheid. Zij werden nu, wat zij gebleven zijn: scholen voor de studie. Te gelijker tijd stelde men in de collegiën paedagogieën in, d.w.z. groepen leerlingen, die onder leiding van een paedagoog saamwoonden, samen aten en werkten. In een van die instellingen zou ook CALVIJN een wijle vertoefd hebben, volgens eene uitdrukking van BEZA in de 2de editie zijner levensbeschrijving van den hervormer. Daarin staat: »Hij woonde ook in een kamer onder een Spaanschen onderwijzer", doch deze mededeeling wordt in de derde uitgaaf verbeterd. [3])

Weldra werd de geheele berg van *St. Genoveva* bedekt met deze instellingen. Op den plattegrond van *Parijs*, in 1552 gemaakt, komen

1) TARSOT, p. 94.

2) ALFRED FRANKLIN, La vie privée d'autrefois. — Ecoles et collèges, 1892, p. 16–18.

3) BEZA, Vie de Calvin, 2me éd. Opera, p. 52, en 3me éd., p. 111. De 2de ed. zegt: „Sedert bleef gezegde CALVIJN ook in het college van *Montaigu* onder een onderwijzer, een Spanjaard, wat het onderwijs ondergaat, en ook onder een Spaanschen onderwijzer wat de huisvesting betreft, welke daarna doctor in de medicijnen geweest is." De derde uitgaaf maakt alleen van den eersten onderwijzer melding.

er 49 voor: de straat *du Fouarre* werd verlaten. In 1507 herstelde men nog de houten sluitboomen, die de beide uiteinden dier straat afsloten, om te voorkomen dat men er met rijtuigen doorreed. »Maar", zoo voegt de historieschrijver er aan toe, »sedert de lessen niet meer gegeven worden in de scholen van de straat *du Fouarre* en overgebracht zijn naar de colleges, zijn die afsluitboomen nutteloos geworden, zoodat men niet meer weet, dat men ze vroeger gebruikte." [1])

RAMUS heeft den laatsten meester, die de laatste lessen gegeven had in de straat *du Fouarre*, gekend.

II.

RABELAIS heeft ons den student van dien tijd in zijn moedwil en bandeloosheid naar het leven geteekend. Hij schetst ons PANURGUS, een welonderwezen jongmensch, die vele talen kent, maar die, als hij te *Parijs* vertoeft, zich als een kwaaddoener, een valsch speler, een drinker, een straatlooper, een nachtzwerver doet kennen, daarbij altijd de beste jongen der wereld blijft, en steeds iets in het schild voert tegen de gerechtsdienaars en tegen de wacht.

Hij geeft nog de volgende levendige beschrijving: »Den eenen keer verzamelt hij drie of vier boerenkinkels en laat ze tegen den avond drinken als tempeliers; daarna leidt hij ze beneden de *St.-Genoveva*-kerk of naast het college *Navarre*, en op 't oogenblik dat de wacht daar voorbijkomt, nemen hij en zijne gezellen een vuilniskar, zetten die in beweging en stooten haar met groote kracht tegen den wal aan, waardoor de geheele arme wacht als varkens ter aarde wordt geworpen. Daarna weten zij naar den anderen kant te ontvluchten."

Nog minder dan de wacht ontzag de student »de arme meesters in de kunsten". Wanneer hij een hunner op straat ontmoette, moest deze het ontgelden; hij maakte van achteren kleine vossestaarten of hazenooren aan hem vast, of kwelde hem op andere wijze. . . . ." Dan weder »sneed hij met een klein mesje, dat geslepen was als de naald van een bontwerker, de beurzen open"; dan weder wierp hij »aisgret" (sap van onrijpe druiven) in de oogen van hen die hij tegenkwam. Een ander maal zocht hij uit een hoop kornetten of vrouwentuitmutsen, welke hij geleend had van »de bedelaars van ST. INNOCENTIUS", »luizen en vlooien" en wierp die met kleine wandelstokken, of met pennen waarmede men schrijft, op de halskragen van de »suikerzoetste" of zedigste jongejuffrouwen die hij vinden kon, zelfs in de kerk... Hij had ook »twee of drie brandspiegels, waardoor hij ettelijke malen mannen en vrouwen woedend maakte, om hen hunne fatsoenlijke houding in de kerk te doen verliezen".

Er was een ander, die een klein fleschje, met leder bedekt, vol met oude olie bij zich droeg. Wanneer hij een man of vrouw aantrof, die een mooi kleed aanhad, dan besmeerde en bedierf hij de mooiste deelen, onder den schijn van hen aan te spreken, daarbij zeggende:

1) CREVIER: Histoire de l'Université de Paris, V, p. 68.

»Dat is mooi laken, dat is goed satijn, beste taf, mevrouw; God geeft u, wat uw edel hart begeert! Ge hebt een nieuwen rok, een nieuwen vriend; God beware ze u!" Dit zeggende, zette hij zijn hand op den kraag en te gelijk zat de booze vlek er voor altijd op:

Ja, zoo diep was zij er in gedaan,
In de ziel, in het lichaam en door de faam,
Dat de duivel haar niet weg kon laten gaan.

Ten slotte zeide hij haar: »Mevrouw, pas op, dat gij niet valt," enz. 1)

Nu zal de lezer dit portret voor eene caricatuur houden. Doch geheel ten onrechte! De hier gegeven trekken kunnen niet verdicht zijn; men gevoelt, dat zij naar het leven zijn geteekend.

Om dit te bewijzen, moet men zich in herinnering brengen, wat de zeden in het studentenkwartier vóór de 16de eeuw geweest zijn. De middeneeuwen liepen ten einde. Waarom zou het einde beter geweest zijn dan het begin?

En ook hebben wij documenten, wier echtheid niet kan betwijfeld worden, en die ons de stukken verhalen, welke uitgehaald werden door de PANURGEN, de VILLONS en andere kwajongens van de studentenwijk, als: groote diefstallen, waarbij gebruik gemaakt werd van stok en degen; bloedige gevechten, welke met de galg hadden moeten gestraft worden, doch die de Universiteit vergoelijkte, door van afwijkingen van het verstand te spreken.

Daarbij hebben wij besliste verklaringen van twee studenten uit dien tijd, die ons brieven en gedenkschriften hebben nagelaten, en waarvan er één in de geschiedenis van CALVIJN voorkomt.

Hier volgt een stuk van een brief van JACQUES DRYANDER, 2) eigenlijk ENZINES geheeten, die in 1546 te *Rome* als martelaar stierf. Te *Parijs* gekomen zijnde om er te studeeren, deelde hij zijne indrukken mede aan G. CASSANDRE, hoogleeraar te *Brugge*.

»Toen ik naar *Parijs* ging, stelde ik mij van zulk een groote hoogeschool gouden bergen voor. Helaas, eenmaal daar gekomen zijnde, leerde ik van nabij de onkunde, de trots, de onbeschaamde aanmatiging die er heerschte, kennen, zoodat ik mijn ongeluk ten zeerste bejammerde. Ik was ontgoocheld, in al mijn hoop bedrogen, en niets kwam minder met mijne verwachting overeen dan dit *Babel*, want men kan het zoo beter noemen dan een academie. Ik ontwaarde overal verbazend groote troepen onderwijzertjes (*praeceptorculi*) en meestertjes (*magistelli*). Met de grootste onbeschaamdheid ondernemen zij het, ons de beste schrijvers te verklaren, en zij bedriegen de arme schare studenten met hunne ongerijmde en kleingeestige opmerkingen. Nu eens willen zij die zoo geleerde ouden verbeteren, dan weer mishandelen zij ze, en te allen tijde, naar de willekeur van hunne onwetendheid, verdraaien zij ze en verdraaien ze telkens weer. Als zij aan een

1) Oeuvres de Rabelais, éd. JEANNET, II, 16.

2) Het is de broeder van FRANÇOIS DRYANDER, die met CALVIJN briefwisseling hield en den Bijbel in het Spaansch overzette.

duistere plaats komen, waarvan zij den waren zin niet kunnen vinden, hetgeen dikwijls gebeurt, willen zij scherpzinnig schijnen en geven zij zich moeite om ieder hunne verklaring op te dringen; louter vertooning! Het aantal studenten is onnoemelijk, maar zij schijnen opgeraapt uit het vuil van de geheele wereld *(ex omnibus faecibus totius mundi)*. Zij hebben geen wil, geen manieren, die vrijen mannen waardig zijn. En hoe duur is alles in deze stad! De huur van een vuil en klein kamertje kost meer dan het geheele levensonderhoud te *Leuven*, zelfs als men daar op grooten voet wil leven. Ik zwijg van den trouweloozen en bedrieglijken geest van deze listige lieden, die er slechts op uit zijn de vreemdelingen op de een of andere manier te bedriegen. Noch de redenaars, noch de wijsgeeren, noch de Godgeleerden, indien zij die groote namen verdienen, bekommeren zich om het algemeen belang; boven alles gaat hun eigen ik, en als verscheurende leeuwen azen zij slechts op prooi en winst, alles, zoo gewijd als ongewijd, bezoedelende." [1])

Na den brief van DRYANDER laten wij volgen de gedenkschriften van PLATTER, die eenmaal de uitgever van de Institutie en de hervormer van het onderwijs te *Bazel* zou worden Wanneer wij hier eenige trekken uit zijn jeugd verhalen, willen wij de hoofdstad van *Frankrijk*, waar CALVIJN studeerde, niet op één lijn stellen met de kleine steden van *Duitschland*, in welke PLATTER heeft gezworven. Wanneer wij integendeel onderstellen, dat ons de tegenovergestelde uitersten van de beschaving en van de zeden, die in de 16de eeuw op de scholen heerschten, voorgesteld worden, dan is het toch opmerkelijk, dat deze twee uitersten elkander elk oogenblik raken.

Na eenigen tijd in zijn dorp bij een onderwijzer vertoefd te hebben, »die hem op een afschuwelijke manier sloeg", [2]) verhaalt hij ons, hoe hij met zijn neef de scholen ging bezoeken.

»Wij waren met ons achten of negenen, waarvan drie groenen [3]) en de anderen bacchanten, welke namen men aan de jongere en oude studenten geeft; ik was de jongste en de kleinste der groenen. Als ik niet meer voortkon, ging mijn neef PAULUS achter mij staan en sloeg mij met een stok of piek op mijne naakte beenen, want ik had geen kousen, alleen maar slechte schoenen."

PLATTER vervolgt op die manier zijn weg, terwijl hij honger lijdt, in stallen slaapt en ontmoetingen heeft met roovers. Omtrent zijn verblijf te *Naumburg* zegt hij:

»De groenen die konden zingen, doorkruisten de stad [4]); ik bedelde en zette nooit een voet in de school Men wilde ons dwingen er heen te gaan. De *magister* gaf aan onze bacchanten het bevel, zich

---

1) Illustrium et clarorum virorum Epistolae Scriptae vel a Belgis vel ad Belgas *Lugd. Bat.* 1617, p. 60, 61.

2) Vie de Thomas Platter, 1499 1582. Uit het Duitsch vertaald door E. FICK. 2e editie, met noten van Prof. AUG. BERNUS, p. 47.

3) Prof. DOUMERGUE noemt ze „béjaunes" (becjaunes), geelbekken, jonge vogels [Vert.]

4) Het is bekend, dat LUTHER in de straten van *Eisenach* zong. Men zag daarin niets ongewoons. Te *Straatsburg* zocht de overheid dit misbruik niet af te schaffen, maar te regelen,

naar de klasse te begeven; zoo daaraan niet voldaan werd, zou men hen oppakken en met geweld er heen brengen. ANTHONIUS, een der bacchanten, antwoordde, dat men maar komen moest. Onder de scholieren waren eenige Zwitsers, die ons zeiden, op welken dag men zich van ons wilde meester maken. Wij, groenen, droegen steenen op het dak; ANTHONIUS en de anderen hielden de wacht bij de poort, en toen de meester met zijn gevolg van bacchanten en groenen kwam, ontvingen wij hen met steenen, zoodat zij genoodzaakt waren om den aftocht te blazen. Toen wij vernamen, dat over ons gedrag bij de overheid was geklaagd, maakten wij van de omstandigheid, dat een onzer buurlieden de bruiloft van zijne dochter wilde vieren, gebruik, om hem in den nacht drie vette ganzen te ontstelen, welke hij voor die gelegenheid had gemest. Wij begaven ons naar eene voorstad, aan het andere uiteinde van de stad gelegen, waar de Zwitsers met ons kwamen feestvieren, en daarna vertrokken wij naar *Halle*, in *Saksen*." [1])

Onze jeugdige held verhaalt dan verder van zijne reizen om verschillende scholen te bezoeken, scholen vol van »ongedierte, dat men in het stroo hoorde krielen", zich voedende met rauwe uien met zout, gebraden eikels, wilde appelen en peren, terwijl hij meer dan eens door den honger gekweld werd.

»Onze bacchanten dwongen mijn metgezel zich den mond te spoelen en dan te spuwen in een met water gevuld bord; zij zagen dan, of hij al dan niet voedsel had gehad. Bemerkten zij, dat hij hèn bedrogen had, door alvast van het gebedelde te eten, dan wierpen zij hem op een bed, legden een kussen op zijn gezicht om hem het schreeuwen te beletten, en sloegen hem dan onbarmhartig, totdat zij niet meer konden ...."

»Zij roofden brood en gaven het ons te eten. Menigmaal heb ik zwaren honger en felle koude geleden, terwijl ik tot middernacht rondzwierf om brood machtig te worden .... Soms kwelde mij de honger dusdanig, dat ik honden achternaliep om hun een been af te nemen, dat ik daarna afknaagde." [2])

Gelukkig, dat de URSULA COTTA'S [3]) niet al te zeldzaam waren, waardoor het leven van eenige jongelieden, die in dezelfde omstandigheden verkeerden als weleer LUTHER, gered werd.

»Ik zal nooit de vrome weduwe vergeten, die te *Ulm* met hare beide volwassen, maar nog niet gehuwde dochters woonde.... In den winter verwarmde deze brave vrouw mijne voeten, door ze te wikkelen in een stuk bont, dat zij vooraf achter de kachel had gewarmd." [4])

---

door te bepalen, dat van de vier Latijnsche scholen 100 leerlingen mochten bedelen. Zij moesten een metalen plaat dragen, ten bewijze dat het bedelen hun vergund was, en mochten niet ouder zijn dan 16 jaar. In 1522 werd eene ordonnantie uitgevaardigd, waarbij aan 100 leerlingen beneden de vijftien jaar drie malen per week verlof gegeven werd om te bedelen. CH. ENGEL, De school van Straatsburg in de 16de eeuw. Revue internationale de l'enseignement, 15 Maart 1896, p. 222.

1) Vie de Thomas Platter, p. 57.

2) Ibidem, p. 68.

3) LUTHER's weldoenster, die hem te *Eisenach* opnam en liefderijk verzorgde.

4) Vie de Thomas Platter, p. 68.

Na vijf jaren zulk een leven geleid te hebben, kwam de leerling in zijn land terug; hij had alles gezien, alles geleerd, behalve... »Een lange praktijk had mij een meester in de kunst van bedelen en van door liefheid te behagen gemaakt; de bacchanten hadden mij niet vergund naar de school te gaan, zij gebruikten mij liever tot hun voordeel, zoodat ik zelfs niet kon lezen." Op achttienjarigen leeftijd wist hij niets, zelfs kende hij het Donat niet. [1])

Op dit punt stemmen RABELAIS en PLATTER overeen. Zoo waren de zeden en zoo was het leven van de schooljeugd of van de studentenwereld, in het begin der 16de eeuw.

Verklaart dit niet veel?

Zeker had het academieleven ook zijn schitterende zijde. Wanneer in die nauwe straten, die het plein *Maubert* omringen en waarvan nog merkwaardige overblijfselen aanwezig zijn, — als in de straat *du Fouarre*, in de straat *Garlande* de processie van de Universiteit zich voortbewoog, met de pedellen en de stafdragers aan het hoofd, terwijl rector en professoren, gedrapeerd en met passement en linten versierd, volgden, leverde dit een heerlijk schouwspel op. Als zulk een compacte stroom van fluweel, van hermelijn, van zijde, van rood, van karmozijn, van geel, van groen, van violet, van goud, op de vermaarde kermis van ST. DENYS, al roepende, drinkende spelende, te paard gezeten, met ontplooide vaandels, met roffelende trommen, aldus de onmetelijke kracht der opbruisende jeugd ten toon spreidend, zich voortbewoog, dan was dat een betooverend schouwspel.

Er waren er, die, aan alle gevaren ontkomen en alle geleden ellende

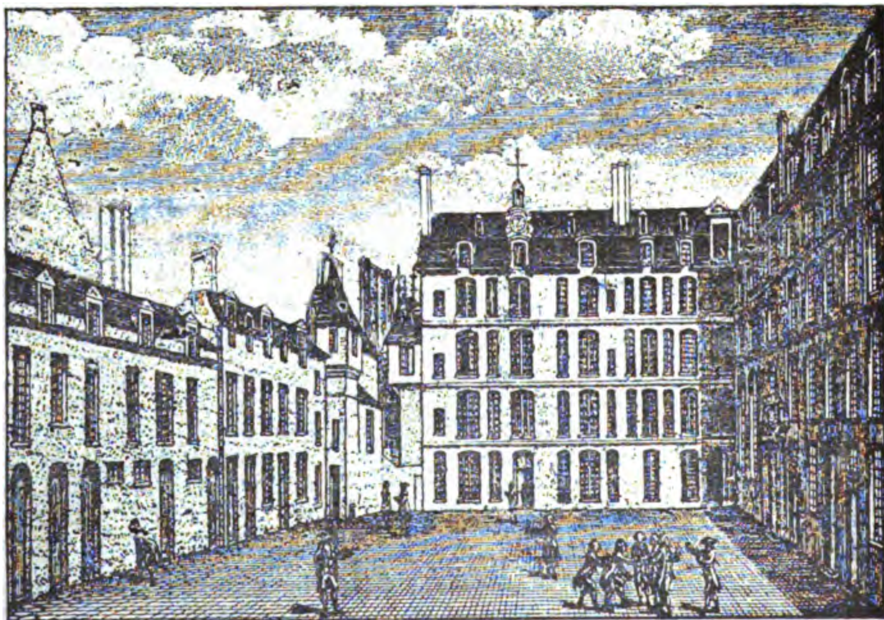
1) Vie de Th. Platter, p. 67, 77. Deze ruwheid van zeden is een kenmerk der 16de eeuw, die men in rekening moet brengen om de menschen en de Godgeleerden van dien tijd te beoordeelen. Zij blijkt ook uit de volgende woorden van PLATTER: „In het voorjaar verliet ik het land, door twee van mijne broeders vergezeld. Toen wij afscheid namen van onze moeder, begon zij te weenen. »Dat God zich mijner erbarme, wanneer ik mijne drie zonen naar hun verderf moest zien loopen." Ik had nog nooit mijne moeder zien weenen; zij was een werkzame, moedige vrouw, schoon zij ruw was in hare manieren. Na den dood van haar derden man bleef zij weduwe en deed het werk van een man, om de kinderen, uit haar laatste huwelijk gesproten, te onderhouden; zij maaide, dorschte, enz Toen de pest drie harer kinderen had weggerukt, begroef zij ze zelf, omdat anders te veel geld aan den doodgraver moest betaald worden. Zij behandelde ons, de oudsten, op een harde manier; daarbij kwamen wij niet dikwijls en zeer kort te huis. Eens gebeurde het, dat ik na een afwezigheid van vijf jaren weer de ouderlijke woning betrad. Het eerste woord dat zij mij te gemoet voerde was: „Heeft de duivel u hierheen gebracht?" — „Wel neen, moeder, niet de duivel, maar mijne beenen. Ik zal u echter niet lang tot last zijn." „Gij zijt mij niet tot last maar ik ben er over verontwaardigd, dat gij nu eens hier dan weder daar zwerft, omdat gij niets leert. Neem liever het beroep van uw overleden vader op, want gij zult toch nooit priester worden. Ik ben niet genoeg door den Hemel gezegend om moeder van een priester te mogen zijn." Ik zou nog andere staaltjes van hare ruwheid kunnen mededeelen. Zij was overigens eene openhartige, eerlijke, vrome vrouw; ieder zal dit van haar getuigen." Ibid. p. 79, 80. Men moet niet vergeten, dat zij afkomstig was uit een bergland, *le Valais*, dat nog weinig beschaafd was. S. GRYNÉE, als hij in Maart 1538 aan CALVIJN schrijft, maakt een onderscheid tusschen „het klimaat, de natie, de plaats," waar een Bernsch predikant, KUNZ, „in het hart der Alpen" geboren werd, en *Frankrijk*, waar CALVIJN zelf werd opgevoed. Opera X*b*, p. 159.

vergeten hebbende, zich alleen die uitbundige feesten van het academieleven herinnerden. Deze riepen dan met geestdrift tot hunne voormalige studiegenooten: »Wij waren te zamen in *Garlandia!*" (het kwartier in de straat *Garlande.*)

Kunnen wij ons dus verwonderen over de ruwheid en heftigheid van hen, die in onze geschiedenis handelend optreden?

Zij, die lichamelijk of geestelijk zwak waren, gingen onder. Alleen zij die bijzonder sterk waren, hielden den strijd vol. Teerheid had den dood tot gevolg.

De helden, die wij ten tooneele zullen voeren, zijn zonder twijfel mannen van karakter; hun karakter was door den strijd verscherpt. Het kan haast niet anders, dan dat zij, die in dezen vreeselijken strijd

Het College van *La Marche.*

om het bestaan zegevierden, bij hun geestkracht, weerstandsvermogen, volhardingskracht en zedelijke reinheid, ook weerspannigheid, ruwheid, hardheid en zelfs minachting voor het leven voegden, waartegen onze verbeterde en zachtere levensopvatting zich zoo krachtig verzet.

III.

De Universiteit, die toen zoowel het voorbereidend als het eigenlijk hooger onderwijs omvatte, had in haar midden: 1° *studenten die uit*

beurzen studeerden; 2° *convicteurs*, die als kostschoolleerlingen leefden; 3° *cameristen*, jonge, rijke lieden, die onder leiding van een paedagoog op eene particuliere kamer arbeidden; 4° *martinets* of vrije externen, en 5° *galoches*, of liefhebbers-externen, studenten van het tiende en twintigste jaar. Zij droegen overschoenen (galoches), om, als zij door het *Quartier Latin*, de wijk waar de studenten woonden, moesten, hunne voeten vrij te houden van het straatslijk. [1])

Bij zijn oom RICHARD, den slotenmaker, inwonend, ving CALVIJN aan, als *martinet* de lessen van het college van *La Marche* te volgen En daar hij nauwelijks de eerste beginselen van het Latijn geleerd had,[2]) begon hij met de vierde klasse. Dit college was niet bijzonder beroemd. Integendeel zelfs, tot in 1520 bleef het onderwijs er zeer gebrekkig. Men vond er slechts twee mannen die de spraakkunst, en drie die de kunsten onderwezen. [3])

Gelukkig, dat een van die onderwijzers of regenten MATHURIN CORDIER [4]) was. Deze kan niet alleen de eerste opvoedkundige van zijn tijd genoemd worden, maar was de baanbreker voor de nieuwere paedagogie. Met een fijnen en scherpzinnigen geest begaafd, was hij een geduldig opvoeder, vrij van vooroordeelen, die zonder de trom te roeren, in den leerstoel van een klein college een reeks vruchtbare hervormingen tot stand bracht, welke hem tot den grondlegger van het lager onderwijs [5]) maakten." »Hij was de LHOMOND [6]) der 16de eeuw,"[7]) zegt de heer EGGER. »Hij was het ideaal van een professor," voegt QUICHERAT [8]) er bij. SENEBIER kenschetst CORDIER aldus: »De menschen die het goede doen en het voortdurend doen, zijn als de schoone dagen, welke men geniet, zonder er over te praten." Hij was een zeer bescheiden mensch.

In 1447 geboren, wilde CORDIER eerst priester worden, en na aan de Universiteit te *Parijs* gestudeerd te hebben, diende hij als priester in de kerk van onze lieve Vrouw van de Goede Boodschap, te *Rouaan;* maar hij gevoelde meer roeping om zich aan het onderwijs te wijden en liet daarom zijn geestelijk ambt varen.

Hij gaf met groot succes onderwijs in de colleges van *Reims*, *Sainte-Barbe*, *Lisieux*, *Navarre*, en van *La Marche*, [9]) waar wij hem thans

1) QUICHERAT, Histoire de Sainte-Barbe, 1860, I, p. 76.

2) Opera, XIII, p. 525. Opdracht aan CORDIER van de commentaar op 1 Thess., p. 1550.

3) QUICHERAT, a. w., I, p. 206.

4) Er is geen portret van CORDIER.

5) LEFRANC, p. 60.

6) LHOMOND (1727—1794), een abt, classiek schrijver. [Vert.]

7) Revue chrétienne, 1875. M. CORDIER, naar aanleiding van 't verdedigen van een stelling bij de *Sorbonne*, door MASSEBIAEU, p. 761.

8) Tusschen 1525—30 werd het doel, dat men zoo lang had nagestreefd, bereikt Het echt classieke onderwijs werd op alle leerstoelen gegeven. „CORDIER werd het ideaal van een professor, die de eerste beginselen der wetenschap behandelt." QUICHERAT, I, p 152.

9) QUICHERAT beweert, dat CALVIJN onder CORDIER gestudeerd heeft aan het college van *Sainte-Barbe* en niet aan dat van *La Marche*. Hij leidt dit af uit het feit, dat BEZA in de 1ste editie van zijn leven van CALVIJN spreekt van het college van *La Marche* en in een andere uitgaaf van het college van *Sainte-Barbe*. QUICHERAT meent, dat hij de aanduiding van de laatste editie moet volgen.

ontmoeten. Er ontstond een Latijnsch spreekwoord, dat als voorbeeld in de spraakkunst van dien tijd gebruikt werd, hetwelk luidde: »Overal waar CORDIER onderwijs geeft, bloeien de fraaie letteren."

Op het oogenblik dat CALVIJN het college van *La Marche* betrad, [1]) had CORDIER een daad verricht, die zijn karakter goed deed uitkomen. Op schitterende wijze had hij tot hiertoe in de eerste klasse in de welsprekendheid onderwijs gegeven. Dit had hem kunnen leiden tot het rectoraat; maar ziende, »dat zijne leerlingen alleen voor den schijn eenige vorming hadden en door wind opgeblazen waren, zonder iets degelijks als grond" te bezitten, »gevoelde hij daarvan zulk een onoverkomelijken afkeer", dat hij tot de vierde klasse overging, »om niet altijd genoodzaakt te zijn zijnen leerlingen alles opnieuw van het begin tot het einde te onderwijzen."

De vierde klasse was de laagste. Zij volgde onmiddellijk op de klasse waar het ABC geleerd werd. In genoemde klasse leerde men eenvoudig Latijn en Fransch lezen. [2]) Aan deze daad van toewijding is het te danken, dat CALVIJN het geluk had, toen hij in de vierde klasse kwam, CORDIER op zijn weg te ontmoeten. »Zoo was je [3])

1) Prof. Dr. TER HAAR deelt in zijn Gesch. der Kerkherv. (nieuwe uitgave bl. 212) het volgende mede: „Toen CORDIER aan CALVIJN bij de eerste ontmoeting vroeg: „wat hij reeds wist?" antwoordde de jonge CALVIJN met innemende vrijmoedigheid: „Niets, wat ik niet veel beter van u denk te leeren." Dit kinderlijk gezegde won hem aanstonds het hart van zijn leermeester." [Vert.]

2) Bulletin du Protestantisme, XXXI, p. 41.

3) Dat we hier *je* en niet *uw* schrijven, eischt eenige toelichting. Tutoyeerde CALVIJN CORDIER? Zeer zeker niet. Hij tutoyeerde evenmin FAREL. Toen 27 Oct. 1539 CALVIJN aan FAREL schreef, voegde hij er een postscriptum aan toe, dat voor de helft in het Fransch, voor de helft in het Latijn geschreven was. In 't Latijn gebruikt CALVIJN *je*, in het Fransch *u*. Dit laatste postcriptum, zegt HERMINJARD (VI, p. 118, no. 51), door CALVIJN zelf doorgeschrapt, heeft voor ons zekere waarde. Er blijkt uit, dat de beide reformatoren elkander niet tutoyeerden. Een ander bewijs: Het leven en sterven van Jan Calvijn te Genève, van de boekdrukkerij van FRANÇOIS PERRIER, 1565, wordt gevolgd door twee vertrouwelijke brieven van CALVIJN aan zijne vrienden GUILLAUME FAREL en PIERRE VIRET, welke brieven er door den uitgever bijgevoegd zijn, opdat eenige bladen niet wit zouden blijven. In deze brieven, door BEZA vertaald, wordt het *tuus* van het Latijn vertaald in het Fransche *vous*. Men kan dus als HERMINJARD wel beweren, dat de vertaling van *tuus* in *vous* historisch is. — Maar toch moet ook op het volgende gelet: toen CALVIJN eigenhandig zijne Institutie in 't Fransch vertaalde, tutoyeerde hij in zijn brief van opdracht den koning FRANS I. Deze familiariteit deed hij in de volgende editie weg, maar heeft niet minder beteekenis in de eerste. -- Daarbij zien wij, dat AMYOT in zijne vertalingen het ouderwetsche tutoyeeren behoudt... Wij besloten het *je* te handhaven om dezelfde reden waarom wij disputeeren de lana caprina vertaalden als „redetwisten over een haar van een geit", en niet als „over iets nietswaardigs redetwisten". Als onze reformatoren Fransch spraken, drukten zij zich op de eene manier uit. Wanneer zij Latijn spraken, gaven zij hunne denkwijze op eene andere manier te kennen. Onze vertaling heeft niet ten doel om te laten uitkomen wat zij zouden gezegd hebben als zij de Fransche taal gebruikten, maar wat zij zouden hebben gezegd, wanneer zij zich van de Latijnsche taal bedienden. Nu is het onbetwistbaar, dat zij bij hunne briefwisseling in het Latijn getutoyeerd hebben. Wanneer wij het *u* in onze vertaling hadden gebracht, zouden wij, naar het schijnt, eenigermate den geest van de taal waarvan zij zich bedienden, miskend en iets van de gemeenzaamheid waarmede zij inderdaad onder elkander verkeerden, weggenomen hebben.

bestemming geweest," schreef hij later, »maar door een bijzondere weldaad GODS, maakte ik gebruik van het begin van uw onderwijs." [1])

IV.

Om te weten, van welk gehalte het onderwijs was, dat CORDIER gaf, moet men hooren hetgeen hij zegt in de voorrede van het eerste boek dat van hem in het licht verscheen.

»Er is dikwijls gevraagd," zegt hij, »waarom de vreemde jongelieden, die aan de Universiteit komen, zich gemakkelijk met de geleerden kunnen onderhouden, terwijl onze jongelieden zoo slecht Latijn spreken? Onder elkander babbelen ze altijd in 't Fransch. Het is te wijten aan de nalatigheid en bovenal aan het gemis van vroomheid bij de meesters. In de gymnasia van deze stad wordt CHRISTUS zoo verwaarloosd! Men bekommert zich zoo weinig over 't Woord GODS! Hoe weinig meesters vermanen hunne leerlingen, hetzij afzonderlijk, hetzij in de klasse, tot liefde jegens GOD, tot het onderzoeken van de Goddelijke dingen! Hoevelen verkiezen niet een kind, dat goed onderwezen is en behoorlijk schrijven kan, boven een deugdzaam leerling, die wel leeft! Hoevele opzieners der scholen stellen de liefde boven het gewin!" Daarom bederven de scholen de scholieren. »Hebben wij ons er niet over te schamen, dat wij de jongelieden geheel bedorven (perditissimos) van hier laten gaan, terwijl wij ze geheel onschuldig (innocentissimos) ontvingen? Om hier een spreekwoord te gebruiken: Waarom komen die kinderen in onze scholen als engelen, en gaan zij er uit als duivels?"

»Men moet daarom het geheele stelsel van opvoeden veranderen en niet weifelen tusschen te veel toegeeflijkheid en te veel gestrengheid." En dan stort de goede CORDIER zijn geheele hart in deze woorden uit: »Deze dagelijksche en aanhoudende geeselingen boezemen den fatsoenlijken jongelieden zoozeer een afkeer van de studie der letteren in, dat zij de scholen meer haten dan den beet van een hond of van een slang. Zij denken, dat zij op een galei of in een gevangenis leven, terwijl de ouden in hun wijsheid zich bij voorkeur bedienden van het woord spel [2])... Wat mij aangaat, ik geloof, dat men ze eerder moet uitlokken door kleine belooningen. Men moet ze niet trekken, maar medenemen, en ze medenemen op zulk een manier, dat zij niet alleen de Latijnsche taal liefhebben, maar zich er in verlustigen....

»Waarom dwingt gij? Waarom pijnigt gij? Wilt gij zeer gemakkelijk onderwijzen? Begin dan met de zeden. Spreek den kinderen allereerst van GOD en van hemelsche dingen. Leer hun, die niet aan zich zelven overgeleverd zijn, maar gesteund worden door de hulpe GODS, CHRISTUS lief te hebben, CHRISTUS in te ademen en CHRISTUS in den mond te

---

1) Opera XIII, p. 515. LEFRANC begaat een kleine fout, als hij zegt, dat CORDIER van klasse veranderde, omdat CALVIJN en de MONTMORS te weinig gevorderd waren om zijn cursus met profijt te volgen. De verandering had reeds plaats gehad. LEFRANC, p. 61.

2) In 't Latijn wordt een schoolmeester genoemd: *ludi magister*, letterlijk: een meester voor het spelen. [Vert.]

hebben. Giet den naam van JEZUS CHRISTUS druppelsgewijze in de zielen uwer leerlingen; breng hen tot Hem, doe Hem in hen doordringen, Prent hun zoo gedurig het Woord van GOD in, dat zij ten minste getroffen worden door eenige vonken der Goddelijke liefde. Doe de bundels met roeden weg en gebruik de fakkels en de kleine vlammen der Godsvrucht...[1])

»Waarom maken zoo weinigen vorderingen in de schoone letteren en in de goede zeden, indien het niet is omdat CHRISTUS niet in de gymnasiën heerscht? Maar, zegt ge, ik wanhoop er aan om zulke dingen in de kinderen te brengen. Zij zijn nog niet vatbaar voor zulke hooge dingen. Wij zoeken in waarheid uitvluchten en verontschuldigingen voor onze zonden. Wij schamen er ons voor om in den kring van de school te spreken over de Godsvrucht, den Godsdienst en CHRISTUS. Wij zijn er bang voor, dat de kinderen met ons zullen gaan spotten en ons preekers gaan noemen... Waarom, zoo vraag ik u, wanhoopt gij, of hebt gij wantrouwen, mensch van zoo weinig geloof? Indien het vergeefsch was dat men tot de kinderen van CHRISTUS en van de zonde spreekt, waarom heeft dan CHRISTUS zelf gezegd: »Laat de kinderkens tot Mij komen?"

De voorrede eindigt met kinderen en jongelieden in den naam van JEZUS CHRISTUS, onzen gemeenschappelijken Leermeester en Zaligmaker, te smeeken, zich eerst op een Christelijk leven en daarna op de fraaie letteren toe te leggen. . . . [2])

Het is duidelijk, dat deze woorden, die getuigenis geven van eenvoudige vroomheid, slechts een zwakken weerklank geven van het onderwijs van CORDIER, van het onderwijs dat CALVIJN dagelijks, maanden lang ontving. Welk een heilzamen indruk moest zijn jong hart, dat juist voor zulk een invloed zoozeer geopend was, daarvan ontvangen! [3])

Men heeft tot hiertoe te weinig gewezen op de rol die CORDIER vervuld heeft bij de opleiding van den hervormer.

Wel is waar was CORDIER nooit openlijk met de reformatie mede-

---

1) De Latijnsche woorden die CORDIER gebruikt, welke door hunne beminnelijke teederheid haast niet te vertalen zijn, luiden aldus: „Tam saepe instilla, inmitte, ingere nomen Jesu-Christi, tam assidue inculca verbum Dei, ut saltem aliquam scintillam divini amoris concipiant. Summitte virgarum fasces, adhibe pietatis faces et igniculos."

2) M. Corderii de corrupti sermonis emendatione, liber nunc primum per authorem editus. 1531. Deze laatste woorden geven te kennen, dat de eerste uitgaaf zonder den naam van den schrijver het licht zag. Prof. DOUMERGUE heeft zich bediend van het exemplaar van Ds HERMINJARD

3) In de beroemde redevoering die CALVIJN voor zijn vriend COP schreef, die de eerste openbare aankondiging worden zal van de Calvinistische reformatie, leest men: „Nostra oratio illum (Christum) laudet, illum sapiat, illum spiret, illum referat." Opera, X*b*, p. 31. Is dit geen weerklank op hetgeen CORDIER gezegd had: „Doce pueros Christum diligere, Christum spirare, Christum in ore habere"? De corr. serm. emendatione. Van zijne leerlingen sprekend, zegt CORDIER: „Een van hen, dien ik te *Parijs* onderwezen heb, komt mij voornamelijk in de gedachte, dat is die groote persoon van JOHAN CALVIJN, dien ik met eere noem." Les colloques de M. Cordier en latin et en françois, etc. Pour la vefve de J. DURANT. 1598. — Préface.

gegaan. Aan het einde van zijn loopbaan gekomen, zegt hij dit zelf met deze eenvoudige woorden, die een blik gunnen in zijn hart:

»Gedurende minstens vijftig jaren, waarin ik de taak, van kinderen te onderwijzen, vervuld heb, heb ik altijd begeerte gehad om met alle mogelijke middelen te maken, dat zij met de studie der letteren de Godsvrucht en de goede zeden vereenigden. Want hoewel ik, toen ik te *Parijs* deze taak ging vervullen (o. a. op de colleges van *Reims*, *St. Barbe*, *Lisieux*, *La Marche* en *Navarre*) nog niet verlicht was door het licht van het ware Evangelie, maar gedompeld lag in de diepe duisternis van het bijgeloof, zoo vermaande ik toch mijne discipelen, niet alleen om de letteren te bestudeeren, maar ook om GOD te vreezen en te dienen (indien men tot den dienst van GOD rekenen kan de verkeerde bevelen van de valsche kerk, die ik van mijne jeugd af geleerd had en waarvan ik meende dat zij GODE aangenaam waren)." [1])

ROBERT ETIENNE was het middel tot zijn ommekeer: »de grootste vriend dien ik had," zegt hij.

Wij zijn geneigd aan te nemen, dat zijne bekeering in 1528 plaats had. In dien tijd doet CORDIER zich opnemen in het Thėologisch Seminarium van het college van *Navarre*. Weldra laat hij de theologie weer varen, om zich opnieuw aan de letteren te wijden. [2]) Wat zou hij met zijne onderzoekingen op theologisch gebied voorgehad hebben?

Hij zegt ons zelf dat, terwijl hij te *Parijs* onderwijs gaf, hij nog niet verlicht was door het ware, zuivere Evangelie, en sedert GOD, onze lieve Vader, hem verlichte oogen des verstands schonk, had hij met des te meer ijver zijn dubbele taak, den kinderen liefde tot de letteren en tot de Godsvrucht in te boezemen, weer opgevat. »Dit heeft", zegt hij, »de school van *Nevers* ondervonden en wat later die van *Bordeaux*, waarheen ik mij had begeven, na uit *Parijs* ter oorzake van het Evangelie verdreven te zijn." Nu bewijst eene rekening van 1529—1530, dat CORDIER van *Parijs* naar *Nevers* geroepen is. Men legde hem een traktement van 54 gulden en 4 Tournooische stuivers toe; dit was slecht betaald en daarom was hij genoodzaakt die school te verlaten. Hij werd in 1531—1532 teruggeroepen, gelijk blijkt uit het besluit om »aan meester CORDIER, principaal der scholen, twaalf Tournooische ponden uit te keeren, om hem aan te moedigen en uit te noodigen het goede werk, in genoemde scholen begonnen, voort te zetten". Hij kwam terug, en dicteerde daarna aan zijne leerlingen de Fransche vertaling van de tweeregelige versjes, die aan CATO worden toegeschreven. Hij verzond het handschrift met een brief [3]) aan ROBERT ETIENNE, den 12den Febr. 1534.

---

1) Colloques, Préface.

2) De tekst van LAUNOY zegt niet uitdrukkelijk, dat hij het onderwijs in de spraakkunst opgaf en daarna weer aanvaardde. De tekst luidt aldus: „in theologicum Navarae sodalitium admissus est.... Relicto theologiae studio, quam anti spartam nactus fuerat hanc excolere atque exornare perrexit." DE LAUNOY, Regii Navarrae gymnasii Historia, 1677, II, p. 700.

3) Disticha moralia nomine Catonis inscripta cum Gallica interpretatione, etc. 1535. Dit kleine boek ging de uitgave van de Epitome, der Selectae en de Viris vooraf, en werd dikwijls herdrukt. Ons boezemen de ver-

Maar de clericale reactie maakte, dat hij in October 1534 naar *Parijs* vertrok, waar hij slechts kort vertoefde. In Januari 1535 staat hij met CAROLI, COURAUT, MAROT op de lijst van de voornaamste ketters van *Parijs:* »gedagvaard om in persoon te verschijnen, schuldig aan en beschuldigd van ketterij; terwijl genoemde dagvaardingen met trompetgeschal 1) geschiedden langs de kruiswegen van *Parijs*." Hij was reeds te *Bordeaux*.

CORDIER ging *Parijs* weer verlaten; zijne vruchtbare methode 2) medenemend; voorschrijvende geduld te gebruiken, wanneer het gebeurt dat goede jongens bij hun schriftelijk werk zingen, wanneer zij overigens reden tot tevredenheid geven; er zich voor te wachten, om te beletten dat de kinderen hunne gedachten 3) uitspreken; gaarne een leerling te vergeven die zijn misslag erkent; de gewoonte van verklikken 4) te keer te gaan; toe te staan, dat de inwonende leerlingen zonder geleide de stad konden ingaan, om zich aan de vrijheid te wennen... Eene Protestantsche methode, die den mensch zoekt te ontwikkelen, om den Christen te doen uitkomen, en die den Christen wil doen groeien om hem meer mensch te maken. En tot in zijn laatste boek, waarin hij de Calvinistische leer belijdt, wist CORDIER zich zoo vrij te houden van bitterheid en van bekrompenheid, en bleef hij zoo humaan, dat zijn werk gedurende twee eeuwen in de Roomsche scholen gebruikt werd, zonder dat er iets in werd gewijzigd, behalve dat er een en ander uit de voorrede werd weggelaten. Hierin komt de man uit, »die in zijne Christelijke brieven aan sommige zijner broeders verweet, dat zij meenden het geloof te bezitten, wanneer zij groote woorden gesproken hadden tegen den Antichrist". Het is »noodig," voegde hij er bij, »dat men van zin verandere. Het ware geloof is door de liefde werkende." 5)

beteringen van enkele voorschriften der heidenen bijzonder belang in. Een voorbeeld: „Bemin de anderen zoodanig, dat gij desniettegenstaande u zelven het meest liefhebt, dat is de leer der heidenen en der afgodendienaars; maar aan de Christenen is bevolen: Gij zult uw naaste liefhebben als u zelven. AUGUSTINUS zegt: uw naaste „dat is ieder mensch" (p. 22 vergeleken met p. 31 en 41). Hij gaat nog verder, wanneer hij van de nutteloosheid van den wierook spreekt: „Bevredig God door wierook: Zelfs niet door wierook. Sommigen houden nog deze gewoonte uit het Oude Testament... De echte wierook zijn de gebeden, met een oprecht geloof, met een rein hart, met een goede conscientie omhooggezonden..." (Deze opmerking komt in den tekst in 't Latijn voor p. 109) — Dus sprekende, laat CORDIER doorschemeren, dat hij geen waarde hecht aan de mis, dat hij den Bijbel gelooft, en boven alles, dat hij de Godsvrucht als het voornaamste goed beschouwt. Bulletin XXXI, p. 39, 40. Prof. DOUMERGUE heeft zich bediend van het exemplaar der Société du Protestantisme.

1) Bulletin, X, p. 39; XI, p. 253.

2) Deze slaagde te *Bordeaux* even goed als elders. In het college van *Bordeaux* werden mannen als SCALIGER, MONTAIGNE, LA BOÉTIE gevormd.

3) QUICHERAT. I, p 235.

4) De corr. serm. emend., Préface.

5) MASSEBIEAU, Les colloques scolaires du 16me siècle et les auteurs (1480 1570). 1878. MATHURIN CORDIER, p. 205—243. — Revue chrétienne, 1876, p. 105 111. Nieuwe mededeeling omtrent M. CORDIER door MASSEBIEAU.

V.

Maar CALVIJN had niet alleen in algemeenen zin veel aan de raadgevingen en aan den omgang van CORDIER te danken, doch hij ontving ook van hem iets bijzonders, waarmede hij later veel kracht zou uitoefenen; wij bedoelen zijn stijl, dien hij voor een groot deel aan zijn leermeester te danken had.

Op taalgebied doorleefde men toen ter tijde een belangrijke crisis. Het Latijn werd meer en meer een doode taal en de leerlingen behandelden het met toenemende minachting, maar het Fransch kon zich slechts met moeite de hem toekomende plaats veroveren. Het Latijn was slecht, maar het Fransch was nog niet goed. »Tegenwoordig," sprak OLIVETANUS, de vriend van CALVIJN en een van de tot hiertoe al te zeer miskende grondleggers der Fransche taal, »is het Fransch voor het grootste deel vermengd met Latijn en dikwijls met verbasterde woorden", en als hij zich opmaakt om den Bijbel te vertalen, voegt hij er aan toe: »De Fransche taal is slechts barbaarschheid", en hij vergelijkt zijn arbeid met iemand die »den liefelijken nachtegaal (d. w. z het Grieksch en het Hebreeuwsch) zou willen leeren te krassen als de schorre raaf" (d. w. z. het Fransch). [1])

De boeken van CORDIER bewijzen ons, hoe juist zijn oordeel was. Hier volgen eenige voorbeelden van het potjeslatijn, dat hij wil verbeteren:

»Parvus garsonis bavat super sese; capis me pro uno alio; vadamus ad pormenandum nos; — quando ego veni de ludendo, ego bibi unum magnum vitrum totum plenum de vino, sine deponendo nasum de vitro; — tu habes tortillon (tort = ongelijk); — faciemus hodie bonum cherubim (sier); — comedi unum grossum boudinum; — in prandendo non facit nisi lichare duos digitos; — ipso commedit tantum quod se crevat...."

RABELAIS heeft met gepeperde geestigheid in dien stijl een geheele redevoering opgesteld, waarin taalfouten, barbarismen, het Fransch en het Latijn dooreengemengd zijn; waardoor hij een zuiver beeld geeft van de taal die toen gebruikt werd, en waarbij het komische element niet ontbreekt. Hij stelt daarin de oude kuchende JANOTUS voor, die door de Parijzenaars is afgevaardigd, om te verkrijgen, dat de klokken der Notre-Dame teruggegeven worden. Deze spreekt dan aldus:

»Si vous les rendez à ma requeste, je y guaigneray six pans de saulcices et une bonne paire de chausses, que me feront grand bien à mes jambes; ou ilz ne me tiendront pas promesse. Ho! par Dieu, *Domine*, une pair de chausses est bon, *et vir sapiens non abhorrebit eam*. Ha, ha, il n'a pas pair de chausses qui veult. Je le scay bien, quand est de moy. Advisez, *Domine*. Il y a dix-huyt jours que je suis à matagraboliser ceste belle harangue: *Reddite quae sunt Caesaris Caesari et quae sunt Dei Deo. Ibi jacet lepus.* Par ma foy, *Domine*, si vous

---

1) Opera, II, p. 24.

voulez souper avecques moi *in camera, nos faciemus bonum cherubim. Ego occidi unum porcum et ego habeo bon vino.* Mais de bon vin on ne peult faire maulvais latin. Or sus, *de parte Dei, date nobis clochas nostras.* Tenez, je vous donne de part la Faculté ung *sermones de Utino* que *utinam* vous nous baillez nos cloches. *Vultis etiam paradoxos? Per diem vos habebitis et nihil poyabitis.*" 1)

Het was niet alleen het keukenlatijn, dat van lieverlede het burgerrecht verkreeg; maar men ging ook den afschuwelijksten macaronischen stijl gebruiken. 2)

En tot overmaat van ramp vervielen zij, die het belachelijke dat wij hierboven schetsten, wilden vermijden, in een ander kwaad. Onder voorgeven, dat zij slechts Fransche woorden gebruikten, bezigden zij slecht verfranschte Latijnsche woorden, of gelijk OLIVETANUS het uitdrukt, »vreemde, vermomde, ongewone woorden, die aan het Latijn zijn ontleend". 3) Eenige regels, door RABELAIS aangehaald, doen zien, hoe men hierbij te werk ging. Een student, die vertelt, hoe hij zijn dagen te Parijs doorbrengt, schrijft aldus:

»Nous transfrétons la Sequane au dilucule et crépuscule; nous déambulons par les compites et quadriviers de l'Urbe, nous despumons la verbonication latiale, et, comme verisimiles amorabonds, captons la bénévolence de l'omnijuge, omniforme, et omnigene sexe féminin...; puis cauponisons es tavernes méritoires de la Pomme de Pin, du Castel, de la Magdaleine et de la Mulle." 4)

Zoo werd de Fransche taal geradbraakt, toen CALVIJN aan het collège van *La Marche* kwam studeeren.

CORDIER bracht eene ingrijpende hervorming tot stand, doordat hij afliet van het Fransch en het Latijn dooreen te warren. Hij bediende zich uitsluitend van de Fransche taal, doch alleen opdat zijne leerlingen zijne verklaringen van het Latijn zouden begrijpen; opdat zij zich beter rekenschap zouden geven van den geest der Latijnsche taal, en zich niet zouden aanwennen om een taal, die zij nog moesten leeren, te verbroddelen.

En het spreekt wel vanzelf, dat deze methode ook de studie van de Fransche taal in de hand werkte, omdat CORDIER die taal zoozeer meester was en zich daarin met evenveel sierlijkheid als zeggingskracht wist uit te drukken. Ten onrechte betwist men dit.

Maar evenmin kan geloochend worden 5), dat CORDIER dit resul-

---

1) RABELAIS, libvre I, ch. 19.

2) Een soort van koddige stijl, waarbij men Fransche of Hollandsche woorden gebruikt met Latijnsche uitgangen. [Vert.]

3) Opera, III, p. 24.

4) RABELAIS, libvre II, ch. 6.

5) E. BERTHAULT, M. Cordier et l'enseignement chez les premiers Calvinistes, p. 21. - -]. BONNET overdrijft wel wat, wanneer hij zegt: „CORDIER durfde het eerst in het Fransch onderwijs geven, en door een vernuftig systeem van vergelijking wist hij de overeenstemming en de tegenstelling van de talen, die hij grondig bestudeerd had, in het licht te stellen." Dit was de uitkomst en niet het doel. Vergelijk ook de dissertatie van PULCH: Un professeur du 16me siècle, M. CORDIER. *Montauban* 1896.

taat verkreeg bijna zonder het te willen. Hij bedoelde slechts het Latijn, het zuivere, classieke Latijn in te prenten. Bij het begin van zijn loopbaan zeide hij: »De kinderen moesten zich schamen, zelfs tegenover hunne moeders zich te bedienen van de volkstaal." [1]) En hetzelfde herhaalt hij bij het einde van zijn arbeid door de volgende samenspraak:

»Hoe oud is uw broeder? — Vijf jaar. — Wat zegt ge? En hij spreekt al Latijn! — Waarom zijt gij daarover zoo in de wolken? We hebben altijd een geleerd en ijverig paedagoog in huis. Hij leert ons altijd Latijn spreken; hij zegt niets in 't Fransch, dan alleen om iets te verklaren; ja, zelfs durven wij niets tot vader zeggen, dan in 't Latijn. — Spreekt gij dan nooit Fransch? — Alleen met moeder, en dit op een bepaalden tijd, wanneer zij ons bij zich roept. — Hoe maakt gij het met de dienstboden? — Wij spreken in huis zelden met hen en alleen nog maar in 't voorbijgaan; evenwel spreken onze dienstknechten ons in 't Latijn aan. — En de dienstmeisjes? — Indien het soms noodig is met haar te spreken, doen wij het in 't Fransch, gelijk wij het hier moeten doen. — O, wat zijt gij gelukkig, dat gij zoo goed onderwezen zijt!" [2])

Hoe jammer, zeggen wij integendeel, dat een man, die zoo ver zijn tijd vooruit was, zich daarvan op één punt niet kon losmaken! De zachte en teedere CORDIER heeft harde woorden voor de moeders! Hij plaatst ze op één lijn met de dienstboden. De liefde voor de Latijnsche taal moet volgens hem vóór de liefde tot een moeder gaan.

Van CORDIER heeft dus CALVIJN niet geleerd het Fransche volk in 't Fransch aan te spreken. Maar hij leerde van hem het sierlijke Latijn, dat zijne vijanden moesten roemen. Aan hem was hij het verschuldigd, dat hij doordrong tot den geest van 't Latijn, dat hij het meester werd en dat hij óók grondig de Fransche taal leerde, zooals hij haar heeft geschreven, een taal die zoo helder, zoo krachtig, zoo vol, zoo sober en toch zoo rijk is. Het oordeel van LEFRANC is dus juist, wanneer hij zegt: »Wie weet of het bewonderenswaardig letterkundig talent, dat bij zijn arbeid als reformator zulk een sterk wapen was, zich tot die hoogte zou ontwikkeld hebben, wanneer de uitstekende paedagoog CORDIER hem niet liefde tot de Fransche taal had ingeboezemd?" [3])

VI.

Niemand gevoelde meer, wat CALVIJN aan CORDIER verplicht was, dan CALVIJN zelf. Daarom droeg de reformator aan zijn vroegeren leermeester, »als bewijs van zijn innige dankbaarheid, zijn *Commentaar op den eersten brief aan de Thessalonicensen* op (20 Maart 1550). Het is opmerkelijk, hoe, na dertig jaren, het nog versch in zijn geheugen ligt en dat het hem tot blijde dankbaarheid stemt, dat hij het college van

1) De corr serm. emend.

2) Colloques, p. 186—187, coll. 50: „dat men de jeugd in de Latijnsche taal moet oefenen."

3) LEFRANC, p. 61.

La Marche bezocht had, al was zijn verblijf aan die inrichting maar al te kort geweest.

»Toen ik als kind, nadat ik nauwelijks de eerste beginselen van het Latijn geleerd had, door mijn vader naar *Parijs* gezonden was, werdt gij mij door GOD voor een kleinen tijd als onderwijzer gegeven; die tijd was evenwel lang genoeg om mij de ware methode van leeren in te prenten, waardoor ik vervolgens in staat gesteld werd om meer nut te hebben van hetgeen mij werd geleerd... Dank zij die voorbereiding, ben ik door u op zulk een wijs vooruitgebracht, dat ik te recht al de vorderingen, die ik in het vervolg heb kunnen maken, aan u toeschrijf. En ik heb daarvan getuigenis willen afleggen voor het nageslacht; indien het eenige nuttigheid uit mijne geschriften trekken mag, dan wete men het, dat het dit ten deele aan u verschuldigd is." [1])

Zoo schrijft CALVIJN, en nu durft men hem nog wel verwijten, dat hij geen dankbaarheid kende! Men schreef hem »een koud hart, dat alleen heugenis houdt van eene beleediging," [2]) toe. CALVIJN's daden weerspreken dit oordeel niet minder.

CORDIER was te *Bordeaux*, toen CALVIJN te *Genève* een school wilde stichten, die in overeenstemming was met de beginselen der reformatie. De oude leerling van *La Marche* dacht aanstonds aan zijn vroegeren onderwijzer en liet hem overkomen. »En daar CORDERIUS een man van ervaring in deze dingen was (zegt ons FROMENT) en, gelijk men zeide, het meest geschikt en bekwaam om de leerlingen der scholen in de Fransche taal te onderwijzen, meer dan er iemand in onzen tijd geweest is, zoo liet men hem uit Frankrijk halen uit een stad die men *Bordeaux* noemt, in welke stad hij regent was, terwijl hij vele geleerde lieden met zich medebracht." [3])

Spoedig daarna volgde hij CALVIJN en FAREL in hun ballingschap. Met open armen door de mannen van *Neuchatel* ontvangen, bestuurde hij hun college gedurende zeven jaren. Vervolgens vestigde hij zich in 1545 te *Lausanne*, en gaf er gedurende twaalf jaren onderwijs. Ofschoon hij aan het hoofd van de school stond en den titel van directeur (*ludi magister*) droeg, gaf hij geen onderwijs in de eerste, maar wel in de vijfde klasse, voor welke hij zekere voorliefde had. [4])

Na zich uit het onderwijs te hebben teruggetrokken, bleef hij nog eenigen tijd te *Lausanne* [5]); toen hij vervolgens hoorde, dat de hoogeschool in Genève stond geopend te worden, kon hij de begeerte om in de stad, waarin de reformatie het meest wortel geschoten had, zijne dagen te eindigen, niet wederstaan. »GOD, als een zeer genadige Vader, heeft mij daarheen voor de tweede maal gebracht, zich over mijn ouderdom ontfermende .... als in zeer veilige haven na vele moeiten

---

1) Opera, XIII, p. 525.

2) AUDIN, a. w., p. 15.

3) FROMENT, Les actes et gestes merveilleux de la cité de Genève, éd. REVILLOD, p. 234.

4) France Protestante, 2e éd, M. CORDIER, p. 66.

5) Hij bewoonde er een huis, dat hij gekocht had, „gelegen bij de vlag van de stad, naast den Grand Temple". France Protestante, p. 686.

en na oneindig vele gevaren doorstaan te hebben," zegt hij. Den 13[den] Oct. bood hij een verzoekschrift aan om huisvesting te vinden in het huis *de Rive*, hetgeen hem werd toegestaan, en vier maanden later had hij zijne tenten opgeslagen in het huis van *St.-Aspre*, naast het stadhuis, een huis dat aan de heerlijkheid toebehoorde, waar ook VIRET woonde, die het »voor zeer aangenaam hield". Maar daar de beroemde paedagoog van alle middelen ontbloot was, hield men eene collecte te zijnen behoeve, en de heerlijkheid gaf tien gulden. — Toen eindelijk den 16[den] Febr. 1562 de vijfde klasse open kwam, werd CORDIER tot haar leeraar benoemd. Hij had toen den leeftijd van 82 jaren bereikt. 1)

Naarmate de ouderdom zijn rug kromde, kwam hij altijd meer tot de kleinste discipelen nader, en voordat hij stierf, verkeerde de man met zijne grijze haren met blijmoedigheid weder een tijdlang onder de jongelieden met hunne blonde haren. Twee jaren later, in 1564, gaf hij zijne beroemde »Samenspraken" uit, die gedurende drie eeuwen in de scholen zouden gebruikt worden, die men zelfs in den tegenwoordigen tijd herdrukte. Dikwijls hadden zijne vrienden er op aangedrongen, »dat hij iets in het licht zou zenden voor het profijt der kinderen". Ook had hij verschillende werkjes geschreven; maar hij kon geen tijd vinden om ze na te zien: »te meer omdat ik (hetgeen ik altijd gedaan heb) mij zoodanig aan mijne leerlingen geef, dat ik zelfs mijne vrije uren niet tot mijne beschikking heb" »Eindelijk" vindt hij een man naar zijn hart, die hem helpt onderwijzen; nu kan hij zijn oud handschrift weer te voorschijn halen, en »alsof ik uit een langen slaap ontwaakt was, kwam het mij goed voor, het des morgens na te zien, d. w. z. in den tijd waarin ik niet onderwees." Het slotwoord van zijn boekje geeft een kort begrip van CORDIER's arbeid en streven. »Ik heb er altijd voornamelijk naar gestreefd," zegt hij daarin, »en mij beijverd om de kinderen gedurende den tijd dat ik dit ambt bekleedde, daarin te oefenen, om n.l. vroomheid en goede zeden te vereenigen met een fijnen smaak voor de letteren." Het is geteekend: »Te *Genève*. Den 6[den] Februari van het jaar van ons heil, het 1564ste, 2) en van mijn leeftijd, het 84ste."

Drie dagen vóór zijn dood gaf hij zijn klasse nog les. Het behaagde Gode »hem uit deze wereld te roepen en hem de rust te doen ingaan, die Hij voor al Zijne geloovigen 3) heeft weggelegd." CALVIJN was hem nauwelijks vier maanden voorgegaan, en men schreef in de registers van den eerwaarden Raad: »Op Vrijdag 28 Sept. 1564 is de goede CORDERIUS, in hoogen ouderdom, heerlijk afgestorven, nadat hij

---

1) A. BETANT, a. w., p. 16, 17.

2) De France Protestante zegt, dat de Colloques in 1563 verschenen. MASSEBIEAU (p. 142) schrijft: »BARBIER geeft te kennen, dat eene uitgave te *Genève* in 1563 verscheen. Dat kan niet anders dan verkeerd zijn, want het voorbericht noemt den datum van 1564."

3) Het testament van CORDIER van 27 Sept. 1563 wordt in de archieven van *Genève* bewaard. CORDIER vermaakte aan zijn eenige dochter SUSANNA zijn bibliotheek, zijn huis te *Lausanne* en twee stukken land te *Cossonay*. France Protestante, 2e éd.

in zijn ambt om de kinderen te onderwijzen en de jeugd te leiden, tot het einde toe, in alle oprechtheid, eenvoudigheid en ijver, naar de mate der gaven die hij van den HEERE ontving, gediend had " [1])

VII.

CALVIJN bleef korten tijd aan het college van *La Mârche*. Men scheidde den uitstekenden leeraar van den even uitnemenden leerling. Waarom? CALVIJN zegt het met deze woorden: »omdat een ongeschikt *(stolidus)* man, wiens wil, of liever willekeur, onze studiën leidde, ons aanstonds eene klasse deed vooruitgaan." Hier is de onderwijzer van de kinderen van MONTMOR bedoeld. Te gelijker tijd, of weldra daarna, veranderde CALVIJN niet alleen van klasse, maar ook van college, doordat hij naar *Montaigu* overging. Wellicht vonden zij, die de studiën van CALVIJN leidden, het goed, dat hij, die de inkomsten van verscheidene kerkelijke ambten trok, aanstonds geplaatst werd in eene school, die een meer kerkelijk karakter droeg, waar hij kon worden opgeleid om de ambten te gaan vervullen, die hem vóór den daartoe gevorderden leeftijd waren opgedragen. [2])

CORDIER was de eerste meester van CALVIJN geweest, *Montaigu* werd de tweede.

Bij CORDIER was de toekomst, in *Montaigu* sprak het verleden.

CORDIER was de man van den nieuwen tijd, met zijne beloften van vooruitgang, zachtheid en mildheid; in *Montaigu* heerschte de geest der middeneeuwen, welke vasthield aan de sleur, waardoor men voortging met hard en bekrompen te zijn.

Bij CORDIER begon de Protestantsche opvoeding, op *Montaigu* liep de Roomsche paedagogie uit.

Zoo deed de HEERE in Zijne voorzienigheid CALVIJN beide stadiën doorloopen, waardoor hij ook in zake de opvoedkunde des te beter als reformator kon optreden.

In 1314 door den aartsbisschop van *Rouaan*, den zwakken doch vreeselijken rechter der Tempeliers, [3]) GILLES AISCELIN, gesticht, ont-

1) Daar in dien tijd de pest heerschte, kon men het niet dadelijk eens worden over de wijze waarop zijn lijk zou begraven worden; maar toen het vaststond, dat hij niet aan een besmettelijke ziekte gestorven was, besloot de Raad, dat hij met openlijk eerbetoon zou begraven worden.

2) Quicherat, I, p. 213.

3) De Tempeliers vormden een orde van ridders. HASE zegt: „De beide hoogste idealen van dezen tijd werden in den heiligen oorlog vereenigd tot een geestelijk ridderschap, die drie monniksgeloften (kuischheid, armoede, gehoorzaamheid) met de gelofte van een onafgebroken strijd tegen de ongeloovigen verbond... De Tempeliers vooral, onafhankelijk door eigen macht en pauselijke privilegiën, strekten door hunne vast afgesloten orde hunne macht zoover uit, dat zij als een krijgshaftig verbond van den adel, toegerust met de voorrechten van den geestelijken stand, zich vijandig tegenover de bisschoppen en koningen stelden." Onder FILIPS DEN SCHOONE werden de Tempeliers beschuldigd van verloochening van Christus, vereering van de afgodsbeelden, van onnatuurlijken wellust. Wettig werd er niets tegen de orde bewezen. Nog vóór het einde van het proces deed FILIPS 54 ridders verbranden, omdat de pijnbank hun geen bekentenis kon afpersen. [Vert.]

ving het college van *Montaigu* zijn naam van zijn tweeden stichter, PIERRE DE MONTAIGU (1388), bisschop van *Laon*, en zijn constitutie of zijne regels van den derden, den eigenlijken stichter, JEAN STANDONCH. [1]) Deze was in *Brabant* geboren. Zijn jeugd bracht hij in armoede door, en toen hij te *Parijs* was gekomen, moest hij, om in zijn nooddruft te voorzien, in het huis van ST. GENOVEVA de minste diensten verrichten. Des nachts klom hij in den toren om een kaars uit te winnen, wijl hij aldaar bij het licht van de maan kon studeeren. Dank zij zijn volhardenden ijver, werd hij meester in de kunsten, bachelier in de Theologie, principaal van het college van *Montaigu* (1483) en rector der Universiteit (1485).

Toen hij in genoemd college kwam, lag het zoogoed als voor den grond. Het huis had nog maar elf stuivers rente. STANDONCH liet gebouwen zetten tot huisvesting van leerlingen; ook liet hij eene kapel en eene bibliotheek bouwen; daarbij wist hij 84 leerlingen die uit een beurs studeerden, te verzamelen, en eindelijk, in 1502, stelde hij een reglement voor zijn stichting op en wist het te doen goedkeuren.

Vier trekken kenschetsen den geest van het beroemde college van *Montaigu* en van alle inrichtingen van onderwijs in het begin der 16de eeuw.

Vooreerst het *ascetisme*.

Het 3de artikel van het reglement beval, dat er »van het avondgezang tot aan het gelui voor de mis van den volgenden morgen" moest gezwegen worden.

Het 4de artikel gaf voorschriften voor de kleeding. De theologen, priesters en studenten in de wijsbegeerte, moesten in het zwart gekleed gaan met mantels zonder plooien, en »met kappen op het hoofd naar het model van een koorkleed, behalve dat deze van voren en van achteren genaaid waren, en er slechts eene opening overbleef om het hoofd door te laten, zooals bij de leekebroeders van *St. Germain de Prez*".

Belangrijker is nog de bepaling omtrent de voeding: »Het is verboden wijn te drinken of vleesch te eten. Alleen de priesters en de theologen mogen met hun drieën een pint wijn hebben, welke drank bestaan moet uit drie halve sextiërs [2]) wijn en een halven sextiër water; dit wordt hun toegestaan met het oog op hun mannelijken leeftijd en hunne zware studie. Voor hunne portie moeten zij allen bij het begin van de tafel het dertigste deel van een pond boter, gebraden appelen, pruimen of iets dergelijks ontvangen; daarna komt de groentesoep, welke gemaakt is uit erwten, boonen en andere dergelijke dingen die uit de aarde voortkomen, of van goede kruiden. De jeugdige leerlingen zullen voor hunne portie ieder de helft van een haring, of een ei ontvangen. De theologen en priesters zullen tweemaal zooveel krijgen, dat is te zeggen, ieder twee eieren of een haring. Tot nagerecht zal er een stuk kaas of zullen eenige vruchten worden rondgediend, indien er geld voor is en het jaargetijde het mogelijk maakt"

1) Velen schrijven: STANDOUTH.

2) De naam van een Romeinsche maat. [Vert]

Kennelijk heeft de principaal, die deze regelen opstelde, van het bloed van HARPAGON [1]) in zijn aderen gehad Maar hij was de eenige in dien goeden ouden tijd niet; zelfs klaagde nog een scholier uit de 17e eeuw: »Ik was dik en vet, toen het ongeluk wilde, dat ik een gevangen man werd bij die vijanden der natuur; nauwelijks was ik er vier dagen geweest, of men moest mijn broek en mijn wambuis naar den kleermaker zenden, om ze te vernauwen. [2])

En alsof het nog niet genoeg was, dat de kleine capetten van *Montaigu* in den regel niet genoeg te eten kregen, zoo hadden zij bovendien nog vastendagen.

Met de magere porties eten hielden de *overvloedige zweepslagen* gelijken tred; dit is de tweede karaktertrek van de manier van opvoeding in dit tijdperk in 't algemeen, en van *Montaigu* in 't bijzonder.

De zweep was het groote middel bij de opvoeding, zoo niet het eenige; ieder kreeg daarvan zijn deel, elken dag opnieuw. MARGUERITE DE VALOIS werd in haar jeugd sterk met de zweep geslagen. D'AUBIGNÉ eveneens. In 1544 raadde een rector van eene universiteit den onderwijzers nog aan, de roede hunnen leerlingen niet te sparen en hen zelfs braaf af te rossen. [3]) De portier was de man, die rechtens den geesel zwaaide. Maar ook de principaal wist de zweep te hanteeren. RABELAIS geeft ons een nauwkeurig beeld van den principaal TEMPEST, een van de opvolgers van STANDONCH, »de groote geeselaar van leerlingen bij het college van *Montaigu*". En MONTAIGNE roept uit: »In plaats van de kinderen uit te lokken om zich op de letteren toe te leggen, komt men hun in waarheid slechts met verschrikking en wreedheid op het lijf; doe dat plegen van geweld weg. . . . Deze handelwijze van de meeste onzer ambtgenooten heeft mij altijd gestuit; het is een waar afranselen van de gevangen jeugd. . . . Gij hoort slechts de kreten van afgestrafte kinderen en ziet meesters, die in hun toorn razen, en hunne leerlingen met een afschuwelijke tronie, gewapend met zweepen, onderrichten [4]) Het college van *Montaigu* [5]) stak in het toepassen van lijfstraffen boven al de andere uit, en daarom is het niet te verwonderen, dat het ten slotte beschouwd werd als een ideaal van een

1) „HARPAGON" is een type van een gierigaard, door MOLIÈRE in een zijner blijspelen geschetst. [Vert.]

2) TARSOT, p. 117.

3) FRANKLIN, La vie privée d'autrefois; Ecoles et collèges, 1892, p. 139.

4) Essais de Montaigne. Liv. I, ch. XXV.

5) ERASMUS schrijft in zijn verhandeling De conscribendis litteris (1512) over BÉDA en QUERCU, die te *Montaigu* onderwijs gaven toen CALVIJN daar vertoefde: „Deze ezel (eigenlijk schrijft hij: deze vette hengst van *Arcadië*), gehuld in het vel van een leeuw, te dom om zijne leerlingen met genoegen naar zich te doen luisteren, te onbeschoft om lief te hebben of om geliefd te worden, martelt de ongelukkigen, die hij niet geleerd kan maken, omdat hij zelf niet geletterd is. Hij overschreeuwt hen, door luidkeels spreken en beleedigingen.... Indien gij het niet kunt laten den meester te spelen, ga dan met je grove stem ossen en ezels vrees aanjagen." Aangehaald door MASSEBIEAU, MATHURIN CORDIER naar aanleiding van de verdediging van een proefschrift bij de *Sorbonne*, Revue chrétienne, 1875, p. 762.

verbeterhuis: »zoodat," zegt een historieschrijver der 17de eeuw, »wanneer er een vader of moeder te *Parijs* was, die last hadden van hunne slechte of onverbeterlijke kinderen, men hun den raad gaf, dezulken in *Montaigu* op te sluiten, om ze te leeren buigen en ze kneedbaar te maken onder de roede der vernedering, en ze terug te brengen op den weg der deugd, van welken zij door verkeerd gezelschap of te groote vrijheid waren afgeweken." 1)

Een derde eigenaardigheid van *Montaigu* was: *een walgelijke onreinheid.* Wij behoeven alleen slechts te vermelden, dat het op de colleges een algemeen verbod was om gedurende den maaltijd met de handen aan het hoofd te komen. Dit was te gevaarlijk! Laat ons het getuigenis vernemen van twee beroemde leerlingen van *Montaigu*, ERASMUS en RABELAIS.

»Vanwaar komt gij?" Deze vraag legt ERASMUS iemand in zijne samenspraken in den mond.

»Van het college *Montaigu.*"

»Gij brengt dus wel een massa geleerdheid mede?"

»Neen, ik droeg er eene menigte luizen vandaan!" 2)

RABELAIS stelt ons zijn held voor, die, na eenige buitengewone avonturen gehad te hebben, bij zijn vader thuis komt en zijn haar gaat in orde brengen. Hij neemt daartoe zijn kam, »die uit honderd wandelstokken bestond, welke tot punten geheele olifantstanden hadden"; telkens wanneer hij den kam door zijn haar laat gaan, doet hij enorme ballen op den grond vallen, die hem in de haren waren blijven zitten. GRANGOUSIER, zijn vader, dacht, dit ziende, dat het luizen waren, en sprak: »Drommels, mijn goede zoon, hebt gij ons van *Montaigu* totebellen medegebracht? Ik wist niet, dat gij daar geweest zijt." Daarop antwoordde PORNOCRATES: »Mijnheer, denk niet, dat ik hem in de luizenschool, die *Montaigu* genoemd wordt, geplaatst heb; liever had ik hem willen zetten onder de bedelaars van den heiligen INNOCENTIUS, ter oorzake van de ontzettende wreedheid en vuilheid, die ik er gekend heb. Want de dwangarbeiders bij de Mooren en Tartaren, de moordenaars in de strafgevangenis, voorwaar, de honden in uw huis worden beter behandeld dan de armzalige wezens in genoemd college. En indien ik koning te *Parijs* was, de duivel hale mij, indien ik het niet in asch liet leggen, en principaal en regenten, die voor hunne oogen deze onmenschelijkheid toelaten, deed verbranden." 3)

De vierde eigenaardigheid was de *arbeid*, die even buitensporig moet genoemd worden als de onreinheid, de barbaarschheid en de honger waarvan men te *Montaigu* het slachtoffer was. Men vraagt zich zelven af, vanwaar de leerlingen de kracht hadden om te doen wat van hen geëischt werd.

Het programma dat hier volgt, toont althans aan, dat de leerlingen over groote werkkracht behoorden te beschikken.

Te vier uur des morgens moest men opstaan. Een student in de

---

1) TARSOT, p. 113.
2) TARSOT, p. 114.
3) Oeuvres de RABELAIS, I, 37.

wijsbegeerte ging de kamers rond, om allen wakker te maken; in den winter stak hij er de kaarsen aan.

Van vijf tot zes uur *les*.

Te zes ure *mis*. Vervolgens *eerste maaltijd*, bestaande uit een broodje.

Van zeven tot acht uur *uitspanning*.

Van acht tot tien uur *les*.

Van tien tot elf uur *discussie* en *argumentatie*.

Te elf uur *middagmaal*, waarbij een deel van den Bijbel of van het leven der heiligen voorgelezen werd. De kapelaan sprak dan het *benedicite* en de *dankzeggingen* uit, waaraan hij een stichtelijke vermaning toevoegde. De principaal nam daarna het woord om de leerlingen te prijzen of te bestraffen; hij deelde dan ook mede, welke bestraffingen en terechtwijzigingen den vorigen dag waren opgeloopen.

Van twaalf tot twee uur *lessen leeren* en onderscheidene arbeid.

Van twee tot drie uur *uitspanning*.

Van drie tot vijf uur *les*.

Van vijf tot zes uur *discussie* en *argumentatie*.

Te zes uur *avondeten*.

Van halfzeven tot acht uur *nazien van het werk van den dag*.

Te acht uur in den winter en te negen uur in den zomer, *naar bed*.

Het is te begrijpen, dat bij zulk een vasten en zulk een gedwongen arbeid menige leerling bezweek.

ERASMUS hangt van het leven te *Montaigu* het volgende tafereel op: »Dertig jaren geleden heb ik in een college te *Parijs* doorgebracht, waar men zooveel Theologie inzwolg, dat de muren er van doortrokken waren; maar ik heb er niets anders van medegebracht dan een koude gemoedsgesteldheid en eene menigte luizen. . . . De bedden waren zoo hard, het voedsel zoo ellendig, het nachtbraken en het studeeren zoo bezwaarlijk, dat in het eerste jaar van hun verblijf in dat college vele jongelieden, die veel van zich deden verwachten, krombeenig, blind of melaatsch werden, wanneer zij niet stierven. Onderscheiden slaapkamers, in welker nabijheid men de privaten vond, waren zoo vuil en besmet, dat niemand, die er in gewoond heeft, er levend of zonder de kiem voor eene zware ziekte is uitgekomen. De straffen bestonden in zweepslagen, die met een hardheid, welke men alleen van een beul kan verwachten, werden toegedeeld. De principaal wilde van ons allen monniken maken en daarom gaf hij, om ons te leeren vasten, ons in het geheel geen vleesch. O, hoeveel bedorven eieren heb ik daar gegeten! Hoeveel beschimmelden wijn heb ik er gedronken!" [1])

Toen CALVIJN te *Montaigu* kwam, was er de beruchte NOËL BÉDA principaal, die vóór 1502 door STANDONCH zelf tot die waardigheid geroepen was. Instinctmatig hadden die mannen zich tot elkander getrokken gevoeld. NOËL BÉDA, met wien wij weldra nader zullen kennis maken, »de hardnekkigste en oproerigste geest van zijn tijd", [2]) werd zoo gewikkeld in processen die hij begon, of die men hem aan-

1) Vertaald door STAPFER, Rabelais, 3de ed., p. 220.

2) Histoire ecclésiastique pour servir de continuation à celle de Monsieur l'abbé Fleury, XXVI, p. 242.

deed, dat hij in 1524 zich deed bijstaan door een onderdirecteur, PIERRE TEMPÊTE, en in 1528 door JEAN HUGON. [1])

CALVIJN werd dus leerling van BÉDA en van TEMPÊTE, en hij leerde te *Montaigu* evenals hij van CORDIER geleerd had.

Aan het college van *Montaigu*, zegt BEZA, had hij een Spanjaard tot meester, dien het niet aan wetenschap ontbrak. »Zijn reeds zoo fijne (acerrimus) geest werd nog meer door hem gepolijst. Hij maakte zulke vorderingen, dat hij, zijn kameraden voorbijstrevende, van de studie der grammatica kon overgaan tot de dialectiek en tot wat men de andere wetenschappen noemt." [2])

CORDIER had CALVIJN leeren schrijven, *Montaigu* leerde hem redetwisten.

»Men disputeert daar vóór het eten," schreef VIVÈS in 1531, »men disputeert er gedurende het eten, men disputeert er na het eten, men disputeert er in het openbaar, in besloten kring, op alle plaatsen, te allen tijde." — »Men disputeert om te weten of het zwijn, dat men naar de markt leidt om het te verkoopen, vastgehouden wordt door den man of door het touw." [3])

Men kon in de middeneeuwen onderwezen worden in de vormelijke kunst van te discuteeren. CALVIJN leerde dit, doch deed den nieuwen wijn van het Evangelie in de ledige maar sterke zakken van de scholastiek.

VIII.

Met CALVIJN's verstandelijke ontwikkeling hield zijn geestelijke vorming gelijken tred. Hij was veertien jaar oud toen hij te *Parijs* kwam; hij verliet die stad op negentienjarigen leeftijd. Het kind was een jongeling geworden en zijn karakter had zich toen reeds bijna geheel gevormd.

Maar hoe was zijn karakter?

»CALVIJN", zegt ons KAMPSCHULTE, »vervulde zijne Godsdienstplichten gelijk alle andere met groote nauwgezetheid." [4])

Dit is een schoone lofspraak, die ons zou kunnen voldoen, indien deze historieschrijver niet gemeend had, aanstonds bij deze loftuiting de aanmerkingen van de Roomsche legende te moeten voegen. Wij kunnen hem niet eens er mede gelukwenschen, dat hij van die legende geheel heeft afgesneden hetgeen kennelijk laster is. Want door haar een glimp van waarschijnlijkheid te geven, heeft hij ze des te smadelijker voor den reformator gemaakt.

Volgens KAMPSCHULTE had CALVIJN te *Parijs* een »eenzelvig karakter", had hij iets »gestrengs en hards", . . . leidde hij een »stil en teruggetrokken" leven, »ging hij met weinig menschen om", ... zijn

1) DU BOULAY, VI. p. 964.
2) BÉZA, Leven van Calvijn, 3de ed., Opera, XXI, p. 121.
3) TARSOT, p. 125.
4) KAMPSCHULTE, p. 224.

»streng, stroef, maar toch beschroomd en ingetogen" karakter schijnt »hem niet zeer bemind gemaakt te hebben". Integendeel »schijnt het, dat hij bijna al zijne kameraden tegen zich ingenomen heeft". »Indien men aan latere aanwijzingen geloof kan hechten, maakte men dien kleinen onhebbelijken Picardiër tot mikpunt van spotachtige opmerkingen en gaf met hem een niet zeer vleienden bijnaam." . . . [1])

Dit somber portret is door alle Fransche historieschrijvers getrouw gekopieerd. Laat ons, om dit te bewijzen, alleen de getuigenissen nagaan van historici, van wie een roep van onpartijdigheid uitgaat. QUICHERAT, na gezegd te hebben dat CALVIJN de verpersoonlijking was »van den sektegeest", zegt, dat »hij nooit de vermaken noch de dartelheid der jeugd" gekend heeft. Zwartgallig en peinzend... »was zijn aard nooit verdraagzaam". [2]) JOURDAIN verklaart in: *Paris à travers les âges*, dat het college van *Montaigu* in hem nog den »onverbiddelijken, ketterschen geest en de hardheid van karakter versterkte, waarvan hij later bewijzen gaf, die zulk een treurige vermaardheid zouden verkrijgen." [3]) Doch het volgende staat vast.

BEZA zegt in zijn tweede uitgaaf van het *Leven van Calvijn*, na eerst melding gemaakt te hebben van zijne vorderingen: »Wat zijn gedrag betreft, was hij zeer conscientieus, een vijand van de ondeugd en zeer genegen tot den dienst van God, gelijk men het in dien tijd noemde." [4]) De derde uitgaaf voegt er aan toe: »Zijn vader had hem van den aanvang af bestemd voor de studie der Godgeleerdheid. Hij had verstaan, dat de geest zijns zoons er vanzelf toe neigde; dit besloot hij hieruit, omdat hij in zijn prille jeugd verwonderlijk Godsdienstig en een streng berisper van alle verkeerdheden zijner metgezellen was. Het heugt mij, dit vele jaren daarna, zelfs uit den mond van gezaghebbende Roomsch-Katholieke getuigen vernomen te hebben, toen zijn naam al beroemd was." [5])

Een zeer Godvreezend jongeling, wiens vroomheid als kenmerkenden trek zedelijkheid, strenge zedelijkheid bezit, zoo was CALVIJN te *Parijs*, en dit is de groote lof dien zelfs Roomschen hem hebben moeten toezwaaien.

De Roomsche legende heeft dezen lof in blaam veranderd. Dit is op de volgende manier geschied:

LE VASSEUR, die, zooals wij gezien hebben, de onnoozelste beschuldigingen, als zij CALVIJN gelden, aanneemt, verhaalt, zich zeer vaag [6]) op het getuigenis van BAUDOIN (een verfoeielijk lasteraar, die voor deze gelegenheid een weldenkend en bescheiden mensch genoemd wordt) beroepende, dat CALVIJN's kameraden hem *accusativus* (beschuldiger)

---

1) KAMPSCHULTE, p. 224, 225.

2) QUICHERAT, I, p. 205, 211.

3) HOFBAUER, Paris à travers les âges, Le petit Châtelet et l'Université, p. 19.

4) Opera, XXI, p. 54.

5) Opera, XXI, p. 122.

6) Als kantteekening plaatst hij: Fr. Bald. Apol. 2 contra Cal. LE VASSEUR, p. 1158.

hadden genoemd. — Nu was men klaar: hetgeen een deugd was, is eene ondeugd geworden. Iemand, die onder zijne medeleerlingen voor de strenge eischen der zedelijkheid opkwam, wordt nu tot een aanbrenger, een verklager gestempeld.

KAMPSCHULTE haalt de woorden van LE VASSEUR nauwkeurig aan, maar geeft zich niet de moeite om ze ter toetse te brengen, en spreekt nog onbestemder over eene aanteekening van BAUDOIN. Met een handig voorbehoud, waarvan de Roomsche historieschrijvers al te veel gebruik maken, voegt hij er aan toe: »*Indien men geloof hechten kon aan aanwijzingen* van later datum." *Indien!* Maar wie moet dan uitmaken of men geloof hechten kan aan die latere aanwijzingen? De lezer of de schrijver? En als KAMPSCHULTE de waarde van de beschuldiging niet weet te schatten, waarom brengt hij haar dan opnieuw te berde?

Nu moeten wij AUDIN, den »ongeschikten pamfletschrijver", nog onder handen nemen. Hij heeft QUICHERAT (wiens goede trouw weinig verdacht is) in de gelegenheid gesteld om den vinger te leggen op den laster en hem voorgoed den kop in te nijpen. Deze schrijft: »CALVIJN zou daarenboven, volgens het zeggen van AUDIN, een onverdroten verklikker geweest zijn, van wien AUDIN in dit verband nog mededeelt, dat de kameraden van den jongen CALVIJN hem den bijnaam van *accusativus* gegeven hadden, en dat zij van hem zeiden: »JAN kan declineeren tot den accusativus."

Waar heeft AUDIN dit vandaan gehaald? Hij zegt: uit de tweede apologie van den raadsman BAUDOIN. Wij kennen van BAUDOIN slechts één werk, dat eene apologie zou kunnen genoemd worden. Het is de verhandeling, die tot titel heeft: *Responsio altera ad Johannem Calvinum*, maar hetgeen AUDIN verhaalt, is daarin niet te vinden. [1])

Wellicht kunnen wij de bron van den laster, die van mond tot mond ging, naspeuren. LE VASSEUR heeft eenvoudig aan CALVIJN toegeschreven wat deze van den neef van BAUDOIN, ANTOINE, mededeelt, dien zijne kameraden om zijn groote behendigheid in het stelen den *ablativus* noemden. [2]) Ablativus [3]) met accusativus en BAUDOIN met CALVIJN verwarrende, schrijft LE VASSEUR: »Zijne medeleerlingen hadden hem accusativus genoemd; om hem te prijzen zeide men: dat hij kon declineeren tot den accusativus *en meer niet*." [4]) En dit zou van een leerling gezegd zijn, die altijd op de schitterendste wijze zijne medeleerlingen voorbijstreefde!

IX.

Niettegenstaande het getuigenis van QUICHERAT was CALVIJN evenmin

1) QUICHERAT, I, p. 212.

2) Briefve Epistre de M. Jean Calvin, mise au devant de la response de Th. de Béze aux injures de François Balduin Apostat Ecebole. Recueil des opuscules, c. à. d. Petits traitez de M. Jean Calvin. *Genève*, BAPTISTE PINEREUL, MDLXVI, p. 1919.

3) *Ablativus* wordt afgeleid van het Latijnsche werkwoord *auferre*, wegdragen, wegnemen, evenals *accusativus* van *accusare*, beschuldigen. [Vert.]

4) LE VASSEUR, p. 1158.

een kluizenaar of een somber en naargeestig mensch, als een verklikker. Waarheid is integendeel, dat hij zijn tijd in *Parijs*, omringd door vele vrienden, die hem zeer lief waren, doorbracht.

Wij hebben reeds de drie jonge MONTMORS leeren kennen, JOACHIM, YVES en CLAUDE, de speelgenooten zijner jeugd, met welke hij vertrouwelijk bleef omgaan.

Bij die vrienden moet men de zonen voegen van den beroemden WILLEM COP, die uit *Bazel* naar *Parijs* gekomen was om de lijfarts te worden van de koningen LODEWIJK XII en FRANS I.

COP had vier zonen. 1) CALVIJN was door nauwe vriendschapsbanden verbonden aan NICOLAAS, den derde, die vier jaren ouder was dan hij. NICOLAAS was in 1530 professor in de wijsbegeerte aan het college *Sainte Barbe* en zijn vriendschap voor den reformator maakte hem tot den held van het gebeurde op 10 October 1553. De vierde man was MICHEL, wiens vriendschap voor CALVIJN hem later naar *Genève* deed trekken, waar hij langen tijd predikant was. 2)

Men ziet hieruit, dat CALVIJN met goede en voorname vrienden verkeerde. Door leden van het geslacht MONTMOR-HANGEST werd op dat oogenblik het ambt van opperschenker van *Frankrijk* en dat van bisschop van *Noyon* bekleed, en het hoofd van het geslacht COP was een der oudste en beroemdste leden der Universiteit. 3)

Zonder eenigen twijfel moet CALVIJN nog in betrekking gestaan hebben met zijn makker JEAN TERNEL, van *Montdidier*, die in hetzelfde jaar als hij te *Parijs* kwam, den schitterenden geleerde, die eene eere voor *Frankrijk* is 4); en met NICOLAAS DURAND DE PROVINS, neef van een domheer te *Noyon*, die later onder den naam van VILLEGAGNON bekend werd. Hij was de jammerlijke leider der expeditie, die in 1555 door COLIGNY naar *Brazilië* gezonden werd. Na haar schandelijk te hebben laten mislukken, keerde hij naar *Frankrijk* terug, en liet zich weder in de Roomsche kerk opnemen, die hij nooit had moeten verlaten. Ook onderhield CALVIJN vriendschapsbetrekkingen met den domheer van *Noyon*, ANTOINE DE MOUCHY, toen ter tijd professor aan het college van *Bourgogne*. Op het tijdstip waaraan wij thans toegekomen zijn, was hij een vurig bestrijder van de scholastiek; hij noemde zijne meesters »rookverkoopers, tegen zes duiten de portie, afgodendienaars van de haarklooverij en van het dwalen". Later veranderde hij van gedachte en van naam, en als DEMOCHARÈS werd hij de vertrouwde en de vriend van den kardinaal DE GUISE, commissaris

---

1) Men is het er niet over eens, of CALVIJN ook vriendschappelijke betrekkingen bleef onderhouden met den oudsten zoon van COP, JAN, die kanunnik werd van *Cléry sur Loire*, bij *Orléans*. Volgens HERMINJARD (II, 348, no. 12) richtte CALVIJN aan hem de brieven, waarin hij tot zijn vriend DANIËL spreekt. DOINEL betwist dit. (Bulletin du protestantisme, XXVI (1877), p. 276.)

2) France protestante, 2e éd., article COP., IV, p 615-617.

3) Ongetwijfeld heeft CALVIJN in dien tijd kennis gemaakt met FRANÇOIS DE CONNAN, zoon van een meester van de rekenkamer, dien hij te *Orléans* terugvond, en welke een van zijn bijzonderste vrienden was (HERMINJARD, II, p. 315, no. 7).

4) LEFRANC, p. 68.

bij het proces van ANNA DU BOURQ, aanbrenger van het gerecht waarin de ketters ten vure gedoemd werden; dus een van de verfoeilijkste leden der Inquisitie. Door hem »zullen de Katholieken te *Noyon* over de Protestantsche bende triumfeeren". [1]).

Al deze jongelieden van *Noyon*, al deze Picardiërs en nog meer anderen, waren leden van dezelfde natie, en leefden onder dezelfde reglementen.

Wat al relatiën voor een jongen, kwalijk gemutsten kluizenaar, en boven alles, voor hoeveel standvastige vriendschap was dat koude en droge hart vatbaar, dat hart, dat slechts wrok koesterde, en dat een behagen had in aanbrengen! MATHURIN CORDIER komt te *Genève* bij CALVIJN. De MONTMORS volgen CORDIER, de COPS volgen de MONTMORS. Als men eenmaal in de nabijheid van dezen censor severus (gestrengen berisper) geweest is, kan men niet meer van hem af. Zijn aantrekkingskracht is onwederstaanbaar.

LEFRANC zegt: »De sympathie die hij van dit oogenblik af in zijn omgeving, zoowel bij zijne onderwijzers als bij zijne studiegenooten, weet te verwekken, bewijst voldoende, dat hij bij een grooten ernst, bij eene buitengewone toewijding aan zijn werk, een beminnelijkheid wist te voegen, die aller harten won. Wij zullen de gelegenheid hebben bij dit feit uitvoeriger stil te staan, wanneer wij de jaren gaan beschrijven, die hij te *Orléans* en te *Bourges* en opnieuw te *Parijs* doorbracht. De toon van de brieven, die wij van hem uit deze periode hebben, doet ons CALVIJN in een geheel ander licht zien, dan waarin men gewoon is geworden hem te beschouwen.

LEFRANC is dan ook van oordeel, dat weinig jongelieden »in dien tijd meer gezocht en meer algemeen gezien waren dan de toekomstige reformator... Alles wat men weet van deze periode van zijn leven, is, dat hij niet zoo somber en naargeestig was, als men het heeft willen laten voorkomen. Omringd door sympathieke en warme vrienden, was hij zachtzinnig, en wist hij te glimlachen." [2])

Wat blijft er nu van de Roomsche legende omtrent CALVIJN's jongelingsjaren over?

---

1) LEFRANC, p. 69. Acten van 10 Oct 1539 noemen hem „den zeer onoverwinlijken athleet van de *Sorbonne*". In datzelfde jaar was hij rector; hij stierf in 1574 (DU BOULAY, p 919).

MÉZERAI, sprekende over de vreeselijke gevolgen, die uit het edict van 1539 vloeiden, zegt, dat het volk de spionnen van MOUCHY Mouchards noemde. Deze afleiding wordt door E. BENOIT overgenomen, en denkelijk heeft MOUCHY zijn naam veranderd, om zich dien spotnaam van den hals te schuiven. (Bulletin X, p. 111, 439, en XI, p. 115). DEMOCHARÈS liet zich volgenderwijze over het Calvinisme uit: „Het Calvinisme is de zeer stinkende vergaârput van al de ondeugden en al de dwalingen"; de leerstellingen van CALVIJN zijn als de vergiften van een serpent. Er is geen streek, die niet door dien hond van een CALVIJN met zijn adderachtigen mond gebeten en verpest is." Deze woorden zijn ontleend aan de Epistre de M. A Democharès, doctor en kanunnik van *Noyon*, geplaatst voor zijn geschrift: „De veritate Christi... Clericis et laïcis, *Novio*, Anno 1570 tertia Februarii ex Sorbonico collegio" (LE VASSEUR, p. 1179).

2) LEFRANC, p. 70, noot p. 71.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE LEER VAN LE FÈVRE.

I. Le Fèvre als humanist en zijn vijfvoudig psalmboek. — II. De commentaar van 1512 of het eerste Protestantsche boek. — III De eerste discipel van Le Fèvre: Farel. — IV. Vorderingen van het Protestantisme. — V. Querçu en Béda. — VI. Le Fèvre en het vasthouden aan den Bijbel door de Protestanten. — VII. Béda en de Roomsche beschouwing van den Bijbel. — VIII. Angstvalligheid van den bisschop en heldenmoed der martelaren.

I.

OLGENS BÉZA zou CALVIJN te *Parijs* »van den rechten Godsdienst onderricht" zijn en iets van de zuivere religie gesmaakt hebben.

Dit wordt betwist; althans men beweert, dat het niet waarschijnlijk is.

Wij moeten in de eerste plaats de vraag stellen: was op dat oogenblik te *Parijs* het Protestantisme te vinden? En ons antwoord luidt: er was op dat tijdstip te *Parijs* één man, die het Protestantisme, een echt Protestantsche leer beleed, ofschoon het een eigenaardig karakter droeg. Het was het Protestantisme van LE FÈVRE, dat wij aldus noemen, om het van de Luthersche en de Calvinistische leer te onderscheiden.

De »Fabriaansche" [1]) Protestantsche leer had haar oorsprong in JACQUES LE FÈVRE (FABRI). [2]) Hij werd in 1435 te *Etaples*, [3]) in *Picardië*, geboren en was van geringe afkomst. [4]) Hij ging te *Parijs* studeeren, behaalde zijn graden, reisde in en buiten *Frankrijk* [5]) en werd leeraar in de wiskunde en in de wijsbegeerte aan het college van den kardinaal LE MOINE.

JACQUES LE FÈVRE.

1) Het woord „Fabriaansch" is niet door ons gemaakt. Wij ontleenen het aan den grooten tegenstander van LE FÈVRE, BÉDA. Deze sprak: „Indien de sekte van de ongelukkige Lutherschen den naam van haar eerste hoofd had aangenomen, zoo weet ik niet, of men haar „Lutherschen" naar den naam van LUTHER, dan wel „Fabriaanschen" naar den naam van FABRE zou genoemd hebben." Annotationes in Fabrum et Erasmum (1526), aangehaald door DOUEN, Bulletin, XLI, 1892, p. 72.

2) Deze naamsvervorming was zeer gewoon, men denke aan RUFFI, CAROLI, enz.

3) *Etaples* ligt op een afstand van vijf uur gaans van *Boulogne*. Men vergelijke Essais sur la vie et les écrits de Jacques le Fèvre d'Etaples, door GRAF, 1842; Jacobus Faber Stapulensis, in het Zeitschrift v. d. hist. theologie, door GRAF, 1852. Encyclopédie des sciences religieuses, VIII, artikel van LUTTEROTH, p. 69—77.

4) FL. DE RAEMOND is als altijd eenigszins partijdig, wanneer hij van LE FÈVRE zegt: „Arm kind zonder wieg en zonder dak." LE FÈVRE bezat een klein stuk land (quantulum idcunque erat), dat hij aan zijn broeders en neven overliet, om van alle bemoeiingen van stoffelijken aard ontslagen te zijn en zich geheel aan de studie over te geven. GRAF, Faber Stapulensis, p. 5

5) In 1488—1489 (volgens CLERVAL, De J. Clichtovei Vita et Operibus, p. 4)

Hij was een van de kleinste mannen van zijn tijd wat het lichaam aangaat, [1]) maar voor zijn vele en wetenschappelijke werken werd hij een geleerde van grooten invloed, van gelijke beteekenis als REUCHLIN en ERASMUS Hem komt de eere toe van in *Frankrijk* de scholastiek en de *Sorbonne* te hebben overwonnen. BEZA getuigt het, en zijn woorden klinken als een overwinningszang, al zijn zij even nauwkeurig als die van een kroniekschrijver: »Waarlijk, de leidingen van de voorzienigheid Gods zijn aanbiddelijk! Want wie had kunnen denken, dat een enkel man, met weinig voorkomen, uit de beroemdste universiteit der wereld, de barbaarschheid, die daarin gedurende een tijdsverloop van vele jaren ongestoord heerschte, vermocht te verdrijven? Zoo is het, dat JACQUES LE FÈVRE, een man van geringe afkomst en geboortig uit een weinig vermaarde plaats (te weten uit *Etaples*, een niet gezochte havenplaats in *Picardië)*, maar overigens een van de edelste menschen der wereld, indien men zijn geleerdheid, vroomheid en grootmoedigheid in aanmerking neemt, welke, hetgeen het meest bewonderenswaardig is, zijn opleiding in de lompheid ontving; zoo is het, dat dezelfde, zeg ik, zulk een groote zaak, als het uitstooten van de onwetendheid, tot een goed einde heeft mogen brengen. Want hij is het, die door zijn geestdriftig woord en door zijne geleerde geschriften in de universiteit van *Parijs* de ware logica van ARISTOTELES en de wiskunde, in plaats van de sophisterij die er te voren onbeperkt heerschte, heeft wedergebracht. [2])

»Gij zijt de meest wijsgeerige onder de wijsgeeren," *(tu philosophissime Faber)* schreef hem REUCHLIN [3]) 31 Aug. 1513, en ERASMUS verklaarde, dat een »zoo vroom, goed en geleerd man, die zulke groote diensten bewezen had aan de wetenschap en aan alle geletterden, verdiende nooit oud te worden" (15 Febr. 1517). De wensch van ERASMUS werd binnen de grenzen van het mogelijke vervuld. LE FÈVRE bereikte den leeftijd van honderd jaren.

Nog grooter roem was voor den man, die het humanisme in zijne eer herstelde, weggelegd. Sedert 1509, het jaar waarin CALVIJN geboren werd, heeft er een verandering bij hem plaats gehad. BRIÇONNET, abt van *St. Germain des Prés*, riep in 1507 LE FÈVRE daarheen.

Hoe hadden die mannen elkander leeren kennen? BRIÇONNET had

---

en niet in 1492, vertoeft hij in Italië, bezoekt PIC. DE LA MIRANDOLE, HERMOLAUS BARNARDUS, een patriciër van *Venetië*. In deze stad ontmoet hij de beroemde drukkers ALDE, de evenknieën van de ESTIENNES. Hij maakt kennis met MARCILE FICIN en met ANGELUS POLISIANUS. Hij gaat naar *Florence* en naar *Rome*. In 1503 is hij te *Orléans* in het klooster van *St. Amens*. In 1509 bezoekt hij *Duitschland* en komt hij in *Keulen* en *Mainz*. In 1516 treffen wij hem aan het hof te *Bourges*. (GRAF, Faber Stapulensis, p. 9, 17–19.

1) Al zijn tijdgenooten spreken van zijne kleine gestalte. Zij noemen hem *homunculus* (kleine man), „zeer bescheiden (perhumilis) in zijn optreden en klein van postuur". Zijn lichaam had eene afmeting beneden het middelmatige (supra modum humilis). Hij was een klein eindje mensch (homuncio), met een klein en nietig lichaam (humilo contemtoque corpore). Deze uitdrukkingen zijn door GRAF verzameld. Faber Stapulensis. p. 92.

2) Les vrais pourtraits des hommes illustres. van BEZA, p. 953.

3) HERMINJARD, I, p. 92.

aan het college van *Navarre* gestudeerd. Toen hij daarna tot bisschop van *Lodève* werd benoemd, woonde hij, naar de gewoonte van dien tijd, daar niet, maar liet zich door CLICHTHOVE, een vriend van LE FÈVRE, in de wijsbegeerte en in de Godgeleerdheid onderwijzen. Wellicht hebben zij aldus met elkander kennis gemaakt; misschien had BRIÇONNET van LE FÈVRE zelven les gekregen. In elk geval staat het vast, dat er vriendschap tusschen beide mannen bestond, en dit is een feit van het hoogste gewicht, want daardoor werd de loopbaan van den bisschop en die van den reformator afgebakend. Daarbij kwam LE FÈVRE door BRIÇONNET in betrekking met het koninklijk huis, waardoor hij een beschermende hand verkreeg, die hem dikwijls het leven redde.

Van 1507—1530 vertoefde LE FÈVRE hoofdzakelijk te *St. Germain des Prés*, en van daar uit had eene reformatie plaats, die zich niet alleen tot het monnikenleven bepaalde, en die men de Fabriaansche noemen kan. [1])

Deze kwam ongemerkt en van lieverlede op. Het scheen of niemand vaster in het Roomsche bijgeloof verstrikt was dan LE FÈVRE. FAREL zegt ons: »Nooit heb ik iemand ontmoet, die met meer eerbied de mis zong, hoezeer ik zocht onder de Karthuizer en onder andere monniken... Hij was het, die den diepsten eerbied toonde voor de beelden, en daarvoor knielende, bad hij en las hij zijne getijden." [2])

En toch bevatte zijn voorrede van zijn *Psautier quintuple*, die hij in 1509 schreef, de volgende verklaring: »Gedurende langen tijd heb ik mij toegelegd op de humanistische studiën, en nauwelijks heb ik met de lippen de theologische studiën aangeroerd, want deze zijn van verheven aard en mogen niet onbesuisd ter hand genomen worden. Maar reeds heeft in de verte zulk een schitterend licht mijn oogen toegeblonken, dat de humanistische leeringen in vergelijking van hetgeen de theologie bood, mij duisternis toescheen, terwijl de theologische studiën mij voorkwamen zulk een zoeten geur te verspreiden, dat er niets op de aarde mede te vergelijken is." [3])

Laat ons met eerbied dat Goddelijk licht, dat te midden van een donkeren nacht ging schitteren, begroeten; het is de dageraad der Reformatie.

---

1) Te *St. Germain des Prés* werden eenige der beroemdste werken van LE FÈVRE geschreven, zijn vijfvoudige Psalmbundel (absolutum in coenobio S. Germani prope muros Parisienses anno 1508); zijn commentaar van 1512 (absolutum in coenobio divi Germani de Pratis, juxta Parisios). Toen een eerste poging tot reformatie mislukt was, liet BRIÇONNET uit een klooster van *Bourges* 30 monniken komen, die de tucht herstelden. De meeste oude monniken weigerden zich daaraan te onderwerpen, en verlieten het klooster. Dit was voor LE FÈVRE eene verademing, want nu kon hij de ledig geworden cellen gebruiken voor jonge discipelen als VATABLE, GÉRARD ROUSSEL, enz. GRAF, Faber Stapulensis, p. 19.

2) Du vray usage de la Croix (ed. FICK). Epistre à tous seigneurs, p. 170

3) Quintuplex Psalterium, gallicum, romanum, hebraicum, vetus et concialatum. Bij het einde van het boek leest men: — absolutum.... in coenobio S. Germani prope muros Parisienses...1508, et in clarissimo Parisiorum Gymnasio ex chalchotypa Henr. Stephani officina.... emissum a. 1509...

II.

Drie jaren later, 1512, verscheen de Latijnsche commentaar op de brieven van Paulus. In zekeren zin kon dit het eerste Protestantsche boek genoemd worden.

Men vindt hierin in de eerste plaats datgene, wat men later het formeele beginsel der reformatie noemen zal: »de autoriteit van het Woord van GOD" alleen.

»Daarin is de leer van CHRISTUS te vinden... en zij die het gaan bestudeeren, zullen met vreugde water scheppen uit de bron van den Heiland." 1) »Laat ons CHRISTUS onzen Koning eeren, door Hem in de heilige uitspraken (ex studio sacrorum eloquiorum) te bestudeeren.2) Laat ons niet de voorschriften en de leerstellingen der menschen volgen, die geen fundament hebben in het licht, dat van Boven geblonken heeft." 3)

Tegenwoordig, zoo betoogt LE FÈVRE voorts, doet men het tegenovergestelde van wat die mannen welke door God geïnspireerd werden, deden. »Er zijn menschen in dezen tijd, die aan het volk eene dwaze vroomheid in plaats van de leer van CHRISTUS leeren. Waartoe dient het, dat men nieuwe vastendagen houdt en dat men zijne penningen offert? Waarom zou ik mij verlaten op formuliergebeden (oratiunculis) waarvan de opsteller onbekend is, en de apostolische voorschriften op zijde zetten? Waarom zou men sterven in het monniksgewaad, wanneer men zijn geheele leven het wereldlijk kleed gedragen heeft? Niets dergelijks is door de leer van CHRISTUS voorgeschreven. . . Laat ons dan alleen aan CHRISTUS en aan de apostolische leer vasthouden. Want deze is èn voldoende, èn zij is voor de zaligheid de eerste en de voornaamste." 4)

Maar ook het materieele beginsel der reformatie, de rechtvaardigmaking door het geloof, is door LE FÈVRE met bewonderenswaardige helderheid op den voorgrond gesteld. Hij zegt: »Het is haast heiligschennis, te spreken van de verdienste der werken *(ferme prophanum esse loqui de merito operum)*, bovenal tegenover God. Want een verdienste schijnt mede te brengen, dat men niet om genade vraagt, maar eischt hetgeen men schuldig is. Wanneer men een verdienste toeschrijft aan de werken, dan heeft men bijna de meening van hen die gelooven, dat wij door de werken kunnen gerechtvaardigd worden, eene dwaling om welke vooral de Joden zijn veroordeeld. 5) Laat ons dus niet spreken *(taceamus)* van de verdienste onzer werken, welke gering of liever niets (quod vel perexiguum est aut potius nullum) en laat ons de genade Gods verheerlijken, welke alles is *(quae totum est)*. In-

1) Epitre (voorbericht) à BRIÇONNET.

2) 1 Tim. VI, fol. 213*a*.

3) Col. III, fol. 185*b*.

4) Rom. XVI, fol. 104*b*.

5) Meritum tribuere operibus, prope modum cum eis est sentire, qui credunt nos ex operibus justificari posse, de qua errore damnantur Judaei plurimum.

derdaad kan men alleen aan CHRISTUS verdienste toeschrijven, die alles voor ons verdiend heeft *(qui nobis omnia est meritus)*; maar wat ons betreft, laat ons belijden, dat wij geen verdienste voor God hebben *(nihil erga Deum meritus)*, en laat ons op Zijn genade hopen." 1)

Doch ook datgene wat men in die dagen tegenover de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof alleen stelde, wil LE FÈVRE behandelen. »Gij zult vragen: is iemand ooit gerechtvaardigd zonder de werken der geschreven wet of zonder die van de wet der natuur? Er zijn er ontelbaren geweest *(si etiam innumeros dixero: non forte mentiar)*. En wie weet niet, dat de moordenaar aan het kruis alleen door het geloof gerechtvaardigd is *(sola fide justificatum)*?"

Daarmede is niet, volgens LE FÈVRE, gezegd, dat de goede werken niets beteekenen. Hij zoekt dan de leer van den apostel PAULUS met die van JAKOBUS in overeenstemming te brengen. Wanneer wij geen goede werken doen, als ons dit mogelijk is, verliezen wij de genade der rechtvaardigmaking. 2) Zou het ook wel mogelijk zijn, dat de geloovige geen goede werken deed? »De werken, die het geloof volgen, zijn het bewijs, dat het geloof leeft, evenals uit de ademhaling blijkt, dat iemand leeft... Het geloof is levend, en daar het levend is, heeft de levende werken tot kenmerk." 3)

Inderdaad is de rechtvaardigmaking noch in het geloof, noch in de werken te vinden. Want ook de duivelen gelooven. 4) Alleen God rechtvaardigt *(unus est Deus qui justificat ex fide)*. En het blijft waar: »Het is onmogelijk, door de werken zonder het geloof gerechtvaardigd te worden; integendeel is dit mogelijk door het geloof zonder de werken." 5)

Een schrijver heeft daarom geheel ten onrechte gezegd: »Wij hebben niets dergelijks (namelijk: het absoluut en uitsluitend gezag van den Bijbel en de rechtvaardigmaking door het geloof) in den commentaar van 1512 gevonden. — Men kan daarom niet beweren, dat LE FÈVRE de Protestantsche leer voorgestaan heeft en ook niet, dat hij met Rome brak." 6)

Hiertegenover stellen wij, dat al bevatte genoemde verklaring of commentaar alleen de hierboven aangehaalde woorden, men het nog met recht het eerste Protestantsche boek zou kunnen noemen.

Dit blijkt bovendien uit de drie volgende zaken:

1°. Niet alleen dat LE FÈVRE's boek de twee grondslagen der reformatie aanduidt, maar het werpt ook de fundamenten waarop de Roomsche kerk rust, omver.

---

1) 1 Cor. VIII, fol. 118*b*.

2) LE FÈVRE heeft hier ongetwijfeld de *bewustheid* der rechtvaardigmaking op het oog. [Vert.]

3) Rom. IV, fol. 97*a*.

4) Het is duidelijk, dat LE FÈVRE althans toen nog niet het *historisch* en het *zaligmakend* geloof wist te onderscheiden. [Vert.]

5) Ex operibus sine fide, nunquam quis justificatur. At contra ex fide, sine operibus, justificatur quis. Rom. III, fol. 75*a*. LE FÈVRE is hier kennelijk aan het dwalen. [Vert.]

6) Dit zijn woorden van SABATIER PLANTIER, Bâle de Jacques le Fèvre d'Etaples à l'origine de la réformation française, 1870, p. 28.

Volgens LE FÈVRE hebben de sacramenten geen magische kracht: »De afwassching in het uitwendige water van den Doop rechtvaardigt niet, maar zij is het teeken van de rechtvaardigmaking door het geloof in CHRISTUS; want de zichtbare zinnebeelden zijn de teekenen van geestelijke zaken en van Goddelijke inwerkingen." [1])

Dus wil LE FÈVRE niets van het *opus operatum* [2]), en evenmin iets van een offerande in de mis weten. Naar den brief aan de Hebreeën betoogt hij, dat CHRISTUS voor al de zonden der wereld door één offerande voldaan heeft *(pro totius mundi peccatis una ablatione)*, en zegt dan vervolgens: »Datgene, wat dagelijks door den dienst van Zijn priester geschiedt, kan niet zoozeer een opnieuw gebrachte offerande, als wel een gedachtenis en de herdenking van één en hetzelfde slachtoffer, dat slechts éénmaal gebracht is, genoemd worden. [3]) Er is geschreven: »Zoo dikwijls als gij dit doen zult, doet het tot Mijne gedachtenis," want Hij heeft éénmaal voor allen voldaan *(semel pro omnibus)*. En er is geen ander mysterie, indien het niet is in de tegenwoordigheid *(ex praesentia)* van Zijn lichaam en van Zijn bloed; de gedachtenis van het offer en van de voldoening is voor allen heilzaam — een gedachtenis die GODE aangenamer *(acceptior)* is, dan elke offerande of elk offer tot aan het einde der wereld." [4])

LE FÈVRE heeft niet alleen de beginselen der Roomsche kerk, maar ook de voornaamste zaken die er uit volgen, bestreden. GRAF zegt: »LE FÈVRE tastte dus het stelsel en de praktijk der Roomsche kerk in hun grondslag aan." [5])

2° Hij veroordeelde den ongehuwden staat der priesters. Al stelt hij dien staat hooger dan den gehuwden, toch keurt hij het in de kerken af, dat zij niet de Grieksche kerk volgden, en hunne priesters dwongen geen echtgenoote te hebben. »Tot een erger onkuischheid komende, vallen zij in de strikken van den duivel *(in pedicas diaboli)*." [6])

Hij veroordeelt ook het vasten. Aan de wet moet men gehoorzamen, maar hij ziet de noodzakelijkheid niet in, om zich van heilzame en noodige spijzen te onthouden; hij wenscht in dezen vrijheid. [7])

1) Ablutio circa nos materialis aquae in baptismate non justificat: sed signum est justificationis ex fide Christi Sensibilia enim symbola, spiritu aliam rerum et divinarum infusionum sunt signa. Rom. IV, fol. 77*a*.

2) *Opus operatum* beteekent: het volbrachte werk. Rome leert, dat de uitdeeling van geestelijke goederen door middel van de sacramenten aan de kerk zijn toebetrouwd, en dat wanneer dus de sacramenten door de kerk worden toegediend, zij steeds datgene uitwerken wat men van deze kan verwachten. Is b. v. door een ambtsdrager der kerk een kind gedoopt, dan is volgens Rome, door het volbrengen van de handeling van den doop, het zaad der wedergeboorte in het kindje gelegd. [Vert.]

3) Non tam sunt iteratae oblationes quam unius ejusdem, et quae semel tantum oblata est, victimae memoria et recordatio. De Roomsche kerk leert, dat bij de mis de Christus zelf er zich toe leent om in den vorm van hostie of offerande op het altaar te liggen, en door daar te liggen zich, als zoodanig, Gode tot een offerande stelt. [Vert.]

4) Hebr. VII, fol. 243*a*.

5) GRAF, a. w., p. 71.

6) 1 Tim. III, p 205*a*.

7) Rom. XIV, fol. 101*a*.

Ook kan hij het niet goedkeuren, dat bij den eeredienst de Latijnsche taal gebruikt werd. »Het grootste deel der menschen bidt, wanneer het ook al met den geest bidt, zeker niet met het verstand, want het bidt in een taal, die het niet verstaat." [1])

3°. Beweert men: LE FÈVRE is er zich niet bewust van geweest, dat hij een werk van hervorming ondernam, dan kan men hierop antwoorden, dat een mensch niet te gelijk zooveel en zoo weinig doorzicht hebben kan. Overigens heeft HERMINJARD, die in den commentaar van 1512 alleen »het zeer onvolmaakte voorspel van de verkondiging des Evangelies" vindt, geschreven: »Het is niet te verdedigen, wanneer men leert, dat LE FÈVRE bij zijn optreden niet begreep, waarheen zijne leeringen zouden leiden, en niet voorzag, dat er ommekeer in den Godsdienst voor de deur lag." Tegen het jaar 1512 sprak hij tot zijn leerling FAREL: »Mijn zoon, God gaat de wereld vernieuwen, en gij zult er getuige van zijn." Een profetisch woord, dat verklaard wordt door de zinsnede, genomen uit LE FÈVRE's werk over PAULUS: »Het is jammer genoeg, dat de kerk het voorbeeld van hen die haar besturen volgt, en zij is er ver van af, dat zij is gelijk zij zijn moet. De teekenen der tijden duiden evenwel aan dat een vernieuwing ophanden is, en terwijl GOD nieuwe wegen voor de prediking van het Evangelie, door de ontdekkingen en de veroveringen der Portugeezen en der Spanjaarden in alle deelen der wereld, opent, zoo moet men hopen, dat Hij ook Zijne kerk zal bezoeken en dat Hij haar zal opheffen uit de verachtering waarin zij geraakt is." [2])

Wij kunnen dus met recht zeggen, dat de commentaar van 1512 het boek is, hetwelk het eerst de beginselen van het Protestantisme uiteenzet en verkondigt.

Maar wij haasten ons er bij te voegen, dat het een Protestantisme is, waarop LE FÈVRE den stempel van zijn geest heeft gezet." [3])

Alles hangt hier af van het antwoord, dat gegeven wordt op de vraag: wat hebben wij onder het Protestantisme te verstaan? De meeste historieschrijvers houden het er voor, dat het 't leerstelsel is, door LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN voorgestaan. Een jeugdig auteur heeft bij de verdediging van zijn dissertatie beweerd, dat reformatie »eene revolutie in de godsdienstige wereld is"; »de reformator gaat vlak tegenover de beginselen, die hij bestrijdt, staan, en spreekt dan duidelijk de tegenstelling van de gewraakte leer uit." [4])

Wij betwisten niet, dat dit de gewone gangbare opvatting van reformatie en van den arbeid der reformatoren is. Wij willen ook niet beweren, dat de bovenstaande bepaling van den reformator op LE FÈVRE past. Hij heeft den bul van den Paus niet verbrand. Hij schreef

---

1) 1 Cor. XIV, p. 128*a*.

2) HERMINJARD, I, p. 5.

3) De eigenaardigheid van LE FÈVRE's persoon wordt door GRAF (a. w., p. 215) aldus beschreven: „Gelijk LE FÈVRE ten deele behoort aan de 15de en ten deele aan de 16de eeuw, zoo houdt hij het midden tusschen de voorloopers der reformatie, en de reformators zelven; hij is een origineele figuur, die noch met dezen noch met genen kan verward worden."

4) DE SABATIER PLANTIER, p. 28.

ook de *Institutie* niet. Hij had een zacht, [1]) tot bespiegelingen geneigd karakter, gelijk dit te verwachten is van een mystiek humanist op den leeftijd van acht en zeventig jaren. Zijn Protestantisme was, wat hij zelf geweest is, en wat het in dat tijdperk zijn moest, gematigd, verzoeningsgezind, met al de weifelingen en tegenstrijdigheden, die te verklaren zijn uit zijn leeftijd en zijn mystiek aangelegde persoonlijkheid.

Het is echter niet te loochenen, dat hij een voorstelling geeft van de erfzonde, die door de latere reformatoren niet wordt gedeeld. [2]) In zake het Avondmaal neemt hij aan, al verwerpt hij de leer van de wezensverandering *(transsubstantiatie)*, dat bij dit sacrament het lichaam en bloed des HEEREN werkelijk tegenwoordig zijn, en belijdt hij ook de alomtegenwoordigheid (ubiquiteit) van het lichaam van CHRISTUS, hetgeen door CALVIJN werd verworpen, al is het door LUTHER verdedigd. Ook houdt hij nog vast aan de aanroeping der heiligen, het vagevuur, het vasten zes weken vóór Paschen, terwijl hij de bestuursinrichting der Roomsche kerk nooit bestreed [3])

Maar dit neemt niet weg, dat hij het *opus operatum*, het misoffer, den ongehuwden staat der priesters, het vasten, het gebruik der Latijnsche taal verwierp, en te gelijk de twee grondbeginselen der reformatie: het gezag van GODS Woord en de rechtvaardigmaking door het geloof, bepleitte.

LE FÈVRE kon niet op dit standpunt blijven staan; hij was niet eensklaps daar, waar hij wezen moest; maar hij was op den goeden weg. [4]) Wij kunnen met MERLE D'AUBIGNÉ zeggen: »De reformatie is niet van buiten af in *Frankrijk* gebracht. Zij werd op Franschen bodem geboren; zij is in *Parijs* ontkiemd; zij heeft hare eerste wortels in de universiteit, die tweede macht in de Roomsche Christenheid, geschoten; GOD gaf de beginselen van dat werk in het eerlijke hart van mannen uit *Picardië* of *Dauphiné*, voordat zij in een ander land van de wereld verkondigd waren.... Indien men let op de data, moet men erkennen, dat noch aan *Zwitserland*, noch aan *Duitschland* de eer toekomt, dien arbeid het eerst ter hand genomen te hebben, ofschoon die twee landen zich haar willen toeëigenen. Dit was voor *Frankrijk* weggelegd. Het is een feit, dat wij willen constateeren, omdat men het tot hiertoe niet heeft erkend. Zonder opzettelijk stil te staan bij den invloed, dien LE FÈVRE, hetzij middellijk of onmiddellijk op velen, ja wellicht op CALVIJN zelven oefende, hebben wij ons alleen in herinnering te brengen, hoe hij tot een zegen geweest is voor één zijner leerlingen, met name WILLEM FAREL, om voor oogen te stellen, welk een energieken arbeid deze dienstknecht GODS verricht heeft. Als wij dit in aanmerking nemen, komen wij tot de overtuiging,

---

1) *Natura mitis ac blandus*, zegt ERASMUS. – *Mitissimus* (zeer zacht), schrijft DEODATUS aan AGRIPPA.

2) GRAF, Faber Stapulensis, p. 13.

3) Ook rieken, gelijk onze lezers konden opmerken, sommige uitspraken van LE FÈVRE naar de leer van de algemeene verzoening. [Vert.]

4) In het aanhangsel wordt nog nader over LE FÈVRE gehandeld.

dat, al waren een ZWINGLI en een LUTHER nooit op het tooneel verschenen, er toch in *Frankrijk* eene beweging tot reformatie zou ontstaan zijn. Het is onmogelijk te berekenen, welk een omvang die beweging zou verkregen hebben; men moet zelfs erkennen, dat de weergalm van hetgeen er aan de overzijde van den *Rijn* en van de *Jura* gebeurde, later de Fransche hervormers bezield en tot versnelden pas aangezet heeft. Maar zij waren het toch, die het eerst door de bazuin, die in de 16de eeuw van den hemel klonk, wakker geschud werden, en zij stonden ook het eerst gewapend op het oorlogsveld." [1])

Wij voegen bij het getuigenis van den beroemden Zwitserschen geschiedschrijver dat van een Duitsch historicus, dien men om zijn nationaliteit niet van partijdigheid zal verdenken.

¶ INTELLIGENTIA EX GRAICO. ¶ EPISTOLA BEATISSIMI PAVLI APOSTOLI AD ROMANOS.
Aulus seruus IHESV CHRISTI uocat9 apl's segregatus i euāgelium dei / qđ pmiserat per pphetas suos / in scripturis sāctis de filio suo / facto ex semine Dauid secundum carnem / definito filio

I I
¶ VVLGATA AEDITIO.
¶ EPISTOLA BEATISSIMI PAVLI APOSTOLI AD ROMANOS.
Aulus seruus IHV CHRISTI / uocatus apostolus / segregatus in euāgelium dei qđ āte pmiserat p prophetas suos in scripturis sāctis de filio suo / qui factus ē ei ex

De Commentaar van LE FÈVRE van 1512.

Reeds vóór 1512, in een tijd toen LUTHER voor een monnikenzaak naar *Rome* ging, op een tijdstip waarop ZWINGLI nog zelfs niet begonnen was om zich met ijver op de studie der Heilige Schrift toe te leggen, en hij met de geconfedereerden de Alpen overtrok om voor den Paus te strijden, verwekte GOD een »kleinen man", van nederige geboorte en met een bescheiden voorkomen, en ontstak in zijn eenzame binnenkamer het licht van het Evangelie. [2])

Dit licht schittert nog uit de bladen van den commentaar van 1512.

---

1) MERLE D'AUBIGNÉ, Histoire de la Réformation du seizième siècle. 1841. III, p. 494.

2) Geschichte des französischen Calvinismus, von POLENZ, I, p. 199.

Voorwaar, de Fransche Hugenoot mag daarop trotsch zijn. Het exemplaar, dat de »Bibliothèque du protestantisme français" van dit werk bezit, is een prachtig folio boekdeel, stevig in perkament op hout gebonden, en versierd met twee sloten. Wanneer men het boek opent, is men verbaasd over de blankheid van het papier, waarop de zwarte letters des te beter uitkomen.

Het boek is 386 jaren oud, en men kan zeggen, dat het zoo van de pers gekomen is; gelijk het daar schittert met zijne illustratiën, is het een eer voor de Renaissance. 1) Hoe bewonderenswaardig zijn ook de groote letters, met hun gespikkelden grond en fijne, krachtige arabesken, terwijl kwistig bladen en bloemen en nu en dan ook figuren als versierselen zijn aangebracht! Maar vooral de eerste bladzijde met afbeeldingen van de apostelen PETRUS en PAULUS is schoon.

Het hoofd van de familie ESTIENNE, HENRI de eerste, heeft begrepen, dat hij een eenig boek ter perse legde. Met het oog op het nageslacht wilde hij, dat het eerste werk waarin Protestantsche denkbeelden werden bepleit, ook een meesterstuk van boekdrukkunst zou worden.

III.

LE FÈVRE reeds had meer gedaan dan het schrijven van het eerste Protestantsche boek; een eerste leerling was door hem gewonnen, den eersten reformator in den tegenwoordig gangbaren zin van het woord, den toekomstigen, voortvarenden vriend van CALVIJN, WILLEM FAREL.

»De FARELS," zegt ons de nieuwste en de beste geschiedschrijver van de stad *Gap*, »behoorden tot den gezeten burgerstand, die aan den adel grensde, waarvan er zoovelen in onze streken gevonden werden; zij lieten zich edelen noemen en bekleedden van vader op zoon het ambt van notaris, en dit sedert de 14de eeuw, in een tijdperk, waarin het notariaat den persoon die het droeg in aanzien deed stijgen, in plaats van hem te doen dalen. Zij hadden rijke bezittingen te *Pelleport*, een gehucht van de gemeente *Laye*, waarvan de naam echter niet meer bestaat, wijl het tegenwoordig *Fareaux* wordt genoemd, welke naam aan de FARELS ontleend is." 2)

Dit feit heeft sommige latere schrijvers doen onderstellen, dat de FARELS van *Fareaux* afkomstig zijn. Het gehucht heette *Farel* of

---

1) CD. BUSKEN HUET zegt van de Renaissance: „Door de Turken allengs verdreven, kwamen de erfgenamen der Grieken en der Oostersche Romeinen bij landverhuizende troepjes naar *Italië*, en brachten er in kunstwerken en handschriften de herinnering eener uit het oog verloren of satanisch geachte beschaving, door volmaaktheid, veelzijdigheid en onafhankelijkheid, zoo bekoorlijk dat zij op het uitgedroogde Westen de werking van een verfrisschend bad en eene zachte bedwelming deed." Aan CALVIJN komt de eere toe, dien zachten, maar toch heidenschen bedwelmenden invloed van de Renaissance gestuit te hebben, al maakte hij gebruik van het goede dat zij bracht. [Vert.]

2) J. ROMAN, Histoire de la ville de Gap, 1892, p. 118.

Fareaux, omdat FAREL er het levenslicht aanschouwde, meende men. Doch het is waarschijnlijk (tot zekerheid kan men in dezen niet komen), dat FAREL niet in de kleine boerderij, die aan zijn familie behoorde, geboren werd, maar in het huis waarin zijn vader woonde en zijn kantoor had, [1]) op het *St.-Etienne*-plein van de stad *Gap*.

De *St.-Etienne*-kerk, die voor het kantoor stond, was de stadskerk. Ook werden daar in de middeneeuwen de meeste vergaderingen van den algemeenen raad der gemeente gehouden. Zij verdween tusschen 1516 en 1544, [2]) waardoor het plein der gemeente zeer werd vergroot en er meer plaats kwam bij het houden van markten. Op een hoek verhief zich op een grondstuk van metselwerk een rond opengewerkt gebouwtje. Dit was de ban of de kaak van de stad, waarop men de dieven en hen die hunne schulden niet konden betalen, te pronk stelde.

De edele notaris ANTOINE FAREL [3]) was evenals geheel zijne familie streng Roomsch.

»Mijn vader en mijne moeder geloofden alles," [4]) zegt FAREL. De reformator werd door zijne ouders voor den krijgsdienst bestemd. Maar hij had meer lust in de studie.

De familie, die behalve het huis op het *St.-Etienne*-plein nog andere vaste goederen in de stad bezat, had middelen genoeg om WILLEM

1) Wij zullen alleen het leven van FAREL tot bewijs aanhalen. dat in handschrift in de bibliotheek van *Genève* bewaard wordt. „Om met zijn afkomst te beginnen, zoo staat het vast, dat hij geboortig was uit *Gap*, in *Dauphiné*, dat hij van adellijken stand was en vele middelen bezat, welke hij om den Godsdienst verloor," terwijl wij ook zeker weten, dat toen hij met zijn broeders CLAUDE en JEAN JACQUES onder de burgerij van *Genève* werd opgenomen (14 Febr. 1537), er eenvoudig verklaard werd, dat zij „van *Gap*" kwamen. De quaestie, waar FAREL geboren werd, is door drie historieschrijvers van dat land behandeld. TH. GAUTIER, Précis de l'histoire de la ville de Gap, 1844; CHARONNET, Les guerres de religion et la société protestante dans les Hautes-Alpes, 1861, en ROMAN, Histoire de la ville de Gap. 1892. Alleen de Annales van af 1614, van de Kapucijners zeggen, dat FAREL te *Fareaux* uit een „menager" geboren werd. Doch volgens het oordeel van bevoegden zijn die Annalen, wanneer zij dingen vermelden die vóór 1614 gebeurd zijn, niet betrouwbaar.

2) De kerk van *St. Etienne* viel reeds tegen 1515 in puin; het terrein van de kerk met het omringende kerkhof vormde een plein. Tegenover het huis van FAREL, midden op het plein, is een fontein gemaakt, waarop het borstbeeld van een beeldhouwer van *Gap*, JEAN MARELLIN, geplaatst is. FAREL is in zijn geboorteplaats onbekend of wordt er miskend.

3) Wij geven hier een kort geslachtsregister van de familie FAREL, volgens de onderzoekingen van ROMAN, p. 119. In 1367 wordt reeds van een WILLEM FAREL, notaris te *Gap*, gesproken. Een van zijn afstammelingen en opvolgers, ANTOINE FAREL, huwde ANASTASIE D'ORSIÈRES, die hem zeven kinderen schonk: 1e WILLEM, den reformator; 2e JEAN GABRIEL, priester, die vóór 1546 stierf; 3e eene dochter, wier naam onbekend bleef en van welke MIRABEAU afstamde; 4e DANIËL, die naar *Zwitserland* vluchtte; 5e JEAN JACQUES, apotheker, die ook naar *Zwitserland* vluchtte; 6e CLAUDE, die mede naar *Zwitserland* uitweek; 7e GAUTIER, griffier van het bisdom, die eveneens naar *Zwitserland* de wijk nam. De FARELS hadden een familiewapen, bestaande uit kelen, roode leeuwen op een zilver veld, en niet, gelijk men wel beweerd heeft, een zwaard te midden van vlammen.

4) FAREL, Du vray usage de la Croix de Jésus Christ, suivi de divers écrits du même auteur, édition FICK, 1855, p. 149.

te *Parijs* te laten studeeren. Hij kreeg dan ook verlof om zich derwaarts te begeven. 1)

Hij reisde door *Lyon*, »waar dag en nacht de klokken luidden. Terwijl ik door de stad ging en er mij niet in ophield, was ik er over verwonderd, al was ik nog met mijn geheele hart Roomsch, dat GOD zulk een stad niet in den afgrond deed verzinken." 2)

Hij kwam in 1506 te *Parijs* en begaf zich met grooten ijver aan den arbeid. Te gelijker tijd bekommerde hij zich zeer over het heil zijner ziel. »Inderdaad," zegt FAREL, »was het pausdom niet zoo paapsch, als mijn hart het geweest is.... Satan had den paus, het pausdom en alles wat paapsch is, in mijn hart doen zinken." 3)

Maar het Roomsche bijgeloof kon hem niet bevredigen. Integendeel. Van dwaas maakte dit hem zinneloos *(ex stulto insanum faciebat)*. 4) Hij wendde zich naar de doctoren, maar dezen maakten hem nog ongelukkiger *(miserum exceptum reddebant miserrimum)*. Daarop beproefde hij ARISTOTELES tot gids te nemen. Maar alles tevergeefs.

Hij neemt den Bijbel ter hand: »doch deze gaf mij geen licht. Satan boezemde mij vrees en twijfel in, en deed mij beseffen, dat ik niet goed verstond en begreep, hoe sommige zaken geboden zijn, en dat dit niet de zin was, en dat men dat zoo niet moest opvatten, en dat ik mij had te wachten mijn eigen inzicht en oordeel te volgen, maar dat ik mij had te houden aan de ordonnantie en de opvatting van de kerk, en wel van de Roomsche, want ik erkende geen andere" 5)

Toen werd FAREL door GOD zelf op LE FÈVRE gewezen. »Hierop heeft GOD in Zijne genade en lankmoedigheid, nederziende op zulk een verschrikkelijk zondaar en schandelijk afgodendienaar, er voor gezorgd, dat ik iemand vond die al de anderen overtrof... Hij heette meester JACQUES FABER; hij bewees meer dan iemand van degenen die ik gekend heb, eer aan de beelden; hij bad en las zijne getijden, terwijl hij langen tijd voor die beelden geknield lag, waarbij ik hem dikwijls gezelschap hield." 7)

De geheel uiteenloopende karakters trokken elkander aan. De hartstochtelijke jongeling ging in den zachten grijsaard op. Wanneer de geloovigen in de kerk van *St. Germain des Prés* kwamen, konden zij hen eerbiedig geknield vinden voor een of ander beeld, vooral voor dat van de maagd MARIA. Zij waren in de ernstigste aanbidding ver-

1) FAREL geeft van zijn eersten pelgrimstocht naar een reliquie het volgende verslag: „De eerste afgoderij waarvan ik heugenis heb, en de eerste pelgrimstocht waaraan ik deelgenomen heb, is geweest naar het heilige kruis, dat op een berg bij den *Tallard*, in de diocese van *Gap*, gelegen is, hetwelk (gelijk men zegt) dient om het gezicht te herstellen .. en men zegt, dat het van hetzelfde hout is, waaraan CHRISTUS gekruisigd is..." (Du vray usage, etc., p. 146—151).

2) HEIJER, G. Farel. *Genève*. 1872. Dissertatie, p. 3.

3) HERMINJARD, I, p. 179.

4) FAREL, Epistre à tous seigneurs, p. 164, 167.

5) FAREL aan doctor NOËL GALÉOT, te *Lausanne d'Aigle*, 7 Sept. 1527. HERMINJARD, II, p. 43.

6) FAREL, Epistre à tous seigneurs, p. 168, 169.

7) Ibid., p. 170.

zonken, daarna overdekten zij het voorwerp hunner vereering met bloemen. [1])

En toch, dezelfde LE FÈVRE, die aan FAREL de vernieuwing der wereld profeteert, ontneemt hem »de verkeerde meening omtrent de verdienste", hem leerende, dat alles door genade moet geschieden. FAREL voegt er bij: »hetgeen ik geloofde, zoodra het mij gezegd was." [2])

Wij zullen wellicht nog gelegenheid hebben om mede te deelen, welke phasen de hervormer doorwandelde, eer hij geheel met Rome brak. Op deze plaats is het voldoende de voornaamste gebeurtenissen van zijn leven voordat hij *Frankrijk* verliet, te vermelden.

Toen hij aan het einde van zijne universitaire studiën gekomen was, deed hij zich in 1517 op de lijst schrijven der gegradueerden, die recht hadden op de inkomsten van een of ander kerkelijk ambt. Hij koos tot collator [3]) JULES DE MÉDICIS, vroeger bisschop van *Embrun*, toen aartsbisschop van *Narbonne*, die later den pauselijken stoel onder den naam van CLEMENS VII zou beklimmen. Spoedig daarna maakte hij op raad van LE FÈVRE gebruik van het privilege van elken nieuwen »maître ès arts", [4]) en verkreeg daardoor een plaats als regent [5]) bij het college van den kardinaal LE MOINE, eene instelling die, onder den invloed van LE FÈVRE, het brandpunt was van de wedergeboorte op het gebied van wetenschap en theologie.

Gedurende dien tijd werd FAREL »ten zeerste geacht en geliefd door zijne twee meesters en onderwijzers (LE FÈVRE en ROUSSEL). Doch niet alleen zij, maar verschillende andere Godvruchtige menschen hadden zooveel eerbied voor zijn vroomheid, dat zij hem, terwijl zij in *Parijs* vertoefden, onderscheiden geldsommen ter hand stelden, welke moesten besteed worden voor het onderwijs van arme leerlingen, en die hij naar behoefte uitdeelde; van deze uitdeeling wordt in genoemd boek getrouw, van elken post afzonderlijk, rekenschap gedaan." [6])

---

1) Brief van Farel aan Pellican, 1556. HERMINJARD, I, p. 481.

2) FAREL, Epistre, p. 171.

3) Iemand, die het recht heeft een geestelijk ambt te vergeven, noemt men collator.

4) *Maître ès arts* was zooveel als tegenwoordig doctor in de letteren. Wanneer men een graad als magister artium behaald had, was men verplicht om te doceeren. In de faculteit der kunsten onderwees men de Grammatica, de Logica, de Mathematica, de Astronomia en Ethica. Hij die magister artium geworden was, moest zich verbinden twee jaar lang aan de Universiteit les te geven. Daarna zocht het meerendeel een betrekking in school of kerk. Men zie Dr. H. H. KUYPER: De opleiding tot den dienst des Woords, I, bl. 61—36. [Vert.]

5) DE BOULAY zegt, dat hij lang als zoodanig arbeidde (diu rexit), en noemt hem een geestelijke uit *Gap* (clericus Vapincensis), VI, p. 938. De naam van clericus, zegt HERMINJARD, zou kunnen doen vermoeden, dat FAREL in de Theologie gestudeerd heeft, nadat hij „*maître ès arts*" geworden was. Maar het is niet aan te nemen, dat FAREL ook aan de Universiteit als theoloog gestudeerd heeft. HERMINJARD, p. 1792.

6) Deze woorden zijn ontleend aan een geschreven kroniek, die in de bibliotheek van *Genève* bewaard wordt (M. h. G. 147). Het boek waarvan deze kroniek spreekt, is een boek waarin FAREL zijn uitgaven en ontvangsten schreef, dat de kroniekschrijver voor zich

In 1521 volgde FAREL LE FÈVRE naar *Meaux;* hij hielp hem met ROUSSEL en andere leerlingen. Maar het temperament van FAREL verschilde te zeer van dat van ROUSSEL. Zij gingen daarom van elkander. ROUSSEL bleef zich aan LE FÈVRE vastklemmen, en oefende haast een verzwakkenden invloed op hem uit. FAREL, als door een onweerstaanbare hand voortgedreven, ging heen. Hij begaf zich naar *Parijs* en waarschijnlijk stichtte hij in 1523 aldaar een geheime kerk.

Wij weten maar weinig bijzonderheden van deze kerk. Een brief van J. CANAYE aan FAREL, van 13 Juli 1524, zegt ons, dat FAREL niet lang te voren daar het evangelie verkondigd had, maar dat alles sedert zijne afwezigheid zeer veranderd was.

»Het Woord van God ligt, ellendiglijk, begraven; met welk een vrees prediken het de vrome lieden!" Maar het kon ook niet anders na zijn overhaast vertrek *(quum nos tam cito dereliqueris).* »En dit voegt CANAYE er aan toe: GÉRARD, van wien wij zooveel hoopten, bemoeit zich, niet zonder vrucht, alleen met die van *Meaux.* Sedert uw vertrek heeft hij ons nauwelijks een- of tweemaal bezocht, en daarbij heeft hij geen enkele maal voor ons gepreekt." [1])

BEZA zegt ons evenwel: »FAREL bleef zoo lang te *Parijs*, als hij kon." Ongetwijfeld heeft de dreigende vervolging hem doen heengaan.

1523! En terwijl FAREL zich naar *Gap*, in *Guyenne*, en eindelijk naar *Bazel* begaf, terwijl hij de eerste Protestantsche kerk te *Parijs* achterliet, kwam CALVIJN in die stad om er te studeeren.

IV.

LE FÈVRE was Protestant; maar hij was niet meer de eenige. Er waren er reeds velen.

Op het tijdstip waarop CALVIJN te *Parijs* kwam, waren alle geesten, zoowel in de hoofdstad als elders, door hen die voor eene reformatie der kerk ijverden, in gisting gebracht. Het vraagstuk van de reformatie der kerk was aan de orde gesteld op een manier, die ieder ernstig mensch tot onderzoek noopte.

De Commentaar van 1512 was niet onopgemerkt gebleven, ofschoon men zich niet aanstonds rekenschap kon geven van hare beteekenis. Om LE FÈVRE als ketter te laten veroordeelen, viel men het boek zelf niet aan, maar het voorbericht, waarin LE FÈVRE had zoeken aan te toonen, dat de *Vulgata* [2]) niet het werk is van den heiligen HIÈRONYMUS. Zijne beschermers wisten hem echter buiten gevaar te stellen.

Nog meer stof deed LE FÈVRE opdwarrelen, toen hij, te gelijk met eene tweede uitgaaf van zijn *Commentaar over den* H. PAULUS, een ver-

---

had. De predikant O. PERROT heeft dit kasboek nog in handen gehad, maar na 1680 is het in *Pruisen* verloren gegaan. (France protestante, 2me édit., artikel FAREL, p. 390.)

1) HERMINJARD, I, p. 242.

2) De Vulgata is de Latijnsche vertaling van de H. Schrift, van welke het Concilie van *Trente* verklaarde, dat zij den oorspronkelijken tekst volkomen juist wedergaf. [Vert.]

handeling over MARIA MAGDALENA [1]) in het licht zond. In tegenspraak met de liturgie der kerk bewees hij, dat MARIA MAGDALENA, MARIA de zuster van LAZARUS, en MARIA de zondares, niet één en dezelfde persoon, maar drie MARIA'S waren. »De mannen van de *Sorbonne* hieven luide kreten aan." Maar hierdoor niet uit het veld geslagen, liet hij een tweede uitgaaf van zijn strijdschrift het licht zien en voegde er een nieuw aan toe. [2]) Tegen het gevoelen van de kerk, bewees hij, dat de heilige ANNA, moeder van de maagd MARIA, niet drie mannen en drie dochters, maar één man en ééne dochter gehad had.

Nu ontstond er een algemeene beweging. [3]) Predikers van de monnikenorden der Franciscanen, Karmelieten en Dominicanen spuwden vuur en vlam tegen den schrijver; zij noemden hem een dwaas, een goddelooze, een domkop. Van *Parijs* sloeg het tumult naar het platteland over. Te *Metz* verbeurtten drie monniken elkander, om door predikatiën, die halve dagen duurden, de deugden te verheffen van de heilige ANNA en om de slechte hoedanigheden aan te toonen van hen, die kwaad van haar spraken, en dit voor een gehoor van oude vrouwen, boeren en kinderen.

In dien tijd is er een hevige strijd met een stortvloed van replieken en duplieken in de Godgeleerde wereld uitgebroken. LE FÈVRE neemt daaraan deel, door zijne verhandelingen snel na elkander in het licht te zenden. Hij wordt gesteund door CLICHTOVE en AGRIPPA van *Nettesheim*. De bisschop van *Parijs* jaagt tegen hem den bisschop van *Rochester* [4]) in het harnas, en het spreekt wel vanzelf, dat ook BÉDA zich te weer stelt. [5])

Deze meent spoedig zijn slag te kunnen slaan. Den 9den Nov. 1521 geeft de Theologische faculteit een besluit in het licht, waarbij het ver-

---

1) De Maria Magdalena et triduo Christi disceptatio, 1517 (1518, Nieuwe stijl).

2) De Maria Magdalena, triduo Christi et una ex tribus Maria disceptatio, 1518.

3) HERMINJARD, I, p. 49.

4) JEAN FISHER, die twee verhandelingen tegen LE FÈVRE en één tegen CLICHTOVE uitgaf. Deze antwoordden FISHER repliceerde met twee nieuwe verhandelingen, één tegen den meester, en één tegen den leerling. Ook GRANDVILLIER, een monnik van *St. Victor*, nam deel aan den aanval, door het uitgeven van een geschrift en een repliek. J. AL CLERVAL, De Jodoci Clichtovei Vita et Operibus, 1894, p. 26—30.

5) Een kostbaar boekdeel van de bibliotheek van *Genève* bevat bijna geheel dien strijd: 1e De Maria Magdalena, triduo Christi et una ex tribus Maria disceptatio. Tertia emissio *Parisiis* ex officina HENRICI STEPHANI, 1519. 2e. De tribus et unica Magdalena, Disceptatio secunda. *Parisiis* ex officina HENR. STEPHANI, 1519. 3e. Disceptationis de Magdalena defensio, apologiae MARCI GRANDIVALLIS illam improbare nitentis ex adverso respondens *Parisiis* ex officina H. STEPHANI, 1519. De verhandeling is van JOD. CLICHTOVEUS en werd opgedragen aan: D. STEPHANO PONCHERIO archiepiscopo Senonensi. 4e. Scholastica declaratio, sententiae et ritus ecclesiae de unica Magdalena, per NATALEM BEDAM studii *Parrhisiensis*, artium et theologiae magistrum: contra magistrorum JACOBI FABRI et JODOCI CLICHTOVEI contheologi scripta, per additionis modum ad ea, quae prius per alios contra eosdem fuere depromta, anno Domini 1519, mensis novemb. 25, venundatur in officina JODOCI, BADII ASCENSII.

boden wordt, de eenheid van MARIA MAGDALENA in twijfel te trekken, terwijl LE FÈVRE als ketter voor de rechtbank wordt gedaagd. Maar nog eenmaal breidt de hand van *Frankrijks* koning FRANS I zich beschermend over hem uit. LE FÈVRE, deze aanvallen moede, had op de roepstem van BRIÇONNET *Parijs* verlaten; in de eerste maanden van 1521 bevond hij zich te *Meaux*. 1)

Bij de literatuur die de Fabriaansche strijd in het leven riep, kwamen de boeken die door de Luthersche beweging verschenen. De beek werd een stroom.

Den 14den April 1519 zegt LUTHER in een van zijne brieven, dat zijne geschriften »aldaar (te *Parijs*) aan velen behagen en door die van de *Sorbonne*, d. i. door de theologen, gelezen worden". 2) De volgende maand schrijft TSCHUDI aan zijn vriend BEATUS RHENANUS:

»De geschriften van LUTHER zijn door de geheele bende geleerden, ook door hen die het minst smaak hebben voor hetgeen prijselijk is, met open armen *(obviis ulnis)* ontvangen." 3)

Het dispuut te *Leipzig* heeft van den 4den tot den 14den Juli 1519 plaats gehad. Het verslag daarvan werd onmiddellijk naar *Parijs* gezonden, de exemplaren vlogen weg. Het is bekend, dat de ontvanger van de Fransche natie der Universiteit van *Parijs* er den 20sten Jan. 1520 twintig van kocht, omdat de faculteit haar oordeel over het werk ging uitspreken. Middelerwijl werden »geen andere boeken met meer gretigheid gekocht". 4)

De keurvorst van *Saksen* had het gevoelen van de *Sorbonne* 5) over LUTHER's leer gevraagd. BÉDA bracht den 2den Maart 1521 daarover een verslag uit, en den 15den April werd eene veroordeeling aangenomen, 6) waaruit de buitensporigste woede sprak. LUTHER was erger dan MOHAMMED! Men moest geen andere bewijsgronden aanvoeren tegen LUTHER's leer, dan ijzer en vuur! En daarbij werd het bij edict van den 3den Augustus afgekondigd, dat ieder, die een boek van LUTHER had, het binnen acht dagen moest brengen, op straffe van 100 livres boete en opsluiting in de gevangenis.

MELANCHTHON antwoordde met een geschrift, getiteld: »*Contre le furibond décret des Théologastres parisiens.*" 7) De rechtbank repliceerde, door de uitgave van elk niet onderzocht boek te verbieden (13 Juni 1521). Maar de trek naar het verbodene bleek ook toen sterk te zijn. Het antwoord van MELANCHTHON werd druk verkocht; men ventte het zelfs op 3 Oct. 1521 ongestraft *(impune proclamitari)* op de straat.

---

1) Deze datum is ontleend aan een voorbericht van den wiskundige JOANNES ANGELUS, aan het hoofd van den Hieroglyphica d'Orus Apollo. (HERMINJARD, I, p. 71, r. 10, en France protestante, 2e éd., III, p. 128.)

2) HERMINJARD, I, p. 48.

3) Ibid., p. 47.

4) Ibid., I, p 63.

5) De *Sorbonne* was de Theologische faculteit der Parijsche Universiteit. [Vert.]

6) Het oordeel van de *Sorbonne* was in schrift gesteld door CLICHTOVE, die naar de partij, welke hij te voren bestreed, was overgeloopen. GRAF, Faber Stapulensis, p. 165. HERMINJARD, I, p. 70.

7) Tegen het doldriftig besluit van de minne Parijsche theologen. [Vert.]

Op dit oogenblik zou men zeggen, dat alle strijders voor een reformatie ééne lijn trokken; het is, alsof er geen onderscheid is tusschen LE FÈVRE, LUTHER en ERASMUS. 1)

Een Karmeliet roept in tegenwoordigheid van den Koning uit, dat de Antichrist nabij is. Hij heeft reeds drie voorloopers. Eenige maanden later weerklinkt dezelfde aanklacht van den kansel te *Annecy*.

Maar daar sprak de redenaar niet meer van vier *voorloopers* van den Antichrist, maar van vier *Antichristen*, die in de personen van ERASMUS, LUTHER, REUCHLIN en LE FÈVRE 2) zouden verschenen zijn. Dit verhinderde echter niet, dat de leer van LE FÈVRE ingang vond. Ook het Fransche hof koos voor haar partij. Dit wordt bewezen door een merkwaardige correspondentie tusschen BRIÇONNET en MARGUERITE van *Navarre*, 's Konings zuster.

De bisschop schreef haar: »Wees als de goede, heilige CECILIA, die haar man, hare broeders en onderscheidene anderen won" (11 Nov. 1521). 3) »De Koning en de Koningin," zoo luidde het antwoord van MARGUERITE, »zijn tot het besluit gekomen om te kennen te geven, dat de waarheid Gods geen ketterij is' (22 Nov. 1521); en wederom: »De Koning en de Koningin zijn meer dan ooit de reformatie der kerk toegedaan" 4) (Dec. 1521). Toen MARGUERITE aan den Koning en aan hare moeder een brief van BRIÇONNET (1522) voorlas, »zijn er tranen in hunne oogen geweld, 5) daar zij tot de erkentenis kwamen, dat de waarheid uit haar schuilhoek opnieuw licht begon uit te stralen".

Meer nog. LOUISE van *Savoye* zeide, dat zij MICHEL D'ARANDE niet wilde missen. MARGUERITE schreef van uit *St.-Germain-en Laye* (waar het hof vertoefde): »MICHEL kon niet naar *Meaux* gaan . . . ten gevolge van den uitdrukkelijken last van de Koningin, want hij is begonnen haar iets uit de Heilige Schrift voor te lezen, en zij verlangt, dat hij daarmede voortgaat" (einde September of begin October 1521). In dienzelfden tijd schreef LOUISE van *Savoye* de volgende woorden in haar dagboek: »In het jaar 1522, in December, begonnen mijn zoon en ik, door de genade van den Heiligen Geest, de witte, zwarte, grijze, verkleurde en veelkleurige huichelaars te leeren kennen, voor welke GOD in Zijne genade en oneindige goedheid ons wille bewaren en behoeden; want indien JEZUS CHRISTUS geen onwaarheid gesproken heeft, is er geen gevaarlijker geslacht onder het geheele menschdom." 6)

---

1) In Juli 1519 gaf ERASMUS zijn tweede uitgaaf in het licht van het Nieuwe Testament in het Grieksch, dat aanstonds in ieders handen was Eerst na 1525 werden de geschriften van LUTHER in het Fransch overgezet. N. WEISS heeft er drie gevonden, die vóór 1534 in het Fransch uitkwamen. Men vergelijke zijne geleerde en welgeslaagde onderzoekingen, medegedeeld in het werk: „Les traités de Luther traduits en français e imprimés en France entre 1525 et 1534." Bulletin, XXXVI 1887, p. 664 XXXVII, p. 155, 432, 503.

2) HERMINJARD, I, p. 64, 72.

3) Ibid., I, p. 78.

4) Ibid., I, p. 84.

5) Ibid., I, p. 85.

6) Ibid., I, p. 105.

Zullen FRANS I en LOUISE van *Savoye* 1) zwichten voor den invloed van MARGUERITE, 2) terwijl zij zelve onder den invloed van BRIÇONNET stond, die ze alle drie bezielde? Hij schreef: »Versterkt den goeden en heiligen wil, dien GOD aan den Koning gegeven heeft, en weest alle drie niet ondankbaar voor geestelijke zegeningen, die ongetwijfeld grooter zijn dan tijdelijke." 3)

Wat zal er uit al dien strijd geboren worden? Zal *Frankrijk* in den geest van LE FÈVRE gereformeerd worden? Het heeft er al den schijn van. Sommigen denken ook, dat het gebeuren zal. LAMBERT D'AVIGNON schreef den 20sten Januari 1523 aan den keurvorst van *Saksen*: 4) »Bijna geheel *Frankrijk* is in beweging."

In de maand September van hetzelfde jaar kwam CALVIJN te *Parijs*. Hij vond er de kerk die in het geheim vergaderde, zonder twijfel door FAREL gesticht. 5)

V.

De Protestantsche denkbeelden wonnen niet alleen veld door hunne

1) In de geschiedenis heeft LOUISE van *Savoye* een zeer slechten naam. H. MARTIN b.v. stelt de moeder van FRANS I, in bond met DU PRAT, die nog verachtelijker is dan zij, voor als de booze geest van *Frankrijk*, de zedenbederfster van haar zoon en van het Fransche volk (Histoire de France, VII, p. 479; VIII, p. 92), die de belangen van den Staat aan hare hartstochten opoffert, het geld van de legers, die haast omkomen van gebrek, in haar ijzeren geldkisten opstapelt. (Ibid. VIII, p. 118.) Het verhaal, dat MARGUERITE van den dood harer moeder doet in „Les Prisons" (LE FRANC, Les dernières poésies de Marguerite), geeft ons echter van haar een geheel ander beeld. Zij zou door haar deugd ook liefde tot de deugd hebben ingeboezemd (p. 272). „In haar weduwstaat gedroeg zij zich door hare woorden, blikken en kleeding 266, dat zij voor allen een voorbeeld van kuischheid was." Op het eind van haar leven verlangde zij te sterven, zeggende (p. 272): „HEERE, ach, waarom vertoeft Gij? Ik heb op deze aarde gedaan, wat ik heb kunnen doen, en ben er niet meer noodig; het behage U dan, mij als de Uwe te erkennen, door mij tot U te nemen, om U te prijzen."

Zij belijdt ook haar geloof (p. 275):

„Ik weet, HEERE, dat hij die geloofd heeft, door het geloof U heeft ontvangen; ik geloof, dat Gij *mijne* zijt, Gij hebt het mij beloofd."

In hare stervensure liet zij zich uit de Evangeliën voorlezen, nam een kruis in hare hand, kuste het, en „weldra daarna wierp zij een zachten blik naar den hemel, daar, waar GOD alles is in allen, en terwijl zij glimlachte, scheen zij helder te zien. En op dit oogenblik stierf zij zoo zacht, dat alleen hare dochter het bemerkte." Het is niet te denken, dat MARGUERITE opzettelijk gelogen heeft; zij verhaalt, wat zij gezien heeft, en zou men met dit getuigenis geen rekening moeten houden?

2) G. SCHMIDT, Gérard Roussel, 1845. p. 17. — HERMINJARD, I, p. 106.

3) 26 Febr. 1521 (N. S. 1522). Uit het antwoord van MARGUERITE blijkt, dat de werkelijkheid niet overeenkwam met den schijn. Haar vrees spreekt in deze woorden: „Gij zoudt mij kunnen toevoegen, dat op den grooten weg waarop wij ons bevinden, het vuur in ons wordt uitgebluscht... Ik moet het u toestemmen. Want zonder twijfel zie ik het wel, dat wij in plaats van flinke mannen slechts verdoovers hebben!" Bulletin, XXXVII, p. 192 en 194.

4) HERMINJARD, I, p. 113.

5) De Histoire ecclésiastique (éd. BAUM) zegt: „Zij bestond te *Parijs*,

regelmatige ontwikkeling; eene hevige en hartstochtelijke vervolging kwam er bij, om op treurige wijze de aandacht op de nieuwe leer te vestigen.

Het fanatisme der Roomschgezinden ontbrandde in twee kringen. Zoodra het Protestantisme ook tot het volk doordrong, kreeg men eene uitbarsting van blinde ijverzucht onder het volk: de Ligue. [1]) Toen het Protestantisme nog maar alleen onder de geleerde wereld gevonden werd, barstte het fanatisme van de *Sorbonne* los. De Ligue der scholen ging aan de Ligue van het straatvolk vooraf! Dezelfde verblinding, dezelfde hartstocht, dezelfde dorst naar bloed! Eerst had men het met theologasters [2]) te kwaad, daarna met het gepeupel. Maar telkens had men te doen met den vinnigsten haat, welke alleen door de ergerlijkste onkunde ingegeven wordt.

Aan het hoofd der theologasters, van deze mateologen, [3]) stonden twee doctoren, QUERCUS [4]) en BÉDA, »twee groote beesten", zegt de *Histoire ecclésiastique*, »die toen de hoofden waren van de faculteit der Godgeleerdheid." [5]) Men maakte gewoonlijk van QUERCUS *stercus*, mesthoop, en van BÉDA *belua*, ondier. [6]) ERASMUS noemde QUERCUS een Normandiër, een *seniculus virulentus* (een venijnig oud mannetje) en BÉDA *truncus verius quam homo* (eer een blok hout dan een mensch). [7]) QUERCUS was een volgeling van BÉDA.

NATALIS BÉDA [8]) was geboren te *Mont-St.-Michel*. De beruchte

---

voor zooveel het haar mogelijk was" (I, p. 13). Maar dit duurde niet lang. De stichting van die kerk te *Parijs* moet in 1522 of in het begin van 1523 hebben plaats gehad. FAREL bracht een goed deel, wellicht het grootste deel van het jaar 1523 te *Gap*, in *Guyenne*, door, of hij is op reis naar *Zwitserland*. Hij zegt zelf den 6den Juli 1525: „E penitissima *Gallia* illectus fui, ut unam supra omnes praedicatam inviserem Basileam." HERMINJARD, I, p. 359, 241, 242. — Den 20sten April 1524 zendt LE FÈVRE van uit *Parijs* een groet aan FAREL „van de mannen en de vrouwen, die den naam van CHRISTUS liefhebben." HERMINJARD, I, p. 209. En den 13den Juli 1524 schrijft J. CANAYE aan FAREL den brief, welken wij reeds aanhaalden, en waarin medegedeeld wordt, dat ROUSSEL het zeer druk te *Meaux* heeft, dat hij de kerk van *Parijs* slechts een- of tweemaal heeft kunnen bezoeken, en dat hij er niet gepreekt heeft. HERMINJARD, I, p. 242.

1) Een verbond tot handhaving der Roomsche kerk. [Vert.]

2) De naam van *theologasters* of „theologische buiken" of „dikbuikige theologen" schijnt afkomstig te zijn van BERQUIN. Onder de boeken die bij BERQUIN in de maand Mei 1523 in beslag genomen werden, vindt men eene kleine verhandeling, getiteld: „Speculum theologastrorum". Bulletin XXXVI, p. 232.

3) Een mateoloog is iemand, die op een ijdele manier de verborgenheden der religie onderzoekt. [Vert.]

4) QUERCUS, vader DU CHESNE, was pastoor van *St.-Jean-en-Grève*, te *Parijs*.

5) Histoire ecclésiastique, I, p. 3.

6) Bij *Stercus* en *Belua* voegt GLARIAN (HERMINJARD, I, p. 70) *Christotome*. „Dat zijn de drie monsters." CLERVAL meent, dat men met *Christotome* CLICHTOVE bedoelt.

7) Brieven van ERASMUS (Erasmus Roterdamus Opera omnia, édit. Io. LE CLERC, *Leyde*, 1703—1706), III, p. 1698*b*.

8) NOËL BÉDIER was zijn naam. Hij liet zich BÉDA noemen, om te kunnen doen denken aan BEDA VENERABILIS (de eerwaardige). Zijne tegenstanders zeiden: „BEDA, niet de eerwaardige."

STANDOUTH riep hem vóór 1502, om hem op te volgen als hoofd van het college van *Montaigu*. Instinctmatig gevoelde hij, dat BÉDA de man was naar zijn hart. Deze was toen candidaat in de theologie. [1])

Hij was de type van de »mateologische droomers van weleer", waarvan RABELAIS zoo dikwijls spreekt, van die schelmachtige drogredenaars, die hij »sorbillons, sorbonagres, sorbonigènes, sorbonicoles, sorboniformes, sorbonisecques, sorbonisants" (al die onvertaalbare woorden geven een doortrokken zijn van geest der *Sorbonne* te kennen) noemt. [2]) Niemand meer dan hij is in dienst van mejuffrouw *Quintessens*, het petekind van ARISTOTELES, een oude juffrouw van achttienhonderd jaren, die het stinkend meer van *Sorbonne* bewoont; en niemand had meer dan hij een onveranderlijk behagen in de wartaal *(barbouillamenta)* van SCOTUS. [3])

Daarbij, van welken kant het licht mocht komen, altijd keerde hij er zich toornig van af; hij kon met ERASMUS evenmin goede vrienden blijven als met LE FÈVRE. ERASMUS en BÉDA hebben eerst vriendschappelijk met elkaar omgegaan. ERASMUS verhaalt in een brief uit *Parijs*, dat hij den 2den Mei 1499 een bezoek van BÉDA gehad heeft, [4]) en den 15den Juni 1525 schrijft hij aan hem zelven, dat niets hem kan bewegen om te zeggen, dat BÉDA geen goed theoloog en geen goed mensch is, [5]) ofschoon hij zich in 1521, gelijk wij gezien hebben, veroorloofd heeft, hem »een blok hout" te noemen.

Maar BÉDA ging op ERASMUS critiek oefenen. Toen werd een andere toon aangeslagen. Den 14den Juni 1526 klaagt ERASMUS »bij den senaat van *Parijs*" »over de ijdelheid en de kennelijke lasteringen" [6]) van BÉDA. Hij richt zich ook onmiddellijk tot hem en verklaart, »dat ieder al zijn beruchte lasteringen, al zijn kennelijke leugens en al zijn schaamtelooze Godslasteringen opmerkt. Hij zou gaarne het vermogen bezitten om duivels te bezweren, om den verfoeilijken geest die in hem is uit te bannen". [7]) De twist ging verder.

FRANS I deed BÉDA aan zijn hof gevangennemen, waarheen hij als syndicus om de een of andere zaak, zijn corps betreffende, zich begeven had. Wel is waar werd BÉDA slechts één dag gevangen gehouden, maar hij werd alleen losgelaten, nadat hij beloofd had, telkens te zullen verschijnen, wanneer het hem bevolen werd. De Koning zond aan de rechtbank van *Parijs* een geheim bevel, gedateerd *Amboise* den 9den April 1526, ten einde die te gelasten om te verhinderen,

1) DU BOULAY, VI, p. 964.

2) BAYLE noemt BÉDA den grootsten schreeuwer, den stijfhoofdigsten en twistgierigsten geest van zijn tijd. (Dictionnaire.) Men beweert, dat BÉDA een even groot smulpaap als fanaticus was, en dat RABELAIS, om hem te kenschetsen, in zijn bekenden inventaris van de „boekerij van St. Victor" een boek heeft aangeduid met den titel: Béda, de optimate tripparum." RABELAIS, Oeuvres, II, p. 7.

3) JOHANNES DUNS SCOTUS behoort tot de scholastieken. [Vert.]

4) Lettres d'Erasme, III, p. 48 B.

5) Ibid., III, p. 801 D.

6) Ibid. III, p. 942 F. ERASMUS telde 181 leugens, 310 lasteringen en 347 Godslasteringen.

7) Ibid., III, p. 1038 D, en 1039 A (van uit *Basel*, 16 Nov. 1527).

dat de boeken van den syndicus tegen ERASMUS verkocht werden. Deze vorst deed dus door dien brief uitkomen, dat hij het er voor hield, dat de theologen ten opzichte van ERASMUS vooringenomen waren. »En wijl wij overtuigd zijn," voegt hij er bij, »dat genoemde faculteit en hunne handlangers tegen ieder zonder onderscheid schrijven, hun eer, positie en goeden naam aanrandend. . ." [1])

Hij die zoovelen voor de balie van de rechtbanken gedaagd had, moest er ten slotte zelf voor verschijnen. Koning FRANS I was op hem, doordat een zijner geschriften hem mishaagde, verstoord geworden. Hij verzocht den 9den Juli 1527, dat hij aan een rechterlijk onderzoek zou onderworpen worden.

Het eind van de zaak was, dat hij in 1534 verbannen werd. Toen hij weer terugkwam, was het om te sterven op de plaats waar hij geboren werd, te *Mont-St.-Michel.* Hij overleed den 8sten Januari 1536. [2])

VI.

LE FÈVRE was niet alleen de eerste reformator, maar hij was een hervormer, die het meest voor het gezag van GODS Woord opkwam.

In 1512 bepleitte hij het formeele beginsel der reformatie. In zijn strijdschrift over de MARIA'S kwam hij er op terug De titel van dit geschrift doet ons bijna glimlachen.' Zij luidt: »Van ééne MARIA drie en van drie MARIA'S één"; maar daarin wordt niets anders dan het gezag van den Bijbel behandeld. Het komt ons voor, dat zij, die beweren dat LE FÈVRE de naam reformator niet toekomt en dat het zijn bedoeling niet was om als reformator op te treden, hierop niet genoeg hebben gelet. Waarom haalt niet één hunner, indien ik mij niet vergis, de volgende verklaringen aan, die geschreven werden voordat LUTHER op LE FÈVRE invloed oefende?

»Wij verklaren in de eerste plaats," zegt LE FÈVRE, »dat wij geen enkele geschiedenis boven het zeer heilig Evangelie en boven het getuigenis der Evangeliën stellen." [3])

»Ik erken, dat BÉDA mij zeer eerwaardig is, maar na den evangelist." [4])

»Ik veracht noch de doctoren, noch de schrijvers die anders gedacht hebben of nog denken, noch hen die zich tot het volk wenden, dat evenwel niet in staat is om datgene, waar het om gaat, te vatten. Ik stel alleen de Evangeliën boven hen, welke zooveel boven de andere schrijvers staan, als de woorden van GOD en van den Heiligen Geest staan boven de woorden der menschen en de woorden van den geest des menschen. Het schrikt ons niet af, wanneer men het moeilijk vindt om datgene te aanvaarden wat nieuw is en wat tegen de algemeene meening in het licht wordt gezonden. De waarheid die in overeen-

1) Histoire ecclésiastique pour servir de continuation à celle de M. l'abbé Fleury, 1729, XXVI. p. 450.

2) DU BOULAY, VI, p. 964.

3) De Maria Magdalena (volume de la bibliothèque de *Genève*, a. w.), I, p. 14.

4) Ibid., II, p. 47.

stemming is met de heilige Godsspraken, is de sterkste: zij overwint alles. De triumf, die daaruit voortvloeit, is heerlijk, en zij maakt de overwonnenen gelukkig." [1])

»Ik geef het gewonnen, dat de schrijvers een krachtige taal doen hooren en dat het getal auteurs groot is. Maar het Evangelie is krachtiger dan de tallooze schrijvers. De macht van de gewoonte, ook al is deze verkeerd, is groot, en zij beroept zich dikwerf, ofschoon ten onrechte, op het gezag van de kerk. Maar wat beteekent dit? Had het bijgeloof niet 3000 jaren geduurd, en is het niet verdwenen voor het Evangelie? Indien dus het licht van het Evangelie ons bij de poging, die wij wagen, beschijnt, wat baat het dan, als men beweert, dat iets duizenden jaren geschied is, of gewoonte was, of toegelaten werd? Kunnen zulke betoogen de waarheid te niet doen? De waarheid is toch eeuwig en hare eischen verjaren nooit." [2])

Welke reformator heeft ooit woorden gesproken, die meer in staat waren de reformatie te bevorderen?

CLICHTOVE heeft bij de verdediging van zijn meester aan GRANDVILLIER verweten, dat hij LE FÈVRE beschuldigd had van een gevaarlijk aartsketter te zijn, ja de gevaarlijkste van allen. En waarom? Wijl LE FÈVRE geleerd had, »dat men de waarheid zoeken moest bij de heilige schrijvers liever dan bij de andere auteurs". [3])

Daarom is het niet te verwonderen, dat LE FÈVRE de vertaler van den Bijbel, de eerste vertaler van den Bijbel in goed Fransch werd.

Van 1509 — 1534 vloeiden de volgende werken uit zijn pen: eene verklaring en eene Latijnsche vertaling van de Psalmen (1509 en 1524), eene verklaring op het Nieuwe Testament, die in drie gedeelten verscheen; de Fransche vertaling van het Nieuwe Testament (1523); van de Psalmen (1524 en 1528), van het Oude Testament in 1538, nieuwe uitgaven van den geheelen Franschen Bijbel in 1530 en 1534; deze laatste met critische kantteekeningen. [4]) Daarna stierf hij.

LE FÈVRE was te *Meaux* gehuisvest in het paleis van den bisschop. [5]) Hij ging in het jaar 1521 aan den arbeid en werkte het geheele jaar 1522 door. En bij gedeelten, op den 8sten Juni, den 17den October, den 31sten October, den 6den November 1523, gaf hij de vertaling van het Nieuwe Testament uit. [6])

---

1) De Maria Magdalena, Disceptatio secunda, p. 3.

2) Ibid., p. 40*b*.

3) Ibid., p. 50.

4) Le Fèvre d'Etaples et la traduction française de la Bible, par A. LAUNE, p. 72.

5) De advocaat der Franciscaners noemt LE FÈVRE „een knecht en een tafelgenoot van den bisschop van *Meaux*". Den 21sten Augustus 1521 gaf BRIÇONNET aan LE FÈVRE het bestuur over het gasthuis voor melaatschen te *Meaux*, en den 1sten Mei 1523 benoemde hij hem tot zijn vicaris-generaal (GRAF, Faber Stapulensis, p. 62), hetgeen tot bewijs kan dienen, dat LE FÈVRE in zijn jeugd de priesterlijke wijding ontvangen had.

6) Edition princeps, Bibliothèque nationale. SIMON DE COLINES had te *Meaux* een boekdrukkerij opgericht Het eerste boek dat gedrukt werd, was de commentaar op de Evangeliën, door LE FÈVRE bestemd voor het onderwijs van de geestelijkheid. Dit boek is een meesterstuk van boekdrukkunst. Men zie Bulletin, XLVI, 1807, p. 637 en 632, waarin een fac-simile van het titelblad van de Commentaar staat.

In zijn eersten brief »aan alle Christenen en Christinnen" heet het: »Indien sommigen zouden willen verhinderen, dat het volk van JEZUS CHRISTUS in zijn eigen taal het Evangelie, dat de ware leer van GOD is, zou leeren, zoo moeten zij weten, dat JEZUS CHRISTUS door den heiligen LUKAS tegen hen getuigt: »Wee u, gij schriftgeleerden, die den sleutel der kennis hebt weggenomen!" [1])

In de laatste voorrede vroeg hij: »Wie is hij, die het niet plichtmatig en heilzaam acht om het Nieuwe Testament in de moedertaal te bezitten?" En hij antwoordde: »Te meer is er reden, dat de eenvoudigen, die den Christelijken godsdienst, welke alleen noodig is (want er kan maar één noodige zijn), belijden, hun regel hebben, welke in het Woord van GOD is." [2])

Daarom gaf LE FÈVRE geen folianten of kwartijnen, gelijk de vroegere vertalers, maar een octavo uitgaaf; in plaats van alles te gelijk, verschenen er brokstukken, die men bij zich kon dragen; in plaats van een duur, moeilijk te hanteeren boek, kreeg men een goedkoop, handig, bruikbaar werk.

Vóór de vertaling van LE FÈVRE was er geen andere [3]) geweest dan de overzetting (ongeveer in 1478) van JEAN RELY, doctor in de Godgeleerdheid, kanunnik van *Notre-Dame* van *Parijs*, die in 1491 bisschop van *Angers* werd. De tekst was in overeenstemming met de vertalingen der middeneeuwen, met hunne twee gebreken, n.l. toevoegingen, bestaande in meer of min zoutelooze verklaringen, en verkortingen, die een korte saamvatting van sommige deelen waren.

RELY was de vriend van LE FÈVRE, die aan hem een uitgaaf van de zedenleer van ARISTOTELES had opgedragen. LE FÈVRE had dan voor zijn werken deze vertaling van RELY, »de groote verkondiger van GODS Woord", tot zijn beschikking, bijna de eenige die toen bestond, en hij bediende er zich van. Hij gaf zijn werk niet uit als een nieuwe vertaling, maar als

1) HERMINJARD, I, p. 135, 137.

2) Ibid., I, p. 167.

3) Ibid., I, p. 160, p. 9. — Volgens PROSPER MARCHAND (Dictionnaire historique ou mémoires critiques et littéraires, 1758) was de toestand van de litteratuur van den Bijbel vóór de vertaling van LE FÈVRE aldus, dat deze de eerste was, misschien, ook de laatste, en feitelijk de eenige die wij tot op dit tijdstip hebben. Want ik denk niet, dat een verstandig mensch als eene vertaling zal willen beschouwen de paraphrase (omschrijving) eer dan de vertaling, die eertijds gemaakt is door GUIARS DES MOULINS van dat wonderlijk en ongenietbaar mengelmoes van PIERRE COMESTOR, of den eter, dat hij onder den titel van *Historia scholastica* in het Latijn en onder die van *Histoires escholastres* in het Fransch uitgaf. Evenmin zijn als zoodanig aan te merken de verschillende verbeteringen en uittreksels, die men er in verschillende tijden van gemaakt heeft, hetzij door RAOUL DE PRAELLES voor KAREL V, hetzij door G. DE MÉNAUD, die te *Lyon* in 1482, 1486 en 1488 gedrukt zijn; hetzij door JEAN DE RELY voor KAREL VIII, die te *Parijs* bij A. VERARD in folio in 1487 gedrukt is." I, p 254. — De vertaling of omschrijving van het Nieuwe Testament, herzien door de broeders JULIEN MACHO en PIERRE FARGET, Augustijner monniken, werd in 1472 te *Lyon* gedrukt en niet in 1477, volgens CHRISTIE (Etienne Dolet, sa vie et sa mort; traduction STRYENSKI, 1886, p. 164). Dit boekdeel kwam van de pers, die B BUYER, een rijk burger, in zijn huis had laten maken, door den bekwamen drukker GUILLAUME REGIS of LE ROI. Zoo zou *Lyon* de groote eer gehad hebben, van het eerste Fransche boek, en wel het Nieuwe Testament gedrukt te hebben.

eene *herziening*. Na over den Bijbel van RELY gesproken te hebben, voegt hij er aan toe: »En het heeft aan de Goddelijke goedheid behaagd, edele harten te bewegen . . . om opnieuw het Nieuwe Testament te laten drukken.... en het heeft Hem behaagd, het te laten herzien en te laten vergelijken met de Latijnsche taal." [1]) LE FÈVRE heeft dus de Vulgata tot grondslag zijner vertaling gelegd. Maar dit neemt niet weg, dat hij den tekst dikwijls naar dien van ERASMUS verbeterd heeft. [2])

Hij is er altijd op uit om nauwkeurig, op de letter af, te werk te gaan, zonder er iets aan toe te voegen, zonder iets af te snijden, op gevaar af, dat zijn arbeid minder een Franschen stempel draagt dan dat van zijn voorganger RELY.

QUIÉVREUX zegt: »LE FÈVRE heeft ons het eerst eene echte vertaling gegeven, waarbij de sierlijkheid soms opgeofferd wordt aan de eenvoudigheid en helderheid, doch die den tekst getrouw wedergeeft. Daarom heeft hij recht op onze erkentelijkheid en kan men hem op de eerste rij plaatsen onder de vaders van de reformatie in *Frankrijk*." [3])

In October 1525 was de toestand te *Meaux* onhoudbaar geworden. LE FÈVRE vluchtte naar *Straatsburg*, en daar zette hij zich aan de vertaling van het Oude Testament. Reeds waren den 16den Febr. 1523 (N. S. 1524) de Psalmen verschenen.

Nadat zijn vrienden gepoogd hadden hem daarin te helpen, [4]) waardoor hij wellicht gebaat werd, zette hij alleen zijn arbeid te *Parijs* 1526, te *Blois* 1527, voort; ten slotte verscheen zijn nieuwe vertaling van het Oude Verbond te *Antwerpen* in 1529.

Evenals het Nieuwe vertaalde LE FÈVRE het Oude Testament naar de Vulgata, ofschoon hij in zijn laatste uitgaven meer teruggegaan is tot den Hebreeuwschen tekst. Maar hij gebruikt hier nog woorden en uitdrukkingen van JEAN DE RELY. LAUNE geeft het volgende als de slotsom van zijne onderzoekingen in zake deze vertaling: »Het is de

---

1) HERMINJARD, I, p. 160.

2) PAUL QUIÉVREUX, La traduction du Nouveau Testament de Lefèvre d'Etaples, 1894, p. 30, 12 et passim.

3) Ibid., p. 54. — In ditzelfde jaar drukte SIMON DU BOIS de laatste uitgave van het Nieuwe Testament van LE FÈVRE, die van de Parijsche persen kwam. Het eenige exemplaar van deze uitgave bevindt zich te *Genève*.

4) Dit deelt ons ROUSSEL, toen te *Straatsburg* vertoevende, in een brief aan N. LE SUEUR, te *Meaux*, mede, Dec. 1525. „Wij zijn hier met eenigen bijeen en houden ons bezig met den geheelen Bijbel in het Fransch te vertalen, niet volgens de Vulgata, maar volgens den Hebreeuwschen en Griekschen tekst en de reeds bestaande Duitsche vertalingen: een werk van grooten omvang, dat, naar ik hoop, ook groote stichting geven zal." Deze onderneming schijnt men niet te hebben doorgezet, want er bestaat geen enkele vertaling, waarvan ROUSSEL, MICHEL D'ARONDE en de andere vluchtelingen uit *Frankrijk*, FAREL en VELASTE, die evenals zij gasten van CAPITON waren, de bewerkers waren. Maar het is mogelijk, dat LE FÈVRE van den arbeid van ROUSSEL, die te *Antwerpen* uitgegeven was, gebruik gemaakt heeft. ROUSSEL zegt nog: „CORACINUS, een der pseudoniemen van LE FÈVRE, wil absoluut datgene wat hij gedaan heeft voor het Nieuwe Testament, ook doen voor het Oude, en wij kunnen hem er niet afbrengen; noch de moeilijkheden, noch zijn onbekendheid met de talen weerhouden hem. Dit is des te erger, omdat er hier mannen zijn, die dit werk beter zouden kunnen tot stand brengen." HERMINJARD, I, p. 415 en no. 20.

groote verdienste van LE FÈVRE, dat hij sedert 1528 den Bijbel ontdaan heeft van tallooze verklaringen, die hem in de schaduw stelden en welke, gelijk die van JEAN DE RELY, den vertaalden tekst telkens onderbraken. . . . Het was een ontzaglijke vooruitgang, dat men, na den Franschen Bijbel, die met geschiedenisjes versierd was en welke evenveel, zoo niet meer ongewijde verhalen als bijbelsche geschiedenissen, die men nooit aan den Latijnschen tekst getoetst had, bevatte, terugkeerde tot den tekst van HIËRONYMUS, en dezen in de Fransche taal overbracht. 1) Met behulp van de Latijnsche editie van 1532, geeft ons LE FÈVRE eene critische uitgaaf in het Fransch. 2) ROBERT ETIENNE had zijn uitgave in het licht gezonden om den geleerden in hun doorzoeken van den Bijbel de behulpzame hand te bieden. LE FÈVRE brengt door zijne vertaling de uitkomsten van zijn studie onder het bereik van allen die lezen kunnen. Wat deed het er toe, dat LE FÈVRE geen Hebreeuwsch kende? Het kwam er op aan, dat er een Fransche vertaling gegeven werd van de verbeteringen die de geleerde PAGNINUS had aangebracht in de foutieve, maar onveranderlijke vertaling van de Vulgata. LE FÈVRE was geen Hebraïst. Maar hij leverde een betrekkelijk zuivere vertaling van den Bijbel in de Fransche taal, die voor iedereen bereikbaar was. Dit strekt hem tot eere." 3)

Deze was, van den eersten dag af, de Protestantsche vertaling van den Bijbel, de vertaling voor het volk, met hare goede eigenschappen en hare gebreken.

Deze uitgaaf was volkomen vertrouwbaar; zij leverde een ongeschonden tekst, zij gaf dien met de meest angstvallige nauwgezetheid weder; zij hield rekening met al de uitkomsten, door den critischen arbeid van dien tijd verkregen.

Om hetgeen GODS Woord zegt getrouw te kunnen weergeven, legde de vertaler zich niet toe op sierlijkheid. »LE FÈVRE is de vader van onze Protestantsche wijze van spreken. OLIVETANUS heeft onderscheidene van zijne uitdrukkingen verbeterd; doch de meeste heeft hij behouden." 4)

Ook is de vertaling van LE FÈVRE de grondslag geworden van alle

---

1) LE FÈVRE ontdeed den Bijbel van al dien ballast, door enkel eene vertaling te leveren; een ontzaglijke vooruitgang, waartegen de *Sorbonne*, die de traditie van de middeneeuwen wilde doorzetten, zich instinctmatig verhief. Terwijl zij het toestond, dat de Bijbel van RELY tot in de 16e eeuw gedrukt werd, verbande zij den Bijbel van LE FÈVRE, die in het buitenland moest verschijnen." La Bible française avant Le Fèvre d'Etaples. O. DOUEN, Bulletin, IX, p. 550.

2) P. MARCHAND, Dictionnaire, zegt, dat de uitgaven van den Bijbel, door LE FÈVRE bezorgd, drie in getal zijn. 1e. De eerste editie bestaat uit „verschillende deelen, gedrukt op verschillende tijden, op verschillende plaatsen, door verschillende personen, en die, te zamen vereenigd, bijna een geheelen Bijbel in het Fransch vormen", een octavo uitgaaf van 1523—1532. 2e. De folio uitgave bij MARTIN LEMPEREUR. 3e. De uitgaaf van 1534. Terwijl de twee eersten „zijn vertaald naar de overzetting van den H. HIËRONYMUS", zoo is de laatste in overeenstemming gebracht met de Grieksche, de Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche teksten. T. I, artikel FÈVRE.

3) A. LAUNE, La traduction de l'Ancien Testament de Le Fèvre d'Etaples. 1895, p. 43, 44.

4) QUIÉVREUX, a. w., p. 54.

volgende. LE FÈVRE had zich ten doel gesteld de vroegere overzettingen te herzien. OLIVETANUS herzag LE FÈVRE's werk voor zooveel het Nieuwe Testament aangaat, en gaf drie revisiën van zijn eigen arbeid uit, in 1536, 1538 en 1539. [1]) CALVIJN gaf eene herziening van OLIVETANUS' arbeid. Vervolgens kwamen de predikanten van *Genève* en daarna DIODATI, DESMARETS, OSTERWALD, MARTINI, die allen slechts eene revisie wilden geven. In *Frankrijk* heeft men dus nog altijd de vertaling van LE FÈVRE, een verbindingsschakel tusschen de middeneeuwen en de nieuwe tijden. [2])

Welk werk en welke instelling van *Frankrijk* kan er op bogen, zulk een karaktertrek te dragen? Is het niet opmerkelijk, dat de Protestanten de nationale traditie in eere gehouden hebben? Zij is zelfs meer nationaal, dan men meent. Want op wiens raad gaf LE FÈVRE zijn Nieuw Testament uit? Op raad, ja, op bevel van *Frankrijks* hof, van MARGUERITE, van LOUISE van *Savoye*, van FRANS I. Hij zegt het zelf: »Zoo dikwijls als gij dit Nieuwe Testament zult lezen, moogt gij in uwe gebeden de edele harten niet vergeten, die u dit goed geschonken hebben." [3]) En de secretaris van BRIÇONNET, J. LERMITE, voegt er aan toe: »Men deed op bevel des Konings de Evangeliën en de brieven van den H. PAULUS in het Fransch drukken." [4])

In deze woorden ligt de erkentenis opgesloten, dat de Fransche reformatie nationaal was en een bijbelsch karakter droeg.

VII.

Het spreekt wel vanzelf, dat toen het Protestantisme als vaandel den Bijbel [5]) ontplooide, de Roomsche kerk zich daartegen ging stellen.

---

1) O. DOUEN, Overzicht van de geschiedenis van den tekst van den Bijbel van Olivetanus, 1535—1560, twee artikelen in de Revue de théologie et de philosophie, 1889, p. 288.

2) De Roomschen hebben er zich ook toe bepaald om den arbeid van LE FÈVRE te herzien. In 1550 verscheen de eerste Roomsche revisie van NIC. DE LEUSE, op order van de doctoren van *Leuven*. Deze herziening werd door vele andere gevolgd, onder welke P. MARCHAND meent die te kunnen plaatsen van ISAAC LE MAÎTRE DE PACY, of van de heeren van *Port Royal*, aan welke RICHARD SIMON en anderen dikwerf verweten hebben van al te zeer de Bijbels van *Genève* gevolgd en overgeschreven te hebben, welke niet anders zijn dan revisiën en verbeteringen van die van LE FÈVRE. „Dus heeft men zoowel bij de Roomschen als bij de Gereformeerden tot op dezen dag (1758) deze eenige vertaling van den Bijbel van dien beroemden en achtbaren schrijver." P. MARCHAND, Dictionnaire, I, p. 257.

3) HERMINJARD, I, p. 161. 6 Nov. 1523.

4) QUIÉVREUX, p 3.

5) In zijn Naissance de l'hérésie geeft ons FL. DE RAEMOND belangrijke bijzonderheden omtrent het begin van het verbreiden van den Bijbel in *Frankrijk*. Onder ongerijmde of onbewezen lasteringen zal men bemerken, hoe de schrijver onwillekeurig lof moet toezwaaien Zoo is het opmerkelijk, dat hij schrijft: „Gelijk LUTHER bij zijn optreden de H. Schrift in de handen van het volk bracht, en daardoor van den avond tot den morgen ketterijen deed ontstaan, zoo deden zij, die op zijn voorbeeld in *Frankrijk* scheuring kwamen zaaien, hetzelfde. Want met de uiterste zorgvuldigheid en zonder kosten te sparen,

Het optreden van BÉDA tegen LE FÈVRE is daaruit te verklaren. Men heeft er zich over verwonderd, dat LE FÈVRE niet heviger is aangevallen over de ketterijen die hij in zijne Commentaar van 1512 verkondigde, en dat men alleen op het voorbericht gevallen is. Het werk van den hervormer had feitelijk de *Sorbonne*, die fanatieke nachtschool, overvallen. En toch begreep zij instinctmatig, dat in het voorbericht van de commentaar het kwaad, dat zij bezweren wilde, school. In dat voorbericht leerde LE FÈVRE, dat het gezag van de Vulgata op losse schroeven stond en dat die vertaling niet van de hand van HIËRONYMUS was, en daarop grondde hij zijne vrijmoedigheid om voor eene foutieve overzetting eene vertaling die meer correct kon genoemd worden, te leveren. De *Sorbonne* gevoelde, dat hetgeen het voorbericht leerde,

---

deden zij in verschillende plaatsen Fransche Bijbels, die naar hun willekeur vertaald waren, drukken.... Onderscheidene compagnons van de drukkers, uit *Frankrijk* en *Duitschland*, waren op het gerucht van de winst die hun beloofd was toegesneld, welke zich overal heen verspreidden, om die Bijbels, Catechismen, Beukelaars, Vleeschpotten, Anatomieën en andere dergelijke boeken te drukken. Vooral had men het oog op de Psalmen, wanneer zij berijmd, verguld, geplancerd (door lijmwater gehaald) en afgesneden zijn. Alleen reeds hun uitwendige fraaiheid lokte de dames tot lezen uit, en gelijk de begeerige kooplieden alleen uit winstbejag er niet tegen opzien de zee te doorklieven, zich aan duizenden gevaren bloot te stellen en stormen te doorstaan, zoo hebben op dezelfde manier die colporteuren uit zucht naar winst, die hun den eersten lust gegeven had, en om gemakkelijker toegang te hebben tot de steden, en op het platteland tot de huizen van den adel, zich gemaakt tot verkoopers van kleine hoofdsiersels voor dames, terwijl zij in het binnenste van hunne pakken die kleine boeken verborgen, die zij aan de jonge meisjes ten geschenke gaven, — maar het werd steelswijze gedaan, alsof het iets gold dat zeer zeldzaam was, om er meer smaak aan te geven. Deze postiljons en venters van zulk een slechte koopwaar werden dikwijls de prooi van de vlammen, waarin men hen wierp, omdat men hen had betrapt op het feit, dat zij iets hadden verkocht, dat hun door de wetten des lands verboden was. .. Door bemiddeling van zulke lieden was *Frankrijk* in weinig tijds overdekt met ellendig vertaalde Fransche Nieuwe Testamenten, waardoor het heilige Woord overgegeven werd aan allerlei slag van menschen, aan de genade en het oordeel van vrouwen en andere personen, die onbekwaam zijn om de Goddelijke verborgenheden, welke onder de schors van de aarde bedekt zijn, te vatten. Dit was het mes in handen van een razende te stellen, die er dikwijls zich zelven de keel mede afsnijdt. . . Onze wijze moeder de Kerk heeft het altijd gevaarlijk gevonden om zonder onderscheid het volk de H. Schrift te laten gebruiken . Waartoe zullen de profeten, de priesters, de leeraars, door God, gelijk de Schrift zegt, bevolen om de kerk te regeeren, dienen, indien de toediening en de uitlegging der Heilige Schrift, of het gebruik der heilige boeken, aan werklieden en vrouwen evenzeer als aan hen toekwam? De overzetting in de moedertaal maakt de H. Schrift slechts schijnbaar gemakkelijk verstaanbaar, daar zij omringd blijft door wolken en donkerheid... en veroorzaakt duizenden twijfelingen in de ziel, en brengt oneindige verwarring in de zwakke conscientiën; want gelijk wij in deze eeuw gezien hebben, zou de koopman, in zijn kantoor gezeten, haar met zijn el willen afmeten; de metselaar zou haar willen regelen met zijn winkelhaak, de regent zou haar gaan stellen onder de regels van zijn spraakkunst, en de geneeskundige onder de natuurlijke wijsbegeerte; tot de eenvoudige vrouwtjes toe zouden er over willen oordeelen gelijk als over haar naald en draad. Het is een schandelijke zaak, als men den heiligen Bijbel zoo onwaardig over de tafels van een herberg ziet schuiven, alsof het glazen waren, en dat men het moet aanzien, dat die heilige vaten gehanteerd worden met vuile en onreine handen." FL. DE RAEMOND, Naissance de l'hérésie, p. 874—877.

een voorbode was van een ommekeer in de beschouwing, die men van den Bijbel had. Zij huiverde daarvoor terug en wilde den schrijver van die schijnbaar zoo bescheiden, doch in werkelijkheid voor het bijgeloof zoo te duchten bladzijden in ballingschap laten gaan. [1])

Toen in 1529 BÉDA in zijne verhandeling op de betoogen van LE FÈVRE en CLICHTOVE antwoordde, was de man die tegen de gedachte: »de Bijbel voor het volk" ijverde, aan het woord. Het uitwendige van den arbeid van BÉDA komt met den inhoud overeen. Zelfs in den druk ziet men, dat men te doen heeft met een werk, dat de nieuwe beweging op godsdienstig terrein tegenwerken moet. Het boek toch is gedrukt met Gothische letters, met ontelbare afkortingen, evenals men dit in oude handschriften vindt; het laat zich daardoor moeilijk lezen. Het is een echt staaltje van hetgeen de scholastiek, in haar slechtsten vorm, bood. De schrijver zegt daarin, dat men de oude gewoonte van de kerk zoëkt te verbeteren (fol. II). Daarna noemt hij de voorwaarden op, waaronder men zich van den Bijbel mocht bedienen. Het zou de moeite loonen, dit stuk in zijn geheel te vertalen, indien het niet zoo vervelend was, om den lezer een denkbeeld te geven van de zonderlinge gesteldheid van BÉDA's geest. Wij zullen ons bepalen tot de mededeeling van den verschillenden zin die (volgens BÉDA) de Schrift hebben kan. Deze zijn: de grammaticale zin; de letterlijke of historische zin; de mystieke of tropische (oneigenlijke) zin, welke weer onderverdeeld wordt in een allegorischen, tropologischen en anagogischen zin. Daarop maakt hij een onderscheid tusschen den grammaticalen en den figuurlijken zin, welke laatste zin wordt uitgedrukt door een »trope" in hare verschillende soorten: de synechdoche, de allegorie, de metonymia, de hyperbole. En vervolgens geeft hij nog eene verklaring: den mystieken zin, »dit woord in den breeden zin opvattende", waarbij men zich niet moet bedienen van den letterlijken of mathematischen, maar van den logischen, moreelen, die rhetorische terminologie genoemd wordt.... En daarbij is er sprake van transumtie, schema's, paradigma's, metonymia's (fol. XI).

Dit lezende, begrijpt men, dat dergelijke Godgeleerden het er voor hielden, dat de Bijbel voor den eenvoudige ten eenen male onbegrijpelijk is. Hoe kon een leek den weg vinden in zulke duistere spitsvondigheden? De Bijbel was voor hem een weefsel van raadselachtigheden, waarvan alleen eene corporatie van Godgeleerden een meer of min heldere bevatting krijgen kon.

Wij willen nog wijzen op een merkwaardig geschrift van PIERRE SUTOR (LE COUTURIER), dat wat later verscheen, maar waarin de gedachte van de nachtschool, de *Sorbonne*, over den strijd van 1519 kortelijk wordt wedergegeven. Deze doctor in de Godgeleerdheid geeft aan zijn werk den juisten titel van: »Over de vertaling van den Bijbel en over de veroordeeling van de nieuwe uitleggingen." [2]) Ja,

1) In 1531 sprak de legaat ALÉANDRE: „Het was toen een ongehoorde zaak, indien men in de oude vertaling der kerk de minste syllabe veranderde, of als men daarin een door de overschrijvers begane fout herstelde." HERMINJARD, II, p. 387.

2) De traductione Bibliae et novarum reprobatione interpretationum. 1525. Men vergelijke GRAF, Faber Stapulensis, p. 193.

daar ging het om. Het geschrift is gericht tegen LE FÈVRE en ERASMUS, en eindigt aldus: »Wij komen tot het besluit, dat om de H. Schrift te begrijpen, de kennis der oude talen niet noodig is, en dat het daarom ijdel en nutteloos is, ze te bestudeeren. Wij stellen, dat het nog minder noodig is die talen te leeren om eene nieuwe vertaling van de H. Schrift te geven, wijl de gangbare overzetting geheel voldoende is. Wij trekken ook het besluit, dat men geheel van zinnen beroofd moet zijn, ja dat het riekt naar ketterij, als men beweert, dat men de vreemde talen moet leeren om vertalingen te leveren. Hij die aldus spreekt, maakt zich een goddelooze voorstelling van den Latijnschen Bijbel en heeft het aanzien van een ketter, en hij die zich aan een dergelijke dwaasheid overgeeft, is een goddelooze ketter."

Inmiddels was de uitgave van den Bijbel van LE FÈVRE begonnen. De *Sorbonne* haastte zich om den inhoud van den »brief aan de lezers" te veroordeelen. Zij vatte die in de volgende woorden samen: »Alle Christenen en voornamelijk de geestelijken moeten gebracht worden tot de studie der H. Schrift, omdat de andere wetenschappen van menschelijken aard en tot weinig nut zijn." Dit is een nieuwe ketterij, sprak de Theologische faculteit, de dwaling van de armen van *Lyon*. [1]) Den 26sten Augustus 1523 verklaarde de *Sorbonne*, dat het met het oog op de tijdsomstandigheden zeer verderfelijk zou zijn, om onder het volk gedeeltelijke of geheele vertalingen van den Bijbel te verspreiden, en dat zij die reeds verschenen waren liever weggedaan dan geduld moesten worden. [2]) Op grond van deze verklaring werd het Parlement uitgenoodigd door een edict den verkoop van de Fransche vertaling der Evangeliën te verbieden. [3])

BÉDA was de man die alles in de *Sorbonne* dreef. Hij formuleerde zijne gevoelens (1525) in een brief aan ERASMUS: »Gij hebt u geheel vergist door, onder voorwendsel van vroomheid, van oordeel te zijn, dat het zeer nuttig voor de Kerk was, dat men de Heilige Schriften en het Hooglied en Ezechiël in de volkstaal overzette. Gij hebt niet in aanmerking genomen, hoezeer de zielen door deze vertalingen gevaar

1) PETRUS WALDUS richtte te *Lyon* eene vereeniging op, die »de armen van *Lyon*" genoemd werd. Naar WALDUS zijn de Waldenzen genoemd. Hij besteedde zijn vermogen om de Evangeliën en de daarmede overeenstemmende uitspraken der kerkvaders in de Romaansche volkstaal te doen overzetten en onder het volk te laten verbreiden. [Vert.]

2) Hoe noodig het was, dat de Bijbel in de volkstaal kon gelezen worden, blijkt uit het volgende. TH. PLATTER spreekt van zijn neef ANTH. PLATTER, die in den geheelen omtrek den naam had van een goed onderzoeker van den Bijbel te zijn, want hij las veel in de H. Schrift. Maar, zoo voegt PLATTER er bij, hij begreep haar haast niet en vergenoegde zich met de beginletters en de opgaven van den korten inhoud rood te merken. Hoe onkundig deze bijbelonderzoeker was, blijkt uit het vervolg van PLATTER's verhaal. Toen zijn neef vernam, dat PLATTER getrouwd was, terwijl hij gehoopt had dat hij priester zou geworden zijn, ging hij hem bezoeken en sprak: „Het gerucht loopt, dat gij met eene wettige vrouw zijt teruggekomen." — „Dat is zoo." — „De duivel hale je! Ik had je liever met eene vrouw die een slecht leven leidt gezien." Vie de Thomas Platter, 2e éd., par A. BERNUS, p. 127.

3) HERMINJARD, I, p 220, 221.

loopen en hoeveel moeite en verdriet daardoor aan de Kerk berokkend wordt. Daarom heeft zij ze meer dan eenmaal *(non semel)* verboden. 1)

De droevige gebeurtenissen die in *Italië* plaats hadden, het ontzet van *Pavia*, de gevangenneming van den Koning (24 Febr. 1525), 2) spraken tot de verbeelding en wekten de ijverzucht op, en doordat FRANS I niet de teugels van het bewind in handen hebben kon, hadden de aanhangers van de *Sorbonne* vrij spel. Zij maakten er gebruik van. Den 20sten Maart beval het Gerechtshof den bisschop van *Parijs*, een commissie te benoemen, bestaande uit twee leden van het Gerechtshof en twee Godgeleerden, 3) om hen te vonnissen »die met de Luthersche leer besmet zijn". LOUISE van *Savoye*, de regentes, schreef aan den paus, hem de bevestiging van die commissie verzoekende. Den 17den Mei gaf een pauselijke bul aan de vier commissarissen het recht om tegen de ketters op te treden, zonder daarbij gerucht te maken, zonder den vorm van proces er aan te geven *(sine strepitu et figura judicii)*, zonder dat aangeklaagden het recht van hooger beroep zouden bezitten. Daarmede was de Inquisitie te *Parijs* gevestigd. 4)

Een van de eerste handelingen was, de vertaling van den Bijbel ten vure te doemen. Zij sprak: »Overwegende, dat het niet noodig, noch nuttig voor de publieke zaak is, dat het veroorloofd werd om eenige vertaling van den Bijbel te drukken . . . om die oorzaken heeft genoemd hof bevolen en beveelt, dat het vanwege den Koning aan allen, die de boeken . . . die in den H. Bijbel vervat zijn en die opnieuw uit het Latijn in het Fransch zijn vertaald . . . in het bezit hebben, zal bekend gemaakt worden, dat zij binnen acht dagen na de publicatie van dit arrest deze hebben te brengen." 5)

Een redevoering van PIERRE LISET is wellicht het merkwaardigste

1) HERMINJARD, I, p. 352.

2) FRANS I had, na *Milaan* te hebben ingenomen, het beleg voor *Pavia* geslagen. *Pavia* werd echter ontzet, en in den slag die daarbij plaats had, werd de Koning gevangengenomen. [Vert.]

3) De twee theologen waren LE CLERC en DU CHESNE.

4) GRAF, Faber Stapulensis, p. 172.

5) P. MARCHAND, Dictionnaire, I, p 254. Besluit van het Gerechtshof van 28 Aug. 1525. — De Inquisitie bestond reeds lang in *Frankrijk*, bijna reeds van ST. DOMINICUS af. Zij had haar zetel te *Toulouse* van de 12e tot de 18e eeuw. „De Inquisiteur van het geheele Fransche Koninkrijk, speciaal door den H. Apostolischen Stoel en door het gezag des Konings benoemd", woonde te *Toulouse*, en had alleen daar een onaangevochten macht. Maar niettegenstaande alle pogingen kon de Inquisitie haar gezag niet verder uitbreiden dan over *Languedoc* en aangrenzende landen. Zij werd noch door het Gerechtshof van *Parijs*, noch door dat van *Dijon* of *Bordeaux* erkend. Evenwel hield de Inquisiteur soms zitting binnen de jurisdictie van die Gerechtshoven. Hij handelde dan als de zaakgelastigde van den bisschop. - In 1560 werden de macht en de autoriteit van de Inquisitie, door een edict van FRANS I, opzettelijk bevestigd. en in 1557 vroeg en verkreeg HENDRIK II van PAULUS IV een bul, waarin de Inquisitie voor geheel *Frankrijk* werd ingesteld, waarin haar juist dezelfde rechten werden gegeven die zij in *Spanje* en in *Rome* had. Een edict van den Koning beval het enregistreeren van den bul, en wij zullen zien, welke treurige tooneelen dit na zich sleepte. CHRISTIE, Etienne Dolet, p. 51 en 391.

gedenkstuk van den fanatieken tegenzin in de verbreiding van den Bijbel onder het volk. Ze werd in het beroemd geworden proces van *Meaux* den 1sten September 1525 uitgesproken. LISET, berucht door zijn wreeden haat tegen de Protestanten, die alleen door bloed gekoeld werd, deed in de eerste plaats een aanval op de verbreiding van den Bijbel.

Wat het tweede punt betreft, de vertaling van een boek der Heilige Schrift, zoo zegt hij, »dat zij gevaarlijke gevolgen hebben kan, en dat men haar in dit zeer Christelijke koninkrijk niet mag dulden, noch veroorloven".

Daar de Koning bepaald had dit onderwerp te laten onderzoeken, wilde hij »in geenen deele dit verlangen van genoemden heer dwarsboomen. Maar daar men door ervaring gezien en door mededeeling bemerkt heeft, dat door vertalingen in de volkstaal en door verspreiding van genoemd geschrift verscheidene dwalingen en ergernissen gekomen zijn, die ook dag aan dag toenemen," zoo eischte hij, »in afwachting van diens terugkeer, in naam des Konings, dat bij wijze van voorloopigen maatregel, totdat door genoemden heer anders zal zijn beschikt, alle boeken in de Fransche taal zullen gebracht worden in eene kamer, die met een dubbelen sleutel gesloten wordt, waarvan één door den bisschop van *Meaux* en de andere zal gebruikt worden in dit hof." Ook was de eisch, dat, op straffe door het hof te bepalen, ieder zou geboden worden om genoemde schriften te brengen op een plaats, door het hof daarvoor aangewezen, terwijl den bisschop van *Meaux* werd opgedragen, allen die onder zijn diocese waren er van te verwittigen, dat zij dit moesten doen op straffe van excommunicatie. 1)

Nergens stonden de partijen zoo scherp tegenover elkander. 2)

Breng den Bijbel onder het volk, is de leuze van LE FÈVRE, FAREL,

---

1) SAMUEL BERGER, Le procès de Guillaume de Briçonnet au Parlement de Paris en 1525, dans le Bulletin, 15 Janv. 1895, p. 14, 15. — Wij laten nog eenige regels volgen van een arrest van het Gerechtshof van *Toulouse* (1540): „Het hof heeft bij wijze van voorloopigen maatregel, en totdat anders zal bevolen worden, aan alle schoolmeesters en aan anderen verboden om in het publiek genoemde brieven van PAULUS en andere boeken der H. Schrift en van het Katholieke geloof te lezen en in het publiek uit te leggen, op straffe van gevangenis" enz. Bulletin, I, p. 354.

2) Men lette op het liedje van omstreeks 1530, Bulletin XII, 1864, p. 430, dat, in 't Nederlandsch overgebracht, aldus luidt:

De bijgeloovige *Sorbonne*,
De *Sorbonne* zal zwijgen.
Zijn groote gastheer ARISTOTELES
Zal van de bende weggaan.
. . . . :
De geheele Heilige Schrift
Zal zuiver gepredikt worden,
En men zal alle dwaze leer
Der menschen vergeten.
De *Sorbonne*, de bijgeloovige,
De *Sorbonne*, zal zwijgen.

ROBERT ESTIENNE, die geheel alleen weldra het meest ijverige van alle bijbelgenootschappen zal zijn.

De Bijbel in de gevangenis! roept het Gerechtshof.

De Bijbel in het vuur! roept de Sorbonne. 1)

VIII.

Het werd een strijd op leven en dood! Van de boeken kwam men op de schrijvers, die van *Meaux* in de eerste plaats.

BRIÇONNET had tot 1524 den ijver van MARGUERITE en van het hof, en wel in toenemende mate, opgewekt. Den 10den Januari van dat jaar zond hij »aan den Koning, aan Mevrouw en aan U (MARGUERITE) de vertaalde brieven van den H. PAULUS". 2) Den 31sten van die maand smeekte hij MARGUERITE haar invloed op de benoeming der bisschoppen te oefenen, »indien gij u niet den toorn en de verontwaardiging

1) Het is bekend, waartoe de *Sorbonne* kwam. In haar blinden ijver tegen de verspreiding van den Bijbel, wilde zij de boekdrukkerijen verbieden! Men zou het niet kunnen gelooven, wanneer het niet met de stukken te bewijzen was. Een eerste poging werd den 7den Juni 1533 gewaagd; zij mislukte, dank zij BUDÉ en J. DE BELLAY, bisschop van *Parijs*. Maar na de beruchte placcaten (1534) en terwijl de vervolging woedde, vernieuwde de *Sorbonne* hare poging, ditmaal met goed gevolg. Den 13den Januari 1534 (N.S. 1535) verboden „lettres patentes" van FRANS I aan elken drukker, „om iets te drukken op straffe van den strop" Te gelijker tijd moesten alle boekwinkels gesloten worden. Deze onverstandige maatregel werd niet door het Gerechtshof, dat anders nogal volgzaam was, goedgekeurd. De betoogen van dit lichaam leidden den volgenden 24sten Februari er toe, dat nieuwe „lettres patentes" werden uitgegeven, waarbij die van 13 Januari werden ingetrokken, en waarbij commissarissen werden benoemd, die de drukkers zouden aanwijzen welke de noodige goedgekeurde boeken „zonder eenig nieuw werk", zouden mogen drukken. Deze brieven zeiden dan voorts: „En totdat aan hetgeen hierboven staat voldaan is .... hebben wij opnieuw aan alle boekdrukkers, van welke hoedanigheid of gesteldheid zij mogen zijn, verboden en verbieden het nog, op straffe van de galg, dat zij iets zullen drukken." Dit bevel, even streng als het voorgaande, al schijnt het wijzigingen te beloven, werd evenmin door het Gerechtshof goedgekeurd. RENOUARD, Annales de l'imprimerie des Estienne, 1843, 3e éd., p. 293. Naar aanleiding daarvan heeft DOLET geschreven: „Ik kan niet zwijgen over de boosheid van die ellendigen, die, zinnende op den ondergang van de letterkunde en van de letterkundigen, in onzen tijd de uitoefening van de boekdrukkunst hebben willen verbieden en verwoesten. Ik zeg, zij hebben het gewild, maar zij hebben meer gedaan; zij hebben al hun invloed aangewend op den Koning, FRANS van *Valois*, den wachter, den beschermer, den meest geliefden bevorderaar van de letterkunde en van hare beoefenaars, om van hem een decreet te verkrijgen, dat de boekdrukkerij verbood. Zij hadden tot voorwendsel, dat de letterkunde diende om de Luthersche ketterij te verbreiden, en dat de boekdrukkunst ook die zaak diende. Zinneloos ras van domooren! Zoo was het afschuwelijk komplot van de haarkloovers en de dronkaards van de *Sorbonne*." De levensbeschrijver van DOLET voegt er bij: „Evenals al de andere schrijvers, wist hij niet, dat het edict uitgevaardigd was door den wachter, den beschermer, den meest geliefden bevorderaar van de letterkunde", een edict dat recht geeft, gelijk CRAPELET opmerkt, om FRANS I liever den naam van verwoester dan van bevorderaar der letterkunde te geven." R. COPLEY CHRISTIE, Etienne Dolet, traduit par Stryenski, 1886, p 222—223.

2) HERMINJARD, I, p 182.

GODS wilt op den hals halen". [1]) Den 12den Februari ging hij zoo ver, dat hij durfde schrijven: »Indien de Koning, Mevrouw en gij GOD veracht, bereid u er dan op voor om Zijn roede te ontvangen". [2])

Maar tegen het einde van 1524 bracht de verandering van den staatkundigen toestand ook eene wijziging in den stand van zaken op godsdienstig gebied. FRANS I verklaarde aan KAREL V den oorlog en weldra moest men te *Parijs* de ramp bij *Pavia* en de gevangenneming van den Koning vernemen (24 Febr. 1525). De schrik sloeg ieder om het hart en er had eene uitbarsting van fanatisme plaats.

De registers van het Gerechtshof hebben het verslag eener beraadslaging van overheidspersonen [3]) bewaard, waarbij juist de broeder van BRIÇONNET de aandacht van de vergadering vestigde op twee heerschende en zich snel vermenigvuldigende zonden. De eerste was: de ketterij.

Verschrikt door den stroom die de algemeene meening omkeerde, doet BRIÇONNET geen poging om weerstand te bieden. Sedert December 1524 gaat hij vervolgen en doet de vermetelen, die een bul van CLEMENS VII, welke in de kerk was opgehangen en waarin gebeden voor den vrede voorgeschreven werden, verscheurden, in den ban. En van dit oogenblik af, naarmate de gevangenschap des Konings den moed van de tegenstanders des Evangelies aanwakkerde, trok BRIÇONNET zich meer en meer terug. De grootmeester van de Franciscaner monniken van *Meaux* kon te recht van den kansel uitroepen: »En gij wilt u verschuilen door te zeggen: Ik heb het niet gezegd! Men moest zulken lieden de tong uitsnijden."

Het is merkwaardig, te vernemen, aan welke oorzaak de grootmeester alle ellende toeschrijft. Het is het lezen van den Bijbel in de volkstaal! »Ons is gezegd: ga tot de boeken in de Fransche taal, die één en al dwaling en ketterij waren, die hen tot verderf zouden leiden en de besluiten van het Evangelie niet wisten. En in vuur uitbarstende, zich niet inhoudende *(erumpens ignis ultra se, non continens)*, zeide hij: »De beoefenaars der fraaie letteren van *Meaux*, van *Meaux* zeg ik, de bijbelmannen, dikwijls zeg ik het met een schaterlach *(saepius repetendo et yronice cum cachynno)*, zijn het, door wie het volk zoozeer geërgerd werd. Het ware beter, dat men aan een van zijn broeders een spinrokken gaf om te spinnen, dan dat men hun boeken in het Fransch verschafte." [4])

Steeds streed men tegen de gedachte, dat de Bijbel voor het volk zou zijn. Maar de hoorders lieten zich niet zoo gemakkelijk uit het veld slaan als hun herder, en daarom was de ongelukkige BRIÇONNET verplicht om, na herroepen te hebben wat hij te voren als waarheid had erkend, hen die aan die waarheid vasthielden te vervolgen.

---

1) HERMINJARD, I, p. 187.

2) Ibid., p 190.

3) 20 Maart 1524 (N. S. 1525). Bulletin, 1854, III. p. 29.

4) Bulletin, XLIV, 1895, p. 12. – In het kapittel van *Meaux* bracht de promotor een klacht in tegen ROUSSEL en zijne vrienden, waarvan de aanhef luidde: „Na de preek van G. ROUSSEL hadden onderscheidene wolkammers, kaarders en andere ongeletterde lieden van datzelfde slag, boeken van de brieven van PAULUS, van de Evangeliën, van de Psalmen in de moedertaal, die zij bij zich droegen".... Bulletin, X, 1861, p. 220.

»JEAN LE CLERC,[1]) zoo verhaalt CRISPIN, werd veroordeeld om op drie verschillende dagen gegeeseld te worden; op den derden dag moest hij een brandmerk op het voorhoofd ontvangen. Zijne moeder, die eene Christelijke vrouw was, ziende dat haar zoon gegeeseld werd, sprak hem moed in, en nadat zij hem had zien brandmerken, riep zij uit: »Leven JEZUS en Zijne banierdragers!" [2])

De executie had wel te *Meaux* plaats, maar het vonnis was te *Parijs* geveld. De eerste martelaar in de hoofdstad was JEAN VALLIÈRES, een Normandisch kluizenaar van *Pressy*, bij *Falaise*. Hij werd den 8sten Aug. 1523 op de varkensmarkt, buiten de *St.-Honoré*-poort, verbrand.[3])

Na de terechtstelling van LE CLERC werd de vervolging dubbel zoo scherp en breidde zij zich uit.

JAQUES PAUVAN of PAUVANES, die eerst zijn leven had gered door zijn belijdenis te verloochenen,[4]) greep opnieuw moed, werd in verzekerde bewaring gesteld en levend verbrand op de *Place-de-Grève* (1525) »tot groote eer van de leer van het Evangelie". Van den brandstapel af sprak hij tot het volk, en een van de Godgeleerden van *Parijs*, PIERRE CORNA, zeide: »dat hij wilde, dat het aan de kerk een millioen aan goud gekost had, dat men JAQUES PAVANT nooit voor het volk had laten spreken." [5]) Deze PAVANT, »een geleerd jongmensch, van groote verdienste", was een landgenoot van CALVIJN, een Picardiër.

Een weinig daarna gaf men een »groote slingering" aan de »zware klok" van Notre-Dame, »om al het volk van de stad gaande te maken". Er zou een »groote ceremonie" plaats hebben bij het voorplein van de kathedraal. Men verbrandde daar een ander belijder, »den kluizenaar van *Livry*", JEAN GUIBERT, wiens proces den 26den Nov. 1523 begonnen was. [6])

Te *Metz* had hertog ANTOINE van *Lotharingen* reeds den 25sten Dec. 1523 een bloedig edict tegen de Lutherschen, die onder de burgers en zelfs onder de geestelijken vele aanhangers telden, uitgevaardigd. JEAN CHASTELLAIN, afkomstig van *Doornik*, werd den 12den Januari 1525 verbrand. Na hem is het de beurt van JEAN LE CLERC, die na zijn eerste veroordeeling te *Metz*[7]) gekomen was. Hij werd den 22sten Juli

1) Oudste broeder van PIERRE LE CLERC; deze werd de eerste predikant van de kerk van *Meaux;* hij werd met de veertien verbrand.

2) Histoire des martyrs, éd de *Toulouse*, I, p. 244. De Histoire ecclésiastique en de Histoire des martyrs „stellen de arrestatie van LE CLERC in 1523; het is duidelijk, dat zij twee jaren later plaats had." HERMINJARD, I, p. 321, n. 1.

3) Bulletin, XLIII, 1894, p. 254. WEISS heeft den naam van dien eersten martelaar te *Parijs* gevonden.

4) Histoire des martyrs, I, p. 263—264.

5) HERMINJARD, I, p. 294. — Histoire ecclésiastique des Eglises réformées, I, p. 14.

6) Bulletin, XLIII, p. 254.

7) Hij was in April aangekomen, en had aanstonds een tamelijk groot getal geestverwanten gevonden, waaronder een boekverkooper JACQUES en een van de voornaamste patriciërs der stad, met name NICOLE D'ESCH. Door ESCH geroepen, kwam FAREL met PIERRE TOUSSAINT te *Metz*. Zoo spoedig als hij hun aankomst vernomen had, ging LE CLERC hen opzoeken bij den boekverkooper JACQUES en gebruikte met hen het middagmaal. Spoedig daarna gebruikte hij een kouden maaltijd bij FAREL met ESCH. Op een anderen dag aten

verbrand. [1]) FRANÇOIS LAMBERT geeft ons het volgende verslag van de vreeselijke strafoefening. »Men deed hem zitten op groote spijkers, die aan den paal waren geslagen; vervolgens maakte men hem daaraan vast met ketenen en touwen." Aan de menigte, die hem toeriep een *Ave Maria* te bidden, antwoordde hij: »Indien iemand het wil opzeggen, dat hij het doe; maar wat mij betreft, ik wensch het niet te bidden, niet omdat ik de gelukzalige maagd veracht, maar omdat ik mij houd aan den Heere JEZUS CHRISTUS, die voor mij gestorven is." Weldra naderde de beul tot hem, gewapend met gloeiende tangen, waarmede hij zijn neus afrukte; vervolgens maakte hij met dezelfde tangen kringen om het hoofd van den heilige GODS, die alles met dezelfde blijdschap onderging als LAURENTIUS op het rooster en VINCENTIUS op de pijnbank. Daarop rukte de beul hem de rechterhand af, om eindelijk de houtmijt in brand te steken. Te midden van de vlammen liet de onoverwinnelijke held van CHRISTUS tot op het oogenblik dat hij den geest gaf, dien schoonen psalm hooren, welke voornamelijk tegen den dienst der afgoden gericht is: »Toen Israël uit *Egypte* toog," enz. (Ps. 114). [2])

Te *Parijs* waren BERQUIN en een ander voornaam Protestant, met name MACRINUS, in de gevangenis geworpen, terwijl, als om de aanhangers van de nieuwe leer hun laatste hoop te ontnemen, MARGUERITE in Augustus *Frankrijk* verliet, om haar krank geworden, gevangen broeder te verplegen. [3])

Het was een schrikkelijke tijd. BRIÇONNET kwam »een voetval doen voor het Gerechtshof", zeer nederig smeekende, aan drie of vier raadsleden op te dragen om te onderzoeken, of er in zijn diocese van

---

zij met hun drieën bij ESCH. Maar FAREL, die geen verlof had kunnen erlangen om te prediken, ging met TOUSSAINT weg, en zij reden den geheelen nacht te paard, uit vrees van gevangengenomen te worden. OTHON CUVIER, Trois martyrs de la Réforme, brûlés en 1525 à Vie, Metz et Nancy.

1) LAMBERT zegt: „Zaterdag 22 Juli 1525." OTHON CUVIER zegt in zijn nauwkeurig verhaal: „Zaterdag 29 Juli." Den 23sten Juli ging LE CLERC, na in een hotel met JACQUES den boekverkooper gegeten te hebben, met dezen en nog een anderen vriend wandelen. Men kwam op het kerkhof *St. Louis*. Daar raapte hij, door zijn ijver medegesleept, een dijbeen, dat op den grond lag, op, en sloeg daarmede den neus en de kroon van een Mariabeeld stuk. Daarna ging men in de kapel der begraafplaats, greep LE CLERC een oud houten beeld van ST. FIACRE en deed het hoofd van een beeld van het kindeke JEZUS, dat op het altaar stond, in stukken vliegen. - Daar men wist, „dat hij welbespraakt, een goed schrijver en welonderwezen in de Schrift was", verhinderde men hem bij zijne terechtstelling zooveel mogelijk om te spreken. Toen de beul met zijn gloeiende tang hem den neus wilde afrukken, als straf voor de heiligschennis aan het beeld van MARIA gepleegd, wendde LE CLERC, die een anderen kant uitkeek, onwillekeurig het hoofd af, toen hij de warmte van het ijzer voelde Door deze beweging werden hem de lippen tot op de tanden afgescheurd Maar verstaande, waarom het te doen was, bood hij zijn aangezicht aan en doorstond alles zonder een kreet van pijn te laten hooren. Ook slaakte hij geen zucht, toen de beul met zijn gloeiend ijzer twee à drie kringen in zijn hoofd maakte, om hem het verbreken van de kroon van MARIA te laten boeten. Daarom kan men zeggen: „En aldus was hij de moedigste martelaar, dien men ooit gezien heeft." CUVIER, p. 42.

2) HERMINJARD, I, p. 372, 373.

3) SCHMIDT, a. w., p. 43, 44.

Meaux misbruiken, »zoowel het geloof als andere dingen betreffende gevonden werden" (19 Aug. 1523). [1])

De raadsleden begaven zich naar *Meaux*. Het meest werden zij vertoornd over de ontdekking van »de Epistels en Evangeliën van de 52 Zondagen des jaars ten gebruike van de diocese van *Meaux*". [2]) In dit boek bood LE FÈVRE aan het volk »het eenvoudige, ware, versterkende voedsel van het Evangelie; hij zocht in de harten een brandende liefde voor CHRISTUS en Zijn Woord te ontsteken." [3]) Dit boek was er bij het volk ingegaan. Het werd voor de huiselijke godsdienstoefening gebruikt. De vier inquisiteurs gaven het aan de *Sorbonne*, en BÉDA haalde er 48 kettersche leeringen uit. Wij bepalen ons tot de vermelding van een tweetal. Vooreerst de stelling: »Indien iemand iets anders dan het Woord GODS en CHRISTUS predikt, zoo is hij geen getrouw uitdeeler van de Goddelijke verborgenheden, maar een verleider." En voorts: »Wij moeten eenvoudig het Woord van GOD gelooven naar de opvatting van den Heiligen Geest en niet volgens de onze, en wij mogen er onze dwaze meeningen niet onder mengen."

Den 6den November werden deze en andere niet minder bijbelsche stellingen omtrent het geloof in CHRISTUS, verklaard »duivelsche uitvindsels en kettersche leugens" te zijn. Het werd uitgesproken, dat het boek met hen die het geschreven, gelezen en gepredikt hadden, verdiende verbrand te worden. [4]) Eenige dagen te voren had het Gerechtshof (31 Oct.) BRIÇONNET naar *Parijs* ontboden om hem te ondervragen. Dit lichaam had besloten »het proces tegen PIERRE CAROLI en M. MAZURIER, doctor in de Godgeleerdheid, GÉRARD, trésorier van de kerk van *Meaux*, NIC. MANGIN, pastoor van *St. Sainctin*, J. PRÉVOST, Franciscaner monnik, en JACQUES FABRI te beginnen en door te zetten". [5]) Maar tijdig gewaarschuwd, hadden dezen naar *Straatsburg* de wijk kunnen nemen.

Het was de 15de Oct. 1525, toen BRIÇONNET, het zegel onder zijn herroeping zettend, zijn synodaal decreet tegen het Lutheranisme de wereld inzond. Daarin heet het: »Niemand heeft zich zoo vermetel betoond en heeft met meer kracht zijn bijl geslagen in den wortel der kerk dan LUTHER. Het is van belang om overal dit verpestende vergif te doen verdwijnen. Daarom vreezende, dat zulk een vergiftige plant hare wortels niet zende in een veld dat ons is toevertrouwd, zoo hebben wij het onzen plicht geacht, ze uit te roeien, voordat zij zich uitgespreid heeft." [6])

1) HERMINJARD, I, p. 390

2) De eerste uitgave is van 1523 en schijnt verdwenen te zijn. Een exemplaar van 1524, door DOLET gedrukt, bevindt zich in de Bibliothèque nationale. BÉDA zegt: „Libri illius auctores, ut dicitur, fuerunt Jac Faber et ejus discipuli." GRAF meent, dat het boek alleen aan LE FÈVRE moet toegeschreven worden. Maar in het voorbericht van zijn werk „Démégories sur toutes les dimanches de l'an, bewijst JEAN LE COMTE, een discipel van LE FÈVRE, dat BÉDA gelijk had.

3) GRAF, Faber Stapulensis, p. 86.

4) Ibid., p. 175.

5) France protestante, III, p. 142.

6) France protestante, III, p. 142. — Dit decreet en de andere van 1525 zijn tot hiertoe in 1523 geplaatst, en daardoor kon men zich van den loop der gebeur-

In dien tijd durfden de vijanden der reformatie de hand leggen op LOUIS DE BERQUIN. Deze was een edelman van *Artois*, niet minder edel door zijn karakter als door zijne afkomst. Deze verfoeide wel de leer van LUTHER, maar haatte de ezelachtigheid van Sorbonnisten en monniken met een doodelijken haat. 1)

Hij begon den Bijbel te bestudeeren, en zette zich »aan het vertalen van Christelijke boeken uit het Latijn in de Fransche taal, welke hij aan zijne vrienden gaf". In de maand Mei 1523 kwam de politie, die overal naar Luthersche boeken zocht, ook bij hem in huis. De mannen van de *Sorbonne* »haalden eenige artikelen uit zijne boeken op de manier van de spinnen, om daaruit venijn te zuigen en hem ter dood te laten brengen". Den 26sten Juni werd hij veroordeeld, en reeds was hij den 1sten Augustus in de gevangenis. Maar de Koning liet hem daaruit los.

Het gevaar dat hij geloopen had, vuurde zijn ijver nog meer aan. »Zijn geest was eenigszins gelijk aan den palm: hij richtte zich hooger op naarmate men hem meer wilde neerdrukken." Zijn heldhaftig geloof trotseerde zijne vijanden. Opnieuw werd hij veroordeeld, in de gevangenis geworpen en gevonnist. Gelukkig voor hem kwam er den 1sten Augustus 1526 een brief van den Koning, waarbij het proces werd opge-

tenissen geen denkbeeld vormen. De France protestante heeft aangetoond, dat de Roomsche geschiedschrijvers een vroom bedrog hebben gepleegd, door te beproeven aan te toonen, dat BRIÇONNET nooit een ketter was geweest. Het bedrog begint bij een soort van verzameling van stukken omtrent het episcopaat van BRIÇONNET, door J. LERMITE, voorzanger van de kerk van *Meaux*, die bij den dood van den bisschop diens secretaris was, en die G. BRIÇONNET den titel geeft van „Factionis Lutheranae detractator acerrimus", gemaakt. Hij schijnt het eerst die valsche data van 1523 te hebben opgegeven. Dit is door HERMINJARD aangetoond, I, p. 158, n. 4, die zich op het verhaal van A. FROMENT beroept. BRIÇONNET stierf buiten zijn diocese, op zijn kasteel *d'Aimans*, den 24sten Januari 1534. DU BOULAY heeft geschreven: „Hoe hij vrij was van alle kettersch bederf, bewijzen zijne daden. Niemand vervolgde de Lutherschen heftiger." DU BOULAY, a. w. VI, p. 936. Om volledig te zijn, willen wij het oordeel van BOWER M. A., The fourteen of Meaux, 1894, p. 19, mededeelen: „Hij was de pleitbezorger van de toenmalige wetenschap; hij zuiverde het ritueel, ontzag de ceremoniën, verspreidde de evangeliën, organiseerde de prediking. Hij weerstond de verbasterde broederschappen als woekerplanten, het verwaarloozen van de gemeente evenals de afvalligen die aanvallend optraden, en de Luthersche leeringen." GRAF laat zich in zijn Faber Stapulensis aldus hooren: „BRIÇONNET was een goed man; hij had de edelste bedoelingen. Hem ontbrak heldere Evangelische kennis en beslistheid van karakter. Hij liet zich meesleepen door den invloed van mannen, tot welke hij zich gevoelde aangetrokken Hij kon zelf de beweging niet leiden die hij meer onbewust dan bewust begunstigde. Hij was er ver van verwijderd om aan een ommekeer, aan eene scheiding van de Roomsche kerk te denken, en de Lutherschen, die aan de gevestigde kerkelijke orde van zaken den oorlog verklaarden, waren hem evenzeer tegen de borst als zij, die den wereldlijken arm tegen hen deden opheffen. Evenwel moet de goede bisschop ons een eerwaarde figuur blijven, wegens zijne vriendschap voor de geleerdste, verlichtste mannen, in het bijzonder voor onzen LE FÈVRE, ook om den steun dien hij krachtig verleende aan hen, die voor de wetenschap en de Christelijke kennis streden, en niet minder om den Christelijken ijver dien hij ten toon spreidde om de waardige herder te zijn van de kudde, die aan zijne zorgen was toevertrouwd." p. 179.

1) Histoire des martyrs, I, p. 273—276.

schort, terwijl hij het Gerechtshof verwittigde, dat hij het òf het leven òf den dood van zijn beschermeling zal afeischen. In November 1526 werd BERQUIN uit het huis van bewaring ontslagen; daarna werd hij een tijdlang in het *Louvre* in het oog gehouden, om ten slotte in vrijheid te worden gesteld, meer dan ooit gesterkt in zijn geloof en in zijne verwachtingen.

Hij durfde zelfs BÉDA aanvallen, hem beschuldigende van ketterij.

Dit werd zijn val. FRANS I was bezig zijn draai te nemen.

„Vest op prinsen geen vertrouwen,
Waar men nimmer heil bij vindt."

BÉDA was onverbiddelijk. Den 17den April 1529 besteeg BERQUIN den brandstapel.

Zoodanig was, uit het oogpunt van den Godsdienst, de toestand van *Parijs*, waarin CALVIJN leefde van af 1523, het jaar waarin de eerste Protestant den marteldood stierf en de geheime kerk door FAREL werd gesticht, tot 1528, kort vóór het droevig uiteinde van BERQUIN.

Het zag er niet rooskleurig uit.

DERDE HOOFDSTUK.

DE GODSDIENSTIGE ONTWIKKELING VAN CALVIJN.

I. Invloed van de omgeving. — II. Verandering van studie. — III. Calvijn en Olivetanus. — IV. Het leven van Olivetanus een gesloten boek. — V. De Bijbel van 1535. Bescheidenheid, humor en wetenschap van den „kleinen vertaler". — VI. Oordeel van Calvijn. — VII. Calvijn en Loyola.

I.

EN moet zich voorstellen, dat de Universiteit van dien tijd als een kleine gesloten vesting was, waarvan de bewoners elkander gemakkelijk konden leeren kennen, en waar men den tijd doorbracht met redetwisten. Hoe moest dan in dien kring een proces, een oordeel van de *Sorbonne*, de gevangenneming of de veroordeeling van een lid der Universiteit, en al datgene wat een LE FÈVRE, een ERASMUS, een BÉDA en BERQUIN wedervoer, weerklinken? Hoe moest dan ook de studentenwereld hartstochtelijk deelnemen in dien strijd, die nu eens met sluitredenen en dan weer met het zwaard gevoerd werd, en waarin alles wat naam had, van den monnik af tot den Koning toe, zich met de meeste felheid en verwoedheid mengde.

CALVIJN leefde in het middenpunt van die woelingen.

Hij studeerde aan het college van *Montaigu*; BEDA, de ziel van de krachten die zich tegen de opkomende reformatie verzetten, was principaal

van *Montaigu*. De vijand van BERQUIN was BÉDA. Iemand, met name NOËL BÉDA, zegt CRÉSPIN, een ingeworteld doctor van de *Sorbonne*, maakte met zijne aanhangers, gesterkt door opgeraapte beschuldigingen, eene samenspanning tegen BERQUIN." 1)

De vijand van BRIÇONNET was BÉDA. De Nationale Bibliotheek bezit een kostbaar handschrift, dat niet anders is dan het afschrift van de stukken van het proces, dat door de Franciscanen tegen BRIÇONNET, van 24 Juli tot 1 Sept. 1525, gevoerd is. Men vindt bij het begin en bij het eind van dit document deze woorden: »*Pro communitate pauperum montis acuti.*" BÉDA komt in het proces tusschenbeiden (18 Aug. 1525) voor de Theologische faculteit, zoowel in zijn eigen naam als in dien van alle »goede Christenen". In het handschrift zijn de zinsneden die betrekking hebben op de faculteit onderstreept en aangeteekend door eene hand, welke alleen die van BÉDA kan zijn.

Het waren dus de aanteekeningen waarvan BÉDA zich bij het proces, waarvan hij de ziel was, moest bedienen. »De pleidooien van 18 Aug. ontbreken; BÉDA was toen onder de toehoorders, hij had dus geen andere aanteekeningen noodig dan die, welke hij zelf gemaakt had." 2) De brief van BÉDA aan ERASMUS, waarin hij zich tegen de verbreiding van den Bijbel onder het volk verklaart, is geschreven van uit *Montaigu (Ex acute monte)*. 3)

Zouden de leerlingen van een college niet op de hoogte geweest zijn van de zoo geruchtmakende daden van hun principaal? Zou CALVIJN in dit tijdperk, met zijn aanhoudende twistgesprekken, daarover niet met zijne kameraden gehandeld hebben?

Maar dit is niet alles. CALVIJN was niet alleen de leerling van BÉDA, maar ook de vriend van de COPS. BÉDA was het hoofd van de nachtschool, en G. COP was meer dan de leerling van hen, die naar een nieuwe orde van zaken streefden.

COP was te *Bazel* geboren en werd, om zijne bekwaamheden als medicijnmeester, als eerste-geneesheer door LODEWIJK XII naar *Parijs* geroepen, welke betrekking hij ook onder zijn opvolger, FRANS I, bleef bekleeden.

Een brief van hem, gedateerd 25 Aug. 1524, deelt het volgende opmerkelijke voorval mede.

Men had REUCHLIN bij den Koning in een kwaad daglicht gesteld. LODEWIJK XII vroeg zijn geneesheer naar hem. COP antwoordde: »Het is al veertig jaren geleden, sedert ik hem zag; maar ik weet van zijn leermeester J. HEBERLING, van *Gemund*, dat toen hij te *Bazel* onderwijs gaf, hij zeer beroemd was... Niemand kon bij hem vergeleken worden." De Koning had niets te antwoorden, en riep daarom uit: »Ook gij, gij houdt het met de Joden!" 4)

REUCHLIN had wederkeerig groote achting voor COP en noemde hem den »kleinzoon van zijn leven". 5)

Maar COP stond niet minder in de gunst bij ERASMUS. Toen deze

1) Histoire des martyrs, I, p. 274.
2) Bulletin, LXIV, 1895, p. 8, 9.
3) HERMINJARD, I, p. 353.
4) DU BOULAY, VI, p. 66.
5) HERMINJARD, I, p. 16.

in 1498 te *Parijs* ziek was, schreef hij aan een zijner vrienden, dat hij niet zonder hoop was. Hij rekende op de hulp van de H. GENOVEVA, die hem reeds zoo dikwijls uit den nood had gered. Hij voegde er aan toe: »En boven alles hebben wij tot geneesheer G. COP, [1]) die niet alleen een zeer bekwaam praktizijn, maar ook mijn vriend is, en te gelijk, hetgeen zeer zeldzaam is, een vereerder der muzen."

De vriendschap en bewondering verminderden niet met de jaren. Den 9[den] Februari 1516 noemt BUDÉ COP onder de drie WILLEMS die ERASMUS genegen waren (COP, BUDÉ, PARVI). [2]) En den 21sten Februari antwoordde ERASMUS: »Ik houd zooveel van COP, dat ik mij al verheug, wanneer ik zijn naam hoor noemen," [3]) terwijl hij hem den onvergelijkelijken patroon en het hoofd der artsenijkunde noemt, dien *Frankrijk* en *Duitschland* elkander betwisten. [4])

De vriend van REUCHLIN en ERASMUS moest ook bevriend zijn met LE FÈVRE. Wij weten ook, dat toen COP aan het hof te *Blois* vertoefde, hij zijne groeten aan LE FÈVRE deed overbrengen. [5])

Het is daarom niet te verwonderen, dat COP wat van de ketterij heeft ingezogen. Hij was zelfs een van de leiders der mannen, die de nieuwe richting volgden. Hij stierf te *Parijs*, »rijk en groote goederen aan zijne familie nalatende". [6])

CALVIJN kwam bij de familie COP aan huis; zijne zonen, NICOLAAS, JAN, MICHIEL, die zijne medeleerlingen waren, brachten hem er heen. Waarover zouden de gesprekken gegaan zijn? In den tijd, waarin brieven den dienst van dagbladen deden, veroorzaakte een schrijven van REUCHLIN of van ERASMUS eene diepe ontroering. [7])

Met zijn leermeester BÉDA en den vader zijner vrienden COP verkeerende, moest CALVIJN bijzonder op de hoogte zijn van hetgeen er omging. En men behoefde er niet aan te twijfelen, aan welken kant de leerling stond van CORDIER, de letterkundige, die reeds in hem kwam, die boven zijn leeftijd ontwikkeld was, wiens strikt oordeel en zedelijke zin elk oogenblik in botsing moesten komen met de onwetendheid en de plompheid van de *Sorbonne*.

Ook al hadden wij geen bepaalde aanwijzingen, zouden wij toch CALVIJN moeten rangschikken onder de Humanisten, tot welke REUCHLIN, ERASMUS en LE FÈVRE behoorden. Maar BEZA stelt ons in de gelegenheid om het tijdstip en den aard vast te stellen der eerste indrukken van het Evangelie van onzen reformator.

II.

Het oogenblik waarop hij, die de inkomsten van de kerkelijke ambten

1) Brieven van Erasmus uitgave LE CLERC, III, p. 26 D. (12 April 1498).
2) Ibid., 5 Febr. 1516, III¹, p. 170 E.
3) Ibid., 21 Febr. 1516, III¹, p. 184 E.
4) Ibid., 14 Febr. 1517. III¹, p. 231 F.
5) HERMINJARD, I, p. 449.
6) DU BOULAY, VI, p. 938.
7) Deze ontroering is ons zoo levendig, b. v. door BUCER, beschreven, dat het ons in deze dagen haast ongeloofelijk toeschijnt.

van *Noyon* genoot, die den graad van »maître ès arts" behaald had, zich aan de Godgeleerde studiën moest gaan wijden, was gekomen.

Eensklaps vernemen wij, dat hij in de rechten ging studeeren.

Zijn vader was van plan veranderd. Hoe kwam hij daartoe? »Zijn vader stelde zich voor, dat de Rechtsgeleerdheid het beste middel was om tot rijkdom en eere te geraken." [1]) Wij kunnen deze mededeeling bevestigen en aanvullen.

De verhouding tusschen GÉRARD CAUVIN en het kapittel van *Noyon* was van lieverlede geheel gewijzigd. Het wederkeerig vertrouwen was veranderd in wantrouwen; zelfs bleef een botsing niet uit.

Wij spreken nu niet van de kleine onaangenaamheden die G. CAUVIN in 1526 en 1527 door de inkomsten van zijn zoon had. Deze had bij de vergaderingen van het kapittel moeten tegenwoordig zijn, of had zich daarbij behooren te laten vertegenwoordigen, maar hij was in gebreke gebleven deze formaliteit te vervullen. Men had hem daarover aangesproken. Zijn toenemend succes bij zijne studie deden deze onregelmatigheden vergeten; althans hij verkreeg den 27sten September 1527 de pastoorsplaats van *St. Martin de Martheville* er nog bij.

Maar sedert 1526 schijnt G. CAUVIN in financieele moeilijkheden te zijn gewikkeld, waarvan het gevolg was, dat hij zich niet behoorlijk van zijne functiën als procureur kweet. Als executeur-testamentair van zekeren NICOLAAS OBRY, kapelaan van *Noyon*, deed hij geen verantwoording. In 1527 werd hij door het kapittel berispt en bestraft; hij volhardde in zijne weigering om zijne houding te rechtvaardigen.

Kort daarop handelde hij evenzoo bij een andere erflating. Als uitvoerder van den laatsten wil in de derde plaats benoemd, wist hij volmacht te verkrijgen van de twee eerste executeurs, en opnieuw weigerde hij rekening en verantwoording te doen van de onder zijne berusting verkeerende nalatenschap.

Dwangmaatregelen en vermaningen waren vergeefsch. Excommunicatie kon evenmin tot het gewenschte doel leiden. [2])

---

1) Vie de Calvin, 2e éd. Opera, XXI, p. 54

2) DESMAY grijpt deze gelegenheid aan om zijn haat tegen de familie CAUVIN lucht te geven. „GÉRARD CAUVIN," zegt hij, „een man die greep wat hij krijgen kon, om zijne schelmstukken voort te zetten, drong zich zoozeer in de zaken van de kapittels in, dat men hem ontvanger en uitbetaler van de ambtsdragers der kerk maakte. Hij bracht echter het goed van de kerk door, zoodat hij eindelijk voor een groot tekort kwam te staan, daar hij altijd ontvangen had, zonder te betalen. Daarom beklaagden zich de ambtsdragers over hem in eene volle vergadering van het kapittel, die op Maandag 11 Dec. 1525 gehouden werd (fol. 375, p. 1). De heeren FAUVEL, DAVID en HERLIN werden gedeputeerd om GÉRARD CAUVIN rekenschap te laten doen, alles van hem te halen wat zij krijgen konden, hem uit zijn ambt te ontzetten en een ander te benoemen Als een goed trompetterpaard, verwonderde hij zich niet over het alarm; hij nam kunstgrepen en uitvluchten te baat, om maar geen rekenschap te doen en zijn handen niet leeg te maken" (p 5.) Indien G. CAUVIN zich had schuldig gemaakt, zou het kapittel dan al die jaren lang de oogen gesloten hebben? In 1528 is er nog niets tegen hem ondernomen. Daarop komt de zaak der testamenten in Juni en Augustus 1528. „Op het kapittel, gehouden op Vrijdag 13 Nov. 1528, heeft meester JACQUES RENARD medegedeeld, dat hij met GÉRARD CAUVIN had gesproken over de uitvoering van een vonnis, dat tegen hem was geveld, door hetwelk hij was

Wat was er dan? Wanneer men LE VASSEUR 1) leest, schijnt het, dat er toch moeilijkheden over geldelijke zaken geweest zijn. Bij den dood van den vader regelden de kinderen echter deze zaken ten genoegen van het kapittel.

Maar het is te verklaren, dat G. CAUVIN voor zijn zoon in dien tijd eene onafhankelijke positie begeerde, en hem heeft afgehouden van den dienst eener kerk, met welke hij in conflict gekomen was.

III.

De verandering van de plannen met zijn zoon was dus bij CAUVIN te verklaren. Maar heeft CALVIJN daarmede ingestemd?

Volgens BEZA waren de gedachten van den zoon ook terzelfder tijd veranderd (utriusque mutatus animus), al hadden ook andere oorzaken bij hem gewerkt. BEZA spreekt: »Zijn vader besloot evenwel, hem in de rechten te laten studeeren, en CALVIJN, die van zijne zijde, door middel van een bloedverwant en vriend met name PIERRE ROBERT, of wel OLIVETANUS, die daarna den Bijbel uit het Hebreeuwsch in het Fransch vertaalde, welke vertaling te *Neufchatel* gedrukt is, iets van den zuiveren godsdienst gesmaakt had, begon zich van de Roomsche bijgeloovigheden af te keeren, hetgeen oorzaak werd, dat hij, behalve uit eerbied 2) voor zijn vader, gewillig naar *Orleans* toog om daar in de rechten te studeeren. 3)

In zijne beschrijving van het leven van CALVIJN in het Latijn, voegt BEZA er bij, dat hij, »onderwezen (monitus) in den waren godsdienst", »begonnen was de heilige boeken te lezen" . . . en »zich was gaan onttrekken aan de ceremoniën" der Roomsche kerk. 4)

veroordeeld om rekening te doen van de nalatenschap van genoemde OBRY en COURTIN. en dat GÉRARD, terwijl hij op zijn ziekbed lag, hem had geantwoord, dat hij tegen dat vonnis appèl had aangeteekend." De zaak was dus in geschil. Men ziet, dat daarna het kapittel zachter gestemd werd en zich vriendelijk jegens G. CAUVIN ging toonen. Wil men een ander bewijs, dat hij niet „de schelm" was, waarvoor DESMAY hem wil laten doorgaan? DESMAY schreef zelf: „Er is besloten, dat men de uitvoering van genoemd vonnis zou verdagen, en om genoemden CAUVIN in zijne zwakheid te steunen, zou meester TRESSON zich bij hem vervoegen om voor hem te schrijven en de oorspronkelijke akten van zijne verantwoording op te maken. Op Donderdag den 18den van de maand (de naam ontbreekt) van het jaar 1530, bood G. CAUVIN eenige rekeningen aan het kapittel aan, „die het beheer van genoemde goederen betreffen" (p. 6). Desniettegenstaande schreef DESMAY: „In weerwil van al dit ijveren, vervolgen, vonnissen, vermanen en lang wachten, vindt G. CAUVIN uitvluchten om geen rekening te doen.... Men moet zich niet verwonderen, wanneer van zulk een slechten boom zulk een slechte vrucht, dat van een geëxcommuniceerden vader een kind der hel is gekomen. Uit het gebroed van KAÏN kan slechts een KANAÄN voortkomen" (p. 7.) Men ziet, tot welke slotsom de schrijver wilde komen.

1) LE VASSEUR, p. 1154, 1155.

2) In zijn Voorbericht voor de Psalmen zegt CALVIJN, dat hij zich ijverig op de studie der rechten toelegde, om aan zijn vader gehoorzaam te zijn. KAMPSCHULTE ziet in deze verklaring, vergeleken met die van BEZA, eene tegenstelling. Doch ten onrechte. CALVIJN zwijgt in genoemd voorbericht eenvoudig over zijne eigen gevoelens

3) Leven van CALVIJN, 1e éd. Opera, XXI, p. 29.

4) Ibid., 3e éd. Opera, XXI, p. 121.

Wij maken dus hier kennis met een nieuwen vriend van CALVIJN, en wel een van de intiemste, PIERRE ROBERT OLIVETANUS genaamd. Deze had een procureur van het kerkelijk gerechtshof van *Noyon*, dus een ambtgenoot van GÉRARD CAUVIN, wiens neef hij was,[1]) tot vader. Men weet niet, hoe hij voor de denkbeelden der reformatie gewonnen werd

Zou hij in dien tijd zijn vriend en neef JAN CALVIJN tot diezelfde beginselen hebben overgehaald? BEZA beweert het; HERMINJARD trekt het in twijfel. Oefende OLIVETANUS gedurende CALVIJN's eerste verblijf te *Parijs*, dus vóór 1528, invloed op hem, of alleen sedert de jeugdige candidaat in de rechten in 1531 in de hoofdstad kwam? De toon, die in de eerste brieven van CALVIJN aangeslagen wordt, schijnt voor de tweede onderstelling te pleiten. [2])

Men ziet, dat HERMINJARD zijne onderstelling met zekere aarzeling in het midden brengt. Nu moet toegestemd, dat zelfs aan eene onderstelling van den bekenden geleerde van *Lausanne* groote waarde moet toegekend worden. Maar zij steunt op de plaats, die HERMINJARD uit tijdrekenkundig oogpunt aan de eerste indrukken die CALVIJN ontving, geeft; waarmede wij het tot onze spijt niet eens zijn.

Als wij tusschen de aarzeling van HERMINJARD en de drie malen herhaalde besliste verzekering van BEZA moeten kiezen, dan houden wij ons aan BEZA, totdat het strikt bewijs, dat CALVIJN's levensbeschrijver, [3]) ons verkeerd heeft ingelicht, geleverd is. En dit te meer, omdat BEZA zich in dezen bedient van uitdrukkingen, die zeer voorzichtig gekozen zijn.

BEZA beweert niet, dat CALVIJN geregeld door OLIVETANUS in de evangelische waarheid is onderwezen; neen, hij is er door hem op gewezen (a v e r t i, a d m o n i t u s). Hij b e g i n t daarna de Heilige Schrift te lezen, zich af te zonderen, de bijgeloovigheden te mijden, niet meer deel te nemen aan den eeredienst der Roomsche kerk. Het is een begin, en niets meer dan een begin. En daarom, indien het tafereel dat wij opgehangen hebben van de omgeving waarin CALVIJN leefde, niet geheel in tegenspraak met de waarheid is, was het niet alleen waarschijnlijk, maar kon het niet anders, dan dat hij in kennis kwam met de waarheden van GODS Woord. [4])

---

1) LE FRANC, p. 29. – „Hij behoorde dus tot dat bevoorrechte gewest, dat opgeluisterd werd door de mannen die de resultaten hunner bijbelstudiën in het licht zonden, als GUYARD DES MOULINS, RAOUL DE PRESLES, JEAN DE RELY, LE FÈVRE D'ETAPLES, VATABLE. CALVIJN, zonder te spreken over GÉRARD ROUSSEL, LOUIS DE BERQUIN, RAMUS, noch over de drukkers PIERRE DE VINGLE, CRESPIN en DE TOURNES." DOUEN E n c y c l o p é d i e d e s s c i e n c e s r e l i g i e u s e s, IX, 1860, p. 786 Laat ons nog de namen van DESMARETS en SIMON DE COLINES er bijvoegen.

2) HERMINJARD, II, p. 451. Deze geleerde schrijver betwist volstrekt niet, dat OLIVETANUS zekeren Godsdienstigen invloed op CALVIJN heeft geoefend; hij durft alleen den tijd niet aangeven, waarin deze geoëfend zou zijn

3) P. MASSON bevestigt haar met deze woorden: „CALVINUS a ROBERTO, Hebraicae linguae perito, consanguineo suo religionis novae principia hauserat, prius quam AURELIAM ad juris civilis studia proficisceretur." P MASSON, p. 413.

4) Om den datum van CALVIJN's ommekeer te weten, moeten wij het uitnemende werk van Ds. LANG: D i e B e k e h r u n g J. C a l v i n s, 1897, raadplegen. Als deze schrijver handelt over den invloed van OLIVETANUS, bepaalt hij uit het gezegde: „dat men op

IV.

Dus moeten wij het er voor houden, dat PIERRE ROBERT OLIVETANUS 1) het middel was om CALVIJN te brengen tot de kennis van het Evangelie. Zeer juist is gezegd, dat men geen recht heeft laten wedervaren aan OLIVETANUS, die, naar alle historische waarschijnlijkheid, bij CALVIJN's bekeering zulk een groote rol heeft gespeeld en zulk een machtigen invloed heeft geoefend. Dit onrecht mag niet opnieuw door ons gedaan worden.

Wellicht ligt hier de schuld niet alleen bij de geschiedschrijvers; de stukken hebben hun ontbroken, de aandacht is van lieverlede van de bijna in het duister gehulde figuur van OLIVETANUS, die als door een onverscheurbaren sluier bedekt is, afgeleid.

De eerste woorden die licht kunnen verspreiden, vinden wij in een brief van BUCER aan FAREL, van den 1sten Mei 1528. Daarin wordt gesproken van »een jeugdigen man van *Noyon*", die te *Orleans* in de letteren studeerde, en die door de vervolging daaruit verdreven werd. Deze heeft zijn toevlucht naar *Straatsburg* genomen, waar hij besloot de talen, vooral het Grieksch en het Hebreeuwsch, te leeren, in welke hij nog niet onderlegd is *(in quibus nondum plane eruditus est)*. BUCER had zelfs eerst geschreven: »waarvan hij in het geheel niet op de hoogte is" *(prorsus rudis est)*. 2)

Deze weinige regels passen zeer goed op OLIVETANUS, een jongmensch uit *Noyon* geboortig, die Grieksch en Hebreeuwsch wilde leeren om den Bijbel te kunnen vertalen.

Wanneer wij het gevoelen van HERMINJARD en LEFRANC overnemen, dan moet OLIVETANUS in het begin van 1528 te *Orleans* geweest zijn. Er is niets vreemds in, dat hij daar vóór zijn neef geweest is. Maar indien hij in 1528 de toevlucht neemt tot den Straatsburger reformator, dan moet hij te voren de reformatie, hare beginselen, hare voorstanders

---

zeer onzeker terrein verkeert" (p. 18). Ja, indien men de juistheid van de mededeeling van BEZA in twijfel trekt, en indien men in den brief van BUCER niet vinden kan wat er toch in staat, n.l. het bewijs, dat hij die hem schreef tot belijdenis van de beginselen der reformatie gekomen was. Is de opmerking van Ds. LANG dan iets anders dan een *petitio principii?* (Het aanhalen van iets als bewijsgrond, dat zelf eerst bewezen moet worden.)

1) OLIVETANUS (alias Olivetain, Oliveteau, D'Olivet) is óf een van die toen zoo dikwijls voorkomende gephantaseerde namen, óf een bijnaam afgeleid van „olivet" (zekere oliegevende plant) en kan beteekenen: „groot verbrander van olie. d. w. z. vlijtige werker". DOUEN, Encyclopédie des sciences religieuses, IX, p. 768. (Zou het niet beter zijn aan te nemen, dat OLIVETANUS zijn naam kreeg, omdat hij de zalving des Heeren deelachtig was en daarvan op anderen deed afdruipen? Het Fransche woord „olivet" beteekent toch „olijventuin". [Vert.])

2) HERMINJARD. II, p. 112. — Toen HERMINJARD voor de eerste maal dezen brief van BUCER uitgaf, verklaarde hij, dat hij niet wist, aan wien BUCER hem schreef. Maar het vinden van een brief van FORTUNAT ANDRONICUS aan BUCER, geschreven uit *Orbe*, 29 April 1533, heeft hem ingelicht. Deze brief zou zeer moeilijk te verklaren zijn, indien men niet aanneemt, dat er vroeger persoonlijke betrekkingen tusschen BUCER en OLIVETANUS onderhouden werden. „Dus", zegt HERMINJARD, „zou OLIVETANUS, volgens onze meening, het jongmensch van *Noyon* zijn, die in Aug. 1528 naar *Straatsburg* kwam vluchten,

gekend hebben. Het is niet te denken, dat hij niet met CALVIJN daarover gehandeld zou hebben. Datgene wat BEZA zegt, wordt hierdoor opnieuw bevestigd.

LEFRANC voegt er nog bij, dat CALVIJN en OLIVETANUS van hunne kennismaking te *Parijs* af »voortdurend met elkander briefwisseling hielden". Maar de tekst waarop deze bewering steunt, schijnt zeer betwistbaar. 1)

Daarna omringt »eene bijna ondoordringbare duisternis" het verblijf van OLIVETANUS in de valleien der Waldenzen (Oct. 1532 tot Maart of Aug. 1535). 2)

Juist die duisternis is een bewijs voor zijn heldenmoed. In 1532, vóór zijn vertrek naar de valleien, was OLIVETANUS onderwijzer bij CHAUTEMPS, te *Genève*. »Het gebeurde," zoo verhaalt ROSET, »dat in het Paleisklooster een monnik predikte, die daarbij erg tegen de Lutherschen te keer ging. Daar was ook OLIVET (OLIVETANUS), die meester over de kinderen van een der burgers van de stad was, welke den monnik openlijk onder handen nam, waardoor een groote beweging ontstond. Genoemde OLIVET werd uit het gevaar gered door enkele van de évangélisten, en toen hij door de overheid verbannen was, verliet hij *Genève*.")

---

om daar de talen, in 't bijzonder 't Grieksch en 't Hebreeuwsch, te leeren." (HERMINJARD, II, p. 451, en III, p. 44.) LEFRANC heeft dit resultaat bevestigd. Hij schreef: „Om vele redenen is er niet aan te twijfelen, of de *Noviodunensis juvenis* van den brief van 1528 OLIVETANUS is." (LEFRANC, p. 29) — KAMPSCHULTE (p. 181) is van oordeel, dat de jonge man van *Noyon* CALVIJN zelf is. De uitgevers van de Opera laten de verzameling brieven, die op CALVIJN betrekking hebben, beginnen met dien van BUCER, daarin verklarende, dat hij in 1536 nog niet met CALVIJN kennis gemaakt had. Opera X*b* p. 68. (Brief van BUCER aan CALVIJN, van den 1sten Dec. 1536.)

1) LEFRANC, p. 98. — De Opera X*b* (p. 15) zien in „ROBERTI fratris" niet „mijn broeder OLIVETANUS", maar een broeder van DANIËL. HERMINJARD, III, p. 290, zegt niets, kennelijk omdat hij niets te zeggen heeft. De andere bijzonderheden zijn evenmin duidelijk.

2) HERMINJARD, III, p. 290.

3) ROSET, Les Chroniques de Genève, éd. FAZY, 1894, p. 169. FROMENT zegt, dat de monnik die naar zijn hartelust tegen de Lutherschen uitvoer, na de preek door OLIVETANUS werd berispt (Les actes et gestes merveilleux de la cité de Genève), éd. FICK, p. 49. Volgens GAUTIER moet OLIVETANUS op de bank geklommen en de discussie begonnen zijn (GAUTIER, Histoire de Genève, II, p. 364). Het feit staat door deze drie getuigenissen vast, de geringe verschillen in de bijzonderheden bewijzen, dat zij elkander niet naschreven. Toch schrijft HERMINJARD: „Zijn tegenwoordigheid te *Genève* gedurende den zomer van 1532 is minstens twijfelachtig, want zij wordt door geen enkel vertrouwbaar getuigenis gestaafd." (HERMINJARD, II, p. 451.) Dit oordeel zoekt hij op de volgende wijze te rechtvaardigen. Het register van den Raad spreekt met geen enkel woord over het protesteeren van OLIVETANUS tegen de redenen van den monnik; men kan daarom aannemen, dat ROSET en GAUTIER hun verhaal aan FROMENT hebben ontleend; zij zouden alleen aan hetgeen FROMENT mededeelde een anderen vorm gegeven hebben. FROMENT heeft zijn kroniek een tiental jaren nadat de gebeurtenissen hadden plaats gehad opgesteld. — Wij kunnen hieruit alleen het besluit trekken, dat FROMENT, wat de bijzonderheden betreft, met behoedzaamheid moet geraadpleegd worden.

Dit stoutmoedig optreden ligt wel in het karakter van den man die de heldhaftige missionair van de Waldenzische Alpen werd. [1])

Over het leven van OLIVETANUS verspreidt het volgende nog eenig licht. Gedurende zijn verblijf te *Neufchâtel* had OLIVETANUS kennis gemaakt met een predikant, FRANÇOIS MARTARET DU RIVIER. Deze leeraar had eene zuster, JEANNE. OLIVETANUS kreeg haar lief en zijne liefde werd beantwoord. Maar hij kon er niet toe besluiten haar ten huwelijk te nemen, omdat hij als gehuwd man zich belemmerd zou gevoeld hebben in zijn moeilijke en gevaarvolle loopbaan als missionaris.

FAREL [2]) deelt mede, »dat hij nooit eenige andere verbintenis heeft aangegaan". FABRI verhaalt, dat »zij getrouw bleef wachten, zich met een ijdele hoop vleiende". [3]) Voordat hij naar de valleien vertrok, maakte OLIVETANUS zijn testament en liet daarbij aan JEANNE de helft van zijn goed. Later, voordat hij naar *Italië* ging, maakte hij opnieuw zijn testament, waarin hij JEANNE vergat. »Zekerlijk", zegt zijn vriend FABRI, »zou hij haar iets vermaakt hebben, als hij er maar aan gedacht had *(si modo ejus memor fuisset)*." [3])

CALVIJN en zijn broeder ANTOINE erfden de helft zijner goederen, het overige was voor de armen. »Ofschoon CALVIJN gebrek aan geld had, zoodat hij haast tot armoede vervallen was", aldus heeft zich een schrijver, die maar al te dikwijls over CALVIJN partijdig oordeelde, uitgelaten, »heeft de hervormer, geleid door een gevoel van grootmoedigheid en fijne kieschheid, met JEANNE zijn erfdeel en dat van zijn broeder willen deelen, en daarom verzocht hij FAREL en FABRI de daartoe noodige stappen te doen." [4])

De plaats waar OLIVETANUS gestorven is kent men evenmin als de meeste omstandigheden van zijn leven. De geleerde uitgevers van de *Opera* laten hem in Februari 1538 [5]) sterven. Maar de niet minder geleerde uitgever van de *Correspondance*, HERMINJARD, verklaart, dat hij op dat oogenblik te *Genève* vertoefde, omdat TOUSSAINT (18 Febr. 1538) en FABRI (23 Febr. 1538) hem daarin laten groeten. Daarbij zegt FABRI, dat OLIVETANUS, »zijn beste vriend, of nog meer zijn ziel, en de helft van hem zelven", in Augustus 1538 [6]) gestorven is. Vele schrijvers hebben beweerd, dat hij te *Rome* vergiftigd werd. Men kan dit noch bevestigen, noch ontkennen, uit gebrek aan bewijzen.

Men ziet, met welk recht HERMINJARD tot het besluit komt: »Men zou zeggen, dat de vrienden van OLIVETANUS onder elkander hebben afgesproken, om de duisternis die zijn leven omringt nog dikker te maken. Zij die hem zoozeer hebben liefgehad, en die hem met

1) HERMINJARD, III, p. 290.

2) Opera, X, p. 373, Farel aan Libertet. CHRISTOPHORUS FABRI LIBERTINUS werd in het Fransch nu eens CHRISTOPHE FABRI en dan weder LIBERTET genaamd.

3) Ibid., X*b*, p. 343, Libertet aan Farel.

4) DOUEN, Encyclopédie des sciences religieuses, IX, p. 791. „Calvino ex suo est vivendum, nisi, ut scribit, fratres gravare velit," schrijft FAREL aan LIBERTET.

5) Opera, X*b*, p. 315, n. 2.

6) HERMINJARD, X, p. 228 en 282.

smart zagen heengaan, hebben niet één van zijne brieven, zelfs niet zijne handteekening kunnen of willen bewaren. Alles is verdwenen." 1)

V.

Alles . . . . behalve zijn werk, dat niet te verwoesten is.

Wanneer OLIVETANUS niets anders had gedaan, dan CALVIJN leiden tot de reformatie, zou zijn naam moeten bewaard blijven, en behoort het nageslacht hem in dankbare herinnering te houden.

Maar hij heeft meer gedaan. Men heeft gezegd: »Voor een volk is er geen gewichtiger feit dan de vertaling van den Bijbel in zijn taal." En nu is OLIVETANUS met LE FÈVRE D'ETAPLES de man, die aan de Fransche Protestanten hun Bijbel, onzen Bijbel, gegeven heeft. De Bijbel van 1535 is het echte graniet, waarin de persoonlijkheid van OLIVETANUS beter en duidelijker dan door eenig standbeeld tot ons blijft spreken.

De Bijbel van 1535 doet ons in de eerste plaats OLIVETANUS' bescheidenheid kennen. Hij was de bescheidenste der reformatoren.

Het is in overeenstemming met de nederigheid van zijn karakter, dat wij zoo weinig van zijn lotgevallen weten.

Het opschrift van het voorbericht zijner vertaling luidt: »P. Robert Olivetanus, de nederige en geringe vertaler, aan de kerk van Jezus Christus. Heil."

Wat heeft hij zich bij zijn arbeid ten doel gesteld? »Dezen schat uit de Hebreeuwsche en Grieksche kasten en koffers te halen, om . . . . na haar in Fransche lederen reiszakjes verzameld en ingepakt te hebben, haar aan de kerk aan te bieden."

Vergeleken met een ridder als de heilige HIËRONYMUS, 2) houdt hij zich slechts voor »een kleinen schildknaap of voetknecht". Hij is nog minder en spreekt zijn geringen arbeid, als afkomstig van een der kleinste leden van de lage en nederige voeten van dat lichaam, hetwelk de kerk genoemd wordt. 3)

Ook deelt hij mede, dat hij alles aangewend heeft om zich aan dien arbeid te onttrekken, zeggende: »Gij, die, anders dan ik mij voorstelde, eenige achting voor mij hadt, hebt mij zoo lang aangezocht, uitgenoodigd, lastig gevallen, ja als het ware bezworen, dat ik genoodzaakt werd die groote zaak te ondernemen . . . . Met het oog op de groote moeilijkheid van de vertaling en op mijn gebrek aan kracht, waarvan ik mij goed bewust werd, had ik reeds verscheidene malen geweigerd mij voor zulk een waagstuk te laten vinden." 4)

Maar eindelijk had hij gegeven wat hij had. De HEERE had immers het penningske van de weduwe niet veracht? »Ik schaam mij er niet over, evenmin als de weduwe uit het Evangelie, dat ik mijn twee kleine quadranten ter waarde van een penning, dat mijn geheele leven is,

---

1) HERMINJARD, V. p. 280.
2) Apologie du translateur.
3) Ibid.
4) Ibid.

gebracht heb .... Er zullen er na mij komen, die beter zullen kunnen doen ....."[1])

De vertaling van 1535 doet niet alleen OLIVETANUS' bescheidenheid, maar ook zijn ongekunstelden humor uitkomen, waardoor hij, tusschen RABELAIS en CALVIJN in staande, een van de grondleggers der Fransche taal werd.[2]) REUSS heeft op dezen karaktertrek gewezen, toen hij sprak van dat soort humor, dat bij de ernstigste dingen een zijde weet te vinden, die zich leent voor sierlijke losheid van stijl, voor het gebruik van eene bevallige allegorie, voor geestige zinswendingen en zelfs voor een puntdicht."[3])

OLIVETANUS heeft in zijn: *Apologie du translateur* (Verdediging van den vertaler), een stuk geleverd, dat in de bloemlezingen van het oud-Fransch een eereplaats verdient.

Hij vraagt zich daarin af, aan wie hij zijne vertaling zal opdragen? Hij spreekt van die schrijvers of vertalers, die men ziet »loopen en draven" om hun boek aan te bieden, »de een aan zijn zeer milden MECENAS, de ander aan zijn zeer te vereeren Patroon, wederom een ander aan een, ik weet niet welken Zeer Eerwaarden." Maar de Bijbel »is van geheel andere stoffen". Hij denkt er niet aan, zich te wenden tot den een of anderen roemrijken THRASO of aan eenigen »zeer luisterrijken, zeer uitnemenden, zeer hoogen, zeer machtigen, zeer heerlijken, zeer geduchten, zeer zegevierenden, zeer heiligen, gelukzaligen, allerheiligsten naam". »Op deze dieren maak ik geen jacht; want ik kan het zeer wel zonder dat wild doen, daar de genade bij GOD mij van alles voorziet wat ik noodig heb en deze is mij genoeg." Hij wijdt dan zijn werk toe aan de arme kerk van JEZUS CHRISTUS; »aan u, o arme, kleine kerk," ».... aan u schamele, kleine kerk". Laat ons de woorden van OLIVETANUS verder letterlijk weergeven:

»Naar voren dus, arme kleine kerk, die nog in den staat van kamerwachteres en dienstmaagd zijt, onder de woedende tronies en de heerschzuchtige dreigingen van zoovele stuursche en stroeve meesters; ga uwe versleten kleederen, die, omdat gij geloopen, gedraaid, gewoeld hebt op de slijkerige markt van ijdele overleveringen, vol stof en vuil geworden zijn, reinigen ....

»Is het geen tijd, dat gij uw Bruidegom CHRISTUS verwacht? .... Kom stoutelijk met al de dappersten en liefsten van uw hof, zweert allen af om CHRISTUS te kunnen dienen, niet om aan hunne[4]) mishandelingen te ontkomen, welke u recht geven op de namen van: beleedigden, belasterden, verjaagden, uitgejouwden, verloochenden, verlatenen, geëxcommuniceerden, vervloekten, beroofden, gevangenen, in de hel

---

1) Apologie du translateur.

2) In zijn bibliotheek vond men de werken van RABELAIS, ALAIN CHATIER, HOMERUS, HESIODUS, CHRYSOSTOMUS, enz. Het was een bibliotheek van een letterkundige. Opera, X*b*, p. 365—368.

3) Revue de théologie, 3e série, vol. III, p. 234. La Bible d'Olivétan, par REUSS; vol. III (1er article, p. 217—252); vol. IV (2e article, p. 1—48, et 3e article, p. 281 322).

4) Te weten die van de verdrukkers der kerk. [Vert.]

geworpenen, verbannenen, ten toon gestelden, aan de kaak geplaatsten, uitgespuwden, verminkten, dien men de ooren afgesneden heeft, met gloeiende tangen geknepenen, gebrandmerkten, geplukhaarden, voortgesleurden, geroosterden, gebradenen, gesteenigden, verbranden, verdronkenen, onthoofden, in stukken gescheurden, en andere roemrijke en heerlijke titels van het Koninkrijk GODS. Al dezulken veracht Hij niet, Die juist het tegenovergestelde is van de andere prinsen en koningen, welke niemand aan hun hof en in hun dienst verlangen te hebben, indien hij niet edel, goed uitgedost, prachtig, vroolijk, gezond en in goeden staat is. Maar Hij wil ze ontvangen, gelijk Hij zelf in deze wereld geweest is."

En deze schoone, welsprekende, liefderijke, doordringende woorden, die alleen een RABELAIS had kunnen schrijven als hij een belijder van het Evangelie geweest was, eindigden met de onderteekening en het naschrift: »Van de Alpen, den 12den Februari 1535." En daaronder: »Ik zou u meer uitvoerig geschreven hebben, maar gij ziet, hoe het mij aan papier en andere dingen ontbreekt." [1])

Ook geeft ons de Bijbel van OLIVETANUS een grooten dunk van zijn geleerdheid. Wij kunnen niet beter doen dan de uitkomst, waartoe REUSS' nauwkeurige studiën kwamen, mede te deelen. Daaruit blijkt, dat OLIVETANUS voor dien tijd een kenner van de Hebreeuwsche taal van den eersten rang was; zelfs de rabbijnen, de groote uitleggers van de 12de en 13de eeuw, had hij bestudeerd. Hij haalt dikwijls het Chaldeeuwsch, d. w. z. de *Targumim*, aan.

Wel is waar heeft zijn werk niet in alle onderdeelen dezelfde waarde. Wat de apocriefe boeken betreft, heeft OLIVETANUS geen zelfstandige vertaling geleverd, »maar heeft er zich toe bepaald om, behalve eenige kleine en oppervlakkige verbeteringen (volgens den tekst van de *Vulgata*), de vertaling te gebruiken, die eenige jaren te voren te *Antwerpen* gedrukt was," dus die van LE FÈVRE.

Wat het Nieuwe Testament aangaat, heeft OLIVETANUS evenmin eene geheel nieuwe vertaling gegeven. Het is de vertaling van LE FÈVRE met meer of minder talrijke veranderingen, die het meest hun oorsprong hebben in de Latijnsche vertaling van ERASMUS.

De verdienste van den arbeid van OLIVETANUS is gelegen in de vertaling van het Oude Testament. »Het Oude Testament is niet alleen een geleerd en verdienstelijk werk, maar het mag een waar meesterstuk genoemd worden, wanneer men namelijk in aanmerking neemt, over welke letterkundige en philologische hulpbronnen de uitlegkunde in die dagen beschikte en wanneer men deze vertaling vergelijkt met hetgeen te voren in dit genre bestond."

Indien men ook rekening houdt met de aanteekeningen, betrekking hebbend op de critiek van den tekst, of op de varianten, dan zal men

1) Ook zegt OLIVETANUS, dat de lasteraars „vitters en bedillers zijn . . . . die wijsgeerige bespiegelingen houden over de punt van een kleine o (omicron)." Het is zijn doel, de bloemkens van onze hoop, die verflenst en verbrand zijn door het vuur van jammerlijke onwetendheid, te begieten en te besproeien.

het met REUSS eens zijn, wanneer deze beweert, dat zulk een arbeid niet in één jaar op de bergen van *Piemont* kán verricht zijn.

Het blijkt dan ook, dat OLIVETANUS reeds daarmede begonnen is, toen zijne vrienden hem er toe uitnoodigden. Dit geeft hij te kennen, toen hij schreef: »Reeds lang heb ik dit juk alleen gedragen." En omdat men wist, dat hij met zijne lange studiën bezig was, verzocht men hem, ze tot een goed einde te brengen. In weinige weken was OLIVETANUS met de Apocriefen, en in weinige maanden met het Nieuwe Testament gereed. Vervolgens herzag hij voor de laatste maal de vertaling van het Oude Testament en schreef daarvoor de noten, en daarvoor had hij een jaar noodig. Overigens gevoelde hij zelf zeer wel, dat het tweede deel van zijn arbeid niet op één lijn stond met het eerste; daarom haastte hij zich, het aan bekwamere handen, en wel die van CALVIJN, toe te vertrouwen. 1)

VI.

CALVIJN voorzag den Bijbel van OLIVETANUS van een voorrede, die op uitnemende wijze het portret van den schrijver, waarmede de oude boeken zoo dikwijls versierd zijn, vervangt. Niemand heeft juister teekening van het karakter en van het werk van OLIVETANUS geleverd.

»Van den vertaler wil ik maar weinig zeggen, uit vrees, dat men mijn woorden zal toeschrijven aan de liefde, die ik OLIVETANUS als bloedverwant en als vriend toedraag. Ik wil echter toch verklaren (en vrees niet, dat ik daarbij zal worden tegengesproken), dat hij een levendigen en scherpzinnigen geest bezit, dat het hem niet aan geleerdheid ontbreekt en dat hij noch arbeid, noch het doen van nasporingen ontzien heeft; in één woord, hij is een man, die zeer bedreven is in alles wat een vertaler moet bezitten Evenwel zullen er ongetwijfeld plaatsen zijn, die, omdat er altijd verschil van smaak is, of omdat het moeilijk is in zulk een groot werk niet enkele malen te feilen, niet aan een iegelijk zullen behagen. Maar indien de lezer die plaatsen tegenkomt, zoo verzoek ik hem een schrijver, die zich zoo verdienstelijk gemaakt heeft omtrent de heilige studiën, niet aan te vallen noch te beschuldigen, maar liever hem met gematigdheid te berispen. Die gematigdheid stemt zoowel met ware geleerdheid als met Christelijke vroomheid overeen. Ze is bovendien recht tegenover onzen uitnemenden OLIVETANUS, die behalve door andere goede eigenschappen, welke hem sieren, uitmunt door zedigheid, indien ik zedigheid mag noemen, wat

1) Hier is sprake van een tweede uitgaaf De eerste was in 1535 verschenen. „Vóór zijn vertrek naar *Neufchâtel*," schrijft CALVIJN, 11 Sept 1535, aan FABRI, „heeft OLIVETANUS mij geschreven, dat hij de uitgave van het Nieuwe Testament tot later uitstelde; ik heb mij dus niet beziggehouden met de revisie, die ik had beloofd. Bovendien ontbrak er drie maanden geleden een cahier aan het deel dat hij tot dat doel gezonden had, en de arbeid van den binder is nog niet geëindigd. Maar ik stel mij voor, een uur per dag aan die revisie te wijden en u mijne aanteekeningen toe te vertrouwen, totdat OLIVETANUS weergekeerd is." CALVIJN voerde dit plan eerst later uit. HERMINJARD, III, p. 349. Opera, X*b*, p. 51.

bij hem ootmoed is, die door hem tot het uiterste gedreven is, daar zij hem bijna verhinderd had het heilige werk van deze vertaling te ondernemen. Het is dan ook alleen door het aanhoudend vragen en smeeken van deze twee achtenswaardige broeders en moedige getuigen van het Woord GODS, CUSEMETH en CHLOROTES, [1] dat hij dien heeft volbracht. Hun, die door niets hun tong in toom kunnen houden, verzoek ik zich te herinneren, dat het zeer gemakkelijk is, om door kwaadsprekendheid aan te vallen, en dat de oude moedertjes op de hoeken van de straten de kunst van kwaadspreken nog beter verstaan dan de leeraars in de welsprekendheid in de scholen. Ik zeg hun echter vooruit, dat zij niet te wachten hebben, dat zij met gelijke munt zullen betaald worden. Zij zullen te doen hebben met een man, dien zij ongestraft zullen kunnen tergen, ten minste voor zoover zij met woorden aanvallen. Maar ik waarschuw ze ook, dat zij zich geen grooten roem beloven, wanneer zij hun welsprekendheid door het doen van aanvallen ten toon spreiden; want er ligt een groote waarheid opgesloten in het spreekwoord, dat de critiek gemakkelijk, maar de praktijk moeilijk is." [2]

Zoo is de Bijbel van 1535 het geschenk van onschatbare waarde, dat de Waldenzen aan de Gereformeerde kerk gegeven hebben. Het is toch bekend, dat de vertaling op hun initiatief ondernomen werd; ook is het door hun offervaardigheid mogelijk geworden, dat ze gedrukt werd; zij hadden er 1500 gouden kronen voor over.

Laat ons ook niet vergeten, dat de revisie van OLIVETANUS de Bijbel geworden is van de Gereformeerde belijders in *Frankrijk*. Zij werd, in het verborgen, in de gezinnen gelezen. Zij was tot troost in de gevangenissen en kerkerholen Zij werd op de brandstapels geworpen en bij de kettergerichten verbrand.

Daaruit is het ongetwijfeld te verklaren, dat er nog maar zoo weinig exemplaren van over zijn. Men kan ze niet zonder ontroering in handen nemen, die gele bladzijden, welke zoo krachtig getuigen van de Godsvrucht en den heldenmoed onzer vaderen. Indien wij Protestanten reliquieën hadden, zouden de overgebleven Bijbels van OLIVETANUS tot de kostbaarste gerekend moeten worden.

VII.

Inmiddels had de jonge CALVIJN zijne studiën aan het college volbracht. Hij was er in Augustus 1523 aangekomen. »Doch de cursus van de wijsbegeerte duurde toen drie en een half jaar, en men kon dien alleen volgen, wanneer men een examen in de spraakkunst en de leer der welsprekendheid had afgelegd. Het duurde dus minstens vier, gewoonlijk vijf jaren, voordat men *licencié ès arts* (candidaat in de letteren) was, d. w. z. voordat men den cursus had afgeloopen, waardoor men met vrucht de rechtsgeleerde studiën kon gaan volgen. CALVIJN moest dus de Universiteit volgen tot aan het einde van het jaar 1527. [3]

1) Verdichte namen van FAREL en VIRET.

2) Opera, IX, p. 790

3) HERMINJARD, II, p. 279, n. 2.

Toen hij het college van *Montaigu* te *Parijs* verliet, kwam er te *Parijs* en in *Montaigu* een vreemdeling, een Spanjaard, zijne plaats innemen. Het was LOYOLA.

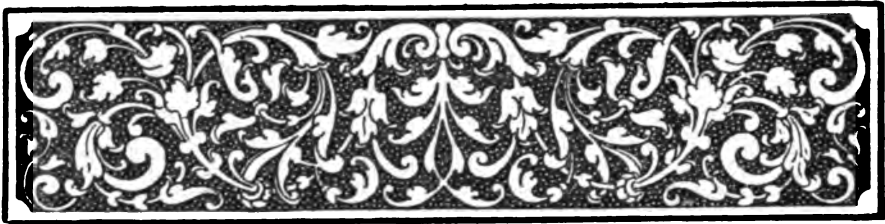
IGNATIUS VAN LOYOLA volgde den cursus voor de spraakkunst te *Montaigu*; met een slechten graad, den dertigsten, werd hij den 13[den] Maart 1531 licenciaat in de letteren; daarop studeerde hij nog eenigen tijd aan het college van *Sainte-Barbe*, en den 15[den] Augustus 1534 bezwoer hij met zes vrienden het bekende verbond, dat beschouwd wordt als de grondslag van de orde der Jezuïeten.

CALVIJN ging in 1528 heen: LOYOLA kwam in 1528.

Wellicht zijn zij elkander in de een of andere straat op den *St.-Geneveva*-berg tegengekomen: de jeugdige, 18-jarige Franschman, volgens zijn gewoonte te paard gezeten, en de Spanjaard van 36 jaar, te voet, de beurs gevuld met eenige goudstukken, die hem uit liefdadigheid waren geschonken, een ezel, welke zijn boeken droeg, voor zich uitdrijvende, en in zijn zak een handschrift, de *Exercitia spiritualia*, dragende.

De vertegenwoordigers van twee tegenover elkander staande beginselen gingen uiteen. Ieder hunner ging zich voorbereiden voor den vreeselijken strijd, die de geheele Christenheid tot in hare diepste diepten zou schudden: CALVIJN voor de Reformatie, LOYOLA voor de Contra-reformatie; CALVIJN de vader der Hugenoten, LOYOLA de vader der Jezuïeten. 1)

1) Bulletin, XVII, 1868, p 555. Artikel van JULES BONNET.

VIERDE HOOFDSTUK.

ORLEANS.

I. De Universiteit van Orleans. — II. Calvijn als student. — III. Calvijn en zijn vrienden. — IV. Een vriendschap van dertig jaar.

I.

E nieuwe periode van CALVIJN's leven, waaraan wij thans zijn toegekomen, is bijzonder belangrijk, omdat ze komt tot aan zijne bekeering. Jammer echter, dat de moeilijkheden zich hier vermenigvuldigen, want deze periode stelt ons voor tijdrekenkundige raadselen; terwijl ons de gegevens ontbreken om ze bevredigend op te lossen. De meeste brieven die ons hadden kunnen inlichten zijn verdwenen, ze werden òf door de politie, òf door hunne houders vernietigd. De weinige die te onzer beschikking staan, hetzij afschriften of oorspronkelijke, dragen tot overmaat van smart geen dagteekening; men heeft die er later aan toegevoegd, en daar men dit dikwerf onnauwkeurig deed, is daaruit de onzekerheid, die op dit terrein heerscht, te verklaren.[1])

1) Wij doelen hier op de correspondentie tusschen CALVIJN en DANIEL, eene correspondentie die te *Bern* bewaard wordt, en waarvan een deel overgeschreven werd door PIERRE DANIEL, zoon van FRANÇOIS DANIEL. (Men vergelijke: HAGEN, Etude littéraire et historique sur Pierre Daniel d'Orléans, uit het Duitsch vertaald door PAUL DE FÉLICE, met een inleiding en een aanhangsel, 1876.)

Daarom is het niet te verwonderen, dat iedere historieschrijver zijn eigen weg heeft bewandeld, d. w. z. dat ieder de gebeurtenissen op zijn manier heeft gerangschikt. Wij willen echter zoo voorzichtig zijn óm niet te veel als vaststaande mede te deelen en ons te beperken in het uitspreken van onderstellingen. 1)

De eerste levensbeschrijvers van CALVIJN zeggen, dat de reformator zich van *Parijs* naar *Orleans* 2) begaf. Hiervoor zijn twee bewijzen.

1°. CALVIJN zegt in de opdracht van zijn *Commentaar op den II^den brief aan de Corinthiërs* aan WOLMAR: »Door mijn vader gezonden om het burgerlijk recht te leeren, vereenigde ik, u tot leider en meester hebbende, met de studie der letteren die van de Grieksche letteren, welke gij met grooten lof onderweest". 3)

Indien dus CALVIJN bij het begin van zijne rechtsgeleerde studiën er Grieksch bij geleerd heeft, dan is hij met *Orleans* moeten beginnen, want WOLMAR was daar professor tot het einde van 1530. 4)

2°. CALVIJN werd naar *Bourges* getrokken door den roep die er van ALCIAT uitging. Dit staat vast. ALCIAT begon eerst den 19den April 1529 te *Bourges* college te geven. 5)

CALVIJN kwam te *Orleans* in het begin van 1528; hij bleef er minstens tot Mei 1529. 6)

De overgang van *Parijs* naar *Orleans* was groot. Men moet zich geen verkeerd denkbeeld vormen van de autoriteit van de oudste en beroemdste hoogeschool van *Frankrijk*, ja van *Europa*. De *Sorbonne* was de groote tegenstandster der Reformatie; maar de Reformatie vond desniettemin in de wetenschap een krachtigen steun.

De Renaissance en de Reformatie hebben niet denzelfden oorsprong gehad, maar zij werden in denzelfden tijd geboren. De groote humanisten werden de voorloopers van groote reformatoren. 7) REUCHLIN,

---

1) Wij zijn dank schuldig aan den heer PAUL DE FÉLICE, die met ongemeene bereidvaardigheid ons het handschrift van een studie over het verblijf van CALVIJN te *Orleans* ter hand stelde. Het is een hoofdstuk van een uitgebreide geschiedenis van de kerk te *Orleans*. Wij wenschen, dat zij door zijn geleerden schrijver zal voltooid worden.

2) Men zie: DOINEL (Bulletin, XXVI, 1877, p. 175) en DARDIER (Encyclopédie des sciences religieuses, CALVIN, II, p. 529).

3) Opera, XII, p. 365.

4) *Orleans* had het privilege het burgerlijk recht te doceeren. Door dit onderwijs was de faculteit beroemd.

5) Vie de Calvin, 2e éd. Opera, XXI, p 55. CATHERINOT stelt de aankomst van CALVIJN te *Bourges* in 1529. (Le Calvinisme de Béry.)

6) In 1876 had J. DOINEL in zijn: „Liste des étudiants d'Orléans, en 1529" het denkbeeld uitgesproken, dat indien CALVIJN werkelijk in 1529 in de rechten was gaan studeeren, hij behoord heeft tot de 9 ongenoemden van dat jaar. (Liste C, Rectorie de Pierre de l'Estoile.) Misschien werd hij aangeduid door de woorden: „ung homme d'église" (een man van de kerk). CALVIJN had immers de pastoorsplaats van *Pont-l'Evéque*.

7) Men vergelijke een dergelijk artikel van HAUSER: „Over het Humanisme en de Reformatie in Frankrijk." 1512—1552, in de Revue historique, 1897. Daarin lezen wij: „Het is een feit, dat al de Gereformeerden van eenige beteekenis in de school van de humanisten geweest zijn; bijna al de humanisten hebben een Gods-

ERASMUS, LE FÈVRE, baanden den weg voor LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN, en in zekeren zin was LE FÈVRE te gelijk de laatste humanist en de eerste reformator.

Of waar kon het vuur van het Humanisme 1) meer vlammen dan op den haard der Universiteit? Daaruit is het te verklaren, dat toen *Parijs* de Reformatie bestreed, *Orleans*, *Bourges* en *Toulouse* haar voorstonden. Het begin van de *Histoire ecclésiastique* spreekt daarover op de volgende waardige wijze:

»Toen de tijd was aangekomen, waarop GOD had bevolen, om Zijne uitverkorenen van de misbruiken, die van lieverlede in de Roomsche kerk gekomen waren, te verlossen .... verwekte Hij .... REUCHLIN, ERASMUS, LE FÈVRE. Deze vorsten van het Humanisme hielpen de kennis van de Hebreeuwsche en Grieksche talen ér bovenop. Maar deze dingen waren slechts voorbereidingen van de groote goedheid en ontferming GODS, voor een groot werk, gelijk het weldra openbaar werd."

De studie van de »vrije kunsten" of van de letteren eindigde in de theologie, en de universiteiten, de kweekplaatsen der wetenschap, werden de brandpunten van het Evangelie. »In datzelfde tijdperk begon GOD Zijne stem te laten weerklinken te *Orleans*, *Bourges* en *Toulouse*, drie steden welke universiteiten bezaten, die tot de beroemdste van *Frankrijk* konden gerekend worden: zoodat het drie fonteinen werden, waarvan de wateren door geheel *Frankrijk* stroomden. 2)

De Universiteit van *Orleans* was de derde, na *Parijs* en *Toulouse*, als men naar den ouderdom rekent. Zij had hare privileges in 1306 van paus CLEMENS V 3) gekregen; FILIPS DE SCHOONE had ze in

---

dienstigen ommekeer in de hand gewerkt, waaraan ieder in *Frankrijk*, tot op zekere hoogte, mede schuld had." p. 308.

1) De *Renaissance* ontstond, doordat in 1453 na de inneming van *Constantinopel* door de Turken, eenige Grieksche geleerden naar *Italië* vluchtten om daar scholen te openen, waar zij de Grieksche en Latijnsche letteren gingen onderwijzen. Daardoor maakte men kennis met de meesterstukken van de classieke oudheid, en had er een geheele ommekeer in de geesten plaats. Men legde zich met geestdrift op de studie der oude schrijvers toe, en men raakte zoo vertrouwd met de gevoelens, de zeden en gewoonten van de Grieken en van de Romeinen, dat de wereld weer heidensch scheen te willen worden. De oorlogen met *Italië* onder KAREL VII, LODEWIJK XII en FRANS I bracht den geest van de Renaissance naar *Frankrijk* over.

Het gevolg van het streven van de mannen der Renaissance was het *Humanisme*. Het Humanisme stond in beginsel tegenover de scholastiek der middeneeuwen, dat zijn voornaamste bolwerk vond in de Parijsche *Sorbonne*. De Humanisten hadden hoofdzakelijk smaak voor den *vorm*; voor de scholastieken was de *vorm* van weinig beteekenis, en het *begrip* der dingen alles. De Humanisten legden zich uit den aard der zaak toe op taalstudie, hetwelk aan de bestudeering der H. Schrift ten goede kwam; de scholastieken beoefenden de dialectiek, of de kunst om te redetwisten CALVIJN juichte natuurlijk het streven van de Humanisten, voor zoover het leidde tot beter verstand der H Schrift, toe; van de scholastieke methode, die te *Montaigu* gevolgd werd, heeft hij ongetwijfeld geleerd, hoe men met de vijanden van de waarheid GODS heeft te disputeeren; maar niemand heeft krachtiger dan CALVIJN den heidenschen geest die het Humanisme dreef en waarmede geheel *Europa* bedreigd werd, wederstaan. [Vert.]

2) Histoire ecclésiastique, I, p. 1. 4, 9, 17.

3) Bul van 27 Jan. 1306. MARCEL FOURNIER, Universités françaises, 1890, I, p. 11.

1312 bevestigd. *Orleans* mocht geen professoren in de Godgeleerdheid hebben, om »geen afbreuk te doen van de voorrechten aan de Universiteit van *Parijs* geschonken". Daartegenover stond, dat zij het privilegie had, om het burgerlijk recht te mogen onderwijzen. [1]) Zij kreeg spoedig een goeden naam. ERASMUS onderwees er de Latijnsche, ALÉANDER de Grieksche, REUCHLIN de Hebreeuwsche taal. [2]) De studenten en meesters [3]) stroomden niet alleen uit *Frankrijk*, maar uit al de genabuurde rijken toe.

Het was daar een bonte mengeling, waaronder men zonen van vorsten, hertogen, graven met hunne bedienden vond: een rumoerig volkje. Het werd verdeeld, »naar de zeden en naar de talen", in tien natiën. Elke natie had haar ontvanger, haar assessor, haar bibliothecaris, en een pedel, dragende de toga en den staf. Deze verdeeling bestond nog op het tijdstip toen CALVIJN aankwam, want eerst in 1538 werden de tien natiën teruggebracht tot vier, evenals dit te *Parijs* [4]) geschied was.

Overigens vond CALVIJN de Universiteit gelijk zij door het arrest van 1 Febr. 1312 georganiseerd was. Daardoor was een eind gemaakt aan de langdurige en hevige geschillen tusschen de bewoners en de schepenen aan den eenen kant en de doctoren-regenten en de studenten aan de andere zijde. Dit besluit maakte uit, dat er acht doctoren zouden zijn; vijf om het burgerlijk recht, en drie om het canonieke recht (kerkrecht) te onderwijzen; daaraan hield men zich tot 1554. [5])

De Universiteit van *Orleans* stond niet alleen in den reuk van wetenschappelijkheid; ze had ook den naam, dat het er zeer lustig toeging. Dit blijkt uit het volgende. Een historieschrijver heeft er tegen willen opkomen, dat aan studenten van *Orleans* de naam van *dansers* gegeven werd. »Men moest spreken", zoo schrijft hij, »van de dansers van *Poitiers;* want ieder weet, dat fluitspelers van den vroolijken, stampenden en springenden dans houden, waaruit de rondedansen van *Poitou* zijn voortgekomen."

De waarheid was, volgens hem, dat de studenten van *Orleans* »kaatsspelers" waren; »men vond in die stad meer dan veertig kaatsbanen." En iedereen speelde daar; de prins van *Orleans* (LODEWIJK XII) met de burgers, en de doctoren-regenten tusschen de colleges met hunne studenten. [6])

Het is wel mogelijk, dat men te *Orleans* kaatste èn danste, indien vele studenten een leven leidden van PANTAGRUEL, een van de figuren van RABELAIS. Deze beschrijft dit aldus: »PANTAGRUEL kwam te *Orleans*

---

1) FRANÇOIS LE MAIRE, Histoire et antiquités de la ville et du duché d'Orléans, 1646, II p 48, 49.

2) Ibid, p. 70

3) De universiteiten waren toen ter tijd anders georganiseerd dan tegenwoordig Zij kunnen „wetenschappelijke gilden" genoemd worden. die „leerjongens" aannamen, welke op hun beurt, na een zekere mate van kennis te hebben opgedaan, „meesters' werden, met de verplichting om een tijdlang aan de universiteiten les te geven. Zoo is het te verklaren, dat ook „meesters" (magistri) naar *Orleans* gingen. [Vert.]

4) Histoire et antiquités etc., p. 80.

5) Ibid., p. 17.

6) Ibid., p. 84.

en vond daar een menigte lompe studenten, die hem bij zijn komst goed onthaalden, en in weinig tijds hem het kaatsen leerden, zoodat hij in dat spel een meester werd. Zij brachten hem ook ettelijke malen op de eilanden om zich in het kaatsspel te verlustigen. En om zijn hoofd met de studie niet te breken, deed hij er niets aan, uit vrees dat hij anders zijn oogen zou bederven." [1])

Het is duidelijk, dat CALVIJN het studentenleven niet aldus opvatte.

II.

Sedert 1512 gaf PIERRE DE L'ESTOILE college in de rechtsgeleerdheid; hij werd »voor den scherpzinnigsten rechtsgeleerde van alle doctoren van *Frankrijk*" gehouden. [2]) Men zeide van hem: »REUCHLIN, ALÉANDER, ERASMUS hebben in deze stad geleeraard, maar L'ESTOILE [3]) verduistert alle zonnen." CALVIJN roemt later de scherpzinnigheid van zijn geest, zijn bekwaamheid en ervaring in de dingen die het recht betreffen, terwijl hij de overtuiging uitspreekt, dat hij daarin in dien tijd de eerste was, zonder dat iemand met hem kon vergeleken worden. [4])

Hij verloor zijne vrouw. Ofschoon hij professor bleef, ging hij tot den dienst der kerk over en werd domheer en vicaris-generaal. In deze waardigheid woonde hij, in Februari 1528, het concilie van *Sens* bij en dreef daar de gewelddadige maatregelen tegen de ketters door. Hij werd daarop door FRANS I benoemd tot raadsheer bij het gerechtshof van *Parijs* en tot president bij de gerechtelijke onderzoekingen. [5]) »Onder PIERRE DE L'ESTOILE", zegt BEZA, »maakte CALVIJN in korten tijd zulke vorderingen, dat men hem niet voor een student, maar voor een van de gewone doctoren hield, gelijk hij dan ook meermalen meer leermeester dan toehoorder was." [6]) Het succes van den jeugdigen student

1) Oeuvres de Rabelais, Livre II, 5.

2) Histoire ecclésiastique, I, p. 17. — „Jurisconsultorum Gallorum facile princeps." BEZA Leven van Calvijn, 3de ed. Opera, XXI, p 122.

3) In de gedichten van BEZA komt het grafschrift op DE L'ESTOILE voor, dat vertaald aldus luidt: „Opdat de wereld het licht dat zij gewoonlijk ontving zou mogen blijven genieten, en de zon zou kunnen leven zonder haar last uit te voeren, kreeg LUCIFER bevel den hemel te verlaten, naar de aarde te gaan en de gedaante van een mensch aan te nemen. Maar na het vertrek van de ster (de l'Estoile) werden de schitterende woningen der goden in voortdurende duisternis gehuld JUPITER had berouw over zijn beslissing, riep de ster (l'Estoile) terug en beval de zon hare oude functiën weer uit te oefenen." Theod. Bezae vezelis poemata. Epitaphia. DP. Stellae L L. doctoris celeberrimi.

4) Praefatio in N. Chemini Antopologiam. Opera, IX, p. 785.

5) Histoire ecclésiastique, I, p. 17. Zijn kleinzoon was PIERRE DE L'ESTOILE, zoo beroemd door het getrouw en geestig dagboek van de regeeringen der koningen HENDRIK III en HENDRIK IV. Hij behoorde tot de Roomsche kerk, maar hij was toch een vriend van „de preek". Hij behoorde tot die verzoeningsgezinde geesten, die meenden dat zij „den katholieken godsdienst goed gereformeerd en den gereformeerden godsdienst katholiek konden maken". Men heeft van hem een brokstuk van een dagboek, waarin hij, de boeken opnoemende die hij mede naar buiten nam, zegt: „Een bijbel in quarto van *Lyon*, die het Boek der boeken is, dat men altijd voorop moet laten gaan." Bulletin, II, p. 427.

6) Leven van Calvijn, 2e ed. Opera, XXI, p. 54.

was in overeenstemming met zijne schier ongeloofelijke inspanning. »Er zijn nog menschen, welke hem te *Orleans* goed gekend hebben, (familiares et contubernales), welke zeggen, dat hij in dien tijd gewoon was tot middernacht te studeeren, en dat hij, om dit te doen, zeer weinig bij het avondeten gebruikte. 's Morgens ontwakende, bleef hij nog eenigen tijd in bed, om hetgeen hij den avond te voren bestudeerd had te overpeinzen en te herkauwen. Ongetwijfeld heeft dit nachtbraken zijne gezondheid geschaad, omdat hij daardoor die zwakheid van maag *(ventriculi imbecilitatem)* kreeg, die, na hem menigerlei ziekten berokkend te hebben, eindelijk een ontijdigen *(intempestivam)* dood over hem bracht. Maar hij gebruikte die uren om zijne studiën ongestoord te kunnen voortzetten. En ik geloof, dat deze studiën den grond gelegd hebben voor de groote kennis die hij van de Heilige Schrift bezat, en een hulpmiddel voor het bijzonder geheugen dat men kort daarna bij hem heeft opgemerkt." [1])

Onze reformator behield dat ongeloofelijk sterk geheugen tot het einde van zijn leven, waardoor hij niets vergat. [2]) BEZA laat zich aldus daarover uit: »Ik wil alleen datgene van zijn geheugen aanhalen, wat bijzonder uitnemend was . . . Indien er dus gesproken werd over de dingen die hij te voren zoowel in *Frankrijk* als in *Italië* en in *Duitschland* gezien had, wist hij daarvan te spreken, de namen der plaatsen en der personen daarbij noemende wanneer dit te pas kwam, om daarmede winst te doen. Wat de zaken van deze kerk en van de republiek betreft, wist hij alles, waarover hij een roeping had, op zijn duim, tot in de geringste bijzonderheden. In den kerkeraad gebeurde het, dat men menschen liet komen voor den een of anderen misslag. Dan wist CALVIJN hun te zeggen, dat zij er vroeger ook al voor geroepen waren, terwijl hij de bewijzen voor die bewering aanbracht en de oorzaken waarin zij hadden moeten verschijnen ophaalde. En hoe lang geleden de dingen ook geschied mochten zijn, al was er een tijd van zeven of tien jaren verloopen, toch bleek het telkens, wanneer men de registers van den kerkeraad nazag, dat alles zich toegedragen had gelijk hij het medegedeeld had. In zake de leer of de geschiedenis, of hetgeen hij vroeger gelezen had, was het 'tzelfde. . . . . Wanneer hij lessen gaf, had hij niets anders voor zich dan alleen den tekst der Heilige Schrift. . . ; zelfs toen hij eenige jaren vóór zijn dood DANIËL las, had hij nooit een stuk papier voor zich om zijn geheugen te hulp te komen, hoeveel geschiedenissen hij ook op sommige plaatsen er had bij te brengen. . . . Wanneer hij bezig was met dicteeren, en iemand kwam hem een half uur of een uur spreken, dan wist hij meestal de plaats waar hij gebleven was, en zette hij zijn dictée voort, zonder het voorgaande na te zien, hetzij hij den een of anderen brief of commentaar of wel iets anders dicteerde." [3]) Het is te denken, tot welke uitkomsten iemand, die zoo arbeidde, geraken moest!

---

1) Leven van Calvijn, 2e editie. Opera, XXI, p. 55, aangevuld door de levensbeschrijving in het Latijn, 3de uitgaaf, p. 122.

2) Ibid., 3de ed, p. 169.

3) Ibid., 2de uitgaaf, p. 108, 109.

Op dit punt zijn de vrienden en de vijanden van CALVIJN het eens. FL. DE RAEMOND zegt: »CALVIJN was bestendiger en zediger dan LUTHER, en hij toonde van zijn jeugd af, dat hij zich niet door het genot van het vleesch en van den buik liet bedwelmen. Deze was een vleeschelijk mensch, die het woord voerde, en die in een lichaam, met vet bezwaard, op zijn gevorderden leeftijd een geest had, die een weinig aan traagheid leed. [1]) CALVIJN droeg in een mager en tenger lichaam een altijd frisschen en sterken geest, die vaardig was om af te weren, en gereed om aan te vallen; hij was een man die reeds op jeugdigen leeftijd sterk vastte. Wellicht deed hij dit om de vlagen van hoofdpijn, die hem voortdurend kwelden, tegen te gaan, misschien ook om den geest vrijer te hebben tot schrijven, tot studeeren, en om zijn geheugen te oefenen." [2])

LEFRANC heeft van CALVIJN als student het volgende schoone schilderij gegeven: »Als groot liefhebber van geleerde steekspelen, toonde hij een gevatheid en een rijkdom van hulpmiddelen bij de bewijsvoering, die al zijne meesters bewonderden; het ontging hun ook niet, hoe hij zich met bitteren spot en scherts wist te weren. Hij, die in den regel zoo ernstig en afgemeten was, werd in den strijd een redenaar met een schitterende verbeeldingskracht, die beurtelings zich van kwinkslagen en van de meest verheven uitdrukkingen wist te bedienen. Zijn sobere maar toch sierlijke spreektrant won ten slotte de sympathie van het gehoor." [3])

Merkwaardig genoeg zijn de schoonste trekken van dit portret niet door de vrienden, maar door de vijanden van CALVIJN geschetst. P. MASSON [4]) zegt: »Zijn geschriften en redetwisten bewijzen, dat hij het bracht tot de Socratische ironie." FL. DE RAEMOND spreekt van zijn »frisschen" geest, waardoor hij altijd »stoutmoedig in den aanval" en »slagvaardig bij het verweer" was, en van zijn »gemakkelijke en schoone manier van spreken", die »plotseling verscheidene spranken en invallen van een schoon vernuft" deed te voorschijn komen. [5])

Men bood hem aan, hem den doctorstitel te verleenen; doch hij weigerde en begaf zich naar *Bourges*. [6])

III.

Men vergist zich zeer, als meent dat CALVIJN al zijn tijd met studeeren doorbracht.

Ook te *Orleans* blijkt het, dat hij behoefte had aan gezelligen omgang, evenals dit te *Parijs* het geval was. Deze karaktertrek van den toekomstigen hervormer geeft aan zijn optreden te *Orleans* iets beminnelijks.

---

1) FL. DE RAEMOND, p. 884.
2) Ibid., p. 883.
3) LEFRANC, p. 79.
4) P. MASSON, a. w., p. 428.
5) FL. DE RAEMOND, p. 885, 882.
6) Leven van Calvijn, 3de uitgaaf, Opera, XXI, p. 29.

Het is te denken, dat de Roomsche schrijvers ook van deze periode uit CALVIJN's leven een valsche voorstelling geven. Zoo schrijft DE RAEMOND: »CALVIJN met een mager en droef gelaat, dat van trotschheid getuigde, wist altijd achter dat gelaat zijne hartstochten te verbergen, terwijl ook zijne woorden verschilden van hetgeen hij dacht.... CALVIJN sprak weinig, en handelde alleen over gewichtige zaken, die gevolgen konden hebben; hij begaf zich nooit in gezelschap, hij trok zich altijd terug. Ook had hij een zwaarmoedig gestel en putte zijn geest uit door zich met hersenschimmen bezig te houden. Vriend van de eenzaamheid, had hij er weinig behoefte aan, zich uit te spreken, slechts behagen scheppende in het zich verdiepen in zijne eigen gedachten. Hij zeide dan ook, dat hij dan het minst alleen was, wanneer hij het meest alleen was. Het volgende woord had hij te allen tijde in den mond: »Ik had een ietwat schuwe en schuchtere natuur, ik hield er van, in een hoekske stil te zijn. Daarom zocht ik een of ander schuilhoekje om mij aan de menschen te onttrekken; maar (merkt hier op, hoe deze lichtschuwe pocht) zoo weinig kan ik mijne begeerte verkrijgen, dat integendeel alle plaatsen, waar ik mij trachtte af te zonderen, voor mij als openbare scholen waren." Hierin is een weinig eigen roem.... Hij was gelijk aan de vleermuizen en vogels, die slechts te voorschijn komen wanneer de zon ondergaat, die uit hunne schuilhoeken vliegen om in de kerken te dringen, om de olie te drinken, de lampen te doen uitdrogen, om aldus het licht van de kerk te laten uitgaan." 1)

Wanneer echter DE RAEMOND het woord van CALVIJN 2) aanhaalt, volgens hetwelk hij »een of ander schuilhoekje zocht, om zich aan de menschen te onttrekken", vergeet hij een klein woord, en wel *tunc* (toen), dat CALVIJN vertaalt door: »Ik *begon* den een of anderen schuilhoek te zoeken." Hij spreekt dus van een bepaald oogenblik, en van een verandering van gedragslijn op dat oogenblik. Dit tijdperk is het begin van zijne bekeering. Hij wilde niet optreden als doctor èn als een officieel »meester"; toen hij zag, dat hij te veel gezocht werd, trachtte hij »zich terug te trekken".

CALVIJN had, hoe verwonderlijk het ook klinke, zekere beschroomdheid; hij noemt zich een *subrusticus*, d. w. z. dat hij weinig geneigdheid had om in het publiek op te treden. Maar zijn de beschroomde naturen daarom minder hartelijk? En wanneer men door zijn aanleg minder lust heeft in het openbaar op te treden, is het daarom noodzakelijk, dat iemand geen smaak heeft in het leven van een privaat man? Kennelijk is het tegenovergestelde waar.

Wat daarvan zij, CALVIJN's verklaring, wanneer men haar niet verminkt, bewijst glashelder, dat hij vóór genoemd oogenblik niet »teruggetrokken" leefde.

Maar men kan er zich niet over verwonderen, dat Roomsche schrijvers zich aldus over CALVIJN uitlaten, wanneer men weet, dat Protestantsche

1) FL. DE RAEMOND, p. 885.

2) „Natura subrusticus umbram et otium semper amavi ...." „Estant d'un naturel un peu sauvage et honteux, j'ay tousjours aimé requoy et tranquilité." Voorbericht van de Psalmen. Opera, XXXI, p 21, 22.

auteurs evenzeer, ja wellicht nog meer den Geneefschen hervormer verkeerd voorstellen. Zoo heeft FRANKLIN in de zonderlinge voorrede van het leven van CALVIJN zich aldus uitgelaten: »CALVIJN heeft den onwillekeurigen en instinctmatigen hoogmoed van den bekrompen geest, die niet vatbaar voor twijfel is . . . . Hij wankelt niet, hij heeft geen behoefte aan steun; hij heeft medewerkers, maar weinig vrienden, VIRET, BEZA, FAREL vooral, die even onverzettelijk als hij zijn, en zelfs van hen duldt hij geen tegenspraak.... Zijn blik is hard en bevelend.... zijn taal bijtend, kort, scherp. In zijn tijd zeide men reeds, dat het beter was met MELANCHTHON in de hel, dan met CALVIJN in het paradijs te zijn....

»Streng en zonder geestdrift, met een dor en koud hart, doet niets hem aan. Zou hij ooit gelachen hebben? Zou er ooit een traan in zijne oogen gekomen zijn? Hij verstaat van de dichtkunst en van de muziek niets; hij veracht zoowel de weelde als de kunst

»Elke beuzelachtigheid is voor hem een zonde, hij is onaandoenlijk voor zachte, teedere indrukken. Dit groot, zwart schrikbeeld, met een ijskoud gelaat, dat somber, droog en ter prooi is aan een gedachte die anderen uitsluit, gaat zoo snel de wereld door en laat er zulk een diep spoor achter, dat het onweerstaanbaar de blikken tot zich trekt, zonder echter sympathie te wekken." 1)

---

1) ALFRED FRANKLIN, Vie de J. Calvin, par Th. Bèze, nouvelle édition, publiée et annotée, 1859, p. 37--39.

Billijker en meer waardeerend, al is het ook niet juist, mag het oordeel van DR. A. PIERSON in zijn „Studiën over J. Kalvijn", 1881, p. 2 en 3, genoemd worden, dat aldus luidt:

„KALVIJN is belangwekkend als MOHAMMED, als HILDEBRAND, als LOYOLA, als alle geesten, die de geesten aan hunne godsdienstige beschouwing hebben willen onderwerpen. Bovendien staat zijn leven voor mij als een tragedie. Naast zijne vele gebreken en fouten, ten alle tijde breed genoeg uitgemeten, en waaronder zijn geestelijke hoogmoed het meest in het oog springt; hoeveel ernst en toewijding, hoeveel verlangen naar hetgeen hij goed en waar achtte; hoeveel inspanning, veerkracht, volharding! Welk een onmiskenbare, maar eenzijdige kracht! Bestraffen. vermanen, leeren; opwekken, troosten, stichten; aanvallen en verdedigen met mond en pen; alles en altijd met het oog op hetgeen hij 's menschen hoogste bestemming achtte; dat was zijn werk van elken dag, elk uur; het werk, waarvoor hij alles veil had: gezondheid, rust, genegenheid en achting van medemenschen! Op dat leven wil geen zonnestraal toeven. Zijn huiselijk leven wordt verbroken; lichaamslijden ondermijnt, aangeboren schuchterheid en linksheid zoowel als een hoogst prikkelbaar gestel kwellen hem.

„*Zwitserland's* bergen, het meer van *Genève*, geenerlei schoonheid schijnt voor hem te bestaan. Hij beklaagt zich niet; hij klaagt, wanneer hij de ware leer, waaraan hij hardnekkig gelooft, geloochend of gelasterd acht.

„Zien wij na 3 eeuwen op dat leven terug, vergelijken wij het met dat van andere hervormers, dat van godsdienststichters, hoe onvruchtbaar schijnt ons dan dat moeitevol bestaan! KALVIJN heeft het groote voorrecht gemist van onder en voor zijn volk te leven en te arbeiden, van de uitdrukking te zijn eener nationaliteit, en tevens de tolk en de steun van haar hoogste streven.

„LUTHER's geslachtslijst is het geestelijk leven van zijn volk; daarin heeft hij zijn voorgeslacht en zijne nakomelingschap. KALVIJN was Franschman in merg en been: arbeidzaam; zelfgenoegzaam; doorredeneerend op nooit in twijfel getrokken premissen; niet begrijpende dat de werkelijkheid weerstand biedt aan de knedende kracht van het denken;

Laat ons tegenover dit grimmige spotbeeld, door Roomschen en Protestanten geteekend, het beeld stellen, dat de geschiedenis van CALVIJN teekent.

Wij ontmoeten CALVIJN te *Orleans*, omringd door een groep vrienden, waaronder drie vermeldenswaardig zijn, namelijk: DUCHEMIN, CONNAN en DANIEL.

NICOLAS DUCHEMIN werd te *Orleans* geboren en was eenige jaren ouder dan CALVIJN. Hij hield een soort van pension voor studenten. CALVIJN was meermalen bij hem gehuisvest. Naderhand nam BEZA zijne plaats in.

Toen hij in 1531 te *Parijs* vertoefde, droeg DUCHEMIN aan CALVIJN op, toezicht te houden op het drukken van een verhandeling, die ter verdediging van L'ESTOILE tegen ALCIAT moest dienen. CALVIJN schreef in het voorbericht: »Hij heeft mij verzocht, in naam der vriendschap en der gemeenzaamheid die er tusschen ons bestaat, deze taak te ondernemen, opdat er geen fouten in den druk zouden sluipen." Hij prijst DUCHEMIN met de woorden: »Onze DUCHEMIN, een ijverig onderzoeker, begaafd met een helderen blik, en, hetgeen vooral opmerkelijk is, met een juist oordeel, heeft zich nu, ofschoon hij zeer tehuis is *(ad unguem expolitus)* in eene betere literatuur, reeds lang geleden geworpen op de juridische studiën." [1])

De vrienden zijn zoo goed met elkaar, dat CALVIJN, door den nood gedrongen, niet aarzelt om van hem twee kronen te leenen. Hij schreef hem: »Daar het mij voorkomt, dat ik u openhartig mijn toestand kan mededeelen *(in sinum tuum explicare)*, zoo geef ik mij, overtuigd van uwe welwillendheid, geheel aan u over *(me totum in te rejicio)*." [2])

CALVIJN schreef ook druk brieven. Toen hij, door omstandigheden onafhankelijk van zijn wil, daarin ten achter gekomen was, herinnerde hij er DUCHEMIN aan, dat het voor hem, die meer dan genoeg op zijne schouders had, lastig was, hem dikwijls brieven te schrijven. En na zich beroepen te hebben op den indruk dien hij door een langdurigen omgang van hem gekregen had, eindigt hij met de woorden: »Vaarwel, DUCHEMIN, mijn vriend, die mij dierbaarder zijt dan het leven, *(vita mea charior)*." [3])

Het grootste gedeelte van de briefwisseling is verloren. De correspondentie tusschen CALVIJN en FRANÇOIS DE CONNAN, de zoon van een meester van de rekenkamer te *Parijs*, is helaas geheel verdwenen In het bericht voor het tractaat van DUCHEMIN zegt CALVIJN van CONNAN, dat deze zich door zijn grondige wetenschap *(interiore doctrinae merito)* van de groote menigte onderscheidt.

CONNAN was een bewonderaar van ALCIAT; hij noemde zich diens dankbare leerling. CALVIJN voegde zich meer bij L'ESTOILE. Daarom

partijganger van hetgeen hij als waarheid erkent; afgoderij plegende met gelijkheid en eenvormigheid; toegerust met meer onafhankelijkheid dan verheffing van geest, met meer verheffing dan diepte' [Vert.]

1) Opera, IX, p. 786.

2) Ibid., X*b*, p. 17.

3) 14 Mei 1531. Ibid., X*b*, p. 8, 9.

schrijft hij aan CONNAN, dat hij hoopt, dat het boekje van DUCHEMIN noch aan ALCIAT noch aan CONNAN zal mishagen. [1])

CONNAN wordt nog meer dan DUCHEMIN geprezen. In het woord dat CALVIJN aan de verhandeling over SENECA laat voorafgaan, zegt hij, dat hij vooral op raad van zijn vriend CONNAN, den meest wijzen en hoogst bescheidenen onder de menschen, tot de uitgave overging. Het is voor hem voldoende, dat hij hem raad geeft, om zijne voornemens te volvoeren of daarvan af te zien *(cui uni stant et cadunt mea consilia).*[2])

Wij weten veel meer van de vriendschap die CALVIJN aan FRANÇOIS DANIEL, mede uit *Orleans* afkomstig, verbond.

In een brief, geschreven uit *Meillant*, een tiental mijlen van *Bourges* verwijderd, betuigt CALVIJN op de levendigste manier zijn erkentelijkheid tegenover DANIEL. Hij spreekt hem van »zijn kalender, waarvan elke bladzijde hem voor den schuldenaar" van zijn vriend verklaart. »Wat ik bezit, is ook van u . . . . Gij zet uwe weldaden niet op interest; gij deelt uwe gaven uit om niet." [3]) Bij wijze van wederdienst is CALVIJN in de weer om wijn voor DANIEL te koopen, en hij zendt hem den mantel terug, dien hij van hem voor de reis geleend heeft. Vertrouwelijker kan men wel niet met elkander omgaan.

DANIEL geeft zich niet minder. Hij schrijft aan DUCHEMIN en verzoekt hem, met CALVIJN over hem te spreken. »Beveel mij aan hem aan, verzoek ik u, en verzeker hem, dat ik hem niet minder vurig liefheb, dan toen hij mij met broederlijke liefde omringde, en toen ik voor hem een onbegrensde liefde en bewondering gevoelde." [4])

DANIEL veroorloofde zich eenmaal een brief van CALVIJN aan DUCHEMIN te openen. Hij schreef hierover: »Toen ik dien gelezen had, was het mij aangenaam, dat ik de stoutmoedigheid had gehad hem te openen, wijl ik er uit vernam, dat hij weldra hier zou zijn." Men ziet hieruit, welke gevoelens CALVIJN wist in te boezemen!

Hoeveel vertrouwen DANIEL in CALVIJN stelde, blijkt uit het feit, dat hij zijn vriend opdraagt om met zijne zuster, die gereedstaat om non te worden, in vertrouwen te gaan spreken. [5]) CALVIJN beveelt aan DANIEL een geneesheer aan, die hem heeft behandeld, en verzoekt hem, in naam van hunne vriendschap, de hand te bieden en hem zooveel mogelijk te helpen. [6]) DANIEL noemt CALVIJN: »*amice integerrime.*" [7]) CALVIJN betitelt hem met: »*amice incomparabilis, frater et amice integerrime.*" [8])

We zouden wellicht nog een veel schooner tafereel van den vriendenkring van CALVIJN te *Orleans* kunnen ophangen, wanneer wij in plaats

1) Opera, IX, p. 786.
2) Ibid., V, p. 5.
3) Ibid., X*b*, p. 3.
4) Ibid., p. 13.
5) Ibid., p. 9.
6) Ibid., p. 17.
7) Ibid., p. 22.
8) Ibid., p. 6, 26.

van een tiental brieven in het bezit waren van de geheele correspondentie met de vrienden zijner jeugd. Want tot den kring van CALVIJN, DUCHEMIN, CONNAN, DANIEL behoorden vele jongelieden, wier namen alleen bewaard zijn door de groeten die CALVIJN aan hen laat overbrengen. Wij willen er ons toe bepalen een dier namen te vermelden, en wel dien van FRAMBERGE, uit *Orleans* geboortig. CALVIJN draagt DANIEL op, zijne vrienden, en dit niet maar terloops *(vulgariter)*, te groeten; aan één mocht hij het echter niet doen, en wel aan FRAMBERGE, »want ik heb besloten hem tot zijn plicht te brengen door mijn stilzwijgen, nadat ik tevergeefs getracht heb hem door vriendelijkheid op te wekken *(blanditiis elicere)* of hem door het doen van verwijten te laten spreken *(conviciis expromere)*." [1])

Spreekt hier de mensch »die zich nooit in gezelschappen vertoonde, die zich altijd terugtrok, die aan zwaarmoedigheid leed, zich bezighield met hersenschimmen, en die wel medewerkers, welke hem niet mochten tegenspreken, maar geen vrienden had'? Is dit de man met een »hard, heerschzuchtig, scherp" karakter, die, met zijn koud en dor hart, geen zachtheid en teederheid kent, die de wereld is doorgegaan zonder sympathie in te boezemen" . . . .?

KAMPSCHULTE doet eene merkwaardige poging om CALVIJN's karakter recht te doen wedervaren, als hij schrijft: »Meer dan één feit toont ons aan, dat CALVIJN in dien tijd begon (?) zijn vreesachtig, schuchter karakter en zijn somberen ernst af te leggen. (?) Hij werd meer genaakbaar, meer gezellig . . . . Een enkele maal (?) viel een zachte lichtstraal op dat ernstige, sombere leven, dat geheel aan den arbeid en aan de studie gewijd was." [2])

---

1) Opera, V, p 26. Deze achteloosheid schijnt uit het karakter van FRAMBERGE te zijn voortgekomen. CALVIJN zegt in 1539 in zijn brief aan G. DU COSTÉ (waarover wij zullen handelen): „Indien FRAMBERGE niet ontwaakt, moet ik denken, dat hij tot gevoelloosheid is vervallen." Opera, XI, p. 58.

2) KAMPSCHULTE, I, p. 227, 228. Wij moeten G. DU COSTÉ (Lateranus) niet geheel uit het oog verliezen, die domheer van *Bon-Secours*, in 1537, deken en aartsdiaken bij de hoofdkerk van *Orleans*, sedert 1547, geweest is. Wellicht was hij een neef van FRANÇOIS DANIEL. In den brief, dien CALVIJN hem (Sept. 1539) te *Orleans* schreef, wenscht hij hem geluk, dat hij niet behoort tot die luie kanunniken, welke hun leven doorbrengen met eten, drinken, spelen, slapen, en die zich aan de schandelijkste vermaken overgeven CALVIJN zegt, dat dit hem niet verwondert, want hij herinnert zich, dat zijn vriend, in den tijd waarin GOD hem nog niet verlicht had, reeds een afkeer had van dat soort leven, dank zij den bijzonderen adel van zijn karakter *(singulari quadam natura bonitate)*. Maar CALVIJN herinnert hem, dat dit niet voldoende is. Waartoe dient het, voor geleerd gehouden te worden en het niet te zijn? De ware studie moet ons tot twee dingen in staat stellen: ons leven goed aan te stellen, en anderen te helpen. Daartoe behoort men een goed deel van zijn tijd met het onderzoeken van de Heilige Schrift door te brengen. Deze vermaningen hadden niet aanstonds het gewenscht gevolg. Den 26sten Nov. 1559 schrijft CALVIJN aan FRANÇOIS DANIEL: „Wat zal ik zeggen van den vader van *Bon-Repos*, die gerust in het midden van zijn slijk blijft zitten *(in foecibus suis)*?" Toch bleek het, dat het goede zaad in de goede aarde gestrooid was. Bij het begin van de godsdienstoorlogen ging G. DU COSTÉ tot de reformatie over. In November 1562 was hij niet langer abt van *Bon-Repos*. Drie maanden later komt hij voor op de lijst van 142 mannen van *Orleans*, die door het

IV.

LEFRANC is er niet verwonderd over, dat CALVIJN zooveel vriendschap heeft gesloten, maar wel kan hij zich niet begrijpen, dat hij op zijne vrienden niet meer invloed oefende. CALVIJN, die overal waar hij kwam de menschen met zich medesleepte, vond bij hen geen steun.

Men kan dan ook zeggen, dat dit feit in zijn leven bijna eene uitzondering is, daar zijne vroegere meesters, en de meeste kameraden uit zijne jeugd, zooals TILLET, MONTMOR, COP, om er slechts eenigen te noemen, en vooral zijne landslieden, de een na den ander zijne leerstellingen aannamen." 1) DUCHEMIN werd kanunnik te *Le Mons*. 2) CONNAN, na te *Orleans* en te *Bourges* gestudeerd te hebben, begaf zich naar *Parijs*, waar hem een schitterende loopbaan als overheidspersoon en als geleerde wachtte. DANIEL bleef in *Orleans*, werd daar baljuw, administrateur van *Saint Benoît*, bij *Orleans*.

CALVIJN gevoelde zich in den loop der tijden aan zijn vriendenkring en aan *Orleans* gebonden. Het gebeurde in 1539, dat twee jongelieden, zonder voorkennis van hunne ouders, *Orleans* verlieten om zich naar *Straatsburg*, waar CALVIJN vertoefde, te begeven. Aanstonds wordt er aan CALVIJN geschreven; hij moet die zaak in orde brengen. 3) Naar zijne gewoonte daalt hij daarbij tot de kleinste bijzonderheden af, en zendt

---

Gerechtshof van *Parijs* veroordeeld waren om opgehangen te worden wijl zij Hugenoten waren. Wij weten, dat hij in 1565 stierf. (HERMINJARD, VI, p. 7—12.)

1) LEFRANC, p. 76.

2) Na dit ambt te hebben aanvaard, raadpleegde hij CALVIJN, welke houding hij moest aannemen tegenover het bijgeloof dat hij overal op zijn weg vond. CALVIJN, die zich toen in *Italië* bevond, antwoordde hem in een levendig betoog, dat wij nog altijd bezitten onder den titel: „Hoe men de paapsche ceremoniën en bijgeloovigheden moet mijden en ontvluchten en over de ware uitoefening van den Christelijken Godsdienst." Dit is de eerste van de Epistolae duae, te *Basel* gedrukt (Maart 1537). De tweede brief was gericht aan G. ROUSSEL, die pas tot bisschop benoemd was. (Opera, V, p. 233. Opuscules, p. 57.) Wij lezen daarin: „En nu, mijn lieve vriend, wend ik mij tot u, hoewel gij uit u zelven verstaat, welke raad u moet gegeven worden.... Maar opdat ik u in niets zou schuldig blijven bij uw smartelijken strijd, zal ik u kortelijk den vorm en den regel van uw ambt uiteenzetten, daar gij in uwe brieven van mij verlangt, dat ik dat schriftelijk doen zal.... Denk er in de eerste plaats aan, dat het u ten eenen male verboden is, deel te nemen aan de heiligschennis van de mis...." (Opuscules, I, p. 92.) Dit betoog werkte niet veel uit. In zijn brief van Sept. 1539, gericht aan den kanunnik G. DU COSTÉ, te *Orleans*, rangschikt CALVIJN DUCHEMIN met FRAMBERGE onder hen, die eerst wel veel van zich deden verwachten, maar die later zich in slaap lieten wiegen. Het schijnt, dat DUCHEMIN bezweken is voor den invloed van zijne moeder; althans, men denkt, dat CALVIJN dit heeft uitgedrukt. Maar de overschrijver, PIERRE DANIEL, wien wij het danken, heeft de zinsnede die daarop betrekking heeft weggelaten, zich tot de volgende noot aan den rand bepalende: „Hier ontbreekt een zinsnede, betrekking hebbende op FRAMBERGE en N. D., die niet naar zijne moeder moest luisteren wanneer zij haar zoon wil nopen tot het eeren van het bijgeloof" *(ad superstitionem colendam)*. HERMINJARD, VI, p. 9. Opera, XI, p. 57.

3) Wij komen hier te weten, dat nog een ander inwoner van *Orleans* tot CALVIJN in betrekking stond. Het is JEAN TRUCHON, doctor-regent bij de Rechtsgeleerde faculteit, en die CALVIJN ongetwijfeld te *Parijs* gekend had, waar hij eenigen tijd op het college van *La Marche* les gegeven had. HERMINJARD, VI, p. 10, noot 9.

aan den kanunnik van de *Bon-Repos*, met zijne inlichtingen, zijn antwoord aan den kardinaal SADOLET. De kanunnik moet den brief, na lezing, aan FRAMBERGE en FRANÇOIS DANIEL mededeelen.

CALVIJN bleef voortdurend in briefwisseling met FRANÇOIS DANIEL, getuige de brief van 13 October 1536, geteekend met den aangenomen naam van MARTIANUS LUCANIUS. Hij verontschuldigt zich daarin, dat hij sedert drie maanden niet geschreven heeft, en zoekt de lange en hevige verwijten *(longam clamosamque accusationem)* te voorkomen, die DANIEL naar gewoonte *(pro veteri tua consuetudine)* doen zal. Er was echter in die drie maanden heel wat gebeurd: zijne reis en aankomst te *Genève*, verandering van plannen, ziekte, dispuut te *Lausanne* . . . . Hij schrijft nu uit *Lausanne*; weldra zal hij opnieuw de pen opvatten. Ten slotte verzoekt hij, zijne groeten over te brengen aan de moeder van DANIEL zijne zuster, zijne vrouw, zijn neef, en al de anderen. [1])

Lange jaren daarna wordt de briefwisseling drukker en inniger dan ooit. FRANÇOIS DANIEL, zoon van FRANÇOIS DANIEL, die de beste godsdienstige gedachten van zijn vader heeft overgenomen, toonde een innige begeerte om in de Godgeleerdheid te studeeren. Hij ontvluchtte *Orleans*, gelijk de twee jongelieden waarvan wij zooeven spraken, om bij CALVIJN te *Genève* te zijn. De reformator nam hem onder zijne hoede, zorg dragende aan zijn vader te schrijven; hij verklaart daarbij, »dat de vluchteling niet uit lichtzinnigheid handelde, maar de vreeze GODS had hem gedwongen de bijgeloovigheden te ontvlieden, waardoor GOD beleedigd wordt". »Gij moet niet droevig zijn," zoo zegt CALVIJN, »omdat het gezag van GOD gesteld is boven hetgeen u behaagt."

Bovendien vraagt CALVIJN den vader, of hetgeen zijn zoon gedaan heeft, niet door hem zelven sedert langen tijd moest gedaan zijn? »Ik twijfel er niet aan, dat gij over zijn vertrek boos zijt geworden, daar gij gedwarsboomd zijt in zake de richting die gij hem wildet laten volgen. Maar ik verzoek u uwe hartstochten niet zoozeer bot te vieren, dat gij niet in staat zijt om datgene, wat hij gedaan heeft, goed te achten, indien het van GOD is. Indien gij zulk een moed gehad hadt, om u van uw plicht te kwijten, zoudt gij hem reeds lang geleden den weg gewezen hebben. Maar indien gij koud zijt en traag om te komen uit den poel waarin gij gedompeld zijt, benijd dan ten minste uwe kinderen niet, indien GOD ze daaruit verlost; maar neem aanleiding uit hun voorbeeld, om u op te wekken, opdat gij alle pogingen in het werk gaat stellen om er uit verlost te worden." [2])

Hieruit kan men zien, dat FRANÇOIS DANIEL behoorde tot de groep humanisten, die de denkbeelden van LE FÈVRE aankleefden, toen LE FÈVRE zelf er reeds mede gebroken had, en die, ofschoon zij niet meer Roomsch waren, den moed niet hadden om Gereformeerd te worden.

Maar al werd CALVIJN hierdoor in zijne verwachtingen teleurgesteld, zijne genegenheid bleef dezelfde. Als er jaren verloopen zijn, is hij nog altijd bereid om dit metterdaad te toonen. Immers heeft hij den zoon van zijn vriend als een vader ontvangen. Ook schrijft hij:

---

1) HERMINJARD, IV, p. 86.

2) 15 Juli 1559. Opera, XVII, p. 585.

»Hij heeft van mij nog geen ondersteuning ontvangen, hoewel het er niet aan gelegen heeft dat ik het hem niet van harte, uit liefde voor u, heb aangeboden; ook zal ik altijd hiertoe bereid gevonden worden, naarmate mijn klein vermogen het zal gedoogen. Maar boven alles wensch ik, dat gij met den stap dien uw zoon gedaan heeft, vrede hebt. Hij heeft u niet verlaten op de manier van een liederlijken knaap; maar omdat hij lust gehad heeft GOD te gehoorzamen, moet gij er genoegen mede nemen. Dit verzoek ik u zeer vriendelijk." [1])

Onder aan den brief staat: »Uw nederige broeder en vriend, die geheel de uwe is. CHARLES D'ESPEVILLE. Aan Mijnheer en mijn broeder, Mijnheer den baljuw van het kapittel."

Bij het woord baljuw zette hij een verwijzingsteeken, terwijl onder dat teeken geschreven staat: *κατ' ἐξοχήν* (bij uitnemendheid). [2])

Het bleek, dat CALVIJN de rechte snaar had aangeroerd. Een volgende brief van 27 December 1559 bewijst dit. Daarin zegt CALVIJN, dat het hem verheugt dat FRANÇOIS DANIEL aan zijn dringend verzoek gehoor heeft gegeven, door zijn zoon te vergeven, en dat hij aldus de aangename herinnering *(suavem memoriam)* aan hun oude vriendschap heeft verlevendigd. Ook schemert in het schrijven door, met welk een teedere zorg hij over den jongen DANIEL blijft waken. Deze had toch, in weerwil van het verlangen van zijn vader, geen lust om in de rechten te studeeren. CALVIJN heeft hem op zijn plicht gewezen, en hem doen verstaan, dat wanneer hij nog langer tegenstreefde, het verwijt van ondankbaarheid hem zou treffen. Deze bemoeiingen van CALVIJN waren niet vergeefsch geweest, want de jongeling beloofde, dat hij alles zou doen, wat CALVIJN in naam van zijn vader hem oplegde.

Maar na aldus het vaderlijk gezag gehandhaafd te hebben, komt CALVIJN met teedere kieschheid voor den jongen DANIEL op. Deze is overwonnen, zegt hij, maar niet overeenkomstig zijn zin *(invitus)*. »Ik kan het u niet ontveinzen.... En gij weet, hoe moeilijk het is een natuurlijke neiging te dwingen." Maar zooveel zijne bezigheden het toelaten, en indien hij te langzaam vordert, zal hij naar omstandigheden handelen. Het voornaamste waar het op aankomt, voor welke loopbaan hij zich ook voorbereidt, is, dat het jongmensch zich in de vreeze GODS goed oefent. Inmiddels zal CALVIJN hem elke maand het hem toegelegde geld geven, en daar men hem te *Lyon* den rok, dien hij te huis droeg, ontstolen heeft, heeft hij er een voor een matigen prijs gekocht, die voor den winter warm genoeg is.

Hoe vaderlijk en practisch! Hoe denkt CALVIJN aan allerlei kleinigheden! Wat moet DANIEL gevoeld hebben, toen hij hem in naam van die teedere zorg toeroept, terwijl hij hem de lang vervlogen dagen in herinnering brengt: »Dat het GODE behage, dat gij nog eens bevrijd wordt van de banden die u nog gebonden houden!"

Het is alsof de oude maar onvermoeide strijder weer jong wordt. Hij gaat aan al zijn oude vrienden denken, alsof hij *Orleans* nog slechts

1) Opera, XVII, p 586.

2) Men vergelijke: Etude littéraire et historique sur Pierre Daniel d'Orléans, door prof. HAGEN, van *Bern*, uit het Duitsch vertaald door PAUL DE FÉLICE, predikant, met een inleiding en een aanhangsel, 1876, p. 41.

kort geleden verlaten heeft. »Wat onze FRAMBERGE aangaat," zoo gaat hij voort, »wijl het mij onmogelijk is hem anders te helpen, wat zijn eeuwig heil aangaat, zoo bid en vraag ik voor hem een wijzer geest, opdat hij niet altijd in zijn vuil blijve zitten." Hij doelt hier op de Roomsche praktijken, terwijl aan het slot van zijn schrijven te lezen is: »GOD regeere u allen door Zijn Geest, beware en ondersteune u door Zijn kracht, verrijke u met Zijn hemelsche gaven, en schenke u en uwe familie steeds meer Zijn zegen." — »Vaarwel, nogmaals vaarwel, uitnemende man, en altijd dierbare vriend!" Het is, alsof CALVIJN niet kan uitscheiden.

Eenige maanden later kwam de zoon van DANIEL, op verlangen van zijn vader, met een zijner neven in *Frankrijk* terug. CALVIJN gaf hem een brief mede, waarin hij raadgevingen omtrent de door hem te volgen studiën mededeelt. Daaruit blijkt, dat het CALVIJN niet aan opvoedkundigen tact ontbrak. »Het is van belang," zoo schrijft hij aan den vader, »dat de geest van het jongmensch zich door zijn beweeglijkheid niet nu eens op dit, dan weder op dat werpe *(ne sua agilitate huc et illuç feratur)*. Hij moet zich op dezelfde studie toeleggen en trachten zich daarin een gezonde kennis te verwerven, in plaats van het eene onderwerp na het andere onder handen te nemen en daardoor met het uiterst van de lippen een weinig van alle wetenschappen te proeven *(ex singulis artibus aliquid leviter gustando)*. Overigens heeft CALVIJN goede hoop. Het jongmensch is zeer scherpzinnig *(pollet acumine)*; te gelijker tijd is hij bescheiden, en heeft, in de enkele maanden die hij te *Genève* doorbracht, zekere bezadigdheid verkregen.

Ten slotte doet hij rekenschap van het hem toegezonden geld. Hij heeft het besteed gelijk hem opgedragen was, maar hij verontschuldigt zich, dat hij het aangenomen heeft. Indien hij een weinig rijker ware geweest *(paulo locupletior)*, zou hij geen penning in ontvangst genomen hebben. »Houd u overtuigd, dat ik de uwe ben, en dat het weinige wat ik bezit *(quantulumque habeo)* altijd ter beschikking van u en de uwen zijn zal." Te gelijk maakt hij van de gelegenheid gebruik om een voornemen, dat hij dikwijls opgevat heeft, ten uitvoer te brengen, en zendt hij enkele *Henri's* 1) *(singulas Henricos)* aan de twee dochters van DANIEL, »opdat ten minste tot haar het zwakke bewijs van zijn erkentelijkheid kome. *Vale eximie vir et integerrime frater*. Vele groeten aan de vrienden." 2)

DANIEL antwoordt den 31sten Mei 1560, dat zijn zoon, dank zij zijne vermaningen *(tuo maxime hortatu)*, zich met de borst is gaan toeleggen op de studie van de rechten. »Houd u wel overtuigd," voegt hij er aan toe, »dat gij geen vriend hebt, die met meer trouw en ijver de vriendschap blijft koesteren welke wij in onze jeugd hebben gesloten."

Er zijn nog twee brieven van den jongen DANIEL. Zij bewijzen, hoezeer de geheele familie aan CALVIJN gehecht was. CALVIJN blijft trots alles de geliefde vriend, wiens raad telkens gevraagd wordt. De vader verwijst zijn zoon naar CALVIJN, om hem te vragen hoe hij te handelen heeft

1) Een Fransch goudstuk.

2) 12 Febr. 1560. Opera, XVIII, p. 16, 17.

(saepius instigatus a patre), en dit terwijl het te nemen besluit over zijn toekomst zal beslissen. DANIEL, de vader, wil niet, dat zijn zoon in de Godgeleerdheid zal studeeren, en DANIEL, de zoon, wil niet hooren van studeeren in de rechtsgeleerdheid. Openhartig legt het jongmensch zijn verlangen en tweestrijd bloot.

Hij verzoekt CALVIJN hem te helpen door aan zijn vader te schrijven, en hem te gelijk twee exemplaren van de *Christelijke Institutie*, één voor zijn vader en één voor hem, te zenden. Hij verwacht veel van CALVIJN's tusschenkomst en zegt: »Mijn vader brandt zoo van verlangen om u te zien, dat hij op het punt staat aan mijn verzoek en raad gehoor te geven, door u te gaan bezoeken.... Wellicht zult gij hem binnen drie maanden zien.... wel reeds grijs, maar toch eene betere gezondheid dan gij genietend." [1])

Deze vriendschap heeft onze reformator zijn geheele leven aangehouden. LEFRANC zegt daarvan: »Hoe treffend is deze briefwisseling, waarin de ernstige hervormer een toegenegenheid en een beminnelijke goedhartigheid toont, die men niet bij hem zou verwachten..." Deze briefwisseling doet ons CALVIJN inderdaad kennen in zijn liefderijkheid en teederheid, welke eigenschappen men hem al te dikwijls, op het voetspoor van BOLSEC en AUDIN, heeft ontzegd." [2])

De laatstgenoemden hebben CALVIJN voorgesteld als een man zonder hart; wij weten nu, dat het tegenovergestelde uit de stukken blijkt.

1) 6 April 1561. Ibid., p. 414—416. De andere brief is van 2 Aug. Ibid., p. 589.

2) LEFRANC, p. 77.

VIJFDE HOOFDSTUK.

BOURGES.

I. De Universiteit. II. Alciat, hervormer van het recht en hoogleeraar van Calvijn. III. De groote Protestantsche school.

EZA deelt ons mede, waarom CALVIJN van *Orleans* naar *Bourges* toog. Hij schrijft: »De hoogeschool van *Bourges* was toen zeer vermaard door den voortreffelijken rechtsgeleerde ANDRÉ ALCIAT, die daar toen onderwijs gaf. CALVIJN vond het raadzaam, dezen te gaan hooren." 1)

Op welk tijdstip veranderde CALVIJN van universiteit? Het is bekend, dat ALCIAT den 19den April 1529 zijn eerste college te *Bourges* gaf. Zeker is CALVIJN niet aanstonds naar *Bourges* vertrokken, want het gerucht van de uitnemendheid van het onderwijs van ALCIAT moest eerst tot hem gekomen zijn. Bovendien, een student als CALVIJN ging er niet gemakkelijk toe over om midden in den halfjaarlijkschen cursus zijne studiën af te breken. Het is dus waarschijnlijk, dat hij bij den aanvang van den nieuwen cursus, na de September-vacantie of na de *vendanges* 2) (wijnoogst), met zijn vriend DANIEL naar *Bourges* gegaan is. De eerste brief,

1) Leven van Calvijn, 2de uitgaaf, p. 55.

2) A. FRANKLIN, La vie privée d'autrefois, Ecoles et collèges, p. 34. RAYNAL, Histoire du Berry, III, p. 395.

dien CALVIJN van uit genoemde universiteit geschreven heeft en waarvan een afschrift bewaard bleef, is gedateerd: *Meillant,*[1]) 6 September 1530. Hij is gericht aan zijn vriend FRANÇOIS DANIEL, dien hij den geleenden reismantel terugzendt. Hij had dus pas zijn vriend verlaten en maakte gebruik van de vacantie van 1530, om eenige dagen buiten door te brengen.

I.

Een oud schrijver zegt: »Men kan de stad *Bourges Kirjath-Séphèr*, d. w. z. stad van wetenschap,[2]) noemen, evenals het beroemde *Debir* in het land *Kanaän.*[3]) Dit beteekent, dat *Bourges* eene beroemde universiteit bezat.

Zij werd in 1463 gesticht, nadat de beoefening der wetenschap uit haar eerste toevluchtsoord, de kloosters, naar haar tweede schuilplaats, de faculteiten, was overgegaan.

In de 12de eeuw hadden alleen *Parijs*, *Bologne*, *Salerno* het privilege van eene universiteit te bezitten; daarop werden in de 13de eeuw tien universiteiten (o. a. te *Toulouse* en te *Montpellier)* gesticht; vervolgens komen er in de 14de eeuw nog zeventien bij, waarbij *Orleans;* dertig ontstaan er in de 15de eeuw, waartoe *Poitiers* en *Bourges* te rekenen zijn.

De stichtingsbrieven van de universiteit te *Bourges* zijn door koning LODEWIJK XI onderteekend, die daarin zegt, dat hij de stad met een hoogeschool begiftigde, omdat hij daarin het levenslicht aanschouwde en den doop ontving. Maar in dien tijd was de Koning alleen niet bij machte een universiteit te stichten; de goedkeuring van den paus moest verkregen worden. Deze werd in 1464 door PAULUS II gegeven.

Het is te begrijpen, dat de genabuurde universiteiten de jongere zusters niet met vriendelijke oogen aanzagen. Zoo was men te *Orleans* en te *Parijs* er niet over gesticht, dat te *Bourges* een nieuwe universiteit gegrondvest was, en men voerde daarvoor den volgenden grond aan. »Te *Bourges,*" zeide men, »ontbreken de vier elementen: vooreerst is de grond er zeer mager, ze grenst aan *Sologne;* ten tweede is er een klein riviertje, de *Saint-Marcel,* zoodat er gebrek aan water is; ten derde is *Bourges* omringd door moerassen, die er de lucht bederven, zoodat er gebrek is aan goede lucht; ten vierde is er gebrek aan vuur, omdat men het hout van verre per kar moet halen." Maar LODEWIJK XI hield voet bij stuk, en dwong het Gerechtshof[4]) om toe te geven.

---

1) *Meillant* was op de grenzen van de provinciën *Berry* en *Bourbonnais* gelegen en behoorde aan den kardinaal D'AMBOISE, die daar pas zijn beroemd kasteel had laten bouwen. RAYNAL, III, p. 272.

2) Letterlijk: Stad van het boek of van het schrijven. [Vert.]

3) Histoire de Berry, par Gaspard Thaumas de la Thaumassière réimprimée de l'édition de 1689, en 1883, par a Revue du Berry, p.144.

4) Wij vertaalden het woord Parlement in den regel met „Gerechtshof", omdat dit woord beter de werkzaamheden van dit lichaam uitdrukt dan „Parlement", waarbij men aan eene volksvertegenwoordiging denkt. Dr. J. A. WIJNNE schreef omtrent het ontstaan van het Parijsche Parlement of Gerechtshof: „Sedert den tijd van PHILIPS AUGUSTUS had men in

Dientengevolge werd de universiteit reeds den 9den Maart 1467 met groote plechtigheid in de eetzaal van de Jacobijnen [1]) geopend.

Ééne zaak was het eigenaardig kenmerk van deze school. Volgens den stichtingsbrief van LODEWIJK XI was zij een lichaam, dat niet, gelijk te *Parijs*, door de meesters gevormd werd, maar door de studenten, gelijk in *Italië*. Daarom kon de vijfde rector eenvoudig candidaat in de rechten zijn. De studenten maakten zelfs een statuut, waarbij de doctoren van het rectoraat uitgesloten waren. Toen in het begin van de 16de eeuw een beroemd hoogleeraar tot dat ambt geroepen was, had hij een vrijstelling noodig om het te kunnen aanvaarden. Wellicht kan het feit, dat onder de studenten dikwijls bejaarde lieden waren, die reeds kerkelijke of staatsambten bekleedden, dezen toestand verklaren of misschien nog onverklaarbaarder maken.

Wat hiervan zij, de nieuwe school scheen, na eenigen bloei, ten doode opgeschreven, waarom men in het begin der 16de eeuw er aan denken moest haar te reformeeren. Gelukkig, dat op 11 October 1517 het hertogdom van *Berry* door FRANS I gegeven werd aan zijne zuster, de hertogin van *Alençon*, de aanstaande koningin van *Navarre*. Een nieuw tijdperk werd voor het land en voor de stad geopend; *Bourges* werd een soort *Nérac* of *Ferrare*. MARGUERITE, eene vrouw die evenzeer de beoefening der letteren als de ware vreeze GODS zocht te bevorderen, wist geleerden en vervolgden naar *Bourges* te lokken; in het bijzonder zorgde zij er voor, dat de groote mannen daarheen kwamen, die den roem der rechtsgeleerde faculteit wijd en zijd zouden bekend doen worden.

PANTAGRUEL zelfs moest aan *Bourges*, op zijn manier, den tol van zijn eerbied betalen. »Hij kwam aldus te *Bourges*," zegt RABELAIS, [2]) »waar

---

Frankrijk, behalve 's konings gewonen raad, een anderen bijzonderen raad of hof, waarin slechts zes aartsbisschoppen en bisschoppen, alsmede drie hertogen en drie graven zitting hadden. Deze twaalf personen, wier aantal later toenam, voerden den titel van pairs, d. i. paren of gelijken.

„Zij zelven stonden alleen voor dit hof, naar hen het „hof der pairs" genoemd, terecht, en bekleedden ook in den gewonen raad de eerste plaatsen. Bij 't aangroeien van 't getal der zaken, waarin men recht had te spreken, bleek het hoe langer hoe meer, dat vele leden van den gewonen raad noch de kennis, noch den noodigen tijd hadden om het werk naar behooren te vervullen. Daarom riep PHILIPS AUGUSTUS bovendien eenige rechtsgeleerden in dien raad.

„Zeer verdienstelijk maakte zich de kleinzoon van PHILIPS II AUGUSTUS, LODEWIJK IX of DE HEILIGE (1226—1270), jegens zijn volk, door hetgeen hij voor de rechtspleging deed. Hij begon het vuistrecht in *Frankrijk* te beperken, en verbood op zijne domeinen den gerechtelijken tweestrijd. Het aantal rechtsgeleerden in zijn raad breidde hij aanmerkelijk uit. Van dezen tijd af droeg die raad bij uitsluiting den naam *parlement*, welke benaming tot dusver in 't algemeen werd toegepast op elke vergadering, die door den koning werd bijeengeroepen, om over regeeringsaangelegenheden te worden geraadpleegd." [Vert.]

1) De Dominicaner monniken werden in dien tijd ook wel Jacobijnen genoemd. [Vert.]

2) RABELAIS was een monnik, die in het begin van de 16de eeuw tot de Franciscaner orde behoorde. Hij ging over tot de orde der Benedictijnen, maar bleef ook daar niet bij; hij hing zijn monnikspij aan den kapstok en ging de beroemdste universiteiten bezoeken.

hij lang studeerde en veel van de faculteit der rechtsgeleerdheid genoot. En hij zeide ettelijke malen, dat de wetboeken hem toeschenen een rok van schitterend en bij uitstek kostbaar goud te zijn, die geborduurd werden door m. . . , want, zeide hij, »er zijn in de wereld geen schooner, fraaier, sierlijker boeken dan de teksten der Pandecten, [1]) maar het borduursel, waarvan het voorzien is, te weten de verklaring van ACCURSE, is zoo vuil, zoo schandelijk en stinkend, dat het slechts drek en vuilnis is." [2])

II.

Hij, die de rechtsgeleerde uitlegkunde van het vuil en den drek waarvan RABELAIS spreekt, zou reinigen, was de nieuwe hoogleeraar van *Bourges*, dien een van de schepenen der stad, in 1529, uit *Avignon* ging halen: ANDRÉ ALCIAT. Hij was in 1492 te *Milaan* geboren, en had reeds een Europeesche vermaardheid. »Zijn grootste verdienste bestond in de vereeniging van een zeer ontwikkelden zin voor het recht met de historische en letterkundige bekwaamheden van een echt humanist." [3]) Deze twee eigenschappen stelden hem in staat de rechtsgeleerdheid te ontdoen van barbaarschheid, waardoor hij zich den eerenaam van grondlegger der historische school verwierf.

Op Maandag 29 April 1529, te zeven uur des morgens, gaf ALCIAT zijn eerste college. CALVIJN was daar niet bij; maar wel was hij tegenwoordig, toen er iets plaats had, dat LECOULTRE een werkstaking [4]) van studenten genoemd heeft. Misschien nam CALVIJN er zelfs deel aan. De feiten waren de volgende.

Het schijnt, dat ALCIAT anders sprak dan hij schreef; de reformatie, die hij begonnen was, had hij in zijn boeken bepleit, zonder dat zijn colleges bewezen, dat hij de uitgesproken beginselen in toepassing wilde brengen.

Hij vergezelde in zijn qualiteit van geneesheer den kardinaal DU BELLAY naar *Rome*, waar hij bij paus PAULUS III zeer gezien was. In *Frankrijk* genoot hij de gunst zoowel van koning FRANS I als van HENDRIK II. Hij werd in 1550 benoemd tot pastoor van *Meudon*, doch waarschijnlijk heeft hij nooit als zoodanig dienst gedaan. Hij stierf in 1553.

RABELAIS schreef den roman: Gargantua et Pantagruel. Een van de hoofdpersonen is PANURGE. Deze weet niet, of hij al dan niet in het huwelijk zal treden. Het orakel van de *Dive Bouteille* (goddelijke flesch) moet deze vraag beantwoorden. Men gaat het zoeken, en landt bij onderscheidene eilanden aan, wier allegorische namen instellingen, lichamen en personen voorstellen, die RABELAIS in een bespottelijk daglicht wil plaatsen.

De humanistische gedachte, dat de mensch naar de natuur moet leven, en dat hij dan gelukkig en deugdzaam zijn zal, heeft RABELAIS in zijn Gargantua et Pantagruel zoeken uit te werken. Op grond van zijn humanisme was hij evenzeer een fel tegenstander van CALVIJN als de bittere bestrijder van de Parijsche *Sorbonne* en van de middeneeuwsche scholastiek. [Vert.]

1) Op last van keizer JUSTINIANUS werden de Romeinsche wetten verzameld. Die verzameling noemt men de *Pandekten*. [Vert.]

2) Oeuvres de Rabelais, II, 5.

3) HENRI LECOULTRE, Mélanges, p. 70.

4) Ibid., Un grève d'étudiants au XVIe siècle, p. 69.

In zijn lessen volgde hij de sleur, door zich met allerlei onbelangrijke bijzonderheden in te laten, daarbij een meer dan gebrekkig Latijn sprekende. De studenten, die toegestroomd waren om zijn lessen te volgen, gevoelden zich teleurgesteld, en zich niet meer in de collegekamer vertoonende, verzochten zij hem, zijn onderwijs te veranderen. ALCIAT heeft een merkwaardig verhaal van zijn onderhoud met de werkstakende studenten gegeven, dat geen getuigenis geeft van de bescheidenheid van den hooggeleerde. Men verzocht hem, in plaats van zijn boersche taal een sierlijke spreekwijze te gebruiken, want »men moet, als men verkeert in het midden van die menigte boeken en hoogleeraren, wel een groot Beotiër en een botterik wezen, wanneer men dan nog middelmatig is in de beoefening der letteren."

Wat de eigenlijke zaak aangaat, verlangden de studenten, dat men hun voortdurende wederleggingen en eindelooze discussiën zou besparen. Zij wilden niet, dat men »de mannen die komijnzaad nog eens splitsen", »de graveerders op waterkers", en hen die »om niets likken", navolgt. Die menschen brengen geheele weken door met het uiteenzetten hunner bespiegelingen; »wat u betreft, wij verzoeken u, in elk college de conclusie van minstens twintig wetten te behandelen. Gedurende een geheel jaar leggen zij vier tot zes wetten uit; verklaar ons een honderdtal en verklaar ons zooveel geheele boeken van de Digesten, [1]) met al hunne hoofdstukken, dat deze ons de wetten verklaren. Want wat kunnen wij dien doctoren, die over een enkel hoofdstuk drie maanden zweeten, anders zeggen dan hetgeen de Lacedemoniërs aan de deputatie van die van *Samos* antwoordden, zeggende: »O, Samiënzers, uwe redevoering was zoo woordenrijk, dat wij het eerste deel er van vergeten hebben, waaruit volgt, dat wij het tweede niet goed begrijpen." [2])

Wellicht heeft ALCIAT zelf de werkstaking, die hij met zooveel welgevallen verhaalt, uitgelokt. Misschien heeft hij zich willen laten dwingen, om aldus aan de sleur en aan den nijd te ontkomen. Dit is zeker, dat hij de schuld van de beweging op rekening stelde van »de leiding van zekere hoofden, die veel gezag onder hen hadden".

Zou CALVIJN een van die hoofden geweest zijn? »Het kan zeer goed aldus geweest zijn," antwoordt LECOULTRE. »Indien hij op dat oogenblik tot de studenten van ALCIAT behoord heeft, zal hij de hoofdrol in deze zaak gespeeld hebben. Want sedert zijne jeugd heeft hij in alle kringen waartoe hij behoorde, niettegenstaande hij het zelf niet zocht en ofschoon hij liever op den achtergrond bleef, zich als een leider doen kennen." [3]) Daarom verwondert het ons niet, dat wij hem weldra aantreffen als procureur. De officieele leiders begonnen steeds met officieuze aanvoerders te zijn.

CALVIJN was wel degelijk op dat oogenblik te *Bourges* tegenwoordig, wijl hij zich daaruit in het begin van September 1530 verwijderde, en de werkstaking plaats gehad heeft tusschen 29 April 1529 (den dag

1) Onder *Digesten* heeft men de *Pandecten*, de verzameling van Romeinsche wetten, te verstaan. [Vert.]

2) LECOULTRE, p. 77.

3) Ibid., p. 71.

van de komst van ALCIAT te *Bourges)* en den 1sten September 1530 (de datum van het verhaal van ALCIAT). [1])

Jammer genoeg werden de groote hoedanigheden van ALCIAT door enkele gebreken in de schaduw gesteld. De hervormer van het recht wordt als een dikke, groote man en als een lekkerbek voorgesteld. Sommigen zeiden, dat hij onverzadigbaar was wanneer het op eten aankwam; anderen beweerden, dat zijn gouddorst geen grenzen kende. [2])

Nauwelijks had hij een leerstoel bezet, of de begeerige Italiaan wist zijn inkomsten te vermeerderen, of liever, hij zocht elders een meer winstgevenden post te krijgen. Daaruit kon men verklaren, dat hij dikwijls van woonplaats veranderde. Bij zijn traktement van 600 gouden kronen, liet hij zich nog 300 kronen geven. en hij moest zelf zeggen, dat nog nooit een hoogleeraar van zijn leeftijd zoo hoog bezoldigd was geweest als hij. Dit verhinderde hem echter niet, steeds grooter sommen te eischen van hen, aan wie hij de graden van »bachelier, licencié, docteur" verleende. In plaats van met de gebruikelijke drie of vier kronen tevreden te zijn, vroeg hij er vijftig, zelfs honderd. Middelerwijl dong hij naar een professoraat in *Italië.* Het is niet onwaarschijnlijk, dat alleen de hoop om meer geld te kunnen maken, hem dreef om in 1533 *Bourges* steelsgewijs te verlaten.

III.

In het karakter van ALCIAT ligt de verklaring van een feit, dat bij den eersten aanblik ons verwondert, namelijk, dat CALVIJN zijn pen gescherpt heeft om zijn professor aan te vallen. Wel heeft CALVIJN aan de talenten van dien hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid alle recht doen wedervaren. In zijn brief aan zijn vriend CONNAN verklaarde hij zelfs, dat ALCIAT zooveel liefde voor de waarheid had, dat hij ongetwijfeld zijn gezag niet zou laten gelden om haar te doen miskennen. Maar ten slotte keerde hij zich van hem af, en nam een geschrift, dat onder den naam van ALBUCIUS ALCIAT zocht te verdedigen, geducht onder handen. Hij liet zelfs doorschemeren, dat hij begreep dat ALBUCIUS en ALCIAT dezelfde persoon waren. [3])

---

1) Het verhaal is te vinden in de opdracht van het werk: In Codicis Justinianei et Decretalium Gregorii IX titulos aliquot commentaria LECOULTRE, p. 71.

2) BAYLE, Dictionnaire, artikel ALCIAT. Men leest in CHRISTIE (Etienne Dolet, traduction STRYENSKY, 1886, p. 149): „ALCIAT had in dien tijd een grooter naam dan iemand anders van zijn tijdgenooten (een naam, die, naar mijn inzicht, niet evenredig was aan zijn werkelijke verdiensten) als hoogleeraar in het burgerlijk recht en als commentator PANCIROLI, die hem zeer goed kende, geeft van hem de volgende beschrijving: „Hij was een corpulent man met een groote lichaamsgestalte, die zeer begeerig was naar goud en nog meer naar eten *(auri avidus et cibi avidior).*

3) „Een zekere, ik weet niet welke, ALBUCIUS... Als iemand in plaats van ALBUCIUS ALCIAT ging schrijven, zou ik hem niet durven teughouden." Préface, Opera, IX, p. 785.

Dat CALVIJN's gevoelen omtrent ALCIAT veranderde en dat ten gevolge daarvan ook zijn houding tegenover dien hoogleeraar gewijzigd werd, wordt bevestigd door de verhandeling van DUCHEMIN, een geschrift waarin de brief van onzen reformator als voorbericht dienst doet.

Deze verhandeling is opgedragen aan CLAUDE D'HANGEST en aan ANTOINE DE LALAING. DUCHEMIN bespreekt daarin in rechtsgeleerde termen een zuivere rechtsquaestie, en richt zich daarbij, gelijk CALVIJN het uitdrukt, »niet tot de oningewijden, maar tot hen die reeds genoegzaam tot de geheimen van het recht zijn doorgedrongen".

Hij grijpt echter ook de gelegenheid aan, om te laten uitkomen, dat hij ALCIAT van onoprechtheid en gebrek aan nederigheid verdenkt. Hij verwijt hem ook, dat hij zich achter een verdichten naam heeft verscholen. »Maar ik moet zwijgen," voegt hij er aan toe; »hetgeen ik weet, mag ik niet weten." En na te hebben aangetoond, dat ALBUCIUS niemand anders is dan ALCIAT zelf, spreekt hij ALBUCIUS aldus aan:

»Gij ziet, gij hebt niets te antwoorden. Gij hebt geen gronden en geen bewijzen, maar gij houdt meer van lasteren dan van zwijgen. Gij meent, dat ALCIAT te groot, te beroemd is om berispt te worden of om voor iemand, wie hij ook zijn moge, uit den weg te gaan. Gij dwaalt. Zij, die aldus zich bedriegen, moeten gewaarschuwd worden, opdat zij zich verbeteren. . ." [1])

Het is niet te verwonderen, dat ALCIAT geprikkeld was, omdat men hem doorkeken en hem aldus aangedurfd had, en dat hij daarom met verdubbelde woede op L'ESTOILE en zijn verdedigers aanviel. Maar CALVIJN toonde, dat hij mans genoeg was om »den vijand van zijne vrienden" [2]) te wederstaan. In zijn boek *De Clementia* critiseerde hij hem onbarmhartig. Het onderwerp waarover het ging was van luttel belang. Het was de vraag, welken rang en welken werkkring in het oude *Rome* de kapitein der ruiterij had. »ALCIAT heeft zich tweemaal en driemaal vergist." Hij zegt ook: »ALCIAT veinst. . ." Zijn besluit is: »Laat ALCIAT hierop antwoorden wat hij wil, als hij zich maar niet hansworstachtig onder het mom van ALBUCIUS verschuilt" *(ne sub Albutii persona scurriliter ludat).* [3]) De pijl werd met vaste hand afgeschoten.

De reformatie op rechtsgeleerd terrein van ALCIAT en de hervorming op godsdienstig terrein van CALVIJN hadden echter te veel punten van overeenkomst, dan dat zij niet ten slotte in dezelfde geesten zouden vereenigd worden. Wij zien dan ook, dat zij, die te *Bourges* de denkbeelden van ALCIAT huldigden, gereformeerd werden, en deze waren allen menschen, die met CALVIJN bevriend waren en briefwisseling met hem hielden.

Zou ALCIAT zelf iets voor de reformatie gevoeld hebben, gelijk de

1) Nicolai Chemyni Aureliani antopologia adversus Aurelii defensionem, pro And. Alciato contra D. Petrum Stellam nuper editam Parisiis ex officinis GERARDI MORRHII CAMPENSIS apud collegium Sorbonnae, 1531. Exemplaar van de Nationale Bibliotheek.

2) LECOULTRE, p. 90.

3) Opera, V, p. 146.

geleerde historieschrijver van *Berry*, RAYNAL,[1]) beweert? Deze verhaalt, dat de beroemde hoogleeraar van vreugde weende, toen hij de Satyre (het hekelschrift) van MÉLANCHTHON tegen de *Sorbonne* las, en dat hij dit geschrift op één lijn stelde met de geestigste blijspelen van ARISTOPHANES. Maar wij meenen, dat in die tranen meer de humanist dan de Gereformeerde uitkwam.

Dit is waarschijnlijk, wanneer men weet, dat ALCIAT op goeden voet verkeerde met ERASMUS. Deze laatste prijst ALCIAT op zijn gewone overdreven manier, door hem een man te noemen, »die een bijna ongeloofelijke geleerdheid bezit en daarbij rein van zeden en vol van alle genadegaven is".[2]) Dit zegt hij hem in het aangezicht. Aan anderen schrijft hij over ALCIAT: »Bij zulk eene veelzijdige geleerdheid, die niet alledaagsch is, heeft ALCIAT eene bijzondere voorzichtigheid en eene bewonderenswaardige oprechtheid van geest gevoegd."[3]) »ALCIAT is begaafd met een zeer oprechten geest[4]) *(Niveus candor, candidissimus !).* Men kan denken, dat deze geesten zich tot elkander getrokken gevoelden, omdat zij beiden, o, zoo bang waren, dat zij verdacht zouden worden van met de reformatie ingenomen te zijn. ALCIAT had eene redevoering geschreven om de »*misbruiken van het monnikenleven*" te hekelen. Deze verhandeling kwam in handen van ERASMUS. ALCIAT was daarover niet weinig onthutst en tevergeefs trachtte ERASMUS hem gerust te stellen. »Ik had er al voor gezorgd," zoo schreef hij, »het aan niemand te lezen te geven, of het moest aan een vriend, geheel in vertrouwen, zijn." Maar de angst van ALCIAT is door deze mededeeling nog niet tot bedaren gekomen. ERASMUS schrijft hem opnieuw: »Wat uw boekje betreft, zoo bid ik u, en ik bid het u nogmaals, wees gerust." In dezen zelfden brief komt ERASMUS tegen hen op, die »goedschiks of kwaadschiks hem in het Luthersche kamp willen dringen, wat hun nooit zal gelukken".[5]) Zulke mannen vermochten de reformatie van uit de verte te groeten, maar zij konden er niet toe komen hare beginselen te huldigen.

HERMINJARD deelt ons een paar regels van ALCIAT mede, waaruit blijkt, van welken geest hij was. Den 3den September 1530 schrijft ALCIAT uit *Bourges* aan den Roomschen boekhandelaar FR. CALVUS, dat hij er van afziet zijne boeken te *Bazel* te laten drukken. Hij geeft daarvoor als reden op, dat »*Bazel*[6]) hem verdacht begon te worden, door de ketters die het huisvestte". *Rome* had van dergelijke bestrijders weinig te duchten.

Maar de onmiddellijke opvolgers van ALCIAT vormden een zevenge-

---

1) RAYNAL, III, 305. Men vergelijke HENRI MARTIN, Histoire de France. 1844 IX, p. 295.

2) Lettres d'Erasme, III, 670. ERASMUS aan ALCIAT, uit *Basel*, 14 Dec. 1521.

3) Ibid., III, 907. ERASMUS aan B. JOVIUS, uit *Bazel*, 1525.

4) Ibid., III, 1416 ERASMUS aan G. AGRICOLA, uit *Freiburg* in *Bresgau*, 29 Aug. 1531.

5) »... ut volentem nolentem in Lutherana castra protrudant, quod tamen nunquam efficient". Lettres d'Erasme, III, p. 715. ERASMUS aan ALCIAT, uit *Basel*, 25 April 1522.

6) HERMINJARD, II, p. 486.

sternte van beroemde rechtsgeleerden, die beslist tot de Gereformeerden te rekenen zijn. Wij willen van hen alleen noemen : [1]) HUGUES DONEAU, die onvermoeid bezig was aanhangers voor de reformatie te werven; DUAREN, dien DONEAU met alle kracht en met gunstig gevolg voor de Gereformeerde leer zocht te winnen, en die tot CALVIJN in betrekking gestaan heeft, gelijk wij zullen aantoonen; FRANÇOIS HOTMAN, die zich grooten naam maakte door zijn *Franco Gallia*, een staatkundig vlugschrift, waarin hij, ten bate van het Protestantisme, op de stoutmoedigste wijze de zaak van de vrijheid bepleitte; ten slotte de groote CUJAS, die door zijn testament bewees, dat hij tot de Protestanten behoorde en dien men den grootsten rechtsgeleerde van de nieuwe tijden noemen kan. »Niets was te vergelijken met de helderheid van zijn onderwijs, met de grondigheid van zijne uitlegging, met de juistheid van zijne oordeelvellingen. Het was zijn taak, aan de universiteit van *Bourges* de verklaring van het Romeinsche recht, die door ALCIAT in ruwe omtrekken was aangegeven, naar welke vervolgens BARON en DUAREN hebben gearbeid, te volmaken. . . . Hij zorgde er voor, dat de diepe wijsheid van de Romeinsche rechtsgeleerden, die door Stoïcijnsche [2]) wijsbegeerte en door de beginselen van het zuivere recht bezield waren, gemeen goed, ten minste voor allen bereikbaar, werd. Zijne verklaringen werden in de gangbare uitgaven van het *Corpus juris* opgenomen. Toen de rechtsgeleerde POTHIER de redactie van de Fransche wetboeken wilde voorbereiden en daarom mannen noodig had, op wier arbeid hij kon voortbouwen, koos hij CUJAS voor het Romeinsche recht, gelijk hij voor het Fransche recht DU MOULIN [3]) had

---

1) BOUGIER was ook Protestant, maar zijn colleges maakten geen opgang. ANTOINE LE CONTE was geboortig uit *Noyon* en een bloedverwant van CALVIJN. Zij keerden beiden tot de Roomsche kerk terug. De eerste deed den stap om de vervolging te ontkomen; de tweede werd daartoe door zijn slecht gedrag geleid.

2) De Stoïcijnsche wijsbegeerte (ongeveer 300 v. Chr. ontstaan) leerde, dat men overeenkomstig de natuur moest leven. De deugd, d. i. de kunst om te leven, is het doel van deze wijsbegeerte; de deugd is volgens haar het goed handelen. Het ideaal voor een wijs mensch is: vrij te zijn, zoodat men zich niet laat leiden door hetgeen er buiten ons gebeurt. Het willen en handelen moet onafhankelijk zijn van gemoedsaandoeningen. Vandaar, dat men »Stoïcijnsch" wel gebruikt voor onaandoenlijk. De wijze ervaart, hoe die aandoeningen hem drijven, maar laat er zich niet door beheerschen, daar hij datgene, wat men hem aandeed, noch voor iets goeds noch voor iets kwaads houdt. Voor een verstandig mensch bestaat er slechts één goed: de deugd, en maar één kwaad: de ondeugd, — al het andere is onverschillig. Daar geen deugd mogelijk is zonder kennis, kan alleen de wijze deugdzaam zijn. [Vert.]

3) CHARLES DU MOULIN (MOLINÆUS) was in 1500 te *Parijs* geboren. Hij studeerde in de rechten te *Orleans* en te *Poitiers*. In 1542 voegde hij zich bij de Gereformeerde kerk van *Parijs*. Op dit tijdstip had hij BAUDOIN tot secretaris, *primarius amanuensis* (Opera, XV, p. 225). In 1551 bewerkte hij, dat HENDRIK II op paus JULIUS II, door zijn Commentaire sur l' Edit des petits dates, eene overwinning behaalde in een geschil, dat in de eerste plaats van geldelijken aard was. Toen de eerste krijgsbeambte van de kroon DU MOULIN aan den Koning voorstelde, sprak hij : »Wat Uwe Majesteit met geen 30 000 mannen vermocht, heeft deze kleine man met een klein boek klaargespeeld." En toch werd dit schitterend succes de oorzaak van alle rampen die hem overkwamen. Door de Roomschen gehaat en door den Koning aan zijn lot overgelaten, was zijn leven

genomen; hij werd bezield door zijn geest en nam zijn uitspraken over. Daarom kan men zeggen, dat CUJAS ongemerkt aan de mannen van de nieuwe wetgeving leiding gegeven heeft voor alle instellingen die van Romeinschen oorsprong zijn." 1)

DU MOULIN was Gereformeerd evenals CUJAS, en het is geen geringe eer voor het Protestantisme, dat op bijna de geheele Fransche rechtsgeleerdheid het stempel van hun geest gezet is.

---

eene opeenvolging van ongelukken. Hij hield met CALVIJN briefwisseling, dien hij: „meester", „voorganger" (antecessor) en „zeer geliefde broeder" noemt (1552, Opera, XIV p. 311). Hij begaf zich naar *Genève*, en vertrok plotseling weer van daar, om zijn huisgezin, dat te *Parijs* achtergebleven was, niet in moeilijkheden te wikkelen; te *Lausanne* logeerde hij bij HOTMAN (Ibid., p. 392). HOTMAN schreef aan CALVIJN: „DU MOULIN verslindt uwe geschriften; hij is zeer aan u verbonden" (Ibid., p. 414). CALVIJN achtte hem hoog, om zijn verstand, geleerdheid en ervaring, en wijl hij in zeldzame mate van al de geheimen van zijn vak op de hoogte was. Hij hield hem voor eerlijk en rechtschapen. „Niemand onder de Franschen had tot hiertoe met zooveel vrijmoedigheid de pauselijke tyrannie durven aanvallen, als hij" (1553, Ibid., p. 565). In het stuk van het straffen der ketters was DU MOULIN van hetzelfde gevoelen als CALVIJN. Gedurende twee maanden verwaardigde hij zich niet, het libel van CASTALION te lezen. Toen BEZA daarop geantwoord had, las hij het en was zeer ingenomen met het geschrift van BEZA (1555, XV, p. 466). DU MOULIN had een lichamelijk gebrek, dat hem als hoogleeraar zeer schaadde. „Bijna niemand verstaat hem, wanneer hij spreekt," schrijft P. MARTYR aan CALVIJN (Ibid., p. 789.) Hij had een nog ernstiger gebrek, namelijk een groote ijdelheid, die hem heftig en wispelturig maakte, en zijne wederwaardigheden louterden hem niet. CALVIJN hield hem WOLMAR als voorbeeld voor oogen en vermaande hem, „zich te beijveren, te toonen dat hij een kalm, rustig maar toch niet vreesachtig mensch is." (XV, p. 196). PIERRE schreef van hem: „Het ontbreekt hem aan standvastigheid" (Ibid., p. 789), en FAREL: „Men kan zeggen, dat hij altijd dezelfde is, omdat hij steeds luchthartig is. Ik beklaag hem. CHRISTUS zij met hem en make. dat hij nooit iets doe, wat een Christen onwaardig is" (1556, XVI, p. 192). Is het denkbaar, dat DU MOULIN, gelijk men zonder voldoende bewijzen beweerd heeft, in zijn stervensure (29 Dec 1566) de sacramenten der Roomsche kerk ontvangen heeft? Het is zeker, dat RAYNALDUS hem voor een ketter, zelfs voor een aartsketter houdt, en dat het concilie van *Trente* hem voor een goddelooze hield en al zijne boeken in de eerste klasse van de verboden boeken plaatste. (Men vergelijke France Protestante, 1ste editie.) Dat hij een genie was op rechtsgeleerd gebied wordt door niemand betwijfeld. „Hij drong door tot den oorsprong van alle wetten, tot het nationale recht. Hij maakte een onderscheid tusschen de gebruiken die uit het nationale karakter voortvloeien, en die welke hun oorsprong hebben in de vermenging der natiën, in de bedorven overheden, in de wetten van andere volken. Hij paste deze geleerde theorie toe zoowel op het kerkrecht als op het Romeinsche en het Fransche recht" (Ibid.)

1) RAYNAL, III, p. 441.

ZESDE HOOFDSTUK.

DE OORSPRONG VAN DE LEGENDE OMTRENT CALVIJN.

I Calvijn en Baudoin. — II. De breuk. — III. Lasteringen.

I.

JAMMER genoeg, heeft deze schoone bladzijde in CALVIJN's geschiedenis, die over *Bourges* handelt, eene onverkwikkelijke keerzijde. Een uitnemend rechtsgeleerde, de ambtgenoot en eerst de vriend, doch later de vijand van de uitstekende juristen die wij in het vorige hoofdstuk noemden, heeft namelijk de treurige eer, het eerst laster omtrent CALVIJN te hebben verspreid. Het is bekend, hoe men daarop heeft voortgeborduurd! Wij hebben nu te handelen over FRANÇOIS BAUDOIN, een voorganger van BOLSEC, AUDIN, enz.

Was BAUDOIN, die den 1sten Januari 1520 te *Arras* geboren werd, Gereformeerd of Roomsch? Dat deze vraag omtrent hem moet gesteld worden, is reeds kenmerkend voor den persoon. BAYLE zegt, »dat hij minstens zevenmaal van religie veranderde". 1) Hij veranderde daarin gelijk

1) BAYLE, Dictionnaire, 5de uitgaaf, artikel BAUDOIN. NICÉRON, over zijn belijdenis van de Calvinistische leer te *Genève* sprekend, zegt: „Dit was de eerste van de zeven veranderingen van religie die men hem heeft toegeschreven, en die oorzaak waren, dat de Protestanten hem den bijnaam van ECEBOLIUS gaven, om daarmede te kennen te geven, dat hij van godsdienst verwisselde evenals men telkens een ander hemd aandoet." Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres, 1731. T. XXVIII, p. 257.

men van hemd verwisselt, voegt dezelfde auteur er bij, zich voor Roomsch of Gereformeerd uitgevende, naar het land waarin hij verkeerde. En daar hij voortdurend van de eene plaats der wereld naar de andere trok, zoo heeft hij dikwerf zijn rok omgekeerd.

De France protestante[1]) (2e uitgaaf) nam het in een artikel voor BAUDOIN op, hem op één lijn stellende met ERASMUS, L'HOSPITAL MONTAIGNE, DE THOU en met allen, die eene reformatie zonder scheuring, eene hernieuwing der kerk zonder revolutie wilden. BAUDOIN reformator als ERASMUS en als MONTAIGNE! De France protestante kon wel eens gelijk hebben.

Maar hoe kon de France protestante, na verhaald te hebben, dat BAUDOIN achtereenvolgens Roomsch, Gereformeerd, opnieuw Roomsch, weder Gereformeerd, vervolgens Luthersch, ten slotte weer Roomsch geweest is, »zonder aarzelen" verklaren, dat BAUDOIN »eene plaats onder de uitstekendste mannen van het Protestantsche *Frankrijk* verdiende"?

Door dit oordeel gevoelen wij ons genoopt te spreken over den brief van gratie, die te zijnen gunste geteekend is door FILIPS II (27 Mei 1563). In 1545 was BAUDOIN getrokken in een proces tegen een martelaar; hij vluchtte en werd veroordeeld. Om weder te keeren in den schoot der Roomsche kerk en om als leeraar van het Romeinsche recht te *Douai* op te treden, welke stad in 1563 aan den alle ketters hatenden koning van *Spanje* toebehoorde, verklaarde hij, dat »indien hij gemeenschap gehad had met JAN CALVIJN en zijns gelijken, het geweest was om eene goede gedachte die hij van hem had; maar sedert hij deze (n.l. goede gedachte) bevonden had valsch te zijn, wenschte hij haar te laten varen." Ook getuigde hij, »dat hij in *Frankrijk* verkeerd had, de plichten die de Roomsche kerk oplegt waarnemende". Hij bracht ook de aanbevelingen mede van »onze zeer geliefde neven, den kardinaal van *Lotharingen* en den aartsbisschop van *Kamerijk*. Ten gevolge daarvan werd de ban opgeheven, onder voorwaarde, dat hij beloofde »op een Katholieke wijze te leven en zich te gedragen". Dit deed hij door eene uitdrukkelijke en plechtige herroeping, die hij in het publiek uitsprak.[2])

Maar laat ons ook dit goede van hem zeggen. Drie jaren later was BAUDOIN tegenwoordig bij de vergaderingen die de malcontenten te *Breda* hielden. Hij was de man, die de memorie opstelde, waarbij de edelen den 3den Augustus 1566 aan de hertogin van PARMA de vrije uitoefening van de Gereformeerde religie vroegen.[3]) In 1567 ging hij

1) France protestante, 2e édition, I, 993 - 1005.

2) Bulletin, I, p. 148.

3) Prof. DOUMERGUE zegt dit op gezag van NICERON. Doch WAGENAAR deelt in zijn uitvoerige Vaderlandsche historie mede (deel VI, bl. 22: „Sommigen hebben geschreven, dat dit vertoog (dat aan de landvoogdes door de verbonden edelen te *Brussel* werd aangeboden) opgesteld was door FRANCISKUS BALDUINUS, die de bijeenkomst te *Breda* zou hebben bijgewoond. Doch hiervan is nog niets zekers gebleken." Ook is het niet zeker dat te *Breda* het smeekschrift der edelen werd opgesteld, dat aan de landvoogdes werd overhandigd. Wellicht is er te *Breda*, waar men op verzoek van den prins van ORANJE saam kwam, over gesproken, en is het eenige dagen later ten huize van graaf LALAING

echter den hertog van ALVA begroeten, den dag vóór de inhechtenisneming van de graven van EGMOND en HOORNE, en deze ontving hem zeer vriendelijk. Maar omdat hij vreesde als rechter te moeten optreden tegenover de mannen tot wier dood reeds besloten was, verzocht hij een verlof, onder voorwendsel van zijn vrouw en zijn bibliotheek te willen halen.[1] Later wenschte de hertog van ALVA hem op te dragen, den moord op ST. BARTHOLOMEUS (de Parijsche bloedbruiloft) te rechtvaardigen; maar hij schoof dit van zich af, door daartegen in te brengen, dat hij niet voor die taak geschikt was, ten oorzake van de redetwisten die hij met de predikanten van *Genève* gehouden had. Maar, DE THOU maakt deze opmerking, de ware reden van zijne weigering was, dat hij datgene, wat men wilde laten verdedigen, verfoeide.

Hij stierf den 24sten October 1573 in het college van *Arras*, te *Parijs*, in de armen van den pater Jezuïet JEAN MALDONAT, slechts 53 jaren oud zijnde. PAPIRE MASSON die zijn leerling geweest was, liet hem in het klooster van de *Mathurins* begraven.[2]

CALVIJN en BAUDOIN waren scherpe contrasten. Zelfs zij die het voor BAUDOIN opnemen, betreuren het, dat zijn talenten niet verhoogd werden door meer vastheid en adel van karakter. En toch bleek het weder, dat de contrasten elkander aantrekken, zoodat BAUDOIN tot den reformator van *Genève* een tijdlang achtereen in betrekking stond. »Hij is mijn vertrouwde vriend geweest," zegt CALVIJN. »Hij was mijn gast en logeerde bij mij. Hij heeft in mijn huis op den voet van gemeenzaamheid vereerd."

De brieven die BAUDOIN aan CALVIJN schreef, vloeien inderdaad over van betuigingen van achting en eerbied. Hij schreef: »Ik houd uw raad voor een hemelsch orakel." »Zeg mij toch, ik smeek er u om, uw gevoelen; ik steun geheel en al op u. Mijn vader, ik bid u er om ..." (1545). »Vergeef onze eenvoudigheid, waardoor ik mijne gevoelens niet kan verbergen, en door welke ik zoo vrijmoedig van uwe goedheid en welwillendheid durf gebruik maken"; »die u komt lastig vallen met zijne kleine dwaasheden *(suis ineptiis)*" 1546.

---

te *Hoogstraaten* opgesteld en onderteekend De graaf van EGMOND liet schrijven, „dat hij te *Breda* van geen andere zaken dan van goede gasterij had hooren spreken . . . , doch dat hij sedert, vertrekkende in 't gezelschap van ORANJE, HOORNE, BERGEN, MEGEN en HOOGSTRAATEN, van *Breda* naar het huis van laatstgemelden, op weg vernomen had, dat BREDERODE en eenige andere edelen besloten hadden, een verzoekschrift over te leveren; 'twelk hij had afgekeurd"

Dat prins WILLEM van ORANJE, de Vader des Vaderlands, een goed oog op BAUDOIN had, blijkt uit de omstandigheid, dat de prins om den invloed van BARLAIMONT en VIGLIUS in den Geheimen Raad te fnuiken, op aanraden van zijn broeder LODEWIJK eenige nieuwe leden in den Geheimen Raad wilde doen aannemen. Hij zou hiervoor BAUDOIN en CASSANDER hebben uitgekipt: „mannen", zegt WAGENAAR, „beiden van gematigde gevoelens in 't stuk van den godsdienst, en zelfs niet vreemd van eenige hervorming". [Vert.]

1) NICÉRON, p. 263.

2) Ibid., p. 265. Men las op den grafsteen: „Papyrius Massonus Juris. Balduini auditor tumulum posuit." LA THAUMASSIÈRE, Histoire du Berry, rééd. 1863, p. 151.

3) Recueil des Opuscules, c'est à dire Peticts traictez de M. Jean Calvin. *Genève*, 1566. p. 1982, 1978.

»Gij ziet uwen kleinen ORIGENES, die in zijn kinderlijken ijver zijn vader LEONIDAS aanzet. Maar schrijf het toe aan de teedere gemoedsbeweging van mijn openhartigen eenvoud. Vaarwel, voortreffelijke vader!" (1552) [1])

CALVIJN behandelde BAUDOIN als zijn zoon, door hem bij voorbeeld alleen in zijn studeerkamer te laten, een vertrouwen waarvan BAUDOIN op zeer onkiesche manier misbruik moet gemaakt hebben. CALVIJN verweet hem dit op de volgende manier: »Ik wil den lezers mededeelen, dat er niemand zoo diefachtig is als deze raaf, zoodat hij in dat opzicht bij zijn vollen neef, ANTOINE BAUDOIN, dien zijne schoolmakkers om de groote handigheid, welke hij in het stelen wist ten toon te spreiden, *ablativus* noemden, overtreft. Ik heb hem zoozeer vertrouwd, dat hij in mijn afwezigheid vrijelijk en naar hartelust in mijne studeerkamer alle papieren heeft kunnen doorsnuffelen. Dat hij mij alles ontstolen heeft, wat hij dacht dat hem dienen kon, daarvoor is geen ander bewijs noodig dan hetgeen hij zelf geschreven heeft, op die plaatsen waar hij zich aardig blootgeeft." [2])

In een ander geschrift: Response de Jean Calvin aux injures de François Balduin (Antwoord van JAN CALVIJN op de lasteringen van FRANÇOIS BAUDOIN), heeft CALVIJN medegedeeld, welke betrekkingen hij met BAUDOIN, in 't bijzonder gedurende diens verblijf te *Bourges*, onderhield.

Nadat hij hier belijdenis van zijn geloof had afgelegd, schreef CALVIJN, vertrok hij om zich naar *Frankrijk* te begeven; hij zeide toen (terwijl als altijd zijn mond anders sprak dan hij in zijn hart dacht), dat het slechts voor korten tijd zou zijn, en dat hij eenige zaken te regelen had. Daar het meer in zijn belang dan in het mijne was, dat hij weldra wederkeerde, zoo heb ik hem geloofd; maar zij, die hem meer van nabij hadden leeren kennen, lachten om mijne lichtgeloovigheid. En inderdaad, de ondervinding heeft bewezen, dat, omdat onze armoede en nederige staat hem niet aanstonden, hij elders een vetter bestaan en een betere positie is gaan zoeken."

Terwijl hij daarmede bezig was, schreef hij aan CALVIJN in dezen trant: »Dag en nacht zucht mijn ziel van verlangen naar uwe samenkomsten". 1543 [3]) »De smart, dat ik uw omgang niet kan genieten *(tuae consuetudinis desiderium)*, drukt mij neder. Ik kan niet buiten uwe kerk leven." 1545. [4]) »Ik zou gaarne daar bij u zijn; wat kan ik beter en vuriger wenschen?" 1552. [5]) enz.

CALVIJN gaat aldus voort: »Toen ik bemerkte, dat hij met draaierijen omging, allerlei uitvluchten zocht, en altijd nieuwe vond, om zijn lang weg-

---

1) Opera, XIII, p. 356.

2) Ibid., IX, p. 860. Praefatio in Bezae librum contra Balduinum. 1563. Briefve epistre de M. Jean Calvin mise au devant de la réponse de Th. de Bèze aux injures de François Balduin apostat, Ecebolie. Opuscules, p. 1919.

3) Ibid., XII, p. 123.

4) Ibid., XII, p 185.

5) Ibid., XIV, p. 407.

blijven te verontschuldigen, heeft mij wel is waar deze arglistigheid mishaagd, maar toch toonde ik niet dat ik ernstig boos op hem was, ja zelfs was ik niet erg vertoornd op hem, totdat hij te *Bourges* zich opnieuw bezoedelde met het vuil van de afgoderij, [1]) hoewel ik ook toen nog, na zulk een schandelijke muiterij, zoo inschikkelijk voor hem geweest ben, dat hij zich met mij verzoende. Toen hij zag dat het ambt te *Bourges* te zwaar voor hem was (want de uiterlijke schijn, waardoor hij alleen iets is, was reeds verdwenen, zoodat hij niet beantwoordde aan de verwachting die men van hem gekoesterd had), maakte hij geen bezwaar om hierheen te komen. En in plaats dat zij, die te voren met hem bevriend waren geweest, hem van alle zijden met verwijten overlaadden, heb ik hem heusch ontvangen, al het verleden vergetende en vergevende. Wel heb ik gedaan wat noodzakelijk moest geschieden, te weten: ik heb hem ernstig en met betamende gestrengheid bestraft, opdat hij de schandelijkheid van zijn val zou erkennen. Daarbij gaf hij op een slaafsche manier alles toe wat ik hem zeide, en vleiend sprak hij zelfs, dat hij zich aan mij toevertrouwde en zich wilde laten leiden door mijn raad."

BAUDOIN had reeds getoond, dat hij ál te gemakkelijk de verkeerdheden kon belijden, waarmede hij toch niet wilde breken. »Hij smeekte om zijn gunst, had hij aan CALVIJN geschreven; hij beloofde zich beter te zullen gedragen; hij stortte zijn geheele ziel voor hem uit *(sese totum in sinus tuos effundit)*, en versterkt doordat men opnieuw vertrouwen in hem ging stellen, zal hij hem weder vader durven noemen, om hem vertrouwelijk alles wat op zijn hart ligt te zeggen." 1552. [2])

En later: »Wanneer gij hem met stokslagen zoudt willen wegjagen, zoudt gij niets uitwerken," [3]) 1555, d. w. z. hij zou zich niet laten verdrijven.

CALVIJN vervolgt aldus: »Te *Straatsburg* gekomen, meldde hij zich bij den predikant en de ouderlingen der Fransche kerk aan, om daarin te worden opgenomen. Daar een weinig daarna in de stad *Bourges* algemeen booze geruchten over zijn vertrek liepen, alsof dit gelijkstond met een vlucht, begon hij, om dien blaam uit te wisschen, een zeer befaamd rechtsgeleerde, met name DUAREN, aan te vallen, dien hij te voren tot in den hemel verheven had. Het blijkt genoeg uit de geschriften die de een tegen den ander richtte, hoe bitter hun strijd was. In dit gevecht ontwaarde BAUDOIN, dat deugdelijke wapenen niet te zijner beschikking stonden, en daarom nam hij de toevlucht tot verraderlijke valstrikken, en ging hij op een oneerlijke en lage manier een

1) Te *Bourges* werd BAUDOIN voor Roomsch gehouden, terwijl men hem verdacht van Gereformeerd te zijn.

In 1545 had het weinig gescheeld of men zou hem naar het concilie van *Trente* afgevaardigd hebben, zegt CATHERINOT, en hij voegt er aan toe: „BALDUIN werd in 1549 een tijdlang verdacht van behept te zijn met ketterij. als een leerling van JAN CALVIJN en als tafelgenoot van CH. DU MOULIN te *Parijs*." Maar hij werd daarvan slechts „verdacht" en dit slechts „gedurende een tijdlang". Calvinisme de Berry.

2) Opera, XIV, p. 407.

3) Ibid., XV, p. 844.

hinderlaag leggen. Want door DUAREN voor te stellen en hatelijk te maken als een man die met de heilige en rechte zuiverheid van het geloof instemde, bracht hij hem in gevaar van in de handen der beulen te vallen, opdat zij hun woede aan hem zouden koelen. 1) In dien tijd toch was het in *Frankrijk* een misdaad, die men met zijn hoofd moest boeten, niet alleen als men het met onze leer eens was, maar zelfs wanneer men heimelijk en steelsgewijze onze boeken las. Deze goede bewonderaar van de ware religie heeft, door zijn poging om aan te toonen, dat DUAREN van mij of uit mijn boeken alles wat er goeds en zuivers in zijn boek »Des Bénéfices" was, leerde, geen

1) Om CALVIJN's oordeel te rechtvaardigen, is het niet te onpas om de indrukken van een geleerd historieschrijver, wiens onpartijdigheid onverdacht is, met name DARESTE (Revue historique, 1e année, t. II, p. 11 en 12, „François Hotman, sa vie et sa correspondance"), weer te geven. HOTMAN en BAUDOIN, te *Bourges* eenmaal ambtgenooten, waren beiden in 1555 te *Straatsburg*. Toen BAUDOIN, gelijk CALVIJN mededeelt, in een redevoering het werk van DUAREN (De sacris ecclesiae ministeriis ac beneficiis, waarvan de eerste uitgaaf van 1551 was en de tweede van 1557, Opera XVI, p. 119) had aangevallen, antwoordde DUAREN hierop met een brief, gericht aan HOTMAN (Juli 1555). Aanstonds antwoordde BAUDOIN hierop met zijn Responsio christianorum juris consultorum ad F. Duareni Commentarios de ministeriis ecclesiae atque beneficiis et alias ejus declamationes (1556). Hij nam HOTMAN onder handen. In dien tijd onderhandelde deze te *Parijs* over de teruggave van zijn vaderlijk erfdeel. BAUDOIN deed dus weer hetzelfde met HOTMAN, wat CALVIJN hem verweten had dat hij met DUAREN gedaan had „Wat wil hij toch?" riep HOTMAN uit. „Met een ijver, dien wij van hem niet gewoon zijn, verlangt hij, dat ik in beeltenis te *Parijs* verbrand word, en om zich te verblijden *(voluptatem capere)* in mijn ongeluk en in het ongeluk mijner kinderen, na bewerkt te hebben dat mijn goederen verbeurdverklaard werden?" (HOTMAN aan CALVIJN, 25 Maart 1556. Opera, XVI, p. 82.) In denzelfden tijd schreef BAUDOIN aan CALVIJN een brief, die als gewoonlijk vol was van betuigingen van hoogachting voor den persoon van den hervormer en van verknochtheid aan de zaak, die hij voorstond. Hij verzoekt hem, zijn antwoord aan DUAREN, niet als vriend maar als gestreng en conscientieus rechter, te willen beoordeelen. Hij wil van alles uitlegging geven. Men spant tegen hem uit wangunst, en gedreven door een slecht geweten, samen. Maar niets vermag hem uit het veld te slaan. Hij is bereid voor de beesten met een gespikkelde huid *(bestiis poecilomorphis)* geworpen te worden, om alleen te strijden, zijn leven te geven, zijn bloed te storten, opdat hij zou openbaren wat verborgen is. En hij vraagt CALVIJN, hem te helpen, zulk een arm kampvechter te wapenen met zijn raad. (Ibid., p 119.) Hij dacht er aan *Straatsburg* te verlaten, hetgeen hij niet deed zonder de kruiperijen en de dubbelzinnige verklaringen te vermeerderen. Ofschoon hij nog drie jaren aan *Straatsburg* verbonden was, vertrok hij, zonder opgaaf van redenen, naar *Heidelberg*, waar hij in betrekking kwam tot den keurvorst van de *Paltz*, OTTO HENDRIK. Om tijd te winnen, zocht hij de stad en den keurvorst een verkeerd denkbeeld te geven van zijn toestand. Hij wist dien vorst op de mouw te spelden, dat hij nog wel zes weken noodig had om in zijn plaats zijn vriend, HOTMAN genaamd, die arm is om der wille van het Woord van GOD, te laten benoemen, hetgeen een werk van barmhartigheid was. (Opera, XVI, p. 135). „Men kan zich de verbittering van HOTMAN gemakkelijk voorstellen, toen hij dit vernam," zegt DARESTE. Hij noemde het „een satanische leugen". En hij schreef aan CALVIJN: „Ik walg zoo van de leugens van dien duivel, dat, indien hij hier blijft, het mijn leven zal kosten." (Ibid., HOTMAN aan CALVIJN, 4 Mei 1556.)

ander oogmerk gehad, dan het mes in de hand van de verwoede vijanden der kerk te geven, om dien man naar de andere wereld te helpen. Het is geen wonder, dat deze barbaarsche wreedheid mij heeft mishaagd, ja wat meer is, deze ééne streek heeft hem verfoeilijk gemaakt in de oogen van alle geloovigen. En telkens wanneer DUAREN, hetzij per brief of persoonlijk, zich er bij mij over heeft beklaagd, heb ik getracht hem neer te zetten, ziende dat hij zoozeer met verstand en welsprekendheid begaafd was,en over zooveel kennis beschikte, dat hij zonder twijfel in den strijd de overhand zou behouden. Velen weten, hoe ik mij beijverd heb om enkelen te bevredigen, die noodeloos, en zonder daartoe aanleiding te geven, door BAUDOIN geprikkeld waren, en die anders hem zeer in het nauw zouden gebracht hebben, als ik niet voor hem in de bres gesprongen was. Hij zelf zal moeten erkennen, dat ik de zaken zoo geschikt heb, om zijn goeden naam, zooveel als mij mogelijk was, te redden. En nu beklaagt iemand, dien ik zoo zachtmoedig gespaard en zoo geduldig gedragen heb, zich nog over mijn onmenschelijkheid.... Wat daarvan zij, nooit ben ik er toe gebracht kunnen worden om mijn pen tegen hem te scherpen, totdat het oogenblik daarvoor vanzelf en ongezocht kwam." [1])

Datgene wat hier geschreven staat, wordt door de brieven van BAUDOIN zelven bevestigd. Deze bewijzen duidelijk, dat oprechtheid niet tot zijne deugden behoorde. Waarom zou hij zich in een zijner brieven PETRUS ROCHIUS genoemd hebben, terwijl hij beweerde dat zijne overtuiging vaststond als een rots, in den tijd waarin hij bezig was tot de tegenpartij over te loopen? [2]) CALVIJN is ongetwijfeld onrechtvaardig tegenover BAUDOIN geweest, door niet zijne verstandsgaven te erkennen, die hij toch werkelijk bezat. Maar uit een oogpunt van zedelijkheid en godsdienst kon men BAUDOIN geen achting toedragen. CALVIJN achtte het karakter hoog, en voor dat van BAUDOIN kon hij slechts minachting gevoelen.

Wij moesten dit karakter laten uitkomen, om zijn getuigenis in zake de legende omtrent CALVIJN te kunnen wraken.

II.

Door zijn woelziekte en eerzucht daartoe gedreven, verkocht BAUDOIN zich in den dienst van den kardinaal KAREL VAN LOTHARINGEN, den somberen en bitteren vijand van de Gereformeerden. Hij nam, omdat hij zijn verleden zoo maar niet aanstonds botweg kon verloochenen, de houding aan van iemand, die Calvinisten en Roomschen met elkander wilde verzoenen. Hij kwam in 1561 in *Frankrijk*, gewapend met eene

---

1) Opuscules, p. 1983–1984.

2) „Gedurende zijn zevenjarig verblijf te *Bourges* was hij voor het uiterlijk goed Roomsch, maar hij onderhield een drukke briefwisseling met CALVIJN, wien hij steeds betuigde, dat hij in den grond van zijn hart goed Gereformeerd was. Het is niet overbodig, te doen opmerken, dat hij in zijn brieven aan CALVIJN steeds den naam van PETRUS ROCHIUS aannam, om te doen uitkomen, dat zijn gehechtheid aan de Gereformeerde leer zoo sterk was als een steen en als een rots." NICÉRON, p. 258.

Latijnsche redevoering: »over de roeping van den vrome", [1]) welke CASSANDER had opgesteld. Toen verrichtte BAUDOIN de slechtste daad, die hem ten laste kan gelegd worden: hij gaf aan den koning van *Navarre* en aan den kardinaal van *Lotharingen* den valschen raad, de Gereformeerde Theologen met eenige Luthersche Godgeleerden in hechtenis te doen nemen.

In zijn kerkgeschiedenis erkent BOSNAGE, de verdediger van BAUDOIN, (men zie de eerste uitgaaf van de France protestante) dit feit onbewimpeld, en in dit punt is hij het eens met VARILLOS, die er aan toevoegt: »Men moet erkennen, dat de Katholieken nooit heilzamer raad ontvingen dan dien van BAUDOIN, en als men dezen met zooveel nauwgezetheid had opgevolgd, als noodig was om zulk een kostelijken raadslag door te zetten, zou men al de kwade dingen, die men uit de conferentie van POISSY [2]) zag voortspruiten, voorkomen hebben." [3]) Gelukkig kon dit verfoeilijk plan niet ten uitvoer gelegd worden. BAUDOIN ontving, als belooning, eene benoeming tot praeceptor van een bastaardzoon van den koning van *Navarre*, op een traktement van duizend of twaalfhonderd livres.

CALVIJN had van verontwaardiging getrild, toen hij vernam wat BAUDOIN bestaan had. Hij verhief zijn stem, gelijk hij dat doen kon wanneer eene rechtmatige verontwaardiging zich van hem had meester gemaakt. En hij sprak kort en bondig, en met overweldigende kracht, zijn woord: »*Tot zeker listig bemiddelaar, die onder voorwendsel van het maken van vrede getracht heeft den vrijen loop van het Evangelie in Frankrijk te verhinderen.*" [4])

De eerste zinsnede van dit strijdschrift luidt: »Men drukt in deze dagen een vuil boek, vol van venijn, gedekt door de vlag van een honingzoeten titel," enz. [5])

En met een vuur dat niet verdooft, een onverbiddelijke logica en gezond verstand, dat alles onder de oogen durft zien, en een helder en doordringend oordeel »neemt hij de vodden weg, met welke BAUDOIN heeft getracht hen te misleiden, die al te lichtvaardig iets gelooven"; hij klaagt »de geslepenheid van dien vos aan, die slechts er op uit is, de menschen bedrieglijk te overvallen". In één woord, hij vaagt alle »nevelen" weg.

BAUDOIN verdedigde zich door zijn: »*Verklaring over de wetten om-*

---

1) De officii pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri in hoc religionis dissi dio. BAYLE, Dictionnaire, 5e éd, art. BAUDOIN.

2) NICÉRON constateert zoowel de poging die aangewend werd, als het feit dat zij schipbreuk leed: „Deze raadslag, die het twistgesprek van POISSY moest verhinderen, heeft het toch niet tegengehouden." p. 261.

3) CATHARINA DE MEDICIS liet dit gesprek houden, waarbij BEZA en PETRUS MARTYR de zaak der reformatie bepleitten. Ten gevolge van dit gesprek werden den Gereformeerden eenige, schoon zeer beperkte vrijheden toegestaan. [Vert.]

4) Opuscules, p. 1885. Opera, IX, p. 525. Responsio ad versipellem quendam mediatorem, etc. 1561.

5) CALVIJN zag BAUDOIN verkeerdelijk voor den auteur aan; hij was alleen de patroon van het libel.

trent eerroovende en lasterlijke libellen." [1]) Had hij zich te voren als een zacht mensch en als een oogendienaar geopenbaard, nu trad hij niet alleen heftig op, maar trachtte hij CALVIJN in een verachtelijk daglicht te plaatsen. Hij noemde CALVIJN onophoudelijk een *dictator.* [2]) Hij vond hem belachelijk. Hij sprak van zijn »ongerijmdheden". Hij gaf CALVIJN den raad voor zijn gezondheid te zorgen en de hulp van geneesheeren in te roepen. Hij zeide hem, dat hij niet mocht liegen, en betuigde medelijden met hem te gevoelen, omdat hij zag dat hij zulke vuilheden had opgeraapt. Maar hij tastte ook zijn karakter aan, door te zeggen: »Gij bedriegt u, wanneer gij meent dat gij reeds op een troon verheven zijt, vanwaar het u geoorloofd is te doen wat gij wilt, een ieder te beleedigen, allen het zwijgen op te leggen, en alleen te regeeren, te bevelen en te razen." »Weet, dat gij een mensch zijt, en geloof voortaan niet meer hen, die u schijnen te aanbidden en u inmiddels in den afgrond helpen." [3])

CALVIJN schreef daarop een »*Antwoord van Jan Calvijn op de beleedigingen van Balduin.*" [4]) Het is een van de heftigste geschriften. die uit de pen van den reformator zijn gevloeid. Men kan er niet alles uit aanhalen; alleen willen we het volgende er uit mededeelen.

De commentaren van BAUDOIN zijn, volgens CALVIJN, »mager lapwerk", »BAUDOIN is een canaille, een stinkende mond". Hij heeft een goeden neus om al datgene, wat schade doen kan aan de oprechte Godsvrucht, op te zoeken en van verre te rieken...."

Het volgende is een staaltje van de wijze waarop CALVIJN zijn tegenstander op het lijf viel. BAUDOIN was te kwader ure op het denkbeeld gekomen om de moeder van JEANNE D'ALBRET in het geding te trekken. Het duurde niet lang of, CALVIJN schreef aan de Koningin:

»Er is een zekere lomperd, dien de Koning uw echtgenoot tot leermeester van zijn bastaard gemaakt heeft, welke, terwijl hij een afvallige is, die de zaak van GOD en de religie verraden heeft, in een gedrukt boek alle beleedigingen, die hij heeft kunnen uitdenken, tegen mij uitbraakte. Nu heeft hij, behalve dat hij zich dekt met den naam van den Koning uw echtgenoot, waardoor hij hem niet al te groote eer bewijst, ook als een strijdwapen tegen mij den naam van wijlen de Koningin uwe moeder gebruikt..... Het is mijn voornemen niet u tegen hem op te zetten, gij zult in dezen doen wat GOD u zeggen zal. Maar ik kan niet nalaten, Mevrouw, u te verzoeken, door uw gezag te verhinderen, dat hij genoemde Mevrouw, uwe moeder, in het geding trekt, opdat ik niet genoodzaakt worde, terwijl ik den twist des HEEREN twist, meer te zeggen, dan ik wilde. De snoodheid en arglistigheid van zulk gespuis bestaat hierin, dat het een valsche bedekking zoekt

1) Ad leges de famosis libellis et de calumniatoribus, Commentarius, Fr. Balduini. *Parisiis* 1562. Het werk is voorzien van een privilege van 1557; dit gaf aanleiding tot nieuwe beschuldigingen.

2) Iemand die zich de alleenheerschappij aanmatigt. [Vert.]

3) Het lezen van dit geschrift maakte BEZA zoo verontwaardigd, dat hij er een lichte koorts door kreeg *(febriculum)*. Opera, XIX, p. 132.

4) Opuscules, p. 1974. Opera, IX, p. 561.

te maken van den naam van vorsten, om den mond van de dienstknechten GODS onder zulk eene schaduw te stoppen. Daarom betaamt het den vorsten, er des te meer de hand aan te houden, om dat volk het zwijgen op te leggen." [1])

III.

Hiermede was de strijd nog niet uit. BAUDOIN gaf een tweede antwoord in het licht. [2]) Het werd opgedragen aan een zijner leerlingen, den kardinaal van *Lotharingen*. Deze zal daarin wel behagen geschept hebben. Hij uitte dezelfde beschuldigingen als in zijn eerste libel; ze werden echter alleen maar op wat meer venijnige manier ingebracht. CALVIJN wordt nu doorloopend behandeld als den onbeschaamdste der menschen, en als een man die geheel in lasteringen verloopt. Hij verlangt, dat men een geregelden eeredienst voor hem houden zal. Hij stelt zich in de plaats van CHRISTUS. Hij is een SULLA. En daarop komt de lasterlijke aantijging: »Gij bedekt op een zoetsappige manier *(suaviter)* de overspelige, schandelijke, ontuchtige minnarijen van mannen die uwe ambtgenooten zijn, met welke gij vertrouwelijk omgaat." [3])

Zonder »de geheimen te willen verraden" (zeker de beste manier om iemand in verdenking te brengen) spreekt BAUDOIN over de stille vergaderingen die bij CALVIJN in den nacht gehouden werden, waarin men den dood van zeker persoon besprak....

Hier komt BAUDOIN uit, gelijk wij hem wilden doen kennen, als de voorlooper van BOLSEC, gelijk BOLSEC de man zal zijn die GALIFFE, AUDIN en alle verbreiders, zoowel Roomsche als Protestantsche, van de hatelijke en valsche voorstellingen omtrent CALVIJN [4]) aanleiding geeft tot het uiten van hunne lasteringen.

Uit de schotschriften van bovengenoemden zijn de leugens overgegaan in de degelijkste boeken. Het vergiftige water heeft zich overal heen verspreid; maar hier is de eerste bron.

Wij zullen er ons toe bepalen, de voornaamste beschuldigingen, welke onophoudelijk herhaald zijn, of de antwoorden die CALVIJN telkens genoopt was daartegenover te stellen, mede te deelen.

Voor één zaak is dit goed geweest. Immers heeft onze hervormer daaruit aanleiding genomen om omtrent hem zelven het een en ander mede te deelen, waartoe hij nooit zou gekomen zijn, indien zijn verontwaardiging en zijn zucht om te waken voor zijne eer, hem niet daartoe gedreven hadden. Hij gelijkt in dezen op den apostel PAULUS, die ook gedwongen werd zich zelven te verdedigen. Door het antwoord dat CALVIJN aan BAUDOIN gaf, vernemen wij bijna meer van zijn inwendig leven, dan in al zijne overige werken.

1) 24 Dec. 1561. Opera, XIX, p. 198.

2) Fr. Balduini responsio altera ad Joan. Calvinum, 1562. (Exemplaar van de Bibliothèque du Protestantisme français.)

3) Ibid., p. 46.

4) Laat ons niet vergeten, dat het werk van den renegaat BAUDOIN opgedragen werd aan den kardinaal van *Lotharingen*, gelijk de arbeid van den afgevallen BOLSEC opgedragen zal worden aan den aartsbisschop van *Lyon*.

BAUDOIN heeft hem voor de voeten geworpen, dat hij laf was. CALVIJN antwoordt: »Ik heb niet gewacht, totdat men mij uit mijn veilig nest heeft gehaald (gelijk hij voorwendt en wil doen gelooven), aangezien ik, in den tijd toen de haat van den geheelen raad des Konings door de booswichten tegen ons ontvlamd was, vrijmoedig begeerd heb, zonder een brief van vrijgeleide te verlangen, dat het mij zou veroorloofd worden te midden van de brandstapels en de vervolgingen te antwoorden en rekenschap te geven van mijn leer en van geheel mijn dienst. Laat BALDUIN iets omtrent hem zelven mededeelen, dat daarop gelijkt." 1)

BAUDOIN heeft hem verweten, dat hij een man zonder hart was. Ook is hij de man geweest die vóór de Jezuïeten gezegd heeft, dat CALVIJN geen kind had, omdat hij van GOD vervloekt was. CALVIJN antwoordt: »...De man raaskalt, omdat hij niet meer wel bij zinnen is, wijl hij op mijn verwijt, dat hij een man was zonder menschelijkheid en natuurlijke liefde, mij voor de voeten werpt, dat ik geen kinderen heb. De HEERE had mij een zoon gegeven, maar Hij nam hem weg. Deze rekent onder de dingen die mij kunnen aangerekend worden, dat ik geen kinderen heb. Ik antwoord, dat ik in de geheele Christenheid kinderen bij tienduizenden tel." 2) Dit is een van die woorden, welke een bewijs zijn van de grootheid zijner ziel.

»Wanneer die goede philosoof uit de omstandigheid, dat ik nog geen vader ben, afleidt, dat ik niet weet, wat liefde en natuurlijke genegenheid is, dan erken ik, niet te kunnen begrijpen welk een redebeleid hij volgt. Want tot op dit oogenblik had ik gedacht, dat deze bewegingen van natuurlijke genegenheid zich uitstrekken tot andere verhoudingen, ook tot de vriendschap, die GOD in de natuur der menschen gelegd heeft." 3)

BAUDOIN heeft hem voor de voeten geworpen, dat hij een tiran, een despoot was, die zijn medearbeiders »als beesten bij den neus leidt". Hij heeft alleen vijanden, geen vrienden. En CALVIJN antwoordt: »Vijanden? Ja, die heb ik, en wel allen die het Evangelie haten."

---

1) P. MASSON roemt integendeel zijn moed: „Hij wist onverschrokken op te treden, wanneer het de groote belangen van de republiek betrof. Toen het twistvuur onder de burgerij ontstond en men zelfs de degens getrokken had, wierp hij zich ongewapend onder de menigte, en door zijn woord en zijn blik wist hij het oproer te dempen." P. MASSON, a. w., p. 428.

Hieruit blijkt, hoe Dr. A. PIERSON in zijne Nieuwe Studiën over Calvijn, 1883, bl. XII, CALVIJN onrechtvaardig beoordeelt als hij schrijft: „Ook in KALVIJN, onze eerste studiën hebben het bewezen (?), steekt niets van den apostel, niets van den martelaar. Hij blijft in *Frankrijk* buiten de Protestantsche beweging, althans in het openbaar; hij stelt zich niet bloot aan vervolging; hij ontvlucht zijn land en zijn volk. Voor zijn nieuwe overtuigingen komt hij eerst uit, zoodra hij zich in veiligheid bevindt. Ook dan is er niets revolutionairs, zelfs niets heldhaftigs in zijn optreden. Niet hij zal stellingen, niet hij het program van een nieuw geloof doen aanplakken tegen de deur van een kerk." Wij houden er ons van overtuigd, dat wanneer DR. A. PIERSON DOUMERGUE's werk gehad had, zijn oordeel gansch anders zou geweest zijn. [Vert.]

2) „Atqui mihi filiorum sunt myriades in toto orbe christiano." Opera, IX, p. 576.

3) Opuscules, p. 1989.

»Allen die mij vijandig zijn, zijn ook verklaarde vijanden van CHRISTUS, en ik heb geen vijandschap voor mijn eigen zaken gehad of gezocht; kortom, het is mij niet overkomen door mijn eigen schuld. Geen ding geeft mij meer voldoening, dan de overtuiging, dat niemand mij voor eene andere zaak vijandig geweest is, als het niet geweest is, omdat hij een stoutmoedigheid vertoond heeft vol van heiligschennis, door zich tegen de leer van de Godzaligheid en het heil der kerk te verzetten. Zoovelen als er in onzen tijd geweest zijn, die zich hebben aangegord om CHRISTUS en Zijne kerk den oorlog aan te doen, zich daarvan vijanden verklarende, heb ik mij moedig tegen hun woede verzet. En daar ik mij hunne ruwe slagen moest laten welgevallen, zoo heb ik onvermoeid en met standvastigen moed volgehouden, en nooit zal het mij verdrieten, in die gestalte van een krijgvoerder voort te varen. 1) Daarom ben ik een vijand van BALDUIN geworden, dien ik te voren liefhad."

Daarentegen waren de vrienden van het Evangelie de vrienden van CALVIJN.

»Om van mij zelven te spreken; ik wil niet alleen metgezellen hebben, maar ik heb ze ook, liefst grooter en uitnemender dan ik zelf ben. Wat meer is, ik verlang daarnaar, en op dit punt is mijn bescheidenheid zoo kennelijk en door ieder gekend, dat het niet noodig is, deze lichtzinnige aantijging te weerleggen. Er is geen mensch in mijn tijd geweest, die uitmuntte in Godsvrucht en in de leer, dien ik niet de verschuldigde liefde en achting heb toegedragen en wiens deugden ik niet vrijmoedig heb geroemd. Ook zijn er van dezulken geen geweest, die mij geen bijzondere liefde hebben toegedragen, en die mij meer hebben geëerd dan ik wel wilde. Ik roep BALDUIN zelf tot getuige, op hoedanige manier PHILIPPUS MELANCHTHON zich aangewend heeft over mij te spreken, en een enkel woord van dien man is genoeg om al het geblaf van BALDUIN te doen verstommen. Als hij zegt, dat hij er niets van weet, dan zal hij door onderscheidenen van het tegendeel overtuigd worden. En zoo ver is het er vandaan, dat zulke loftuitingen en eervolle getuigenissen, die hij van mij gegeven heeft, mij opgeblazen hebben gemaakt, dat toen hij mij in geschrifte boven hem zelven stelde, ik verklaard heb, dat deze leugen onverdraaglijk was. Deze, zonder daardoor beleedigd te zijn, antwoordde, dat gelijk hij had geschreven hij ook aldus oordeelde, en dat het ook waar was. Dit wil niet zeggen, dat ik zoo dwaas ben om te gelooven dat het waar is, of te willen dat anderen het aannemen, maar opdat alle menschen zouden gewaarworden, hoe de vermetelheid van dien deugniet stinkt. Hij haalt zelfs het oordeel aan, dat BUCER, naar zijn zeggen, over mij zou uitgesproken hebben. Ik neem God en de engelen tot getuigen, dat hij booselijk en jammerlijk heeft verdicht. BUCER, zegt hij, heeft u enkele malen gezegd, dat gij geen maat weet te houden, noch in het haten, noch in het liefhebben; maar dat gij zoo heftig zijt, dat gij den menschen nu eens tot den hemel toe verheft en dan weder tot de hel toe neerstoot.

1) Opuscules, p. 1980.

»God helpe mij,[1]) indien ik hem iets heb hooren zeggen, dat daarnaar zweemt. Juist integendeel heeft die goede man, dien ik als een vader eerde, mij wederkeerig zoozeer zijn liefelijke, broederlijke vriendschap geschonken, dat het hem zeer speet, dat ik uit *Straatsburg* gehaald werd. Inderdaad heeft hij met alle macht er op aangedrongen, dat ik aldaar blijven zou. De brieven zijn nog te vinden, waarin hij aan den raad dier stad schreef, te kennen gevende, dat wanneer ik van daar zou gegaan zijn, mijn afwezigheid groote schade aan de geheele kerk doen zou. Zelfs komt hij er toe te zeggen, dat ik onder de bedienaars van de heilige en gezonde leer niemand heb, die mij overtreft, en weinigen, die mij gelijken. Indien de goede man, verblind door de liefde die hij mij toedroeg, in het zingen van mijn lof de perken te buiten is gegaan, dat BALDUIN dan zich ten minste schame over zijne buitensporige onbeschaamdheid, of dat de lezers althans weten, door welk een razernij om te beleedigen hij gedreven werd."

Het verwijt, dat CALVIJN niemand als medearbeider kon verdragen, beantwoordt de reformator aldus:

»Er is in de geheele wereld geen getrouw dienaar van CHRISTUS, dien ik niet de hand der broederlijke gemeenschap heb toegestoken. Wat mijn verkeer in deze kerk betreft, dat mijne ambtgenooten, met welke ik haar gemeenschappelijk bestuur, daaromtrent getuigen! Wanneer er zijn, die eenige groote verwachting van zich doen koesteren, die help ik met alle middelen, zooveel in mij is, opdat zij bemind en geacht zouden zijn. Ik kon wel dezelfde bede als MOZES laten hooren: »Och, of al het volk des HEEREN profeten waren!" Om kort te gaan, dat de leelijke lasteraar mij er één noeme, als hij dat kan, dien ik door onwelwillendheid of wangunst achteruitgezet heb, al was hij nog meer dan mijn metgezel, indien dit mogelijk was. Aldus verdwijnt vanzelf de kinderachtige verdachtmaking, alsof ik mij tot souverein kerkvorst en paus wilde maken, alsof ik mij niet altijd beijverd had, zoowel door mijn hart als door een welgewikt oordeel daartoe bewogen, om alles te mijden en te vlieden, wat mij de grenzen der bescheidenheid te buiten kon doen gaan."[2])

Zeker kon CALVIJN, ofschoon hij getoond heeft, dat hij zijne fouten wist te erkennen, zich zelven bedriegen. Maar dit neemt niet weg, dat men bij de loftuitingen, die hij genoodzaakt is zich zelven toe te kennen, den toon hoort van den man, van wien een zijner heftigste tegenstanders heeft moeten verklaren: »Hij heeft nooit gelogen."[3]) Als PAULUS kon hij getuigen: »Ik zeg wederom, dat niemand meene dat ik onwijs ben; doch zoo niet, neemt mij dan aan als een onwijze, opdat ik ook een weinig moge roemen."[4]) En in die onwijsheid geeft hij, omdat hij in het diepst van zijn ziel door BAUDOIN is beleedigd, een schets van zijn

1) *Dieu me soit en aide*, zegt CALVIJN. We hebben dit vertaald door: „God helpe mij", omdat ook onze eedsformule luidt: „Zoo waarlijk helpe mij God almachtig", waarvan de beteekenis is: Zoo waarlijk *straffe* mij.... In onze spreektaal wordt nog wel gezegd: „Ik zal je helpen", voor: „Ik zal je straffen". [Vert.]

2) Opuscules, p. 1981.

3) FRANKLIN, Vie de Calvin, p. XXIV.

4) 2 Cor. XI: 16.

leven, die door den grootschen indruk, dien men er van krijgt, getuigenis van hare waarheid geeft.

»Wat mij betreft, ik wil niet in gedachtenis brengen, boven welke geneugten, voordeelen en rijkdommen ik CHRISTUS gekozen heb. Ik zeg alleen dat, indien ik dezelfde begeerten als BALDUIN gehad had, het mij niet moeilijk zou geweest zijn om te geraken tot de dingen, die hij altijd vruchteloos heeft nagejaagd, en naar welke hij nog altijd met al te grooten lust hunkert. Maar ik laat dit alles rusten. Met mijn nederigen staat ben ik tevreden geweest, en heb daarin zoozeer soberheid betracht, dat ik mij zelven heb kunnen onderhouden zonder iemand lastig te vallen. Ik blijf stil en rustig op de plaats, waar de HEERE mij heeft gesteld; van de matige inkomsten die men mij heeft toegelegd, heb ik nog iets laten vallen, zoo ver is het er vandaan, dat ik om hooger bezoldiging gevraagd heb; al mijn zorg, arbeid, studie is gewijd aan de kerk waaraan ik bijzonder verbonden ben, en ook om met al de middelen die te mijner beschikking staan, alle kerken te steunen en te helpen. Ik kwijt mij zoodanig van den plicht om te onderwijzen, dat ik, mij daarin zeer getrouw en ijverig betoonende, mij toch niet als ijverzuchtig aanstel; ik heb vele verdrietelijkheden voor lief te nemen, en ik laat niet na, van mijn vrijheid om rondborstig te spreken gebruik te maken, zonder iemands grootheid of macht te ontzien. Zoo geef ik den grooten niet den vrijen teugel, door hen te vleien; ik vrees de ongunst noch van dezen noch van genen: tot op dezen oogenblik ben ik niet opgeblazen geworden, hoe voorspoedig ik ook was, evenals, toen ik door groote onweders en ruwe stormen overvallen werd, ik deze gerust en standvastig doorstaan heb, totdat ik daaruit door een bijzondere weldaad van GOD verlost ben. Ik verkeer vriendelijk met mijns gelijken en ik tracht met getrouwheid de vriendschapsbanden, die ik met dezen en genen aangeknoopt heb, te onderhouden." 1)

Het scheen ons nuttig toe, reeds bij het begin van onze studiën, dit levensgroote portret van onzen held, met zijn sterke kleuren, die de eeuwen trotseeren en die het levend beeld uit de lijst ons in het oog doen springen, te laten zien. Een REMBRANDT of een VAN DIJK, door hem zelven geschilderd!

Men ziet hier, welk een tegenspraak er bestaat tusschen de geschiedenis en de legende of de verdichte lasteringen.

Maar laat ons onze onderzoekingen weder opvatten.

---

1) Opuscules, p. 1990. Wellicht zal het sommigen voorkomen, dat CALVIJN hier niet vrij te pleiten is van eigengerechtigheid. Doch men verlieze niet uit het oog, dat CALVIJN zich hier *voor de menschen* rechtvaardigt. Hij hield vol, dat hij tegenover de beschuldigingen die tegen hem waren ingebracht, eene z.g. zaaksgerechtigheid bezat.

Ook DAVID (Ps 18) en JOB hebben hunne onschuld tegenover beschuldigingen van menschen betuigd, al gevoelden zij zich zondaars voor GOD. PAULUS deed hetzelfde, al wilde hij belijden, dat hij voor GOD de voornaamste der zondaren was. [Vert.]

ZEVENDE HOOFDSTUK.

HET GEREFORMEERDE BOURGES DER XVI^de EEUW.

VAN al de steden waarin CALVIJN verkeerde, heeft *Bourges* wellicht het meest het karakter van een oude stad behouden. Een groote brand, die in 1487 gedurende een enkelen nacht meer dan 4000 huizen en onderscheidene kerken [1]) in asch legde, noodzaakte de inwoners, de stad te herbouwen. Hetgeen uit de puinhoopen verrees, was fraaier dan wat er te voren gestaan had. *Bourges* was toen vol metselaars, beeldhouwers, schilders, die in steen en op hout hun kunstzin den vrijen teugel konden vieren. De kerken en de huizen van de burgers en van de kooplieden wedijverden met elkander in weelderigheid en smaakvolle teekening. Dit is zoo waar, dat men nergens beter dan te *Bourges* »dat merkwaardige tijdvak van de Fransche bouwkunst, dat aan de Renaissance voorafgaat, en dat, door zijne bevallige, grillige vormen en zijn fraai uitgesneden werk, de meesterstukken van de Renaissance zelve evenaart", bewonderen en bestudeeren kan. [2])

Laat ons met de straten beginnen. Daar kan men zich het best een denkbeeld vormen van het volk, dat er zich eertijds in bewoog. Immers

1) COUPAS, Petite histoire du Berry, p. 82.
2) RAYNAL, a. w. III, p. 271.

bleven de straten van het oude *Bourges*, althans in het midden der stad, onveranderd. Bij elke schrede ziet men houten huizen met balken, beeldhouwwerk, figuren, pilaren en slangvormige ruiten, kortom, met dat eigenaardig schilderachtig, persoonlijk stempel, dat in de middeneeuwen op de huizen gedrukt was, zoodat zij van gulheid, somberheid, vroomheid, ruwheid getuigden. Onder de schaduw van het uitstek van het huis dat *La Reine Blanche* 1) genoemd wordt, danst nog op het geluid van den doedelzak de bende boeren, monniken, engelen die den Eeuwigen Vader medesleepen. Welk een opbruisend, overvloeiend leven! En welk een schoone lijst, waartusschen de dichte en schitterende drommen der tallooze processiën zich konden bewegen! Men had processiën voor het »lichaam GODS" (de hostie), processiën voor de hoofden *Sint Etienne* en *Sint Lucia*, eene processie van de jacht op *Sint Ursinus*, eene processie van de jacht op *Sint Jacob van Galicië*, alle in hetzelfde jaar 1553, zonder den intocht van den baljuw en de processie van het hoofd van *Sint Austrille* te rekenen, die tusschen twee en drie uur des morgens, bij het schijnsel van toortsen en flambouwen, gehouden werd. 2)

Door dezelfde straten bewogen zich TULIERS, GÉRARD, COLLADON, die zich naar *Genève* begaven; FRANÇOIS HOTMAN, BAUDOIN, MARLORAT, J. DE L'EPINE, WOLMAR, BEZA, CALVIJN. Men kan zeggen, dat *Genève* zijn burgers uit *Bourges* gekregen heeft.

De weg naar het station heeft bijna dezelfde richting van de oude *Sint-Ambrosius*-straat. Deze begon bij een poort van dien naam. Den 27sten Mei 1562 verscheen te 5 uur in den morgen voor deze poort een kapitein uit *Orleans*, door den prins van CONDÉ gezonden, aan het hoofd van 120 ruiters. Het was de graaf van MONTGOMERY, die bekend werd, omdat hij bij het tournooi van 1559 onwillekeurig de oorzaak werd van den dood van HENDRIK II. Hij kwam zich in naam van de Hugenoten meester maken van de stad. 3) Toen zijn troep binnenreed, begon deze Psalm 124 aan te heffen. De verandering had plaats zonder dat »een oorvijg gegeven werd".

Aan de rechterzijde, bijna tegenover de poort, verrijst tegenwoordig de Gereformeerde kerk. Aan de linkerzijde vindt men het *Sint-Ambrosius*-klooster, waar CALVIJN den monnik CHAPONNEAU, die later met anderen in het openbaar het Evangelie zou gaan verkondigen, ging bezoeken. Daarachter strekte zich het weiland *Fichault* uit, dat iets had van de *Pré aux clercs* (weide van geestelijken) van *Parijs*. 4) Van de maand

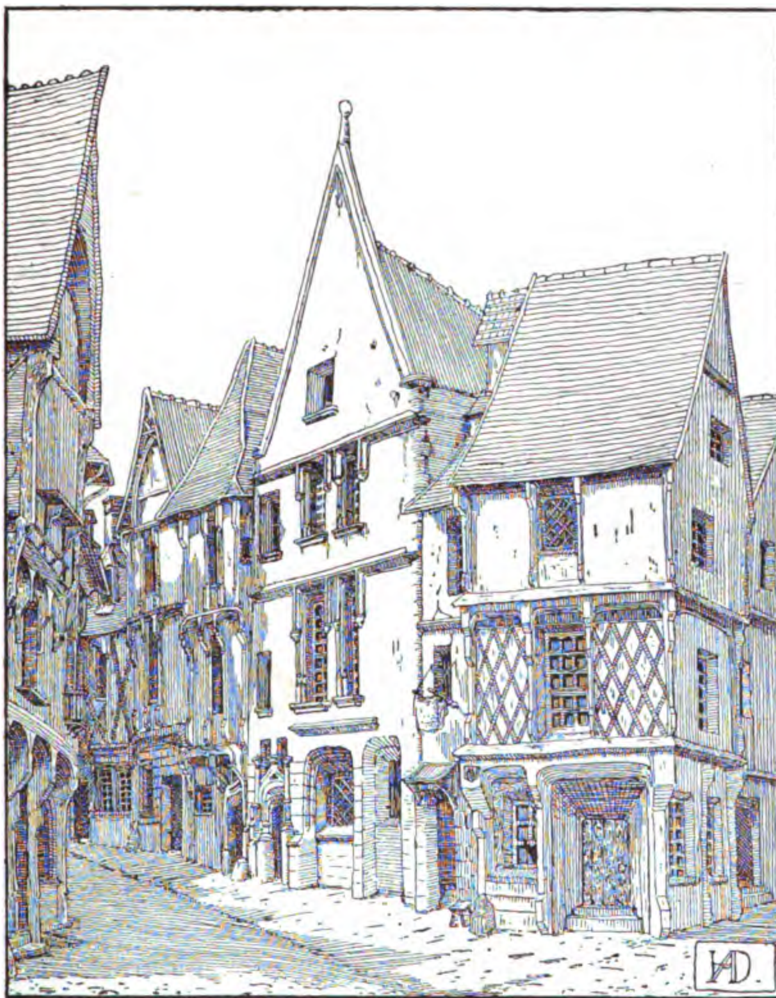
1) *Rue Saint-Sulpice*, na 1487 gebouwd.

2) Journal de Jehan Glaumeau, *Bourges*, 1541–1562, voor de eerste maal met eene inleiding en noten uitgegeven door den president HIVER. Deze JEAN GLAUMEAU was priester (hij kreeg den 18den Sept. 1546 een halve prebende van *Notre-Dame de Moutiers-Moyen*); hij brak den 14den Jan. 1562 met Rome (p. 63 - 67). De Mémoires de la Société des antiquaires de France, 1855, p. 191 - 224, bevatten eene zeer uitvoerige analyse van dat dagboek.

3) Histoire ecclésiastique, II, p. 578.

4) „De abdij van *St. Ambrosius* is gelegen binnen de muren van genoemde stad op een zeer aangename plaats. Hare tuinen en boomgaarden zijn zeldzaam schoon, evenals het uitzicht op een groot weiland, dat aan genoemde abdij grenst, hetwelk gewoonlijk genoemd

April 1559 af kwam »een ontelbare menigte" de Psalmen zingen »met groote welluidendheid", aldus weet een ooggetuige, JEAN GLAUMEAU, te verhalen. Men ging hiermede voort, ofschoon het onderscheidene malen »door omroeping op straffe van den ijzeren ring verboden werd genoemde Psalmen te zingen". Zelfs ging men er toe over »om midden in de weide *Fichault* een galg op te richten, om hen, die genoemde Psalmen zongen, grootelijks af te schrikken".[1]) Maar deze bedreiging trof geen doel.

Straat te *Bourges*.

wordt de *Pré fiscal* of verbasterd de *Pré fichault*. De burgers en inwoners hebben daarop vrije wandeling, en kunnen er gedurende alle jaargetijden allerlei spelen doen en allerlei vermakelijkheden genieten." JEHAN GLAUMEAU, seigneur de *Lassay*: Histoire de Berry. *Lyon*, ANT. GRYPHIUS, 1566. p. 225.

1) GLAUMEAU, p. 103.

Laat ons door de *Cambournac*-straat of door de *rue des Toiles* dieper de stad ingaan. Niet' een enkel huis, maar eene geheele reeks gebouwen uit de 16de eeuw trekt daarbij onze aandacht. Vooral wanneer men midden in den kruisweg, waar zich het »steenen kruis" verhief, den hoek of, zoo men wil, de vork beziet, die de beide straten maken, waar zij zich vereenigen en de *Mirabeau*-straat vormen, denkt men in de middeneeuwen te zijn.

In 't voorbijgaan bezoeken wij de kerk *Notre Dame* en de kapel, waarin het stoffelijk overschot van JEANNE DE FRANCE, de tweede dochter van LODEWIJK XI, vrouw van LODEWIJK XII, rust. Van dien laatsten koning placht FAREL te zeggen: »Het was de gouden tijd, gelijk men zegt, want toen regeerde LODEWIJK XII." Wij worden hier als vanzelf teruggeleid tot den oorsprong der reformatie.

Helaas, hoevele koningen zijn, onder de besten, niet goed geweest! JEANNE was met alle gaven van verstand en hart versierd; maar haar gelaat was leelijk en hare gedaante misvormd. LODEWIJK XII trouwde haar uit berekening, en versmaadde haar daarna uit afkeer. Daardoor was het leven van de prinses eene doorgaande vernedering en een voortdurend martelaarschap. Des te meer blonken hierin hare zachtheid, goedheid, edelmoedigheid en vroomheid uit. Zij stierf op 41-jarigen leeftijd, in 1505. 1)

In die kerk stond de spreuk, die een Hugenoot wel mag onthouden:

Alles verdwijnt, en niets is blijvend;
Er is niets dat sterk is, hoe hard het ook zij. 2)

Dit is bijna woordelijk het tegenovergestelde (in het Fransch komt dit zeer goed uit) van het devies der Hugenoten:

Hoe meer men zich vermeit om mij te slaan,
Hoe meer de hamers slijten gaan. 3)

Zoo is het. Toen de reformatie opkwam, bleek het, dat de kerk de heugenis van de kracht, die in staat was om aan alle schokken weerstand te bieden, en wel eene conscientie die bezield is door het geloof, verloren had. De reformatoren zouden toonen, dat die sterkte hun deel was.

JAN CALVIJN heeft dit zonderlinge opschrift moeten zien, want het was van 1507. Volgens de overlevering woonde hij in de nabijgelegen

1) RAYNAL, III, p. 230.

2) In het Fransch luidt deze spreuk:
„Tout se passe et rien ne dure,
Ne ferme chose tant soit dure."
Guide de l'étranger dans la ville de Bourges, 5e édit., SIRE, imprimeur-éditeur, 1894 p 90

3) Het opschrift luidt in het Fransch:
„Tant plus à me frapper on s'amuse,
Tant plus de marteaux on y use." [Vert.]

straat, namelijk de *Mirabeau*-straat. Men kan zich gemakkelijk CALVIJN voorstellen, zich in die omgeving bewegende. De woning van den reformator was achter de plaats, waar later de begraafplaats der Protestanten gevonden werd, [1]) en in de omgeving van deze plek zijn de traditiën, die hem betreffen, gegroepeerd. [2])

In een kleine dwarsstraat is de preekstoel van CALVIJN. Men vindt dien in het Augustijner klooster, waar CALVIJN de welsprekendheid moet onderwezen hebben, [3]) hetgeen niet onwaarschijnlijk is. De reformator stond inderdaad gedurig tot de paters van dat klooster in betrekking. [4])

Het klooster is voor een groot deel verbouwd. Toch bestaat de Gothische keuken, die er als eene eigenaardig schoone kapel uitziet, nog in zijn oorspronkelijke gedaante, evenals de eetzaal, die tegenwoordig voor een azijnfabriek gebruikt wordt. Maar de mooie balken van de zoldering en de vensters zijn nog aanwezig, evenals de preekstoel, die in den muur is gebouwd. Het is bekend, dat in de kloosters onder de maaltijden voorgelezen werd. Zou CALVIJN in dien preekstoel gegaan zijn, om voor de vergaderde broeders een toespraak te houden? De preekstoel met zijn voetstuk is in den muur aan de straat uitgebouwd, en men noemt hem tegenwoordig nog den preekstoel van CALVIJN. Men beweert zelfs, dat hij van uit een venstertje van den preekstoel aan de menigte op straat het Evangelie verkondigd heeft. Doch dit is niet aannemelijk. Immers is het venstergat zoo nauw, dat het hoofd van geen enkelen spreker er ooit door kon, indien ook de stem van een redenaar er al door kon dringen.

Het is niet veel waarschijnlijker, dat CALVIJN van een anderen preekstoel heeft gebruik gemaakt, dien men ook naar hem heeft genoemd, en welke zich wat verder, op het *Gordaine*-plein, bevindt.

Deze preekstoel is eenvoudig een brok steen, waarop de omroeper klom om iets bekend te maken. *Bourges* had vroeger, naar het schijnt, vier van zulke steenen. Drie er van zijn verdwenen. De vierde wordt de steen van CALVIJN genoemd. Uit eerbied voor de traditie bracht men hem van de vischmarkt naar zijn tegenwoordige plaats.

Zijn deze vreemdsoortige monumenten niet een kenschetsend bewijs voor den indruk, dien CALVIJN maakte op de wijk waar hij woonde?

---

1) CATHERINOT, Le Calvinisme de Berry. Hij schrijft: „Ik zeg niets, dat ik niet gehaald heb uit verschillende dagboeken van belangstellenden in de provincie en van onderscheidene origineelen, die ik in bezit of gezien heb." CATHERINOT (1628—1688) heeft een dagboek uitgegeven, dat tegenwoordig zeer gezocht is, saamgesteld uit losse bladen van 4, 8 en 12 quarto bladzijden, over verschillende onderwerpen en met verschillende opschriften. Daarom kunnen wij geen bladzijden opgeven.

2) RAYNAL, III, p. 308.

3) „In dien tijd (1530) onderwees CALVIJN de rethorica aan de jeugdige Augustijner monniken te *Bourges*." (CATHERINOT.)

4) Het klooster werd een nest van ketters. AUGUSTINUS MARLORAT was er prior van, JEAN SPINA (of DE L'ESPINE), RICHARD VAUVELLE, JEAN LOQUET waren monniken, die min of meer naam kregen onder de Gereformeerden. „Bij het begin van de vasten (1553) werd het den Augustijners verboden, ergens anders te prediken dan in hun klooster." (GLAUMEAU, p. 61.) Zoo verdacht waren zij. De prior van de Karmelieten, PIERRE BOUGUIN of BOUQUIN (licenciaat in 1538, doctor in 1539), werd ook Protestant. (CATHERINOT.)

Voordat wij op onze wandeling aan de hoofdkerk komen, loont het de moeite, enkele huizen in oogenschouw te noemen.

Het naastbij is het hotel LALEMANT, 1) dat onmiddellijk na den brand gebouwd werd door een rijken koopman van dien naam. Dit bekoorlijke kleine gebouw doet ons zien, welke sierlijke beeldhouwwerken, door verscheidenheid van teekening, door gekuischtheid van smaak en door fijnheid van uitvoering uitmuntende, de Renaissance zou brengen.

Onze aandacht wordt ook getrokken door een kleine kapel met een schoon plafond, dat door drie platte steenen met geheimzinnige zinnebeelden versierd is. Op de binnenplaats vindt men een kleinen toren, waarin de trap van de heerenhuizing gevonden wordt, met een deur en twee vensters, een juweel van bouwkunst.

Toen CALVIJN dit in al den gloed van zijn nieuwheid bewonderde, heeft hij wellicht den schoorsteen opgemerkt, waarin de wapens van LODEWIJK XII en van zijne vrouw nog te zien zijn, met de woorden van den Psalm: »*Misericordias domini in aeternum cantabo.*" (Ik zal de goedertierenheid des HEEREN eeuwiglijk zingen.)

In de *rue Paradis* vindt men het oude stadhuis, met zijn achthoekig torentje, zijne schoorsteenen en zijn gedecoreerde zaal in schitterenden Gothischen stijl. De kleine deur is versierd met een omlijst veld, waarop men SINT SOLANGE ziet spinnen, omringd door hare schapen, de kleine dieren die in *Berry* inheemsch zijn.

Niet ver van daar staat een ander huis, dat CALVIJN moet bezocht hebben, dat van de COLLADONS. GERMAIN COLLADON, 2) in 1510 te *Châtre* geboren, die dus slechts een jaar jonger dan CALVIJN was, studeerde met hem in de rechtsgeleerdheid. 3)

---

1) LA THAUMASSIÈRE schrijft nu eens LALEMANT en dan weder LALLEMAND. I, p. 360, 178.

2) Op Dinsdag 12 Aug. (1550) vertrokken uit deze stad *Bourges* de meesters LÉON en GERMAIN COLLADON, broeders, advocaten van genoemde stad, met hunne vrouwen, kinderen en geheel hun huisgezin, om zich te *Genève* metterwoon te vestigen. (GLAUMEAU, p. 46.) Uit het register, waarin degenen werden opgeteekend die in *Genève* mochten komen wonen, blijkt, dat LÉON en GERMAIN COLLADON den 28sten Aug. 1550 aldaar gekomen waren. (France protestante, 2e édit., article COLLADON.) LÉON COLLADON had een zoon, die in *Berry* als predikant schijnt gediend te hebben, voordat hij in 1553 naar *Genève* toog. Daar werd hij predikant, rector en opvolger van CALVIJN als hoogleeraar. Zijne zuster FRANÇOISE trouwde met den notaris JEAN RAGUEAU, afkomstig uit het land van *Berry*, en zijne zuster ANNA huwde LAURENT DE NORMANDIE, den vriend van CALVIJN.

3) Prof. Dr. RUTGERS schrijft in Calvijn's invloed enz., bl. 51: „Onder CALVIJN's academievrienden te *Bourges* in 1530 behoort ook CHARLES SUCQUET (of SOCKET), zoon van een rechtsgeleerde uit *Vlaanderen*, die met ERASMUS bevriend was. Vgl. CALVIJN's brief aan FRANÇOIS DANIEL van 6 Sept. 1530 en het bij dien brief aangeteekende door HERMINJARD, II, 281. Hoogst waarschijnlijk heeft hij te *Parijs* ook reeds kennis gemaakt met den bijna twee jaar ouderen JOHANNES STURM, den lateren reformator op paedagogisch gebied, die uit *Sleiden*, in *Luxemburg*, afkomstig was en, na te *Luik* en *Leuven* gestudeerd te hebben, in 1529 tijdelijk naar *Parijs* verhuisd was, waar hij in 1533, te gelijk met CALVIJN, bij denzelfden reformatorischen kring zich aansloot. Hij was reeds in 1538 een van CALVIJN's meest intieme vrienden, 'tgeen hij ook levenslang gebleven is, evenals zijn staden tijdgenoot de beroemde geschiedschrijver JOHANNES HEYDANUS, die ook wel, in 1533, tijdelijk naar *Frankrijk* verhuisd is, maar, volgens zijnen brief aan CALVIJN van 22 Mei 1539, dezen er niet heeft ontmoet. — Volkomen zeker is, dat CALVIJN te *Parijs*, in den

Zooals zoovele anderen ging hij te *Genève* zich bij den reformator voegen (1550). Hij was een bekwaam rechtsgeleerde. De raad der 200 vroeg dikwijls zijn advies, en droeg hem zelfs het opstellen van de politieke en burgerlijke edicten, die in 1568 afgekondigd werden, op. 1) Daaruit is te verklaren, dat er, gelijk men dikwerf heeft opgemerkt, overeenkomst bestaat tusschen de Calvinistische wetten en de gewoonten van *Berry*. 2)

In het huis van COLLADON hielden de Gereformeerden van *Bourges* ten tijde van het edict van Tolerantie (17 Januari 1562) hunne godsdienstoefeningen. 3)

Eenige stappen verder gaande, komt men aan de straat *des Arènes*.

kring der Gereformeerden, bijzonder is aangetrokken door de groote vroomheid en degelijkheid van ETIENNE DE LA FORGE, uit *Doornik*, een van hunne voornaamste en meest bekende leden, dien hij veel bezocht heeft, en van wien hij later dikwijls met de meeste hoogachting heeft gesproken; naar zijn eigen getuigenis, in zijn Tractaat tegen de Libertijnen uit het jaar 1545, Hoofdst. IV en XIII (Opera, VII, p. 160 en 185), en naar het getuigenis van zijn collega's COLLADON en BEZA, in hunne levensschetsen van CALVIJN. (Opera, XXI, p. 56 en 122 vg.).

Het was noodig, deze Nederlanders hier met een enkel woord te vermelden, daar over die allen geheel gezwegen wordt in de monographieën, die er over de eerste periode van CALVIJN's leven in de laatste 25 jaren verschenen zijn. Niet alleen bij A. BOEGNER, La jeunesse et la conversion de Calvin, 1873; A. PIERSON, Kalvijns geloofsverandering (Hoofdst. II van zijne „Studiën over Joh. Kalvijn", 1881; H. LECOULTRE, La conversion de Calvin (in de „Revue de Théol. et de Philos.", te *Lausanne* uitgegeven, 1890); en A. LANG, Die Bekehrung Johannes Calvins, 1897. Maar ook zelfs in het veel uitvoeriger en belangrijker werk van ABEL LEFRANC, La jeunesse de Calvin, 1888. [Vert.]

1) France protestante, 2e éd., art. COLLADON.

2) RAYNAL, a. w., III, p. 347.

3) Ibid., IV, p 31. De woning van GERMAIN COLLADON was een oud huis, dat nog een kloosterachtig voorkomen heeft, en dat, volgens CATHERINOT, voorheen als kerk dienst gedaan had of liever tot een stedelijk toevluchtsoord van monniken van *Sint Sulpicius* gebruikt was. Tegenwoordig wordt de zaal, waaraan zoo dierbare en heerlijke herinneringen verbonden zijn, voor een stal gebruikt. De gewelven zijn in goeden staat gebleven, maar alles is met kalk dichtgesmeerd, zoodat men bijna de kapiteelen der kolommen niet meer zien kan. De Histoire ecclésiastique weet te verhalen, dat krachtens het edict van Januari 1562 de vergaderingen in de voorstad *Saint Sulpice* gehouden werden, maar toen de Gereformeerden door de bevolking, die door de monniken was opgezet, lastig gevallen werden, besloten zij stoutmoedig in het midden van de stad te laten prediken. Toen hebben zij ongetwijfeld het huis van COLLADON in gebruik genomen, terwijl zij zich verstoutten om het Heilig Avondmaal te houden in de groote zaal van het Paleis. SPIFAME, gewezen bisschop van *Nevers*, die naar *Genève* gevlucht was (1559), ging de Gereformeerden van *Bourges* met liefde en ijver dienen. Hij was het middel voor de bekeering van JEHAN GLAUMEAU, den schrijver van het „Journaal van de geschiedenis van Berry van 1541-1562". Den 14den Januari 1562 zwoer GLAUMEAU de Roomsche kerk af, drie dagen na de krachtige prediking van SPIFAME in de zaal van het Paleis, „op de plaats waar men gewoonlijk de preeken en vermaningen hield. Het was in de parochie van *La Fourchault*, in het huis dat een advocaat van deze stad had laten bouwen, namelijk de heer meester GERMAIN COULLADON, die toen ter tijd in *Genève* woonde." (GLAUMEAU, p. 123.)

Te gelijk met het heerenhuis van LALEMANT bouwde de meester metselaar van de hoofdkerk hier een ander gebouw voor een anderen koopman, een Italiaan. Het werd een groot gebouw, in steen opgetrokken (tegenwoordig is het 't museum), waarin CUJAS kwam te wonen en te sterven. [1]) Daar maakte hij het beroemde testament, waaruit ontwijfelbaar blijkt, dat hij met de kerk van Rome brak.... Zijn overtuiging had hij wel na den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht [2]) verborgen, door alle twistgesprekken over de religie te vermijden en zelfs de Roomsche godsdienstoefeningen te bezoeken; maar eindelijk schreef hij, den nacht vóór zijn dood (4 October 1590), voor zijne vrouw en zijne dochter de volgende aanmaning: »Ontvlied den antichrist en de uitvindsels en steunsels van hen, die in naam der kerk smullen, rooven, verderven en de ware kerk vervolgen, van welke alleen JEZUS CHRISTUS, onze Heiland en Heere, de hoeksteen is, en volgt Zijn heilig Woord van punt tot punt, zonder er iets aan toe te voegen of er iets van af te doen." [3]) Dit is duidelijk.

Op het hoogste gedeelte van de stad vindt men het huis van JACQUES COEUR, [4]) een tooverachtig gebouw, passend bij de persoonlijkheid van den eigenaar. [5]) Het leven van dien man gelijkt veel op een verhaal uit de »Duizend en één nacht"; [6]) hij bezat overal goederen, kasteelen, kantoren, en deed zijn naam over geheel *Azië* en *Europa* weerklinken. Hij wist den handelstand en de burgerij zoo te verheffen, dat de Koning aan een koopman een deel van zijn land schuldig was. In zijn kasteel spreidde hij op een verblindende manier zijn fortuin ten toon, door met kwistige hand overal beeldhouwwerk te laten aanbrengen, van de looden uiteinden der dakgoten tot de spijkers van de openslaande deuren toe.

---

1) RAYNAL, III, p. 270.

2) In den ST.-BARTHOLOMEUS-nacht werden op aanstoken van CATHARINA DE MEDICIS en op bevel van KAREL IX, koning van *Frankrijk*, duizenden Hugenoten of Gereformeerden verraderlijk vermoord. Het bloedbad werd ook in de provinciën onder de belijders der Gereformeerde religie aangericht. [Vert.]

3) RAYNAL, III, p. 438, en France protestante, IV, art. CUJAS, p. 965.

4) In 1541 had men er een college van gemaakt, waarin GLAUMEAU regent was. In 1553 werd het gekocht door Monseigneur DE L'AUBESPINE, „die het prachtig liet herbouwen en herstellen". GLAUMEAU, p. 5, 55.

5) „Ik zou wel met grond kunnen zeggen," zoo schrijft GLAUMEAU, p 233, „dat het huis van JACQUES COEUR den naam verdient van het achtste wonder der wereld", met de Pyramiden, den Colossus van *Rhodus*, het standbeeld van JUPITER door PHIDIAS, en het paleis van CYRUS, „waarvan de steenen met goud vastgekramd waren".

6) Sultan SHARIBAD, zoo luidt de Oostersche legende, had zulk eene slechte gedachte van de vrouwen gekregen, dat hij die, met welke hij trouwde, telkens dadelijk na den eersten nacht van het huwelijk liet dooden.

De Sultane SHERÉRAZADE wist hem echter door een verhaal, dat te lang was voor één nacht, zoo te boeien, dat hij vergat haar te laten ombrengen. Zoo vertelde zij hem gedurende 1001 nachten allerlei verhalen, en uit dankbaarheid liet hij haar ook daarna in leven. Deze verhalen, die vol zijn van beschrijvingen van Oostersche pracht en weelde, heeten te boek gesteld te zijn, en uit die fictie is het boek, „Duizend en één nacht" getiteld, geboren. [Vert.]

Hier vindt men zijn portret en daar eene afbeelding van zijn schip. Ook liet hij verschillende spreuken inbeitelen, die zijn voorzichtigheid als koopman doen kennen, als: »Zeggen, doen, zwijgen," of: »In een gesloten mond komt geen vlieg." Zijn smaak voor andere dingen kwam ook uit in verschillende voorstellingen, welke gevormd worden door beelden en bas-reliefs. 1) Op de poort staat het beroemde, fiere devies: »Voor moedige harten (cuers=coeurs) is niets onmogelijk". 2)

In de zinspreuk van CALVIJN komt ook een hart voor, maar met een hand, die het GOD aanbiedt. CALVIJN zou de leus van JACQUES COEUR waarmaken!

Daarnaast stond het meer nederige koninklijke paleis, waar MARGUERITE, FRANS I, LE FÈVRE D'ETAPLES met het hof in 1506 en later hun intrek namen.

Er is slechts een gedeelte van den toren van dat gebouw blijven staan. De naam van het paleis is aan twee belangrijke zaken verbonden.

Den 5den Juli 1438 teekende KAREL VII daar de *Pragmatieke sanctie* 3) *van Bourges*, welke in de kapittelzaal van de *Sainte Chapelle* ontworpen was. Deze wet was het Palladium 4) van het koninkrijk en van de Gallicaansche vrijheden, en bijna het eenige, in elk geval het laatste resultaat van de pogingen, die door de conciliën in het werk gesteld werden om de kerk *in* de kerk te reformeeren. Nadat het een eeuw later gebleken was, dat de kerk in de kerk niet te hervormen was, begon in ditzelfde paleis de prediking van de reformatie der kerk *buiten* de kerk te weerklinken. Er was in het paleis een groote zaal, waarvan de schrijvers dikwijls melding maken. Het was een soort van overwelfd forum, waar men markt hield, waar men den eed aan den Koning aflegde, waar men de beroemde besprekingen hield om te komen tot het redigeeren van de wetten die op de gebruiken van *Berry* gegrond waren. Ook kwamen de burgers er samen om met elkander over hun handel en over hunne processen te beraadslagen en om van gedachten te wisselen over alle groote gebeurtenissen, over alle nieuwe maatregelen en over alle belangen van stad en land. 5) Daar hadden in 1525 de eerste Gereformeerde predikatiën plaats. En daar preekte ook op Zondag 11 Januari 1562 de gewezen bisschop van *Nevers*, de beroemde maar ongelukkige JACQUES PAUL SPIFAME, wiens prediking »drie volle uren duurde" 6) en gevolgd werd door de bediening van het H. Avondmaal.

Wij moeten ons nog begeven in de richting van de hoofdkerk.

Aan den rechterkant, ongeveer even ver verwijderd van het paleis als van de kerk, verrees in de 16de eeuw de groote toren, »een van de merkwaardigheden dezer stad", zegt LA THAUMASSIÈRE, die aan de

---

1) Men noemt het beeldhouwwerk: haut-relief, demi-relief en bas-relief, naarmate het meer of minder verheven is. [Vert.]

2) RAYNAL, III, p. 70.

3) Eene wet voor het algemeen belang. [Vert.]

4) Beschuttend heiligdom. [Vert.]

5) RAYNAL, II, p. 411.

6) Men zie noot 3 op blz. 1.

beschrijving daarvan een geheel hoofdstuk wijdt. Het was een toren, omringd door onderscheidene torens met ontzaglijk dikke muren, die als het ware de sleutel van de stad was. Vóór dien toren verbrandde of begroef men de veroordeelden. In den toren zijn mannen van beteekenis opgesloten geweest: in 1489 de toekomstige LODEWIJK XII; in 1524 WILLEM VAN CHALONS, prins van ORANJE; in 1541 G. POYET, kanselier van *Frankrijk*. Men zag er zelfs eene van die beruchte kooien van LODEWIJK XI, gemaakt van hout en ijzer. MONTGOMÉRY maakte er zich zonder slag of stoot meester van, enkel door te bedreigen hem met kanonnen te beschieten, »ofschoon er geen kijk op was om hem in drie maanden in te nemen, noch door er een bres in te schieten, noch door hem met stormladders te beklimmen, noch door hem te ondermijnen". Men had er heel wat werk aan om hem in 1651 af te breken. 1)

Daar staan wij voor de *Saint-Etienne*-kerk, en wij bestijgen de trappen, »waarop de prediking gehouden werd van het Evangelie", toen *Bourges* door MONTGOMÉRY genomen werd. 2)

»Geen gebouw, zoo heeft men opgemerkt, maakt een dieper indruk dan de reusachtige kerk van *Bourges* (er is hier bovenal sprake van het inwendige). . . Zij onderscheidt zich door een bijzondere gestrengheid van vormen. De zeer sobere versiering maakt een plechtigen indruk, die nog verhoogd wordt door de schittering van beroemde glazen." 3)

En in de schaduw van die torens en van die muren treffen wij CALVIJN als student aan, want hier was de zetel van de faculteit der rechtsgeleerdheid.

De eetzaal der Jacobijnen, 4) waar zij den 9den Maart 1467 hare tenten had opgeslagen, 5) was weldra te klein

Aan den voet van de kathedraal vond men een Godshuis, dat uit

---

1) LA THAUMASSIÈRE, I, p. 208, 344, 351.

2) GLAUMEAU, p. 127. Die preek werd op Donderdag 28 Mei gehouden, en Dinsdag 2 Juni preekte de predikant D'AGNON het eerst binnen de kerk. Ibid., p. 128.

3) Les plus belles cathédrales de France, door den abt BOURASSÉ.

4) Het klooster der Jacobijnen, Predikheeren of Dominicanen, besloeg een groote ruimte in de *rue Moyenne* en in de *rue de l'Arsenal*. Alleen de eetzaal een mooie zaal met een Gothisch kruisgewelf, met de wapens van SANCERRE in de rozen, is in het huis van den vicomte TOISAC, *rue de l'Arsenal*, blijven bestaan In 1868 werd zij gebruikt voor slaapkamer. (GLAUMEAU, p. 63, n. 1, en p. VII van het voorbericht van de hand van den president HIVER.) De abt MENU, Monographie du couvent des Jacobins de Bourges, 1873. p. 43, stelt de vraag, of deze zaal wel een eetzaal en niet eer de kapittelzaal, of een huiskapel voor de zieken geweest is.

5) De Universiteit bleef van 1467–1528 in het klooster der Jacobijnen gevestigd. De Bibliotheek was er dicht bij, n.l. te *Saint-Jean-le-Vieux*, aan de andere zijde van de *Veille-Friperie*-straat. De lessen werden gegeven in een gebouw van het klooster, dat uitkwam op de *rue Moyenne*, rechts van de groote poort. Toen de Universiteit naar de groote scholen overgebracht was, hield zij toch hare plechtige zittingen in het klooster der Jacobijnen. Daar hadden de examens plaats en verleende men de graden. De Theologische faculteit bleef er zelfs steeds, tot 1626, het tijdstip waarop het den Jezuïeten gelukte. de Dominicanen, te hunnen bate, uit hunne bezittingen te verdrijven. (Abbé MENU, p. 87, 32, 89, 90.)

de 7de eeuw afkomstig heette te zijn, waarop het opschrift in de Latijnsche taal stond: »*Vrees God, help de armen, denk aan uw einde.*" Dit gebouw kwam vrij. Men bracht daarheen weldra de groote scholen [1]) over. Op Maandag 11 April 1529, te zeven uur des morgens, wijdde ALCIAT die lokalen in. Weldra kwam CALVIJN aan de voeten van den geleerden Italiaan zitten.

Er zijn nog eenige oude ramen, overblijfselén van dit gebouw, te zien.

1) CATHERINOT — RAYNAL, III, p. 307. Ibid., p. 371, 305. In 1560 hielden de Gereformeerden er des middernachts „het Heilig Avondmaal des Heeren, omdat de andere gebouwen de vergaderingen niet konden bevatten". De zaak was zoo goed beraamd dat de „concierge der scholen" niets bemerkte, en om die vergaderingen te beletten, sloot de baljuw de deuren met „groote hangsloten". Histoire ecclésiastique, I, p. 326.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

VERDERE GODSDIENSTIGE ONTWIKKELING VAN CALVIJN.

I. De Gereformeerden van Orleans en Bourges — II. Melchior Wolmar. — III. Theodorus Beza. — IV. Beza en zijn getuigenis.

I.

OOWEL uit een godsdienstig als uit een wetenschappelijk oogpunt heeft het verblijf van CALVIJN te *Orleans* en te *Bourges* de ontwikkeling van den reformator bevorderd. *Orleans* hielp hem vooruit als man van wetenschap; terwijl hij te *Bourges* van 1528 tot 1531 vertoefde, zou hij uit het oogpunt van de religie een schrede voorwaarts doen, gelijk wij nu gaan beschrijven.

CALVIJN had *Parijs* verlaten op het oogenblik waarop in de kerk der Groot-Augustijners het concilie, dat door DU PRAT [1]) saamgeroepen was, bijeenkwam; eene vergadering, ge-

---

1) ANTOINE DU PRAT was eerst eerste-president van het gerechtshof van *Parijs;* na den dood van zijne vrouw ging hij tot den geestelijken stand over. Hij stond in een goed blaadje bij den kroonprins en bij LOUISE VAN SAVOYE, en wist daardoor het ambt van kanselier van *Frankrijk* en kardinaal te verkrijgen; maar gedurende de twintig jaren dat hij aan het hoofd der zaken stond, werd hij algemeen om zijn gedrag en karakter veracht. Hij was het, die op de gedachte kwam, ketterij en Godslastering op éène lijn te stellen. Den 15den October 1534 schreef MORELET aan BUCER omtrent DU PRAT,

woonlijk het concilie van *Sens* genoemd, omdat DU PRAT aartsbisschop van *Sens* was en de bisschop van *Parijs* enkel voor zijn helper moest gehouden worden. De kerkelijke provincie bevatte *Chartres*, *Meaux*, *Auxerre*, *Parijs*, *Nevers*, *Troyes* en *Orleans*, die door zijn grooten vicaris PIERRE DE L'ESTOILE vertegenwoordigd werd.

Dit concilie, dat van den 3den Febr. 1527 (N. S. 1528) tot 9 October 1528 gehouden werd, was van groote beteekenis. 1) Men weerstond niet langer het Protestantisme van uit *Parijs*, maar de beweging tegen de reformatie sloeg over naar de provinciën, zoodat het geheele land er aan deelnam. De conciliën gaven daaraan leiding.

De oppositie had twee pijlen op haar boog.

1°. Men erkende, dat er misbruiken waren ingeslopen, en deed pogingen om die af te schaffen. Het concilie verbood (en erkende dus door het verbod) onbetamelijke dingen in de kerk, het aanwezig zijn van potsenmakers, die er op instrumenten speelden, het Narrenfeest, 2) het spelen van onheilige en wulpsche liederen op het orgel, onbetamelijke kleeding van de priesters, enz.

---

en daarmede sprak hij het gevoelen van alle Gereformeerden uit: „Ik ken dien man door en door *(intus et in cute)*. Hij is een ten eenen male verblind en onrechtvaardig rechter." (HERMINJARD, III, p. 208, n. 11.) Hij stierf in 1535. Opmerkelijk is het grafschrift dat BEZA in zijn Poemata hem heeft toegedacht. Het is zeer kort en luidt: „*Amplissimus vir hic jacet*" (Hier rust de grootste der menschen) Slaat dit op het lichaam of op den geest? De eerste uitgaaf van de Poemata laat dit den lezer raden en noemt DU PRAT enkel: Kanselier van *Frankrijk*. De uitgaaf van 1569 (p. 84) voegt er aan toe: „*inter obesos obesimo*" (onder de dikken de dikste). In de bibliotheek van *Genève* is een exemplaar van de Poemata van 1597, waar men leest: „Aan de nagedachtenis van ANTOINE DU PRAT, pauselijk legaat in *Gallië*, den dikste onder de dikken." Het exemplaar van 1597 bevat vele verbeteringen, door den auteur zelven met de pen aangebracht. Men ziet daaruit, dat BEZA het grafschrift telkens heeft overgewerkt. Hij heeft er vijf varianten op gemaakt, waarvan er één niet is doorgeschrapt en daarom bestemd is voor de verdere uitgave, hetwelk aldus luidt: „Carmen sepulcrale. Obesissimi ventris ANTONIE A PRATO cognominati, cardinalis et romani summi pontificis in *Gallia* legati, simulque *Galliae* regni cancellarii destestandae seculis omnibus memoriae. *Amplissimus vir hic jacet.*" (Lijkzang. Aan de nagedachtenis, die gedurende alle eeuwen verfoeid zal blijven, van den dikste der buiken, ANTONIUS bijgenaamd DU PRAT, kardinaal en legaat voor *Frankrijk* van den paus te *Rome*, en kanselier van het koninkrijk *Frankrijk*: Hier rust de grootste der menschen.) Van de verbeteringen van BEZA heeft men noch in de uitgaaf van de Poemata van 1599, noch in die van 1757 gebruik gemaakt Daarom is de tekst, dien wij geven, niet in het licht verschenen

1) Een bevoegd Roomsch historieschrijver, HERVAL, hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan het Groot Seminarie van *Chartres*, verklaart in zijn dissertatie, waarmede hij het doctoraat in de letteren verwierf (De Jodoci Clichtovei vita et operibus, 1894, p. 45), dat het concilie het belangrijkste geweest is vóór het concilie van *Trente*. CLICHTOVE, de gewezen vriend van LE FÈVRE, toen de vriend van BEDA, speelde een van de voornaamste rollen in de commissiën en in de beraadslagingen. Hem werd de zorg voor de uitgave van de besluiten van het concilie opgedragen.

2) Op dit feest deed de lagere geestelijkheid, voor de onderdanigheid, welke zij gedurende een geheel jaar aan de hoogere geestelijkheid moest bewijzen, zich te goed, door een uit haar midden tot Bisschop of Paus te kiezen, die de gek of de koning was van het feest. [Vert.]

2°. Men ging de ketterij vervolgen en was er vooral op uit, de verbreiding van den Bijbel te verhinderen; de strijd tusschen BÉDA en LE FÈVRE werd voortgezet; de geheime vergaderingen der ketters werden verboden, evenals het lezen van de geschriften van LUTHER; men gaf bevel de ketters op te sporen en hunne namen bekend te maken; men beval ook aan de wereldlijke overheid, de kerkelijke rechters te helpen: boven alles werd aan alle boekverkoopers verboden, eenig deel van de Heilige Schrift of eenig geschrift, waarin stukken van de leer of van de zedekunde werden behandeld, te verkoopen of te laten drukken, zonder daartoe verlof van de bisschoppen verkregen te hebben, op straffe van excommunicatie. »Het komt aan de Kerk toe, den stempel van authenticiteit op de boeken der Heilige Schrift te zetten, en de uitlegging die de Katholieke kerk er van geeft, te stellen tegenover de uitlegging, die de ketters er van geven!" [1]) De Kerk moet dus den Bijbel laten drukken, de Kerk behoort hem te laten verkoopen (of liever niet te verkoopen), het is de bevoegdheid van de Kerk, hem uit te leggen.

Terwijl het concilie van *Sens* te *Parijs* vergaderde onder voorzitterschap van kardinaal DU PRAT, kwam een ander concilie te *Bourges* (25 Maart 1528) saam onder presidium van bisschop FRANÇOIS DE TOURNON. [2])

Kennelijk stonden de twee conciliën met elkander in betrekking, want hunne besluiten waren ongeveer gelijk. Te *Bourges*, evenals te *Parijs*, vallen de besluiten onder twee categorieën. Onder de eerste categorie vallen die, welke bepalen, dat de bedelmonniken geen aflaat mogen beloven, noch zullen mogen prediken zonder schriftelijk verlof en approbatie van den bisschop, terwijl de pastoors elken Zondag aan de gemeenteleden in hunne vermaningen de geboden GODS, het Evangelie en iets van het epistel van den dag behooren te verklaren.

Na aldus schijnbaar een buiging gemaakt te hebben voor de nieuwe denkbeelden, worden die denkbeelden des te krachtiger weerstaan. »Het vierde decreet verbiedt, de Luthersche boeken te koopen of te verkoopen, en zelfs de sedert acht jaren verschenen Fransche vertalingen van de Heilige Schrift", [3]) dat wil zeggen, dat al de bestaande vertalingen verboden werden.

Zoo was de godsdienstige en kerkelijke gesteldheid van de diocesen van *Orleans* en *Bourges*, toen CALVIJN zich liet inschrijven bij de faculteit, die door L'ESTOILE, een van de voornaamste leden van den raad van Groot-Augustijners, beroemd gemaakt was.

Op dat oogenblik was hij humanist in den geest van LE FÈVRE, en wij vinden hem onmiddellijk te *Orleans* in een kring van mannen, die dezelfde gevoelens waren toegedaan, namelijk DUCHEMIN, CONNAN en DANIEL. »Het waren," zegt KAMPSCHULTE, »mannen die naar vrijheid streefden, en bezield waren met den geest van ERASMUS en van LE FÈVRE." [4])

---

1) Histoire ecclésiastique pour servir de continuation à celle de Monsieur l'abbé FLEURY, XXVI, p. 576 593.

2) Hij werd bijgestaan door de bisschoppen van *Clermont*, *Limoges*, *Du Puy*, *Tulles* en *Saint-Flour*.

3) Histoire ecclésiastique, de l'abbé FLEURY, XXVII, p. 1–4.

4) KAMPSCHULTE, a. w., p. 234.

Dit oordeel wordt voldoende bevestigd door de briefwisseling tusschen CALVIJN en FRANÇOIS DANIEL, en door de verhandeling, die in 1536 voor DUCHEMIN bestemd wordt, waarin hij handelt over »zaken die men in dezen tijd noodzakelijk weten moet". CALVIJN zal daarin aan zijn vriend uitleggen, »hoe men de paapsche ceremoniën en bijgeloovigheden moet mijden en vlieden". [1]) Vergeefsche moeite!

Op deze weifelende en machtelooze school zijn de teekenachtige woorden van FL. DE RAEMOND van toepassing: »Gij hebt vele van die kleine wijsgeeren en van die mannen, die studie van de spraakkunst maken, bij de poort van het Lutheranisme zien staan,... zij nemen den voorgevel op, maar vervolgens verbergen zij zich plotseling en verschuilen zich,... zonder dat zij echter eenig vast fondament in de onzichtbare kerk hebben gelegd, die zij toch zouden willen bouwen; ja zelfs zonder daartoe den eersten steen te hebben gelegd. Zij konden haar nooit op haar rotsgrond plaatsen, maar bouwden haar liever op beweeglijk zand, een slechten ondergrond voor zulk een gebouw." [2])

DUCHEMIN werd niet alleen domheer, maar hij moest zich ook een benoeming als geestelijk rechter in een aartsbisdom laten welgevallen en krachtens dat ambt was hij wel genoodzaakt de ketterij te veroordeelen.

FRANÇOIS DANIEL bleef wel meer de beginselen, die hij in zijn jeugd had leeren belijden, getrouw, maar hij sloot intieme vriendschap met den broeder van COLIGNY, den kardinaal ODET DE CHÂTILLON, dien zonderlingen prelaat, die tegen 1560 het Heilig Avondmaal op Gereformeerde wijze in zijn paleis vierde, en trouwde in zijn rood priesterkleed! DANIEL was de man, wien hij alles toevertrouwde. [3])

Doch de beweging voor de reformatie der kerk werd te *Orleans* niet enkel door die enkele volgers van LE FÈVRE voorgestaan. Er waren ook ongetwijfeld meer besliste Protestanten, omdat er sedert 1528, ten gevolge van het concilie van *Sens*, eene vervolging uitbrak, waardoor OLIVETANUS zich genoodzaakt zag naar *Straatsburg* te vluchten.

De kring waarin CALVIJN kwam, was dus zeer bevorderlijk om de zaden te doen ontkiemen die in zijn verstand en hart te *Parijs* waren gezaaid. KAMPSCHULTE getuigt daarvan in de volgende bewoordingen: »Het is haast niet aan te nemen, dat, onder deze omstandigheden, een jongmensch met een werkzamen geest als CALVIJN zich in het geheel niet zou hebben ingelaten met de ernstige worstelingen op kerkelijk gebied... Hier werd aanstonds zijn aandacht gevestigd op den grooten kerkelijken strijd. Hij ontmoette dagelijks menschen, voor wie de reformatie een zaak des harten was.... Hoe zou het hem mogelijk geweest zijn, zich onzijdig te houden of zich er niets van aan te trekken?" [4])

MARGUERITE, zuster van FRANS I en hertogin van *Berry*, nam de geleerden, die door de *Sorbonne* veroordeeld waren, onder hare hoede, en de predikers, dien zij te *Bourges* eere bewees, waren min of meer

1) Opuscules, p. 57.
2) FL. DE RAEMOND, p. 879.
3) Zijn oudste zoon, PIERRE, deelde nog meer in zijn vertrouwen.
4) KAMPSCHULTE, p. 231, 232.

besliste volgers van LE FÈVRE. Sedert 1523 had zij MICHEL D'ARANDE,[1]) haar aalmoezenier, de vasten laten prediken in de *Saint-Etienne*, de hoofdkerk van *Bourges*. Zijn preeken gaven aanstonds aan het kapittel ergernis, terwijl de procureur van den aartsbisschop hem verbood voort te gaan. Maar MARGUERITE hield hem de hand boven het hoofd. Zij schreef een brief, waarin zij zich verwonderd toonde over »de verhindering en het verbod", terwijl zij aan het slot zeide: »Dat niemand vreeze om het Woord van GOD te hooren." [2])

De Histoire ecclésiastique leert ons, dat in denzelfden tijd twee monniken kennis begonnen te krijgen van de waarheid, en er zelfs in hunne predikatiën »tamelijk vrij" over begonnen te spreken. Het waren JEAN MICHEL en JEAN CHAPONNEAU, met wie CALVIJN toen ter tijd kennis maakte. [3])

CHAPONNEAU kwam uit een stedelijke abdij, namelijk die van *Saint Ambroise* (of *Saint-Ambroix)*. FRANS I had haar krachtens het concordaat toevertrouwd aan een geleerde, die lang zijn gunsteling was, namelijk aan JACQUES COLIN, een redenaar en dichter, zijn voorlezer en aalmoezenier, vervolgens directeur van het beroemde *Collège Royal*. Hij bepaalde zich er toe, de inkomsten van de tafelgoederen der abdij te ontvangen, zonder zich er veel om te bekommeren, hoe de monniken aan den kost kwamen. FRANS I zeide op zekeren dag tot hem: »Uwe monniken van *Saint-Ambroix* klagen over u; zij zeggen, dat gij hen van honger laat omkomen." »Sire," antwoordde COLIN, »*hoc genus daemoniorum non ejicitur nisi oratione et jejunio*."[4]) (Dit duivelengeslacht vaart niet uit dan door bidden en vasten.) De arme monniken hadden ten minste de vrijheid om zich te voeden met leeringen, die door Rome voor kettersch gehouden werden. Sommigen maakten er gebruik van. Na JEAN CHAPONNEAU, den monnik, zegt TACQUET, verklaarde zich JEAN DE BOURNONVILLE openlijk voor de Evangelische leer. [5])

Verschillende omstandigheden bevorderden de ontwikkeling van het Protestantisme in de stad, in de eerste plaats de aanwezigheid van vele studenten uit het buitenland, vooral uit *Duitschland*, die de denkbeelden van LUTHER uit hun land meebrachten. De registers van het kapittel maken er melding van, dat in 1525 onderwijzers in de groote zaal van het paleis de Luthersche leeringen voordroegen, waarop een onderzoek bevolen werd. [6])

---

1) Men zie (HERMINJARD, I, p. 191, n. 1) den brief van MARGUERITE aan BRIÇONNET, tusschen 12 en 24 Februari 1524, en (Ibid., I, p. 205) den brief van FAREL aan SCHEFFER, 2 April 1524, waar hij te *Bourges* de prediking van MICHEL D'ARANDE aldus karakteriseert, dat LE FÈVRE er iets aan te danken had, o a. de afschaffing van de vereering der heiligen, en die daarentegen bewijst, dat hij „veel van hem ontvangen heeft". MICHEL D'ARANDE werd in 1525 of in 1526 benoemd tot bisschop van *Saint-Paul-Trois-Châteaux*. Ibid., I, p. 399, n. 4.

2) RAYNAL, III, p. 302, liet dezen brief afdrukken.

3) Histoire ecclésiastique, I, Ibid., I, p. 399, n. 4.

4) MATTH. 17:21, 22.

5) RAYNAL III, p. 307.

6) „*De hominibus doctrinam Luterianam in palatio, ut dicitur, legentibus.*" RAYNAL, III, p. 303.

Kortom, de nieuwe denkbeelden vonden zoo grif ingang, dat FRANÇOIS DE TOURNON er zijn concilie om saamriep. Maar dreigingen noch hervormingen hielden de reformatie noch te *Orleans*, noch te *Bourges* tegen, zoodat men kan zeggen, dat de dampkring dien CALVIJN inademde, bezwangerd was met de leeringen van het Evangelie. De bewering van den schrijver der »Histoire ecclésiastique": [1]) »CALVIJN ontving de genade van GOD om zijne beste uren aan de studie der Godgeleerdheid te besteden", wordt daardoor des te waarschijnlijker. Hoe zou hij zich vrij hebben kunnen houden van al die invloeden? Konden de vragen, die aan de orde gesteld waren, hem koud laten? Zou hij niet het antwoord op al de gerezen vragen gezocht hebben met den Bijbel in de hand?

II.

De nieuwe leeringen waren als het ware belichaamd in een man, wiens geleerdheid en Godsvrucht op CALVIJN een beslissenden invloed gingen oefenen. Dit was MELCHIOR WOLMAR. [2]) CALVIJN ontmoette hem eerst te *Orleans* en daarna te *Bourges*.

MELCHIOR WOLMAR.

»MELIOR WOLMAR," zegt BEZA, »te voren MELCHIOR (maar JOACHIM CAMERARIUS verzachtte en veranderde aldus zijn naam, omdat hij de braafheid van WOLMAR bewonderde), werd te *Rotwil (Rothweil)*, een bondsstad der Zwitsersche cantons, geboren (1496); hij werd te *Bern* (met BERTHOLD HALLER) opgevoed en ging in 1521 te *Parijs* studeeren. Daar leerde hij onder leiding van GLAREANUS en NICOLAS BÉRAULD

1) Histoire ecclésiastique, I, p. 18.
2) BEZA, Les vrais pourtraits, p. 149.

de Grieksche taal, en zond weldra aanteekeningen op de twee heldendichten van HOMERUS in het licht.

Aan de Universiteit werden zijne studiën bekroond met een schitterend succes; van de honderd candidaten voor het licenciaatschap in de letteren behaalde hij het eerste nummer. Gedurende drie jaren gaf hij te *Parijs* college, en werd procureur van de Duitsche natie. Maar omdat hij met vrijmoedigheid zijne godsdienstige gevoelens uitsprak, werd hij gedwongen de hoofdstad te verlaten. [1])

WOLMAR was in den vollen zin des woords een Lutheraan.

Hij begaf zich in 1527 naar *Orleans*, waar hij een pensionaat oprichtte. Daar leerde CALVIJN hem kennen. Hij trof hem daarna te *Bourges* aan, waarheen WOLMAR, op aanzoek van MARGUERITE, zijn pensionaat tegen het einde van 1530 verplaatst had.

CALVIJN, wiens weetgierigheid geen grenzen kende, had besloten zijn wetenschappelijke opleiding aan te vullen door Grieksch te gaan leeren. De hulp die CORDIER hem verleend had bij het bestudeeren van het Latijn, verschafte MELCHIOR WOLMAR hem bij het aanleeren van de Grieksche taal.

Het huis van WOLMAR, zoo zegt BEZA in de periode van de »Vrais pourtraits", waaruit wij al een en ander aangehaald hebben, werd door geleerde en Godvreezende mannen bezocht, onder wie JAN CALVIJN moet gerekend worden, »die er niet tegen opzag, zich onder de leiding van WOLMAR te stellen, toen deze een school voor eenige jongelieden van goeden huize en van groote verwachting geopend had, om hun de Grieksche taal te leeren; waarin hij het zoo goed trof, dat men geen meer geschikt man had kunnen vinden om de jeugd wel te leiden, terwijl er ook nooit iemand gevonden is, die er een grooter aantal gelijk het behoort opgeleid heeft, dan hij".

BEZA voegt er aan toe, als om deze karakterteekening aan te vullen, dat de goedheid van WOLMAR op één lijn stond met zijn wetenschap. Hij was bijzonder liefdadig voor de armen »en zeer ver verwijderd van ijverzucht".

De dreigende vervolgingen in *Frankrijk* en de roepstem van den hertog van *Wurtemberg*, deden hem besluiten naar zijn vaderland terug te keeren (1535); daarop liet hij twintig jaren lang zijn licht in *Tubingen* schijnen, stierf aan een beroerte, terwijl zijne vrouw van verdriet op denzelfden dag den geest gaf, »daar GOD wilde, dat zij, die door een heilige liefde 27 jaar verbonden waren geweest, in een zelfde graf zouden rusten". [2])

CALVIJN vergat niet, wat hij aan dezen meester verschuldigd was, en daarom droeg hij hem in Augustus 1546 zijn commentaar op den tweeden brief aan de Corinthiërs op.

In de opdracht begint hij met zijn nalatigheid, ja zelfs zijn onwellevendheid te verontschuldigen, omdat hij hem gedurende zoovele jaren niet geschreven had. Hij zocht daarom naar iets om dit lange stilzwijgen goed te maken. Daarop noemt hij op, wat hij aan WOLMAR

1) DU BOULAY, VI, p. 963; HERMINJARD, II, p. 281

2) Les vrais pourtraits, p. 150.

schuldig is. Hij spreekt van die ontluikende »vriendschap", die WOLMAR »met zooveel getrouwheid heeft aangekweekt en doen toenemen", van de bereidvaardigheid waarmede hij elke gelegenheid heeft aangegrepen om hem diensten te bewijzen en hem zijn liefde te betuigen; van de goede zorgen die hij gehad heeft, om hem met kennis te versieren *(ad ornandum)*. Daarna haalt CALVIJN zijne herinneringen nog dieper op: hij roept hunne eerste ontmoeting en hunne eerste gemeenschappelijke werkzaamheden voor den geest, en voegt er die gevoelvolle woorden aan toe: »Wat mij aangaat, ik herinner mij niets met meer genoegen dan dien eersten tijd *(primi temporis recordatio)*, waarin ik, door mijn vader bestemd om het burgerlijk recht te bestudeeren, bij de studie van het recht, op uw aanmaning en onder uwe leiding die der Grieksche letteren gevoegd heb. En het heeft niet aan u gelegen, dat ik geen grootere vorderingen gemaakt heb... Uwe goede inborst in aanmerking nemende, weet ik, dat gij mij niet zoudt geweigerd hebben mij de hand te reiken, totdat ik mijne studiën zou volbracht hebben. Ik ben u echter veel verschuldigd, omdat gij mij de eerste beginselen hebt ingeprent, die in het vervolg mij tot groot nut zouden zijn. Ook had ik geen rust, zoo lang er voor het nageslacht geen bewijs van mijn dankbaarheid bestond en zoo lang gij geen enkele vrucht van uw arbeid geplukt hadt." 1)

Tot onze spijt staat er in dien schoonen brief, waarin CALVIJN zoozeer zijn hart laat spreken, niets omtrent datgene, wat ons het meest belang zou ingeboezemd hebben, namelijk aangaande de geestelijke banden, die hem aan zijn meester bonden. Hierdoor wordt opnieuw bewezen, hoe moeilijk CALVIJN er toe kwam, om over zijn innerlijk leven te spreken. Maar kon men den invloed van dezen leeraar, die zich met zooveel toewijding aan zijne leerlingen gaf, en wiens overtuiging zoo beslist Luthersch was, op dien liefhebbenden en leergierigen leerling te hoog aanslaan? Moest WOLMAR niet uit het Nieuwe Testament aan zijn leerling Grieksch leeren? Zou hij bij het vertalen geen enkele verklaring gegeven hebben? Zou hij, die *Parijs* had moeten verlaten om de vrijmoedigheid waarmede hij zijne godsdienstige gevoelens uitsprak, over die gevoelens tegenover zijne leerlingen hebben kunnen zwijgen? Zou hij, wiens leer en Godsvrucht juist in dien tijd 2) door BEZA geprezen worden, daarvan niets aan CALVIJN hebben laten blijken?

Het verwondert ons niet, dat FL. DE RAEMOND in WOLMAR den man gezien heeft, die CALVIJN voor het Evangelie gewonnen heeft, en hem een deel van de rol, door OLIVETANUS gespeeld, heeft toegeschreven. »WOLMAR", zoo schrijft hij, »was het, die het vergif der ketterij in de ziel van dien jongen man goot. CALVIJN vond te *Bourges* MELCHIOR WOLMAR, 3) die zich veilig en wel bevond in het koninkrijk van *Navarre;*

1) 1 Augustus 1546. Opera, XII, p. 365

2) Vie de Calvin, 3me édit. Opera, XXI, p. 122.

3) „Die zich MELIOR (den betere) deed noemen", voegt DE RAEMOND er bij. Het is duidelijk, dat deze kroniekschrijver zich vergist. De naam van „MELIOR" heeft WOLMAR niet aangenomen, maar zij werd hem uit achting gegeven.

ongelukkige en noodlottige ontmoeting. . . WOLMAR trekt hem naar zich toe en liefkoost hem boven al zijne makkers. Toen hij op zekeren dag met hem wandelde en hem over zijne toekomst sprak, ried hij hem aan, zich op de studie van de Theologie, de koningin der wetenschappen, te werpen, en in plaats van het wetboek van JUSTINIANUS het Evangelie van JEZUS CHRISTUS ter hand te nemen. Verderfelijke raad voor de Christenheid! LUTHER had al genoeg kwaad gedaan, en deze (n.l. CALVIJN) leert nog erger te doen: deze had den boom gezaagd, gene ging er tegen rammeien om hem geheel en al om te werpen. WOLMAR wijdt hem in het Lutheranisme in, want hij was van die sekte, ofschoon hij den Katholiek speelde.

»Hij was de eerste, die hem smaak in de ketterij leerde krijgen, en hij nam die zoo goed in zich op, dat zij hem den dood aandeed, een dood, die gedurende zijn leven den dood aan een millioen zielen veroorzaakt heeft.

Wat er van die meer intieme verstandhouding aan moge zijn, dit is zeker, dat er vriendschap tusschen beide mannen bestond, en dit blijkt niet alleen uit de opdracht van de commentaar, waarover wij zooeven spraken. De correspondentie tusschen CALVIJN en WOLMAR is vol van eigenaardige betuigingen van vriendschap. Wij willen er enkele van aanhalen.

Den 23sten September 1549 schrijft WOLMAR, na een bezoek van BEZA aan »den bisschop van *Genève*",[1]) aan »zijn geachten meester en zijn ouden vriend". Wie van de twee was de meester, en wie de leerling? De dankbaarheid van den een, en de bewondering van den ander had gemaakt, dat het verschil tusschen leermeester en leerling was uitgewischt. Hij schrijft dan, hoezeer het bezoek van »onzen BEZA" hem aangenaam *(gratus et jucundus)* geweest is Hij voegt er aan toe: »Ik vreesde, daar ik geen brief, noch van u, noch van hem, ontvangen had, dat gij den zilveren beker niet ontvangen hadt, dien ik aan den zoon van mijn broeder medegaf." Het was een bedankje voor de opdracht. Niet om de waarde van den beker vreesde hij dat deze niet terecht was gekomen, »maar hij was zeer beducht, dat, gelijk hij zich uitdrukte, »gij zoudt denken, dat ik niet naar waarde de groote eer die gij mij aangedaan hadt, schatte." [2])

Inderdaad had CALVIJN zich niets meer te verwijten dan WOLMAR. Hij had wel geschreven, maar zijn letteren waren niet aan hun adres bezorgd. Dit blijkt uit hetgeen hij den 26sten November 1549 aan SULTZER schrijft. »Ik had een pakje aan WOLMAR gezonden," zoo schrijft CALVIJN, »ik zou wel willen weten wat daarvan geworden is. Hebt gij er voor gezorgd, dat het hem met den brief ter hand gesteld werd? Bij de laatste kermis had hij nog niets ontvangen. Ik hecht vooral aan de brieven, die u waren toevertrouwd om ze te overhandigen, opdat hij ten minste gewaarwordt, dat ik mij van mijn plicht gekweten heb." [3])

---

1) Het woord bisschop beteekent „opziener". [Vert.]

2) O p e r a, XIII, p. 403, 404.

3) Ibid., p. 458

Maar het was hun niet genoeg, dat zij onderling geschenken aanboden ; zij zouden elkander gaarne ontmoeten. »Wat mijn bezoek betreft," zoo schrijft den 19den September 1552 WOLMAR aan zijn »geliefden en geachten CALVIJN" *(mi venerande Calvine)*, »kan ik in oprechtheid met den apostel zeggen: Ik wacht eene gunstige gelegenheid om door de genade Gods tot u te komen, opdat gij mij eenige geestelijke gave zoudt mededeelen, die geschikt is om mij te versterken." Genoodzaakt, per brief met hem van gedachten te wisselen, spreekt WOLMAR er zijn droefheid over uit, dat de blinde ijverzucht der Lutherschen veel kwaad brouwt, en »dat men, achter het scherm van het Evangelie en van de Germaansche vrijheid, *Duitschland* ontvolkt en verscheurt, en daardoor het pausdom in de hand werkt". Maar altijd even bescheiden, zegt hij, dat hij een man, die het zoo volhandig heeft, niet mag ophouden; het was zijn plan niet geweest om zooveel met hem, den besten aller vrienden, voor wien hij de hoogste achting koestert, te babbelen. 1)

CALVIJN gevoelt voor zijn gewezen leeraar niet minder achting en liefde. Toen hij zich in 1554 aan CHARLES DU MOULIN, die zich te *Tubingen* bevond en die dus met dezelfde moeilijkheden op Godgeleerd en kerkelijk gebied had te worstelen, schreef, stelde hij WOLMAR als een voorbeeld van gematigdheid en van beginselvastheid voor. »Gij hebt slechts dien zoo uitnemenden man na te volgen, wiens onbuigzame standvastigheid nooit tot verwoedheid is overgeslagen. In plaats van door geweld hunne hevige aanvallen te weerstaan, heeft hij hun altijd even kalm het hoofd geboden." 2) Toen hij in 1555 aan hem zelven schreef, voegde hij er aan toe, na op een nieuw geschenk gezinspeeld te hebben, dat ditmaal in goud was (wellicht is het de benoodigde som voor een boek geweest, want hij verontschuldigt zich, dat hij hem zoo dikwijls noodzaakt zijn proza te lezen): »Maar uwe liefde tot mij zal u niet veroorloven om geheel aan die lectuur te onttrekken." Daarom laat hij zijn pen den vrijen teugel om zijn hart uit te storten over de dingen, die hem in dien tijd zoozeer vervulden. Hij wilde hem, door het mededeelen van hetgeen hem pijnlijk aandeed, geen leed doen: »maar hoe zou het mogelijk zijn, dat hij niet enkele woorden zou spreken over hetgeen hij geleden heeft!" 3)

Zoowel WOLMAR als CALVIJN blijven het uitspreken, dat zij begeerig zijn elkander te ontmoeten. In 1556 komt CALVIJN wel te *Frankfort*, doch hij kon niet tot *Tubingen* doorreizen. 4) Maar eindelijk, in 1558, had de zoo lang begeerde ontmoeting plaats. Wat moet deze treffend geweest zijn! »In genoemd jaar 1558", zoo heeft men ons verhaald, »kwam, omtrent den wijnoogst, die goede Duitscher, MELCHIOR WOLMAR genaamd, dien CALVIJN in zijn jeugd te *Bourges* gekend had, naar *Genève*, geheel alleen om hem te zien, terwijl hij te voren zeer verlangend geweest was om die reis te doen, zoowel voor de vriendschap die hij genoemden CALVIJN toedroeg, als om met eigen oogen

1) Opera, XIV, p. 360, 361.
2) 29 Juli 1554. Opera, XV, p. 196.
3) 5 Juni 1555. Ibid., XV, p. 643, 645.
4) Brief van September 1556. Ibid., XVI, p. 284.

den grooten zegen te aanschouwen, dien GOD over den arbeid van genen, te weten de kerk van *Genève*, gegeven had." [1])

Toen »zijne oogen gezien hadden", dunkt ons, dat hij bij zijn heengaan den lofzang van SIMEON heeft aangeheven. [2])

En toch heeft men, ofschoon uit het bovenstaande blijkt, dat CALVIJN wist lief te hebben, dankbaar te zijn en te waardeeren, terwijl het hem kennelijk niet aan teederheid ontbrak, den moed gehad, te zeggen: CALVIJN had een dor en koud hart; hij was onvatbaar voor zachte en teedere aandoeningen; hij ging door de wereld zonder sympathie in te boezemen!

III.

Ten huize van WOLMAR leerde CALVIJN iemand kennen, aan wien nog niet te zien was, wat hij in de toekomst wezen zou. Het was een kind van tien jaar, dat WOLMAR beschouwde als zijn vader, [3]) en dat de aandacht trok door zijn fijne en teere gestalte: de kleine THEODORUS BEZA, de toekomstige vriend en opvolger van den grooten reformator.

BEZA (Besne) werd den 24sten Juni 1519 te *Vézelay* geboren. Hij sproot uit een rijk en aanzienlijk, hoewel niet adellijk geslacht van *Bourgogne*. Zijn vader, PIERRE VAN BEZA, was baljuw van *Vézelay*, zijne zachte en vrome moeder noemde men in den geheelen omtrek: de goede Samaritaansche. Een van zijn ooms, NICOLAAS VAN BEZA, raadsheer van het Parijsche Gerechtshof, kreeg zulk een liefde voor zijn kleinen neef, dat hij er bij zijne zuster op aandrong, den jongen aan zijne zorgen toe te vertrouwen. Hij nam hem mede, toen BEZA nog maar vijf jaar was. Vier jaar later werd hij door zijn oom aan MELCHIOR WOLMAR, die toen te *Orleans* was, ter opvoeding gegeven (5 December 1528). Dit was een groot geluk voor het kind. »Ik herinner mij dit des te liever," schreef BEZA later, »omdat ik van mijn eerste kindsheid *(a prima pueritia)* tot aan mijn mannelijken leeftijd hem alleen tot leermeester gehad heb, en ik kan niet genoeg roemen over zijne leer, Godsvrucht, zijne overige deugden en ook over zijn bewonderenswaardigen tact *(dexteritatem)* om de jeugd te onderwijzen." [4])

Toen WOLMAR *Orleans* verliet en zich naar *Bourges* begaf, volgde de kleine THEODORUS hem daarheen. Zeker heeft CALVIJN het levendige kind opgemerkt, dat zoo vroeg bewijzen gaf van schranderheid, dat zooveel vlijt bij zijn arbeid aan den dag legde en zulke verwon-

1) Den 20sten April 1560 schrijft BLAURER aan CALVIJN, dat hun wederzijdsche vriend sedert eenigen tijd te bed ligt, daar hij door een beroerte getroffen werd. Hij deelt ook mede, dat de geneesheeren de hoop op herstel opgeven (Opera, XVIII, p. 60.)

2) Wij hebben in het *British Museum* eene opdracht van CALVIJN aan WOLMAR gezien. Zij luidt: „Ornatissimo viro D. Meliori Volmario, amico singulari Joannes Calvinus." Zij staat voor de Commentaar op het Evangelie van Johannes, 1553. Bulletin, XLII, 1893, p. 553.

3) Les vrais pourtraits, p. 150.

4) Vie de Calvin, 3e édit. Opera, XXI, p. 133.

derlijke vorderingen bij de beoefening der talen maakte. Door een wonderlijken samenloop van omstandigheden was BEZA weldra in het

BEZA.

bezit van een kerkelijk traktement, dat, evenals bij CALVIJN, uit den omtrek van *Noyon* afkomstig was.

Zijn oom was abt van een abdij in de diocese van *Picardië*; in 1510

geschiedde het, dat de gemeenteraad »hem twee groote wijnkannen" aanbood. 1) Voordat hij in 1532 stierf, had zijn oom den jongen BEZA de kloostervoogdij overgedragen. 2) Dit was niet het eenige voorrecht dat hem te beurt viel, want BEZA was niet alleen rijk, maar bezat ook groote begaafdheid met een schoon lichaam. MAIMBOURG schetst BEZA met de volgende woorden: »THEODORUS . . was een welgemaakt man, met een schoone gedaante en een zeer aangenaam uiterlijk, terwijl zijn gelaat fijn en zacht kon genoemd worden. Hij had al de manieren van een man van de wereld, waarin hij in achting was bij de grooten en niet het minst bij de dames, aan welke hij gaarne behaagde. Wat zijn geest betreft, kan men niet ontkennen, dat hij zeer schoon, levendig, vaardig, fijn, vroolijk en gepolijst was, terwijl hij gezorgd had dien te ontwikkelen door het bestudeeren van de fraaie letteren, in het bijzonder van de dichtkunde, waardoor hij uitmuntte in de Fransche en in de Latijnsche taal; daarbij had hij eenige kennis van wijsbegeerte en van de wetenschap van het recht, hetgeen hij geleerd had op de scholen van *Orleans*" 3)

Het is waar, dat BEZA na het vertrek van WOLMAR te *Orleans* in de rechten studeeren ging, zoodat hij in deze stad of te *Bourges* vertoefde, en wel van 1528 tot 1539, dus elf jaren lang. Dit feit is van belang met het oog op den strijd, die er ontstaan is over het verblijf van CALVIJN te *Orleans*, waarover BEZA juist geschreven heeft. Zou iemand beter dan BEZA ingelicht kunnen zijn en zou iemand meer ons vertrouwen verdienen?

Nu moet, volgens BEZA, CALVIJN op dat oogenblik reeds beslist Gereformeerd geweest zijn.

»Te *Orleans* oefende hij zich vlijtig in de Godgeleerdheid, waarin hij zoo toenam, dat hij zeer heerlijk het Koninkrijk Gods bij verscheidene familiën bevorderde, de waarheid niet met gemaakte woorden, waarvan hij altijd een vijand geweest is, onderwijzende, maar ze voordragende met zulke eene diepte van wetenschap en met zulk eene degelijke, ernstige taal, dat zij, die hem hoorden, daarover verstomd stonden." 4)

Hetzelfde getuigt BEZA van CALVIJN, wanneer hij zich te *Bourges* bevindt. CALVIJN volgde daar de lessen van ALCIAT, »zoo evenwel, dat hij gedurig de Heilige Schriften bestudeerde, en dit met zooveel vrucht en zoo gelukkig, dat al degenen, wier hart door GODS genade geroerd

---

1) LEFRANC, Jeunesse de Calvin, p. 31.

2) THEOD. BEZA woonde op een afstand van bijna vier mijlen, in dezelfde diocese, waarin hij prior (abt) van het klooster van *Bois-les-Villeselue* was, omdat zijn oom en weldoener, gelijk dit blijkt uit het register van het bisschoppelijk secretariaat van *Noyon*, dit ambt had nedergelegd. Broeder NICOLAS DU JARDIN, monnik van de orde van ST. FRANÇOIS DE PAUL, heeft mij de extracten laten houden van de twee benoemingen, genoemd priorschap betreffende, van welke hij zeide, dat zij bij hem in bewaring moesten zijn. Volgens de eerste, die een cedul is van 15 December 1542, wordt genoemde THEODORUS tot prior van de plaats benoemd" LE VASSEUR, p. 1182.

3) MAIMBOURG, Histoire du Calvinisme, 1682, p. 217. De goede pater voegt er bij: „Hij was een van de slechtste mannen van zijn tijd, lichtzinnig, onrein, die de heiligste dingen niet ontzag, . . . wreed, bloeddorstig," enz. enz.

4) Histoire ecclésiastique, p. 18.

werd om te vernemen, wat er aan was van de verschillen, die in zake de religie gerezen waren, hem niet alleen een buitengewone genegenheid toedroegen, maar hem ook bewonderden vanwege de geleerdheid en ijver die in hem waren." [1])

Het is daarom niet te verwonderen, wanneer men verneemt, dat CALVIJN in een van de plaatsen, waar hij vertoefd heeft, predikte. BEZA heeft een anekdote verhaald, die daarna dikwijls aangehaald wordt. Zij luidt aldus: »In dienzelfden tijd preekte hij somwijlen in een kleine stad van het land van *Berry*, *Lignières* genaamd, en had daarbij toegang tot het huis van den heer, die daar in dien tijd was. Deze zeide somtijds, dewijl hij de zaken niet anders begreep, dat het hem voorkwam, dat JAN CALVIJN beter preekte dan de monniken, en dat hij rechtuit op zijn doel afging. Want genoemde heer, die van huis uit niet een van de bijgeloovigsten was, bemerkte wel, dat de monniken, die daar telken jare kwamen prediken, zich, om naam te maken en omdat dit hun geen windeieren legde, arm hielden." [2])

CALVIJN, hier door BEZA geschilderd, is de CALVIJN der overlevering geworden. Zoo wordt hij door FL. DE RAEMOND voorgesteld, gelijk wij gezien hebben; zoo teekent hem DESMAY met deze woorden: »Ik vernam, dat hij te *Orleans* het eerst van het geloof werd afgewend door een afvalligen Jacobijn, Duitscher van geboorte, met wien hij op een gemeubileerde kamer woonde." [3]) De verhalen, die DESMAY bereikt hebben, mogen WOLMAR's beeltenis mismaakt hebben, hij is er echter nog uit te herkennen. De Roomschen, die goede Franschen willen zijn, als FL. DE RAEMOND en DESMAY, houden het er voor dat de Duitscher WOLMAR de eenige bewerker is van CALVIJN's ommekeer. LE MAIRE, een schrijver, die ook goed Roomsch is en ijvert voor de eer van zijn stad *Orleans*, beweert stokstijf, dat CALVIJN's bekeering niet te *Orleans* maar te *Bourges* heeft plaats gehad. Verontwaardigd roept hij uit: »Ik sta er verbaasd over, dat BEZA, die student bij de Universiteit van *Bourges* geweest is, genoemde doctoren DE L'ESTOILE, DANIEL en DUCHEMIN durft verdenken van Lutheranisme, er bijvoegende, dat zij te *Orleans* les gaven . . . CALVIJN is eerst in de stad *Bourges* in het Lutheranisme en in de ketterij, onder leiding van MELCHIOR WOLMAR, een Duitscher, onderwezen." [4])

Deze verschillende lezingen en oordeelen verzwakken, de overlevering niet, maar bevestigen die; ook is zij zeer levendig in de plaatsen zelve gebleven. Wij hebben reeds gehandeld over de voornaamste gedenkstukken, die deze traditie in herinnering brengen. Ook heeft de geleerde historieschrijver van *Berry*, RAYNAL, haar opgevat. Hij verhaalt de prediking te *Lignières* »in een graanschuur bij de rivier", en meldt er bij, dat de heer van die kleine stad haar met genoegen aanhoorde. Hij voegt er zelfs de overlevering bij, dat CALVIJN te *Asnières* pre-

1) Vie de Calvin, 1re édit. Opera, XXI, p. 29.
2) Vie de Calvin, 2me édit Ibid., p. 55.
3) DESMAY, Archives curieuses, a. w., p. 398.
4) LE MAIRE, Histoire et antiquitez de la ville d'Orléans, I, p. 330.

dikte — men wijst ons op »de brug van CALVIJN" [1]) op den ouden weg van *Bourges* naar *Asnières* — alwaar zijn woord kiemen achterliet, die nooit verstikt werden. Ook schrijft hij op rekening van CALVIJN's invloed een groot aandeel »in de talrijke bekeeringen tot de leer der reformatie", die weldra te voorschijn traden. »De preeken," zegt hij, »die CALVIJN gedurende zijn verblijf te *Bourges* hield, en de omgang, dien hij daar had, deden de denkbeelden, waarvoor hij als apostel opgetreden was, de overhand krijgen." [2])

En toch heeft men deze traditie als onhistorisch verworpen; het getuigenis van BEZA heeft men eenvoudig op zijde geschoven. Men betoogt, dat de denkbeelden van CALVIJN toen nog niet zoo konden ontwikkeld zijn, als BEZA beweert. Waarom? Omdat CALVIJN die denkbeelden niet heeft uitgesproken. Wij hebben hier den bewijsgrond *a silentio* (uit het stilzwijgen), waartoe bijna alle andere te brengen zijn. Heeft bij de geschiedvorsching die bewijsgrond waarde? Niet veel.

Zoo brengt men den brief, die uit *Meillant* aan DANIEL te *Bourges* geschreven is, in het geding. Wij hebben over dien brief reeds gesproken; het is de eerste, die ons bewaard bleef. In een stijl, die wat gemaakt is, [3]) bedankt CALVIJN zijn vriend voor een bewezen dienst; men vermoedt, dat hij geld van hem geleend had. »Dien man," heeft men opgemerkt, »die gedurende zijn geheele leven zoo belangeloos geweest is, en die zich zoo weinig met geldquaestiën inliet, zoodat zelfs zijn bitterste vijanden hem die deugd niet hebben durven betwisten, hinderde

1) De brug is over de *Moulon* geslagen; hij vereenigt rotsachtige, met gras begroeide oevers, die door wilgeboomen beschaduwd zijn.

2) „In dien tijd (1530) leerde en hield CALVIJN zijn eerste preeken te *Asnières*, bij *Bourges*. Zij zijn er nog bijna allen Protestant." CATHERINOT, Le Calvinisme de Berry. De heer DAMAGNEZ, predikant te *Asnières-les-Bourges*, heeft ons wel de twee volgende mededeelingen willen doen. 1° „De twee oudsten van mijne ouderlingen hebben mij medegedeeld, dat zij in hun jeugd een grooten steen gezien hebben, die rechtop stond of eer naar het water overhellende, welke steen zich op een hoek van de brug bevond. In dien steen was de naam van CALVIJN gebeiteld. De vaders van deze grijsaards hadden hun verhaald, dat door de inwoners van *Asnières* nog bij het leven van CALVIJN deze steen was opgericht en dat CALVIJN's naam daarin werd gegrift, ter nagedachtenis van de Godsdienstige samenkomsten, die door CALVIJN geleid werden van af het begin der reformatie in die plaats." 2° „Men leest in de memorie van de generaliteit van *Bourges*, in 1697 op last van den hertog van *Bourgogne* door LOUIS FRANÇOIS DEY, intendant van financiën, justitie en politie, commissaris des konings, opgemaakt: „Op het oogenblik van de herroeping van het edict van *Nantes*... waren er 700 à 800 menschen van de religie in het dorp *Asnières*, dat een half uur van *Bourges* verwijderd is, welke zich allen op wijnbouw toelegden. Deze waren stijfhoofdiger dan de anderen. CALVIJN zelf had terwijl hij te *Bourges* in de rechten studeerde, in dat dorp zijn dwalingen uitgestrooid en had hun een hardnekkigheid geleerd, die tot in hunne achterneven is overgegaan." Laat ons er bijvoegen. dat CATHERINOT (Le siège de Bourges, in 1684 geschreven) de waarheid dezer overlevering bevestigt, door een feit mede te deelen, dat moet gebeurd zijn toen *Bourges* in 1562 door MONTGOMERY en zijn soldaten werd ingenomen. Hij verhaalt: „Zij kwamen door de poort van *Saint-Ambroise* binnen, alwaar de inwoners van *Asnières*, door CALVIJN verleid, een houten brug maakten." Men zie RAYNAL, III, p. 308, 309, 337.

3) Het is alsof CALVIJN in dien brief zich er op spitst om rechtsgeleerde termen te gebruiken.

het uitermate, dat hij genoodzaakt was om te leenen." Vandaar CALVIJN's verlegenheid, en vandaar, dat hij naar woorden moet zoeken om zijn dankbaarheid uit te drukken. [1]) Daarna spreekt hij over een inkoop van wijn, terwijl hij ook mededeeling doet van het terugzenden van een mantel.

Zoo is deze brief de eerste van die honderdtallen brieven, die leiding zullen geven aan de reformatie, de martelaars gaan vertroosten, lessen geven aan de koningen, en het blijvend monument van zijn levend geloof en zijn vurige Godsvrucht. Welk een tegenstelling! In den brief aan DANIEL geen woord over het geloof, geen woord over de vreeze GODS.

Maar bewijst dit, gelijk sommigen willen, dat CALVIJN toen nog geen geloof, nog geen Godsvrucht bezat; hij, die de volgeling van LE FÈVRE, de vriend van DUCHEMIN, DANIEL, de leerling van WOLMAR was?

Maar weet men wel zeker, dat al de brieven, die CALVIJN in dat tijdperk schreef en die verloren zijn gegaan, niets omtrent de dingen van GODS Koninkrijk bevatten?

Wij willen echter in dezen niet te ver gaan. Wij weten, dat BEZA CALVIJN's geschiedenis dertig jaren na den tijd, waaraan wij thans toe zijn, geschreven heeft. Wij weten ook, dat de geschiedschrijvers van dien tijd er niet op uit waren om tot in de kleinste bijzonderheden nauwkeurig te zijn. In het bijzonder moet toegegeven, dat BEZA meer dan één fout heeft gemaakt, als het op détailpunten aankwam. De kroniekschrijvers uit dien tijd hebben wat van de profeten *Israëls*; [2]) zij houden geen rekening met de perspectief en plaatsen bijna alles op dezelfde lijn. [3])

Maar het is toch niet weg te redeneeren, dat BEZA spreekt van dingen, die hij gezien heeft, van menschen, met wie hij gedurende vele jaren heeft omgegaan; dat hij bijzonder goed op de hoogte van alles was, en dat er geen enkele reden bestond, waardoor hij zich kon vergissen, of waarom hij ons zou bedriegen. Indien men al de juistheid van eenige zijner algemeene berichten kan betwisten, het komt mij voor, dat het niet aangaat, de bijzonderheden, die hij verhaalt, in twijfel te trekken.

---

1) LEFRANC, p. 83.

2) Voor de profeten en den Heere JEZUS valt de tijd weg, omdat zij spreken in den naam van dien GOD, voor Wien duizend jaren zijn als één dag, en één dag als duizend jaren. Daarom profeteert de CHRISTUS datgene, wat er komen zal na Zijn kruis, en te gelijker tijd hetgeen er geschieden zal bij Zijn wederkomst. [Vert.]

3) We hebben hiervan een voorbeeld in hetgeen de Histoire ecclésiastique verhaalt (I, p. 18): „JAN CALVIJN, die als jongmensch (te weten ongeveer 23 jaar oud zijnde) te *Orleans* gekomen was om in de rechten te studeeren, kreeg de genade van GOD, dat hij zijn beste uren besteedde voor de studie in de Theologie, in welke hij, daar hij zich met hart en ziel op die wetenschap toelegde, zoo toenam, dat hij in verscheidene gezinnen het Koninkrijk GODS bevorderde . . ." De schrijver schijnt te spreken van CALVIJN's eerste verblijf te *Orleans*. Maar toen was hij pas negentien en niet drie en twintig jaar oud. Kennelijk heeft dus de schrijver CALVIJN's eerste en tweede verblijf te *Orleans* met elkander verward.

Laat ons de geschiedenis van *Lignières* als voorbeeld nemen. [1]) BEZA spreekt er in zijn eerste uitgaaf van CALVIJN's leven niet over. Het verhaal komt eerst in de tweede editie, welke door COLLADON herzien is, voor. COLLADON woonde te *Bourges*; hij was te *Bourges* geweest toen CALVIJN er vertoefde; hij was er jaren na hem gebleven. COLLADON was dus oor- en ooggetuige. Indien men aan zijn getuigenis geen geloof hecht, wiens getuigenis zal men dan wel aannemen?

Dit is het gevoelen van KAMPSCHULTE. »BEZA," zegt hij, »die toen bij WOLMAR, eerst te *Orleans* en daarna te *Bourges*, vertoefde, kon deze geschiedenis zeer goed weten. Het is niet te ontkennen, dat hij den arbeid van zijn vriend als hervormer in dit tijdperk met al te schoone kleuren schildert; maar dergelijke bijzonderheden zijn niet te verzinnen." [2])

Maar waarom heeft de critiek zooveel in dezen af te dingen? Wijl zij denkt, dat men zich voorstelt, dat CALVIJN toen al preeken moet hebben geleverd naar de eischen, die men tegenwoordig aan een Gereformeerde prediking stelt; omdat zij meent, dat men CALVIJN in dien tijd tot den reformator maakt, die hij eerst later geweest is en heeft kunnen zijn. Wij verwerpen die voorstellingen echter als ten eenen male onjuist. Dat wij daartoe recht hebben, blijkt uit het volgende.

In 1692 schreef de deken van het kapittel van *Lignières*, GILLES-LE-DUC, gedenkschriften om te dienen voor de geschiedenis van de stad en van de heeren van *Lignières*. Dezen GILLES-LE-DUC [3]) viel het door zijn kerkelijk ambt bijzonder gemakkelijk om het chartrier [4]) van het kapittel, waarvan hij deken was, en dat van het kasteel van *Lignières*, waar hij zijn verblijf had, te doorsnuffelen. Hij verhaalt het volgende: »De geschiedenis vermeldt, dat CALVIJN, die te *Bourges* in 1532 [5]) studeerde, dikwijls te *Lignières* kwam prediken, dat de heer [6]) hem gaarne

---

1) Men houde in het oog, dat *Meillant* zeer dicht bij *Lignières* ligt; dat het kasteel van *Meillant* en dat van *Lignières* aan denzelfden heer toebehoorden, en dat de briefwisseling van CALVIJN, die wat dit tijdperk betreft zeer incompleet is, ons leert, dat de toekomstige hervormer zekeren tijd te *Meillant* doorbracht. Hij heeft dus den heer van *Lignières* zeer goed kunnen kennen; ook was hij in de gelegenheid, die plaats te bezoeken.

2) KAMPSCHULTE, p. 232.

3) GILLES-LE-DUC (1692). J. B. DUPRÉ (1786). Mémoires inédits pour servir à l'histoire de la ville et des seigneurs de Lignières en Berry, met eene inleiding, aanteekeningen en verklaringen uitgegeven door LUCIEN JERRY (1890). DUPRÉ, die in 1764 kanunnik van *Lignières* was, had het oorspronkelijke handschrift van GILLES in handen. Hij verkortte het hier en daar, liet eenige bespiegelingen er uit weg en zette het voort van 1692 tot 1786. LA THAUMASSIÈRE, die door CATHERINOT de TITUS LIVIUS van *Berry* genoemd wordt, vroeg aan GILLES-LE-DUC zijn gedenkschriften, die toen nog niet af waren, of die hij alleen in klad geschreven had. Hij maakte een ruim gebruik van de uitkomsten van de studie van een ander, maar verzuimde daarbij om hem te noemen, met wiens veeren hij pronkte.

4) Een „chartrier" is een plaats, waar de oorkonden van eene abdij bewaard worden. [Vert.]

5) Het feit, dat hier meegedeeld wordt, is juist, het jaartal echter verkeerd.

6) Deze heer was PHILBERT VAN BEAUJEU, die zijn vader in 1516 opvolgde. In 1501 trad hij in het huwelijk met CATHERINE D'AMBOISE, nicht van den beroemden GEORGES VAN AMBOISE, kardinaal en aartsbisschop van *Rouaan*, legaat van den paus in *Frankrijk*.

hoorde en daar op grooten prijs stelde. Hij zeide, dat hij hem liever hoorde dan al die monniken, die hem niets nieuws vertelden. Hij liet zich niet inpalmen door de ketterij van CALVIJN, *die daarvoor nog niet openlijk uitkwam*, maar hij bewonderde in hem de gemakkelijkheid waarmede hij sprak. . . »Het is in dit land een overlevering geworden, dat CALVIJN in een graanschuur bij de rivier gepredikt heeft. Maar in dit geval is de overlevering wel overeenkomstig de waarheid, *want toen hij te Lignières preekte, deed hij dit in de kerk* [1]) *en in den gewonen preekstoel, evenals de andere Katholieke predikers*." [2])

Het blijkt hieruit, dat CALVIJN niet als reformator optrad, dat hij zich niet voor Gereformeerd uitgaf. Wanneer hij dit gedaan had, zou men er zich over hebben kunnen verwonderen. CALVIJN's optreden is als dat van een gewoon Roomsch priester; alleen geven zijne woorden getuigenis van meer verstand en van meer Godsvrucht, dan bij het gros der geestelijken uit dien tijd opgemerkt werd, hetgeen een gewaarwording van nieuwheid teweegbracht. Zeker tastte hij de misbruiken der Roomsche kerk niet meer aan dan vele andere predikers het in die dagen deden. Hij bepaalde zich er toe, sterk den nadruk te leggen op het innige geloof, het geloof in het Evangelie, dat hem aanvankelijk bezielde.

Is dit alles niet buitengewoon waarschijnlijk? Een oud schrijver gaf ons de oplossing van het raadsel. Maar als wij eens niet het geluk hadden gehad, zulk een schrijver op onzen weg te ontmoeten, hadden wij dan mogen beweren, dat er geen aannemelijke oplossing te vinden is?

In dien tijd zag CALVIJN zich genoopt, zich uit *Bourges* te verwijderen, omdat zijn vader stervende was. In zijn leven zou eene nieuwe, belangrijke verandering komen.

Door CATHERINE kwam het land van *Meillant* in handen van het huis van *Lignières*. Het kasteel van *Meillant* door den kardinaal VAN AMBOISE gebouwd, werd door zijn neef voltooid. Het ligt vier mijlen van *Lignières*, op de grenzen van *Berry* en *Bourbonnais*. (Mémoires inédits etc p. 306.) In 1596 bezetten de Hugenoten *Lignières* Men beweert, dat deze de looden grafkisten, o. a die van PH. DE BEAUJEU en van zijn vrouw CATHERINE, hebben weggenomen, de lijken op den vuilnishoop wierpen. ja, dat zij met de schedels kegelden. (Ibid, p. 321.)

1) „De parochiale kerk schijnt verscheidene malen opnieuw gebouwd te zijn. Zij is door de Protestanten verbrand, zoodat de muren alleen bleven staan. Het portaal schijnt oud te zijn." (Mémoires inédits, etc., p. 229.) „De kerk *Notre-Dame*, in het kasteel, is tegenwoordig de collegiale (domkerk zonder bisschoppelijken zetel) van de gemeente." (Ibid., p. 215.) Het kasteel van *Lignières* is geheel opnieuw gebouwd; het nieuwe gebouw is op een andere plaats gezet, van het oude kasteel zijn slechts eenige fundamenten over.

2) Mémoires inédits, etc., p 308.

NEGENDE HOOFDSTUK.

CALVIJN ALS HUMANIST.

I. Dood van Gérard Cauvin. — II. Calvijn opnieuw te Parijs. — III. Vrouwelijke gevoeligheid. — IV. Calvijn een van de eerste leerlingen van het Collège de France. — V. Godsdienstige gevoelens van de koninklijke hoogleeraren.

I.

N Maart 1530 (1531 N. S.) gebruikte CALVIJN gedurende zijn verblijf te *Bourges*, volgens zijn gewoonte, zijn vacantie om een reisje naar *Parijs* te doen. Zijn vriend DUCHEMIN verzocht hem, in de hoofdstad het oog te houden op het drukken van zijn antwoord aan ALCIAT. 1)

1) CALVIJN deelt ons deze bijzonderheden mede in zijn brief aan CONNAN, een brief, die als voorbericht voor het boek van DUCHEMIN dienst moest doen. Deze brief is gedateerd te *Parijs*, pridie no. mar (6 Maart) In welk jaar moet deze brief geplaatst worden? DE FÉLICE schijnt gelijk te hebben, wanneer hij aldus redeneert: CALVIJN verklaart, dat DUCHEMIN zijn strijdschrift bijna twee jaren heeft achtergehouden, voordat hij het uitgaf *(jam fere biennium)*. Het strijdschrift is volgens de laatste bladzijde te *Orleans* in 1529, idibus Julii. Van Juli 1529 tot April 1530 (het jaar begon den 17den April) is ongeveer een jaar, van April 1530 tot 6 Maart 1530 O. S. (het jaar 1530 O. S. eindigde den 17den April), dit maakt bijna twee jaar. Indien men las 6 Maart 1531 (N. S. 1532), zou dit een jaar meer zijn, dat wil zeggen bijna drie jaar. (HERMINJARD, II, p. 310—318. Opera X*b*, p. 7.)

Na de voorgeschreven twee jaren te hebben gestudeerd, werd CALVIJN licenciaat.[1]) En daarna zien wij hem *Orleans* verlaten, om zich naar *Noyon* te begeven.

In de opdracht van zijn Commentaar aan WOLMAR zegt de reformator tot hem: „Gij zoudt niet geweigerd hebben mij de hand te blijven reiken, indien de dood van mijn vader mij niet, bijna bij den aanvang[2]) van uwe hulp, weggeroepen had." BEZA heeft deze zinsnede verklaard, alsof CALVIJN plotseling, door een zeer ernstige ziekte van zijn vader, uit *Bourges* gehaald was. En alle historieschrijvers zijn hem daarin gevolgd.

Het schijnt evenwel, dat de brief van CALVIJN aan DUCHEMIN de gebeurtenissen op eene eenigszins andere manier voorstelt.[3])

CALVIJN bevindt zich te *Noyon* en verzoekt zijn vriend, zijn al te lang stilzwijgen te verontschuldigen. DUCHEMIN zal nog niet vernomen hebben hetgeen gebeurd is *(nondum tibi compertum esse arbitor)*. Hij wil hem daarom inlichten. Toen hij dacht weder te keeren, heeft een ziekte van zijn vader zijn vertrek verschoven *(patris morbus attulit causam remorae)*. Die ziekte is dus onverwachts opgekomen. Indien het anders geweest ware en CALVIJN uit *Bourges* had moeten vertrekken omdat verontrustende berichten tot hem gekomen waren, zou hij er DUCHEMIN van op de hoogte gesteld hebben, deze zou van den toestand geweten hebben en CALVIJN had hem daarover niet behoeven te schrijven.

CALVIJN voegt er bij: „Maar daar de geneesheeren mij hoop op herstel gaven, zoo meende ik, dat ik slechts door een uitstel van eenige dagen mijne begeerte om u te ontmoeten kon laten aanwakkeren" *(acui)*, eene begeerte, die te voren zoo sterk bij hem geweest was *(graviter affecerat)*.

„Maar de eene dag is op den anderen gevolgd, en de toestand is zoo geworden, dat er geen hoop op genezing meer bestaat *(nulla spes vitae sit reliqua, certum mortis periculum)*... Hoe de afloop moge zijn, ik zal wederkomen om u te bezoeken." En CALVIJN verzoekt DUCHEMIN

---

1) LE VASSEUR haalt een akte van 14 Februari 1531 (1532 N. S.) aan, waarin men leest: „Meester JEAN CAUVIN, licencié ès lois," p 1169. — Naar aanleiding hiervan herinnert LANG aan de verklaring van BEZA (Vie de Calvin, 1ste edit., p. 29): „Hij was meer keeren onderwijzer dan toehoorder, en het werd hem aangeboden, hem gratis doctor te maken, hetgeen hij weigerde." LANG merkt op, dat BEZA in zijne derde editie van deze weigering geen melding maakt (p. 122). Na te hebben gemeld, dat CALVIJN, dank zij zijn uitnemende verstandelijke vermogens en zijn onvermoeide vlijt, zijn rechterlijke studiën sedert het eind van 1530 eindigde, voegt hij er aan toe: „In een officieel stuk, gedateerd den 14den Februari 1532, wordt aan CALVIJN voor het eerst de titel van *licencié ès lois* gegeven." Daar hij bezwaarlijk dien graad heeft kunnen verkrijgen in het rumoerige jaar 1531, moet men van den lof, die door COLLADON en BEZA aan den jeugdigen student wordt toegezwaaid, ten minste dit vasthouden: CALVIJN kreeg dezen graad reeds gedurende zijn eerste verblijf te *Orleans*, of hij reisde van uit *Bourges* naar *Orleans* om haar daar te halen." LANG, Die Bekehrung J. Calvins, p. 6.

2) Ab ipsis prope carceribus, een Latijnsch spreekwoord: „dat zijn de slagboomen, vanwaar de wagens en de loopers in de renbaan vielen."

3) Opera, X*b*, p. 8.

DANIEL, PHILIPPE LORÉ, 1) den boekhandelaar van *Orleans*, en zijn geheele huis te groeten.

De geneesheeren hadden maar al te goed den toestand ingezien. Na nog twee maanden aan zijn ziekbed gekluisterd te zijn geweest, stierf GÉRARD CAUVIN den 26sten Mei 1531. Hij moest meer dan zeventig, wellicht tachtig jaar oud zijn. 2)

Den volgenden dag, op Zondag 27 Mei, verscheen CHARLES CAUVIN voor het kapittel. Hij zette voor de vergadering uiteen, dat sedert 27 Juni 1526 zijn vader de van hem verlangde rekening niet had overgelegd, dat hij daarom in den ban werd gedaan en men hem dus niet begraven kon. Hij beloofde vóór het feest van SAINT-REMI al het verschuldigde te betalen, en vroeg de absolutie voor het lijk van zijn vader. Zijn verzoek werd toegestaan. 3)

De vijanden van CALVIJN hebben zijn brief aan DUCHEMIN dikwijls aangehaald. Zij beweren, dat deze voldoende is om te bewijzen, dat een man, die zoo droog over zijn stervenden vader spreken kan, iemand was zonder hart. AUDIN heeft er zich mede belast die beschuldiging zoo scherp mogelijk uit te spreken, en te doen uitkomen, waarom zij wordt ingebracht. Hij schreef: „Aldus verstikte de reformatie in dat jeugdige hart alle kinderlijke teederheid." 4)

Men komt dus telkens opnieuw met den bewijsgrond *a silentio* aandragen; in de brieven die van CALVIJN overgebleven zijn, spreekt hij zekere gevoelens niet uit, zoo redeneert men, en daarom heeft hij ze niet gehad. Daaruit volgt, dat men zou moeten aannemen, dat, op hetzelfde oogenblik en in denzelfden brief, CALVIJN de koelste zoon en de warmste vriend geweest is. 5)

CALVIJN vergunde maar zelden, zelfs niet aan zijn beste vrienden, in

1) Bulletin, XXVI, 1877, p. 176.

2) DESMAY, a. w., p. 8. Na een notarieele akte van 20 September 1481, die door GÉRARD CAUVIN geteekend is, te hebben aangehaald, voegt LE VASSEUR er bij: „Oordeel, op welken leeftijd GÉRARD CAUVIN is gestorven: hij was reeds griffier in 1481, en is pas in 1531 gestorven. (LE VASSEUR, a. w., p. 1170.). Van 1481 tot 1531 is een tijdperk van 50 jaar. GÉRARD CAUVIN moet minstens 20 jaar oud geweest zijn, toen hij griffier werd.

3) LE VASSEUR, p. 1154, 1155.

4) AUDIN, I, p. 32.

5) LECOULTRE heeft hier een vernuftige onderstelling gemaakt. Men weet, dat CALVIJN naar aanleiding van zijn verandering van studie schreef: „Mijn vader had mij voor de Theologie bestemd. Maar bedenkende, dat de wetenschap van het recht gemeenlijk hen verrijkt, die er zich op toeleggen, zoo deed deze hoop hem aanstonds van voornemen veranderen. Dit werd dus oorzaak, dat men mij niet met de studie der wijsbegeerte liet voortgaan en dat ik aan het bestudeeren van de wetten werd gezet." (Voorrede van de Psalmen. Opera, XXXI, p. 22.) LECOULTRE voegt er aan toe: „Had inderdaad CALVIJN zich met die groote koelheid kunnen uitdrukken, indien hij zich bewust was geweest, dat hij door zijn overgang tot het Protestantisme zijn vader zoozeer gekrenkt had? Indien men deze woorden behoorlijk weegt en ze vergelijkt met het getuigenis van BEZA, zal men, geloof ik, er toe komen om te denken, dat GÉRARD CAUVIN in menig opzicht gelijkt op den vader van den heiligen AUGUSTINUS, die zooveel voor het stoffelijk welzijn en voor de verstandelijke ontwikkeling van zijn zoon gedaan had, maar zich omtrent zijn denkwijs aangaande het godsdienstige zoo onverschillig betoonde." (LECOULTRE, a. w.

het diepst van zijn hart te lezen. Hij was altijd zeer gesloten. Maar wij zullen van de gevoeligheid van zijn hart de meest doorslaande bewijzen geven.

II.

De dood van zijn vader bracht opnieuw verandering in CALVIJN's plannen voor de toekomst. 1) Hij had de studie der Godgeleerdheid laten varen, om zich op de rechten te werpen, en dat alleen uit kinderlijke gehoorzaamheid; toen hij vrij geworden was, zoodat hij zijn eigen neiging kon volgen, gaf hij de studie in de rechtsgeleerdheid op, om zich op de letterkunde toe te leggen. Wat bewoog hem daartoe? Was CALVIJN afgeschrikt door het slechte Latijn en de verwarde casuïstiek der middeneeuwsche rechtsgeleerden? LECOULTRE geeft een andere reden op, die de vermelding waard is: »Het komt ons zeer waarschijnlijk voor, dat CALVIJN weinig geneigdheid had voor de praktijk van de balie. Hij heeft altijd betuigd, dat hij een afkeer had van strijd en dat hij het meest hield van rust, ja van een teruggetrokken leven. . . . Wij hebben geen recht om deze verklaringen, die hij zelfs op zijn sterfbed herhaalde, in twijfel te trekken; uit plicht, soms door een verkeerde gedachte die hij zich van zijn plicht vormde, is CALVIJN een man geworden, die gedurig strijd te voeren had, ging hij vaak aanvallend te werk en kon hij zelfs beleedigend worden, maar wanneer hij zijn neiging gevolgd had, zou hij zich rustig gehouden hebben; hoogstens zou hij opgestaan zijn om zich te verdedigen tegen de aanvallen van zijne tegenstanders, welke hem door zijn aangeboren gevoeligheid bijzonder aandeden." 2)

Wij zijn geneigd aan te nemen, dat CALVIJN, die reeds in beslag genomen werd door de ernstigste vraagstukken op het gebied der religie, blijde was, zijne studiën, die hem te veel tijd roofden, te kunnen afbreken, ten einde zich vrijer aan zijn overdenkingen en aan datgene, wat hij voor zich persoonlijk onderzocht, te kunnen wijden. Wie weet, of de pijnlijke strijd in betrekking tot de excommunicatie en de begrafenis van zijn vader niet invloed hebben geoefend op zijn ontrust hart, dat door het zoeken naar de waarheid al zoo sterk bewogen was? Terwijl hij in de sterfkamer vertoefde en zijn broeder in de kapittelzaal voor de kerkelijke begrafenis zijns vaders pleitte, zal er veel in zijn gemoed zijn omgegaan. 3)

p. 143.) Maar niemand heeft ooit gedacht, dat GÉRARD CAUVIN aan den ommekeer in zijn zoon part of deel heeft gehad; staan wij hier niet voor een onderstelling, die eene andere onderstelling moet verklaren?

1) De mededeeling van CALVIJN aan WOLMAR: „*Nisi me ab ipsis prope carceribus mors patris revocasset*," beteekent eigenlijk, dat hij door den dood van zijn vader de Grieksche lessen van WOLMAR had moeten missen, toen hij er nog pas mede begonnen was.

2) LECOULTRE, a. w., p. 90.

3) Al deze onderstellingen krijgen grond, wanneer men, met ons, aanneemt, dat CALVIJN's bekeering te *Bourges* begonnen is, en dat hij bij den dood van zijn vader er al over gedacht had, om de studie in de rechtsgeleerdheid te laten varen, volgens zijne nadrukkelijke

Ten slotte besloot hij, zich voor het oogenblik te *Parijs*, het middenpunt van de letterkunde en van de wetenschap, te vestigen.

Heeft hij, toen hij zich daarheen begaf, te *Orleans* vertoefd, gelijk HERMINJARD en LEFRANC onderstellen? Er is geen bewijs voor. Maar het is niet onwaarschijnlijk, want CALVIJN reisde veel. Was hij niet, nadat hij in de tweede helft van Juni te *Parijs* aangekomen was, in de eerste helft van Juli te *Moyrencourt*? [1]) Hij werd daar persoonlijk door »den gerechtsdienaar van de gronden die aan de kerk dier plaats toebehoorden", ontvangen.

Hij vertoonde zich daar als pastoor van *Pont-l'Evêque*, »ter leenverheffing [2]) van een stuk grond en weiland, gelegen in het gebied van *Moyrencourt*, bestaande uit twee okshoofden", met de verplichting om twee Parijsche stuivers aan de kerk en de pastoorsplaats van *Moyrencourt* [3]) te geven.

In elk geval was hij zeer vermoeid in de hoofdstad aangekomen. Nauwelijks kon hij een voet buitenshuis zetten. [4]) Dit was, al ging hij ook met moeite, voor hem geen beletsel, de vier volgende dagen te gebruiken om zijn vrienden te bezoeken.

CALVIJN toont altijd door, dat hij van gezellig verkeer houdt. Daarbij wordt hem van alle zijden logies aangeboden. »Vele vertrekken waren te mijner beschikking, indien ik ze had willen huren, en vele waren mij door mijne vrienden aangeboden, indien ik van hunne diensten gebruik had willen maken." De vader van iemand die COIFFART *(Coiffartii nostri)* genoemd wordt, stelt zijn huis voor hem open. De zoon zelf houdt sterk bij hem aan, omdat hij hem gaarne tot kameraad zou hebben. CALVIJN kon daarin echter niet treden, omdat hij dat

---

verklaring: „Ik werd aan het bestudeeren van de wetten gezet, maar ofschoon ik mij beijverde mij daarop toe te leggen, om mijn vader te gehoorzamen, toch deed GOD mij ten slotte door Zijn verborgen voorzienigheid een anderen koers nemen . . . Daar ik eenige smaak en kennis van de ware Godsvrucht ontvangen had, werd ik zoo sterk bezield door de zucht om mijn kennis te vermeerderen, dat ik de andere studiën volstrekt niet liet varen, ofschoon ik er mij met minder ijver op toelegde." Opera, XXXI, p. 22 en 24. Dit gebeurde vóór den dood zijns vaders. Nadat zijn vader gestorven was, gaf CALVIJN de studie der rechtsgeleerdheid gedurende eenigen tijd geheel op. De zoo natuurlijke verklaring van de zinsneden, die voor zoo duister gehouden worden, het licht dat de eene op de andere werpt, schijnt ons een sterk bewijs voor het tijdrekenkundig systeem, dat wij voorstaan.

1) In het departement van de *Somme*.

2) Een recht, dat een leenman bij het aanvaarden van zijn leen aan den leenheer moet betalen. [Vert.]

3) LE VASSEUR (p. 1170) heeft de akte van bedoelde leenverheffing, van den 13den Augustus 1531, gezien.

4) LEFRANC (p. 86) schrijft: „Hij legde, naar zijn gewoonte, den weg te voet af Evenals de meeste mannen van zijn tijd, schijnt hij goed te hebben kunnen loopen. Zij die zoo onvermoeid konden arbeiden, versmaadden lichamelijke oefeningen niet. Wandeltochten of goed geregelde lichamelijke inspanningen vormden een tegenwicht voor de lange nachten, die al studeerende werden doorgebracht." Wij weten niet, waaruit LEFRANC deze mededeelingen put. Men kan, zonder te voet gereisd te hebben zeer wel vermoeid zijn, zoodat men geen voet buitenshuis kan zetten; het is toch mogelijk, dat de weg te paard werd afgelegd.

jaar de colleges van DANÈS wilde volgen, en de plaats, waar die colleges gegeven werden, te ver van de woning van COIFFART verwijderd was. Maar in zijn brief laat hij doorschemeren, hoezeer hij verheugd is over al die voorkomendheid. 1) Daarna groet hij DANIEL, diens moeder, vrouw en zuster FRANÇOISE, en breekt zijn brief af, om met een zijner vrienden, VIERMAEUS, 2) te paard te stijgen.

Het is hieruit af te leiden, dat LEFRANC te recht hier de opmerking herhaalt: »In geen enkele periode van zijn leven is de reformator, niettegenstaande zijn lust voor een bespiegelend, in zich zelven gekeerd leven, niettegenstaande de onbuigzaamheid van zijn karakter, in zijn dagelijkschen omgang de sombere en zwaarmoedige man geweest, dien men zoo gaarne van hem maken wil. Zijn briefwisseling doet ons hem gedurende zijn studiejaren kennen als een jongmensch, die met anderen aangenaam weet om te gaan, dien men overal ontmoet, die geliefd en gezocht wordt, en die allen, welke veel met hem in aanraking komen, voor zich inneemt. Men betwistte elkander het genoegen om hem te herbergen." 3)

Dit feit staat zoo vast, dat de streng Roomsche levensbeschrijver BAGUENAULT DE PUSCHESSE het moet erkennen, door te zeggen: »De briefwisseling van CALVIJN met de vrienden zijner jeugd heeft een karakter van hartelijkheid en openhartigheid, dat ons bij den eersten oogopslag al treft." 4)

Wij verheugen er ons in, dat wij eenige belangwekkende bijzonderheden omtrent CALVIJN's verkeer te *Parijs* kunnen mededeelen.

In de eerste plaats weten wij, dat zijn broeder ANTOINE ook te *Parijs* vertoefde. Volgens een akte, door LE VASSEUR aangehaald, hebben zich »meester JEAN CAUVIN, licenciaat in de rechtsgeleerdheid, en ANTOINE CAUVIN, zijn broeder, geestelijke, te *Parijs* wonende," den 14den Februari 1531 (N. S. 1532) bij twee koninklijke notarissen vervoegd, ten einde eene procuratie te laten opmaken, om aan hun broeder CHARLES, te *Noyon* verblijf houdende, volmacht te verleenen, een deel van het gemeenschappelijk vaderlijk erfdeel te verkoopen. 5)

Daarbij houdt CALVIJN met zijn kameraden te *Orleans* de vriendschap voortdurend aan. DANIEL en DUCHEMIN komen naar *Parijs* en blijven er soms kort, soms lang. Bovendien dragen zij CALVIJN allerlei zaken op.

Een broeder van DANIEL, kennelijk een jongere, is in dien tijd ook in de hoofdstad. CALVIJN gaat als een vader met hem om. Maar het jongmensch houdt van verandering. Vernemende, dat hij *Parijs* wil verlaten, tracht CALVIJN hem te bewegen, althans naar huis, dat is naar *Orleans*, terug te keeren. Om beter met hem daarover te kunnen praten, verzoekt hij hem met een vriend ten eten. Op het bepaalde uur verschijnt echter niemand. CALVIJN wacht een geheelen dag en weet niet,

1) *Nihil unquam magis obviis ulnis amplexus sum quam hanc amici voluntatem: cujus consuetudo quantum placeat et proficiat, testis esse potes.*

2) Opera X*b*, p. 10; HERMINJARD, II, p 348.

3) LEFRANC, La jeunesse, p. 87.

4) Revue des questions historiques, XII, 1872, p. 460.

5) LE VASSEUR, p 1169: HERMINJARD, II, p. 394.

wat van de zaak te denken. Hij laat naar de jongelieden vragen in het huis waar zij verblijf hielden, en verneemt, dat zij naar *Italië* vertrokken zijn. Daarop schrijft hij aanstonds aan DANIEL, dat hij niet verantwoordelijk is voor hetgeen er gebeuren zal; hij heeft alles gedaan, wat in zijne macht is, om het te verhinderen. 1)

Plotseling wordt *Parijs* door de pest bezocht; de hoogleeraren sluiten hun colleges. CALVIJN vestigt zich te *Chaillot*, bij de poorten van de stad 2)

Door overmatigen arbeid is zijn gezondheid echter reeds geschokt. Toen hij in het begin van 1532 zich naar *Orleans* wilde begeven, werd hij door ziekte daarvan teruggehouden *(correptus sum gravi diarrhoea)*. Hij wordt door een jeugdig geneesheer, wiens bekwaamheid hij weldra weet te waardeeren, behandeld, en daar deze medicus voornemens is zich te *Orleans* te vestigen, geeft hij hem een warmen brief van aanbeveling voor DANIEL mede. Hij schrijft daarin: »Ik weet zeer wel, wat het inheeft, een geneesheer aan te bevelen. Doet men dit ten onrechte, dan geeft men als het ware een degen in de hand van een struikroover, want men stelt hem in staat om vele menschen te dooden. Inderdaad is het den geneesheeren, gelijk men het uitdrukt, geoorloofd, ongestraft te dooden." 3)

In dien tijd was CALVIJN zeer om geld verlegen. Daarom deed hij een beroep op de hulpvaardigheid van zijn vriend DUCHEMIN, die zich toen te *Parijs* ophield. Hij schreef hem daarover het volgende briefje: »Het is, waarde NICOLAAS, slechts noode, dat ik u een last ga opleggen, die, naar ik vrees, op dit oogenblik u niet zal gelegen komen. Maar het kwam mij voor, dat ik met u daarover openhartig kon spreken; en daar ik eene goede gedachte van uwe hulpvaardigheid heb, zoo wend ik mij tot u. Mijn broeder die, naar mij bekend is, het geld heeft gebeurd dat mijne schuldenaars hem hebben toegezonden, stelt mij met zijn gewone onachtzaamheid teleur. Ik ben daardoor in eene verlegenheid geraakt, waardoor ik geen dag, geen uur langer kan wachten. Wanneer gij mij helpt, zult gij mij van een angst verlossen, waarvan gij u geen denkbeeld kunt vormen, of gij moet dien zelf hebben doorleefd. Ik heb twee kronen noodig. COP zou ze mij geleend hebben, indien hij niet al zijn geld besteed had voor den aankoop van meubels voor zijn kamer. Mijne andere vrienden zijn te veraf, ik zou te lang op antwoord moeten wachten. Vaarwel! Aan het einde van de week hoop ik u die som te kunnen terugbetalen." 4)

Wij laten hier nog een anderen brief, die origineeler en merkwaardiger is dan de voorgaande, volgen. »Zondag", 5) aldus schrijft CALVIJN aan zijn vriend DANIEL, »heb ik mij met COP, die zich bij mij gevoegd had, naar het klooster begeven, om met de nonnen den dag te bepa-

1) 18 Januari 1532: Opera, X*b*, p. 16; HERMINJARD, II, p 398.
2) Opera X*b*, p. 12; HERMINJARD, II, p. 384, brief van DANIEL, 27 December 1531.
3) Ibid., X*b*, p. 18; HERMINJARD, II, p. 394.
4) Ibid., X*b*, p. 17; HERMINJARD, p. 393.
5) Volgens HERMINJARD den 25sten of 27sten Juni 1531.

len, waarop uw zuster de kloostergeloften zal afleggen.[1]) Terwijl COP over dit onderwerp met de abdis sprak, heb ik getracht de gevoelens uwer zuster te leeren kennen, om te weten of zij gaarne *(molliter)* dit juk op zich nam, met een gebroken en niet alleen met een gebogen hals *(fracta potius quam inflexa cervice)*. Ik heb bij haar dringend aangehouden, om mij vrijuit alles te zeggen, wat haar op het hart lag. Maar ik heb nooit iemand meer beslist en meer bereid gezien; aan hare begeerte om den sluier aan te nemen kon niet spoedig genoeg voldaan worden. Men zou zeggen, dat zij met hare poppen speelt, wanneer men haar over hare geloften spreekt. Ik heb haar niet van haar voornemen willen afbrengen, omdat ik daarvoor niet gekomen was *(quia non ejus rei ergo venissem)*, maar met enkele woorden heb ik haar gewaarschuwd, niet te zeer op hare krachten te vertrouwen, opdat zij zich niets onbezonnen van haar zelve zou voorstellen; ik heb haar vermaand, alles te verwachten van de kracht GODS, in Wien wij zijn en leven." [2])

BAGUENAULT DE PUSCHESSE haalt hieruit het besluit: »Deze gevoelens en deze handelingen zijn niet die van een afvallige. Men weet, hoe de reformatie tegen de kloostergeloften en het kloosterleven gekant was. En hij is wel knap, die in dezen brief het minste bewijs vindt, dat CALVIJN en DANIEL reeds afwijkende leeringen hebben aangekleefd." [3])

Er is geen erger blinde, dan hij die niet zien wil. Wij zullen nu eens de vreemde uitdrukking *voti se damnare* laten rusten. Zou iemand, die goed Roomsch is, van oordeel geweest zijn, dat eene novice, [4]) die zoo vurig verlangt non te worden, zoo wat even ernstig is als een kind, dat met zijn pop speelt? Zou een Roomsche verklaren, dat hij niet gepoogd heeft haar van haar voornemen te doen afzien, en daarvoor deze reden opgeven, dat hij daarvoor niet gekomen was? [5]) Zou een Roomsche, die getrouw was gebleven aan de leer zijner kerk, op het oogenblik waarop de leer van de goede werken een overwinning zal behalen, gaan verkondigen, dat men niet op de werken moet

1) In het Latijn staat: „*Voti se damnare.*" Men kan die rechtsgeleerde, energieke uitdrukking niet vertalen zonder haar te verzwakken.

2) Opera X*b*, p. 9; HERMINJARD, II, p. 346.

3) Revue des questions historiques, XII, p. 451.

4) Een aankomelinge, die de kloostergelofte nog niet aflegde.

5) LANG (Die Bekehrung Calvins, p. 22) zegt, „dat CALVIJN geen enkel bezwaar tegen het afleggen van de gelofte zelve oppert." Maar hij voegt er aan toe: „CALVIJN laat aanstonds zien, hoe de zedelijke zijde van de zaak hem bezighoudt, en hoe geschikt hij was om zielen te leiden, daar het jonge meisje, dat gereedstaat om, gelijk het schijnt, hare geloften te lichtvaardig uit te spreken, te onderzoeken, of zij het juk opneemt met een overdreven vertrouwen op hare eigen krachten, of met een vol vertrouwen op GOD. Zou hij zich zoo stil hebben kunnen houden, indien hij er van overtuigd was geweest, dat de monnikengeloften niet gegrond zijn op het Woord van GOD?" Het is duidelijk, dat CALVIJN toen nog niet was, wat hij later als reformator wezen zou. Ook zal zijn natuurlijke schuchterheid er toe medegewerkt hebben om zijne denkbeelden niet te uiten. Maar toch komen zij aan den dag. Zijn ommekeer is niet volkomen, maar hij is op weg om daartoe te geraken.

bouwen, en zou hij daarbij een woord van PAULUS hebben aangehaald?

Indien dit geen bewijzen zijn, dat CALVIJN toen reeds op weg was om met Rome te breken, welke zou men moeten aanvoeren? Een ander Roomschgezinde, die op dit punt onpartijdig is, KAMPSCHULTE, erkent, dat de woorden van de jeugdige novice CALVIJN »onaangenaam" voorkomen.

Uit alles blijkt wel, hoe gemeenzaam CALVIJN met zijne vrienden omging.

III.

Wij hebben hier nog te wijzen op een bijzonderen karaktertrek van CALVIJN, en wel zijne fijngevoeligheid.

Op zekeren keer biedt DANIEL hem zijne verontschuldigingen aan. Hij had hem beloofd te schrijven, toen hij vóór eenige dagen afscheid van hem genomen had, maar hij had een weinig gesloft *(tardiuscule quam par sit)*. Hij is er nu bang voor, dat hij van onachtzaamheid of ondankbaarheid zal verdacht worden, of dat men hem vergeetachtigheid, waardoor hij de wederkeerige oude viendschap niet gedenkt, zal ten laste leggen. Hij geeft de oorzaken op, die hem weerhielden van te schrijven, en voegt er aan toe: »Nu ben ik geheel en al te uwer beschikking." 1)

Drie dagen later verzoekt DANIEL aan DUCHEMIN, CALVIJN te betuigen, dat hij hem niet minder hartelijk liefheeft *(non minus flagranter)*, als toen CALVIJN hem getuigde dat hij hem als een broeder beminde, en dat hij CALVIJN evenzeer liefhad als hij hem bewonderde *(supra modum tum mirarer tum amarem)*. Hij voegt er aan toe, dat hij *(audacter nimis)* een van zijne brieven geopend had, welke aan het adres van DUCHEMIN, te *Orleans*, gericht was, en dat hij — en met welk een vreugde! — *(Dii boni!)* daaruit vernomen had, dat CALVIJN zou komen. 2)

Men kan hieruit zien, hoe bevreesd CALVIJN's vrienden zijn om zijne liefderijke gevoeligheid te kwetsen. Zij weten, hoe nauwgezet hun vriend in zijn correspondentie was en hoe daarom het verschuiven van het geven van een antwoord hem moest verdrieten.

Den 22sten April 1532 schrijft CALVIJN aan DANIEL over zekeren PIGNEUS, van wien hij onlangs geschreven heeft, doch die hem niet geantwoord heeft, en over BROSSEUS, aan wien hij lang geleden heeft geschreven en die evenmin iets van zich liet hooren. 3)

Een andere maal blijft DUCHEMIN in gebreke. »Ik heb niets aan DUCHEMIN te schrijven," zegt CALVIJN aan DANIEL, »dewijl hij, hoe dikwijls ik ook brieven aan hem gericht heb, geen taal of teeken van zich doet hooren," en hij verklaart, dat hij niet naar *Orleans* gaan zal, voordat DUCHEMIN hem geschreven heeft. Gekscherend zegt hij er bij: »Het zou wat zijn, als ik eenige dagen onder den blauwen hemel moest slapen, terwijl ik een toevluchtsoord zocht!" 4)

---

1) 27 December 1531 Opera X*b*, p 12; HERMINJARD, II, p. 384.

2) 27 December 1531. Opera X*b*, p 13.

3) Opera, X*b* p. 20; HERMINJARD, II, p 418.

4) Brief van het eind van April 1532. Opera, X*b*, p. 21; HERMINJARD, II, p. 419.

Dezelfde gevoelens vinden wij terug in een brief, die iets later dan 1533 geschreven is. Hij verzoekt daarin DANIEL, al zijn vrienden te groeten »behalve FRAMBERGE, dien ik zoek week te maken *(emollire)* door mijn stilzwijgen, nadat ik niets van hem heb kunnen gedaan krijgen door mijne vriendelijkheid *(blanditiis)*, noch door mijne verwijten". En half ironisch en half ernstig voegt hij er aan toe: »maar het ergste van alles *(omnium indignissimum)* is, dat onlangs zijn broeder gekomen is, en hij had hem niet eens opgedragen een groet over te brengen." 1)

Tot onze groote verwondering blijkt het, dat de anders zoo scherpzinnige LEFRANC, die zoo vrij is van de vooroordeelen, welke door de legende omtrent CALVIJN gevoed worden, deze groote gevoeligheid van onzen hervormer niet heeft weten te waardeeren. Hij spreekt van een »kwaad humeur", hij zegt, dat CALVIJN zich »vertoornde", en als de jonge DANIEL, die CALVIJN een geheelen dag had laten wachten, hem eindelijk een korten brief zendt om zich te verontschuldigen, 2) merkt LEFRANC daarbij op: »DANIEL moet hem schrijven om zich te verontschuldigen en om dien dommen streek weder goed te maken." Het komt ons voor, dat dit wel het minste was, wat de delinquent, uit een oogpunt van beleefdheid, kon doen.

CALVIJN komt hier, volgens ons, in een licht te staan, zooals wij hem nog niet gezien hebben. Maar dit is nog geen reden om de oogen te sluiten. Naar aanleiding van de correspondentie, die wij zooeven ontleed hebben, schrijft STÄHELIN: »In alles straalt een dankbaar hart door, dat vol aanhankelijkheid is, en zeer ontvankelijk voor genegenheid en vriendschap; en daarnaast een bijna angstige nauwgezetheid in het vervullen van zijn groote en kleine plichten, en in het volbrengen van de opdrachten, die men hem gedaan heeft, of van alles wat zijne vrienden of hem zelf aangaat. Hij let zelfs op een groet." 3) Het blijkt dan ook, dat CALVIJN zich elk verzuim, elke nalatigheid aantrekt. Hij overdrijft de beteekenis van het niet antwoorden, van het verschuiven van een antwoord; maar wat bewijst dit? Dat zijn vriendschap veeleischend mag genoemd worden, omdat zij zoo warm is. Hoe vreemd het ook zij, het schijnt onbetwistbaar, dat CALVIJN schuchter en terughoudend is, doch onder zijn stroef en koel uiterlijk eene vrouwelijke gevoeligheid verbergt. Hij wordt licht zenuwachtig. Hij kon zelfs eenmaal tot VIRET, een van de mannen die hem het best kenden, zeggen: »Gij kent de teederheid, of liever de weekheid van mijn hart." *(Nosti animi mei teneritudinem, vel mollitiem potius.)* 4)

IV.

Middelerwijl werkte CALVIJN met zijn gewone vlijt door. Hij wilde, gelijk wij gezien hebben, geen gebruik maken van de gastvrijheid van

1) Opera, X*b*, p. 26; HERMINJARD, III, p. 104, n. 4.
2) HERMINJARD, II, p. 408.
3) STÄHELIN, Johannes Calvin, I, p. 13.
4) Opera, XIII, p. 230.

COIFFART, maar had zich midden in de studentenwijk, op den top van den *Sint-Genoveva*-berg, in het college *Fortet*, [1]) gevestigd.

Overblijfselen van het college *Fortet*.

Hij kwam daar niet als een student die op een beurs studeert, maar als gast. Dáár kon hij de lessen van DANÈS volgen, en dat was naar zijn hart.

Wie was DANÈS?

Wij staan hier voor eene nieuwe, en niet de minst belangrijke, phase in de ontwikkeling van CALVIJN, eene ontwikkeling, die zoo afwisselend is en welke zoo kennelijk door de voorzienigheid GODS wordt geleid. Wij hebben slechts de aanwijzingen van den laatsten en geleerden historieschrijver van het *College van Frankrijk*, A. LEFRANC, te volgen

Onder den invloed van den grooten BUDÉ en van COP, dacht koning FRANS I er sinds lang over, eene instelling in het leven te roepen, waar de talen werden onderwezen, en die een kweekschool voor het humanisme worden zou. Juist in Maart 1530 (O. S. 1529), begon men aan dit plan een begin van uitvoering te geven door het benoemen van koninklijke lectoren.

CALVIJN had te *Montaigu* kennis gemaakt met de leermethode van de middeneeuwen. Door MATHURIN CORDIER en MELCHIOR WOLMAR was hij ingeleid in de nieuwe methode van opvoeding, dus door de mannen, die zelven daartoe den eersten stoot gaven. Terwijl hij de lessen van de koninklijke lectoren volgde, nam hij deel aan den triumf van de revolutie op letterkundig gebied, die op den vooruitgang van de Fransche beschaving zulk eenen onmiddellijken en grooten invloed gehad heeft. . . Men kan zelfs beweren, dat de intellectueele emancipatie, de kostelijkste waarop de moderne wereld zich beroemt, van dat oogenblik dagteekent. [2])

1) Tegenover het college van *Montaigu*, dat hij zoo goed kende.

2) ABEL LEFRANC, Histoire du Collège de France, depuis ses origines jusqu' à la fin du premier empire, p. VII.

Het is opmerkelijk, dat het jongste uitnemende werk van LEFRANC met verrassende juistheid datgene bevestigt, wat de oude BEZA over hetzelfde onderwerp geschreven heeft. BEZA schat de beteekenis van de letterkundige stichting van FRANS I zeer hoog. »De studiën van de letterkundige wetenschappen", zegt hij, »maakten de slapende geesten wakker", en hij voegt er bij: »in weinig tijds bespeurde het geheele koninkrijk van *Frankrijk*, dat het zulk een groot goed geschonken was, waardoor de nagedachtenis van FRANS I in dit opzicht door het nageslacht zoo in eere werd gehouden, dat door stilzwijgende overeenstemming van allen, de bijnaam van den Groote hem daarvoor, eer dan voor een andere daad, gegeven werd." [1])

»De nieuwe methode van onderwijs brak in het oog loopend met de honderdjarige praktijk en vooroordeelen, gaf in plaats van de sleur vrijheid, in plaats van de letter den geest. Men was niet meer verplicht graden te behalen, men had geen verlof meer noodig om onderwijs te geven, men kon niet meer willekeurig monsterachtige sommen eischen voor studiekosten: er werden vrije colleges gegeven, waarin ieder leeraar zijn meening vrijuit kon verkondigen, [2]) waarvoor men niet behoefde te betalen, die voor ieder openstonden, waarbij het Grieksch en het Hebreeuwsch de geheele school in beslag namen. Het was eene algeheele revolutie, waarvan wellicht niemand, zelfs niet zij, die haar uitlokten, met juistheid de strekking hadden doorzien." [3])

Het is niet overbodig, hier mede te deelen, dat BUDÉ en COP niet Gereformeerd werden, maar in meerdere of mindere mate deel uitmaakten van de groep volgers van LE FÈVRE, die, volgens de uitdrukking van BEZA, »den weg voor anderen effenden, waarop zij zelven geen voetzool zetten".

Wij hebben vernomen, met welke banden CALVIJN aan de familie COP verbonden was.

Wij weten ook, dat CALVIJN op dat oogenblik een groot bewonderaar was van BUDÉ. Hij schreef: »BUDÉ is de grootste roem en de steun der letteren; aan hem is het te danken, dat *Frankrijk* de eerepalm in zake de wetenschap toekomt." [4]) Zeker kent hij hem, dien hij zoozeer prijst. Een bewijs daarvoor is, gelijk het ons voorkomt, dat de zonen van BUDÉ, evenals die van COP, ten slotte zich naar *Genève* begeven en daar de vrienden en de steun van CALVIJN zijn. De weduwe van BUDÉ vestigde zich in 1549, kort na den dood van haar man, te *Genève*. ANTOINE BUDÉ werd Gereformeerd en bleef in *Frankrijk*. Maar MATHIEU, FRANÇOIS, LOUIS, JEAN en MARGUERITE BUDÉ volgden hunne moeder. MARGUERITE trouwde met CALVIJN's intiemen vriend G. DE TRIE. De weduwe BUDÉ woonde in de *Kanunnikenstraat*, niet ver van CALVIJN. Komt men er niet als vanzelf toe, om al die toekomstige burgers van *Genève* te rangschikken onder het getal van de Franschen, met wie CALVIJN in zijn jeugd bevriend was, en die, de een na den

1) Histoire ecclésiastique, I, p. 8, 9.

2) In het Fransch staat: *des cours indépendants*. Wij hopen, dat onze vertaling juist is.

3) LEFRANC, Collège de France, p. 107.

4) Opera, V, p. 54.

ander, als door een onweerstaanbare aantrekkingskracht daartoe gebracht, zich bij hem voegden, wiens herinnering in hun hart onuitwischbaar was blijven leven? Hierdoor kunnen wij ons eene goede voorstelling maken van den kring van uitnemende menschen, met wie CALVIJN toen, als student van het *Collège de France*, omging.

Maar men behoort hier het volgende in aanmerking te nemen. Het *Collège de France* van 1530 verschilde zeer van het tegenwoordige lichaam van dien naam. Vooreerst droeg het toen een anderen naam. De officieele titel van *Collège Royal*, zoowel als die van *Collège des Trois-langues* (College der drie talen) is nooit door de professoren van de 16de eeuw gebezigd. Zij noemden zich eenvoudig »koninklijke lectoren". De titel van *Collège Royal* kwam het eerst voor in 1610, toen men den eersten steen voor het gebouw legde.

Vóór dien tijd had men geen afzonderlijk gebouw. Gedurende meer dan eene eeuw werden de lessen gegeven aan het *Collège de Cambrai* of *des Trois-Evêques*, of in dat van *Fréguier*. Zelfs werden sommige lessen nog op andere plaatsen gegeven, bij voorbeeld in het *Collège des Lombards*, waar GUIDACERIUS zich ophield, en in het college van den kardinaal LEMOINE, waar VATABLE langen tijd onderwijs gaf. CINQ-ARBRES, een der koninklijke lectoren, vergaderde zijn talrijk gehoor in het college *Fortet*. Maar CALVIJN had dit toen reeds verlaten. [1])

Evenmin als een eigen gebouw had het college vaste leerstoelen. Er waren slechts cursussen. In het begin waren er twee cursussen voor het Grieksch, die door PIERRE DANÈS en JACQUES TOUSSAIN gegeven werden; twee cursussen voor het Hebreeuwsch werden door FRANÇOIS VATABLE en AGATHIAS GUIDACERIUS gehouden, en een in de wiskunde, waarbij ORONCE FINÉ als lector optrad. In 1531 kwam er een derde hoogleeraar voor het Hebreeuwsch, PAUL PARADIS, bij. [2])

Het is te verstaan, dat CALVIJN zich bijzonder tot DANÈS aangetrokken gevoelde. Deze was, zoo niet rechtens, dan toch feitelijk het hoofd van de nieuwe stichting, en als de deken — door het recht van den roem — van de koninklijke professoren.

De heer LEFRANC teekent hem op de volgende manier: »Zonder officieele benoeming, schijnt DANÈS reeds van den aanvang af zich als het hoofd van de nieuwe regenten te hebben laten gelden, en zijn schitterend onderwijs, al duurde dit kort, was een van de voornaamste oorzaken van den opgang, dien de stichting van 1530 maakte.

Gesproten uit een oud, rijk en invloedrijk geslacht, had hij een schitterenden loopbaan. Hij was bijna een »grand seigneur". Hij was meer dan een kamergeleerde of een hoogleeraar in de letterkunde. Het geven van onderwijs was voor hem slechts een trap, een middel om tot zijn doel te geraken. Zijn portretten stellen hem voor als zacht, elegant, met een schoon uiterlijk, terwijl hij van geen inspanning om de eerste beginselen der wetenschap machtig te worden, noch van zwaar werken wist. Sedert hij op het college van *Navarre* kwam, was zijn leven altijd gemakkelijk. Zijn groot verstand omvatte zonder moeite

1) LEFRANC, Collège de France, p. 113.
2) Ibid., p. 130.

de encyclopaedische wetenschap, waarin de machtigste geesten der Renaissance in het bijzonder uitblonken. Hij onderwees Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, wiskunde, geneeskunde en Theologie al spelende. Zijn vriendschappelijke verhouding tot de invloedrijkste staatslieden, de gunst van het hof, zijn erkende algemeene kennis verschaften hem in de wetenschappelijke wereld een eenige positie. De toejuiching die hij, in zijn leerstoel gezeten, verwierf, en een vurig bewonderend gehoor, verhoogden nog zijn populariteit. Men zeide: »*Magnus Budaeus, major Danesius ille.*" 1) (BUDÉ is groot, maar DANÈS is grooter.)

Maar DANÈS had uitnemende ambtgenooten. Minstens twee moeten wij hier noemen: TOUSSAIN, die een plaats in de *Icones* (beeldengalerij) van BEZA waardig gekeurd werd onder den naam van JACQUES TUSAN, van wien getuigd wordt: »Na hem heeft *Frankrijk* zulk een leeraar niet gehad,"2) en VATABLE, een leerling van LE FÈVRE. VATABLE was een Picardiër, evenals CALVIJN, 3) met wien hij vriendschappelijke betrekkingen onderhield. Iets later ziet men beiden verkeeren in denzelfden kring, omdat zij voor de nieuwe denkbeelden sympathie gevoelden." 4)

Met DANÈS zette CALVIJN het bestudeeren van de Grieksche taal voort, hetwelk hij bij WOLMAR zoo goed begonnen was. Onder leiding van VATABLE werd hij ingewijd in de geheimen van het Hebreeuwsch,

---

1) LEFRANC, a. w., p. 172.

2) Les vrais pourtraits, p. 141.

3) Uit de kleine stad *Gomaches*.

4) VATABLE overreedde MAROT, zijne vertaling van de Psalmen aan te vangen, terwijl hij voor hem woord voor woord het Hebreeuwsch in het Fransch overzette." (Histoire universelle de Thou, met aanteekeningen van CAUSABON, DUPLESSIS-MORNEY, enz., 1740, I, p. 275.) In zijn Vrais pourtraits laat BEZA zich aldus hooren: „Welke plaats zullen wij u, VATABLE, die in uw beroep zoozeer zelfs door de Joden bewonderd zijt, die zooveel aan een groot aantal Christenen geleerd hebt, toekennen; aangezien gij zoo weinig rekening gehouden hebt met de H. Schriften, die gij aan anderen geleerd hebt, terwijl gij die zelf verworpen hebt? Gaarne zullen wij u de plaats laten innemen. die gij u door uw groote geleerdheid en ijver hebt verworven, ofschoon het wel schijnt, dat gij nooít daar zijt binnengetreden, waar gij anderen hebt heengeleid" (p. 139.) Na zich met de wijsbegeerte te hebben beziggehouden, gaf VATABLE zich geheel aan de studie der Heilige Schrift. Men heeft van hem aanteekeningen op het Oude Testament, die gedrukt en uitgegeven zijn door ROBERT ESTIENNE. Deze aanteekeningen waren door zijne toehoorders verzameld. „Hij zelf, hetzij hij, gelijk men hem verweten heeft, van nature lui was, hetzij hij door den dood overvallen is, liet geen geschrift na, had genoeg aan zijn naam en aan den lof, dien zijn leerlingen hem toezwaaiden, en hij was er op uit om hen, die zich door den grootsten ijver om hem te hooren onderscheidden in te leiden in de diepste geheimen van de heilige taal" Zijn leerling, JEAN MERCIER, van *Uzès* (in *Languedoc*), „die het meest van alle Christenen in de Hebreeuwsche taal te huis was", heeft de nagedachtenis van zijn meester door een buitengewone lofrede verheerlijkt. Hij beweerde daarin, dat VATABLE zeer goed op de hoogte was van de Hebreeuwsche verzen, die men tot hiertoe niet gekend had. „Op den dag van den dood van VATABLE stierf te *Parijs* ook JACQUES TOUSSAIN. Deze twee geleerde mannen waren op denzelfden dag als professoren van het Koninklijk College opgetreden, en de Hemel wilde dat, nadat zij roemrijk in dezelfde loopbaan gearbeid hadden, zij zelfs niet door den tijd van hun dood zouden gescheiden worden." (DE THOU, a. w., p. 275.)

wellicht in vereeniging met MAROT, die zich voorbereidde voor de vertaling der Psalmen. Er was in dien tijd een eenige geestdrift en hoop gewekt. 1)

Wat zullen wij er aan toevoegen om zijn belangrijkheid en gewicht, die even merkwaardig als voorbijgaand waren, aan te duiden? »Wellicht", zegt LEFRANC, »heeft CALVIJN meer dan eenmaal op dezelfde bank gezeten als IGNATIUS VAN LOYALA, zijn vroegere medeleerling van *Montaigu*, met PIERRE LEFÈVRE en FRANÇOIS XAVIER, die beiden, wij weten het uit goede bron, in dien tijd de Grieksche colleges volgden. Welk een zonderlinge groep vormden die vier mannen, bij wie RABELAIS zich ongetwijfeld dikwijls meermalen, als hij in de hoofdstad vertoefde, voegde! 2) Was het niet een eenig moment in de geschiedenis, toen die drie apostelen, CALVIJN, LOYOLA, RABELAIS — deze laatste is er ook een, op zijn wijze, geweest, — naast elkander aan den voet van denzelfden leerstoel gingen zitten?' 3)

---

1) LEFRANC (Jeunesse de Calvin, p. 81) meent, dat CALVIJN reeds onder WOLMAR Hebreeuwsch geleerd heeft. BAUMGARTNER (Calvin hébraïsant) bestrijdt deze onderstelling. „Het is zelfs niet zeker, dat WOLMAR Hebreeuwsch gekend heeft. Wij zijn veeleer geneigd aan te nemen, dat CALVIJN tijdens zijn tweede verblijf te *Parijs*, in de tweede helft van het jaar 1531, gebruik makende van de tegenwoordigheid van zijn landgenoot VATABLE, zich ernstig op de studie van het Hebreeuwsch is gaan toeleggen. VATABLE, die rijk was door een onmetelijke geleerdheid, waarmede hij zijne leerlingen goed wist te dienen, wist tot zijn lessen een groot getal leerlingen te trekken, waaronder men zelfs Joden aantrof; men kan haast niet onderstellen, dat CALVIJN, wiens geest zich zoo aangetrokken gevoelde tot alles wat de humanistische wetenschap betrof, de gelegenheid, die in dien tijd zoo zeldzaam was, niet zou hebben aangegrepen, toen ze hem werd aangeboden. Het komt ons ook waarschijnlijk voor, dat, toen CALVIJN ten opzichte van de nieuwe leeringen zoover was gevorderd, hij alles moest gaan zoeken, wat zijn geloof kon verlichten en bevestigen, wat zijn Schriftkennis kon vermeerderen, en wat hem nader brengen kon tot de menschen, die evenals hij dachten. Het is dus waarschijnlijk, dat CALVIJN's verblijf te *Parijs* hem de gelegenheid bood om de Hebreeuwsche taal te gaan bestudeeren." En naar aanleiding van OLIVETANUS voegt BAUMGARTNER er aan toe: „Het is bijna onmogelijk, te onderstellen, dat CALVIJN, die voortdurend in betrekking stond met dien Hebraïcus, dien hij, in de voorrede van den Bijbel van SEVRIÈRES, in 1535, zijn „neef en ouden vriend" noemt, niet door hem zou zijn aangemoedigd in de studie van het Hebreeuwsch, toen het hem zoo goed schikte om zich op die studie toe te leggen."

2) De chronologie van de reizen en verblijven van RABELAIS is moeilijk op te maken; vooral van 1524 tot 1530 is er een leemte. Tot 1524 is hij bij de Franciscaners van *Fontenay-le-Comte*. In 1530 vinden wij hem te *Montpellier*. Tusschen die jaren is hij te *Parijs* geweest en heeft hij ongetwijfeld andere universiteiten bezocht. Maar zou hij te gelijk met CALVIJN onder het gehoor van een koninklijken lector gezeten hebben? CALVIJN heeft zich eerst in Juni 1531 te *Parijs* gevestigd om hunne colleges te volgen. Van af 16 September 1530 was RABELAIS te *Montpellier*. Den 1sten November werd hij bachelier en gaf hij openbare lessen Bij het einde van 1531, of in het begin van 1532, is hij te *Lyon* als geneesheer van het *Hôtel-Dieu*. Hij zond sedert dien tijd vele geschriften in het licht. In 1533 ging J. DU BELLAY, bisschop van *Parijs*, door *Lyon*, toen hij zich op reis naar *Rome* bevond; hij nam toen RABELAIS als zijn geneesheer mede. Hij kwam in de Eeuwige Stad daags vóór Kerstmis van 1533 en bracht er de eerste maanden van 1534 door. (Oeuvres de Rabelais, door P. JANNET. Voorbericht van L. MOLAND, 1874, Tome VII.)

3) LEFRANC, Collège de France, p. 134.

V.

Meer dan deze bijzonderheden over dat gehoor zonder wedergade, waaromtrent men toch niet tot zekerheid kan komen, boezemt het ons belang in, te weten, welke gevoelens het *College van Frankrijk* voorstond en verbreidde.

Er is een document, dat ons daarvan geheel op de hoogte stelt. De koninklijke lectoren begonnen in den loop van de maand Maart 1530 [1]) hun onderwijs, en den 30sten April, dus ongeveer een maand later, sprak de *Sorbonne* haar oordeel daarover uit. Zij deed het in de volgende bewoordingen:

»*Determinatio Facultatis, . . . super duabus propositionibus*" (uitspraak der faculteit over twee stellingen.

»*Prima propositio:* De Heilige Schrift kan niet goed verstaan worden zonder de kennis van de Grieksche, Hebreeuwsche taal (de twee talen waarin de koninklijke lectoren onderwijs gaven) en andere verwante talen. *Censura: hec* (sic) *propositio temeraria est et scandalosa.* (Oordeel: deze stelling is gewaagd en ergerlijk.)

Secunda propositio (Tweede stelling): Het is voor een prediker ondoenlijk om volgens de waarheid den Epistel of het Evangelie te verklaren zonder de kennis van de genoemde talen. „*Censura: hec propositio falsa est, impia, et populi christiani ab auditioni verbi Dei perniciose aversiva. Utraque harum assertionum autores de Lutheranismo vehementer redit suspectos.*" [2]) (Oordeel: deze stelling is valsch, goddeloos en op een verderfelijke manier geschikt om het christelijk volk van het hooren van GODS Woord afkeerig te maken. Beide beweringen maken de stellers ten zeerste verdacht van Lutheranisme.)

Het blijkt hieruit, dat het onderwijs van de koninklijke lectoren, dat CALVIJN met zijn gewone vlijt en ijver volgde, in lijnrechten strijd was met dat van de *Sorbonne*, hetwelk zij gewaagd, ergerlijk, valsch, Goddeloos, verderfelijk en naar Lutheranisme riekend noemde.

Van haar standpunt uit bezien had de *Sorbonne* gelijk. Het bestudeeren van de Grieksche en de Hebreeuwsche taal was, gelijk BEZA [3]) het opmerkt, »eene voorbereidende zaak voor de groote goedheid en ontferming GODS voor een groot werk," dat der Reformatie. [4])

De koninklijke lectoren hadden ten tijde, waarop CALVIJN hen volgde, een bijzondere neiging tot de ketterij. De *Sorbonne* werd steeds meer ongerust en deed hen eindelijk, den 15den Januari 1533 (N. S. 1534), een proces aan.

Nog eenmaal leidde BEDA den aanval. Is het geoorloofd, als men Grieksch en Hebreeuwsch verstaat, het Oude en het Nieuwe Testament

---

1) LEFRANC, Collège de France, p. 109.

2) Ibid., p. 122.

3. Histoire ecclésiastique, I, p. 8.

4) „Gelijk Grieksch in 200 en 300 Heidensch beteekende, zoo beduidde het in die eeuw ook kettersch." CATHERINOT.

in de oorspronkelijke taal te lezen? Mag men onmiddellijk, zonder tusschenkomst van de Kerk, de Heilige Schrift lezen? Wanneer deze vraag bevestigend werd beantwoord, aanvaardde men het beginsel van het Protestantisme. BEDA eischte voor de Roomsche kerk het uitsluitend recht om GODS Woord te vertolken.

Bij gelegenheid van het proces sprak BEDA een redevoering uit, die merkwaardig genoeg is om hier te worden medegedeeld. Wij lezen in de extracten van de registers van het Gerechtshof: »NOËL BÉDA, doctor en syndicus van genoemde faculteit te *Parijs*, zegt, dat hij er niet toe bewogen werd de mannen van het Koninklijk Gerechtshof te waarschuwen om het leeren van de Grieksche en Hebreeuwsche taal, waarvan hij het leerrijke en wetenschappelijke prijst, te verhinderen. Maar hij werd daartoe hoofdzakelijk gebracht door de vrees, dat de professoren van genoemde talen, die wellicht geen Godgeleerdheid verstaan, de vertaling der Heilige Schrift, die door de Romeinsche en de Oostersche kerk gebruikt wordt, en die ongeveer 1100 jaren geleden door haar werd goedgekeurd, zouden gaan wegen en afkeuren. Ook was hij beducht, dat mannen, die in de letteren goed te huis waren, die er zich toe gezet hadden om zich met Theologie in te laten, en die voorgaven genoemde vertaling te kunnen verbeteren, gelijk ERASMUS, FABRY en anderen gedaan hebben, een groote wond aan de Christenheid zouden toebrengen. Want nieuwsgierige lieden nemen, uit de verscheidenheid der vertalingen, wat hun goeddunkt, en als men hen gelooft, zou er geen vasten regel voor de Heilige Schrift bestaan. Daarnevens, wanneer zij al vertalend de Heilige Schrift meenen te verstaan, zouden zij de hoorders er toe kunnen brengen om te twijfelen aan de vertaling, die de Kerk gebruikt, omdat zij zeggen: Het staat er aldus in het Grieksch of in het Hebreeuwsch. Bovendien komen de Grieksche en Hebreeuwsche teksten voor het grootste deel uit Duitschland, waar de teksten kunnen veranderd zijn. En wat het Hebreeuwsch betreft, zijn vele Joden, die hunne Hebreeuwsche teksten laten drukken, Lutherschen, waardoor het te vreezen is, dat zij den tekst veranderd hebben, zoodat het geen voldoend argument is, als zij zeggen: *ita habent Hebraea*. (Zoo vindt men het bij de Hebraïci.) En zij, die de verschillende vertalingen gemaakt hebben, verschillen zeer van elkander. Om die redenen smeekte hij het hof, dat, indien het hun, die de Heilige Schrift in het Grieksch en in het Hebreeuwsch lazen, toestond hunne lessen over de Heilige Schrift voort te zetten, het hun zou verboden worden de vertaling, die de Kerk gebruikt, te wegen, te berispen of af te keuren, en dat zij zich te wachten hadden om woorden, die voor de Luthersche sekte gunstig waren, te zeggen of te verbreiden."

De »sieur de MONTHELON", voor den procureur-generaal des Konings sprekende, sprong den syndicus BEDA bij. Had deze gewezen op het gevaar, dat de vertalingen opleverden, gene wees er op, dat het er niet minder bedenkelijk om was, als men zich niet hield aan de uitlegging der Heilige Schrift, gelijk die door de Kerk werd gegeven. Het is niet voldoende, zoo betoogde hij, als men de bloote taal en de verklaring der woorden heeft. Men moet doordringen »tot datgene, wat het merg is der Schrift, en tot den mystieken zin". Wanneer men bij »de schors

der woorden blijft staan, volgt men de Joden na. Daarna haalde hij HORATIUS en zijn *Dichtkunst* aan, terwijl hij ten slotte tot de conclusie komt, dat de Theologische faculteit het monopolie hebben moet. Hij, die de heilige bladen wil uitleggen, kan den mystieken zin niet begrijpen en dien afleiden, indien hij niet in de faculteit der Theologie onderwezen is, en indien hij alleen begrip heeft van de Hebreeuwsche en Latijnsche taal, zonder ingeleid te zijn in de diepten der Godgeleerdheid." 1)

BÉDA dolf het onderspit. 2) De 15de Januari 1534 werd bijna een vergoeding voor de nederlaag van den 1sten November 1533. De partij van het licht, die toen de partij was van het Evangelie, behaalde een nieuwe overwinning. BÉDA kon voortaan ook geen slag meer leveren voor de nachtschool, de *Sorbonne*. Hij moest in ballingschap gaan, het veld vrij latende voor de Koninklijke lectoren. Deze maakten daar gebruik van. »Het is opmerkelijk," zegt LEFRANC, »dat de meeste Koninklijke lectoren, die reeds sterk van ketterij verdacht werden, hunne gevoelens niet meer zochten te verbergen. De zachte VATABLE, die van stonde aan Gereformeerd was, TOUSSAIN, DANÈS . . . . [»hij was tot eenige kennis der waarheid gekomen," zegt BEZA 3)] woonden openlijk voor het aangezicht van allerlei menschen de predikatiën, die in de nabijheid van het *Louvre* 4) gehouden werden, bij. Daardoor werd de arme LE PICARD, de evenknie van BÉDA, er toe gebracht, uit te roepen: »Wij hebben afgedaan. Niemand komt mij meer hooren. Ik heb slechts eenige oude vrouwen overgehouden. Al de mannen gaan naar het *Louvre*." 5)

Wel is waar veranderde dit alles later. VATABLE, DANÈS volgden het voorbeeld van BRIÇONNET; zelfs werd DANÈS, »vroeger onder de eersten om de misbruiken van het pausdom te veroordeelen", bisschop van *Lavaur*, en »eindelijk een zeer groot vijand van hen, die van de religie waren". 6) Maar dit later was te laat. De indruk, dien CALVIJN van dit alles gekregen had, was onuitwischbaar. Hij was in de gunstigste omgeving geweest, waar het uitgestrooide zaad langzaam maar diep wortel schieten kon.

---

1) DU BOULAY, Extraits des registres du Parlement, VI, p. 239—243.

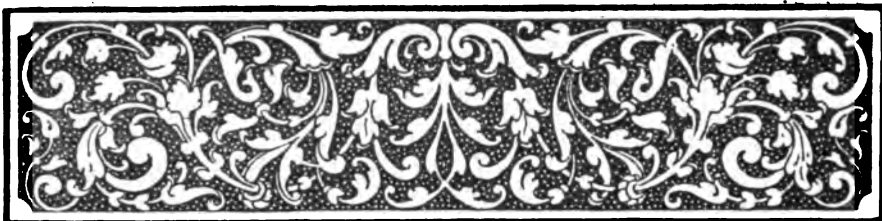
2) Deze overwinning was volkomen, meer dan het zich eerst liet aanzien. De LAUNOY deelt ons mede, dat den 17den Januari 1535 de mannen, die zich tegen het gebruik van den Bijbel hadden verklaard, gelijk dat door de Gereformeerden werd voorgestaan, zelven colleges over den Bijbel lieten houden Hij doet dit met de volgende woorden: „Voortaan zullen er behalve de gebruikelijke colleges. . . dagelijks vier gewone colleges over het Oude en het Nieuwe Testament gehouden worden. Twee van die colleges zullen des morgens van 7 — 8 en van 8 - 9 in het College van *Navarre* gehouden worden" DE LAUNOY, Regii Navarrei gymnasii Historia, 1677, I, p 263. De twee andere colleges moesten in de *Sorbonne* des namiddags plaats hebben.

3) Histoire ecclésiastique, I, p 65.

4) „Laatst (aldus schrijft den 8sten April 1534 O. MYCONIUS aan BULLINGER) hebben zij zich als discipelen van CHRISTUS geopenbaard, door dagelijks ter preek te gaan." HERMINJARD, III, p. 161.

5) LEFRANC, Collège de France, p. 148; HERMINJARD III, p. 161.

6) Histoire ecclésiastique, I, p. 938.

TIENDE HOOFDSTUK.

DE COMMENTAAR OVER HET TRACTAAT DE CLEMENTIA.

I. De commentaar ziet het licht. — II. Humanisme. -- III. Liberalisme.
IV. Het anti-Stoïcisme en het recht der tranen.
V. De Bijbel en Augustinus geëerd.

I.

E commentaar op de verhandeling van SENECA over de zachtmoedigheid verscheen in dien tijd.

Een brief van CALVIJN aan DANIEL van 22 April 1532 deelt ons het volgende daaromtrent mede: »Eindelijk is het lot geworpen. Mijn uitleggingen over SENECA's boeken *De Clementia* zijn in het licht verschenen, maar op mijn kosten. Deze kosten zijn hooger, dan gij zoudt gelooven. Nu houd ik mij bezig met er iets uit te halen. Ik heb eenige leeraren in deze stad bewogen mijn boek tot tekst bij hunne lessen te nemen. Te *Bourges* zal op mijn verzoek een vriend van zijn leerstoel er over spreken. Ook gij kunt mij zeer nuttig zijn, indien het u niet in ongelegenheid brengt. Gij zult het uit oude vriendschap doen, bovenal wijl gij mij dien dienst kunt bewijzen zonder dat uw naam er het minst gevaar mede loopt. Wellicht zult gij op die manier werkzaam zijn voor het welzijn van het algemeen. Indien gij er toe overgaat, mij aldus uw schuldenaar te maken, zal ik u honderd exemplaren zenden, of zooveel als het u zal voorkomen goed te zijn.

Inmiddels gaat een exemplaar voor u hiernevens; door dit aan te nemen, moet ge niet meenen iets tegenover mij verplicht te zijn. Ik wil, dat gij geheel vrij zijn zult." [1])

Eenige dagen later schrijft hij over hetzelfde onderwerp weder aan DANIEL. Dit schrijven luidt als volgt: »De boeken van SENECA *De Clementia* zijn eindelijk op mijn kosten in het licht verschenen. Nu moet ik zien, dat het geld, 'twelk de uitgave heeft verslonden, van den een of anderen kant terugkomt. Ook zou ik, om mijn naam, [2]) gaarne willen, dat gij mij eerst schreeft, of mijn boek al dan niet met welwillendheid is ontvangen, en dat gij LONDRINUS er toe wist te bewegen er zich in zijne lessen van te bedienen. Ik zend een exemplaar voor u, de vijf andere zijn voor *Bourges*. Wil ze doen toekomen aan REGIUS, PIGNAEUS, AGNETUS, BROSSAEUS, en BARRHATRAMUS. Indien AGNETUS kan goedvinden het op een zijner lessen uit te leggen, zal zijne hulp mij geen geringen dienst bewijzen." [3])

Men ziet hieruit, dat CALVIJN zoo bezorgd, men zou haast zeggen zoo zenuwachtig is als elke schrijver, van wien voor het eerst een werk gedrukt wordt. LEFRANC zegt: »Zijn zoo sterke, zoo onverzettelijke wil, die zijn karaktertrek is, komt in deze omstandigheid zoo bijzonder duidelijk aan het licht." [4]) Het werk heeft tot titel: *L. Annei Senecae, romani senatoris, ac philosophi clarissimi, libri duo de Clementia, ad Veronem Cæsarem: Joannis Calvini novio dunaei commentariis illustrati.*

De boekhandelaar-drukker heeft vervolgens zijn teeken gezet: een schildpad met het devies: *tecum habita.* [5]) Deze is LUDOVICUS CYANEUS (LOUIS BLAUBLOM of BLAAUMABLOEN), die ook mededeelt, waar zijn winkel te vinden is, namelijk in de *Saint-Jacques*-straat, en welk uithangbord daar te vinden is, namelijk *sub duobus Gallis*: in de twee hanen.

De eerste bladzijde geeft het jaartal 1532. In het einde wordt de maand April genoemd. In het voorbericht geeft CALVIJN den datum op: »*pridie nonas apriles, anno salutis nostrae* 1532", dus den 4den April. [6])

De naam CALVINUS, een latiniseering van CAUVIN, komt hier voor het eerst in het openbaar voor. Voortaan zal onze hervormer aldus blijven heeten.

---

1) Opera, X*b*, p. 20.

2) *Ut salva sit mea existimatio.* Sommigen hebben dit vertaald door de woorden: „om mijn geld terug te krijgen", anderen: „opdat mijn naam geen schade lijde". Het Latijnsche woord *existimatio* beteekent zoowel goede naam, achting, als krediet, in 't bijzonder in geldzaken. [Vert.]

3) Opera, X*b*, p. 21.

4) LEFRANC, La Jeunesse, p. 94.

5) „Onderzoek u zelf." [Vert.]

6) In 1532 was het Paschen op 31 Maart. Wat den datum van 4 April 1532 betreft, is er dus geen verschil tusschen den ouden en den nieuwen stijl. „Toen hij in *Parijs* was, stelde hij een schoone en geleerde commentaar op over het boek van SENECA, de deugd der zachtmoedigheid. Hij was toen pas 24 jaar." Opera, XXI, p. 56. Hij was pas 23 jaar. HERMINJARD, II, p. 413.

II.

Van hoedanigen aard was dit eerste werk van CALVIJN?

ERASMUS had in 1529 eene groote uitgaaf van SENECA in het licht gezonden.[1]) Hij had de geleerden, door tegenover genoemden schrijver groote gestrengheid te toonen, uitgelokt om ook over hem te schrijven

Het heeft er al den schijn van, dat CALVIJN de pen heeft opgevat om tegen dit oordeel te protesteeren.

Een voorbericht draagt het werk op aan CLAUDE HANGEST, abt van *St. Eloi*, te *Noyon*, CALVIJN's vriend uit zijn jeugd, gelijk wij reeds mededeelden. De schrijver doet daarmede een oude schuld van erkentelijkheid af, en dat in bewoordingen, die bij dit soort van opdrachten gewoonlijk gebruikt worden. Hier en daar wordt zijn toon meer gemeenzaam, hetzij dat hij spreekt over hetgeen hij genoten heeft in het huis van de MONTMOR's, hetzij dat hij erkent dat hij van geen adellijke familie afstamt. Ook zegt hij daarin, dat hij »met een middelmatige of liever matige geleerdheid begaafd is, en dat hij niets bezit, wat hem hoop geven kan om beroemd te worden". Dreef CALVIJN, die altijd zoo oprecht is, hier de bescheidenheid niet wat ver, en dacht hij niet al te gering over zich zelven?

Wij zullen ons er toe bepalen enkele regels aan te halen, waaruit blijkt, welk oordeel hij over SENECA had, en geven daarmede te gelijk het eenige stuk, dat CALVIJN ooit over letterkunde geschreven heeft, weder.[2])

»Vooral wanneer SENECA over de zedenleer schrijft, blijkt het, dat hij een meester is en dat hij op zijn terrein is; hij bezit de dialectiek, die noodig is voor de opsiering van zijn betoog. Zijn geheugen verschaft hem de aanhalingen uit de oude geschiedenis, zoo dikwijls hij die noodig heeft; indien hij zich daarbij nu en dan vergist heeft, dan is dit daaraan te wijten, dat hij al te veeleischend is geweest ten opzichte van zich zelven. Zijn taal is zuiver en schitterend, men gevoelt dat zij uit de goede periode is. Zijn manier van spreken is sierlijk en bloemrijk, zijn stijl is niet gezocht, hij loopt als vanzelve; de toon van zijn betoog is gematigd, gelijk het een wijsgeer betaamt; hij verheft zich echter nu en dan, en men kan er van verzekerd zijn, dat hij een verheven gloed in zijne woorden had kunnen leggen, indien hij het gewild had. Bijna iedereen verwijt hem de weelderigheid van zijn stijl en zijn wijdloopigheid; ik moet toegeven, dat hij in dit opzicht wel wat overdrijft, en ik meen, dat hierin de aangename fouten gelegen zijn, waarvan QUINTILIANUS spreekt. Ik mis bij hem een geregelde volgorde, waardoor een redebeleid zoo helder wordt. Maar hoe worden zijn gebreken in de schaduw gesteld door zijne goede eigenschappen! Men vergete niet, dat wij nooit een genie kunnen genieten zonder iets over het hoofd te

---

1) Men verwarde toen SENECA den redenaar met SENECA den wijsgeer, die 105 jaar oud moet geworden zijn, en men onderscheidde dezen van SENECA den tragicus Tegenwoordig houdt men den wijsgeer en den tragicus voor denzelfden persoon, en onderscheidt SENECA den redenaar van SENECA den wijsgeer. De eerste was de vader van den laatste.

2) LECOULTRE, p. 95.

zien. Ik wil hierover niet meer uitweiden, maar het éénmaal voor altijd uitspreken: SENECA is de eerste na CICERO, hij is een steunpilaar van de Romeinsche wijsbegeerte en welsprekendheid. Want wij hebben BRUTUS en zijns gelijken niet meer. Dat zullen zij vernemen, die hunne beste uren gebruiken om hem te lezen; zij zullen er nut en genoegen uit trekken. Ik sta er voor in, dat niemand zich zijne moeite zal beklagen, of hij moest geboren zijn onder den toorn der Muzen en der Gratiën." 1)

Wanneer men op drie-en-twintigjarigen leeftijd zoo kan schrijven, dan blijkt het, dat men een schitterende loopbaan als letterkundige voor zich heeft. Maar meer nog dan over het rijpe oordeel en de sierlijkheid van stijl, hebben wij ons te verwonderen over de geleerdheid van den schrijver. LECOULTRE zegt, dat ook CALVIJN's eerste werk »een schat van geleerdheid" bevat, waarover men versteld moet staan. Men heeft opgeteld, dat CALVIJN ongeveer vijf en vijftig Latijnsche schrijvers aanhaalt, onder wie CICERO en drie en dertig van zijne werken, HORATIUS, OVIDIUS en hunne volledige werken, TERENTIUS en vijf van zijne blijspelen, VERGILIUS en al zijne werken, bovendien twee en twintig Grieksche schrijvers, onder wie ARISTOTELES en vijf of zes van zijne voornaamste werken, PLATO, PLUTARCHUS en vier van de werken van die schrijvers, enz., enz. Hij heeft de geheele Romeinsche en Grieksche literatuur doorgewerkt; al de zedenleeraars, wijsgeeren, redenaars, dichters, geschiedschrijvers, rechtsgeleerden, taalkundigen zijn door hem bestudeerd. Geen enkele heeft hij overgeslagen, zelfs niet den minst bekende en den minst beroemde. COLUMEL zoowel als CICERO, RUTILIUS LUPUS zoowel als ARISTOTELES, CALVIJN weet alles en heeft alles gelezen. De soliditeit van zijn wetenschap evenaart den overvloed zijner kennis, en zijn onderzoekingen dalen evenzeer in kleine bijzonderheden af, als dat zij breed zijn. 2)

III.

Vinden wij in de commentaar over *De Clementia* alleen het werk van een humanist, die op jeugdigen leeftijd zulk een schoon stuk wist te leveren?

De geleerde uitgevers van de *Opera* antwoorden hierop bevestigend. »In deze commentaar vindt men niet de minste Theologische, Godsdienstige of Bijbelsche aanduiding. Van den CALVIJN, dien later de Christelijke wereld zal leeren kennen, bespeurt men niets behalve het sierlijke Latijn." 3) En LEFRANC zegt er van: »Het is een uitsluitend taalkundig werk vol geleerdheid, dat met gloed is geschreven en waarin de helderheid van de uiteenzetting den gewezen jurist brengt tot een juiste en overtuigende bewijsvoering." 4) Het komt ons voor, dat deze schrijvers, die anders zooveel doorzicht toonen, de beteekenis van CALVIJN's commentaar hebben onderschat.

In de eerste plaats meenen wij, dat die commentaar een prachtig

1) Hier is de vertaling van LECOULTRE gevolgd.
2) LECOULTRE, p. 99.
3) Opera, V, Prolog. XXXII.
4) Opera, V, p. 115.

pleidooi is voor het *liberalisme*, gelijk dit op dat tijdstip kon gehuldigd worden.

Zoo brandmerkte de leerling van MATHURIN CORDIER en van MELCHIOR WOLMAR volgenderwijze het oude opvoedingsstelsel, waarmede hij te *Montaigu* kennis gemaakt had, daarbij RABELAIS en MONTAIGNE vooruitloopende: »Men weet, dat QUINTILIANUS aanraadt, niet al te streng te zijn tegenover vrijgeboren kinderen. Onze beestachtige beulen *(plagosi carnifices)* gehoorzamen slecht aan dit voorschrift: ik durf ze geen paedagogen (leiders van de jeugd) noemen, wijl zij dien naam te schande maken."

Het doet ons genoegen, dat wij bij KAMPSCHULTE een oordeel over CALVIJN's eerste werk vinden, dat met het onze overeenstemt. Hij spreekt er van, dat het getuigt van »eene verwonderlijke stoutmoedigheid", doordat het »de misbruiken van zijn tijd, in het bijzonder de verkeerdheden bij de rechtspraak en bij het bestuur veroordeelt". [1])

CALVIJN hekelt met een tweeregelig vers van PETRONIUS de rechters, die bij het zich kwijten van hun taak meer hunne schande dan hunne zachtmoedigheid toonen . . . »Zoo is in onzen tijd de rechtspraak niet anders dan een openbaar koopmanschap." Ten slotte haalt hij hierbij de woorden van den heiligen AUGUSTINUS aan: »Laat ons in de schuldigen onze eigen ongerechtigheid vervolgen, en laat ons te doen hebben met onze gemeenschappelijke natuur. Dus mag niets toegegeven worden om persoonlijke belangen, niets mag gedaan worden om de omkoopbaarheid in de hand te werken." [2])

Maar er is meer, veel meer. De commentaar van CALVIJN doet boven alles een welsprekend beroep op de zachtmoedigheid des konings, en is te gelijk »een krachtig getuigenis tegen de volstrekte, onbeperkte oppermacht des konings". [3])

Het begint aldus: »Het was wel vermetel van PLUTARCHUS, dat hij schreef: »Het is moeilijk een raad te geven aan hen die regeeren. Zij denken, dat het volstrekt niet koninklijk is, te leven volgens de voorschriften van de rede, en zij doen de ware majesteit des konings bestaan in een toomelooze losbandigheid. Zij houden het voor slaafs, zich op het oordeel van anderen te verlaten . . . . zoo is bij de koningen en vorsten, als een eigenaardig en voortdurend kwaad, aanmatiging ingeworteld." [4])

Verder leest men: »De zachtmoedigheid is het waarlijk mensch zijn. Wanneer men haar bezit, is dit niet anders, dan mensch zijn . . . . . Het is eene deugd van helden, zonder welke de vorsten niet kunnen bevelen . . . . . Ook wanneer de koning of de keizer door alle andere deugden van de fortuin, van het lichaam, van de ziel uitmunt, alle

1) KAMPSCHULTE, p. 238.

2) Opera, V, p 23, 58. LECOULTRE, p. 121.

3) Laat ons slechts het volgende aanhalen, zonder er iets aan toe te voegen: „Het komt er niet op aan, te weten of de monarchie moet verkozen worden boven de democratie of de aristocratie. SENECA geeft alleen te kennen, dat *Rome* op het punt is gekomen, dat het niet kan leven zonder vrijheid *(sine libertatis temperamento)*. Opera, V, p. 31.

4) Ibid., 15.

verliezen hare bekoring, indien hij zich niet bij zijne onderdanen bemind en geliefd gemaakt heeft door zijn minzaamheid. Integendeel zullen al zijne handelingen en zijne woorden goed opgenomen worden, wanneer hij door die deugd eenmaal de gunst des volks heeft verworven." 1)

En voorts: »De vorst kan, evenals een wild dier, dooden en vermoorden. Maar dan regeert hij niet, maar handelt hij als een roover. En een roover heeft zooveel vijanden als er menschen zijn ..... Regeeren doet een vorst, die niet alleen bevelen in zijn eigen belang geeft, maar in het belang van zijne onderdanen, die de herder van zijn volk is." 2) »Neem de verkeerdheden weg en niet de menschen.... 3) Bittere en onverbiddelijke toorn is een wreede grimmigheid. 4) Wreedheid maakt een koning voor allen afschuwelijk; wat meer is, zij maakt van een koning een tiran. De zachtmoedigheid maakt hem bij allen beminnelijk, doet hem boven allen staan, en maakt hem aan de goden gelijk. De goden bewerken, dat wij goed en kwaad geboren worden; wij genieten gemeenschappelijk den hemel en de lucht, wij voeden ons met dezelfde spijzen. Waarom zou een vorst deze goedertierenheid der goden niet navolgen?" 5)

Men moet toestemmen dat, als men ziet, hoe CALVIJN de goedertierenheid met zooveel kracht en welsprekendheid predikt, en dat tegenover de gevulde gevangenissen en de vlammende brandstapels, men te recht kan onderstellen, dat hij het verlangen had om niet alleen de wreedheid in het algemeen te veroordeelen, maar in het bijzonder de wreedheid van een NERO en zelfs van een FRANS I. Een van de oudste historieschrijvers van CALVIJN, P. MASSON, zegt: »Een geheel ander doel voor oogen hebbende dan datgene, wat hij voorgeeft *(aliud. agens, aliud simulans)*, had hij bij zijne commentaren over *De Clementia*, de intentie *(scilicet ut)*, de vuren uit te blusschen, die FRANS, koning der Franschen, had doen ontsteken om de Lutherschen te verderven." 6)

Deze meening is dikwijls opnieuw uitgesproken en opnieuw bestreden. AUDIN zegt: Hij beproefde een schuchter betoog ten gunste van eenige Hugenoten, die men in het openbaar verbrand had: het werk van een dubbelzinnig hart, zegt P. MASSON, »Katholiek in zijn geschriften en Luthersch in zijn huis". 7) De geschiedschrijver HENRY 8) is hierin nog uitvoeriger en prijst den moed van den reformator. 9)

Het tegenovergestelde gevoelen is door STÄHELIN verkondigd (het

1) Opera, V, p 41.
2) Ibid., p. 42.
3) Ibid, p. 51.
4) Ibid., p. 55.
5) Ibid., p. 56.
6) P. MASSON, p. 403.
7) AUDIN, I, p. 50
8) HENRY, I, p. 52.
9) Het gevoelen van GUIZOT in dezen was aldus: „Zijn eerste geschrift was een beroep op de zachtmoedigheid of, om in de taal der 18de eeuw te spreken, op de verdraagzaamheid ten bate van de aanhangers der reformatie die vervolgd, vogelvrij verklaard, in de gevangenis geworpen, op den brandstapel gebracht werden. .. . Het is waar, dat in zijn werk CALVIJN niet spreekt van de Gereformeerden en van de harde maatregelen,

spreekt vanzelf, dat het boek geen enkel aanknoopingspunt biedt voor eene dergelijke bewering), [1]) door KAMPSCHULTE [2]) en door de twee laatste schrijvers die over dit onderwerp gehandeld hebben. BAGUENAULT DE PUSCHESSE schrijft: »Men heeft in dit zuiver letterkundig geschrift een verborgen toeleg willen ontdekken om invloed te oefenen op FRANS I, door hem te vermanen, met verdraagzaamheid de sectarissen van de nieuwe religie te behandelen. Niets rechtvaardigt eene dergelijke onderstelling." [3]) Ten slotte verklaart LECOULTRE, dat het denkbeeld van P. MASSON in het geheel niet kan aanvaard worden, omdat »geen regel van het geschrift het rechtvaardigt, terwijl men het niet zou kunnen aannemen, zonder aan CALVIJN eene kennelijke onhandigheid toe te schrijven. De *De Clementia* was door SENECA voor NERO geschreven; het was eene poging om de opkomende wreedheid van den jeugdigen vorst te bestrijden. Wanneer CALVIJN er een soort van pleidooi voor de vervolgde Gereformeerden van had willen maken, dan zou hij gedwongen zijn geweest eene vergelijking te trekken tusschen FRANS I en dien afschuwelijken souverein, wiens naam aan de wreedste tirannen eene wreede beleediging moest schijnen. Nu heeft CALVIJN sedert zijn jeugd denkelijk te goed de wereld en de menschen gekend, om zich schuldig gemaakt te hebben aan eene dergelijke onhebbelijkheid." [4])

Het komt ons voor, dat er aan beide zijden overdrijving is.

Wij geven toe, dat men de commentaar van 1532 en de opdracht van 1535 niet op één lijn mag stellen met den beroemden brief aan FRANS I, aan het hoofd van de *Institutie*. Wij geven eveneens toe, dat CALVIJN in zijn werk, dat hij, gelijk hij zegt, begonnen heeft zonder er aan te denken het te laten drukken, [5]) bovenal uitkomt als humanist. ERASMUS is voor hem »de eer en de wellust van de letteren". [6]) »BUDÉ is de voornaamste roem en de steun der letteren, aan wien het te danken is, dat *Frankrijk* tegenwoordig den eerepalm der geleerdheid wegdraagt." [7]) Ook is het waar, dat CALVIJN zich evenmin tot den Koning wendt, als dat hij verklaart Gereformeerd te zijn.

Maar dit alles neemt niet weg, dat vervolging aan de orde van

---

die er tegen hen genomen werden; hij maakt er zelfs niet een enkele duidelijke zinspeling op. Ik blijf er echter niet minder om van overtuigd, dat door deze uitgave CALVIJN de zaak van zijne broeders wilde dienen, en dat, indien de reformatie toen ter tijd getriumfeerd had en een machtigen invloed had geoefend, zijn commentaar op de verhandeling van SENECA nooit zou verschenen zijn. De titel alleen van het werk en de omstandigheden waaronder het werd uitgegeven in dien zin, bewijzen meer, dan het voorbehoud van CALVIJN's woorden twijfel doet rijzen......" GUIZOT, Les vies de quatre grands chrétiens français, p. 168.

1) STÄHELIN, I, p. 14.

2) KAMPSCHULTE, p. 238.

3) „La jeunesse de Calvin", Revue des questions historiques; 1872, t. XII, p. 453.

4) LECOULTRE, p. 118.

5) Opera, V, p. 5.

6) Ibid., 6.

7) Ibid., 54.

den dag was en dat de commentaar een verheerlijking is van de verdraagzaamheid.

Zou het saamvallen van die twee zaken bloot toeval zijn? Er zijn toespelingen. Zou CALVIJN die onwillekeurig gemaakt hebben?

Het komt ons veel aannemelijker voor, te denken, dat CALVIJN aan datgene, wat hem vervulde, ook uiting gegeven, en dat hij als humanist tot bevordering van de zachtmoedigheid gesproken heeft; het mocht eens zijn, dat FRANS I en de Lutherschen nut trokken uit de lessen van SENECA. Is dit niet de beteekenis van de te weinig opgemerkte aanmaning, door hem zelf tot DANIEL gericht, volgens welke deze, door den verkoop van het boek te bevorderen, niet alleen een persoonlijken dienst aan den schrijver zou bewijzen, maar *ook wellicht nuttig zou zijn voor het algemeen welzijn?*

IV.

Eene oplettende bestudeering van CALVIJN's eerste werk geeft ons nog aanleiding, het volgende op te merken. Hij openbaart zich daarin niet alleen als liberaal, maar ook als tegenstander van de Stoïcijnsche zedenleer en wijsbegeerte.

Reeds in het begin verwerpt hij het denkbeeld, dat de Stoïcijnen hebben over de voorzienigheid, en hij stelt daartegenover: »*illa confessio religionis nostrae*" (deze belijdenis van onzen godsdienst), welke steunt op hoofdstuk XIII van den brief aan de Romeinen, waarin wordt uitgesproken, dat alle macht van GOD is.

Het is opmerkelijk, dat men zeggen kan, dat CALVIJN gedurende zijn geheele leven zich juist moet verdedigen tegen de beschuldiging, dat hij Stoïcijnsche gevoelens aankleeft, terwijl hij de Stoïcijnsche wijsbegeerte reeds in zijn eerste geschrift bestrijdt. 1)

Maar op dit oogenblik boezemt ons de beslistheid, waarmede

---

1) In de Institutie verwijt CALVIJN aan de heidenen, dat zij zulk een verkeerd denkbeeld omtrent GOD hebben, ofschoon zij meenen, dat zij „den spijker op den kop geslagen hebben". (Institutie, I, V, 11); hij verwerpt de stelling der Stoïcijnen, die „alle zonden even groot maakten" (Ibid., III, IV, 28); hij is verontwaardigd tegen hen, die zijn leer in zake de voorzienigheid GODS zoeken verdacht te maken, door van hem te lasteren, dat ze „een verdichtsel van de Stoïcijnen is" En hij verwerpt het woord, waarvan zich de Stoïcijnen bedienden, te weten het „Fatum" (Ibid., I, XXI, 8). Hij behandelt deze laatste quaestie bijzonder in zijn „Verhandeling over de ergernissen" en in zijn „Tractaat over de voorzienigheid Gods". Zijne tegenstanders gaven zich allerlei moeite om de leer van het noodlot en die der praedestinatie met elkander te verwarren. CALVIJN verdubbelde zijn pogingen, die twee uit elkander te houden. „Wij laten," zeide hij, „zulke droomerijen over aan de heidenen; en de voorbeschikking van GOD heeft daarmede niets gemeen. Het is dus eene booze lastering, wanneer zij, die onze leer willen lasteren, ons zoo iets aanwrijven." (Traité des scandales. Opera, VIII, p. 39. Opuscules, p. 1344.) Voorts nog: „Dat de Stoïcijnen heengaan met hun gedwongen noodzakelijkheid, en dat zij ver van ons gescheiden worden; aangezien wij den wil GODS houden voor onzen koning en gebieder, die alles door zijne zuivere vrijheid regeert." (De la providence de Dieu. Opera, VIII, p. 353. Opuscules, p. 1303.)

CALVIJN de zedenleer der Stoïcijnen en niet alleen hunne gevoelens omtrent de bovennatuurlijke dingen verwerpt, nog meer belang in. Zijn de Stoïcijnen onmenschelijk, des te meer zoekt CALVIJN menschelijk te zijn. De Stoïcijnen, verklaart hij in zijn Verklaring, willen, dat hun ideale Wijze, als van de hoogte van een toren, de Fortuin aanziet, die met de menschelijke zaken speelt, en meent, dat hem niets aangaat, noch hetgeen aan anderen, noch hetgeen hem zelven overkomt." [1]) De ideale Wijze zou dan een op zich zelf staand en ongevoelig wezen zijn. CALVIJN bestrijdt deze twee dwalingen.

Zijn eerste bestrijding is in een zeer eigenaardigen vorm gegoten. De wijsgeeren, in hun afzondering, beweren, dat zij genoeg hebben aan hun conscientie. Zij zeggen, dat het er op aankomt, dat men gedurende zijn geheele leven geen haarbreed van zijne conscientie afwijkt. Hebben SENECA en de wijsgeeren door zoo te spreken niet geheel en al gelijk? In elk geval, indien er iemand opstaat, die bereid is hun ongelijk te geven, dan zal het toch niet de gestrenge, nauwgezette CALVIJN zijn? Tot onze groote verbazing roept onze hervormer uit: »Al is dit het gevoelen der wijsgeeren, onze Godsdienst leert ons iets geheel anders. Want, gelijk de heilige AUGUSTINUS het in zijn »Over het gewone leven der geestelijken" zegt, de conscientie en de naam die er van u uitgaat, zijn twee verschillende dingen: de conscientie is noodzakelijk voor u zelven, uw naam is noodig voor uw naaste. Hij die, zich tevredenstellende met zijn conscientie, geen acht slaat op zijn naam, is wreed." [2])

Deze woorden zijn merkwaardig uit die pen, uit dien mond. De conscientie vóór alles; maar de conscientie niet alles. Bij de conscientie moet de naam komen. En waarom? Omdat, volgens CALVIJN, de mensch niet voor zich zelven leeft; de mensch is alleen datgene, wat hij moet zijn, in gemeenschap met anderen. De leus van het individualisme, dat in den grond niet anders is dan zuiver egoïsme, luidt: Ben ik mijns broeders hoeder? Het kan mij weinig schelen, wat mijn naaste van mij denkt. CALVIJN, als een man, die weet wat regeeren is, en een mensch is voor de gemeenschap, die een waar mensch is, verklaart, dat de mensch op zich zelven, in zijn hoogmoed, niet genoeg heeft aan zich zelven. De mensch heeft eene roeping tegenover zijne medemenschen. Gij zijt de hoeder van uw broeder. Het is niet alleen noodig dat gij gelijk hebt, maar dat men weet dat gij gelijk hebt.

CALVIJN gaat nog dieper op het groote denkbeeld van de humaniteit in. Hij stelt tegenover het individualisme der wijsgeeren het Christelijk socialisme, omdat hij tegenover de Stoïcijnsche ongevoeligheid de Christelijke gevoeligheid stelt. »Wij weten," zoo zegt hij, »dat onze natuur van dien aard is, dat wij meer gevoelig zijn voor de aantrekkelijkheid van het nuttige en van het genoeglijke, dan voor die paradoxen [3]) der Stoïcijnen, welke geheel en al strijden tegen *(abhorentibus)* het gevoelen, dat over het algemeen onder de menschen gevonden wordt." [4])

1) Opera, V, p. 158.
2) Ibid., p. 112.
3) Zonderlinge gevoelens [Vert.]
4) Opera, V, p. 39.

De mensch is een gevoelig wezen. Hij lijdt en hij geniet, naar zijne natuur en naar recht. »Dit is de kern van het vraagstuk," zoo betoogt hij. »De Stoïcijnen verwerpen de barmhartigheid als een ziekte der ziel. De hartstochten, omdat zij den vrede der ziel verstoren, zijn altijd slecht. Daarom is de barmhartigheid een ondeugd." [1]) Maar hij antwoordt: »Wij moeten er van overtuigd zijn, dat de barmhartigheid eene deugd is; een mensch kan niet goed zijn, als hij niet barmhartig is. Het komt er weinig op aan, wat die trage wijzen in hun duisternis bespreken; in elk geval weet ik niet, of zij wijs zijn, en alles wat ik weet is, dat zij geen menschen zijn. Een mensch is een wezen, dat door smart kan aangedaan worden, dat gevoelt, dat weerstand biedt, dat vertroostingen aanneemt, en hij, die daaraan geen behoefte heeft, is geen mensch. Daarom hebben eertijds te recht de Atheners een altaar opgericht voor de barmhartigheid." Vervolgens haalt hij CICERO en JUVENALIS aan en besluit: »Niet te kunnen weenen, is een ondeugd *(unde et illacrymabilis, nomen est vitii apud autores).*"

Die gevoeligheid, die menschelijkheid, welke CALVIJN dus reeds op drie-en-twintigjarigen leeftijd verdedigt, zal hij op het einde van zijn leven, na menschenkennis te hebben opgedaan en na zijn deel gehad te hebben van de smarten des levens, nog verdedigen. In zijn laatste uitgaaf van de Institutie schreef hij, zich van dezelfde woorden bedienende die hij gebruikt had in zijn eerste werk: »Wij zien, dat het lijdzaam dragen van het kruis niet hetzelfde is als geheel stomp te zijn en geen enkele smart te gevoelen; gelijk de Stoïcijnsche wijsgeeren dwaselijk hebben beweerd, dat zulk een mensch groot van ziel is, die, zich ontdaan hebbend van menschelijkheid, niet anders door tegenspoed dan door voorspoed, niet anders door droevige dan door blijde dingen wordt bewogen, of liever, die gelijk een steen zonder gevoel is. En wat baat hebben zij van zulk een hooge wijsheid? Zij hebben een beeld van lijdzaamheid geschetst, hetwelk onder de menschen nooit is gevonden en ook niet onder hen bestaan kan. Ja, zelfs door een te ver gedreven lijdzaamheid te eischen, hebben zij de beoefening van die deugd onder de menschen weggenomen.

»Er zijn onder de menschen nieuwe Stoïci, welke niet alleen het zuchten en weenen, maar ook het droevig en vol kommer zijn voor verkeerd houden. Deze wilde leeringen komen voort uit leegloopende menschen, die zich liever bezighouden met bespiegelingen, dan dat zij de handen aan het werk zouden slaan, en niets anders kunnen voortbrengen dan zulke ijdele droombeelden. Wat ons aangaat, wij hebben met deze harde en starre philosophie niets te doen, die onze Heere JEZUS niet alleen door Zijn Woord, maar ook door Zijn exempel veroordeeld heeft. Want Hij heeft geweend en gezucht, zoowel om Zijn eigen smart als om die van anderen, en Hij heeft ook Zijnen discipelen geleerd hetzelfde te doen. De wereld, zegt Hij, zal zich verblijden, maar gijlieden zult droevig wezen en weenen. En opdat niemand dit voor een zonde zou houden, zoo heeft Hij uitgesproken, dat de treurenden zalig zijn. Hierin is niets verwonderlijks. Want indien alle tranen te

1) Opera, p. 156.

misprijzen zijn, wat zullen wij dan omtrent den Heere JEZUS oordeelen, van Wiens lichaam bloedige tranen gedropen zijn? Indien alle bevreesdheid als ongeloovigheid gebrandmerkt wordt, wat dan te denken van den angst, waardoor Hij zoo ontzaglijk ontroerd werd? Wanneer ons alle droefheid mishaagt, hoe kunnen wij er ons dan in vinden, dat Hij belijdt, dat Zijne ziel bedroefd is tot den dood?" [1])

Hieruit blijkt, dat CALVIJN zijn geheele leven door niet die ongevoelige mensch is geweest, dien men van hem heeft willen maken. Het menschelijk gevoel sprak in hem. Dit is een even onbekend als onbetwistbaar feit. Aan het einde zoowel als bij het begin van zijn loopbaan heeft CALVIJN, dien de legende voor koud en ongevoelig heeft uitgekreten, het recht van de smart, het onvernietigbaar recht van de tranen gehandhaafd. »Het is een ondeugd, niet te kunnen weenen."

V.

Hetgeen ons uit de commentaar van CALVIJN bleek, is genoeg om ons te verwonderen over de uitlating van de uitgevers der Opera: »In deze commentaar vindt men niets wat op de Theologie, den Godsdienst of den Bijbel betrekking heeft." Maar het volgende doet onze verbazing nog stijgen.

CALVIJN's buitengewone geleerdheid omvatte niet enkel de classieke letterkunde; [2]) hij was even goed te huis in de Theologische literatuur, in het bijzonder in de geschriften der kerkvaders. Dit blijkt uit het feit, dat hij SYNESIUS, LACTANTIUS, HIËRONYMUS, EUSEBIUS, CYPRIANUS en AUGUSTINUS aanhaalt.

Maar ook brengt hij uitspraken van den Bijbel te berde. Drie malen haalt hij Rom. XIII: 1—7 aan, om aan te toonen, dat alle macht van GOD afdaalt, [3]) Spreuken XVI: 14, [4]) om te waarschuwen tegen den toorn, en boven alles 1 Petrus II: 18. [5]) Over de zachtheid, waarmede een huisvader de zijnen moet behandelen, sprekende, voegt CALVIJN er aan toe: »Daarom wil PETRUS in zijn canonieken brief *(in sua canonica)*, dat de heeren niet *dyscoli*, dat wil zeggen, dat zij niet knorrig en lastig mogen zijn voor hunne dienstbaren."

De uitgevers van de Opera maken daaromtrent twee opmerkingen. Vooreerst is het denkbeeld niet van PETRUS, maar van PAULUS (Ef. VI: 9 of Col. IV: 1). Ten andere is het woord *dyscolos* volstrekt niet Paulinisch, het wordt zelfs niet in het Nieuwe Testament gevonden.

Hebben zij nu CALVIJN er op betrapt, dat hij den Bijbel valsch aan-

1) Institutie, III, VIII, 9.

2) HERMINJARD heeft de volgende belangwekkende bijzonderheid medegedeeld: „De commentaar bewijst, dat CALVIJN veel in PLAUTUS en TERENTIUS gelezen heeft. Om uitstel uit te drukken, gebruikt CALVIJN dikwijls: „*remoram* facere, afferre". Het woord *remoram* komt in dien zin alleen bij PLAUTUS voor.

3) Opera, V, p. 18.

4) Ibid., p. 21.

5) Ibid., p. 53.

haalt? Dat zou een eigenaardig begin zijn voor den toekomstigen schrijver van zooveel uitleggingen op verschillende Bijbelboeken.

Maar LECOULTRE heeft bewezen, dat, indien het geval inderdaad eigenaardig was, het dit in geheel anderen zin geweest is. CALVIJN heeft zich niet vergist bij zijn uitlegging, maar wel zijne geleerde critici. Wij lezen 1 Petrus II: 18: »Gij dienstknechten, zijt met alle vreeze onderdanig den heeren, niet alleen den goeden en bescheidenen, maar ook den harden." Met verlof van de uitgevers der Opera is dit de tekst, waarop CALVIJN zinspeelt. Bovendien worden in den oorspronkelijken, Griekschen tekst de harde meesters aangeduid door het woord *τοῖς σκολιοῖς* en *σκολίος* verschilt niet veel van *dyscolus*. Wij moeten er nog bij zeggen, dat het woord *dyscoli* in de Latijnsche vertaling (de Vulgata) op 1 Petr. II: 18 gevonden wordt.

CALVIJN kende wel Grieksch, maar daar hij in het Latijn schreef, bediende hij zich van de in zwang zijnde Latijnsche vertaling. 1)

De commentaar van 1532, die waarlijk niet van belang ontbloot is uit een »Theologisch, Godsdienstig en Bijbelsch" oogpunt, wijl zij ons kostelijke inlichtingen verstrekt omtrent de Godsdienstige en Bijbelsche kennis van CALVIJN, bewijst bovendien, dat de reformator reeds aan AUGUSTINUS het Paulinisch beginsel, dat de grondslag worden zal van het Calvinisme, ontleent, en wel de leer van 's menschen natuurlijke verdorvenheid.

»De wijsgeeren", zegt hij, »denken niet, dat iemand afwijkt van de wet der natuur, zoodat hij, volgens hunne meening, niet slecht is door eigen keus *(animi causa)*. Maar dan is het onverklaarbaar, hoe het zijn kan, dat sommigen vrijwillig slecht zijn, en door zulk een lust tot zondigen ontvlamd, dat het feit zelf van te zondigen hen, zelfs zonder dat er reden toe is, blijde maakt." 2)

Omtrent de heidenen laat CALVIJN zich volgenderwijze uit. Zij zijn zondaars. Maar hebben zij niets goeds? CALVIJN wil niet onrechtvaardig zijn, en erkent daarom, dat de heidenen eene deugd hadden, die de

---

1) Het is opmerkelijk, dat CALVIJN den eersten brief van PETRUS „canoniek" noemt. Moet men daaruit afleiden, dat hij den tweeden brief van PETRUS als niet canoniek verwerpt, of dat hij zinspeelt op den twijfel van een deel der oude kerk aan de canoniciteit van PETRUS' tweeden brief? „Een nieuw bewijs," zegt LECOULTRE, „van CALVIJN's degelijke kennis van de Theologie, die hij reeds in 1532 moet bezeten hebben." (LECOULTRE, a. w., p. 108.) LANG is het daarmede niet eens, en betoogt, dat de uitdrukking „canoniek" in dien tijd dikwijls gebruikt wordt van de zeven algemeene zendbrieven van PETRUS, JOHANNES (men vergelijke de Institutie III, II, 21), JAKOBUS en JUDAS. (LANG, a.w., p. 28.) Men kan dit feit toegeven zonder er het volgende uit af te leiden. „In 1532 kende CALVIJN den Bijbel alleen uit de Vulgata. . . Tot dien tijd was de Bijbel nog niet getrokken in den kring van de dingen, waarin hij belang stelde. . . De Bijbel is voor CALVIJN een gesloten boek, zijn hart klopt er niet voor." (LANG, p. 29.) Deze onderstellingen schijnen niet overeen te stemmen met hetgeen wij weten van den schrijver van den commentaar over de zachtmoedigheid, van den gewezen discipel van WOLMAR, van den man, die op verzoek van zijn vriend DANIEL den Bijbel van *Antwerpen* of van ESTIENNE kocht, enz.

2) Opera, V, p. 139.

Christenen wel mogen navolgen. SENECA zegt, dat men aalmoezen moet uitreiken, zonder hen, aan wie men geeft, te vernederen. CALVIJN antwoordt daarop aanstonds: »Laat de onzen toch eens zien, hoe ver zij verwijderd zijn van de zachtmoedigheid der heidensche wijsgeeren; wanneer het hun gebeurt, dat zij een aalmoes geven aan een arme, dan werpen zij die verachtelijk toe, alsof het beneden hunne waardigheid was, hun die ter hand te stellen." [1])

En toch hebben die heidensche deugden geen waarde. SENECA zegt: »Als ons hart eerzuchtig is, aarzelen wij niet, onze rechterhand in de vlammen te steken, of ons vrijwillig in den afgrond te storten." CALVIJN geeft op het woord *eerzuchtig* de volgende verklaring: »SENECA bekent onbewimpeld, wat die merkwaardige deugden der heidenen waren, die men zoo luidkeels roemt. Ware er geen eerzucht geweest, ge zoudt geen van die roerige geesten, noch PLATO, noch CATO, noch SCAEVOLA, noch SCIPIO, noch FABRICIUS gehad hebben. [2]) De wortel van hunne schoone gevoelens en van hunne groote daden is hoogmoed, eigenbaat, dat wil zeggen: de zonde.

Er zijn hier drie opmerkingen te maken.

1°. »Door roemzucht te noemen als de scherpste prikkel tot de deugd, die door de heidensche oudheid geëerd werd, was CALVIJN geheel in overeenstemming niet hetgeen de geschiedenis leert. Het zou gemakkelijk vallen, dit aan te toonen door aanhalingen uit de voornaamste Grieksche of Latijnsche zedenleeraars." [3])

2°. Het oordeel, dat de reformator in zijn De Clementia velt over de heidensche deugden, vindt men in de Institutie met een enkele geringe wijziging terug. De leer van de Institutie in dit stuk is ietwat zachter dan die der De Clementia.

In de Institutie neemt CALVIJN aan, dat er verschil is tusschen heidenen en heidenen, ja, dat er verschil bestaat tusschen hunne deugden, waarvan er sommige zoo oprecht zijn, dat CALVIJN ze voor gaven GODS houdt. »Om te beginnen, ontken ik niet, dat alle deugden *(egregiae dotes)*, die in het leven der ongeloovigen uitkomen, GODS gaven zijn. En ik ben niet zoo ver van het gemeen gevoelen *(a sensu communi)*, dat ik beweren zou, dat er geen onderscheid is tusschen de gerechtigheid, gematigdheid en billijkheid van TITUS en van TRAJANUS, welke goede Romeinsche keizers geweest zijn en de verwoedheid, onmatigheid en wreedheid van CALIGULA, NERO of van DOMITIANUS, die geregeerd hebben als wilde beesten; tusschen de schandelijke onkuischheid van TIBERIAS en de ingetogenheid van VESPASIANUS; tusschen de onderhouding van de wetten en de verachting daarvan. . . Want wat zou er in de wereld geordend blijven, indien recht en onrecht ondereengemengd worden?" Zelfs geschiedt het, dat GOD deze heidensche deugden beloont. »Niet dat die uitwendige gedaante van de deugd de minste van GODS weldaden zou verdienen; maar het belieft Hem, alzoo te betoonen, hoezeer Hij de ware deugd liefheeft, en dat Hij niet gedoogt, dat de uitwendige

1) Opera, V, p. 159.

2) Ibid., p. 38, 45.

3) LECOULTRE, a.w., p. 111.

en geveinsde deugd zonder tijdelijke belooning zijn zou. . ." Deze deugden of liever »namaaksels van deugden", zijn gaven, die uit Hem voortkomen. [1])

3°. Maar om CALVIJN te verstaan, moet men niet vergeten, dat de deugden der Christenen geen grootere waarde hebben, dan die der heidenen. Want het ideaal is zoo hoog verheven, dat de beste menschen er altijd op een oneindigen afstand van verwijderd zijn. »Maar als wij door de leiding des Heiligen Geestes in de wegen des HEEREN wandelen, blijven er in ons overblijfselen van onvolmaaktheid, opdat wij niet zouden vergeten, wie wij zijn, en om ons oorzaak te geven tot verootmoediging. Er is er niet één, die rechtvaardig is, zegt de Schrift; niet één, die goed doet en niet zondigt. Welke gerechtigheid zullen dus de geloovigen uit hunne werken verkrijgen? Ik zeg in de eerste plaats, dat het allerbeste werk, hetwelk aan hen gedaan en voortgebracht kan worden, altijd door eenige onzuiverheid van het vleesch wordt bezoedeld en bedorven, evenals de wijn bedorven wordt, wanneer er droesem onder vermengd wordt. Laat, zeg ik, een dienstknecht GODS uit zijn gansche leven uitkiezen het uitnemendste werk dat hij gedaan heeft: wanneer hij daarvan alle deelen heeft nageplozen, zal hij bevinden, dat het op eenige plaats zal rieken naar de verdorvenheid van het vleesch, aangezien er in ons nooit eene zoodanige geneigdheid is om goed te te doen, als er behoorde te zijn, maar wel veel zwakheid om ons te doen vertragen. En hoewel wij zien, dat de vlekken, waarmede de werken der heiligen bevlekt zijn, niet gering noch duister zijn, onderstel nochtans eens, dat het slechts kleine en geringe vlekken waren, zouden zij dan in de oogen des HEEREN genade kunnen vinden, voor Wien de sterren zelfs niet rein zijn? Wij zien dus, dat er niet een enkel werk van de geloovigen voorkomt, hetwelk niet het loon der schande verdient, als het in zich zelven aangemerkt en gewaardeerd wordt." [2])

Het zal niet gemakkelijk, of ook maar mogelijk zijn, om een bladzijde te vinden, waarin het zedelijk ideaal zoo hoog gehouden wordt!

Kennelijk heeft men tot hiertoe CALVIJN's commentaar al te oppervlakkig bestudeerd. [3]) Alleen LECOULTRE heeft haar naar waarde weten te schatten, toen hij schreef: »BEZA heeft een juist beeld van den jongen CALVIJN geschetst, toen hij hem voorstelde als een onberispelijk jongmensch, met een vroeg ontwaakte conscientie, met kostelijke Theologische kundigheden versierd, die in zijn jeugd voor de Protestantsche denkbeelden gewonnen was. De inhoud van den commentaar over De Clementia bevestigt dit getuigenis, ten minste wat de hoofdzaak betreft." [4])

---

1) Institutie, III, XIV, 2.

2) Ibid., III, XIV, 9

3) Men vergelijke STÄHELIN, I, p. 15: „Men vindt daarin zelfs niet terloops de beginselen, de regels van het Christendom uitgesproken . . . (!)'

4) LECOULTRE, a. w., p 104. — Wellicht is LANG door het door hem aangenomen tijdrekenkundig stelsel er toe gebracht, om aan de commentaar over de zachtmoedigheid alle Godsdienstige beteekenis te ontzeggen Hij vindt daarin slechts weinig aanhalingen uit de kerkvaders, welke aanhalingen „meestal" moeten dienen, om woorden te verklaren. Wel kan niet geloochend worden, dat CALVIJN van „onzen Godsdienst", in tegenstelling

Inderdaad bewijst de commentaar De Clementia, dat onze jeugdige en boven velen uitblinkende humanist niet alleen een man is van den nieuwen tijd, maar ook, dat hij een Augustiniaan kan genoemd worden. Nu is het Augustinisme het tegenovergestelde van het humanisme. Vraag het aan ERASMUS, of liever aan LUTHER. Want het zal blijken, dat CALVIJN zich weldra zal openbaren als de man, die op de lijn, door LUTHER getrokken, voorwaarts schrijdt.

---

met het heidendom spreekt. Maar LANG is er spoedig bij om daarbij te voegen: „Dit is kennelijk geschied om den overgang te vormen tot eene aanhaling." En zelfs heeft die aanhaling niet het gewicht, dat men haar wil toekennen. Indien CALVIJN had willen bewijzen, hoeveel de Christelijke moraal stond boven de heidensche, had hij de zaak dieper moeten ophalen. Onder die omstandigheden legt de uitlating over de deugden der heidenen niet te veel gewicht in de schaal. „De aanhalingen uit den Bijbel hadden veel talrijker moeten zijn." (p. 23, 24.) Het is duidelijk, dat men, op die manier te werk gaande, elk boek alles kan laten zeggen.

ELFDE HOOFDSTUK.

HET PROTESTANTSCHE PARIJS IN DE XVIde EEUW.

(1509—1572.)[1]

I. De voorstad Saint-Germain. — II. De Universiteit. — III. De voorstad Saint-Victor en de voorstad Saint-Marceau. — IV. De burcht. — V. De stad.

I.

IJ hebben niet te klagen over gebrek aan docu-

---

1) Men vergelijke voor de plattegronden van *Parijs* de „Etudes archéologiques sur les anciens plans de Paris", door BONNARDOT; „Notice sur un plan de Paris du XVIe siècle", par J. COUSIN, 1875; „Les anciens plans de Paris", par A. FRANKLIN (1878-1880). Men moet beginnen, met den plattegrond MUNSTER geen rekening te houden (tegen 1530), waarvan BONNARDOT getuigt, dat hij de verhoudingen en de richtingen der straten niet getrouw weergeeft, terwijl COUSIN er van zegt, dat deze grove plattegrond door een Duitscher uit het geheugen is geteekend en daarom geen waarde heeft. Men houdt dan drie plattegronden over: 1o. Die van BRAUN, ongeveer uit 1530, zegt COUSIN, — volgens een model opgemaakt tegen 1530, getuigt BONNARDOT. Deze beide schrijvers roemen hem zeer. Hij is met zorg geteekend; hij geeft een zeer nauwkeurig overzicht. Jammer echter, dat hij zoo klein is en dat men daardoor de détails er niet goed op zien kan. 2o. Le plan de la Tapisserie, ongeveer van 1537. „Een grove prent," zegt BONNARDOT, „met straten die, wat haar lengte en haar vorm betreft, niet goed zijn weergegeven, en daarom voor den oudheidkundige van weinig waarde is. 3o. Le

menten, die handelen over het onderwerp waarmede wij ons gaan bezighouden; wij hebben er zelfs te veel, [1]) en wij zien er daarom van af, ze alle na te gaan en te beschrijven. Wanneer men dit zou willen doen, moest men de geheele geschiedenis van *Parijs* verhalen, waar bijna elke straat, elk plein en elk monument getuige geweest is van de bloedige geboortegeschiedenis onzer kerk. [2]) Dan behoorde men ook de geheele geschiedenis van het Protestantisme te verhalen, dat hier het eerst is onderwezen, dat hier zijn eersten martelaar die in *Frankrijk* ter dood gebracht werd, dat hier zijn eersten predikant, zijn eersten kerkeraad en zijn eerste nationale synode gehad heeft. [3])

1. In elk geval weten wij, als wij het Protestantsche *Parijs* van de 16de eeuw gaan beschrijven, waarmede wij hebben te beginnen. Wij kunnen niet anders doen, dan *Saint-Germain des Prés* tot uitgangspunt van onze onderzoekingen nemen.

Buiten de muren van de stad breidde zich de oude, prachtige, groote abdij uit. Zij besloeg de geheele ruimte, die tegenwoordig ingenomen wordt door de *Rue de l'Echandé*, de *Jacob-* en *Saint-Benoît*-straat en door den *Boulevard Saint-Germain*. Om zich te vrijwaren tegen aanvallen, was zij omringd door grachten, die door de *Kleine Seine* in verbinding gebracht waren met de rivier. Dit kanaal, dat ongeveer in 1540 gedempt is, werd een weg, de weg *de la Noue*, daarna een straat, de *Rue des Petits-Augustins*. [4])

Den 23sten December 558 werd de kerk door den heiligen GERMAIN zelven gewijd, en diende tot begraafplaats voor de koningen van *Frankrijk*, totdat men in de VIIe eeuw *Saint-Denis* stichtte. Zij is van 990 tot 1014 herbouwd. De Gothische poort van het portaal, het ruim en de lage schepen zijn van de XIIe eeuw; de kruisramen en de dubbele vensters, het koor en zijn drievoudige deur zijn van de XIIIde eeuw; het gewelf werd in 1544 vernieuwd. Maar de dikke toren, die het gebouwd tot voorgevel dient, wordt algemeen beschouwd, althans

---

plan officiel, dat volgens COUSIN in 1530 gemaakt is, waarvan wij twee kopieën hebben; één heet le plan Truchet, uit 1552, en wordt dat van *Basel* genoemd, het andere le plan du Cerceau, uit 1555. De plattegrond uit *Basel* zou door AMERBACH, toen hij in 1555 of in 1558 *Parijs* bezocht, gekocht zijn. Hij bracht de teekening mede naar *Basel*, waar zij nog te vinden is. Het is het eenige exemplaar dat nog over is, voor zoover men weet. De plattegrond du Cerceau wordt door BONNARDOT aanbevolen met de woorden: „Hij kan, trots zijn gebreken, aan de oudheidkundigen grooten dienst bewijzen."

1) Wij noemen hier in het algemeen de twee prachtige folio deelen van Paris à travers les âges, geïllustreerd door HOFFBAUER, en de schoone, van zooveel studie getuigende kwartijnen van de Topographie historique du vieux Paris, welke door BERTY begonnen zijn. Wij betreuren het alleen, dat van de elf deelen er slechts zes verschenen zijn; het laatste zag pas onlangs het licht, nadat tien jaren geleden het vijfde deel van de pers kwam.

2) N. WEISS, La chambre ardente, p. VI.

3) A. COQUEREL FILS, Précis de l'histoire de l'Eglise réformée de Paris, 1862, p. 6.

4) Tegenwoordig de *Rue Bonaparte*.

tot aan den klokketoren afkomstig te zijn uit den tijd der Mérovingers. Rondom de kerk had de fijnste kunst hare wondere scheppingen vermenigvuldigd. PIERRE DE MONTEREAU, de architect van de *Sainte-Chapelle*, had een eetzaal, een sierlijke kapel voor MARIA, een groote slaapzaal gebouwd (1273). Een rijke bibliotheek, die weldra de weetgierigheid van de Benedictijnen van *Saint-Maur* zou bevredigen, werkte er toe mede om van die abdij een wereld op zich zelve te maken, waarin alles wat het oude *Frankrijk* edels en nationaals bezat, vertegenwoordigd was.

Saint-Germain-des-Prés is de bakermat van het Fransche Protestantisme. Laat ons de domkerk [1]) binnentreden, het eenige dat er van het oude klooster is overgebleven, en dat onhandige restauratiën niet geheel hebben kunnen ontdoen van het geheimzinnige historische waas dat er op ligt. Wij verplaatsen ons in het jaar 1509. BRIÇONNET is twee jaar geleden abt geworden. Wij komen twee mannen tegen, die aan de voeten van het een of ander beeld gaan knielen. Bij voorkeur begeven zij zich naar de kapel van de Maagd [2]) en daar zijn zij voor het beeld van MARIA in de vurigste aanbidding verzonken of beijveren zij zich om het voorwerp van hunne vereering met bloemen te bedekken.

Wij herkennen de twee mannen, de een, reeds grijs geworden, is LE FÈVRE D'ETAPLES, [3]) de ander, een jongmensch, heet WILLEM FAREL, [4]) die eenmaal de vriend van CALVIJN worden zou.

2. Door een merkwaardigen samenloop van omstandigheden schuilde de Parijsche reformatie lang onder de schaduw van de kerk, die haar

1) „De houten deuren, die tegenwoordig nog dienst doen om de kerk te sluiten, zijn van het begin der XVIde eeuw." ALBERT LENOIR, Statistique monumentale de Paris, 1867. Verklaring van de platen, p. 91.

2) Er waren twee kapellen van de maagd MARIA; één in de kerk zelve, de andere daarbuiten. De eerste is in 1804 verdwenen, toen men de *Rue de l'Abbaye* verder doortrok. Op no. 6 van die straat vindt men nog eenige overblijfselen, als uiteinden van goten in den vorm van steenen drakenkoppen, kolommetjes en kapiteelen. — „De Bibliotheek, waarin LE FÈVRE arbeidde en zich met zijne meest geliefde discipelen, FAREL, ROUSSEL, VATABLE onderhield, bestaat nog voor een deel in no. 13 van de *Rue de l'Abbaye*." (Men vergelijke: O. DOUEN, artikel: Het Protestantsche *Parijs*, in de Encyclopédie des sciences religieuses, van F. LICHTENBERGER, XII, 1882.) Wij hebben niets meer kunnen terugvinden.

3) *Ex coenobio divi Germani, juxta Lutetiam.* Deze formule gebruikt LE FÈVRE in zijn brieven. HERMINJARD, I, p. 45. — Gelijk wij hebben gezegd, was ook VATABLE met LE FÈVRE in de abdij. In Augustus 1518 schreef hij aan BRIÇONNET: „Uw zeergeleerde FABER, mijn MAECENAS en beschermer, is de man, aan wien ik alles, ja mij zelven schuldig ben. Toen hij nog te huis was, raadpleegde ik hem, zoo dikwijls er zich een moeilijkheid voordeed." HERMINJARD, ibid.

4) In 1561 vluchtte KAREL IX met zijn geheele hof naar de abdij, om daar veilig te zijn. In 1589 capituleerde de abdij, tijdens het beleg van *Parijs*, en HENDRIK (de toekomstige HENDRIK IV) klom, naar men zegt door slechts één monnik vergezeld, in den dikken toren, die nog bestaat, bezag de stad, en liep het geheele klooster door zonder een woord te spreken. Graaf TURPIN DE CRISSÉ, Souvenirs du vieux Paris.

zag geboren worden, en de voorstad *Saint-Germain* was eerst de zetel van het Protestantisme, voordat het de burcht van de Roomsche kerk werd. Men vond er in de XVIde eeuw evenzeer *Christaudins* en Lutherschen, als men er tegenwoordig seminaristen, monniken en nonnen van verschillende orden ontmoet.

In 1368 wilden de abdijbewoners om hun gebouw grachten laten graven. De aangrenzende weiden behoorden aan de Universiteit. De abdij nam daarvan hetgeen zij behoefde, en gaf er voor in de plaats een stuk grond van twee en halven morgen. 1) Dit werd de *Petit Pré aux Clercs.* 2) Doch dit weiland bleef een twistappel tusschen de twee machten, die zoo naijverig op elkander waren. In 1539 was het bovendien een vergaarbak voor vuilnis geworden, die dikwijls bij hoog water onderliep.

De Universiteit besloot, zich van eene zoo onaangename bezitting te ontdoen, en liet het onder den hamer brengen.

Op die manier werd de *Rue des Marais-Saint-Germain* geboren; de eerste huurceelen, waarin van deze straat melding gemaakt wordt, dagteekenen uit het einde van 1542. Tegenwoordig wordt de straat de *Visconti*-straat genoemd, en dit zoo »nauwe, korte, leelijke, sombere, afgelegen steegje" diende tot woonplaats niet alleen voor mannen, die op het gebied van kunst en letterkunde uitblonken, 3) maar ook voor hen, die in zake van heroïsme, vroomheid en leiding van zielen eene eerste plaats innamen.

De *Rue des Marais* kreeg den naam van het kleine *Genève*. »Hij

---

1) Of van drie en drie kwart morgen. Bulletin, V, 1856, p, 323. Les Androuet du Cerceau et leur maison du Pré aux Clercs, 1549–1645," door BERTY.

2) Begrensd of zoogoed als begrensd door de *Bonaparte-*, *Jakob-* en *Seine-*straat.

3) Toen mevrouw DE SÉVIGNÉ aan haar dochter schreef, dat zij hare meeste avonden in de voorstad doorbracht. bedoelde zij . . het hotel de *Liancourt*, welks muren zich langs de *Rue des Marais* uitstrekken. Daar hebben de twee geestige markiezinnen, mevrouw DE SÉVIGNÉ en mevrouw DE LAFAYETTE, gesproken, gelijk zij wellicht het alleen konden, met den huisheer, den beroemden hertog DE LA ROCHEFOUCAULD . . . In denzelfden tijd behoorde een ander uitnemend schilder van het menschelijk hart, RACINE, nog meer dan LA ROCHEFOUCAULD en zijne gasten, aan het donkere straatje. Hij bewoonde zeven jaren het huis dat (in 1866) no. 19 is van de *Rue des Marais*, en stierf den 21sten April 1699. Ofschoon ze tegenwoordig vergeten is, werd zijn nederige woning langen tijd beschouwd als een plaats, gewijd aan de dramatische dichtkunst, en de twee beroemde vertolkers van RACINE, die in de 18de eeuw zijne treurspelen het meest deden bewonderen, meenden, dat zij zich eerden, door na hem zijn huis te bewonen. In 1730 stierf daar ADRIENNE LECOUVREUR onder zonderlinge omstandigheden, en na haar had het huis mejuffrouw CARON tot eigenares. Het huis beteekende echter niet veel, want nadat de eerste het zeer had laten verfraaien, kocht de tweede het voor 1200 livres. De nagedachtenis van RACINE gaf aldus, gedurende de geheele 18de eeuw, aan de *Rue des Marais* eene bekendheid in de letterkundige wereld, die daarna geheel verloren is. De dichters en schitterende vernuften van de laatste eeuwen kwamen er langen tijd in samen. VOLTAIRE liet er zich dikwijls zien, evenals FONTENELLE, DUMARRAIS en de meeste letterkundigen van hun tijd met de aanzienlijkste mannen van de wereld, als de maarschalken van SAXEN en DE RICHELIEU. (Bulletin, XV, 1866, p. 188—190. „Histoire d'une rue de Paris", door A. COQUEREL FILS.

leidde mij door de *Rue des Marais*, die wij het kleine *Genève* noemen," 1) laat D'AUBIGNÉ baron DE FOENESTE, een Roomsche Gasconjer, zeggen.

Het huis, grenzende aan dat, wat een hoek met de *Rue de Seine* maakte, behoorde aan meester »JEHAN COUSIN, schilder". Dit was, naar men meent, de beroemde schilder, graveur, beeldhouwer en Hugenoot JEAN COUSIN, 2) de schrijver van »Het laatste oordeel".

Aan de overzijde verhief zich op den hoek een fraai en groot huis, waarvan de hoofdgevel zich bevond op den weg van de *Petits-Augustins* (tegenwoordig *Rue Bonaparte)*, en dat op de *Rue du Columbier* (tegenwoordig *Rue Jacob)* uitkwam. Dit was de woning van een beroemd Gereformeerd kunstenaar, BAPTISTE DU CERCEAU, architect van den *Pont-Neuf*, van de groote galerij in het *Louvre*, van de paviljoenen van *Flora* en van *Mersan*, in het *Louvre*. Hij was, zegt LESTOILE, een »uitstekend man, die singulier was in zijn kunst, die bij HENDRIK III in blakende gunst stond, dien hij als kamerdienaar en algemeen opzichter der gebouwen diende". Maar in 1585 »wilde hij liever de vriendschap van den Koning en zijne goederen laten varen, dan weder naar de mis te gaan". Hij gaf daarom zijn huis, dat hij, het spreekt vanzelf, met groote kunstvaardigheid en voorliefde bij het begin van de *Pré aux Clercs* gebouwd had, prijs; het werd geheel vernield. Ook nam hij afscheid van Zijne Majesteit, hem smeekend, »dat hij het hem niet euvel wilde duiden, wanneer hij zoo getrouw bleef in den dienst van GOD, die zijn groote Meester was, als hij altijd in zijn dienst geweest was, waarin hij tot aan het einde zijns levens zou volharden". 3)

Maar laat ons trachten ons een goede voorstelling te maken van de wijk, waarin van lieverlede die straat ontstond. Er waren niet vele huizen in, en zij die daarin gezien werden, landhuizen of landelijke pannenbakkerijen, verhinderden niet, dat men het oog liet weiden over het groen van velden en graslanden, die zich in de verte langs de rivier uitstrekten. Men vond er geen joelende menigte. »Op feestdagen gaven de toestroomende wandelaars aan het landschap eene levendigheid, die, doordat zij het tegenovergestelde was van de rust die er gewoonlijk heerschte, de eentonigheid er van brak zonder zijne bekoorlijkheid weg te nemen Gelegen aan de grens, waar het terrein van den burcht *Saint-Germain* overgaat in bouwland, bood de *Petit Pré aux Clercs* aan zijn bezoekers zoowel een landgezicht als een stadsgezicht." 4)

De Hugenoten hadden nog een andere reden, waarom zij dit toevluchtsoord zochten. De kleine straat, die verwijderd was van het gewoel eener groote stad, bevatten zeven huizen die aan de abdij behoorden; de overige kwamen aan de Universiteit toe. De Gereformeerden lieten in hunne huizen geheime deuren maken, zoodat men van het eene in het andere kon overgaan, zonder opgemerkt te worden. »Een vervolgde Hugenoot behoefde slechts in een van die gastvrije woningen binnen

1) Les aventures du baron de Foeneste, door TH. AGRIPPA D'AUBIGNÉ, livre III. chap. XIII.

2) L'intermédiaire des chercheurs, II, p. 49.

3) LESTOILE, Régistre journal de Henri III, édit. MICHAUD, p 193.

4) Bulletin, V, 1856, p. 332.

te treden, om ongemerkt de grens over te gaan; wanneer hij eenige passen verder was, bevond hij zich onder eene andere jurisdictie." [1])

Daaruit is het te verklaren, dat een van de huizen dier straat, dat van den Burggraaf (een naam of een bijnaam), een soort van hotel voor de Hugenoten werd, waar »de gaanden en de komenden, die van de religie waren, en vooral zij, die uit *Genève* of *Duitschland* [2]) kwamen", een onderkomen vonden. Daaruit is ook te verklaren, dat dit huis, waar dikwijls godsdienstoefening werd gehouden, geacht wordt de vergaderplaats geweest te zijn van de eerste synode der Gereformeerde kerk van *Frankrijk*, die, welke de kerkenordening vaststelde, die ongetwijfeld door CHANDIEU was ontworpen, en de belijdenis des geloofs aannam, door CALVIJN uit *Genève* toegezonden. Ofschoon hij afwezig was, leidde toch de groote reformator de vergadering, waarbij de stichting van de Gereformeerde kerk in *Frankrijk* haar beslag kreeg.

Het huis, vanwaar zoowel de openbare belijdenis van het Evangelisch geloof als de vorming van het parlementaire stelsel uitging, had altijd door als een heilige plaats moeten beschouwd worden, waarheen men bedevaarten ging doen, waaraan niet alleen Protestanten, maar alle vaderlanders deelnamen. Doch het werd bijna onmiddellijk nadat het ontdekt was, verwoest!

HENDRIK II, zoo verhaalt REGNIER DE LA PLANCHE, was juist gestorven. De vervolging werd steeds heviger. DÉMOCHARÈS zond overal zijn gevreesde spionnen heen. Op den predikstoel spuwden de pastoors vuur en vlam tegen »allen, die Lutherschen kenden en ze niet aanbrachten"; ja, men bedreigde hen met excommunicatie. Er waren er, die hunne eigen broeders verrieden. Op de voorstad *Saint-Germain-des-Prés* »had men het natuurlijk vooral gemunt, omdat men het voor een klein *Genève* hield, gelijk zij onder elkander spraken". Men besloot het huis van den Burggraaf te overvallen. »En opdat men de bewoners zou betrappen van op verboden dagen vleesch te eten, waarvan zij den naam hadden, deden zij hun aanslag op een Vrijdag." Zij bedienden zich daartoe van een man, die FRÉTÉ heette, die juist in de *Rue des Marais*, op den hoek van de *Rue des Petits-Augustins*, aan de noordzijde, woonde. Die »FRÉTÉ was klerk van den griffier der crimineele rechtbank, meer dan anderen slim en geslepen in die zaken. Ook was hij door wijlen den president LIZET afgericht. zoodat, wanneer men van iemand, die van die misdaad beschuldigd was, geen genoegzame getuigenis of belijdenis kon krijgen, men dien listigen FRÉTÉ in de cachotten met hen sloot, die dan zoo den Evangelist wist te spelen, dat de verstandigste en bezonnenste in zijn strikken viel, en door dit middel had men er velen laten sterven" FRÉTÉ verborg in zijn huis veertig of vijftig gerechtsdienaars, die hij één voor één bij zich had laten binnenkomen. Toen de tijd van het middagmaal was aangebroken, te elf uur, »werd het huis van den Burggraaf plotseling omringd en ruw aangevallen".

---

1) Bulletin, XV, 1866, p. 192.

2) Histoire de l'estat de France, tant de la république que de la religion, sous le règne de François II, MDLXXVI, par REGNIER, sieur de *la Plancke*, p. 74.

Maar de aanvallers werden anders ontvangen, dan zij hadden verwacht. »Hoewel van de veertien à zestien personen, die aan tafel waren, er slechts vier zich te weer stelden (want de anderen hadden over de muren en door de velden een goed heenkomen gezocht), boden deze, daar zij meenden, dat zij door roovers overvallen waren, zulk een tegenstand, dat alle dienaren op de vlucht werden gejaagd, van wie de stoutmoedigsten zoo zwaar gewond waren, dat men meende, dat er minstens een twaalftal zou moeten sterven van hetgeen hun tegen verwachting overkwam. Want zij hadden gedacht, dat zij hadden kunnen stelen, plunderen en gevangennemen, en niet, dat zij geslagen zouden worden." Zij moesten daarom versterking gaan halen. »Middelerwijl waren de Hugenoten gevlucht en zelfs de bewoners van belende huizen lieten deze ter prooi aan rechters en gerechtsdienaars, die er schatten aan gemunt goud en zilver vonden. Bij den Burggraaf waren slechts eene vrouw, zijne kleine kinderen en zijn oude en gebrekkige vader in het huis gebleven." Men had gedacht, dat de ouderdom en de weerloosheid zouden worden ontzien; maar dit gebeurde niet. De dienaars dwongen vrouwen, kinderen en grijsaards, voor te gaan »voor hen uit als in triumf (om hen des te meer hatelijk te maken voor het volk) een gelardeerde kapoen, en versch vleesch, dat in de provisiekamer was, uitdragende, want men had er geen gebraden vleesch gevonden, een bewijs, dat zij op Vrijdag geen vleesch hadden gegeten! De vader en zijn schoondochter werden zoo slecht behandeld, dat zij in de gevangenis van kommer en ellende stierven." Weldra begon men, door geheel *Parijs* heen, de huizen der Hugenoten te plunderen. »De straten waren zoo gevuld met karren vol meubels, dat men er niet door kon; de huizen waren als aan plundering en roof overgegeven, zoodat men kon denken, dat men in een ingenomen stad verkeerde, waar men naar het oorlogsrecht handelde. Onder de opgewonden gerechtsdienaars mengde zich een hoop deugnieten, die als nalezers verwoestten hetgeen de gerechtsdienaars hadden laten staan. De arme kleine kinderen bleven op den vloer, van honger met onbeschrijfelijke kreten schreeuwende ... zonder dat men hen daar vandaan durfde halen .... op die wijze telde men hen nog minder dan .... Er waren menschen op alle hoeken der straten .. en het wemelde van arme priesters of beslijkte monniken, die tot het onkundige, bijgeloovige volk zeiden, dat die ketters saamkwamen om de kleine kinderen op te eten, om 's nachts met uitgedoofde kaarsen te ...., na eerst een varken in plaats van een paaschlam te hebben gegeten." [1])

En toch bleef de *Rue des Marais* langer dan een eeuw een straat van de Hugenoten. Hier woonde de beroemde PIERRE DU MOULIN, [2]) een van de twee of drie predikanten, van wie men weet, waar zij gewoond hebben, de held, dien men »een toonbeeld van de kampioenen van het Evangelie in de XVIIde eeuw, van de leden der strijdende

1) Histoire de l'estat de France, a. w., p. 68—78.

2) „Een oude Jezuïet kwam mij aanvallen in mijn studeerkamer in de *Rue des Marets*." Autobiographie de Pierre du Moulin. (Bulletin, VII, 1858, p. 466.)

kerk" noemen kan.[1]) Hier woonden onderscheiden leden van den kerkeraad van *Parijs*, die men tevergeefs trachtte over te halen om hunne belijdenis af te zweren. En toen in 1698 de vervolging, waardoor aan de Gereformeerden alles, tot hun naam toe (men noemde hen Nieuw-Katholieken) was ontnomen, uitgewoed had, hielden zij toch in de *Rue des Marais* hunne geheime samenkomsten. »Men heeft den Koning bericht," schreef de minister van LODEWIJK XIV, PONTCHARTRAIN, aan het hoofd van de politie, DE LA REYNIE, »dat men vergaderingen van de Nieuw-Katholieken, ten getale van veertig, houdt bij een man, die DE LA FONTAINE genoemd wordt en die in *Rue des Marais*, bij de tuinen van het hotel *Liancourt*, woont. Zijne Majesteit beveelt u te schrijven, dit huis te bewaken en hen gevangen te nemen, die er schuldig bevonden worden." [2])

Donkere maar roemrijke, nauwe maar heerlijke straat! Welke herinneringen roept zij in ons wakker, welke lessen heeft zij ons te geven! Elk Gereformeerde moest minstens éénmaal in zijn leven die historische plek betreden, evenals de Joden, die bij de overblijfselen van den muur der heilige stad tranen gaan storten, om in hun hart al de herinneringen van een heerlijk verleden te doen herleven. »Jeruzalem, indien ik u vergete!"

3. Naast de *Petit Pré aux Clercs*, waar men dus in 1542 begon te bouwen, en dat het kleine *Genève* werd, breidde zich de *Grand Pré aux Clercs*, die zulk een belangrijke plaats inneemt in de jaarboeken van *Parijs* en welker geschiedenis saamvalt met die van de abdij en de Universiteit, voordurend uit. Tusschen beide machten werd er gedurende verscheiden eeuwen over dit stuk grond gestreden, een strijd, die nu eens met pleidooien voor de rechtbank, dan weer met stokken en degens gevoerd werd.

Het was de wandelplaats der studenten. Het had een oppervlakte van tien hectaren en bestond uit een zeer lange landtong met onregelmatigen omtrek, die aan de westzijde zeer smal werd. Zijn basis, indien men het zoo noemen kan, steunde op den weg, die zich langs de westzijde van de abdij uitstrekte.

In het begin der regeering van LODEWIJK XIII werd de bekende *Pré aux Clercs* nog maar doorsneden door twee elkander kruisende wegen, de *Rue du Bac*, die toen nieuw was, en de *Rue des Saints-Pères*, die daarentegen zeer oud was. In zijn lengte werd hij in tweeën gedeeld door een weg, die vernieuwd is en de *Rue de l'Université* werd.

De *Pré aux Clercs* is het schouwtooneel geweest van een der eigenaardigste voorvallen in de geschiedenis der reformatie. De predikant MACARD heeft het aan CALVIJN in zijn brief van den 22sten Mei 1558 in de volgende bewoordingen medegedeeld: »Nadat, gelijk ik u mededeelde, [3]) gedurende vijf dagen eene groote vergadering tegen den avond *(vesperi)* de Psalmen DAVIDS in de *Pré aux Clercs* gezongen had, werd

1) VINET, Histoire de la prédication au XVIIe siècle, p. 48.
2) Bulletin, XX, 1871, p. 220.
3) Deze brief is verloren gegaan.

den zesden dag, op de dringende klachten van den zoogenaamden bisschop en van de mannen van de *Sorbonne*, een edict van het Gerechtshof bekend gemaakt, waarbij het zingen van gezangen (men heeft zich niet van het woord »psalmen" bediend) bij zulke groote samenkomsten, op een ongelegen uur en gewapend, verboden werd. Want de priesters hadden het valsche gerucht verbreid, dat de Lutherschen geheel gewapend saamkwamen." 1)

Het volgende had plaats gehad. »Eenige scholieren," zegt CRESPIN, »begonnen in de *Pré aux Clercs*, een openbare plaats van *Parijs*, terwijl anderen zich vermaakten met spelen, de psalmen DAVIDS te zingen. Eerst waren zij klein in getal, niet er aan denkende anderen uit te noodigen hetzelfde te doen. Maar het gebeurde, dat op staanden voet de meesten die daar waren, alle spelen op zijde zettend, met hen gingen mededoen. Dit werd eenige dagen voortgezet, en een verbazend groot getal menschen van allerlei rang en onderscheiden groote heeren, zoowel Franschen als buitenlanders [MACARD noemt den koning van *Navarre* 2)], voegden zich bij de menigte, waaronder kooplieden de eerste plaats innamen. En hoewel het pleegt te geschieden, dat, wanneer zulk eene groote menigte menschen samenkomt, er ongeregeldheden plaats hebben, was er bij de hier saamgestroomde schare zulk een eensgezindheid en eerbied, dat ieder er door ingenomen werd. Zij, die niet konden zingen, zelfs de geheel onkundigen, namen plaats op de hoogste gedeelten rondom het weideveld, om het gezang te hooren, getuigende, dat men ten onrechte het zingen van zulke goede liederen verboden had." 3)

Op dezelfde *Pré aux Clercs*, 4) wellicht ook in het hotel van de *Rue des Marais*, woonde de edelman LA FERRIÈRE. 5) Deze was het, die in 1555, verlangende dat zijn kind naar Gereformeerden regel zou gedoopt worden, tot de stichting van de kerk van *Parijs*, het beroep van den eersten predikant, JEAN LE MAÇON, LA RIVIÈRE genaamd, en de vorming van den eersten kerkeraad den stoot gaf. In welgekozen woorden schrijft de historieschrijver aan de Parijsche Universiteit, DU BOULAY: »Van toen af (1555) vergaderden de *Christaudins*, — zoo noemde men toen de Gereformeerden — in de woning van genoemden LA FERRIÈRE, welke gelegen was in de *Pré aux Clercs*, om de psalmen DAVIDS te

1) Opera, XVII, p. 177.

2) Ibid., XVII, p. 180.

3) Histoire des martyrs, II, p. 587.

4) Ibid., II, p. 537.

5) WEISS schrijft: „Het verhaal van CRESPIN is ontleend aan de Histoire ecclésiastique, welke zegt (I, p. 120), dat de heer van LA FERRIÈRE, „die zich naar *Parijs* had teruggetrokken", woonde op de plaats, genaamd *le Pré aux Clercs*, in de *Rue des Marais*, gelijk men wel ziet op de reproductie van een plattegrond van 1555. Daar het schijnt, dat de heer van LA FERRIÈRE slechts tijdelijk te *Parijs* vertoefde, zoo heb ik altijd gedacht, dat hij gewoond had in het hotel van de *Rue des Marais*, in het huis van den Burggraaf. Daarom heb ik laten drukken (Bulletin, XLIII, 1894, p. 246), dat zij in 1555 „de bakermat van de Gereformeerde kerk van *Parijs*" geworden was N. WEISS, Bulletin, 1896, p. 22, n. 4.

zingen en de meest hechte grondslagen van hun godsdienst te leggen." [1])

De Gereformeerden, *Christaudins*, vrienden van CHRISTUS, die onder psalmgezang hunne kerk bouwden! Zoo spreken zelfs de steenen, om de eene beschuldiging voor en de andere na te weerleggen. De oude abdij heeft ons de wieg van de reformatie laten zien, die verborgen is in den boezem van de dierbaarste nationale overleveringen van *Frankrijk*. De *Pré aux Clercs* bewijst, dat de kunst, de meest kunstige muziek, het koorgezang, een van de eerste en werkzaamste middelen is geweest om onze beginselen ingang te doen vinden. [2])

Daarom kon men schrijven: »De nieuwigheid, waaruit de geestdrift der scholieren en van de menigte, en de verdubbelde woede van de geestelijkheid alleen te verklaren is, bestond in de eerste uitvoering van prachtige godsdienstige muziek op vier stemmen, waarvan men nog maar eens een »mislukte proef" had gehad; in één woord, zij bestond in het ten tooneele verschijnen van de Protestantsche muziek, die den Parijzenaar LOUIS BOURGEOIS, den voorganger van GOUDIMEL en van PALESTRINA, tot vader heeft.' [3])

De »welluidendheid van die zangen", die iets nieuws waren, oefende een onweerstaanbaren invloed, [4]) zoodat priesters en monniken van woede schuimbekten *(rabie turgentes)*, gelijk men aan CALVIJN schreef. Dreigingen en verbodsbepalingen volgden elkander op. Er werden per-

---

1) *Ad concinnendos Psalmos daviduos et ponenda religionis suae firmiora fundamenta* (DU BOULAY, VI, p. 483). — „Deze zinsnede schijnt wel te bewijzen, dat het huis, waar de Synode van 1559 saamkwam, hetzelfde was, waar men gewoon geweest was van 1555 af te vergaderen, dat wil zeggen: het huis van den Burggraaf." N. WEISS, ibid.

2) „In de maand Maart 1557 waren heeren uit *Schotland*, die later het *Covenant* tot stand brachten, te *Parijs* gekomen. Zij sloten zich vanzelf bij onze Gereformeerden aan. Deze ontvingen hen gaarne in hun kring en onthaalden hen op de schoone nieuwigheid van dien tijd, namelijk op de populaire heldenzangen, uitingen van diepe broederlijke harmonie, die hun kerk alleen des nachts zong. Onze dappere bondgenooten, die in hun vaderland fiere stamhoofden en koningen waren, konden zich niet in dat schuilen in het verborgene vinden. Onze nobele Protestanten wilden niet voor hen onderdoen. Zij gingen gezamenlijk arm in arm naar *Parijs* en begonnen te zingen. Het was reeds in de maand Maart, die somtijds hier zeer schoon is; men vereenigde zich in de *Pré aux Clercs* en men zong eerst gebeden voor den Koning, voor het leger, en vervolgens al de nieuwe Psalmen, de koren van GOUDIMEL. Voor de eerste maal hoorde het volk vierstemmig gezang. Tot hiertoe waren alleen mislukte pogingen om tot zulk koorgezang te geraken, ten gehoore gebracht. Het volk was er door verrukt. Eene groote menigte verzamelde zich op de hoogten rondom de *Pré aux Clercs*, en zong soms mede." MICHELET, Les guerres de religion, p. 158, 159.

3) Bulletin, XXVIII, 1879, p. 209. O. DOUEN. Er zijn bewijzen te over, dat het psalmgezang een buitengemeene aantrekkelijkheid had. Wij willen slechts een deel van eene rede, door bisschop MONLUC van *Valencia* bij de conferentie te *Fontainebleau* voor het hof in 1559 gehouden, aanhalen. „En gij, Mevrouwen de Koninginnen, vergeeft mij, indien ik durf smeeken, dat het u behage te bevelen, dat, in plaats van dwaze liedjes, uwe dochters en geheel uw gevolg slechts de Psalmen van DAVID, de geestelijke liederen, die den lof des HEEREN verkondigen, zullen zingen." LA POPELINIÈRE, L'histoire de France, depuis l'an 1550 jusque à ce temps, MDLXXXII, I, IV, p. 374.

4) DE THOU, Histoire universelle, II, p. 578.

sonen in hechtenis genomen. Men moest zwijgen. In 1533 werden de muren van de abdij van artillerie en buksschieters voorzien, opdat, zegt het reglement, wanneer er eenige vergadering op de *Pré aux Clercs* was, en men er eenig tumult of beweging zou willen maken, men haar met het kanon zou beschieten. 1)

Wij stappen van de voorstad af, waar wij bij elke schrede huizen van Gereformeerden ontmoeten; dat der GRAVERONS, „hetwelk altijd openstond voor de vergaderingen des HEEREN"; 2) dat van de bewonderenswaardige PHILIPPE DE LUNS, jonkvrouwe van GRAVERON, van wier terechtstelling wij straks getuige zullen zijn; dat van MICHEL GAILLARD, heer van *Longjumeau*, op de *Pré aux Clercs*, waar de kerk dikwerf saamkwam, en dat den 27sten April 1561 werd belegerd en verbeurdverklaard; 3) dat van AVENELLES, dien schurkachtigen, begeerigen advocaat, die een gemeubileerd huis huurde, en die, terwijl hij in de samenzwering van AMBOISE betrokken was, het geheim verried, enz. 4) Laat ons niet vergeten, dat de plaatsen, waar de Protestanten wonen, dezelfde zijn, waar zij verbrand worden, men verbrandt ze in de *rue de Seine;* men richt ook een brandstapel voor hen op voor den schandpaal van. de abdij. Laat ons naar de wallen gaan. Maar in plaats dat wij treden door de *Saint-Germain*-poort, die niet voor HENDRIK IV geopend werd (hij was genoodzaakt de stad te bezien van den toren der abdij af), zullen wij ons naar rechts begeven.

4. Achter de muren zien wij de torens van het klooster der Franciscanen, waar ALEXANDER VAN HALES, de onweersprekelijke doctor, SINT-BONAVENTURA, de serafijnsche doctor, en DUNS SCOTUS, de scherpzinnige doctor *(doctor subtilis)* leerden. 5) Wij komen langs velden en landen. De *Vaurigard*-weg 6) wordt wellicht nog de *Rue des Vaches* genoemd en pas heeft men (1542) de *Rue de Tournon* aangelegd, die men noemde naar den kardinaal, abt van *Saint-Germain-des-Prés*. In deze afgelegen wijk 7) vindt men een van de twee tuinen *Bruneau* 8) (tegenwoordig *Rue de Condé)* en ook het huis van CLÉMENT MAROT, den dichter die de Psalmen heeft berijmd, welke later door BOURGEOIS op muziek zijn gezet. 9)

---

1) FÉLIBIEN, Histoire de la ville de Paris, IV, p. 764*a*. Reglement van 26 September, handelende over verleidende plakkaten.

2) Histoire des martyrs, II, p. 565.

3) Mémoires de Condé, ed. MICHAUD, p. 576. „Dit huis", zegt DOUEN, „was gelegen aan den weg, die later de *Saint-Dominique*-straat geworden is, aan de overzijde van een anderen weg, die tegenwoordig de *Rue du Bac* is." Paris protestant.

4) COQUEREL, Précis de l'histoire de l'Eglise réformée de Paris, p. 44.

5) In de oude eetzaal, die tegenwoordig nog bestaat, is het museum DUPUYTREN gevestigd.

6) Waar eenigen tijd BERNARD PALISSY bij het hotel *du petit Luxembourg* moet gewoond hebben. Men zie Bulletin, XLII, 1893, p. 351, n 2.

7) Men zie eene reconstructie van deze wijk van de hand HOFFBAUER. Bulletin, XLIII, 1894, p. 265.

8) Ibid., p. 267.

9) „La maison de Clément Marot à Paris, retrouvée au moyen des registres censiers", par E. de P.-Bulletin, IV, 1856, p. 249—253.

Wij kunnen MAROT leeren kennen uit het rechtsgeding, dat tegen hem gevoerd is. Toen hij in Maart 1525 van ketterij beschuldigd werd, sloot men hem in de gevangenis van *Chartres*. Dank zij het tusschenbeiden treden van LÉON JAMET, kon hij de *Conciergerie* verlaten, waaruit men gewoonlijk slechts ging om naar den brandstapel geleid te worden In November 1527 werd hij gearresteerd, omdat hij eenige gevangenen aan de wacht had ontrukt en zelfs die wacht een weinig geslagen had. Maar de Koning beval, dat hij losgelaten zou worden. In Mei 1531 moest hij wederom voor het gerechtshof verschijnen, omdat hij gedurende de vasten spek gegeten had. Doch men stelde hem in vrijheid onder borgstelling van ETIENNE CLAVIER, secrataris des Konings en der Koningin van *Navarre*. Den 25sten Januari 1535 werd hij met MATHURIN CORDIER en de anderen, na de zaak der plakkaten, verbannen. 1)

In 1536 keerde hij naar *Frankrijk* terug en werd opnieuw kamerdienaar bij den Koning, en, door MARGUERITE en RENÉE begunstigd, wist hij ook den Koning geheel voor zich in te nemen. In 1539 gaf FRANS I hem een huis in de *Rue du Clos-Bruneau* ten geschenke. Men heeft nog den schenkbrief, die gedagteekend is op Juli 1539, waarin »genoemde behuizingen, schuur en tuin, zoo begrensd als gezegd is, aan CLÉMENT MAROT, zijn erfgenamen, opvolgers en rechthebbenden.... om er van te genieten en het te gebruiken", 2) gegeven worden. Dit huis was bekend geworden, omdat daarin op bevel van FRANS I een groot bronzen paard gegoten was, en het werd daarom »het huis van het metalen paard" genoemd.

In dit nederig doch aangenaam verblijf kon de dichter in het genot van de vrijheid zich terugtrekken. MAROT maakte er gebruik van, door er eenige diners te geven, die niet waren, zooals hij het uitdrukte:

> Weg met den maaltijd die, in vrede en rust genoten,
> Niet weet den geest met het lichaam te voeden.

Hij maakte van zijn rust gebruik om de Psalmen te berijmen. In dien tijd was hij meer of min 3) onder den invloed van CALVIJN, dien hij te *Ferrara* ontmoet had. Hij vertaalde 30 psalmen en droeg zijn arbeid aan FRANS I op. Toen in 1540 KAREL V te *Parijs* was gekomen, 4)

1) Bulletin. X, 1861, p. 38.

2) „Het huis, door FRANS I aan MAROT gegeven, is tegenwoordig (1855) hetzelfde, dat op no 30 van de *Rue de Condé* gevonden wordt; er behoorde ook dat toe, hetwelk er achter ligt en dat op de *Rue de Tournon* no. 27 zijn ingang heeft." BERTY, Bulletin, IV, 1856, p. 253.

3) MAROT had zijn Gereformeerde gevoelens afgezworen, toen hij, uit *Italië* weergekeerd, zich te *Lyon* bevond. Deze afzwering wordt, hoewel ten onrechte, levendig weersproken door de France protestante (1ste uitgaaf), artikel MAROT, en door M. DOUEN, Clément Marot et le psautier hugenot, 1878, I, p. 228–250. Men zie het aanhangsel: „De afzwering van Marot in 1526."

4) Toen hij bij *Notre-Dame*, den 1sten Januari 1540, bij het zingen van het Te-Deum was afgestegen, ging hij met den Koning het avondeten gebruiken in het paleis der stad, waar hij ook logeerde. Er had eene aaneenschakeling van bals, spelen en feesten plaats.

bood op bevel van den Koning MAROT zijn vertaling aan en ontving daarvoor met gelukwenschen tweehonderd Spaansche pistolen. Maar toch was de *Sorbonne* daarover niet gesticht, en CALVIJN verhaalt ons, wat er verder gebeurde. MAROT was FRANS I op een zijner reizen gevolgd. Op zekeren dag, toen hij van het hof naar huis kwam, vernam hij, dat het Gerechtshof van *Parijs* had bevolen, hem gevangen te nemen en aanstonds voor de rechtbank te brengen. Hij sloeg onmiddellijk een anderen weg in, om zich op de hoogte te stellen. Toen hij wist, wat men met hen voorhad, ging hij regelrecht hierheen" (naar *Genève*). 1)

Eenige jaren later had het kwartier zich zichtbaar uitgebreid en achter de *Rue de Tournon*, in de *Garancière*-straat, welke dien naam van 1540 af draagt, bevonden zich twee kleine huizen, die aan AMBROSIUS PARÉ toebehoorden. 2)

II.

1. Wij komen door de *Sint-Michiel*-poort binnen de stad; wij gaan over den *Sint-Genoveva*-berg; daarna zijn wij in het hartje van de Universiteit, een van de drie steden waaruit de stad *Parijs* in de XVIde eeuw was saamgesteld. De beide andere waren de *Cité*, en de eigenlijk gezegde stad

De Universiteit werd ingesloten door de *Seine*, van den toren van *Nestle* (paleis van het *Instituut*) tot aan de *Tournelle* (brug van de *Tournelle*), en door de muren van PHILIPPUS-AUGUSTUS. Men kan daarover, ook nog ten huidigen dage, gemakkelijk rondwandelen. Want de grachten bij die muren zijn eenvoudig vervangen door straten, die tegenwoordig nog bestaan, waarvan sommige tot op dit oogenblik den naam van gracht hebben behouden. Bij de brug van *la Tournelle* beginnende, gaan wij door de straten van de *Fossés-Saint-Bernard*, van de *Fossés-Saint-Victor* (tegenwoordig *Kardinaal-Lemoine*-straat), de *Contrescarpe*-straat, de *Vieille-Estrapade*-straat, de *Fossés-Saint-Jacques*. Hier raken wij de oude grens voor een oogenblik kwijt. Men moet de oude *Le-Goff*-straat doorgaan en de *Soufflot*-straat oversteken, om in de *Fossés-de-Monsieur-le-Prince* (tegenwoordig *Rue Monsieur-le-Prince)* en de

---

Den Protestant JEAN COUSIN werd opgedragen, het borstbeeld van den Keizer te maken, en MAROT bezong den plechtigen intocht des Keizers in eenige verzen, waarvan de twee laatste eene zinspeling waren op Psalm 24, hetwelk, om het op zijn zwakst uit te drukken, getuigt van een twijfelachtigen smaak. Deze versregels luidden:

Verhoog, *Parijs*, verhoog zeer hoog uw poort,
Want de grootste der Christenen wil binnengaan.

1) Opera, XI, p. 468. CALVIJN aan VIRET, einde November 1542; volgens HERMINJARD 8 December. Men zie HERMINJARD, VIII, p. 218, n. 20 en 21.

2) Dr. LE PAULMIER, Ambroise Paré, d'après de nouveaux documents, découverts aux archives nationales, et des papiers de famille 1887, p. 311.

Fossés-Saint-Germain (tegenwoordig de *Ancienne Comédie* en *Mazarin*-straat) te komen. Aan het einde was de toren van *Nestle*.

De stad, die zoo goed was ingesloten door grachten en muren, was gebouwd aan de helling van den *Sint-Genoveva*-berg. Zij werd in tweeën verdeeld door de *Rue Saint-Jacques*, de eenige die, tweemaal over de *Seine* gaande, met een rechte lijn van het eene deel van *Parijs* naar het andere leidde, van de *Saint-Jacques*-poort tot de *Saint-Martin*-poort. De kleine huizen van de middeneeuwen hoopten zich steeds meer op, zij werden steeds nauwer, zij verdrongen elkander; men was verplicht de bovengevels te verhoogen, hunne verdiepingen vooruit te brengen, als om strijd er op uit om de geuren die van beneden konden opstijgen, en het licht dat van boven had kunnen doordringen, tegen te houden. In het midden staken, even alsof een sterk man er plotseling toe komt om leunende zwakke lieden van zich af te schudden, eenige kasteelen tusschen de kleine woningen het hoofd op. Eindelijk was de grens, door het water en de muren gesteld, te eng geworden; men ging de huizen daarbuiten bouwen, en de voorsteden *Saint-Germain*, *Saint-Victor* en *Saint-Marceau* danken daaraan hun ontstaan.

Zoo was de stad, waar CALVIJN verkeerde. Het college *Montaigu* en, aan de andere zijde van de *Rue des Sept-Voies* (tegenwoordig *Rue Valette)*, het college *Fortet*, twee huizen waarin onze reformator jaren doorbracht, die voor zijn verder leven beslisten, namen den top van den *Sint-Genoveva*-berg in beslag. Bij de oude kerk, die aan deze heilige gewijd is, en waarvan alleen de toren [1]) nog over is, verrees de *Saint-Etienne-du-Mont*-kerk.

Het college van *Montaigu*, [2]) dat door BÉDA, het beruchte hoofd van de *Sorbonne*, geleid werd, heeft plaats gemaakt voor de bibliotheek van *Sint-Genoveva*; maar van het college *Fortet* is het torentje overgebleven, waarin de wenteltrap gelegen was, langs welke CALVIJN de kleine kamer bereikte, die hij als student bewoonde, welke in denzelfden staat schijnen gebleven te zijn. Hier stelde hij het handschrift voor de redevoering van COP op. Van hier uit vluchtte hij, door zich uit het venster neder te laten. [3]) Dit is het eenige, wat bewaard gebleven is. [4]) Daarnaast zijn onmetelijk groote kelders, met twee verdiepingen, die

1) Men ziet haar midden in de gebouwen van het college *Hendrik IV*.

2) Men zie de beschrijving op bl. 58 en volgende. Volgens MERLE D'AUBIGNÉ, Histoire de la réformation au temps de Calvin, VI, p. 20, is HAMILTON de Schotsche hervormer, vier of vijf jaar vóór CALVIJN te *Montaigu* gekomen.

3) Men zie Bulletin, XLII, 1893, p. 546.

4) Indien de volgende mededeeling, die men in de Antiquitez de Paris (door JACQUES DU BREUIL en MALINGRE, 1640, p. 343) vindt, ons niet aan het twijfelen brengt. „In het jaar 1560 werd dit college hersteld en herbouwd, honderd zeventig jaren na zijne eerste stichting, gelijk men op de poort leest: *„Aureliacensium et Forteticae familiae decus D. Petrus Fortetus Parisiensis canonicus, has aedes sacratissimis Musis anno Domini 1391 dicavit. Prudentissimi moderatores ruinosum vestibulium restituebant*, anno Domini 1560." (De heer FORTET was van *Aurillac*.) Heeft men het geheele college herbouwd of alleen de vestibule?

er schrikverwekkend uitzien. [1]) Dienden ze vroeger tot cachot voor de colleges? Eigenaardig is het, dat het huis, waar de hervormer het eerste manifest van de Fransche reformatie opstelde, eenige jaren later tot vergaderplaats diende van de ergste vijanden van die reformatie — voor den raad van de *Ligue*!

Die twee colleges werden omringd door vele andere instellingen van dien aard, als: het college van *Lisieux*; het college *de Chollets*, waar de befaamde BURIDAN gedurende een geheelen dag de stelling verdedigde, dat het geoorloofd is eene koningin van *Frankrijk* te dooden; het college *Sainte-Barbe* (dat tegenwoordig nog gebruikt wordt door de instelling van dien naam); de colleges van *Marmoutiers*, *du Plessis* (waar PAPIRE MASSON vóór 1570 onderwijs gaf), van *Reims*, van *Coqueret* (waar, onder de leiding van DARAT, principaal *in partibus* van het leeg geworden huis, RONSARD met ANTOINE DE BAÏF Grieksch leerde en in 1548 [2]) met DU BELLAY zijn school stichtte); van *Tours*; van *Karembert*, enz.

2. Wanneer men hier maar een weinig acht geeft, kan men opmerken, dat de gedenkstukken van het verleden veel beter bewaard zijn, dan men bij den eersten aanblik wel zou denken.

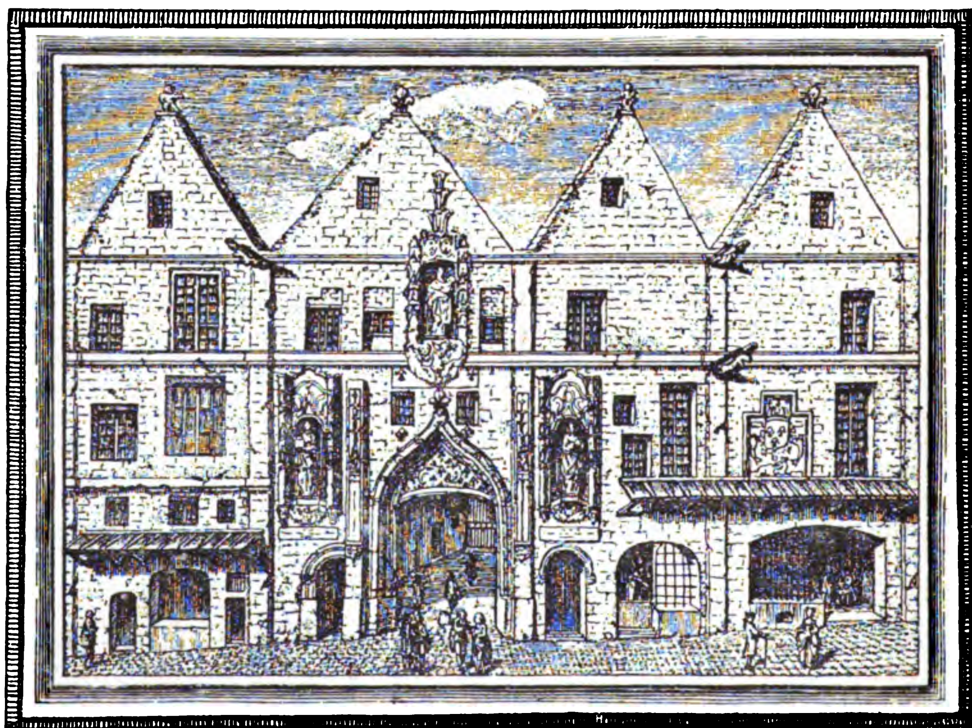
De *Rue des Sept-Voies* (tegenwoordig *Rue de Valette)* is verbreed en aan één zijde opnieuw gebouwd. Maar de *Rue des Amendiers* (tegenwoordig *Rue Laplace)*, brengt ons nog altijd naar de straat van den *Sint-Genoveva*-berg Deze straat is dezelfde gebleven en voert nog steeds van den heuvel met een steile helling benedenwaarts. Vroeger werd die weg door de honderden geestdriftige leerlingen van ABELARDUS bewandeld. Zij strekte zich uit langs het college van *Navare* (waar men tegenwoordig de Polytechnische school vindt), welks groote Gothische poort met hare drie gefestonneerde nissen schitterden door het weelderig beeldhouwwerk, dat er aangebracht was.

---

1) Men kan deze kelders bezoeken, door op no. 19 van de *Rue Valette* binnen te gaan bij een koopman in wijnen, die tot uithangbord heeft: „*A la corne; marchand de vin. Maison fondé en 1788.*" In de documenten van het einde der XVde eeuw vindt men reeds melding gemaakt van een: „*Maison de la corne de cerf au collège Fortet.*" „De kelder behoort naar zijn stijl tot de XIIIde eeuw. Een pilaar met kapiteelen is in het midden geplaatst en dient tot steun voor de gewelven, met kantzuilen als bogen; aan den muur rusten de scherpe kanten van het kruisgewelf op kraagsteenen. Een ets kan alleen weergeven het Rembrandtachtige en betooverende van het licht en schaduw van die lage kamer met het bleeke daglicht, dat de uitgesleten treden van een steile steenen trap beschijnt, met het flikkerend schijnsel der lampen op de kruisbogen van het gewelf, met de diepe schaduwen, waarin men niets kan onderscheiden. Door een valluik komt men in een nog dieperen kelder, een soort *in pace* of geheimzinnig gevangenhok, dat wellicht vreeselijke geheimen verborgen heeft. In het college *Montaigu*, die vreeselijke gevangenis voor weerbarstige scholieren, moeten dergelijke onderaardsche vertrekken geweest zijn." (La construction moderne, 1887–1888 p. 307) Men vindt onder de prenten van het Museum CARNAVOLET eene teekening van de cachotten van *Montaigu*. Zij hebben echter niets schilderachtigs.

2) DOUMIE, Histoire de la littérature française, p. 109. Topographie historique, VI, p. 52.

Dit college was in 1304 door JEANNE, koningin van *Navarre*, echtgenoote van PHILIPS DEN SCHOONE, gesticht. Behalve de Godgeleerdheid onderwees men er de spraakkunst en de wijsbegeerte. Een meester in de Godgeleerdheid had, onder den titel van grootmeester, de algemeene leiding van het huis. [1]) Hier hebben de mannen, die de ziel waren van de groote conciliën, PIERRE D'AILLY (meester in de Theologie in 1380, directeur in 1384) en GERSON (meester in de Theologie in 1392) en NICOLAAS DE CLEMENGIS, onderwijs gegeven. Van dien tijd af is de lijst van de leerlingen niet minder luisterrijk dan die der meesters, en

Het College van *Navarre*.

op de eene zoowel als op de andere vinden wij de namen van heel wat helden in onze geschiedenis. In 1484 kwam WILLEM BUDÉ op het college van *Navarre* om er de Godgeleerdheid te bestudeeren, ofschoon hij geen graad in die faculteit zou behalen. [2]) Tegen 1486 kwam BRIÇONNET er in de wijsbegeerte studeeren. Toen hij den cursus had afgeloopen, ging hij tot de Godgeleerdheid over, en tot bisschop van *Lodève* benoemd, verzocht hij CLICHTOVE, hem voor de vervulling van zijn taak voor te bereiden. [3])

1) FÉRET, La faculté de théologie de Paris, III, p 14

2) JEAN DE LAUNOY, Regii Navarrae gymnasii historia, 1677, II, p. 876.

3) Ibid., II, p. 657.

In twee mannen vooral is in dien tijd de geest van het college van *Navarre* belichaamd: CLICHTOVE en LE PICART.

JODOCUS CLICHTOVEUS, die voor ons geen onbekende is, [1]) werd te *Nieuwpoort*, in *België*, ongeveer in 1473 [2]) geboren. Hij was een van de uitstekendste en ijverigste discipelen van LE FÈVRE, wiens voornaamste wijsgeerige en wetenschappelijke werken hij vertaald of van aanteekeningen voorzien heeft. Van 1490 tot 1498 waren zij beiden op het college van den kardinaal LE MOINE. Ook had CLICHTOVE het voor zijn leeraar opgenomen in zijn strijd over MARIA en ANNA. In dien tijd wilde hij evenals LE FÈVRE, dat de Heilige Schrift zou gelezen worden, dat men naar den oorspronkelijken tekst zou zoeken, en door middel van de rede den Bijbel door den Bijbel, onafhankelijk van de kerkvaders en van de liturgie, zou verklaren, enz. [3]) Maar door de aanvallen van de *Sorbonne* uit het veld geslagen, liep hij tot het kamp zijner tegenstanders over. Dit geschiedde ongeveer in den tijd, toen LE FÈVRE zich in *Meaux* terugtrok. CLICHTOVE verzoende zich met BÉDA, en stelde zich met den beruchten principaal van *Montaigu* aan het hoofd van de reactie, waarvan de bolwerken de *Sorbonne*, *Montaigu* en *Navarre* waren!

Hij ging zich in het college van *Navarre* vestigen; in 1500 werd hij er als gast opgenomen. In 1517 huurde hij in dat college eene kamer voor zijn leven, terwijl hij 60 dukaten voor de herstelling van het huis schonk. Den 1sten Februari 1518 gaf hij de plaats op, waar hij wilde begraven worden. [4]) Dit verhinderde hem eehter niet, het college van *Navarre* te verlaten, eerst om zich bij zijn leerling LOUIS GUILLARD, bisschop van *Doornik*, te vervoegen (1518); daarna om kanunnik van *Chartres* te worden (1526). Daar bleef hij tot zijn dood en werd hij begraven (22 September 1543)

Het is natuurlijk, dat de Gereformeerden anders oordeelen over CLICHTOVE, die zijn eersten meester zoo driest verloochende, dan de Roomschen. LANGE schreef aan FAREL: »Ik spreek niet van CLOAQUE, [5]) ik bedoel van CLICHTOVE. Gij kunt u niet verbeelden, hoezeer hij tot kindschheid vervallen is," enz. [6])

CLICHTOVE stelde het stuk op (15 April 1521), waarbij LUTHER door de *Sorbonne* werd veroordeeld, en hij dacht de nieuwe formules uit, die men voortaan bij dergelijke gevallen zou gebruiken. CLICHTOVE was de ziel van het concilie van *Lens*, welks beslissingen hij formuleerde.

Een Roomsch schrijver verklaarde, dat de veroordeeling van LUTHER en het concilie van *Lens* het voorspel is geweest van *Trente*. [7])

---

1) Men zie bl. 73, 83.

2) In 1533 zeide hij, dat hij zestig jaar oud was. CLERVAL, p. 2.

3) Men zeide: „Hij, die van FABRI houdt, zou de ondankbaarste van alle menschen zijn, als hij niet ook CLICHTOVE liefde toedroeg," zoozeer was deze de getrouwe leerling van genen (CLERVAL, p. 21), zijn „*fidentissimus Achates*". GRAF, Faber Stapulensis, p. 15.

4) CLERVAL, p. 25.

5) „Cloaque" beteekent riool, vuilnisput, figuurlijk: een vuil, stinkend mensch.

6) „*De cloacario non loquor (certe Clichtoveo dicere putabam).*" Brief van LANGE aan FAREL, 1 Januari 1524. HERMINJARD, I, p 180.

7) CLERVAL, p. 95, 96.

Hij ontplooide niet minder ijver als schrijver dan als spreker. Hij gaf een reeks werken in het licht, waarin hij stuk voor stuk zijn vroegere overtuiging herriep, en de stof leverde voor de polemiek, die men tegen de Gereformeerden ging voeren.

Zijn »Antilutherus" en zijn »Propugnaculum ecclesiae" werden het kort begrip van hetgeen men uit Godgeleerd oogpunt tegen het Protestantisme kon inbrengen. [1]) Daarom was BÉDA uitbundig in zijn lof. »Hij had," zoo schreef deze, »zulk een vertrouwen in mij, en hij ging zóó gemeenzaam met mij om, dat hij geen enkel geschrift de wereld inzond, of hij onderwierp het eerst aan mijn oordeel." Hij verdiende den titel van »*hamer van Luther*". [2])

Naast den theoloog stond de prediker, de beroemdste der leden van het college van *Navarre*, FRANÇOIS LE PICART, die in 1504 geboren werd. Na in de wijsbegeerte te hebben gestudeerd, ging hij in 1526 zich op de Theologie toeleggen. Hij studeerde daarin vier jaren, werd in 1533 licenciaat, terwijl men hem in 1534 tot meester benoemde. Van dien tijd begon zijn stormachtige, belangrijke loopbaan. welke geheel tegen de reformatie gericht was. Hij was de onafscheidelijke vriend van BÉDA. Met hun beiden beletten zij, dat ROUSSEL prediken zou. De *Sorbonne* stelde het volste vertrouwen in hem. Hij kreeg in last om boeken, die in zake het geloof verdacht waren, te onderzoeken; ook behoorde hij tot hen, die de helers moesten opzoeken, die met de ketters moesten redetwisten om hen in den schoot der Roomsche kerk terug te leiden, die de ter dood veroordeelde ketters begeleidden naar de strafplaats, om hen zoo mogelijk nog in de laatste oogenblikken van hunne dwalingen af te brengen LE PICART schaarde zich altijd aan de zijde van LOYOLA en nam het overal openlijk voor de Jezuïeten op. [3])

De »Histoire ecclésiastique" noemt hem een »jongmensch met een onstuimigen geest". DE LAUNOY bevestigt dit oordeel, wanneer hij ons verklaart, dat hij met »meer heftigheid" tegen degenen, die in het geheim Luthersch waren, begon te prediken. Hij had een veelbewogen leven. Hij werd gevangengenomen, maar men gunde hem genoeg vrijheid om zijne lessen over de brieven van PAULUS aan het college van *Navarre* te vervolgen. Ja, men liet hem ook als gevangen man nog prediken. Men dwong hem, de stad te verlaten. Maar hij werd teruggeroepen. »Glorieus was hij in ballingschap gegaan, nog glorieuzer keerde hij er uit weder." Zijn terugkomst was een triumf. De geheele stad juichte en sprong op van vreugde, en weldra kon hij weer hartstochtelijk als te voren zijn lessen geven en prediken.

1) „*Ex his fere omnes antilutherana arma desumpsere.*" CLERVAL, p. 97. „Zijn roem bestaat hierin," zegt DE LAUNOY, „dat hij het eerst, onder de Parijsche theologen, tegen LUTHER geschreven heeft," II, p. 670. Hij is de Fransche DR. ECK.

2) CLERVAL, p 95. De drie boeken van zijn Antilutherus verschenen in 1524. Daarop volgden: De veneratione Sanctorum, 1525; Propugnaculum ecclesiae adversus Lutheranos, 1526, enz Laat ons ook nog vermelden: De sacra scriptura in lingua vernacula non legenda, 1536. Men moest zich altijd uitspreken voor of tegen het lezen van den Bijbel in de volkstaal. Toen CLICHTOVE LE FÈVRE volgde, pleitte hij er voor; toen hij weer Roomsch werd, verklaarde hij zich er tegen

3) DE LAUNOY, II, p 685.

Hetgeen hij bij het begin van de reformatie gedaan heeft, besliste over zijn volgend leven. Het is bekend, dat *Parijs* de reformatie heeft tegengehouden, en dat het aan het volk te danken is, dat *Parijs* het met de Roomsche kerk bleef houden. LE PICART was de ziel van het volk.

Twee getuigenissen, één van een tegenstander en één van een vriend, bewijzen dit.

Het eerste is van CALVIJN in zijn »Traité des scandales" (1550). Hij zegt daarin: »Meester FRANÇOIS PICQUARD, doctor van *Parijs*, op zijn gewone manier, als een mensch, die buiten zinnen is, schreeuwende, heeft wel durven zeggen, dat men in *Genève* allen Godsdienst loochende. Waarheid is, dat hij een hersenloos en uitzinnig mensch is; maar hij heeft zulk een naam onder de zijnen, dat alles, wat hij gemurmeld heeft, aangenomen wordt alsof een engel gesproken had. Wat hem betreft, hij weet zeer wel, dat hij liegt, schaamtelooze die hij is." 1)

Het tweede getuigenis wordt door den uitgever van de redevoeringen van LE PICART gegeven. In de voorrede, die aan het Parijsche volk gericht is, zegt RENATUS BENEDICTUS, een theoloog van *Navarre*: »*Parijs!* houd de heilige werken van hem, die in den tijd, die u welbekend is, u standvastig gemaakt heeft in het geloof en den Christelijken Godsdienst, in hooge waarde en lees ze vlijtig. Hij is aldus oorzaak geworden, dat gij behouden zijt, ja, dat uw naam met eer genoemd wordt. Houd veel van de werken van hem, die u, toen de nood aan den man was, geholpen heeft, evenals ONIAS en JEREMIAS het den Joden, toen zij tegen NICANOR streden, gedaan hebben." 2)

De invloed, dien LE PICART oefende, is mede te verklaren uit de omstandigheid, dat hij naast zijne gebreken ook deugden bezat, die zeer geschikt waren om hem bij het volk geliefd te maken. Hij was een vreeselijk vervolger, maar overigens een deugdzaam en goed man. »Hij wilde nooit eenige belooning van de kerk aannemen." 3) Hij was zulk een weldoener, dat hij voor den vader der armen en der ongelukkigen gehouden werd. 4) »Toen hij eens uit preeken ging, deed hij afstand van zijn mantel en rok, om een arme, die doornat was, daarmede te kleeden, en gaf hem bovendien nog eenig geld." 5)

Hij stierf op Woensdag 17 September 1556 te vier uur in den morgen, in het dekanaat van *Saint-Germain-l'Auxerrois*. 6) Drie of vier uren na zijn dood werd zijn lijk geopend, en het hart uit het lichaam gehaald en met zijn lichaam gewikkeld in schoon laken, terwijl het gelaat en de gevouwen handen midden op de binnenplaats van het

1) Opera, VIII, p. 64. Opuscules, p. 1200. CALVIJN had reeds over LE PICART gesproken in zijne Actes du Synode de Trente (1547). Sprekende over eene dame LA SAUCHAY, „welke eene leerlinge was van onzen meester PICART", had hij er aan toegevoegd: „De meester, van wien zij geleerd had, is een geheel uitzinnig, zonderling mensch, die op een razende gelijkt" Opera, VII, p. 382. Opuscules, p 883.

2) DE LAUNOY, I, p. 251.

3) Ibid., II, p. 687.

4) Ibid. p. 688.

5) Ibid., I, p. 317.

6) Ibid., I, p. 299.

huis, waar hij verblijf had gehouden, ten toon werden gesteld. Van alle zijden kwam men, zoowel uit *Parijs* als uit de voorsteden, om hem te zien . . . Bij zijn begrafenis waren meer dan 20.000 Parijsche burgers tegenwoordig. »Allen, die goed Roomsch waren, weenden er bij. De heeren van het Gerechtshof woonden zijn teraardebestelling bij, alsof zij van den Koning was" [1])

Zeer zeker heeft BUDÉ geen ongelijk gehad, toen hij het college van *Navarre* de tweede zuil [2]) van de Roomsche kerk noemde; de eerste was de *Sorbonne*.

Laat ons hieraan toevoegen, dat men in 1532 de befaamde komedie speelde, waarin men MARGUERITE VAN ANGOULÊME voorstelde als eene vrouw, die door het lezen van den Bijbel eene razende furie geworden was. De brieven van CALVIJN geven ons tot in de kleinste bijzonderheden mededeelingen omtrent die gebeurtenis. Hier gaf ook MATHURIN CORDIER onderwijs in de spraakkunst; hij ging hier in de Godgeleerdheid studeeren en sloot zich wellicht aan de beweging der reformatie aan (1529). Hier werd HENDRIK IV »onderwezen in de fraaie letteren, terwijl hij tot metgezel had den hertog van ANJOU, die zijn Koning was, en den hertog van GUISE, die het wilde zijn". [3]) Hier studeerde RICHELIEU. Nog dit laatste willen wij vermelden. De eerste, die aan het college van *Navarre* uit eene beurs studeerde, was de Koning, en de opbrengst van zijn beurs werd besteed voor den aankoop van roeden, die men gebruiken moest voor zijne medeleerlingen.

Wat lager, door de *Rue Traversière* gescheiden van het college van *Navarre*, vond men het college van *La Marche*, waar CALVIJN, toen hij met zijne vrienden MONTMOR uit *Noyon* kwam, in de vierde klasse geplaatst werd en waar MATHURIN CORDIER onderwijs gaf.

3. Aan de andere zijde van de *Sint Genovevaberg*-straat leidde de *Judas*-straat (tegenwoordig in de *Clos-Bruneau*-straat doodloopend) naar de *Karmelieten*-staat. [4])

In 1528 gaf SIMON DU BOIS er zijne boeken uit, die onder de schoonste en meest Gereformeerde van dat tijdvak te rekenen zijn. Men zou haast kunnen zeggen, dat van uit de kleine *Judas*-straat de invloed van LUTHER zich over geheel *Frankrijk* heeft laten gevoelen. Want nadat hij de 3de druk van LE FÈVRE's Nieuw Testament uitgegeven had, ging SIMON DU BOIS de verhandelingen van LUTHER, als zijne Christelijke verhandelingen, zijne Uitlegging van

1) De LA NOY, I, p. 300, 316. De LAUNOY neemt die aanhalingen uit Les regrets et complaintes de passe-partout sur le trespas de maistre François le Picart en 1557. LE PICART wordt daarin voorgesteld als een „edel en wetenschappelijk persoon, heer van *Atily en Brie*, doctor in de Godgeleerdheid, en deken van *Saint-Germain-l'Auxerrois*".

2) JACQUES DU BREUIL ET MALINGRE, Les Antiquités de la ville de Paris, 1640, p. 310.

3) DE LAUNOY, I, p. 342.

4) In deze straat, bij het beeld van den heiligen JOHANNES, hield THIBAULT II CHARRON van 1541 tot 1565 zijn boekwinkel Een van zijn vijf en twintig kinderen was de beroemde wijsgeer PIERRE CHARRON. PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, 1898, p. 63.

het Onze Vader, de twaalf artikelen en de tien geboden,[1]) door den ridder DE BERQUIN vertaald, in het licht geven.

Het was dan ook geen zeldzaamheid, wanneer men den edelen ridder, die weldra een moedig martelaar zou worden »met zijn rok van fluweel, satijn en damast en zijn gouden schoeisel" [2]) de *Karmelieten*-straat zag bestijgen, om, na eenige straten doorloopen te hebben, ten slotte in de *Saint-Jean-de-Beauvais*-straat terecht te komen.

Hier vindt men een van de deelen van het *Parijs* der XVIde eeuw, dat zijn eigenaardig karakter het best bewaard heeft. Alles wat van den nieuweren tijd is, treedt op den achtergrond, is smal, scheef, somber, vuil. Uit die doodloopende straten, uit die kruiswegen komt de scherpe, echte geur der vervlogen tijden u te gemoet, zoodat het leven van weleer weer voor onzen geest rijst. In de XVIde eeuw waren die straten en die huizen op een andere manier onderling verbonden dan tegenwoordig. Hier was het middenpunt van den boekhandel en van de boekdrukkerij. In de *Rue du Mont Sint-Hilaire* had men een depot van boeken, somtijds twee, in elk huis. In de *Rue Saint-Jacques* telde men tot zeventig boekwinkels. De werkplaatsen hadden vóór aan de straat tafeltjes, die met boeken beladen waren. Aan beide zijden had men boekdrukkerswerkplaatsen. Het geheele kwartier was een groote bazaar, een altijddurende boekenmarkt Tusschen de uitstallingen bewoog zich, lezend, pratend, disputeerend, elkander verdringend, de geheele bevolking van de tallooze in den omtrek gelegen colleges, studenten uit alle landen met hunne nationale kleederdracht, professoren met hunne toga's, geleerden, geestelijken. [3])

Waarheen begeeft zich ridder DE BERQUIN? Naar een van de eerste huizen van de *Rue Sint Jean de Beauvais*, links, dat behoort aan HENDRIK ESTIENNE I, stichter van het huis der ETIENNES in *Clauso Brunello*, tegenover de *Grandes Ecoles de Decret*, [4]) waar de afbeelding van JOHANNES DEN DOOPER uithangt.

---

1) Bulletin, XXXVI, 1887, p. 669, en XXXVII, 1888, p. 432 en 500.

2) France protestante, 2de uitgaaf, artikel BERQUIN.

3) „Een ander deel van het kwartier der Universiteit, de *Clos Bruneau*, de *Mont Saint-Hilaire* en *Sint-Genoveva*-berg, heeft minder zijn oorspronkelijk karakter verloren. De kruisweg van de *Puits Certain*, als zij de breede opening niet had, die gemaakt is door het afbreken van een deel van de *Saint-Jean de-Beauvais*- en de *Saint-Jean-de-Latran* straten zou vrij wel het karakter behouden hebben, dat zij in de 16de eeuw moest hebben. In de *Chartière*, *Mont-Saint-Hilaire*, *Saint-Jean-de-Beauvais*-straten vindt men nog enkele huizen, die vroeger door onze drukkers en boekverkoopers bewoond werden. In de *Rue de Lanneau* (vroeger *Rue Mont Saint-Hilaire)* ziet men de *Longe Allée* (lange laan), die nauwer is dan een gewone stalpoort; de *Rue d'Ecosse* is nog gelijk zij was in de eerste jaren van de 17de eeuw, na het afbreken en weder opbouwen van het huis van DE CHAUDRON. Op den hoek van de *Fromentel-*, *Jean-de-Beauvais*-straten en van de plaats van het college van *Frankrijk* (vroeger *Rue Saint-Jean de Latran)* vindt men nog de kleine nis, waarin het beeld van MARIA stond, waardoor het uithangbord van het huis, *het beeld van Onze lieve Vrouw*, voordat het dat van de Pyramiden droeg, toen het na den dood van SIMON DE COLINES overging in de familie MACÉ, verklaard wordt." PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 11.

4) Men zie Bulletin XLIII, 1894, p. 252 De *Rue Saint Jean de Beauvais* werd ook *Rue du Clos-Bruneau* en *Rue des Ecoles de Decret* genoemd. En er waren in die straat verscheidene scholen van het *Decret* geweest, d. w. z. scholen, waarin het kerkrecht, vervat

Daar had van 1504 af HENRI ESTIENNE I zijne drukkerij, en men is bijna zeker, in zijne werkplaats, die een ware Academie geworden is, BADIUS[1]) (JOSSE), aanstaanden schoonvader van zijn zoon ROBERT, BUDÉ, BRIÇONNET, CLICHTOVE en boven alles LE FÈVRE, den meer dan tachtigjarige, die nog van neuriën *(cantillare)*,[2]) schertsen en discussieeren hield, enz., aan te treffen. Toen HENRI ESTIENNE I gestorven was, huwde SIMON DE COLINES de weduwe en zette de zaak van 1520 tot 1526[3]) voort, waarbij hij voornamelijk geholpen werd door ROBERT ESTIENNE. Deze aanvaardde de erfenis zijns vaders in 1526, en nam als uithangbord den beroemd geworden olijfboom *(oliva Stephani)* aan, dat men er nog na 1650 zag. ROBERT stichtte geheel alleen het eerste bijbelgenootschap, en werd daardoor in een altijddurenden strijd met de *Sorbonne* gewikkeld. De geheele geleerde wereld bezocht zijn huis, waarin de vrouwen en de kinderen zich ook in het Latijn wisten uit te drukken. Zelfs de bedienden hadden er eenige woorden van opgevangen.

Hoe dikwijls kwam MATHURIN CORDIER hier bij zijn vriend, die het middel tot zijne bekeering worden zou! Hoe menigmaal moest ook CALVIJN in aanraking komen met die humanisten en Gereformeerden, vooral wanneer hij naar CYANEUS[4]) ging om te zorgen voor den druk

---

in het decreet van GRATIANUS (vandaar de naam van scholen van het Decreet), uitsluitend onderwezen werd. Daar had dus eene faculteit voor het canonieke recht haar zetel. Het onderwijs in het burgerlijk recht, dat in *Parijs* volgens eene uitdrukkelijke verklaring van paus HONORIUS II niet mocht onderwezen worden, had zijne leerstoelen aan de Universiteiten van *Orleans* en *Poitiers*. HENRI ESTIENNE had zich tegenover de scholen, waar het canonieke recht onderwezen werd, gevestigd. Hij was in 1502 begonnen in een huis, niet tegenover, maar naast die groote scholen, bij het uithangbord van de konijnen. Daar was hij JEAN HIGMAN opgevolgd, wiens weduwe hij getrouwd had. HIGMAN, ESTIENNE en COLINES droegen elkander getrouw hunne drukkerij en hunne vrouw over. Een pachtceel van 1529 spreekt van het huis van ESTIENNE, als van „een huis, waar de eerste scholen voor het kerkrecht (wij hebben medegedeeld dat er meerdere waren) plachten te zijn, die gelegen waren bij de *Cloz Brunel*, in de *Saint Jehan de Beauvayes*, voor de *Grandes Escolles de Decret*... van achteren uitloopende op een kleinen binnenhof, bij de stallen van genoemden *Sainct Jehan de Latran*; bedoeld huis is verhuurd geworden aan HENRY ESTIENNE, eertijds boekdrukker en boekverkooper" Dit huis bestond uit „twee deelen, gescheiden door een binnenplaats, met een kleinen tuin er achter, terwijl op zijde een drukkerij gevonden werd" ROBERT ESTIENNE, zoon van HENRI, huurde dit huis op erfpacht den 16den Juli 1533 voor een tijd van 99 jaren (Topographie, VI, p, 96, 98, 99.)

1) BADIUS woonde in 1504 in de *Rue des Carmes*, „*Au Miroir*" (In den Spiegel), en van 1509 tot 1530 in de *Rue Saint-Jacques*, „*Aux Trois Brochets*" (In de drie snoeken). PH. RENOUARD, ibid, p. 11.

2) HERMINJARD, I, p. 23, n. 3.

3) Sommige werken van LE FÈVRE hebben op den titel: „Gedrukt in het huis SIMON DE COLINES, wonende in de Universiteit van *Parijs*, in de *Rue Sainct Jehan de Beauvais*, voor de scholen de *Decret*."

4) PH. RENOUARD, Bibliographie des éditions de Simon de Colines, 1894, p. 445. Tot in 1528 had CYANEUS zijn winkel in de *Rue Saint Jean de Latran*. In 1532 vestigde hij dien in de *Rue Saint Jacques*, met het uithangbord van de *deux Cochets* (twee Haantjes). In 1537 vindt men hem in de *Rue des Carmes*. Van 1529 tot 1536 werkte CYANEUS voor SIMON DE COLINES, wiens werkplaats te klein was. PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 89.

van zijn tractaat De Clementia, of wanneer hij zich naar GÉRARD MORRHIUS [1]) begaf om de drukproeven van de Antapologie van zijn vriend DUCHEMIN te verbeteren.

Wat verder, in dezelfde straat en aan dezelfde zijde, vond men de nieuwe inrichting van COLINES, [2]) met het uithangbord van de *Soleil d'or* (gouden Zon), en daartegenover kwam men aan het college *de Presle*, [3]) waar FLORIMOND DE RAEMOND studeerde en waar de beroemde RAMUS onderwijs gaf en tijdens de Parijsche bloedbruiloft vermoord werd. Toen hij in de cel, die hem tot studeerkamer diende en op de vijfde verdieping gelegen was, den 26sten Augustus door de beulen overvallen werd, kreeg hij een schot uit een vuurroer en een degenstoot. Men wierp hem uit het venster op de binnenplaats. Hij leefde nog; men greep hem bij de voeten en sleepte hem door de straten, tot men bij de *Seine* kwam, waarin men hem wierp, nadat een chirurg hem het hoofd had afgesneden. Eenige voorbijgangers gaven een kroon aan eenige schippers, om het lijk, dat bij de *Saint-Michel*-brug dreef, op den oever te brengen, ten einde zich in den aanblik van het ontzielde lichaam te verlustigen. [4])

4. Maar vooral moeten wij de *Grande Rue Saint Jacques* stap voor stap bezien.

Bij het begin van de straat, aan de linkerzijde, bij de *Saint-Jacques*-poort, vindt men het klooster der Dominicanen of Jacobijnen, dat eenmaal tot hoogleeraren ALBERTUS MAGNUS en THOMAS AQUINAS had. De scholen van den heiligen THOMAS werden in het midden der XVIde eeuw herbouwd. [5])

Vervolgens duiken van alle kanten de boekwinkels op; bijna boven elke deur hangt een uithangbord. TOUSSAINT DENYS, bij SAINCT YVES, met het uithangbord van het »Houten Kruis", [6]) verkocht in 1520 de beroemde uitgave van de Belastingen der aflaatkramers. REGNAULD CHAUDIÈRE, [7]) met het uithangbord van »de Wilde Man", [8]) bracht

1) GÉRARD MORRHY, of MORRHE, zegt DESCHAMPS, had zijne drukkerij in een huis van het *Saint-Benoist*-klooster, dat aan de *Sorbonne* behoorde. PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 277.

2) Het is te verstaan, dat COLINES, voordat hij als stempel „*Le Temps*" (de Tijd) aannam, zich bediend heeft van het kenteeken „*des Connins*" of „*des Lapins*" (van de Konijnen) Dit was, gelijk wij gezien hebben, de naam van het huis, waarin zijn voorganger, HENRI ESTIENNE, begonnen was.

3) DOUEN: No. 6 van de „*Rue des Carmes*". Paris protestant. Het college van PRESLE had een gevel op de *Rue Saint Jean de Beauvais* en op de *Rue des Carmes*. De hoofdingang was in laatstgenoemde straat.

4) CH. WADDINGTON, Ramus, 1855, p 254, 255

5) ALBERT LENOIR, Statistique monumentale. Verklaring der afbeeldingen, p. 168.

6) PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 95.

7) Hij had de schoondochter van SIMON DE COLINES getrouwd Deze gaf hem in 1539 zijn boekhandel in de *Rue Saint Jean de Beauvais*, waar de *Soleil d'or* (gouden Zon) uithing Toen S DE COLINES in 1546 stierf, volgde CHAUDIÈRE hem ook op als drukker. PH. RENOUARD, ibid., p. 65.

8) Bulletin, XXXIX, 1890, p. 183

de verhandeling van ULRICH VON HUTTEN, de »Aula" [1]) aan den man. Bij het uithangbord »De wassende Maan", bij *Saint Bénoît*, verkocht JEHAN MORIN [2]) Cymbalum mundi van BONAVENTURA DES PÉRIERS, kamerdienaar van MARGUERITE VAN ANGOULÊME. Onder den sluier van een schijnbaar onschuldige verdichting, valt het Cymbalum alle geloofsbelijdenissen en alle godsdienstige partijen aan. »De tijdgenoot van RABELAIS staat als met één sprong aan de uiterste grenzen van de vrijdenkerij, en is door zijn stoute twijfelzucht, door zijn van geestdrift tintelend woord, door zijn scherpe pijlen en zijn bijtende ironie, twee eeuwen te voren een voorlooper van VOLTAIRE." [3])

Wanneer men, na de jongste verhandelingen der humanisten of zelfs der sceptici (twijfelzuchtigen) ingezien te hebben, kennis wil maken met de eerste boeken, die de Gereformeerde mystiek verkondigen, dan behoeft men slechts binnen te treden bij den naburigen boekverkooper, CHRISTIAAN WECHEL, in »De Kroon van *Bazel*, bij de *Saint-Benoist*-kerk". Hij heeft in 1522 »Het boek van het ware en volmaakte gebed", getrokken uit het Bet-Büchlein van LUTHER, uitgegeven. Hij heeft hetzelfde stempel als SIMON DU BOIS, die in de *Rue Judas* woont en voor hem werkt. [4])

SIMON DU BOIS nam de wijk naar *Alençon*, waar hij in 1531 en 1533 de twee eerste uitgaven van den »Spiegel van de zondige ziel" drukte, een werk, dat door de *Sorbonne* veroordeeld is, terwijl ook het komediestuk, dat men in het college van *Navarre* opvoerde, er door werd uitgelokt. Zijn zaak te *Parijs* schijnt te zijn voortgezet door ANTOINE AUGEREAU, die in 1533, steeds in de *Rue Saint Jacques*, twee nieuwe uitgaven van den »Spiegel" te koop bood. Daar de vijanden der reformatie MARGUERITE niet konden aantasten, zoo keerde zich hunne woede tegen haar drukker. Zij grepen de zaak der plakkaten aan (October 1534), verklaarden AUGEREAU voor een »bondgenoot van genoemde aanplakkers", en deden hem in de *Conciergerie* opsluiten. Hij moest voor het beeld van MARIA schuld belijden en werd daarna in December 1534 op het plein *Maubert* opgehangen en verworgd. [5])

SIMON DU BOIS was gelukkiger; ook CAROLI, MAROT, CORDIER

1) ULRICH VON HUTTEN had in 1517 een vluchtig bezoek aan *Parijs* gebracht Hem was in hoofdzaak opgedragen, aan FRANS I den steun van ALBERT VAN BRANDENBURG, aartsbisschop, keurvorst van *Mainz*, te verzekeren. FRANS I wilde in dien tijd zich tot keizer laten benoemen. ULRICH VON HUTTEN gebruikte het middagmaal met BUDÉ. Bulletin, XXXIX, 1890, p. 181—189.

2) Toen hij in 1537 nog maar een jonge boekverkoopersleerling was, werd hij juist omdat hij het Cymbalum verkocht had, gevangengenomen. Maar hij werd niet opgehangen, gelijk men beweerd heeft, wijl het blijkt, dat hij het volgende jaar in zijn winkel de „Roman van de Roos" verkocht. PH. RENOUARD, ibid, p. 276.

3) Bulletin, XXXVIII, 1889 p. 576

4) PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 373.

5) Bulletin, XLII, 1893. p. 242—244 Een slachtoffer van den „Spiegel van de zondaarsziel", door N. WEISS.

en al de verdachten ontvluchtten, terwijl het Gerechtshof den 25sten Januari 1535 hen tevergeefs voor zich daagde. 1)

Maar de *Rue Saint-Jacques* is niet alleen vol boekwinkels, waar al de boeken, die de reformatie veroorzaakt hebben, werden uitgestald of verborgen, en die de *Sorbonne* en het Gerechtshof gingen opspeuren, 2) totdat zij in asch veranderd waren ; deze straat is nog vol van monumenten, die de eerste vervolging tegen de Lutherschgezinden voor den geest roepen.

Wij gaan verder.

Aan onze rechterhand vinden wij het college *du Plessis*, 3) waar HOTMAN, de beroemde rechtsgeleerde, de vriend van CALVIJN en schrijver van de »Franco Gallia" studeerde. Daartegenover stond een huis, »dat achter zich het college van de *Sorbonne* had". Het was het hotel van BARTHAMIER. Daar had de bekende gebeurtenis van de *Rue Saint-Jacques* plaats. De Protestanten kwamen somtijds in dit huis samen. De eigenaar, TAURIN GRAVELLE, 4) was de bloedverwant van een der ouderlingen. Zij werden door »eenige priesters, die bij het college *du Plessis* beurzen hadden", bespionneerd. Op een avond, het was de 4de September 1557, kwamen drie- of vierhonderd geloovigen, de een na den ander, steelsgewijze daarin bijeen. Zij wilden in het geheim hun Godsdienst uitoefenen en het Heilig Avondmaal vieren. Maar men had ze gezien. De bevolking liep te hoop, het huis werd ingesloten, en toen zij te middernacht wilden heengaan, werden de Lutherschgezinden tegengehouden. Wat te doen? Zij begaven zich in het gebed. Daarna baanden zij, die wapenen hadden, »de lafhartigheid van het Parijsche volk kennende", zich een doortocht. Maar de kinderen, de vrouwen en eenige mannen bleven achter. De menigte wilde hen vermoorden, maar eindelijk kwam MARTINE, procureur des Konings, er bij. Hij deed hen in de gevangenis brengen 5) en liet toe, dat edele vrouwen, als jonkvrouwe DE GRAVERON, mevrouw DE RENTIGNY

1) Bulletin, XI, 1862, p. 253.

2) Men kan zich voorstellen, welk een tumult er in dit kwartier ontstond, toen op Zondag 28 Juni 1545 de inquisiteur ORY op de hoeken der straten liet bekend maken, dat het verboden was, op straffe van gevangenis, om vijf en zestig verderfelijke boeken, die door de mannen van de *Sorbonne* op een lijst geplaatst waren, te drukken. Dit was de ondergang voor de leveranciers der scholen. De vier en twintig gezworen boekhandelaars van de Universiteit kwamen onmiddellijk samen en stelden een smeekschrift aan het Gerechtshof op, waarin zij betoogden, dat men hen, hunne vrouwen en kinderen, met de menschen die hen in de uitoefening van hun beroep hielpen, tot den bedelstaf bracht. Bulletin, XI, 1891, p. 638.

3) DOUEN duidt de plaats aan met de woorden: „No. 115 van de *Rue Saint-Jacques*, in deze dagen gesloopt, vlak bij het lyceum *Louis-le-Grand*." Paris protestant.

4) „Ziende, dat er gebrek was aan een plaats om het volk te vergaderen, bood hij vrijwillig het huis van BARTHOMIER, zijn compagnon, dat hij bewaren moest, aan." Histoire des martyrs, II, 564. Men vergelijke: Bulletin, XLIV, 1895, p. 33.

5) TAURIN GRAVELLE was onder de gevangenen Hij had wel met de anderen een goed heenkomen kunnen zoeken; maar hij wilde zich over zijn daad verantwoorden, door te betoogen, dat hij, door hen te ontvangen die alleen volgens de ordonnantie Gods saamkwamen, niets tegen zijn plicht gedaan had." Histoire des martyrs, II, p. 564. Hij werd op het plein *Maubert* levend verbrand.

een stortvloed van scheldwoorden moesten hooren en daarbij mishandeld werden Men ging zelfs zoo ver, dat men hare kleederen verscheurde, hare kappen neersloeg, haar de haren uitrukte en hare aangezichten met vuilnis en drek overdekte. 1)

Daarnaast is het college van *Cambrai*, waar CALVIJN de lessen van DANÈS bijwoonde. Het heeft zijn ingang in de *Rue Saint-Jean de Latran*. In dit college van *Cambrai* werd de groote instelling geboren, welke het moderne denkbeeld, dat het onderwijs van den Staat behoort uit te gaan, belichaamde: het college van *Frankrijk*. 2) Het college van *Cambrai* en daarnaast dat van *Tréguier*, namen veel ruimte in, zonder van groote beteekenis te zijn. De eerste koninklijke lectoren gaven daar hunne lessen. De Koning moest bijdragen voor de herstelling en het meubilair der zalen. Dit was een eerste schrede op den weg, die leidde tot het onteigenen van beide instellingen, hetgeen geschiedde om het gebouw te kunnen stichten, waarvan LODEWIJK XIII den 28sten Augustus 1610 den eersten steen legde. 3)

Eenige schreden verder, aan de linkerhand, stond de kerk der *Mathurins*, op den hoek van de *Rue Saint-Jacques* en de *Rue des Mathurins*. Hier hielden de Faculteiten hare vergaderingen voor de benoeming van den rector en voor andere doeleinden. Hier zijn van de 13de eeuw af al de belangrijke akten der Universiteit tot het jaar 1763 geteekend. Van hier gingen de begrafenisstoeten, de processiën en belangrijke optochten. 4) Hier las COP zijn beroemd geworden rede, of liever die van CALVIJN, voor. 5) De generaal van de orde der *Mathurins*, ROBERT GAGUIN, verklaarde in 1472, dat er te *Parijs* drie beroemde monumenten waren: de *Notre Dame*, de zetel der kerk; het paleis, de residentie van den Koning en van het Gerechtshof; en de kerk der *Mathurins*, het hoofdkwartier van de Universiteit. Van deze drie, zoo zeide hij er bij, is de kerk der *Mathurins* de beroemdste, omdat zij, dank zij de Universiteit, niet alleen als de beide andere in *Frankrijk* bekend is, maar door de geheele Christelijke wereld. 6)

Naast de kerk der *Mathurins* stond een van de prachtigste paleizen der stad, het hotel de *Cluny*, dat men in 1440 begon te bouwen en

---

1) Histoire des martyrs, p. 543—545.

2) Men kan hieruit zien, dat professor DOUMERGUE het antirevolutionaire beginsel van „souvereiniteit in eigen kring" niet beaamt Bijna al de Fransche Gereformeerden zijn het helaas, in dezen met den hoogleeraar van *Montauban* eens. [Vert.]

3) Topographie. VI, p. 48, 56, 81, 288.

4) Ibid., VI, p 333.

5) De *Rue des Mathurins* wordt tegenwoordig de *Rue du Sommerard* genoemd; waar vroeger de kerk stond, is nu de schouwburg van *Cluny* te vinden. (Bulletin, XLIII, 1894, p. 250.)

6) CREVIER, Histoire de l'université de Paris, IV, p. 347. Men vergelijke: Dr A. BUDINSKY, Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter, 1896, p 45. Het boek van den geleerden Duitscher is het beste bewijs dat ROBERT GAGUIN waarheid sprak. Er is in de middeneeuwen geen beroemd man in *Engeland*, *Schotland*, *Ierland*, *Duitschland*, *Nederland*, *Italië*, *Spanje*, *Portugal*, *Scandinavië*, *Hongarije*, *Griekenland* geweest, die niet te *Parijs* gestudeerd of onderwezen heeft.

dat in 1550 voltooid was. De weduwe van LODEWIJK XII had daar haar verblijf, en vervolgens was het de woning van den grooten vijand der Gereformeerden, den kardinaal DE GUISE. 1) JACOBUS V, koning van *Schotland*, trouwde er MADELEINE, dochter van FRANS I.

In dezelfde straat der *Mathurins*, tegenover *Cluny*, woonden twee van de waardigste volgers van den kardinaal van LOTHARINGEN. Vóór 1538 huurde president LIZET een hotel tusschen de *Rue Saint-Jacques* en de *Rue de la Sorbonne*. Daarna verplaatste hij zich in de *Rue Saint-Jacques* naast de kapel *Saint-Yves*. Hij wist te verkrijgen, dat gedurende zijn geheele leven het heilige Sacrament in deze kapel zou neergelegd blijven. 2) In 1552 woonde de president SAINT-ANDRÉ aan de andere zijde van de *Rue de la Sorbonne*. 3) De kardinaal, LIZET, SAINT-ANDRÉ! Alle fanatisme, wreedheid en verdorvenheid was in die drie personen vereenigd.

De *Rue de la Sorbonne* brengt ons naar de beruchte instelling van dien naam. Hier huisden de Sorbonnisten, de theologasters, onder de vleugelen van BÉDA. Hier was het middenpunt van de nachtschool, die in de XVIde eeuw den Bijbel aan het volk wilde onthouden Een schrijver van de XVIde eeuw geeft van die plaats de volgende beschrijving: »In de *Sorbonne*-straat vond men het huis van ROBERT, met een monumentaal uitzicht, een soort van fort, de serie huizen van de gasten en de leden, zoo goed en kwaad als het kon onder elkander verbonden, de kapel met drie achtkantige torens, en de poort van het college van CALVIJN. Daarbinnen waren twee binnenplaatsen . . een tuin . . . een groote tuin. 4)

De *Saint-Jacques*-straat liep uit op het kwartier van *Saint-Séverin* en van *Saint-Julien-le-Pauvre*, de oudste kerken van *Parijs*. Den 26sten December 1540 heeft de Augustijner monnik JEAN BARENTON, toen hij in de *Saint-Séverin* predikte, uitgeroepen: »Ik zeg u, dat de heiligen geen mirakels doen." Maar hij trok zijne woorden weder in. 5)

In de XVIde eeuw kwamen alle drie maanden de afgevaardigden van de faculteit der letteren te *Saint-Julien-le-Pauvre* samen, om den rector te kiezen, die dan vervolgens in de kerk der *Mathurins* benoemd werd.

Wij hebben nu nog maar alleen te spreken over de *Rue de Galande*, 6) waar de studenten der XVIde eeuw pret maakten. *Nos quoque fuimus in Garlandia* (Wij zijn ook in *Garlandia* geweest), zeiden zij tot elkander,

---

1) Ofschoon het altijd aan de orde van *Cluny* bleef toebehooren, was het hotel ter beschikking van de koningen, die er mannen en vrouwen van beteekenis in huisvestten. Moeder ANGÉLIQUE ARNAULD, de beroemde abdis van *Port-Royal-des-Champs*, woonde er gedurende zekeren tijd. (Topographie, VI, p. 326.)

2) Ibid, VI, p. 263.

3) Ibid., VI, p. 316.

4) Ibid., VI, p. 426.

5) Bulletin, XXXVII, 1888, p. 249.

6) Verbastering van GARLANDE, den naam van een heer uit de XIIIde eeuw Het huis op no 42, dat grensde aan de scholen der Fransche natie, die op den hoek van de *Rue Galande* en de *Rue du Fouarre* gelegen waren, draagt nog het uithangbord van 1441. Het is het beeld van SAINT-JULIEN met twee andere beelden.

wanneer zij elkander later ontmoetten. Er is nog een stuk van de zijde der *Rue du Fouarre* [1]) over, dat in de historie der scholen voorkomt. Wij hebben deze vuile woningen, die DANTE bezocht, beschreven.

Daarnaast, in de *Rue de la Bûcheric*, vestigde in 1483 [2]) zich de faculteit der geneeskunde, die hare lessen in 1502 begon te geven. Hier kwam COP, de vriend van CALVIJN.

In deze nauwe straten wemelde het van studenten, professoren, kamerverhuurders en hoeren.

Ik heb deze wijk nog gezien op het oogenblik, waarop de moker van de sloopers op haar viel. Het waren huizen, die overhingen, met vierkante ramen, die hunne kruiskozijnen hadden verloren. Zij zagen er niet alleen oud, maar vuil en leelijk uit; een schilderachtig gezicht, dat echter pijnlijk aandeed. De gaten werden weldra aan alle kanten breeder. Men kon denken, dat men op een oorlogsveld, met meer of min bezoedelde puinhoopen bezaaid, was.

Er is genoeg van over, om zich te kunnen voorstellen, waar alles vroeger gestaan moet hebben, en om te vermoeden, hoe die donkere en slecht bewoonbare oorden moeten geweest zijn, vanwaar desniettegenstaande het licht zou uitgaan, dat *Frankrijk* en de wereld zou verlichten. Wanneer men de gebouwen van weleer met de universitaire paleizen van tegenwoordig vergelijkt, kan men niet nalaten met een zucht van verlichting te zeggen: »Hoe gelukkig, dat die goede oude tijd niet meer bestaat!"

5. Van uit *Saint-Julien-le-Pauvre* liep de *Rue de la Hachette* uit op de *Rue de la Harpe* (tegenwoordig *Place Saint-Michel)*, tegenover de *Hirondelle*-straat Daar woonde de beroemde chirurg AMBROISE PARÉ, die tot lijfspreuk had: »Ik verbond hem en God genas hem." Zijn huis had het uithangbord »De drie Mooren", en daarachter kwam een groote binnenplaats uit op de *Kade der Augustijners*. Na vijf aangrenzende [3]) huizen te hebben gekocht, veranderde hij 1559 den ingang van zijn huis, die eerst in het straatje op de kade geweest was. Zonder twijfel werd ook het uithangbord verplaatst, want lang bleef men van het hotel van »De drie Mooren" spreken, »waar menig student in de chirurgie

---

1) Hetgeen nog over is van de *Rue du Fouarre*, werd bezet door de scholen van de Fransche natie. Daarnaast waren de scholen van de Normandische natie. Daartegenover vond men de scholen van de natie van *Picardië*. Iets verder waren de scholen der Engelsche natie: de vier natiën, dat wil zeggen de geheele faculteit der letteren. De Picardische, door LE FÈVRE D'ETAPLES, CALVIJN en alle studenten van *Noyon* bezocht, was gewoon, in de naburige kerk, gewijd aan SAINT JULIEN LE PAUVRE, te vergaderen. In 1487 ontving zij verlof, op haar terrein een kapel met toren en klok te bouwen. Het altaar werd in 1505 gewijd en de kapel bleef tot de laatste eeuw bestaan. Topographie. VI, p. 152.

2) Sedert 1529 werd dit te kleine gebouw vervangen door een ander, dat ook niet groot was en dat tot 1568 bleef bestaan.

3) In 1572 werd AMBROISE PARÉ aangeslagen op 120 pond, terwijl de prinsen en de burgers op 300 waren aangeslagen en BERNARD PALISSY met 100 stuivers werd belast! Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile de France, 1886, XIII, „Paris en 1572", p. 11.

studeerde, op de plaats waar AMBROISE PARÉ zijne werken geschreven had." [1])

Als men langs de kade gaat, voorbij de oude straat *Gît-le-Coeur* (de oude *Rue Guy le Queux)*, waar FRANS I al de schoonheden die de Renaissance kon leveren, te hulp riep om op een ergerlijke manier een van zijne vele overspelige handelingen [2]) ten toon te stellen, komt men aan de *Rue Pavée d'Andouilles*. Aan de westzijde, naast het hoekhuis, maar door een klein straatje gemeenschap hebbende met de kade, vond men het hotel van *Nemours*, toen en later bekend onder den naam van het hotel van *Laon*, omdat het aan de bisschoppen van die stad behoorde. Het kreeg den naam van zijn nieuwen bezitter, JACOB VAN SAVOIE, hertog van *Nemours* en van *Genevois*, die getrouwd was met JEANNE D'ESTE, weduwe van FRANÇOIS DE GUISE, dochter van RENÉE van *Frankrijk*. Wanneer zij in *Parijs* kwam, logeerde zij in het hotel *Nemours*. In 1572 bracht zij er vier weken, van 26 Mei tot 23 Juni, door. Gedurende dit verblijf legde zij twee beroemd geworden bezoeken af: een aan JEANNE D'ALBRET, koningin van *Navarre*, het andere aan de *Tuilerieën*. Aan haar rekeningboek, waarin de kleinste uitgaven verantwoord worden, ontleenen wij de volgende aanteekening: »12 stuivers aan twee schippers van de stad *Parijs*, voor het overzetten van Mevrouw en gevolg, toen zij Mevrouw de prinses van *Navarre* bezocht." En vervolgens: »24 stuivers aan twee andere schippers, omdat zij met de groote boot Mevrouw heen en weder hebben overgezet, toen zij de *Tuilerieën* ging bezoeken." Ook vinden wij nog deze mededeeling: »24 pond 10 stuivers aan den concierge van het hotel van MONS en van mevrouw DE NEMOURS te *Parijs*, waar Mevrouw gelogeerd was, ter belooning van de diensten die hij aan Mevrouw gedurende de 26 dagen, die zij te *Parijs* vertoefd heeft, bewezen heeft." [3])

Na een maand te *Montargis* gebleven te zijn, kwam RENÉE den 25sten Juli 1572 weder te *Parijs* voor de »hoogroode bruiloft". Daar hare dochter bevallen was, kon zij niet ten harent ontvangen worden. Zij nam haar intrek bij een harer vroegere vrienden, den gekozen rechter der tollen van *Auranche*, in het klooster van *Notre-Dame*. Van daar ging zij logeeren bij den heer DE CHEMYNON, in de nabijheid van het paleis, terwijl haar gevolg verspreid was in de herbergen van de buurt, het hotel van het beeld van *Notre-Dame*, het hotel *Saint-Jean* en het hotel *du Corbeau*. [4]) Om naar *Montargis* weder te keeren, moest zij zich laten begeleiden door een escorte van mannen te paard, die haar kleinzoon den hertog DE GUISE, den moordenaar van COLIGNY, verschafte!

Het hotel »van het jaar", gelijk de zoon van MERLIN het uitdrukt, herbergde desniettemin eenige slachtoffers van den SINT-BARTHOLOMEÜS-nacht, den predikant MERLIN, zijn vrouw, zijn zoon, die toen zes

1) AMBROISE PARÉ, door Dr. PAULMIER, 1887, p. 59.

2) „Aan het einde van de *Rue Gît-le-Coeur*, in den hoek dien zij tegenwoordig vormt met de *Hurepoix*-straat, liet FRANS I een klein paleis bouwen, dat gemeenschap had met een hotel in de *Hirondelle*-straat, door de hertogin D'ETAMPES bewoond" M. DE SAINTE-FOIX, Essais historiques sur Paris, 1776, I, p. 58.

3) Bulletin, XLVI, 1897, p. 149.

4) RODOCANACHE, Renée de France 1896, p. 509.

en een half jaar oud was. »Mevrouw de hertogin van *Ferrare*," zoo verhaalt deze later, »nam ons met zich mede naar *Montargis*, door ons allen in een koets te doen plaats nemen." [1]) ANNA D'ESTE nam ook de dochter van den kanselier van het hospitaal onder hare bescherming, waardoor ook haar leven gered werd. [2])

6 Eenige passen verder, op den weg van de *Seine*, was het hotel, dat door LODEWIJK XII was gegeven aan ANTOINE DU PRAT, aartsbisschop van *Sens* en kanselier van *Frankrijk*, dien men den boozen geest van LOUISE VAN SAVOIE genoemd heeft. [3]) Dit huis vormde den oostelijken hoek van de *Kade* met de *Straat der Augustijners*. Hij, die na hem het hotel bewoonde, stond niet op beter voet met de zedelijkheid, noch met de Protestanten. Het was de kardinaal DE TOURNON, de man, die tot de gerechtelijke moorden op de Lutherschen en Waldenzen aanleiding gaf, en die HENDRIK II op het denkbeeld bracht, de beruchte *Chambre ardente* [4]) in te stellen.

Daarnaast bood het klooster van de *Grands-Augustins* gelegenheid tot het houden van groote kerkelijke en staatkundige vergaderingen. Men kan zeggen, dat tot tweemaal toe onder zijne gewelven het treurig lot van het Protestantisme in *Frankrijk* beslist is. In 1528, van Februari tot October, kwam hier het concilie samen, hetwelk dat van *Sens* genoemd is en waarvan wij de beteekenis hebben aangetoond. Men begon hier de algemeene onderdrukking van de ketterij te organiseeren, en het laatste woord bij die onderdrukking werd weder hier, in 1559, gesproken. Het Gerechtshof kwam in het klooster samen, wanneer het niet over zijn gewone vergaderplaats beschikken kon. Toen in 1548 de pest in de gevangenis van de *Conciergerie* uitgebroken was, waardoor de gevangenen in menigte stierven, hield het hof gedurende zeven weken zijne vergaderingen in het klooster. [5])

Het Gerechtshof verhuisde eveneens, wanneer een van de kinderen des Konings in het huwelijk trad, of wanneer er een koninklijke intocht plaats had, want alle groote plechtigheden moesten plaats hebben in de groote zaal van het paleis en in den omtrek daarvan. [6]) In 1559 werd het huwelijk van de dochter des Konings, ELISABETH, met PHILIPS II gesloten. Daardoor is het geschied, dat in het klooster der *Grands-Augustins* de »Mercuriale" [7]) van den 10den Juni 1559 gehouden werd.

---

1) Dagboek van MERLIN, predikant van *La Rochelle*. CROTTET, Petite chronique protestante, Aanhangsel, p. III. Men zie Bulletin, IV, 1856, p. 535.

2) TAILLANDIER, Nouvelles recherches historiques sur la vie et les ouvrages du chancelier de l'Hospital, 1861, p. 235.

3) Men zie Topographie, V, Région.

4) Aldus werd in *Frankrijk* het gerechtshof genoemd, waardoor ketters en gifmengers gevonnist werden Daar dit hof de aangeklaagden meestal ten vure doemde, kreeg het den naam van „*Chambre ardente*" (brandende kamer). [Vert.]

5) Men vergelijke N. WEISS, La chambre ardente, p. 190.

6) Les Antiquitez de la ville de Paris, door JACQUES DE BREUIL en CLAUDE MALINGRE, 1640, p. 260.

7) Aldus werd de vergadering van het gerechtshof op den eersten Woensdag na Paschen en St. Maarten, genoemd. Bij die gelegenheden werd een redevoering gehouden. [Vert.]

HENDRIK II besloot, op aanstoken van den kardinaal van *Lotharingen* en van DIANA DE POITIERS, waarvan de eerste de stem van het fanatisme en de tweede die van de ontucht deed hooren, na een geheelen nacht de zaak besproken te hebben, de »Mercuriale' bij te wonen, om de verschillende adviezen van zijn rechters over de maatregelen tegen de ketters te vernemen.

De *Chambre de la Tournelle* [1]) had het aangedurfd, de ketters enkel tot verbanning te veroordeelen. De *Grand Chambre*, het gerechtshof, eischte hun dood. Men moest tot overeenstemming komen.

Vreeselijk oogenblik! Men aarzelde nog om te gaan vervolgen. Zou de laatste dam, die het stroomen van bloed kon tegenhouden, weerstand bieden, of zou hij weggeslagen worden? Alle rechters zijn vergaderd en beraadslagen twee uren lang. Plotseling treedt de Koning binnen, met somber gelaat, en zet zich zonder een woord te spreken neder. De kardinaal van *Lotharingen* had gedacht, dat de komst van den Koning den niet volgzamen raadsleden schrik zou aanjagen. Hij had zich vergist. ANNE DU BOURG was aan het woord, en nooit, zoo schreef den volgenden dag de predikant MOREL aan CALVIJN, [2]) was de zaak van het Evangelie en van de conscientie »schitterender, vrijer, bescheidener, heerlijker" verdedigd.

Wat zou de Koning doen? Zou de rechtspraak vrij zijn? Was er nog een wet in *Frankrijk*? HENDRIK fluisterde eenige woorden tot zijne raadslieden, en deed, terwijl de zitting nog voortduurde, DU BOURG en een van zijne ambtgenooten arresteeren. Terwijl hij het middagmaal gebruikte, gebood hij, nog zes anderen gevangen te nemen.

De teerling was geworpen. Er was geen gerechtigheid meer.

Men stond verstomd. »Ik weet niet, of sedert duizend jaar men zoo iets vreeselijks in *Frankrijk* heeft zien gebeuren." Zoo begint de brief van MOREL, dien wij reeds aanhaalden. MOREL was moderator van de nationale synode van 1559. De synode was den 26sten Mei in de *Rue du Marais* vergaderd geweest; de Mercuriale was in de *Grands Augustins* den 10den Juni gehouden. Deze laatste vergadering was het antwoord op de eerste.

De Roomschgezinden gevoelden, dat, wanneer men wilde verhinderen, dat de Goddelijke wet voet zou krijgen, men moest beginnen om alle menschelijke wetten te niet te doen. Daarom werd besloten over te gaan tot eene algemeene vervolging.

7. Laat ons onmiddellijk wanneer wij door de *Rue Galande* terugkeeren, ons begeven naar het plein *Maubert*, [3]) de plaats waar de bevelen van HENDRIK II het best werden uitgevoerd, en de plaats waar de menschelijke natuur in haar afschuwelijkheid uitkwam, doch waar ook het geloof in zijn macht uitblonk.

1) De gerechtskamer voor lijfstraffelijke zaken te *Parijs*. [Vert.]

2) Opera, XVII, p 547, 548

3) Het plein *Maubert* werd oorspronkelijk het plein *Maître-Albert* genoemd, evenals nu nog een oude straat in de studentenwijk (*Quartier latin*). Die naam was gegeven om de herinnering aan ALBERTUS MAGNUS, den leermeester van THOMAS AQUINAS, levendig te houden.

Het is niet meer mogelijk, de plaats aan te duiden, waar het huis van den advocaat BOULARD stond, waarin de Lutherschen dikwijls saamkwamen. De president SAINT-ANDRÉ, DÉMOCHARÈS, de kardinaal DE GUISE lieten door twee kinderen aanbrengen, dat op een Donderdag vóór Paschen men een varken in plaats van een lam gegeten had, en dat na middernacht, terwijl de lamp was uitgeblazen, de zwelgpartijen waren vernieuwd, die men aan de eerste Christenen verweten had. De vrouw van den advocaat en zijne twee dochters aarzelden niet, om hare eer te redden, zich in de handen van hunne verfoeilijke vijanden over te geven en zich in het *Châtelet* te laten opsluiten. Daar moest men haar onschuld erkennen. [1])

Hoevele terechtstellingen van de Inquisitie hadden deze heldinnen uit hare woning kunnen aanschouwen! De sombere paal bleef voortdurend opgericht op een heuveltje, dat in den loop der eeuwen is blijven staan.

De bewoners van de wijk, meest paardenkoopers, nemen rondom den paal de eerste plaatsen in. Langzamerhand komt de menigte uit de naburige straten aanstroomen. In de kerken zijn fanatieke predikatiën gehouden. Men heeft processiën gehouden, men is van station tot station getrokken, om daarna te rusten, ten einde een ketter te zien verbranden.

Ten slotte sleept een laatste stroom alles mede. De noodlottige vuilniskar komt uit de *Rue du Pavé*, een nauwe straat, die door den toren van *Notre-Dame* bijna gesloten is, aanrollen,

Het slachtoffer klimt er af. Het is ALEXANDER CANUS (1534), een gewezen Franciscaner monnik. Een van zijn beenen is gebroken. Maar dit verhindert hem niet »een uitnemende preek, die een heerlijke uitwerking had," te houden. [2]) Daarom zou men voortaan de voorzorg nemen, den ter dood veroordeelden de tong uit te snijden.

Dit gebeurde bij een jong goudsmidsleerling (1541), [3]) die afkomstig was uit de voorstad *Saint-Marceau*. Een Roomsch student, die toen in *Parijs* was, verhaalde aan een zijner hoogleeraren, hoe de nieuwe pijniging werd uitgevoerd. Eerst stak hij zijn tong zoo ver mogelijk uit. De beul trok haar met een tang nog verder uit, sneed haar dan af, en sloeg hem er mede op de wangen. De toeschouwers raapten de tong op en wierpen haar in het aangezicht van den lijder. [4]) Midden in de menigte, op het plein, bevond zich een toekomstig Spaansch martelaar, JACQUES DE ENZINAS, of DRYANDER, en de toekomstige historieschrijver der martelaren, JEAN CRESPIN. »Ik was," schreef hij, »onder hen, die van zijn roemrijken dood en uitgang getuigen waren." [5])

1) Histoire ecclésiastique, I, 269.

2) Histoire des martyrs, I, 286.

3) Bij vergissing schrijft CRESPIN 1540.

4) Bulletin, VI, 1857 58, p. 420 Brief van een jong Roomsch Duitscher, een ooggetuige, 1542.

5) Histoire des martyrs, I, p. 343. Bulletin, XXXVII, 1888, p. 267. In datzelfde jaar had er op het plein *Maubert*, bij den brandstapel van een ander martelaar, GEOFFROY LE BLON, een openlijke schuldbelijdenis plaats door JEHAN GOUJON. N. WEISS is van oordeel, dat dit de beroemde beeldhouwer is geweest, die ten slotte om der wille van de religie in 1562 naar *Italië* vluchtte. Bulletin, XLII, 1893, p. 30.

Ook onderging PIERRE CHAPOT, een jonge man, corrector op een drukkerij, den marteldood. Tot op het laatst worstelde hij met MAILLARD, dien men hem als biechtvader wilde opdringen. De buitengewone toepassing van de pijnbank had hem schier ontwricht. Hij liet zich daarom steunen door twee knechts. Hij opende den mond om te spreken (men had hem de tong niet afgesneden); maar hij had er geen kracht toe. Na zich door een kort gebed gesterkt te hebben, begon hij weder. MAILLARD viel hem daarop in de rede. CHAPOT gaf hem antwoord en zeide de twaalf artikelen op. MAILLARD hitste de toeschouwers aan. Het tumult nam daardoor toe. »Zeg alleen maar: Ave MARIA," riep MAILLARD. »Zeg dan maar: JEZUS MARIA, en gij zult geworgd worden voordat gij verbrand wordt!" Het woord ontviel den uitgeputten strijder, maar aanstonds herriep hij het weer en sprak: »Wat heb ik gezegd?" Meer kon hij niet uiten, want op staanden voet had men hem geworgd. En er werd besloten, dat voortaan zonder uitzondering aan al de ketters de tong zou worden uitgesneden. 1)

Een erger lot nog was den schoenmaker NICOLAS NAIL beschoren. De pijnbank had letterlijk zijne leden vaneengescheurd. In zijn mond had men een houten prop gestopt, die van achteren was vastgemaakt en die met zooveel geweld daarin was gebracht, dat »de mond aan twee kanten bloedde, en het aangezicht door de wijde opsperring van den mond afzichtelijk misvormd was geworden". De bevolking was meer roerig dan ooit. Het was een van die dagen, waarin zij volgens een ooggetuige het mishandelen der martelaars toejuichte en hen beleedigde. 2) Voordat het slachtoffer aan den paal gebonden werd, besmeerde de beul zijn lichaam met vet en deed daar buskruit op, zoodat, toen het hout nauwelijks ontvlamd was, »het flikkerend stroo reeds het vel van het arme lichaam aantastte. Maar, o wonder! het vuur verbrandde de touwen, waarmede de prop was vastgemaakt. De martelaar kon weer spreken, en voordat hij stierf, vermocht hij luidkeels den heiligen naam Gods aan te roepen." 3)

Grijsaards, jonge werklieden, studenten, vrouwen bestegen achtereenvolgens den brandstapel. Daaronder was een jeugdige weduwe (1557), eene jonkvrouwe DE GRAVERON. Zij legde hare rouwkleederen af, »om haar fluweelen kap en anderen feestdos" aan te doen. Al had men haar de tong uitgesneden, »haar aangezicht bleef blozend en uitnemend schoon". Allen zagen het aan haar, dat zij er reikhalzend naar uitzag, aan te zitten aan de bruiloft des Lams. 4)

Wij wijzen nog op den 60-jarigen PIERRE CHEVET, 5) dien men een prop in den mond stopte, die door zijn beul met de vuist geslagen en door den biechtvader geschopt werd. De beul had hem, met het hoofd naar voren, van de kar geworpen. En toch, midden in de vlammen

1) Histoire des martyrs, I. 516. Men vergelijke: WEISS, La chambre ardente, XXXVII.

2) „*Oblatrationes*" Bulletin, VI, 1857—58, p. 422.

3) Histoire des martyrs, II, p. 12.

4) Ibid., II, p. 567.

5) Ibid., II, p. 646.

riep hij uit: »Wat ben ik toch gelukkig! Wat ben ik toch gelukkig! Wat ben ik toch gelukkig!" 1)

Ten slotte wenschen wij nog te spreken van drie vrienden (1559), die, omdat hun de tong niet uitgesneden werd, den lofzang van SIMEON aanhieven: »Nu laat Gij, HEERE, Uw dienstknecht heengaan in vrede, naar Uw woord", »om dank te bewijzen vanwege de eer, die GOD hun bewees, door hen op die manier in Zijn hemelsch rijk te roepen." 2)

Dit zijn de laatsten, waarvan het martelaarsboek spreekt. Aan de eene zijde de fanatiekste en dierlijkste wreedheid en aan den anderen kant een bruiloftslied, een triumfzang!

Onder de toeschouwers waren geloovigen, die soms een woord durfden spreken en die met hun blikken hunne broeders steunden.

Wat de martelaars spraken, werd door hen opgeteekend. Er waren zelfs predikanten onder. En alles werd naar *Genève* geschreven. »Hij is levend verbrand," schrijft MACARD aan CALVIJN over GUÉRIN, »en van tijd tot tijd werd hij uit de vlammen gerukt, opdat de pijniging langer zou duren." 3) Waaraan dankten zij, naast GOD, die kracht der ziel, als het niet was aan de brieven van CALVIJN, die in alle gevangenissen gelezen werden? En kwam CALVIJN daarom niet de eeretitel toe van: herder van de kudde geloovigen, die men op het plein *Maubert* doodde?

Tegenwoordig ziet men midden op het plein het standbeeld van een ander slachtoffer der Inquisitie, ETIENNE DOLET, die daar in 1546 4) verbrand werd. Een Grieksche inscriptie brengt het woord in herinnering, dat oorzaak werd van zijne veroordeeling: »Gij zult niet meer zijn." De vrijdenkers van dezen tijd hebben de hand gelegd op de spreuk en op den persoon van DOLET, en daarom komen zij op geregelde tijden aan den voet van het standbeeld hunne kransen neerleggen. 5)

Dat tegenwoordig het ruwste materialisme triumfeert, waar het bijgeloof vroeger zijne triumfen vierde, is begrijpelijk. Ongeloof en bijgeloof gelijken op elkander als twee broeders, zelfs in hun onwetendheid. Maar ofschoon DOLET soms zich de veroordeeling van CALVIJN 6) op den hals haalde en zelfs door den apostel der verdraagzaamheid CASTALIO in den ban gedaan werd, zoo houden geleerde critici staande,

---

1) Histoire des martyrs, II, p. 648.

2) Ibid., II, p. 671.

3) Opera, XVII, 1558, p. 230.

4) Bulletin, XXXVIII, 1889, p. 333, „Het standbeeld van ETIENNE DOLET, A. L."

5) In de vertaling van een dialoog van PLATO, de Axiochus (het eenige exemplaar, dat bekend is, bevindt zich in de *Masarine*), had DOLET bij den Griekschen zin σὺ γὰρ 'ουκ 'έσει (gij zult niet meer zijn) de woorden: *rien du tout* (niet met al) toegevoegd, die den zin van den tekst niet veranderen, maar slechts duidelijker maken. De Theologische faculteit vergaderde den 14den November 1544 in de groote zaal van de *Sorbonne* en verklaarde, dat de zinsnede „slecht en in strijd met de bedoeling van PLATO vertaald was". „Dit oordeel," zegt CHRISTIE, „werd uitgesproken door onwetende Godgeleerden, die zelfs den titel van het boek, dat zij veroordeelden, niet konden spellen" CHRISTIE, p. 443–444

6) Bulletin, XVI, 1867, p. 535; XXXVIII, 1889, p. 101, en XXX, 1881, p. 355. „Etienne Dolet et ses opinions religieuses", door O. DOUEN en N. WEISS.

dat van af 1539 zijne gevoelens gewijzigd waren. De *Sorbonne* wilde in hem in de eerste plaats den uitgever van den Bijbel verbranden.

DOLET zelf was zich daarvan goed bewust en toonde dit door eenige dichtregels, die, in de Nederlandsche taal overgebracht, aldus luiden:

Maar sommige menschen zijn er niet over gesticht,
Dat ik verkoop en zonder vrees laat drukken
Verscheidene boeken van de Heilige Schrift.
Dit is het kwaad, waarover zij zooveel smart gevoelen;
Daarom willen zij zulk een groot kwaad over mij brengen,
Daarom hebben zij een haat tegen mij;
Daarom hebben hunne groote goden gezworen,
Dat ik daarvoor zou sterven.

En op een andere plaats zegt hij:

Ik heb mij er toe geleend
(Zonder kwaad te bedoelen) sedert zekeren tijd.
Om in het Fransch en het Latijn te koop te bieden
Eenige boeken der Heilige Schrift.
Ziedaar mijn kwaad, ziedaar mijn misdaad. 1)

1) CALVIJN bleef bij zijn eerste oordeel en vergat niet, dat DOLET alle reformatoren scherp aangevallen had. Toen DOLET bijbels begon te laten drukken, was CALVIJN daarover verwonderd. „Te *Lyon*," schreef hij, „is dit goede, dat DOLET den Bijbel van OLIVETANUS zal gaan uitgeven. Laat men nu nog zeggen, dat SATAN niet een dienstknecht van GOD is." Opera, XI, p. 357 (Dec. 1541). Drie jaren later komt iemand hem nog verdacht voor, omdat hij te *Lyon* „zeer gemeenzaam heeft omgegaan met DOLET en met een derde individu van hetzelfde allooi." Opera, XI, p. 749 (Sept. 1544). Het is niet te verwonderen, dat FAREL even streng als CALVIJN oordeelt In 1558 spreekt hij nog van dien „Goddeloozen DOLET", die zoo fraai tegen LUTHER en allen, die het Evangelie verkondigden, redeneerde. Opera, XVII, p. 139. BEZA dichtte een ode, waarin hij den geleerde en den dichter DOLET verheerlijkte. Dit gedicht komt in de eerste uitgaaf van de Poëmata (1548), en nog een andere maal voor; het verdween in de uitgaven van 1569 en van 1576. (CHRISTIE, p. 457.) CHRISTIE beschrijft aldus de denkbeelden, die DOLET omtrent den Godsdienst koesterde: „De beschuldigingen van Goddeloosheid waren waarschijnlijk meer gegrond op de woorden dan op de werken van DOLET, wijl de doorgaande strekking van zijn geschriften niet in dien geest is; evenwel ontbreekt het niet aan uitdrukkingen in zijn Carmina en in zijn Commentaren, die in overeenstemming zijn met den roep, die er van hem uitging (p. 461). Wij hebben getuigenissen van tijdgenooten, die bewijzen, dat DOLET over het algemeen doorging zoo niet voor een atheïst, dan voor een materialist (p. 462). Toch mogen wij aannemen, dat DOLET in oprechtheid erkende, dat er een Goddelijk wezen is, Schepper en Meester van de wereld. Wanneer men nadere bepalingen van hetgeen hij geloofde bij hem zoekt, blijkt dit zeer moeilijk te zijn, omdat de schrijver zich nu en dan tegenspreekt (p. 463). De onsterfelijkheid, die DOLET verwachtte en waaraan hij uit het diepst van het hart geloofde, was slechts eene bovennatuurlijke, gelijk aan die, waarvan HORATIUS spreekt...Soms vraagt hij zich af, of het eeuwige geluk niet bestaat in een eeuwige lijdelijkheid, en of ten slotte het *Nirvana* (het wegzinken in het niet) niet het hoogste goed is. Soms blijkt het echter, dat hij weer andere indrukken heeft, en dan zou men denken, dat hij geloofde aan een werkelijk persoonlijk voortbestaan der ziel na den dood en aan de Voorzienigheid, die de wereld regeert (p. 467)." Men kan het dus CALVIJN niet kwalijk nemen, dat hij over DOLET geoordeeld heeft, gelijk het publiek van de XVIde eeuw en van den critischen geleerde der XIXde eeuw CHRISTIE. Deze verklaart toch, dat hij de onderstellingen van DOUEN voor ongegrond houden moet (p. 474—475).

Inderdaad was de gewraakte vertaling slechts een voorwendsel. Men maakte »een deel van een zin los van alles wat voorafgaat en van alles wat volgt, en hechtte daaraan een beteekenis, tegen welke het gezond verstand en de woorden zelve zich verzetten". Het is opmerkelijk, dat de Godloochenaars van de XIXde eeuw vromelijk een door de clericalen der XVIde eeuw verminkten tekst weder ophalen. In hun blind fanatisme werpen zij kransen voor het ontkennen der onsterfelijkheid neder aan de voeten van hem, wiens laatste en schoonste verzen juist aan de onsterfelijkheid gewijd waren. In dit gedicht komen de volgende regels voor:

„Omhoog dan, mijn ziel, laat het vleesch varen
En naar God, die alle goed ons toeschikt,
Begeef u, als tot uw bolwerk,
Uw burcht ...
Over het vleesch hebben de wereldlingen macht,
Tegen u, mijn ziel, vermogen zij niets.
. . . .
Wat het vleesch betreft, daaraan past het te verrotten,
Wat u betreft, gij kunt niet omkomen,
Maar het betaamt u, met God altijd te bloeien
Door Zijn goedheid." 1)

8 De *Rue des Noyers*, 2) die uitliep op het plein *Maubert*, en de *Saint-Victor*-straat, die daarbij begon, vormden den grooten dwarshoek, waarin de Universiteit gevonden werd.

Laat ons datgene, wat van de *Saint-Victor*-straat 3) over is, nagaan. Voordat wij aan de poort van dien naam komen, vinden wij aan de rechterhand het college van den kardinaal LE MOINE, en wij moeten daarbij een oogenblik stilstaan, gelijk wij dit gedaan hebben bij het college van *Navarre*. Wat het college van *Navarre* was voor de oude denkbeelden, voor de reactie, voor de Roomsche kerk, dat was het college van den kardinaal LE MOINE voor de nieuwe denkbeelden, voor den vooruitgang, voor de reformatie. De geest, die in het college van *Navarre* heerschte, was die van PICART; de geest, die het college van den kardinaal LE MOINE bezielde, was die van LE FÈVRE.

Het college was in 1302, door den kardinaal LE MOINE, een vriend van BONIFACIUS VIII, gesticht. In het begin van de XVde eeuw had het slechts veertien studenten, die uit eene beurs studeerden; maar het bezat eene *pedagogie* of internaat.

1) CHRISTIE, p. 451

2) Er zijn daarvan nog verscheidene huizen over, tusschen den schouwburg van *Cluny* en de *Rue des Carmes*, in het bijzonder dat, wat tot uithangbord heeft: „*Boulangerie des Noyers. fondée en* 1780."

3) Bij de *Saint-Victor*-straat, in de *Rue du Meurier*, in het huis *de la Grande Cour*, woonde van 1558 tot 1560 een boekverkooper, MARTIN LHOMME of L'HOMMET, dien DE THOU „*pauperculus*" (zeer arm) noemt Hij drukte een van de beroemdste boeken van die eeuw, het befaamde schotschrift van HOTMAN tegen den kardinaal van *Lotharingen*, l'Epître au Tigre de la France (Brief aan den Tijger van *Frankrijk*). Hij boette zijn stoutmoedigheid met zijn leven; den 15den Juli werd hij op het plein *Maubert* ter dood gebracht. PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p 245

In 1490 volgde een geleerde uit *Beieren*, JOHAN VAN ABENSBERG, de lessen van LE FÈVRE en van CLICHTOVE. Deze hoorde zijn meesters dikwijls aan PETRUS LOMBARDUS, een van de vaders der scholastiek, het verwijt doen, dat hij de bron dezer Goddelijke wijsbegeerte bedorven had, door daarin de slijkerige beekjes van zijne Quaestiones te laten vloeien. 1)

CLICHTOVE, die van een ijverig volger van LE FÈVRE een vurig anti-Lutheraan werd, is in het belang der stichting aan het college van den kardinaal LE MOINE vervangen door WILLEM FAREL. Wij hebben reeds over het professoraat van dezen gesproken. Rondom hem schaarden zich eenige jongelieden, die hem trouwe vriendschap bleven bewijzen. LANGE, zijn leerling, werd in 1521 ook zijn ambtgenoot; hij onderwees de Grieksche taal. Twee van zijne brieven geven een denkbeeld van dien kleinen kring, waar men, in broederlijke eendracht, eerbied en liefde voor LE FÈVRE en voor FAREL aankweekte. 2)

Maubert-plein te *Parijs*.

Is het volgende niet treffend? »Wij hebben lang samen verkeerd," schrijft CANAYE aan FAREL, »ons wijdende aan dezelfde studiën, gij als meester en ik als leerling. En toch heb ik nog vele en gewichtige redenen, om met u eng verbonden te zijn; in de eerste plaats die Christelijke liefde en dat geestelijk voedsel, dat ons LE FÈVRE, die zoo heilige en toch zoo geleerde man, zoo lang, toen wij zoo gemeenzamen omgang genoten, heeft geboden. Daarom zal ik altijd zeggen, dat ik mij zeer aan u gebonden gevoel." 3)

Nog hebben wij: MILAEUS (EMILE PERROT), leeraar voor de klassen, waarin de spraakkunst onderwezen werd, leerling en vriend van FAREL, (LE FÈVRE schrijft aan FAREL *Mileum tuum*, en JEAN CANAYE noemt hem: *Mileus noster frater)*; 4) TOUSSAIN, de toekomstige reformator van *Montbéliard*, en VATABLE, aan wiens voeten MAROT zat. TOUSSAIN schreef: »De broeders, die in dit college zijn, namelijk in dat van kardinaal LE MOINE, waar ik op het oogenblik ben, groeten u." 5)

1) HERMINJARD, I, p. 20.
2) Ibid., I, p. 178.
3) Ibid., I, p. 242
4) Ibid., I, p. 208; II, p. 236.
5) Ibid., p. 464—465, 9 December 1526.

Het was daar een kring van gematigde, zachtzinnige lieden, een kring van onderzoekers van den Bijbel, terwijl de mannen van het college van *Navarre* heftig, fanatiek, vijanden van de fraaie letteren en vooral van de letteren van de Heilige Schriften waren. Wij verwonderen er ons niet over, dat het college van LE MOINE »een schrede buiten de overlevering" gedaan heeft. Niet alleen bleef de eerste hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, krachtens koninklijk privilege, de inkomsten van een beurs genieten, maar een »overtuigend bewijs" van de vlucht dier studiën werd geleverd, doordat in 1528 door een der meesters van JACQUES AMYOT, BONCHAMP (EVAGRIUS) een cursus voor het Grieksch werd geopend. Een oud schrijver voegt er aan toe: »Diens klasse noemde men de school der Grieken, omdat men er uitsluitend Grieksch las, tegen de toen algemeene spreuk: »Het is Grieksch, het wordt niet gelezen" *(Graecum est, non legitur)*. [1])

III.

Eindelijk komen wij buiten de muren van *Parijs*. Twee voorsteden liggen voor ons.

1. In de eerste plaats de voorstad *Saint-Victor*, gelegen rondom de abdij van dien naam. In 1108 door WILLEM VAN CHAMPEAUX, den meester van het Realisme, den ongelukkigen tegenstander van ABELARDUS, gesticht, was dit klooster in de middeneeuwen een kweekplaats voor de edelste mystiek. Hier leefden HUGO en RICHARD VAN SINT VICTOR, de mannen die zoo goed konden waarnemen en zoo fijn wisten te ontleden, die, voortdurend nadenkende over den tekst: »GOD is liefde", aantoonden, dat de heerlijke leer der Drieëenheid de waarborg is voor de vrijmacht GODS en voor de vrijheid van den mensch. Men heeft wel gezegd: »*Notre-Dame*, *Sint-Genoveva*, *Sint-Victor* waren de brandpunten der wetenschap en kunnen voor de wieg der Universiteit [2]) gehouden worden." In de XVI^de eeuw zijn de tijden wel veranderd! HUGO en RICHARD zijn vervangen door LIZET, »den doodvijand van hen, die van de religie waren, en van alle deugd." [3])

Hij was de eerste president van het Gerechtshof, van 1529 tot 1550, en onderteekende als zoodanig al de doodvonnissen, die op het plein *Maubert* werden uitgevoerd. De Protestanten konden zich er in verheugen, juist zulk een man tot vervolger te hebben: zij hadden geen vertegenwoordiger van het anti-protestantisme kunnen kiezen, die beter deed uitkomen, van welk gehalte de tegenstand tegen de reformatie was.

Behalve aan geldgierigheid maakte deze vriend van BÉDA, tot een hoogte, die niet dikwijls bereikt wordt, zich schuldig aan de zeven

---

1) Dit getuigenis is ontleend aan de geleerde studie van CH. JOURDAIN, die niettegenstaande zijn geleerdheid niet schijnt te weten, dat LE FÈVRE D'ETAPLES in het college van den kardinaal geleefd en gearbeid heeft. CH JOURDAIN, Excursions historiques et philosophiques à travers le moyen âge, 1888: „Le collège du Cardinal LE MOINE," p 267–302.

2) FÉRET, La Faculté de théologie de Paris, I, p. XIV.

3) Histoire ecclésiastique, I, p. 50.

hoofdzonden. Men zeide vooral, dat hij een hartstochtelijk aanbidder van BACCHUS en van VENUS [1]) was. Dit deed het rijmpje ontstaan:

De oude verrotte, met zijn rooden muil
Was van zijn eeuw de schandzuil.

Wat zijn verstand betreft, heeft CHRISTIE hem genoemd »den domste onder de dommen", terwijl dezelfde schrijver de rijmregels aanhaalt:

...Toen hij stierf, stierf het grootste beest,
Dat er ooit op aarde is geweest.

Zoodanig karakter schreef men toe aan den waardigen president van de *Chambre ardente*. [2])

Maar hij viel in ongenade en werd zelfs uit het Gerechtshof geworpen. Om zich te troosten, kreeg hij den 8sten Augustus 1550 de abdij van *Sint-Victor*. Maar de nieuwe abt was evenmin tot priester geordend, als hij volgens zijn aard geschikt was om het priesterambt te bedienen. Hij werd eerst in September tot priester geordend, een jaar vóór zijn dood [3]) (Juni 1554). Toen hij de leden der Gereformeerde kerk niet meer naar de slachtbank kon verwijzen, zette hij zich in het hoofd, ze met zijn pen af te maken. Daaruit is het te verklaren, dat er negen strijdschriften van zijn hand verschenen, »in een taal, waarvan hij onderstelde, dat zij Latijn was," en waarin de stijl met den inhoud overeenkwam. Hij heeft de twijfelachtige eer, niet alleen de wreedheid van een inquisiteur op de spits te hebben gedreven, maar ook in dwazen tegenstand tegen den Bijbel verder te zijn gegaan dan iemand anders. »In zijn verhandeling tegen de vertaling der Heilige Schrift in de moedertaal beweert hij, dat er in de eerste eeuwen van het bestaan der Kerk twee soorten Latijn bestonden, waarvan een alleen door de geleerden kon verstaan worden, dat in die taal der geleerden de heilige HIËRONYMUS den Bijbel vertaalde, en dat zijne vertaling, ofschoon men haar de Vulgata noemde, in den tijd, waarin zij vertaald werd, ten eenen male onverstaanbaar was voor het volk." [4])

THEODORUS BEZA greep naar de pen, om hem te weerleggen, en schreef het schotschrift, dat den naam van LIZET vereeuwigd heeft. Immers zijn de werken van den president van het Gerechtshof in het vergeetboek geraakt, zoodat er op de bibliotheek van *Beford* nog maar een enkel exemplaar van over is, terwijl de »Epître du Maître Benoit Passavant à Messire Pierre Lizet" (Brief van meester BENOIT PASSAVANT aan den heer PIERRE LIZET) in de XVIde eeuw minstens zes uitgaven beleefde en in de XVIIIde, zelfs in de XIXde

1) BACCHUS was bij de Romeinen de god van den wijn, VENUS de godin van den vleeschelijken lust. [Vert.]

2) CHRISTIE, p. 406—414

3) JACQUES DE BREUIL et CLAUDE MALINGRE, Les Antiquitez de la ville de Paris, 1640, p. 469. Bulletin, XXXVIII, 1889, p. 587.

4) Le Passavant de Théodore de Bèze, vertaald door ISIDORE LISEUX.

eeuw nog herdrukt werd. Dit pamflet is in Macaronisch Latijn, wellicht met medewerking van VIRET, geschreven; RABELAIS had zich voor die bladzijden niet behoeven te schamen. Het is een meesterstuk vol joligheid en potsen, en tintelend van vernuft.

De volgende regels komen er in voor:

»O zoo, mijnheer de gewezen president, gij hebt dus het woord genomen! Dat is een goede zaak! Hoe gaat het met mijnheer's neus? Is hij nog altijd met karmozijn overdekt? Is hij niet altijd als met staal ingelegd? Die goede JEAN DE GAGNEY, onze meester, placht te zeggen, dat alle ketters bleek waren. Men kan de gevolgtrekking maken: Mijnheer de gewezen president is zoo rood als een flesch Theologische of schoone roode wijn, *ergo*, is hij geen ketter. En daar hij door zijn hoofd geen *cardinalis*, dat wil zeggen *cardo* (hart) of spil van de heilige afvallige kerk kan zijn, zoo is hij het door zijn lichaamsdeel, dat van gelijke waarde is, *id est* (namelijk) door zijn neus. Want wie zou zoo kettersch zijn, om vol te houden, dat een neus niet evenveel waard is als een hoed? [1]) De voorgaande stelling is bewezen voor iedereen, die zijn voorgevel heeft bewonderd. *Ergo*."

BEZA schroomde niet, in verzen den ondergang van dien beruchten neus te beweenen. De weeklacht wordt in den mond van messire LIZET gelegd, op het oogenblik, dat hij ten gevolge van zijn verschillende uitspattingen zijn neus verliest.

Dit vers luidt aldus:

„Neus slechts geboren om te drinken,
Neus, mijn eer en mijn glorie;
. . . Helaas, moet men je begraven?
Moet wijwater je wasschen,
Dat niet uit mijn kelder gehaald is?
Neus. die alleen een ware drinkneus zijt,
. . . Distilleertoestel van hetgeen mij verheugt,
. Wijnzuiger, flesschenleeger.
Neus, neus, mijn hoogroode neus;
Vaarwel, mijn neus, die den grond ingaat,
Waarmede ik de hoop, die ik eertijds
Van mijn paradijs hierbeneden had, begraaf.
Helaas, ik hoopte ten minste,
Dat gij met mij zoudt heengaan,
En dat na ons leven
Wij te zamen al drinkende zouden sterven.
Neus, echte neus van een kardinaal,
Mijn getijden, mijn leerboek,
Spiegel van de *Sorbonne*,
Die nooit kettersch was;
Echte steun van onze Kerk,
Waardig, om heilig verklaard te worden!" [2])

1) Dit is een zinspeling op den hoed, het teeken van het dragen der kardinale waardigheid.

2) LE PASSAVANT, a. w., p. 204 De roep, dat de eerste president van het Gerechtshof een vereerder van BACCHUS was, mocht algemeen verbreid heeten. In de Farce des théologastres vond men reeds het rijmpje:

Het klooster van *Sint-Victor* is vervangen door een wijnhal. LIZET leefde in die plaats driehonderd jaren te vroeg!

2. Daarna komt men aan de voorstad *Saint-Marceau* (of *Saint-Marcel*). Men komt er door de *Bordelle*-poort, die uitloopt in de groote *Marceau*-straat (tegenwoordig *Rue Mouffetard*). In de XVIde eeuw werden de Gereformeerde scholen de »écoles buissonnières" 1) genoemd. Hunne Godsdienstoefeningen had men ook aldus kunnen noemen, want zij werden buiten de stad gebannen, zoodat men ze in tuinen of op het veld hield.

Als men de *Saint-Marceau*-straat, waarheen SIMON DE COLINES in 1539 zijne drukkerij met het uithangbord der vier Evangelisten had verplaatst, zag men aan de linkerhand een landhuis, dat door SIMON DE CRAMAULT, patriarch van *Jeruzalem*, gebouwd was. Het behoorde in dien tijd aan CANAYE, van wiens vier zonen er één, gelijk wij zagen, onder FAREL aan het college van den kardinaal LE MOINE studeerde. Deze CANAYES fabriceerden in *Frankrijk* het eerst fraai gebloemde tapijten. Zij waren de compagnons en geestverwanten van de GOBELINS, met wie zij in dezelfde wijk woonden en die met hen arbeidden bij het vervaardigen van de beroemde tapijten, welke men tegenwoordig nog bewondert. Hun naam verdient daarom even bekend te zijn als die der GOBELINS. De CANAYES hadden hun huis verhuurd aan een Protestantsch koopman uit *Lukka*, ANGE DE CAUBE, die, zonder zijn eigenaar er in te kennen, het »verhuurde voor de preeken". Den 26sten December 1561 waren daar na het middagmaal 12 à 13.000 Gereformeerden vereenigd. 2) BEZA, die aan CALVIJN van het gebeurde verslag gaf, was ook aanwezig. DANDELOT had hem den vorigen dag met een aanzienlijk gevolg daarheen vergezeld. Men was door de straten getrokken, en de burgerij had verstomd gestaan, terwijl men zich verdrong om hem te zien. Dien dag zou hij niet preeken, maar MALOT, de predikant, wiens pantoffels men weldra in triumf zou ronddragen, daar men zich van zijn hoofd niet had kunnen meester maken De dienst begint. De pastoor van *Saint-Médard*, wiens pastorie en kerk slechts door een straatje 3) gescheiden was van het huis van den patriarch, doet de klokken met alle macht luiden, om te verhinderen, dat er gepredikt wordt. Een diaken begeeft zich in de kerk en verzoekt den luiders vriendelijk, eenigen tijd op te houden. Andere Gereformeerden komen er bij. De diaken wordt met een strijdbijl doodgeslagen. De vergadering

---

„Het is de natuur van een LIZET
Om schade aan den wijnstok te doen."

In de spreektaal van *Orleans* beteekent het woord *lizet* een insect, dat de knoppen van de boomen opeet. ED. FOURNIER, Le théâtre français avant la Renaissance, 1872, p. 421.

1) Bulletin, VIII, 1859, p. 273. »École buissonnière" beteekent een school, die onder de doorn- of braambosschen gehouden wordt Wij vermoeden, dat in *Nederland* de hagepreeken aldus genoemd werden, omdat men ze tusschen doornhagen hield. [Vert.]

2) Ibid., I, 1853, p. 255: arrest van het Gerechtshof, 18 Augustus 1562

3) Mémoires de Condé, éd. MICHAUD, VI, p. 611.

begint angstig te worden. BEZA stelt de vrouwen, de menigte met zijn woord en door bewegingen van zijn hand gerust. MALOT laat Psalm XVI zingen. Maar de priesters beginnen de brandklok te luiden. Het tumult wordt erger ; BEZA ijlt naar het midden van het plein. De wacht rukt aan en neemt eenige Roomschen gevangen. Maar anderen komen den volgenden dag en steken de kerk van den *Patriarch* in brand.

Al protesteerde JEAN CANAYE daarna tegen de handelingen van zijn huurder ANGE DE CAUBE, het hielp hem niet, omdat hij te zeer verdacht was. Hij zag zich genoopt, zijn huis den 18den Augustus 1562 1) aan de kerkvoogden van *Saint-Médard* af te staan. De vervolgingen, waaraan hij met de zijnen blootstond, werden verdubbeld. Zijn oudste broeder, PHILIPPUS, werd in *Toulouse* opgehangen om zijn geloof, of wellicht om zijn vermogen, dat zeer groot was. De volgende, PIERRE, stierf in de gevangenis van *Parijs;* de vriend van FAREL, JEAN, vluchtte naar *Genève* en begaf zich daarna naar *Keulen*, waar hij stierf. Alleen JACQUES CANAYE kwam in den burgeroorlog niet om. 2)

De Protestanten gingen nu in »het huis, *Jeruzalem* genaamd, gelegen bij de *Saint Jacques*-poort",3) Godsdienstoefening houden. »Een merkwaardige brief, geschreven bij het uitgaan van een der laatste Godsdienstoefeningen, in *Jeruzalem* gehouden, zegt, dat dit huis stond voor de »Latijnsche Brak", een kaatsbaan, die in 1560 werd gesticht." 4) Het had tot uithangbord een brakhond, waardoor het *Estrapade*-plein den naam van Latijnsche Brak gekregen had.

Deze brief, van den 17den Maart 1562, deelt ons mede, dat de hertog DE GUISE, overdekt met lauwerkransen, dat is met bloed, zijn intocht in de stad had gedaan »met een groot gevolg, en met luide toejuichingen van het saamgestroomde volk, alsof hij de Koning zelf geweest was". »In het geheel waren er wel twee duizend paarden, sommigen zeggen, nog meer." CONDÉ stelt zich aanstonds aan het hoofd van een troep en gaat des avonds ter preek, vergezeld door wel »tweehonderd gewapende ruiters en een menigte andere lieden te voet, die allen van degens voorzien waren, waaronder zoowel studenten als andere personen". 5)

BÉZA predikte bij die gelegenheid en schreef aan CALVIJN, welke de uitwerking geweest was van die stoutmoedige daad. Te recht schreef hij: »van uit *Parijs*, of liever midden uit de kampen." 6)

Inderdaad was een strijd ophanden. Eenige dagen later trok CONDÉ

---

1) France protestante, 1ste ed., III, p. 181.

2) Mémoires de l'Académie des sciences, inscriptions et belles lettres de Toulouse. „Un marchand de *Paris* au XVIe siècle", door CHARLES PRADEL, I, 1889 II 1890 (Bulletin, XL, 1891, p. 106.)

3) Histoire ecclésiastique, II, p. 27.

4) RABELAIS spreekt er van in zijn Gargantua, en zegt over de studenten: „Zij verspreidden zich over de *Bracque* of in de buurt, om te kaatsen." Bulletin, XIII, 1866, p. 283. „Tegenwoordig is het huis gelegen in de *Rue des Fossés-Saint-Jacques*, no. 26." (L'intermédiaire des chercheurs et des curieux, 1864, p. 94 en 326).

5) Bulletin, XIII, 1864, p. 15.

6) Opera, XIX, p. 350, 22 Maart.

naar *Orleans* terug. Hij ruimde het veld voor de GUISES, die met zooveel geestdrift door de bevolking ontvangen werden.

Wanneer wij afscheid nemen van de wijk *Saint-Marcel*, mogen wij niet vergeten, dat zij niet alleen het schouwtooneel geweest is van den moed en het lijden onzer vaderen, maar dat zij ook de getuige van hunne liefde was. In de kerk van den *Patriarch* werd den 11den December 1561 het derde stuk voorgelezen, dat de grondwet van de Gereformeerde kerk zou voltooien. In de synode van de *Rue des Marais* had men de geloofsbelijdenis en de kerkenordening opgesteld. Bij de prediking in de kerk van den *Patriarch*, kondigde men een: »Regeling en orde, te onderhouden bij de uitdeeling van de aalmoezen aan de armen van de Gereformeerde kerk van *Parijs*," aan. [1]) Nu kon de storm gaan woeden; de kerk, rustend op den »levenden drievoet" van belijdenis, kerkorde en barmhartigheid, was in staat daaraan weerstand te bieden. [2])

IV.

Wij verlaten de Universiteitswijk en gaan de *Saint-Jacques*-straat op. Zij loopt door den boog van de *Petit-Châtelet*, eene oude sterkte, waarin twee cachotten gevonden werden, die door een snaakschen provoost genoemd waren de *Clos-Bruneau* en de *Rue du Fouarre*. Aangezien die straten uitsluitend door studenten bewoond werden, zoo is het duidelijk, dat de gevangenbewaarder door die naamgeving wilde te kennen geven, voor wie die twee gevangenissen bestemd waren.

Wij gaan de *Seine* over door middel van de kleine brug »met zijn boog bij wijze van een Romeinsch stormdak", die evenmin van naam als van plaats veranderd is. Daar zijn wij eindelijk in de oude stad, de tweede stad van *Parijs*, gekomen. [3])

1. Op het eiland trekken twee monumenten bijna uitsluitend onze aandacht: *Notre-Dame*, de zetel van den Roomschen Godsdienst, het middenpunt van het verzet tegen de reformatie, en het *Paleis*, de arm, de hand, die, door het fanatisme gedreven, de Gereformeerden grijpt, pijnigt, ophangt en verbrandt.

Wanneer men over den *Petit-Pont* is, krijgt de *Saint-Jacques*-straat, als

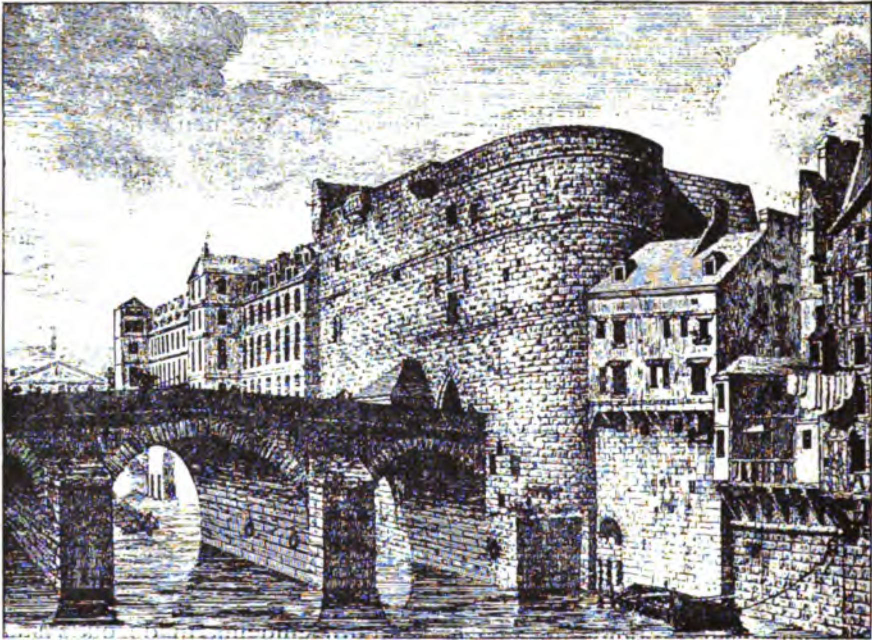
---

1) Bulletin, I, 1853, p. 255.

2) Er is nog sprake van samenkomsten, die te *Coipeau*, *Coupeaux* of *Coupeau* zouden gehouden zijn. De *Coipeau*-straat is tegenwoordig de *Rue Lacépède*. Men behoeft er zich niet over te verwonderen, dat de Gereformeerden achtereenvolgens of zelfs te gelijk onderscheidene plaatsen van samenkomst hebben gehad. Maar wellicht is hier eenig misverstand in het spel De abt BRUSLART zegt, dat de „Regeling en orde" te *Coipeau* gelezen werd (Bulletin I, 1853, p. 254), en het opschrift van die „Regeling", door den abt aangehaald, meldt, dat zij in den *Patriarch* werd gelezen. De abt was dus van gevoelen, dat er slechts één plaats van samenkomst was Toch blijkt uit de oude plattegronden, dat de *Coipeau*-straat uitliep op het bedehuis *Jerusalem* en niet op den *Patriarch*.

3) Men verdeelde vroeger *Parijs* in de stad, de oude stad en de universiteit (ville, cité et université). [Vert.]

men aan de *Notre-Dame*-brug komt, den naam van *Rue de la Juiverie.* Zij wordt bewoond eerst op den *Petit-Pont* zelf, in een huis, grenzend aan het *Hôtel-Dieu,* daarna naast de *Notre-Dame*-brug, tegenover de *Madelaine*-kerk, door den beroemden GEOFFROY TORY,[1]) met het

De *Petit-Châtelet.*

uithangbord van den *Pot-Cassé* (gebroken pot). De Fransche DÜRER[2]) teekent en graveert; aan hem zijn de letters te danken, die de uitgaven van ROBERT ESTIENNE versieren. Hij illustreerde ook de Bijbels van zijn, vriend en meer dan één plaat bewijst, dat hij diens Gereformeerde

1) In 1508 is hij corrector bij GILLES DE GOURMONT, daarna bij HENRI ESTIENNE Hij is beurtelings boekverkooper, graveur, lettergieter, drukker. Bovendien is hij een geleerd hoogleeraar aan het college *du Plessis,* aan het college *Coqueret,* aan het college van *Bourgogne.* Tusschen 1525 en 1530 woonde GEOFFROY TORY in de *Rue Saint-Jacques.* Hij stierf in 1543. PH. RENOUARD, Imprimeurs parisiens, p. 352.

2) ALBRECHT DÜRER (1471—1528) was een kunstenaar van den eersten rang, die door zijne houtsneden het werk der reformatie in *Duitschland* zeer in de hand werkte Vooral deden dit de vijftien eerste houtsneeplaten, die in 1498 het licht zagen, die alle tafereelen uit de Openbaring van JOHANNES weergaven. Hij teekent daarin de openbaring van de macht der zonde, maar ook, hoe GOD en Zijn Gezalfde boven het strijdgewoel in majesteit tronen en met de kracht des Heiligen Geestes de strijders toerusten en de gereinigde Kerk doen triumfeeren, en hoe ten slotte het trotsche *Babylon* in den afgrond zinkt en het nieuwe *Jeruzalem* uit den hemel op de aarde nederdaalt.

ERASMUS liet zich over DÜRER's kunst aldus uit: „Eenigen noemen DÜRER den APELLES van onzen tijd. Maar ik geloof, dat APELLES, als eerlijk man, indien hij heden nog leefde, hem gaarne den palm zou laten. APELLES bediende zich van kleuren. Maar wat drukt

gevoelens deelde.[1]) In dezelfde straat vond men ook de herberg *La Pomme de Pin* (pijnappel), waar VILLON zijne maaltijden gebruikte, waar RABELAIS, volgens de legende, zijn Gargantua schreef.

Op hetzelfde tijdstip (1531) kwam de goede koningin MARGUERITE het *Hôtel-Dieu*, dat rechts van de *Rue de la Juiverie* verrees, bezoeken. Het *Hôtel-Dieu*, dat is de hemel! Welk een ironie! Men had het beter minstens het vagevuur kunnen noemen! De Koningin vond, dat »de lucht er zwaar en bedorven was"; koning FRANS I verklaart dit zelf. Haar hart droeg vooral leed over »de groote armoede, ellende het jammerlijk lot, waaronder de niet zieke kinderen, die door hunne zieke of in het *Hôtel-Dieu* gestorven vaders en moeders in de goede stad *Parijs* waren achtergelaten, gebukt gingen." Eindelijk wist zij gedaan te krijgen dat er naar den toestand dier kinderen een onderzoek werd ingesteld, en ten gevolge daarvan werd het weeshuis van de *Enfants de Dieu* Gods kinderen) of van de *Enfants rouges* (roode kinderen), gelijk zij naar hunne kleeding wel genoemd werden, gesticht.[2])

2. Iets verder, aan de linkerhand, vond men de kerk van *Sainte-Croix*, welker deken in nauwe betrekking stond tot MARGUERITE. Deze heette FRANÇOIS LANDRY en scheen een oogenblik het hoofd van een gematigde en Gallicaansche hervorming te zullen worden. Hij was een man, wiens woord een machtigen invloed oefende. Hij verkondigde de nieuwe denkbeelden en bestreed de oorbiecht, het vereeren van de heiligen en het vagevuur. »Hij wilde de mis niet lezen, bewerende, gelijk inderdaad het geval was, dat hij geen wijn dronk."[3]) Zijne kerken waren overvol. Er was »zulk een toeloop, dat zijne vermaningen straks het karakter van predikatiën aannamen."

Toen men van hem eischte, dat hij zijne leeringen zou herroepen, zweeg hij voor een oogenblik (1541), om daarna zijne prediking met nieuwe stoutmoedigheid voort te zetten. Zijn voorbeeld werkte aanstekelijk. Pastoors »namen dezelfden stijl aan", in het bijzonder FRANÇOIS PÉRUCEL, een Franciscaner monnik, die daarna beroemd werd en als

---

DÜRER niet uit in zwarte lijnen! Schaduw en licht, een terugwijken en een op den voorgrond treden. Ja, hij weet zelfs hetgeen niet voorgesteld kon worden, als: vuur, stralen, onweder, bliksem, weerlichten en nevelen, op het papier te tooveren; alle hartstochten, de uit het lichaam uitstralende ziel des menschen, ja, bijna de taal zelve Dit alles stelt hij met zijne zwarte lijnen zóó meesterlijk ons voor oogen, dat men het beeld zou schaden, wanneer men het met kleuren bestreek."

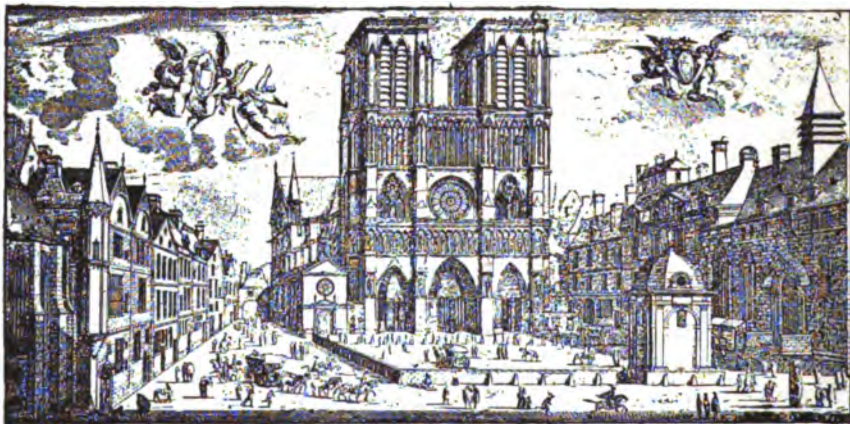
LUTHER schreef naar aanleiding van DÜRER's dood: „Over den dood van dien besten DÜRER willen wij diep bedroefd zijn. Maar gij moet hem gelukkig prijzen, dat CHRISTUS hem zoo verlicht en te goeder ure heeft weggenomen uit deze stormachtige tijden, die voor de toekomst nog grooter storm voorspellen." Men zie: Albrecht Dürer, de evangelist der kunst, door J. P. G. WESTHOFF, bij HÖVEKER & ZOON [Vert.]

1) Bulletin, V, 1857, p. 123.

2) Ibid., XXXVII, p 244. „Maître Fr. Landry, door N. W. Dit weeshuis werd bij den *Temple*, op den hoek van de *Rue Bretagne* en van de *Rue du Grand-Chantier*, geplaatst. Tegenwoordig heet de straat nog: *Rue des Enfants-Rouges*.

3) Histoire ecclésiastique, I, p. 47.

dienaar des Woords stierf. Later hield hij briefwisseling met CALVIJN. Sommigen vreesden, anderen hoopten. Zou de deken van *Sainte-Croix* de leider worden, naar wien men zoo lang had uitgezien? »Eene zeer schoone en gunstige gelegenheid," zegt de Histoire ecclésiastique, »om het Koninkrijk GODS te bevorderen, bood zich aan, maar zij werd niet aangegrepen door hem, die door GOD scheen uitverkoren om zulk een meesterstuk ten uitvoer te brengen." [1]) In 1543 werd LANDRY in het klooster *Saint-Martin-des-Champs* opgesloten. Dank zij een list van den kardinaal DE TOURNON, onderteekende hij een stuk, waarin hij alles herriep. [2])

De kerk *Notre-Dame* te *Parijs*.

3. Zoo verbreidde de reformatie zich door de straten van *Parijs*; zij drong door tot de voorsteden; zij kwam tot in het middenpunt van de stad; zij ging steeds door en sloeg zelfs het beleg voor de *Notre-Dame*, van zins om haar stormenderhand in te nemen.

Laat ons die kerk eens binnengaan. Het is de tweede Advents-zondag, de 7de December 1550. Het koor heeft in de zoogoed als verlaten schaduwen van het heiligdom de vespers tot eere der maagd MARIA gezongen. Eensklaps rijst een man, die tot hiertoe onbeweeglijk gezeten had, op en ijlt met het ontbloote zwaard in de hand naar het beeld van de Maagd, dat men zoozeer aangebeden heeft. Hij zou zijn voornemen volvoerd hebben, als niet de baljuw van het kapittel, die daar bij geval aanwezig was, hem niet gegrepen en gearresteerd had. Men leidt hem onmiddellijk naar de conciergerie van het paleis, waar de gevangene beleed, dat hij JEAN THURET heette, Luthersch was en met voorbedachten rade gehandeld had. De ontroering was groot. Het kapittel deed alles wat mogelijk was om over de smaadheid, MARIA aangedaan, verzoening te doen, en daarom werden de algemeene en particuliere processiën vermenigvuldigd. Ook was in drie dagen het proces tegen

1) Histoire ecclésiastique, I, p. 46.
2) Bulletin, XXXVII, 1888, p. 258.

THURET afgeloopen. Hij werd »veroordeeld om op het voorplein van de *Notre-Dame* verbrand te worden; aldaar zal een galg opgericht worden, waaronder een groot vuur moet aangelegd worden; de veroordeelde zal, nadat hij een weinig het vuur gevoeld zal hebben, verworgd worden, waarna zijn lijk op genoemd vuur geworpen en tot asch gemaakt zal worden."

Met de volgende zinsnede, het *retentum*, dit wil zeggen: datgene wat niet ter kennis van den veroordeelde kwam, werd het vonnis besloten: »En er is *in mente curiae* (in den geest van het Gerechtshof) gebleven, dat indien genoemde gevangene bij zijn laatste gevoelens omtrent het sacrament blijft, hem de tong bij het verlaten van de gevangenis zal worden uitgesneden, terwijl hij levend verbrand zal worden." 1) JEAN THURET kwam met bloedend aangezicht op het voorplein: hij had zijn geloof niet verloochend (11 December 1550).

Het was niet de eerste, noch de laatste maal, dat het voorplein verlicht werd door martelvuur. Want het moet gezegd, dat de eeredienst, die op het koor van de oude basiliek gehouden werd, niet in stand gehouden is door den bewonderenswaardigen steenhoop, een meesterstuk van Gothische en Fransche bouwkunst, niet door de standbeelden van engelen en heiligen die daarin gevonden werden; niet door het bisdom en door hem, die van uit dit paleis het geloof der menigte leidde; niet door het groote klooster, eene kleine stad, ingesloten door een muur met goed gesloten poorten, achter de kathedraal gelegen. Dit is noch door de wetenschap, noch door het geloof, noch door de vroomheid geschied; het is gedaan door het voorplein, de kleine plaats, ingesloten door lage muren, waarop men door een paar trappen kon komen, het voorplein, dat wil zeggen: het brutale geweld, de verfoeielijke vervolging door bloed en vuur. 2)

Hier werd de tweede martelaar op *Frankrijks* grondgebied, de kluizenaar van *Livry*, JEAN GUIBERT, 3) »met groote plechtigheid, terwijl de groote klok, om al het volk van de stad saam te roepen, geluid werd," 4) verbrand (1526).

Na hem komen nog eindelooze en glorierijke lijsten. Laat ons één daarvan, die ons werd overgeleverd, doorloopen.

»Den dertienden November 1538 doet de schoenmaker BARTHÉLEMY MILLON schuldbelijdenis voor *Nostre-Dame* van *Parijs*; vervolgens wordt hij levend op het kerkhof van *Sint-Jan* verbrand.

»Den volgenden dag doet JAN DUBOURG, lakenwever, belijdenis voor *Notre-Dame*. Zijn hand werd afgekapt voor de fonteinen van den heiligen INNOCENTIUS; daarna werd hij levend verbrand in de Hallen van *Parijs*.

---

1) Bulletin, XXXV, 1886, p. 106. Une victime inconnue sous Henri II, door N. WEISS.

2) Den 11den Maart 1314 werd op dezelfde plaats de grootmeester van de orde der Tempeliers verbrand.

3) Bulletin, XXXV, 1886, p. 98.

4) Histoire des martyrs, I, p. 264.

»Den XVIIIden . . . . , wever . . . . , deed schuldbelijdenis voor *Nostre-Dame;* daar werd zijne tong doorboord, om daarna levend verbrand te worden op de varkensmarkt . . . ' [1])

Aan die lijst ontbreekt slechts één naam, die van CALVIJN zelf. Als men CALVIJN eens had kunnen verbranden op het voorplein van *Notre-Dame!* Hoe zouden dan de klokken geluid hebben! Welke schitterende processiën zou men dan gehouden hebben! Welke triumfzangen zou men hebben aangeheven! De *Sorbonne* moest tot haar diep leedwezen zich met minder tevredenstellen; in plaats van op CALVIJN, kon zij slechts de hand leggen op den man, die zijne boeken verkocht had; zij verbande hem.

ANTOINE LENOIR had den moed gehad, om CALVIJN's Institutie in *Frankrijk* in te voeren. Onmiddellijk werd hij gevat en in de *Conciergerie* geworpen. Den 1sten Juli 1542 leidde men hem in een vuilniskar, met ontbloot hoofd en met bloote voeten, in zijn hemd, met een koord om den hals, in zijne handen een brandende waskaars van twee pond houdend, naar het voorplein. Voor de hoofdpoort der kerk gekomen, werd hem, terwijl hij geknield lag, opgelegd »om te zeggen en te verklaren, dat hij roekeloos en zonder oordeel des onderscheids" in *Parijs* boeken, »Luthersche, kettersche lasteringen bevattende", had gebracht of had doen brengen. »Al deze boeken en ook een, getiteld Institutio religionis cristianae, van de hand van ALCUINUS, dat in de moedertaal genoemd wordt: Institutie van de Christelijke religie, geschreven door den heer JAN CALVIJN, werden aangestoken, verbrand en tot asch gemaakt in tegenwoordigheid van genoemden LENOIR, op het voorplein van *Notre-Dame.*" [2]) Daarna moest hij het koninkrijk verlaten.

Maar twee jaren later hebben de denkbeelden van CALVIJN bedenkelijke vorderingen gemaakt. Men tracht opnieuw zijne boeken, omdat men zich van zijn persoon niet kan meester maken, te verbranden. Den 14den Februari 1543 (N. S. 1544) beveelt het Gerechtshof, dat men op het voorplein boeken, »eene veroordeelde, verderfelijke en kettersche leer bevattende", verbranden zal. In de straten wordt »trompetgeschal" en een »openbare afkondiging" vernomen. De beul brengt de verfoeielijke boeken: het Nieuwe Testament, door DOLET in het Fransch gedrukt, de Loci van MELANCHTHON, den Bijbel van *Genève*, op een hoop samen, en boven al de andere plaatst hij: »CALVIJN: Institution de religion chrestienne." De groote klok luidt en de vlammen verteren CALVIJN's werk. [3])

Nu weet men, dat de Kerk altijd een afkeer van bloed gehad heeft! Daarom had zij zeker zoo weinig tegenzin in vuur.

Tegenwoordig bestaat het voorplein niet meer; alles is weggevaagd. De basiliek staat er nog met zijn gevel, die zwart is geworden door den rook van onze brandstapels!

---

1) Bulletin, XI, 1862, p. 256.

2) Ibid., XLII, 1893, p. 549.

3) Ibid., XXXIV, 1885, p. 23.

4. Laat ons van de plaats, waar men de afschuwelijke doodvonnissen uitvoerde, gaan naar de plek, waar men ze opstelde, — het *Paleis*.

In den loop der tijden is het *Paleis van justitie* voortdurend verbouwd. Maar altijd is er de Heilige Kapel geweest, die men zich niet sierlijker denken kan, en steeds vond men er de gevangenissen der *Conciergerie*, die men zich niet afzichtelijker kan voorstellen.

De Protestant, die de overblijfselen van het verleden zoekt, wordt hier teleurgesteld. Men vindt wel is waar nog de zoogenaamde keukens van PHILIPPE AUGUSTE. Dit zijn groote en schoone gewelfde zalen. Maar deze brengen ons de dagen van de Fransche Revolutie voor den geest. Wij treden de cel binnen, grenzende aan de kamer van de soldaten die haar bewaakten, waarin MARIE ANTOINETTE opgesloten geweest is. Op een altaar, dat later werd opgericht, bevindt zich het crucifix dat zij kuste. Daarnaast heeft men de cel, van waaruit ROBESPIERRE het schavot der guillotine besteeg. Dit was de gelijkheid, gelijkheid van de slachtoffers en van de beulen! Wij komen in de kapel, waarin zij vergaderd werden, die door het Schrikbewind ter dood veroordeeld werden, en waaruit SAMSON, van de trap achter in die zaal komende, ze riep. Daar is de deur, door welke de Girondijnen heengingen; zij komt uit op de binnenplaats, waar de September-moorden plaats grepen.

Ik sprak ten onrechte van teleurstelling. Want wij zijn in een atmosfeer van bloed en verschrikking. Gevangenen en slachtoffers van de XVIII^de^ eeuw, gevangenen en slachtoffers van de XVI^de^ eeuw, schavotten en brandstapels, zij komen in één bloedig visioen voor onzen geest. Omdat de reformatie gestuit is, heeft de revolutie plaats gehad. Is ook die arme koningin MARIE ANTOINETTE niet het rantsoen voor de misdaden, die door de jammerlijke koningen FRANS I, HENDRIK II, KAREL IX begaan werden?

Daar werd de beroemde rechtsgeleerde DU MOULIN gevangen gehouden; van daaruit bestegen DOLET, BERQUIN, PHILIPPINE DE LUNS, DU BOURG, MONTGOMERY [1]) het schavot; daar bezweken voor de pijniging van de folterbank JEAN MOREL en zoovele anderen!

Tusschen de verschrikkingen der XVIII^de^ en der XVI^de^ eeuw waren twee verschilpunten. In de XVI^de^ eeuw waren de gevangenissen oneindig veel afschuwwekkender dan in de XVIII^de^. Gelukkig brak er in 1548 een vreeselijke pest in uit, en daardoor kwam men op de gedachte, ze te laten reinigen. In de XVI^de^ eeuw waren de gevangenen veel kalmer dan twee eeuwen later; zij gevoelden zich gelukkig en vervulden hunne cachotten met hun psalmgezang.

Beneden waren de gevangenen opgesloten; boven hen troonden de rechters.

Reeds was in dien tijd het *Paleis* een wereld, in het bijzonder bevolkt door boekhandelaars. Men vond er in de groote zaal, [2]) rondom

1) Hij was Gereformeerd geworden. CATHARINA DE MEDICIS brak het hem gegeven woord en deed hem sterven. Een toren droeg langen tijd zijn naam.

2) Onder die boekverkoopers moeten wij er een noemen, en wel hem die zijn tenten opgeslagen gehad „in de groote zaal van het *Paleis* bij den eersten pilaar voor de kapel van de heeren presidenten". Het was JEAN ANDRÉ, de spion, die een wit voetje had bij den president LIZET. Deze toonde zich vooral fel gebeten op ROBERT ESTIENNE, wiens

de pilaren, bij de deuren, in de galerij waardoor men naar de kanselarij ging, op het binnenplein, op de groote trappen en op de kleine trappen, op het koninklijk voetpad, onder de poorten, tegen de muren van het paleis, onder de groote klok, enz. In de groote zaal, de koninklijke, werden de algemeene en plechtige vergaderingen gehouden. Er was ook een vertrek, dat de zaal van het Torentje genoemd werd, omdat het gelegen was bij een van de torens, de eenige die van kanteelwerk voorzien was. Deze toren, die een torentje, waarin de trap was welke tot de cachotten leidde, naast zich had, bevatte de beruchte martelkamer. De kreten van de ongelukkigen die op de gewone en buitengewone pijnbank gelegd werden, drongen door de dikke muren heen; daarom had men dien toren genoemd den toren *Bon Bec*.

De kamer van het torentje was die, waar men barmhartig was, waar mannen als SÉGUIER [1]), DU HARLAY enz. moesten oordeelen wanneer de ketters in hooger beroep kwamen, en soms, in tegenspraak met het vonnis van de Inquisitie, het vonnis des doods veranderden in verbanning.

De *Grand' Chambre* [2]) kende daarentegen geen genade; daar verwierpen LE MAISTRE, MINARD, SAINT-ANDRÉ elk hooger beroep en veroordeelden altijd ter dood. Het schijnt, dat men die kamer nog voor te gematigd hield, want HENDRIK II liet bij de *Grand' Chambre* een »tweede torentje" voegen, dat weldra befaamd werd onder den naam van de *Chambre ardente.* [3]) Daar presideerde LIZET bij het sombere

goed hij begeerde, om zijne dochters te kunnen uithuwelijken. ROBERT ESTIENNE schreef daarom te recht: „JEHAN ANDRÉ, die niet minder dom dan slecht en onvertrouwbaar heeten mag. is hun handlanger bij al hunne verraderijen en een zeer goede blaasbalg om aan te hitsen, ten einde lasteringen te verzinnen, en de scherpste beul, wat wreedheid betreft, die er ooit geweest is." Les censures des théologiens de Paris, etc, 1552, nieuwe uitgave door FICK, p 76. De Histoire ecclésiastique, I, p. 72, voegt er bij: „Het was een kleine boekverkooper van het *Paleis*, een van de grootste handlangers bij de jacht die er op den *Sint-Genoveva*-berg gehouden werd, om de arme geloovigen te bespieden en te overvallen, ten einde eenig deel te hebben aan den buit, waarvoor hij eindelijk door GOD gestraft werd, daar hij in tegenwoordigheid van allen door een beroerte werd getroffen, zoodat hij stierf zonder te hebben kunnen biechten, waarop hij altijd zoo gesteld geweest was." (Men vergelijke PH. RENOUARD, ibid.. p. 5). Bij JEAN ANDRÉ gaven de Sorbonnisten in 1544 den catalogus der 65 verderfelijke boeken uit. JEAN ANDRÉ had tot klant den inquisiteur ORY.

1) MOREL deelt aan CALVIJN mede, dat toen de kardinaal van *Lotharingen* had gezegd: „Hoe? Zijn zij, die de mis verwerpen, geen sacramentariërs?' SÉGUIER antwoordde: „Dat is de vraag!" Opera, XVII, p. 504, 24 April 1559.

2) De oude kamer van SAINT LOUIS, gelegen op de bovenste verdieping van de *Conciergerie*, boven de groote deur, tusschen de twee torens, werd onder LODEWIJK XII de *Chambre dorée*. Daarna werd zij de *Grand' Chambre* van het Gerechtshof. Toen in den nacht van 5 op 6 Maart 1618 een brand de groote zaal van het *Paleis* verwoestte, bleef deze zaal gespaard In deze kamer ging in 1793 de revolutionaire rechtbank vergaderen, nadat men de plafonds en de muren geschonden en alle versierselen weggedaan had.

3) N. WEISS. La Chambre ardente, p. LXXII. WEISS is van oordeel, dat deze kamer tusschen den 11den December 1547 en den 2den Mei 1548 gesticht werd. „Deze particuliere kamer schijnt haar zetel gehad te hebben, niet als naar gewoonte in de „Tournelle criminelle", maar in de kamer van den raad, gedeeltelijk vertegenwoordigd door de eerste kamer der rechtbank van de *Seine*. Ibid., p. LXXVI.

licht van eenige toortsen, die de duisternis nog meer deden uitkomen. [1])

Het is haast niet om aan te nemen, en toch is het zeker, dat met eenige dagen tusschenruimte de Gereformeerden het bestonden, daar twee samenkomsten te houden (1560). De eerste, die door ongeveer 130 personen werd bijgewoond, had in de kamer der kanselarij plaats, de andere »in den vierkanten toren". De cel, die daarbeneden was, was »de vuilste en meest besmette van alle, waarin men alleen de grootste dieven, moordenaars en misdadigers, die in *Frankrijk* gevonden worden, plaatste". Daarin werd BERQUIN en vervolgens ook DU BOURG opgesloten. [2]) Eenige maanden later ging de predikant CHANDIEU de moedige gemeente voor. Maar hij was bespied geworden, en de geloovigen meenden reeds dat zij verloren waren, toen een persoon, die dienzelfden dag tot de gemeenschap der kerk was toegetreden, hen wist te laten ontsnappen. »De gerechtsdienaars vonden slechts het nest, terwijl onder anderen de president MAGISTRI (LE MAISTRE) bijzonder verbaasd was en uitsprak, dat zij, die van de religie waren, wel weinig met hun leven rekening moesten houden, daar zij durfden vergaderen op dezelfde plaatsen, waar de rechters zoo dikwijls het doodvonnis over hunne metgezellen onderteekend hadden." [3])

Laat ons een oogenblik bij dezen vierkanten toren, waarin de historie van heel het *Paleis* is saamgevat, vertoeven. In de laatste jaren van de XIIIde eeuw bouwde PHILIPS DE SCHOONE, het werk, door LODEWIJK DEN HEILIGE begonnen, voortzettende, den vierkanten toren, om de bewegingen van het volk te kunnen nagaan en in staat te zijn, de koninklijke woonplaats te verdedigen. Hier was de burcht van het *Paleis*. KAREL V liet er in 1370 het eerste groote uurwerk in plaatsen, dat men te *Parijs* gezien heeft. Het moest dienen, om er het begin en het einde der zittingen van het Gerechtshof naar te regelen. Eerst werd het wijzerbord alleen geschilderd. Onder KAREL IX versierde men het met een soort van monument, voorzien van fijn beeldhouwwerk, dat men telkens tot op den huidigen dag gerestaureerd heeft. Men plaatste er de twee standbeelden van de Gerechtigheid en van de Kracht (naar men zegt, een werk van GERMAIN PILON), en men ziet er nog de letters D, H, V, de naamcijfers van HENDRIK II en HENDRIK III, ter gedachtenis van de restauratie van 1585. Behalve het uurwerk was er in den toren een groote klok, die men de brandklok van het *Paleis* noemde. Zij werd in 1371 van brons gegoten. Men luidde haar alleen bij buitengewone gelegenheden als geboorte of dood der koningen. Dan ging de klepel gedurende drie dagen en drie nachten zonder ophouden. Men luidde haar den 22sten Maart 1592, toen *Parijs* zich aan HENDRIK IV overgaf. Zij moest het sein voor den moord in den *Sint-Bartholomeus*-nacht geven. Maar CATHARINA was ongeduldig; zij kon het bepaalde oogenblik niet afwachten en daarom liet zij de brand-

1) CHRISTIE, p. 391, 410.
2) Bulletin, XXXVII, 1888, p. 737.
3) COQUEREL, Précis de l'Eglise réformée de Paris, p. 45.

klok van den klokketoren, die dichter bij het *Louvre* was, die van *Saint-Germain-l'Auxerrois*, [1]) luiden.

V.

1. Wij gaan opnieuw de *Seine* over, om de oude stad te verlaten, en maken daarbij gebruik van de *Notre-Dame*-brug. Het is eigenaardig, dat zij eerst in 1512 voltooid werd. De huizen zijn met »gouden letters", dat is in Romeinsche cijfers, genummerd, even en oneven, een eerste proeve van nummering, die eerst drie eeuwen later algemeen zou aangenomen worden. Evenals alle andere bruggen (tot in 1716) wordt zij omzoomd, aan den rechter- en aan den linkerkant, door huizen; er zijn er vier en dertig aan weerszijden. Het was iets als tegenwoordig onze passages. De winkels, die op die bruggen gevonden werden, waren zeer gezocht; ze werden meest door Gereformeerden gehouden. Wij weten dit uit het verslag van de plunderingen, die er vóór en na den *Sint-Bartholomeus*-nacht plaats hadden. NICOLAAS LE MERCIER, zijne vrouw, zijn dochter, zijn schoonzoon, hunne kinderen en hunne dienstbode; MATTHIEU, die in metaalwaren deed, met zijne vrouw; BARTHOLOMEUS DU TILLET, een kramer, en de bewoners van de huizen van »De Parel" en van »De gouden Mantel", waren Gereformeerd. Zij werden vermoord. »Een klein meisje van den meester van dat huis (De gouden Mantel) werd, geheel naakt, gedompeld in het bloed van haar vader en van hare moeder, die men vermoord had, met vreeselijke dreigingen dat, indien zij ooit eene Hugenote werd, men haar desgelijks zou doen." Protestantsche heeren, als de gouverneur DE CORBEIL, woonden eveneens op die brug. [2])

Wij gaan nu het gebouw bezoeken, dat aan de andere zijde van de rivier ligt, eenige passen naar beneden, aan het einde van den *Pont-au-Change*, de *Grand-Châtelet*. Dit was een sterkte, gemaakt om den *Grand-Pont* te beschermen, evenals de *Petit-Châtelet* gebouwd werd om den *Petit-Pont* te beveiligen »Zijn karakter als poort heeft dit gebouw bewaard tot aan het begin van deze eeuw, toen het afgebroken werd." [3]) Onder KAREL V en PHILIPPE AUGUSTE gebouwd, was het, met zijn dikken ronden toren, zijn hoogen vierkanten burcht en zijn kleine torentjes, een gebouw, dat een somberen indruk maakte, terwijl het omringd was door straten, die veelbeteekenende namen droegen als de *Rue de la Tuerie, de l'Escorcherie, de la Triperie.* [4]) Daar werden ossen, kalveren en schapen geslacht, en dag en nacht hoorde men er het geschreeuw

---

1) Men zie: Notice historique du cadran de la Tour de l'horloge du palais de justice de Paris; en: Curieuse description historique de la Tour de l'horloge et de son cadran: twee platen van de Nationale Bibliotheek, die in 1852 bij gelegenheid van eene restauratie zijn uitgegeven.

2) COQUEREL, Précis, p. 68, 117.

3) LOUIS BATIFFOL: Le Châtelet de Paris, vers 1400, in de Revue historique, LXI, 1896, p. 229, 231.

4) Van *tuer*, dooden, *écorcher*, villen, en van *Triperie*, plaats waar men de ingewanden der dieren verkoopt. [Vert.]

der stervende dieren, terwijl de vreeselijkste stank verspreid werd. De *Grand-Châtelet* werd de grootste gevangenis.

MAROT, die er in opgesloten werd, zeide er van:

> Ik geloof niet, dat er iets op de wereld is,
> Dat beter gelijkt op een Hel, die zeer onrein is.
> Ik zeg een Hel, en mag zeggen een Hel;
> Indien gij er naar gaat zien, dan zult gij nog erger aanschouwen.

Het is zeker, dat een satanische geest tusschen de ijzingwekkende muren rondwaarde.

Van de rivier afkomende, komt men onder een lang gewelf, dat door een lage, niet breede deur gesloten wordt. Onder dit gewelf, aan de rechterzijde, is de poort der gevangenis.

De hengsels knarsen, de poort wordt ontsloten. Wie worden er ingebracht? Het zijn de vrouwen, die men in de *Rue Saint-Jacques* gevangengenomen heeft; de broeder en de vrouw van den VISCONTE. Maar wie treedt daar vrij binnen? Het is de predikant, op wiens hoofd een prijs gesteld is. Hij durft zich in den muil van het monster wagen, om een brief van CALVIJN aan een gekerkerde te brengen. Het is, alsof hij om het ontzettend gevaar, dat hij loopt, lacht.

De gevangenis van den *Châtelet* bestaat uit veertien cellen, waarvan elk een afzonderlijken naam draagt. Vijf zijn er gelegen in het hooger gedeelte, en daar zij aan de gevangenen eenige ruimte en een afzonderlijk bed bieden, worden zij »fatsoenlijke gevangenissen" genoemd. Nog drie zijn behoorlijk, maar wijl de gevangenen aldaar afgezonderd gehouden worden, worden zij »gesloten gevangenissen" genoemd. Een andere gevangenkamer bestaat uit een groote, gewelfde zaal; zij bevat eene opeengepakte menigte gevangenen, op matten en op bossen stroo slapende. In het midden is een groot watervat, dat men den grooten steen noemt. De vierde categorie gevangenissen kan men onder den grond vinden. Daartoe moet men vier kerkers rekenen, die men *la Fosse*, *le Puis*, *la Gourdaine*, *l'Oubliette* 1) noemt. Die namen zijn te recht aan die holen gegeven; het zijn meer of minder diepe kelders, die door kleine vensters worden verlicht, uitkomend op kleine binnenplaatsen, waarin weinig licht valt ten gevolge van de hooge muren. Het zijn donkere, vochtige hokken, waarin men de ergste misdadigers opsluit.

Hier vinden de Gereformeerden een plaats. Achter in een van die holen, dat men den toenaam van *Fin d'aise* gegeven heeft, waarin de lucht zoo bedorven was, dat een kaars er niet in kon branden, vinden wij PIERRE GABART (1558). In het vuil rondom zijn lichaam vermenigvuldigde het ongedierte. Maar hij hield niet op met het zingen van psalmen en riep met luider stem vertroostingen uit het Woord van God uit, om door de anderen gehoord te worden." 2)

---

1) Deze namen beteekenen: de Gracht; de Put; Put, waarin men verstijft van koude; Kerker der vergetelheid, d. i. eene gevangenis met een valdeur, waarin men de gevangenen om het leven brengt. [Vert.]

2) Histoire des martyrs, II, p. 568.

De afschuwelijkste kerker was *la Fosse*, ook wel de »*Chausse à l'hypocras*" 1) geheeten, een diepe kelder, die van buiten lucht noch licht ontving, zoo genoemd om zijn smallen en daarna breeder wordenden vorm, bij wijze van een omgekeerden kegel. Men kon er niet rechtop in staan, noch er in slapen.

Tot overmaat van ramp was het achterste gedeelte vol water. 2) Men kwam er niet in door middel van een trap, maar door een valluik; door middel van een katrol en een touw werd de gevangene neergelaten. Daarna werd de opening weer gesloten. Na verloop van veertien dagen was de ongelukkige gewoonlijk dood of krankzinnig. FLORENT VENOT (1549) hield het er zes weken in uit. 3)

Men heeft gezegd: »Na de galg van *Montfauçon* was de *Grand-Châtelet* het somberste gebouw van *Parijs*." Men zegge niet »na", maar »voor". Voor de gevangenen was zelfs de brandstapel op het *Maubert*-plein of op de *Place de Grève* eene verlossing!

2. Van de *Grand-Châtelet* begeven wij ons onmiddellijk naar de *Bastille*, een andere gevangenis. Hierin werd ANNE DU BOURG gebracht. Men zette hem op water en brood, en ook sloot men hem meer dan eenmaal in een kooi. Maar, zoodra hij daartoe in staat was, »verheerlijkte hij God, door naar zijn luit te grijpen". 4)

1) Letterlijk: riool voor hypocras, een drank, bestaande uit wijn, suiker en kruiden. [Vert.]

2) La Gazette des tribunaux, 1841, 10 April, spreekt over de oude gevangenissen van *Parijs*, ook van de gevangenis van *Saint-Germain-des-Prés*, die zoo laag was, dat een mensch er niet rechtop in kon staan, en zoo vochtig, dat het stroo, waarop de ongelukkigen moesten slapen, er in dreef, en waarin men niet langer dan vier en twintig uren kon verblijven, zonder te sterven. — „In plaats van gevangenissen voor menschen," zegt een tijdgenoot, „maakt men cachotten, holen, gaten, kuilen en spelonken, die afschuwelijker, donkerder en afzichtelijker zijn dan die van de meest vergiftige en wilde dieren. Daar laat men de gevangenen verstijven van koude, razend worden door den geeuwhonger, versmachten van dorst en verrotten door ongedierte en ellende, zoodat wanneer iemand hen uit medelijden gaat bezoeken, hij hen ziet opstaan van den kouden en vochtigen grond, evenals de beren uit de holen, vol wormgaten, zwart, beslijkt, zoo armzalig, mager en uitgemergeld, dat zij slechts een muil en nagels hebben.' FLAMENG, Paris qui s'en va et Paris qui vient, artistieke uitgaaf.

3) Histoire des martyrs, I, p. 540, en Revue historique, LXIII, 1897, p. 47, 48. Het andere cachot, de *Gourdaine*, had zoozeer gebrek aan lucht, dat het volgens een arrest van het Gerechtshof van den 10den Maart 1550 (N. S 1551) gesloten werd. Maar men had er zich toch tot dien tijd van bediend. Al deze ontzettende bijzonderheden worden bevestigd door den brief van MOREL aan CALVIJN Opera, XVII, p. 633.

4) Bulletin, XXXVI, 1888, p. 509. In de *Bastille* werd een niet minder beroemd gevangene opgesloten, en wel BERNARD PALISSY. „In het jaar 1590 stierf in de cachotten der *Bastille* van BUSSY meester BERNARD PALISSY, die om den Godsdienst gevangengenomen was, tachtig jaar oud. Hij kwam door ellende, ten gevolge van slechte behandeling, om, en met hem drie arme vrouwen die ook om de religie gevangengenomen waren, en van honger en door ongedierte stierven. De tante van dien goeden man, die des anderen daags was gekomen, om te zien, hoe het met hem ging, vond hem dood. BUSSY zeide haar, dat, indien zij hem wilde zien, zij hem met zijne honden op den wal vinden zou; daarheen had hij hem als een hond laten sleepen." Journal de Lestoile, uitgaaf van MICHAUD, XIII, 2de serie, p 41.

Buiten zijne muren, tusschen de *Saint-Antoine-* en *Tempel*-poort, werden te *Popincourt* de bekende predikatiën voor de Hugenoten gehouden; het volk noemde die plaats *Pincourt*, *Paincourt*. Den 10den December 1560 predikte BEZA daar; niettegenstaande er een dichte regen viel, hoorden hem 6000 menschen in de open lucht het Woord GODS verkondigen. Twee maanden later, den 26sten Februari 1561, steeg het gehoor op een namiddag tot 25.000 personen. Den 20sten December 1561 werd het gerucht verbreid, dat CATHARINA zich voor een venster van de voorstad *Saint-Antoine* zou plaatsen, om te zien, wie zich naar *Popincourt* begaven. Verscheiden Hugenoten die aanzienlijke ambten bekleedden, waaronder de beroemde rechtsgeleerde CHARLES DU MOULIN, deden de onderscheidingsteekenen van hun ambt aan, opdat men ze niet zou herkennen. CATHARINA verscheen niet den 20sten December 1561, maar wel den 19den Februari 1562, en twee dagen later was het bedehuis verwoest. De connétable DE MONTMORENCY had in de voorstad *Saint-Marcel* op denzelfden dag de kerk *Jeruzalem* laten verbranden. Als een gemeen voetknecht, die belust is op plunderen, kwam hij bij de kerk van *Popincourt* en verwoestte haar. Door deze roemvolle handelingen kreeg hij den bijnaam van kapitein *Brule-Bancs* (bankenverbrander).

3. Aan den binnenkant der muren, aan de rechterzijde als men in de stad terugkeert, vond men het paleis van de *Tournelles*, waar LODEWIJK XII gestorven was en waar HENDRIK II stierf. Het was door een plein van de *Bastille* gescheiden.

Wij hebben gezien, hoe HENDRIK II op raad van een kardinaal en van een zijner bijzitten tot eene verschrikkelijke vervolging besloot. Hij kwam op den vreemden inval om »bij wijze van tijdverdrijf" een van de Lutheranen voor zich te laten verschijnen. De kardinaal koos daarvoor een uit, van wien men het minst te vreezen had, een kleedermaker, »van wien geen groote roep uitging". Maar voor den Koning gebracht, bleek, tegen alle verwachting in, dat hij bezield werd door den HEILIGEN GEEST. Hij sprak, antwoordde, gaf een weerwoord en »nam in het bijzonder de mis in al haar kleuren en geuren onder handen". DIANE DE POITIERS, de schandelijke landvoogdsvrouw, was ook in de kamer des Konings en wilde het hare er van hebben. Maar zij vond haar man in den kleermaker, die haar laken anders sneed, dan zij het verwachtte. Want deze, zulk eene grenzenlooze aanmatiging niet kunnende dragen in een vrouw, van wie hij wist, dat zij oorzaak was van de zoo wreede vervolgingen, zeide tot haar: »Wees er mede tevreden, mevrouw, dat gij *Frankrijk* hebt verpest, maar wil uw vergif en vuil niet mengen onder zulk eene heilige en geheiligde zaak als de ware religie en de waarheid van onzen Heere JEZUS CHRISTUS is...." De Koning werd woedend, beval, dat men het proces van den kleermaker zou bespoedigen, en zwoer, dat hij bij diens terechtstelling aanwezig zou zijn. Aldus werd gedaan. Eenige dagen daarna liet de Koning bij het einde der processie ter eere van den heiligen PAULUS te *Notre-Dame*, »eenige sacramentarische ketters" 1) op het *Maubert*-plein en elders verbranden. De kleer-

1) Brief van MONTMORENCY, 8 Juli 1549 (Bulletin IX, 1860, p. 125); men zie N. WEISS, La chambre ardente.

maker werd de in *Rue Saint-Antoine* verbrand voor de *Saint-Cathérine*-kerk. HENDRIK II had zich, om beter het schouwspel te kunnen genieten, naar het hotel van HENRI DE MONTMORENCY-DAMVILLE begeven, dat tegenover de opgerichte galg gelegen was en onder den naam van de *Rochepot* [1]) bekend was. Het was een groot heerenhuis, dat men als eene gevangenis versterkt had, hetwelk in 1540 de eer genoot door keizer KAREL V bezocht te worden. [2]) Toen de veroordeelde den Koning aan het venster gewaar werd, zag hij hem aan met een blik, die door de vlammen heendrong. De Koning kon dit niet verdragen, hij moest het venster verlaten en zich terugtrekken. Het was hem, alsof die blik hem vervolgde, »en de groote vrees die hem vervulde, deed het schouwspel gedurig weer voor zijn geest komen, zoodat hij zwoer, dat hij nooit meer een van die ketters wilde hooren of zien, daar dit genoegen door hem te duur gekocht was." [3]) Toen CALVIJN van deze daad, die hij een zinnelooze noemde, hoorde, kon hij niet nalaten te bidden: »Mocht de HEERE door Zijn macht zulk een afschuwelijke wreedheid straffen. Amen!" [4])

De *Rue Saint-Antoine*, die getuige was geweest van de misdaad, zou ook het schouwtooneel worden van de vergelding.

Den 10den Juli 1559 had HENDRIK II, in de volle vergadering van van het Gerechtshof op den eersten Woensdag na Paschen, ANNE DU BOURG laten arresteeren. De jeugdige graaf van MONTGOMERY had in last ontvangen, de hand te leggen op den rechtschapen magistraatspersoon. Eenige dagen later, den 29sten Juli, had er bij het eind van de *Rue Saint-Antoine*, tegenover de *Bastille*, waar DU BOURG »de bazuinen, hobo's en trompetten hooren kon", een tournooi plaats. De hertog van ALVA was er, met ALPHONSE D'ESTE, hertog van FERRARE. Het was een prachtig steekspel. De Koning, bedekt met een schitterend harnas in de kleuren van de oude DIANA VAN POITIERS, had volgens de regels van de kunst met zijn drie aanvallers gestreden. Daarna kreeg hij den inval, den graaf van MONTGOMERY te noodzaken, nog eens met hem in het krijt te treden. Eenige minuten later werd de Koning doodelijk gewond aan het rechteroog door een stoot van de lans, hem door den graaf toegebracht. De hand, die gedwongen was geweest de wet te overtreden, was ook genoodzaakt den geweldenaar zijn rechtvaardige straf toe te dienen. Door het misbaar, dat men maakte, toen men den Koning naar het paleis van de *Tournelles* vervoerde, terwijl men langs de *Bastille* ging, moest ANNE DU BOURG begrijpen, wat er geschied was. Eenige dagen daarna was de Koning gestorven. [5])

---

1) Omdat het behoord had aan FRANÇOIS DE MONTMORENCY, heer van *Rochepot*, jongste broeder van den connétable.

2) Mémoires de la société de Paris et de l'Ile-de-France, 1886, XIII, p. 6. „Parijs in 1572"

3) Histoire des martyrs, I, p. 539.

4) Opera, XIII, p 333, 19 Juli 1549.

5) Mémoires du prince de Condé, uitgave MICHAUD VI, p 546. — Les grands scènes historiques du XVIe siècle. (TORTOREL ET PÉRISSIN.)

4. Wij verlaten de *Rue Saint-Antoine*, waar in 1572 CHARLOTTE ARBALESTE woonde, die weldra de beroemde vrouw van den beroemden DU PLESSIS—MORNAY worden zou. Wij laten aan den linkerkant in de *Rue Saint-Paul* de kerk van dien naam, die »de kerk van den Koning" werd genoemd, omdat zij zoo dicht bij het paleis lag. In 1524 had daar CAROLI de brieven van PAULUS in de Fransche taal uitgelegd, en RABELAIS beval, dat hij op het kerkhof van dit bedehuis zou begraven worden. Hij stierf den 9den April 1553.[1])

Iets verder, in de *Rue des Nonandières*,[2]) woonde de beroemde BUDÉ; vervolgens had de eerste president HARLAY er zijne residentie.

Laat ons de *Culture-Saint-Cathérine*-straat ingaan: tegenwoordig noemt men die *Rue Sevigné*.[3]) De eerste straat aan de linkerhand is de *Rue des Rosiers*. Op den hoek dier straat en het *Jodensteegje* vond men het bekende beeld van MARIA, dat in den nacht van 31 Mei op 1 Juni 1528 verbroken werd. Deze gebeurtenis gaf aanleiding tot een kolossale processie,[4]) die door FRANS I geleid werd, welke vorst voor het verbrokene een zilveren standbeeld plaatste. Dit standbeeld werd in 1545 gestolen. Toen zette men er een beeld van hout

1) HOFBAUER, Bastille, Hôtel Saint-Paul, Arsenal, p. 8.

2) Dat wil zeggen: van de *Nonnains-d'Hyères*, om der wille van de aanzienlijke huizen, die de abdij van het dorp *d'Hyères* er bezat. In dit huis droeg eene fontein langen tijd den naam van fontein van BUDÉ. (M. DE SAINTE-FOIX, Essais historiques sur Paris, VII, 94.

3) De naam is ontleend aan het hotel *Carnavalet*, dat door de beroemde markiezin bewoond werd. De gevel werd ontworpen door FRANÇOIS MANSART, en bevat nog de oude deur, die door JACQUES ANDROUET DU CERCEAU geteekend werd.

4) Omtrent deze processie heeft men officieele documenten. Wij laten hier de mededeelingen van DU BREUIL ET MALINGRE volgen „Zij gingen in die orde te voet uit de *Saincte-Cathérine-du-Val-des Escolliers*, en gingen door de *Saint-Antoine*-straat, tot de plaats, waar het beeld van de welgelukzalige maagd MARIA, tot groote oneer en verachting van GOD en van de zeer heilige en zeer waardige moeder, verbroken was. op welke plaats de Koning een pilaar van steen met een kast, om er een zilveren beeld onzer lieve Vrouw in te plaatsen, had laten maken. En er was een trap, met Turksch tapijt belegd, om tot genoemde kast te kunnen komen. Daarnaast was een tafel geplaatst, die den vorm van een altaar had, waarop de bisschop DE LISIEUX het zilveren beeld plaatste, en onmiddellijk knielde de Koning met zijn gevolg, terwijl Zijne Majesteit zijn gebed deed en de zangers van zijn kapel het *Ave Regina Coelorum* (Wees gegroet, gij Koningin des hemels), enz. aanhieven. Toen dit gedaan was, las genoemde bisschop DE LISIEUX de collecte: *Famulorum tuorum quaesimus*, *Domine*, *delictis ignosce*, enz. Daarna beklom de Koning de trap en kuste het beeld dat verbroken was, en na ook het beeld te hebben gekust dat hij had laten maken, hetwelk hem door genoemden bisschop was overgegeven, zette hij het in plaats van het andere in de kast; vervolgens kuste hij het opnieuw, en sloot genoemde kast met een tralieraam van ijzer, dat voor die gelegenheid gemaakt was, dicht. Vervolgens ging Zijne Majesteit naar beneden, met tranen in de oogen, viel op zijne knieën en deed opnieuw zijne gebeden. En nadat dit gedaan was, gaf Zijne Majesteit zijn kaars over aan den Prevoost van *Parijs*, die haar plaatste op een kandelaar, voor genoemd beeld. Onmiddellijk daarna steeg Zijne Majesteit te paard en begaf zich naar het huis van den heer NICOLAAS DE NEUFVILLE, ridder, heer van *Villeroy*, raadsheer van Zijne Majesteit en tresorier van *Frankrijk*, die bij het *Louvre* woont, waar hij het middagmaal gebruikte. (Les Antiquitez de la ville de Paris, a. w., p. 608.)

dat in den nacht van 13 op 14 December 1551 door de ketters verbrijzeld werd. Opnieuw werd een processie gehouden, waarbij een nieuw beeld, ditmaal van marmer, geplaatst werd. »Dit gedenkteeken in beeldhouwwerk, waarop ook FRANS I is afgebeeld, staat op dezelfde plaats en is niet verplaatst," zegt de historieschrijver der XVIIIde eeuw. 1)

Verder voortgaande in de *Rue de la Culture-Sainte-Cathérine* komen wij in de *Rue des Francs-Bourgeois.* Zij is aan beide zijden nog niet geheel bebouwd. Het aanzienlijkste hotel, dat het weldra versierde, was dat van *Albret*, gebouwd in de XVIde eeuw, op vijf stukken van de *Culture-Sainte-Cathérine*, die in het bezit kwamen van den connétable ANNE, hertog van *Montmorency.* 2) Eén vleugel bestaat nog. 3) Daar hield JEANNE D'ALBRET op een van hare bezoeken, aan *Parijs* gebracht, haar verblijf, en daar werd (den 15den Februari 1558) hare dochter, de zuster van HENDRIK IV, geboren In 1856 was er nog een salon uit den tijd van de koningin JEANNE, dat versierd was met schilderijen en paneelen in lakwerk en met spiegels, aanwezig ; tegenwoordig is daarvan niets meer te vinden. Alleen de breede deuren, de vele houten beschotten in de vertrekken, de dubbele trap, die naar het binnenplein leidt, duiden aan, dat hier vroeger adellijke familiën moeten gewoond hebben.

Terzelfder tijd woonde aan het andere einde van de *Rue des Francs-Bourgeois* DIANA van *Poitiers*. Het hotel van haar man, den landdrost DE BRÉZÉ, werd het *hôtel Barbette*, ook wel het hotel der Koningin genoemd, omdat het bewoond was geweest door ISABELLA van *Beieren*, gemalin van KAREL VI. Den 23sten November 1407 werd LODEWIJK VAN ORLEANS, te 8 uur des avonds, op last van den Hertog van *Bourgogne* vermoord, toen hij uit het huis van ISABELLA kwam. DIANA van *Poitiers* was een waardige opvolgster van ISABELLA van *Beieren*. In 1561 verkochten de dochters van LODEWIJK DE BRÉZÉ en van DIANA het hotel van hunne ouders aan particulieren, die het lieten afbreken. Doordat hierdoor een ledige ruimte ontstond, kon men daar in de straat komen, die tegenwoordig nog de *Rue Barbette* genoemd wordt. Een sierlijk torentje, op den hoek van de *Rue des Francs-Bourgeois* en van de *Vieille-Rue-du-Temple*, met een venster op zijde, duidt de plaats aan, waar zij, die »de maîtres van HENDRIK II en van het geheele koninkrijk" werd genoemd, vertoefd heeft. 5)

De *Vieille-Rue-du-Temple* brengt ons tot het eenzame huis, dat eenmaal PIERRE DE LA PLACE bewoonde. In zijn jeugd had hij CALVIJN te *Poitiers* ontmoet, en het goede zaad was in hem ontkiemd. Hij was de eerste president van het hof van bijstand geworden en had de uitstekendste diensten aan de kroon en aan het land bewezen. Hij werd een van de aangewezen slachtoffers van den *Sint-Bartholomeus*-nacht.

1) JAILLOT, Recherches sur la ville de Paris, 1772, III.

2) Ibid., III, Quartier *Saint-Antoine*, p 76.

3) Op de plaats, waar men tegenwoordig no. 7 van de *Rue des Francs-Bourgeois* en no 23 van de *Rue du Turenne* vindt. In deze straat is de ingang. Het gebouw wordt gebruikt door geestelijke broeders, die er school in houden.

4) ERNEST DE FRÉVILLE, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes. 1857, p. 125.

5) SAUVAL, Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris, 1724, II, p. 245.

Gerechtsdienaars kwamen hem halen onder voorwendsel, hem voor den Koning te moeten brengen. Toen zij tegen drie uur des namiddags op den hoek van de *Rue de la Verrerie* en van de *Rue du Coq-Saint-Jean* kwamen, lieten zij vier mannen, met ontbloote dolken gewapend, op hem aanvallen, die hem doorstaken. [1]) Onder de moordenaars was zekere CORAILLON, die ook gelegenheid vond om GROSLOT, den beroemden Protestantschen baljuw van *Orleans*, te vermoorden. [2]) De gerechtsdienaars raapten het lijk op en brachten het naar het stadhuis, het in een stal neerleggende. Toen het gepeupel des anderen daags den vermoorde herkende, werd hij in de *Seine* geworpen; daarna liep men naar zijn woning om die te plunderen. Gelukkig was zij door zijn gezin verlaten. [3])

5. Daar zijn wij eindelijk op de *Place de Grève*. Het *Grève*-plein! Hoeveel papier zouden wij noodig hebben, om de geschiedenis van de plaats te beschrijven, waar het *Huis met de pilaren*, door PHILIPS AUGUST in 1212 verkregen, in 1357 het eerste stadhuis werd, en waar men van 1310 tot het begin der vorige eeuw, dus gedurende vijf eeuwen, onschuldigen en misdadigers gedood heeft! [4]) In de jaarboeken, waarin de historie der XVI[de] eeuw van de *Place de Grève* wordt beschreven, vinden wij dezelfde schrikkelijke, maar ook dezelfde heerlijke dingen vermeld, als in die, waarin medegedeeld wordt, wat er op het *Maubert-plein* geschied is.

Wij willen daarvan twee gebeurtenissen verhalen.

Op Zaterdag 16 April 1529 [5]) kwam hij, van wien BEZA getuigde: »*Frankrijk* had in LOUIS DE BERQUIN een tweeden LUTHER kunnen krijgen", hier om het leven. [6]) Den vorigen dag was hij veroordeeld, op het *Grève*-plein te herroepen, al knielende, en met den strop in de hand om genade te smeeken. Dan zou de beul zijn boeken verbranden, en vervolgens op de *Parvis* zijn tong doorboren, om hem daarna met een gloeiend ijzer op het voorhoofd te brandmerken. Ten slotte zou hij levenslang moeten gevangenzitten. BERQUIN kwam van dit vonnis in hooger beroep.

Het Gerechtshof kwam des anderen daags in den morgen samen, en nadat »de naam van CHRISTUS aangeroepen" was, terwijl men GOD alleen voor oogen heeft, veroordeelt het BERQUIN, »als hardnekkig ketter en als verdediger van zondige dwalingen en van de sekte van

---

1) ALBERT LENOIR, Statistique monumentale, a. w., p. 256, en Atlas, waarin een schets van een torentje van een hotel van die straat te vinden is.

2) Bulletin, XV, 1866, p. 20.

3) Ibid. I, 1853, p. 518.

4) Op Pinksteren van het jaar 1310 liet PHILIPS DE SCHOONE DE BEAUVAIS, een priester, die beschuldigd werd van ketterij, eene vrouw, die verdachte geschriften verspreid had, en een Jood verbranden. — Den 21sten September werden hier de vier sergeanten van *La Rochelle* ter dood gebracht

5) Van 1529 af was men er op bedacht, het stadhuis opnieuw te bouwen. De eerste steen werd in 1533 gelegd.

6) Les vrais pourtraits, p. 169.

meester LUTHER en van zijn volgelingen", [1]) ter dood; hetgeen gedaan en in orde gebracht werd op dienzelfden dag, met grooten ijver, opdat hij geen hulp zou krijgen van den Koning, noch van Mevrouw de Regentes, die toen te *Blois* [2]) was.

Een soort van klaagzang zegt ons, hoe zijn »lieve Christelijke ziel werd geworpen

> buiten dit vleeschelijk lichaam,
> Om te gaan naar de eeuwige rust.'

Hij gaf geen enkel teeken, dan dat zijn hart bezweek, »toen de beul met een vreeselijke stem zijn vonnis voorlas". Maar hij boog zijne knieën,

> Aldus sprekend: „JEZUS, onze Zaligmaker,
> Gij hebt voor mij den zeer harden dood geleden,
> Het is dus recht, dat ik voor U hem onderga."

Het volk was er op belust, het feest bij te wonen. Men had er ramen en kamers voor gehuurd, en door het ruiken van bloed werd de feestvreugde nog verhoogd. BERQUIN, aan den voet van de galg gekomen, sprak. »Slechts weinigen konden hem verstaan, zoo erg was het geraas van hen, die daar door de Sorbonnisten geplaatst waren om leven te maken." [3]) Maar zijn biechtvader

> Riep hardop: „O, volk, ik verzeker u,
> Dat in geen honderd jaar, dit houd ik vol,
> Een mensch gestorven is, die beter Christen is." [4])

Dertig jaren later is ANNE DU BOURG op dezelfde plaats ter dood gebracht. Na een proces, dat zes maanden geduurd had, werd op den 23sten December 1559, te elf uur des morgens, in de kapel van de *Conciergerie* zijn vonnis voorgelezen, waarin stond, dat hij »als hardnekkig en onverzettelijk sacramentarisch ketter door het Gerechtshof veroordeeld was om gehangen en opgeheschen te worden aan een galg, die geplaatst en geplant zal worden op de *Place de Grève* vóór het stadhuis van *Parijs,* een geschikte plaats, onder welke een vuur zal gemaakt worden, waarin genoemde DU BOURG geworpen, verbrand en tot asch gemaakt zal worden."

Dit besluit is door DE THOU geteekend. Het »*retentum*" was aldus geformuleerd: »Men heeft achtergehouden, dat genoemde DU BOURG op geenerlei wijze het vuur gevoelen zal, dat voordat het vuur ontstoken en hij daarin geworpen wordt, hij verworgd zal worden, en dat, ingeval hij zou willen dogmatiseeren of eenige verkeerde rede

---

1) Journal d'un bourgeois de Paris, p. 383.

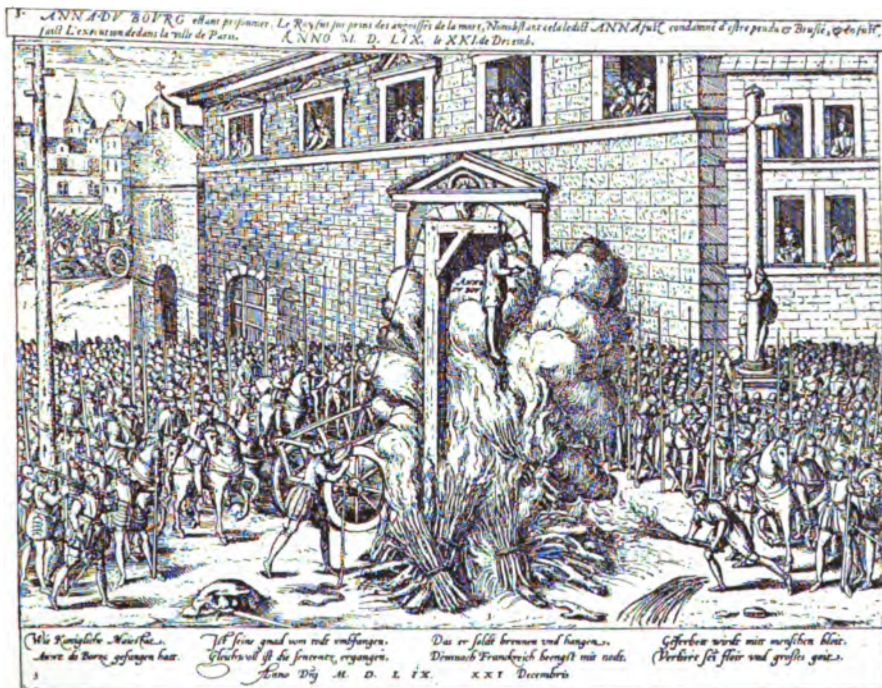
2) Dit tweede vonnis werd den 16den April 1529 *(decima sexta die aprilis)* geveld De tekst werd het eerst in 1881 in het Bulletin weergegeven, en maakt een einde aan de debatten over den datum. De burger van *Parijs* heeft zich in zijn dagboek één dag vergist, daar hij spreekt van „Zaterdag den 17den April 1529".

3) Histoire des martyrs, I, p. 276.

4) Bulletin, XI, 1862, p. 130.

wenschen te houden, men hem een bal in den mond zou stoppen, ten einde te voorkomen, dat het volk geërgerd werd." Maar daar DU BOURG verklaard had, dat hij niet begeerde »het volk aanleiding te geven om geërgerd te worden", werd zijn tong vrijgelaten.

Te drie uur kwam de beul, die den gevangene in een roode kar deed plaats nemen, terwijl een priester naast hem werd geplaatst. Daarna zette de sombere wagen zich in beweging, omringd door 400 man krijgsvolk te voet en 200 te paard, allen met getrokken wapens. Men vreesde, dat het volk te hoop zou loopen. Door een opgedrongen menigte, die saamgestroomd was om den uitnemenden rechtsgeleerde, den raadsheer van het Gerechtshof, den neef van een kanselier van

Dood van ANNE DU BOURG, op het *Grève-plein* te *Parijs*. 1)

Frankrijk te zien sterven, ging de kar slechts langzaam voort. DU BOURG, in gepeins verzonken, zong met halfluide stem psalmen. Toen men tegenover het stadhuis bij de galg gekomen was (CALVIJN verhaalt het ons), blonk zijn aangezicht van vreugde (*hilaris vultus*). 2) Hij ontdeed

1) Deze plaat is genomen naar een plaat van TORTOREL en PÉRISSIN De platen van genoemden werden in 1569 en 1570 gegraveerd „Hetgeen de merkwaardigheid van deze plaat nog verhoogt, is het feit dat, naar ons beste weten, zij de eenige is uit dien tijd, waarop de terechtstelling van onze martelaren wordt afgebeeld." Bulletin, XXXVII, p. 512, 529, noot van N. W.

2) Men zie: CALVIJN aan BLAURER, Opera, XVIII, p. 15.

zich van zijn mantel en trok zijn rok uit, alsof hij zich gereedmaakte om te gaan slapen. De beul deed hem den strop om den hals. Daar DU BOURG het »retentum" niet wist, zeide hij den beul, dat dit niet noodig was, omdat hij toch met klein vuur zou verbrand worden. De beul antwoordde, dat hij bevel had gekregen hem te verworgen, om zijn lijden te verminderen. DU BOURG wierp zich nu voor de laatste maal op de knieën, en men hoorde hem herhalen: »HEERE, mijn GOD, verlaat mij niet, opdat ik U niet verlate." Eenige oogenblikken later hing zijn lichaam, omhooggetrokken door de helpers van den beul, in de lucht, terwijl de menigte riep: »JEZUS! MARIA!" Daarna werd het vuur onder de galg aangestoken en men wierp het lijk van DU BOURG er in, om tot asch te worden verbrand. [1])

Onder de toeschouwers bevond zich F. DE RAEMOND, die eenmaal »La naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle" zou schrijven. Jaren na de terechtstelling van den raadsheer schreef hij: »Ik herinner mij, dat, toen ANNE DU BOURG, raadsheer van het Gerechtshof te *Parijs*, verbrand werd, geheel *Parijs* verbaasd stond over de standvastigheid van dien man. In onze colleges smolten wij weg in tranen, toen wij van de terechtstelling waren teruggekeerd, en wij bepleitten zijn zaak na zijn dood, de onrechtvaardige rechters verwenschende, die rechtvaardig (?) [2]) veroordeeld hadden; zijn prediking, aan de galg en op den brandstapel, deed meer kwaad, dan honderd predikanten hadden kunnen doen." [3])

6. Wij komen nu aan het einde van onze wandeling.

Door de *Vieille-Rue-du-Temple*, die eene voortzetting is van de straat der *Francs-Bourgeois* (toen ter tijd *Rue de Paradis*), komen wij aan het *Hôtel de Guise* (tegenwoordig de Nationale Archieven). De hoofden der »Romaniseerders", gelijk CONDÉ het met zijn ruwe woorden uitdrukt, of: »dat hatelijk gebroed van de GUISES", dat een huis wilde hebben, met zijn rang overeenkomende, kocht, »om een zetel te hebben voor zijn gloeiende verdorvenheid", den 14den Juni 1553 het oude hotel van CLISSON en onderscheidene hotels die er omheen lagen. Het liet in de *Rue du Chaume* den hoofdingang, een Gothische poort tusschen twee torentjes, staan, welke tegenwoordig nog te vinden zijn. [4])

Daartegenover stond de kapel van *Braques*, waar JÉHAN LE RENTIF of LE RETIF, »de prediker van *Braques*", de beginselen der reformatie verkondigde. Op de lijst van de »gedaagden", die van ketterij verdacht werden, welke lijst in 1535 werd opgemaakt, kwam hij in de tweede plaats voor. Bovenaan stond CAROLI.

De *Rue du Chaumes* werd verder op de *Rue du Grand-Chantier*, waarin men de weeskinderen, die »*les Enfants Rouges*" genoemd werden, gehuisvest had. Voortgaande, kwam men aan den *Temple*, of aan het

---

1) Men zie de studiën van M. LELIÈVRE over ANNE DU BOURG in het Bulletin, XXXVI, 1887, p. 569; XXXVII, 1888 p. 281, 337, 501.

2) Zou dit geen drukfout zijn?

3) FL. DE RAEMOND, VII, p 865

4) Dit was van 1553 tot 1669 het vaderlijk huis van de GUISES.

oude kasteel van de Tempeliers. Aan de andere zijde der poort van den *Temple* was »de tuin *de la Cerisaye*", waar de groote vergadering van den 12den October 1561, die bijna op een moord uitliep, gehouden is. 1)

Wat verder stond de galg van *Monfauçon.* 2)

Als wij langs de *Grande Rue du Temple* wederkeeren, vinden wij aan de linkerhand de *Rues des Vieilles-Haudriettes, de Braques* en *des Blancs-Manteaux*. Zij bevatte verscheiden fraaie hotels, waaronder dat van den connétable DE MONTMORENCY, eene prachtige woning, waar deze gezanten, prinsen en koningen ontving. HENDRIK II nam er eenige malen zijn intrek, waarom het het »logies van den Koning" 3) genoemd werd. De connétable wilde er sterven, nadat hij den 9den November 1567 te *Saint-Denis* gewond was. Zijne weduwe woonde er in 1572. 4)

Wij gaan eenige schreden terug en komen door de *Rue Court-au-Vilain* in de *Rue Saint-Martin.*

Hier, naar het schijnt, stierf WILLEM BUDÉ in het *Hôtel de Vie*, dat hij voor zijn huis in de *Rue des Nonnains-d'Hyères* verwisseld had. 5)

Er woonden vele kooplieden in die plaats, waaronder ESTIENNE DE LA FORGE, in wien wij veel belangstellen. 6) Waarschijnlijk werd hier door FAREL de geheime kerk van 1521 gesticht. 7) ROUSSEL kwam haar meermalen dienen, maar toch niet dikwijls genoeg naar den zin van CANAYE. En zonder twijfel heeft CALVIJN in hetzelfde huis aan ESTIENNE DE LA FORGE behoorende, eenige dagen doorgebracht, toen hij in 1534 een vluchtig bezoek aan *Parijs* bracht

Rondom de *Saint-Merry* vinden we nog de *Rue Brise-miche* en de *Rue Taille Pain*, straten die slechts twee meter breed zijn en die met hare sombere en vochtige voddenwinkels ons het best een denkbeeld kunnen geven van een antieke stad der XVIde eeuw. Men vindt er ook

---

1) Histoire ecclésiastique, I, p. 741. COQUEREL, Précis, p. 50, zegt: „De tuin was bij de abdij *Saint-Antoine-des-Champs*, tegenwoordig het *Hôpital Saint-Antoine*, in de straat van de voorstad van dien naam." POLTROT had die preek gehoord (Histoire ecclésiastique II, p 400).

2) DOUEN geeft als de juiste plaats: „Nos. 65, 67 en 69 van de *Rue Grange aux Belles*" aan. (Paris protestant.)

3) JAILLOT, Recherches critiques, historiques et topographiques sur la ville de Paris, t. III, quartier *Saint-Avoye*, p. 8.

4) „Paris en 1572", p. 5.

5) SAUVAL, a. w., II, p. 235

6) Omtrent deze figuur deelt Prof. Dr. RUTGERS in zijn „Calvijn's invloed" enz., bl. 52, 1ste druk, het volgende mede: „Volkomen zeker is, dat CALVIJN te *Parijs*, in den kring der Gereformeerden, bijzonder is aangetrokken door de groote vroomheid en degelijkheid van ETIENNE DE LA FORGE, uit *Doornik*, een van hunne voornaamste en meest bekende leden, dien hij veel bezocht heeft, en van wien hij later dikwijls met de meeste hoogachting heeft gesproken; naar zijn eigen getuigenis, in zijn Tractaat tegen de Libertijnen, uit het jaar 1545, Hoofdst. IV en XIII (Opera, VII, p. 160 en 185) en naar het getuigenis van zijne collega's COLLADON en BEZA, in hunne levensschetsen van CALVIJN. (Ibid., XXI, p 56 en 122 vg ") [Vert]

7) Bulletin, XX, p. 404, 406; HERMINJARD, I. p. 242.

de *Rue du Renard*, waar JACQUES CAUVIN, smid *(faber ferrarius)* woonde. Volgens PAPIRE MASSON was hij daar nog in 1583.[1])

Wij laten aan de linkerhand de kerk *Saint-Jacques-de-la-Boucherie* liggen, waarvan de toren alleen over is, en door de *Rue de la Feronnerie* (waarin op den 14den Mei 1610 HENDRIK IV vermoord werd) bereiken wij de beroemde *Marché des Innocents*, die, sedert onheuglijke tijden, te gelijk een plaats was waar de dooden begraven werden en waar voor de levenden voedsel opgestapeld is (tegenwoordig zijn daar de *Centrale Hallen)*. Het kerkhof bevat den eersten *Doodendans*, die in 1424 geschilderd werd terwijl staatkundige moorden allen menschen schrik aanjoegen, en die tot model gediend heeft van dergelijke schilderstukken door geheel *Europa*. De zedespreuken heeft GERSON er zelf onder geplaatst.[2])

In de *Rue des Bourdonnais* vond men aan de westzijde een van de merkwaardigste gebouwen van dit tijdvak, namelijk het hotel *La Trémouille*, herbouwd bij het einde der XVde of bij het begin van de XVIde eeuw. Het behoorde aan den ridder DU BOURG, oom van den martelaar.[3]) Hier woonde ook de vader van CHARLOTTE ARBALESTE, DE LA BORDE, te wiens huize dikwijls gepreekt werd. »Al zijne goederen werden verbeurdverklaard, zijn meubels opgeschreven en in beslag genomen", maar hij bleef standvastig en stierf te *Melun* in 1570, met deze woorden: »HEERE, acht en vijftig jaren geleden hebt Gij mij een ziel gegeven; Gij hebt mij die rein en wit geschonken; ik geef haar U onrein en bezoedeld terug, wasch haar in het bloed van JEZUS CHRISTUS, Uwen Zoon.[4])

7. Wij komen aan de *Rue de Bèthisy*, ten minste aan het deel dat in dien tijd aldus genoemd werd.[5]) In deze straat vond men nederige huizen en vier hotels. Dat wat gelegen was in den hoek van de *Rue de Bèthisy* en *de l'Arbre Sec*,[6]) is tegenwoordig het *Hôtel de Villarceaux*.[7]) Hier nam COLIGNY zijn intrek, toen hij de feesten van de »bloedbruiloft"[8]) kwam bijwonen. Hij werd er vermoord in den nacht van den 24sten Augustus. De straat werd weldra overdekt met het bloed van meer dan dertig lijken. »Er was geen straatje in *Parijs*," zegt een ooggetuige, »hoe klein het ook was, waar men niet iemand vermoord had, en het bloed vloeide in de straten, alsof het sterk geregend had. Onder-

1) Omtrent dezen JACQUES CAUVIN hebben we reeds het een en ander medegedeeld op bl 4. noot 2.

2) Paris à travers les âges.

3) ALBERT LENOIR, a. w, p. 243; JAILLOT, a. w, I, p. 145.

4) Bulletin, II, 1854, p. 651. 653.

5) In 1730 kreeg zij haar oorspronkelijken naam van: *Rue des Fossés-Saint-Germain-l'Auxerrois* terug

6) O. DOUEN, Paris protestant: „No. 144 van de *Rue Rivoli*.'

7) De admiraal DE COLIGNY bezat in de *Rue Saint-Jacques* een huis, maar ongetwijfeld was dit uitgeplunderd en afgebroken (Mémoires de la société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France, XIII, 1886, p 15. „Paris en 1572", door baron DE RUBLE.) Men vergelijke, Bulletin, XXXVI, 1887, p. 105, de rectificatie van wijlen H BORDIER.

8) In 1747 verhaalt de Vie des hommes illustres de France: „Dit hotel is tegenwoordig slechts een tamelijk aanzienlijke herberg, die men het *Hotel van Lisieux*

scheidene bewoners namen de vlucht over de daken. De kapelaan van COLIGNY, de predikant MERLIN, verborg zich drie dagen op een hooizolder onder puin. D'AUBIGNÉ bezong hetgeen hem daar overkwam in een lied. 1)

De schoonzoon van COLIGNY, TÉLIGNY, woonde niet ver van zijn schoonvader, *Rue Saint-Honoré*, in den *Lion noir*.

In de naburige *Rue Grenelle-Saint-Honoré* was JEANNE D' ALBRET in een groot hotel, 2) dat aan CHARLES GUILLARD 3) toebehoorde, afgestapt.

noemt. Er is van buiten en van binnen bijna niets aan veranderd. De grootte en de hoogte van de kamers duiden aan, dat het eertijds de woning van een aanzienlijk man is geweest Ik heb het vertrek van DE COLIGNY en dat, waar zijn getrouwe CORNATOR, een van zijn geliefde edellieden, verblijf hield, gezien. De kamer waarin de admiraal sliep wordt tegenwoordig bewoond door den beroemden VANLOO, lid van de Koninklijke Academie voor schilderkunst. (ED. FOURNIER, Paris démoli, p. 85). DE MÉNORVAL voegt er in de Eclair van den 3den September 1893 bij: „Ik heb in de dagen mijner jeugd dikwijls de plaats, waar de misdaad geschiedde, bezocht... Achter op de binnenplaats vond men een tamelijk zwaar, vooruitstekend torentje, waaronder een put, de groote trap, die REHME opging, en op de eerste verdieping twee groote vensters, door een waarvan het lijk van COLIGNY geworpen werd." HOFBAUER heeft eene teekening van de omgeving van het *Louvre* omstreeks 1572 gegeven, en in het Paris pittoresque, van CH. NODIER, vindt men een teekening van A. REGNIER, waarop de woning van den admiraal weergegeven wordt zooals zij in 1838 was, waarvan het Bulletin, XXXVI, 1887, p. 107, eene reproductie gegeven heeft. Men zie de discussie tusschen DE RUBLE en BORDIER. Ibid., p. 105—112.

1) Dit lied luidt aldus:

„Voici de peur d' ACHAB un prophète caché
En un lieu hors d'accès, en vain toujours cherché.
Une poule le trouve, et, sans faillir, prend cure,
De pondre dans sa main trois jours sa nourriture.
O chrestiens fugitifs, redoutez-vous la faim?
Le pain est don de DIEU, qui sait nourrir sans pain.
Sa main despechera, commissaires de vie,
La poule de MERLIN ou les corbeaux d' HÉLIE."

Vertaald luidt dit gedicht aldus:

Hier is een profeet, die zich uit vrees voor ACHAB verborg
Op een ontoegankelijke plaats, die men altijd tevergeefs zocht.
Een kip vindt hem, en, zonder te missen, zorgt zij,
Gedurende drie dagen in zijne handen zijn voedsel te leggen.
O voortvluchtige Christenen, vreest gij den honger?
Het brood is een gave GODS, Hij weet zonder brood te voeden.
Zijn hand zal, als boden des levens,
De kip van MERLIN of de raven van ELIA zenden.

2) Dit hotel was belast met 300 livres, evenals de hotels der vorsten (Paris en 1572, p. 14 en 15). DOUEN zegt nader: „No. 49 van de *Rue Grenelle-Saint-Honoré*, tegenwoordig *Rue Jean-Jacques-Rousseau*"

3) CHARLES GUILLARD volgde, als bisschop van *Chartres*, zijn oom LOUIS GUILLARD op, aan wien CLICHTOVE in 1526 zijn Propugnaculum Ecclesiae adversus Lutheranos opdroeg. (HERMINJARD, I, p. 180.) Ofschoon in 1553 te *Parijs* tot bisschop gewijd, werd CHARLES GUILLARD eerst feitelijk bisschop in 1558, nadat hij van het kapittel verlof gekregen had, een langen baard te dragen. Zijn rechtzinnigheid werd

Zij ontving daar het bezoek van de Koningin van *Frankrijk*. »Van daar uit deed zij hare inkoopen voor de bruiloftsfeesten. Den 15den Mei 1572 aangekomen, zoo verhaalt ons de predikant, die haar begeleidde, ging zij dagelijks nu eens hier, dan eens daar in de stad, in de winkels der werklieden, om te zien, wat voor den dag, waarop de plechtigheid zou plaats hebben, geschikt zou zijn. Zij had daarbij op het oog zoowel de kleederen die zij op de bruiloft dragen moest, als de geschenken die zij wenschte te geven, en andere noodzakelijke dingen." 1) Het verging haar slecht. Anderen verhalen, dat zij handschoenen kocht bij RENÉ, reukhandelaar van de Koningin, wiens magazijn bij de *Seine* was, wellicht op de brug *Saint-Michel*. De handschoenen waren doortrokken met een sterk vergif. In elk geval stierf JEANNE D'ALBRET weldra den 9den Juni, aan de koorts, in het hotel van de *Rue de Grenelle*.

Twee dagen vóór den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht werd de admiraal DE COLIGNY gewond, toen hij zich van het *Louvre* naar zijn hotel begaf. De ooggetuige, van wien wij gesproken hebben, namelijk een burger van *Straatsburg*, die in eene bij een notaris te *Heidelberg* gedeponeerde verklaring verhaalt, dat hij gezien heeft, dat men het lijk van den admiraal uit het water trok, hoe de een hem een oor afsneed, een ander hem een oog ontrukte, en een derde zijn neus, zegt: »Den 22sten, het hof verlatende om zich naar zijn hotel te begeven, ten einde aldaar te ontbijten, ontving hij een brief, en terwijl hij al lezende zijn weg vervolgde, kreeg hij een schot 2) in den eersten vinger van de rechterhand en in de linkerhand, zoodat de kogel niet ver van den elleboog uitging." 3) MAUREVEL had het schot door een getralied venster gelost; het huis, waaruit men schoot, behoorde aan een kanunnik, een vroeger onderwijzer van den hertog DE GUISE, en had een achterdeur, op het klooster *Saint-Germain* uitkomende, waardoor de moordenaar vluchtte.

Daar staan wij tegenover de kerk van *Saint-Germain-l'Auxerrois*, tegenover het *Louvre*. Hier is de prediking van het Evangelie begonnen.

Naast de *Saint-Germain-l'Auxerrois*, waarvan de schilderachtige portiek van 1535, met zijne twee kleine zalen, nog altijd ongeschonden aanwezig is, heeft CALVIJN op veertienjarigen leeftijd bij zijn oom RICHARD CAUVIN, evenals JACQUES CAUVIN slotenmaker van beroep, vertoefd. In

---

verdacht. „Hij werd verdacht, van het eens te zijn met hen, die in zijn tijd, te weten in 1558, onder HENDRIK II, FRANS II en KAREL IX, de rust van *Frankrijk* verstoorden onder de banier van een gebonden CHRISTUS." (Parthénie, of Histoire de la très augusté et très dévote Eglise de Chartres, door SÉBASTIEN ROUILLIARD 1609, folio 62, p. 1. Op Allerheiligen in 1572, dat is eenige weken na den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht, liet hij in zijn hoofdkerk een monnik, die, evenals hij, voorstander der reformatie was, prediken. Een vreeselijk oproer barstte los, en de bisschop moest de bisschopsstad verlaten, terwijl de bevolking hem met steenen wierp. Hij droeg zijn bisdom over aan NICOLAAS DE THOU, broeder van den eersten president, en stierf den 22sten Februari 1573. (France protestante, 1re édit.)

1) Bulletin, XXXI, 1882, p 16.

2) „Op honderd passen van het *Louvre*, op het pad, dat naast het hekwerk van dit gebouw loopt, bijna op het punt waarop de verlengde *Rue des Prêtres* uitloopt." DOUEN, Paris protestant.

3) Bulletin, XXII, 1873, p. 377.

het *Louvre* 1) had de eerste prediking van GÉRARD ROUSSEL en van MICHEL D'ARANDE, in 1531, 1532, 1533 weerklonken, en daarin hadden de bisschoppen JEAN DE MONTLUC, bisschop van *Valencia*, en PIERRE DU VAL, bisschop van *Séez*, die de zaak der reformatie genegen waren, het Woord bediend. Het *Louvre* had ook een oogenblik gediend tot toevluchtsoord van BERQUIN, den man die de eerste geschriften van LUTHER onder het volk bracht. In den omtrek van het *Louvre* hadden de eerste geheime samenkomsten der Gereformeerden plaats, o. a. in de *Rue du Coq* (een andere straat dan die, waarover wij reeds spraken), in het huis van PIERRE DU ROSIER, en soms ook in de *Croix-Verte*, ook bij het *Louvre*. 2)

Daar luidt de klok van de kerk *Saint-Germain-l'Auxerrois*, om het sein te geven tot den moord, en KAREL IX schiet met een vuurroer van uit het venster zijner kamer op de Protestanten, die al zwemmende vluchten en de voorstad *Saint-Germain* 3) zoeken te bereiken.

---

1) In 1562 was MICHEL DE L'HÔPITAL gehuisvest in het huis voor den deken van *Saint-Germain-l'Auxerrois* (Nouvelles recherches historiques sur la vie et les ouvrages du chancelier de l'Hôpital, door TALLANDIER, 1861), en in 1568 bewoonde hij het *Louvre*. Men heeft van hem eene quitantie met de woorden: „Den eersten Maart van het jaar 1568 in mijn logies in het *Louvre*." (Quelques éclaircissements historiques et généalogiques sur Michel de l'Hôpital, door P. D. L, 1862, p. 85.) De kanselier leefde op grooten voet, hij had 70 bedienden, 50 paarden, enz. (Ibid., p. 89.) In den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht vertoefde hij op zijn land van *Vignay;* soldaten, door den Koning uitgezonden, beschermden hem aldaar. Toch schreef hij in een Latijnschen brief aan de hertogin van *Savoye*: „Hoewel ik goed bewaakt werd, heb ik toch moeite gehad, aan de vreeselijke aanslagen van een zinneloos geworden volk, aan de woede van de jonge boeren uit den omtrek, te ontkomen. Mijne dochter, die zich toevallig te *Parijs* bevond, is uit het bloedbad gered door de zorgen van ANNE D'ESTE. Want noch haar leeftijd, noch hare sekse zouden haar verschooning hebben dóen vinden." TALLANDIER, p. 235. Het is te verstaan, dat L'HÔPITAL dikwijls uitriep: *Excidat illa dies!* Kon die dag uit de gedachtenis der menschen uitgewischt worden!

2) FL. DE RAEMOND verhaalt: „Voor deze vergaderingen koos men een huis met geheime uitgangen, om, wanneer het noodig was, het lijf te kunnen bergen. Ook kwam men door verschillende ingangen binnen, en hij, die als predikant optrad, had dobbelsteenen en kaarten bij zich, om die op het tapijt te kunnen werpen, in plaats van den Bijbel, om hun samenzijn door het spel te dekken. Zoo redde zich de predikant LOUPERANT, die zich MONTIGNI deed noemen, in de *Rue du Coq*, te *Parijs*, bij het *Louvre*, in de gemeubileerde kamer van meester PIERRE DU ROSIER, die, toen hij door zijn huisheer met 10 of 12 Lutheranen overvallen werd, zich verontschuldigde over de partijen, die hij met zijn metgezellen met de kaarten en met de dobbelsteenen gespeeld had. De predikant MANTES was nog slimmer. Toen hij in het geheim te *Parijs* in *La Croix Verte*, bij het *Louvre*, predikte, liet hij speelpenningen en rekeningen op tafel leggen, om de binnenkomenden, wanneer die niet van zijn gemeente waren, te bedriegen." FL. DE RAEMOND, VII, p. 910.

3) H. BORDIER, La Saint-Barthélemy et la critique moderne. Wij willen de verschillende meeningen over dit feit mededeelen. BRANTOME verhaalt in 1594: „De Koning was de vurigste van allen, zoodat, toen het spel (de moord) gespeeld werd en het dag werd, hij zijn hoofd aan het venster van zijn kamer zette, en eenigen in de voorstad *Saint-Germain* ziende, die zich haastten het lijf te bergen, een groot jachtroer nam en eenige volle schoten op hen loste, maar tevergeefs, want het jachtroer droeg niet zoo ver. Onophoudelijk riep hij: „Doodt, doodt!" D'AUBIGNÉ spreekt van „de hand, waarmede die vorst met een vuurroer uit het venster van het *Louvre* schoot op

Na het *Louvre*, indien wij geen bezoek willen brengen aan het dorp *Chaillot*, [1]) waar CALVIJN eenigen tijd doorbracht, om de pest, die in de wijk der Universiteit woedde, te ontvluchten, hebben wij nog slechts te wijzen op de *Tuilerieën*, waar RENÉE in Juli 1572 het tweede bezoek bracht waarvan wij melding maakten. Ten gevolge van dit bezoek werd er in het rekeningboek geschreven: »23 stuivers aan den tuinman der Koningin, 23 aan den metselaar, architecten, bestuurders van het waschhuis, en aan een persoon, genoemd mijnheer BERNARDO, die de grot in genoemde *Tuilerieën* maakt." Wie was die BERNARD? Niemand anders dan de auteur van de Discours admirables, de uitvinder van de Rustiques figulines, BERNARD PALISSY. Men had hem opgedragen, in den tuin van het nieuwe paleis een grot te

de arme boeren." (Histoire universelle, 1618, II, 1, 21). En in zijn Tragiques roept hij uit:

Die koning, geen rechtvaardige koning, maar een goed busschieter,
Schoot op de boeren, die niet al te spoedig verdronken.

Een schotschrift, dat vóór de geschriften der beide aangehaalde schrijvers verscheen, de Réveille matin des François et de leurs voisins, 1574, zegt: „Zij (de Gereformeerden) zagen op de rivier en ontwaarden, dat recht op hen, die nog in de voorsteden waren, een tweehonderd soldaten, gewapend met de wapens van de wacht des Konings, aankwamen, uitroepende: „Doodt, doodt," terwijl zij schoten losten, ten aanschouwe van den Koning, die aan het venster stond. Het kon toen ongeveer zeven uur des Zondagsmorgens zijn. Ook zegt men, dat de Koning, een jachtroer in de hand nemende, GOD vertoornende, zeide: „Laat ons schieten, mort DIEU; zij vluchten!" (Bulletin, X, 1861, p. 203.) Dit „zegt men" staat er, om aan te duiden, dat hij, die het verhaal deed, te goeder trouw was. De Gereformeerden hebben den Koning aan zijn venster gezien Zij zeggen het. Zij hebben niet kunnen hooren, wat de Koning sprak; zij deelen mede, dat men hun zijn woorden heeft overgebracht. — Deze verklaringen, waaraan men de anekdote kan toevoegen, die door VOLTAIRE in de noten van den tweeden zang der Henriade wordt medegedeeld (Bulletin, VII, 1858, p. 186), kunnen niet te niet gedaan worden door het stilzwijgen van de Tocsin contre les massacreurs et auteurs des confusions en France, 1579 (Bulletin, X, 1861, p. 8), of door de op 7 September 1572 voor een notaris afgelegde verklaring van een burger uit *Hamburg*, die ooggetuige was van den moord. (Bulletin, XXII, 1873, p. 379.) Men mag uit het verhaal der kroniekschrijvers niet alle bijzonderheden schrappen, waarvan een hunner geen melding maakt, want dan zou men niets overhouden. Men moet integendeel het verhaal van den een met dat van den ander aanvullen. Ieder hunner deelt mede, wat hij weet en wat hij heeft hooren zeggen. — Om datgene, wat de historie en de traditie zeggen, te ontzenuwen, heeft men een anderen bewijsgrond gezocht. Men heeft beweerd: „Het beruchte venster van het *Louvre*, van waaruit KAREL IX heeft geschoten, en waarop de Commune van '93 eene inscriptie liet plaatsen, bestond niet. De man, die in deze zaken het meest bevoegd is, BERTY, heeft hierop geantwoord: „In de eerste plaats bestond het venster, dat naar KAREL IX genoemd wordt, in 1572", en daarbij zegt BRANTOME, „dat KAREL IX uit het venster van zijn kamer schoot". Deze kamer, tegenwoordig door de bijgebouwen van *Perrault* aan het oog onttrokken, maakte deel uit van het breede paviljoen van den zuidwesthoek, dat door HENDRIK II gebouwd werd. Daarom kan ook deze bedenking niet gehandhaafd worden. (Bulletin, VI, 1857-'58, p 122, 123.)

1) „Gelegen in het zuidelijk gedeelte van de voorstad *du Roule*." (JAILLOT, a. w.) Daar ontving CALVIJN den brief van FRANÇOIS DANIEL gedateerd van den 27sten December 1531. (HERMINJARD, II, p. 384.)

bouwen. Hij versierde die, gelijk hij eenige jaren te voren in het park van den Connétable te *Ecouen* gedaan had, met vreemde figuren, monsters, kruipende dieren, visschen, soms ook met menschelijke wezens, die op een vreemde manier misvormd waren (daaruit is de tegenwoordige beteekenis van het woord »grotesque" te verklaren). Zijne bloedverwanten NICOLAAS en MATHURIN PALISSY hielpen hem. 1) RENÉE van *Frankrijk* tegenover BERNARD PALISSY!

Men heeft er over gediscuteerd, of RENÉE, niet wetende met welken wetenschappelijken en genialen man zij te doen had, aan PALISSY een aalmoes of een fooi gegeven heeft, of dat de 23 lire eene gratificatie was, die zij aan de architecten en de ondernemers van het werk schonk. Het schijnt, dat de titel van »messire", die in het rekeningboek aan PALISSY werd toegekend, aanduidde, dat men aan het hof wist, dat hij niet een gewoon, arm werkman was.

BERNARD PALISSY bewoonde toen een klein huis in de voorstad *Saint-Honoré*. 2) Daarvoor moest honderd stuivers belasting betaald worden. In de hotels moest men wel is waar 300 kronen betalen. Maar men moet niet uit het oog verliezen, dat naast PALISSY's huis andere woningen minder belast waren dan de zijne, terwijl voor sommige in het geheel geen belasting werd betaald. Hij moest, aan het andere einde van *Parijs*, in de gevangenis van de *Bastille*, heerlijk (men weet, welk onderhoud hij met den Koning had) en ellendig (zijn stoffelijk overschot werd, »hond als hij was, met de honden op den wal geworpen," zegt de gouverneur BUSSI) sterven.

Dood en ellende, dit was in de XVIde eeuw het laatste woord van het Protestantsche *Parijs*.

8. Ik treed binnen bij een handelaar in oude gravures, en het eerst valt mijn oog op een plaat, waarop het *Parijs*, zooals het bij het eind der XVIde eeuw was, in het klein afgebeeld is; een plaat die noch onder de prenten van de *Bibliothèque nationale*, noch in het *Musée Carnavalet* gevonden wordt. *Parijs* is er haast niet op te vinden; het grootste gedeelte van de gravure wordt ingenomen door een krijgsman, die van top tot teen gewapend is. In de linkerhand houdt hij een lans, waarvan de punt is afgebroken door haar in de aarde te planten.

---

1) RODOCANACHI, p. 503, 504. PALISSY was dus bij het einde van Juni te *Parijs*. Is hij op het laatste oogenblik ontvlucht om aan den moord in den ST.-BARTHOLOMEUS-nacht te ontkomen? Werd hij niet vermoord, omdat hij buiten de stad, in de voorstad *Saint-Honoré*, woonde? Men weet het niet. (Bulletin, XLVI, 1897, p. 151.) In elk geval verliet hij de hoofdstad om gedurende drie of vier jaar op het grondgebied van den hertog van *Sédan* te gaan wonen. (Bulletin, XLV, 1896, p. 505: „Bernard Palissy à Sédan", en XLVI, 1897, p. 148: „Nouveaux documents sur Bernard Palissy," door N. WEISS.)

2) „Paris en 1572", p. 11. — Men heeft de overblijfselen van twee ovens, die PALISSY, in 1570, dicht bij den wal gemaakt heeft (Topographie van den omtrek van het *Louvre*, II, p 46). DOUEN geeft de plaats aldus aan: „Op een plaats, tegenwoordig gelegen aan den voet van het hekwerk van den tuin der *Tuilerieën*, op ongeveer twintig meter ten zuiden van de poort die links van den Triumfboog staat." (Paris protestant.)

Zijn oog tintelt van woede, zijn open mond blaast dreiging, en zijn rechterhand slingert een grooten steen tegen twee oude lieden en twee kleine kinderen die, met gevouwen handen, naast een lam op den grond gezeten zijn. Het omschrift verklaart de afbeelding voor

hen, die de bedoeling er niet van zouden geraden hebben: de vromen triumfeeren in hun lijden, de goddeloozen komen door hun woeden om.

Dit is *Parijs* in de XVIde eeuw, *Parijs* waarin het fanatisme der bevolking de overhand behield.

In treurige stemming ga ik tot het verheven gedeelte van de huiskapel van het *Louvre*, het middenpunt van het SINT-BARTHOLOMEUS-kwartier. Daar verheft zich een fraai wit marmeren standbeeld, voorstellende een man met twee vrouwen, die naast hem gezeten zijn. Deze vrouwen, met haar schoon en vreedzaam gelaat, stellen het geloof en de hoop voor. De man, met zijn edele en fiere gestalte, de hand op het hart houdende, stelt COLIGNY voor, die door de muren van de oude kerk heen nog het gezang van zijn geliefde psalmen, welke des Zondags bij de prediking gezongen worden, kan hooren. Onder het beeld vinden wij de woorden: »Hij werd vermoord, terwijl hij alleen de glorie van den Staat in het hart had!" [1])

Zóó was het Protestantisme der XVIde eeuw, dat CALVIJN voorstond; het Protestantisme, dat kracht gaf tot martelaarschap!

1) Oeuvres complètes de Montesquieu, uitgave van het Letterkundig Panthéon, 1838. p 624 COLIGNY had in zijn testament geschreven: „Het is mijn vurigste wensch, dat GOD overal gediend worde, en voornamelijk in dit koninkrijk, in alle zuiverheid en naar Zijn ordonnantie, en nadat dit koninkrijk bewaard is. Ik ben voornemens mij, door de genade GODS, tot aan mijn laatsten ademtocht aan die zaak te wijden." COMTE J. DELABORDE, Gaspard de Coligny, 1882, III, p. 477.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

TWEEDE VERBLIJF TE ORLEANS.

I. Brief aan Bucer. — II. Calvijn procureur van de natie van Picardië. — III. De gouden maille. — IV. De legende van den diefstal. — V. Orleans in de XVIde eeuw.

I.

Tegen het einde van de maand April 1532 was CALVIJN te *Parijs*. Hij schreef een brief aan FRANÇOIS DANIEL, dien wij reeds kennen, en waarin hij mededeelt, dat hij van plan is naar *Orleans* te gaan. Den 15den Mei vertoefde hij nog te *Parijs*. FRANÇOIS DANIEL antwoordde hem, dat hij hem wachtte. 1)

Zeventien maanden later, den 27sten October 1533, vinden wij CALVIJN weer te *Parijs* en schrijft hij weer aan DANIEL. »Gedurende het tijdsverloop van zeventien maanden," zegt HERMINJARD, »ontbreken stukken, betrekking hebbende op zijn persoon, geheel en al." 2) En toch moeten wij ons onderzoek ook over dien tijd uitstrekken.

Wij vinden in de Opera een brief, door CALVIJN uit *Noyon* geschreven, waarop men den datum 4 September 1532 heeft geplaatst. (In het manuscript ontbreekt het jaartal.) Wij geven het fac-simile van het begin en van het einde van dien brief hierachter.

Hij is geadresseerd aan BUCER, »opziener van *Straatsburg*". Daarop volgt de begroeting: »Genade en vrede des HEEREN zij met u, door de ontferming GODS en de overwinning van CHRISTUS."

---

1) Opera, X*b*, p. 21, 22. HERMINJARD II, p. 419, 420.

2) HERMINJARD, III, p. 103.

De brief vangt aldus aan: »Ik zou noch tijd, noch stof, noch het voornemen gehad hebben u te schrijven, indien het mij niet noodzakelijk was toegeschenen, bij u te klagen over het ongeluk van dien uitnemenden broeder." Daarop volgen eenige mededeelingen

Fac-simile van een brief van CALVIJN aan BUCER.

omtrent een ons onbekend persoon, die naar *Straatsburg* is gevlucht en zich in zeer treurige omstandigheden bevindt.

Het is duidelijk, dat CALVIJN niet op die manier kan begonnen zijn zich tot BUCER in betrekking te stellen. Er moeten andere brieven geweest zijn, die verloren gingen. De aangehaalde zinsnede is onverstaanbaar, wanneer zij niet aanduidt, dat er te voren tusschen CALVIJN en BUCER gecorrespondeerd is. [1]) Alleen wanneer men al eens meer aan iemand geschreven heeft, kan men zeggen, dat men geen tijd heeft om te schrijven, of dat hij hem niets te schrijven heeft. Op welke data waren de verloren brieven geschreven? Welke geheime zaken zouden zij bevat hebben? Het eenige, wat wij er van weten, is, dat zij bestaan hebben.

Verder in den brief wordt van den persoon, dien het geldt, gezegd: »Daar hij niet langer het hoofd kon buigen onder die vrijwillige dienstbaarheid, die wij nog dragen, is hij naar u uitgeweken, zonder hoop te hebben van te kunnen wederkeeren"

1) Die correspondentie schijnt evenwel niet zeer regelmatig geweest te zijn, omdat, toen CALVIJN in 1530 door *Straatsburg* reisde, hij zich niet verplicht rekende een bezoek aan BUCER te brengen. HERMINJARD, IV, p. 119.

Ten slotte spreekt CALVIJN er over, dat hij, die naar *Straatsburg* vluchtte, ten onrechte verdacht werd van met de ketterij der Wederdoopers te zijn behept. »Ik heb hem er zonder omwegen in ons gesprek toe gebracht om over dit sacrament te spreken. Hij was het geheel met mij eens en sprak zich zoo uitvoerig daarover uit, dat ik niemand gevonden heb, die dit punt der waarheid met meer openheid beleed. 1)

Indien de brief dien wij bezitten, den 4den September 1532 gedateerd is, hoe kan dan HERMINJARD beweren, dat wij van Mei 1532 tot 1533 niets van CALVIJN hebben? Dit is te verklaren uit het feit, dat de geleerde uitgever van de Correspondentie op inwendige gronden meent dezen brief een tweetal jaren later te moeten plaatsen. De datum 1532 laat zich niet in overeenstemming brengen met het door hem aangenomen tijdrekenkundig stelsel.

Hij bevestigt echter het onze. Het is niet onmogelijk, dat deze brief op dat oogenblik geschreven is door den neef van OLIVETANUS, den leerling van CORDIER en van MELCHIOR WOLMAR, wiens bekeering, plotseling opgekomen, hem voor het oogenblik had doen afzien van de studie in de rechten, door den auteur van De Clementia, die reeds Augustiniaansche gevoelens koesterde. Maar het is duidelijk, dat wij ons bij die gegevens niet van dit document kunnen bedienen.

II.

De heer DOINEL, oud-archivaris van de *Loiret*, heeft ons nieuwe documenten geleverd, door hem ontdekt nadat de arbeid van HERMINJARD in het licht verschenen was.

Reeds scheen de brief, in April 1532 aan DANIEL gericht, aan te duiden, dat CALVIJN naar *Orleans* wilde gaan, niet om die stad even te bezoeken, maar om er eenigen tijd te blijven. Hij sprak immers daarin van zijn bagage *(sarcinas)*. 2)

Waarom wilde CALVIJN eenigen tijd te *Orleans* blijven? DOINEL antwoordt: om er zijn rechtsgeleerde studiën te voltooien en om bij het licenciaat het doctoraat, dat hij nog niet verkregen had, te voegen.

Laat ons DOINEL aan het woord laten. »Ik heb in de stukken van GILES HERPIN, notaris der Universiteit, op de data van 10 Mei en van 11 Juni 1533, twee akten gevonden, waarin CALVIJN voorkomt als voornaamste partij. Hij treedt daarin op in zijn hoedanigheid van plaatsvervanger voor een jaar van den procureur der Picardische natie 3) aan de Universiteit van *Orleans*." Wanneer CALVIJN in October 1533 niet meer substituut voor een jaar is (omdat hij dan te *Parijs* vertoeft) en zelfs niet meer in September (den tijd der vacantie) dat ambt bekleedt,

1) Opera, X*b*, p. 24.

2) Bulletin, XXVI, 1877, p. 177. De andere uitdrukking, waarop DOINEL den nadruk legt, komt mij voor anders, dan hij het doet, te moeten opgevat worden. CALVIJN kan hebben willen zeggen, dat, indien DUCHEMIN hem niet herbergt, hij verplicht zal zijn eenigen tijd onder den blooten hemel te vertoeven alvorens hij logies gevonden heeft.

3) Er heeft, naar het schijnt, een lijst van de natie van *Picardië* bestaan, die bewaard werd in de *Sainte-Geneviève*-bibliotheek te *Parijs*. Maar al veertig jaar heeft HERMINJARD tevergeefs naar dit stuk gezocht.

moet zijn plaatsvervangerschap, om een jaar te duren, tegen Juni 1532 begonnen zijn. »Gedurende dat jaar," dit is het besluit van DOINEL, »heeft CALVIJN te *Orleans* gewoond en daar in de rechten gestudeerd; hij heeft er den cursus afgeloopen en is er zonder twijfel vandaan gegaan met den graad van doctor in de beide rechten."[1])

Dit is de eerste van de twee akten, door DOINEL gevonden:

»Zaterdag 10 Mei 1533. Meester JEHAN CAUVYN, plaatsvervanger voor een jaar van de Picardische natie aan de Universiteit van *Orleans;* JEHAN LE MIRE, JEHAN LE ROY, JACQUES NORMANT, CHARLES COURONNAL, LAURENT DE NORMANDIE en JEHAN BENOIST, zeggende het grootste en het gezondste deel van de studenten van genoemde Picardische natie uit te maken, vergaderd zijnde in het klooster van de kerk van *Onze Lieve Vrouwe van Goede-Boodschap*, op heden te één uur, volgens de bekendmaking en beteekening aan hen gedaan door . . ., pedel van genoemde natie, evenals door genoemden . . . is gerapporteerd, dat om eenige groote en dringende zaken, die genoemde natie zegt te hebben, ook om het proces voort te zetten, dat voor ons hangende is, als eischers tegenover FRANÇOIS DE BERRY en consorten als gedaagden, en een ander, dienende voor de rechtbank van het paleis te *Parijs*, voor welke zij in appèl gedaagd zijn in den persoon van hun procureur, op verzoek van den procureur-generaal des Konings; is toegestaan en staan toe, dat meester GIRARD DE RIER, tegenwoordig ontvanger van genoemde natie, zal kunnen verkoopen of doen verkoopen aan zoodanige personen en voor zoodanigen prijs, als hem goed zal voorkomen en als hij zien zal dat het ten profijte van genoemde natie wezen zal, twee kannen van zilver,[2]) welke van deze natie zijn, om de penningen, die uit dezen verkoop voortspruiten, aan te wenden en te gebruiken voor de kosten die men overeenkomt en nog zal overeenkomen, te maken in genoemd proces en in andere zaken der genoemde natie, met last, dat genoemde ontvanger goede rekening en verantwoording zal doen aan de suppoosten van genoemde natie, wanneer dit door hen zal geëischt worden Daarvan heeft genoemde ontvanger schriftelijk bewijs ontvangen. Tegenwoordig waren GUION BELLENGER, schoenmaker, wonende in de parochie van *Onze Lieve Vrouw van Goede-Boodschap*, en PIERRE LE FORETIER, wonende in de parochie van *Sint-Eloi van Orleans*, als getuigen."

Een akte van 11 Juni 1533, waarin opnieuw aan het hoofd CALVIJN voorkomt, en een ander stuk, van 13 Januari 1534, waarin CALVIJN's naam niet genoemd wordt, geven ons volledige inlichting omtrent het gevoerde proces.

Laat ons de volgende gevolgtrekkingen maken. CALVIJN is van 1532—1533 te *Orleans* geweest. Hij was toen procureur van de natie van *Picardië*.[3]) In die hoedanigheid heeft hij een proces gevoerd. Dit

1) Bulletin, XXVI, 1877, p. 178.

2) Het waren twee kleine kannen (buvettes), waarin men in de Roomsche kerk het water en den wijn doet voor de mis. [Vert]

3) Men verhaalt, dat CALVIJN, in plaats van de leden zijner natie bijeen te roepen om zijne benoeming te vieren, gelijk dit gewoonte was, door een vroolijk banket, om de uitspattingen die daarbij plaats hadden, bij den penningmeester de som stortte, die hij

is onbetwistbaar. Maar heeft CALVIJN waarlijk zijne rechtsgeleerde studiën voortgezet? Is hij doctor in de rechten geworden? Wanneer men in dien tijd lid was van eene natie, wilde dit dan zeggen, dat men geregeld colleges volgde en dat men een graad behaalde? Dit is niet zeker. Alles, wat wij van dit doctoraat weten, is datgene, wat BEZA verhaalt. Toen de Universiteit CALVIJN aanbood, hem »doctor om niet" te maken, weigerde hij. 1)

Maar wat was het proces, waarin CALVIJN gewikkeld werd, en wat was die gouden maille?

III.

»De natie van *Picardië*," zoo verhaalt LE MAIRE, »heeft den heiligen FIRMIN, den martelaar, tot patroon. Van het jaar 1546 af doen de Picardiërs elk jaar een dienst houden in de kerk van *Saint-Pierre-le-Puellier*, op den 13den Januari, den dag, waarop men genoemden heilige gevonden heeft. Dit is het feit van de verheffing van *Picardië*. En op dien dag zijn zij, die de maille schuldig zijn, dat wil zeggen, de houders van zekere erfgoederen (een huis, wijngaarden, boerderijen), die in den omtrek van *Beaugency* 2) gelegen zijn, gehouden, een gouden maille van *Florence*, in een stuk van een maille, aan den procureur en suppoost van genoemde natie te betalen. Indien de maille niet betaald wordt, is het aan genoemde Picardiërs geoorloofd, zich gezamenlijk, vergezeld

daarvoor zou uitgegeven hebben. Ook deed hij een geschenk van boeken aan de gemeenschappelijke bibliotheek. Het is niet te verwonderen, dat CALVIJN aldus handelde, wanneer men weet, dat de natiën feestvierden, waarbij trommelslagers, trompetters, pijpers en hypocras „gedurende twee of drie dagen de meest koude harten verwarmden", en waarvan de historieschrijver heeft kunnen schrijven: „De zwelgpartij kwam in het huishoudelijk reglement der studenten te staan." „Memorie over de studenten der Picardische natie aan de Universiteit van *Orleans* en over de gouden maille van *Florence*." door BIMBENET, in de Mémoires de la Société des antiquaires de Picardie. T. VIII, 1850, p 459.

1) Vie de Calvin, 1re édit., Opera, XXI, p. 29. Men leest in HENRY, I, Appendices, p. 29: „Wat betreft den titel van „meester", dien hij zich zelven zoo dikwijls gegeven heeft daaromtrent weten we niets zeker. SENEBIER zegt, omtrent dit onderwerp niets te zeggen te hebben Sommigen denken, dat hij dien titel aannam toen hij doctor in de rechten werd, anderen meenen, dat hij de gewoonte in *Zwitserland* volgde, waar de predikanten aldus genoemd worden. Maar vele predikanten hebben dien titel niet aangenomen CALVIJN noemt zijn beide vrienden FAREL en VIRET dikwijls „meester". Hij schreef den 16den April 1546 aan DE FALAIS: „Meester G. FAREL en Meester P. VIRET zijn gedurende zeven dagen, tot mijne groote vertroosting, hier geweest; gij ontbraakt er maar aan om een groot feest te houden" In den brief aan denzelfde, van 29 September 1547, schrijft hij: „Ik versta uit de aanbevelingen, dat Meester WILLEM (FAREL) Meester PIETER (VIRET), mijne vrouw, alle vrienden, meer dan een dozijn, er onder begrepen zijn." Opera, XII, p. 333, 594.

2) De graaf van *Beaugency*, een Picardiër van oorsprong, die te *Amiens* vertoefde, moet zijn genezing hebben toegeschreven aan het vinden van het lichaam van den heiligen FIRMIN (in 613-615 of 687). Hij maakte zich leenplichtig aan den heilige, en gaf hem zijn landerijen te *Beaugency* ten geschenke, dat wil zeggen: hij legde zich de verplichting op,

van hunne pedels, officieren, met hobo's, trommels en trompetten, van de *Saint-Firmin*-kerk te *Orleans* naar *Beaugency* te begeven, om genoemde maille te vragen, — alles op kosten van hen, die haar schuldig zijn." 1)

De gouden maille, die aan de natie van *Picardië* werd aangeboden, was een goudstuk, maille [2]) van *Florence* [3]) genoemd, dat een gewicht had van twee penningen, [4]) 17 grein ruim gewogen. [5]) Aan de eene zijde van de maille was het beeld van JOHANNES DEN DOOPER, met de woorden *S. Joannes B.*, en aan de andere zijde een lelie, en daar rondom *Florentia*. Later plaatste men in plaats van *Florentia* den naam des Konings.

---

den bisschop en het kapittel van *Amiens* cijns te betalen Die cijns werd echter van lieverlede kleiner. Het kapittel deed er afstand van. De studenten van *Picardië*, tot eene natie te *Orleans* vereenigd, vertegenwoordigden de diocese van *Amiens*, *Picardië*. Zij hadden eerst recht om twintig stuivers en een penning te ontvangen; de twintig stuivers en een penning werden de gouden maille van *Florence*. BIMBENET, Mémoires de la Société des antiquaires, a w., p. 398–474.

1) LE MAIRE, a. w., II, p. 81. Men zie in MARCEL FOURNIER, Universités françaises, I, p. 258, de akte, waarbij „PHILIPPE DE LA MOTE aan de natie van *Picardië* het recht toekent, om jaarlijks op zijne goederen een gouden maille van *Florence* te ontvangen." LE MAIRE moet die akte onder de oogen gehad hebben, omdat hij haar bijna woordelijk weergeeft.

2) Zij was veel meer een kleine medaille of maille, dan een muntstuk.

3) De gulden (florijn), waarop oorspronkelijk de beeltenis van JOHANNES DEN DOOPER geslagen was, is een gangbare munt geworden De koning die haar aannam, FILIPS DE SCHOONE, wilde, dat het beeld van JOHANNES DEN DOOPER er op kwam te staan; op de keerzijde van de medaille stond eene lelie. Men heeft den cijns van *Beaugency* met een gulden betaald, en indien men er *Florentia* aan heeft toegevoegd, welk woord op de eigenlijke guldens niet stond, dan is dit geweest om bij de opengaande lelie het woord te voegen, dat in de heraldiek deze bloem zelve uitdrukt (In de heraldiek noemt men een gebloemd schild een schild met leliën.) Het is daarom duidelijk, dat het woord florijn of gulden niet komt van de stad *Florence*, al werden de guldens ook daar het eerst geslagen, maar van de bloemen, die op de keerzijde van die munt gevonden werden. — Deze maille werd te *Beaugency* geslagen bij den houder der bezwaarde goederen, wiens opvolger, de heer PELLIEUX, zoon van den historieschrijver van genoemde stad, lang de stempels en de ijzers, waarmede hij deze maille, ten genoege van de muntverzamelaars, die haar gaarne wilden bezitten, telkens weer opnieuw sloeg. Een van de straten van *Beaugency* heette *Rue de la Maille*, omdat de huizen, waaruit zij bestond, bijna alle verbonden waren voor de betaling van de maille. Deze straat wordt tegenwoordig, en dit sedert 1789, *Rue de l'Union* genoemd. (Mémoire de la Société des antiquaires, a w p 441, 443, 446) In 1896 heeft de Société archéologique van *Orleans* voor het museum de stempels van de gouden maille aangekocht Na eenige moeilijkheden, die door de Administratie der medailles opgeworpen werden, voorgevende, dat het een munt gold en dat eene particuliere vereeniging geen recht had om munt te slaan, is het toch den heer HERLUISON, boekverkooper en uitgever te *Orleans* (een voortreffelijk beoefenaar der oudheidkunde, die prof. DOUMERGUE onderscheidene diensten bewees), mogen gelukken om twee exemplaren van de maille te laten slaan, één voor het museum, de andere voor hem zelven. Deze laatste is aan prof DOUMERGUE ten geschenke gegeven.

4) Een penning is een 24ste deel van een ons. Oudtijds werd het gehalte van het zilver naar penningen en dat van het goud naar karaten berekend. [Vert.]

5) Bij deze plechtigheid moest een goudsmid tegenwoordig zijn, die, na afgelegden eed, het aangeboden goudstuk woog.

Het is te begrijpen, dat er meer dan eenmaal getracht werd, aan het betalen van dien cijns te ontkomen. LE MAIRE deelt ons mede, dat CALVIJN in 1530 (hij vergist zich in het jaartal) met den procureur der Picardische natie en andere studenten »de gouden maille te *Beaugency* ging vragen, die bij de mis in de *Saint-Pierre-le-Puellier*, op den dag van het vinden van den heiligen FIRMIN, den 13den Januari," niet was aangeboden. 1)

Dit is den 13den Januari 1532 (N. S. 1533) voorgevallen. Het kwam niet tot uitbetaling; vandaar een proces Om dit geding te kunnen voeren, was de natie van *Picardië*, daar haar kas ledig was, genoodzaakt de zilveren kannen van hare kapel te verkoopen. Men won het, en den 13den Januari 1533 (N. S. 1534) werd, »terwijl de epistel gelezen werd van de groote mis, die men zong ter eere van het feest van monseigneur *Saint-Firmin*, in de kerk van monseigneur *Saint-Pierre-le-Puellier*," door een vertegenwoordiger van de schuldenaars van *Beaugency*, door een koopman, uit zijn naam en uit dien van FRANÇOIS DE BERRY en anderen »op het altaar een gouden maille van *Florence* van het juiste gewicht gepresenteerd en aangeboden". 2)

IV.

De zilveren kannen, waarvan de aangehaalde akte spreekt, hebben aanleiding gegeven tot het ontstaan van een legende, wij zouden zeggen een praatje, dat JACQUES DESMAY het eerst meent te hebben opgevangen. »In die universiteit," zegt hij, »was CALVIJN procureur der natie van *Picardië*. Van voornemen zijnde een lange reis te maken, stal hij den zilveren kelk van zijne natie, die door hem als procureur der natie bewaard werd; toen ging hij in vreemde landen rondzwerven . . ." 3)

De ontdekking van DOINEL stelt ons in staat, na te gaan, hoe deze laster ontstaan is Er is geldgebrek geweest (bij de natie van *Picardië* en niet bij CALVIJN); er is quaestie geweest van een gewijd voorwerp in zilver (twee kannen en niet een kelk). CALVIJN is in die zaak betrokken geweest (niet als dief, maar als procureur). Van lieverlede heeft men, omdat men het rechte van de zaak niet wist en men den reformator een kwaad hart toedroeg, alles dooreengeward, en toen heeft men van Roomsche zijde de historie beschreven.

Het kwade voorbeeld van DESMAY, die CALVIJN valschelijk aanklaagde, is door FL. DE RAEMOND gevolgd, die op de gedachte kwam, BEZA te beschuldigen, alsof hij ongeveer hetzelfde gedaan had wat aan CALVIJN ten onrechte ten laste werd gelegd. De president LIZET moest BEZA zelfs veroordeeld hebben, »om de kelken en versierselen aan de Bourgondische natie, waarvan hij te *Orleans* procureur geweest was, terug te geven, en hij kwam er toe, ze te verkoopen op den *Pont du Change*, zonder zijne metgezellen vaarwel te zeggen, die daarvoor in de gevangenis kwamen." 4)

1) LE MAIRE, I, p 330.
2) Bulletin, XXVI, 1877, p. 181.
3) Archives curieuses, p. 393.
4) FL. DE RAEMOND, p. 1048.

Doch hetgeen door de historieschrijvers verzonnen is, wordt door de archieven gelogenstraft. De door DOINEL ontdekte akten deden CALVIJN recht wedervaren. DE FÉLICE heeft akten van den 12[den] Februari 1535 en van den 22sten October 1538 gevonden, waaruit blijkt, dat de diefstal van BEZA alleen in de verbeelding van zijne vijanden heeft bestaan. Daaruit blijkt, dat de Bourgondische natie aan iemand, die AUBERT DE BESZE heette (dus is niet de reformator bedoeld), geld schuldig was; dat genoemde AUBERT DE BESZE, toen hij geen geld ontving, een zeer wettige inbeslagneming deed uitvoeren. Onder de zaken, waarop toen de hand werd gelegd, bevond zich een kelk. Daarover ontstond een proces, dat door AUBERT DE BESZE gewonnen werd. Meer melden de archieven niet. 1)

CALVIJN verliet *Orleans* zonder twijfel bij het begin der vacantie. Den 23[sten] Augustus 1533 woonde hij als kapelaan te *Noyon* eene vergadering van het kapittel bij, welke vergadering bijeengeroepen was om openbare gebeden uit te schrijven tegen de pest, die zooveel verwoestingen in de stad aanrichtte. Tegen het einde van September kwam hij in *Parijs* terug. 2)

V.

Voor ons is het nu het geschiktste oogenblik, om eene wandeling door het *Orleans* der XVI[de] eeuw te doen.

Laat ons in 1534 ons begeven naar den linkeroever van de *Loire*, bij het begin van de brug, echter niet de brug, die er tegenwoordig gevonden wordt, die in haar breedheid en platheid gelijkt op een stuk stoffigen witten weg, op den waterspiegel gelegd, maar bij die van weleer, die een weinig opliep en waarvan men bij laag water nog enkele grondpalen ziet. Zulk een brug is een wereld op zich zelve, en wel eene zeer schilderachtige. Zij heeft op elk harer einden een citadel, het fort van de *Tourelles* aan de eene en de *Châtelet* aan de andere zijde, met zijn reeks van verdedigingsmiddelen in den vorm van torentjes, welke uit de huizen, die haar van weerszijden insluiten, opduiken. Te midden van die dooreenmengeling van gebouwen, bestemd om de stad in geval van belegering te verdedigen, en van huizen, welke tot huisvesting van burgers dienden, verhief zich een kolossaal kruis van verguld brons, met vier groote bas-reliefs, dat in 1458 ter eere van JEANNE D'ARC 3) opgericht werd. 4) Voor ons strekt

1) Le Christianisme au XIXe siècle, 5 November 1880: „Heeft THEODORUS BEZA al dan niet de schatkamer van de Bourgondische natie aan de Universiteit aan *Orleans* bestolen?"

2) LEFRANC, Jeunesse, etc. p. 107, en: Pièces justificatives, p. 200.

3) JEANNE D'ARC, of de Maagd van *Orleans*, heeft door haar heldhaftig optreden de stad *Orleans*, toen zij door de Engelschen belegerd werd, ontzet. Later werd zij door de Bourgondiërs gevangengenomen en voor een som gelds aan de Engelschen overgeleverd. Zij werd door dezen van tooverij beschuldigd, voor een geestelijke rechtbank gedaagd, ter dood veroordeeld en in 1431 levend verbrand. Zij is of zal weldra door de Roomsche kerk heilig verklaard worden. [Vert.]

4) Dit kruis werd door de Protestanten in 1562 vernield, en in 1578 opnieuw geplaatst. De oude brug werd in 1751 afgebroken. De teekening, die in 1660 door

zich de stad uit, die langzamerhand tegen den heuvel schijnt op te klauteren. Hare laatste omtuining begon in 1484 en eindigde pas onlangs. Zij zal niet meer veranderd worden; ook kan men haar tegenwoordig nog gemakkelijk herkennen, daar zij door de boulevards vervangen is. Zij vormt een segment, waarvan de koorde de rivier is. De plattegrond van deze stad, zegt LE MAIRE, vertoont de gedaante van een halvemaan, of liever van een hart, waardoor de geleerde SCALIGER, van *Orleans* sprekende, er toe komt, te zeggen, dat, daar zij niet het hoofd en de voornaamste stad van dit koninkrijk kon zijn, zij er het hart van was." 1)

Alle huizen zijn voorzien van torens, waaronder de *Châtelet* met zijn boogvormige vensters, en een weinig rechts de *Tour-Neuve*, een kolossale massa, die de *Loire* beheerscht. Onmiddellijk daarachter heeft men de oude wijk met de *Saint-Pierre-le-Puellier*-kerk, in Romaanschen stijl opgetrokken, waar de gouden maille overhandigd werd. In de tegenwoordig zoo stille straten, die hunne oude namen behouden hebben, vindt men nog het Gothisch kasteel van roode baksteen, waaraan de groene klimop zich heeft vastgehecht, en dat door LODEWIJK XI gebouwd werd. Ook treft men er nog de schilderachtige *Tour Blanche* aan, gebouwd van gele steenen, die zijn puntig dak met groote dakvensters omhoogsteekt, en de plaats van het huis, waar de moeder van JEANNE D'ARC (op den hoek van de *Rue des Africains* en de *Rue Saint-Flou*) woonde.

In dien sterken band ingesloten, verdringen zich de mindere huizen van het volk, die der edelen, waarvan de torens omhoogsteken, en de kerken, welker torens zich stout boven de sterkte verheffen, alles onder de schaduw van de hooge, onmetelijke kathedraal.

Wij gaan door de poort van de *Châtelet*, en komen in de groote *Rue des Ostelleries*, waarvan slechts twee huizen over zijn, die men nog een andere plaats gegeven heeft! Zij zijn te vinden in de *Rue Neuve* (tegenwoordig *Rue Charles Sanglier)* naast het sierlijke hotel van DIANA VAN POITIERS, dat in 1540 gebouwd werd en waarin men in deze dagen het Geschiedkundig Museum vindt. Als men zich van de stad, zooals zij er in 1533 uitzag, eene voorstelling maken wil, moet men een wandeling doen door de *Rue Vieille-Peignerie* en de *Rue de la Pierre-Percée*, en vooral mag men niet verzuimen, een reeks teekeningen in waterverf in het Museum te gaan bezoeken.

Hoe heerlijk komen ons de steden van het begin der XVIde eeuw in dezen tijd voor! En geen stad was schooner dan *Orleans*, vooral toen CALVIJN er woonde.

Er waren toen nog eene menigte houten huizen, zoowel van armen als van rijken, uit de XVde eeuw, bijna alle in Gothischen stijl opgetrokken. Daarvan getuigden hun bijna doorzichtige gevels, die prijkten met sierlijke, slangsgewijze dunne pilaren, gebeeldhouwde

---

ISRAEL SYLVESTRE geleverd werd, is over het algemeen genomen zeer getrouw. Men ziet er het profiel van de brug op, van de oostzijde gezien." DE BUZONNIÈRE. Histoire architecturale de la ville d'Orléans, 1849, II, p. 144, 146, 152, 154.

1) LE MAIRE, I, p. 23.

bladeren en eene menigte van consoles, die men overal nog aantreft. Men vond hier koppen van monsters, dáár van engelen, en de geheele naïeve ornamentatie was een getuigenis van het geloof, van de smart, van de deugd en van de ondeugd dergenen, die ze bewoonden. Zij deden zien, waarvan de menschen in die dagen afkeerig waren, en waarin zij een welbehagen hadden; wat zij dachten van de aarde en geloofden van den hemel. Men had reeds de steenen huizen van de XVI[de] eeuw, zonder de torentjes der leenheeren, maar met heerlijke zuilengangen, geveldaken en bas-reliefs, welker bevalligheid en bekoorlijkheid het toppunt bereikte in het huis, dat gezegd wordt aan AGNES SOREL toebehoord te hebben... Het was eene volkrijke, vermogende, handeldrijvende stad, met twee aangezichten: het eene somber, ruw, met alle kenteekenen van kwelling; het andere vroolijk, bevallig, schitterend vanwege zijn sierlijkheid.

Orleans was juist de stad voor allerlei feesten. FRANS I, de hoffelijke en ridderlijke koning, maakte van *Orleans* de stad, waar hij zijn genoegens zocht; het hof bracht er van allerlei spelen; een veertigtal kaatsbanen werden voortdurend gebruikt; menigmaal werden er bals en tournooien gehouden, terwijl kostumes in alle kleuren in de straten schitterden. Telkens hadden er ook plechtige intochten plaats, in 1530, in 1539 . . . .

Laat ons een dier optochten volgen, en daar hij een eindeloozen stoet vormt, zullen wij ons er toe bepalen, dat deel in oogenschouw te nemen, hetwelk door de Universiteit gevormd wordt.

In de eerste plaats zien wij 12 jongens, in fluweel gekleed; vervolgens 260, die door een kapitein begeleid worden. Deze draagt een broek van ingesneden hoogrood fluweel met doffen van zilvertaf, een zelfde wambuis, een kraag van zilverlaken, en ringen en kostbare steenen tot een waarde van 2000 kronen.

Vervolgens komen 50 studenten, van het hoofd tot de voeten gewapend: van de natie van *Picardië*, gekleed in taf en violet satijn; van de natie van *Champagne*, met een kraag met Spaansch marokijnsche doffen; van de Fransche natie, gehuld in zwart fluweel, met ketens aan den hals en ringen aan de vingers; die van *Parijs* en *Orleans*, op Turksche manier gekleed; die van *Tourraine*, in oranje taf en met ronde mutsen, waarover witte veeren wuiven. Vervolgens verschijnen de pedels in massa, met lange toga's te paard zittende, met den staf in de hand. Eindelijk komen de hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid, op muilezels gezeten, gekleed in een scharlaken rok met een kap van fluweel, en met hermelijn gevoerd, op den schouder, terwijl ieder hunner door twee bedienden vergezeld wordt. De rector heeft zes bedienden en een fluweelen muts, waarop een gouden adelaar.

Al deze lichamen trekken aldus door de nauwe, hoekige straten, die men met guirlandes en vlaggen heeft versierd.

Men trekt langs het stadhuis, dat van 1442 tot 1498 en 1518 gebouwd is. Men kan zijn gevel nog bewonderen in de *Rue Sainte-Cathérine*, eene verlenging van de *Rue des Ostelleries*. De ornamenten van het gebouw zijn steeds sierlijker, naarmate zij hooger zijn aangebracht. Van lieverlede verdwijnt de muur onder de weelderige arabesken, nissen,

consoles, terwijl de kroonlijst een pracht ten toon spreidt, die nooit overtroffen werd. 1) In den binnenhof verheft zich de hooge klokketoren met zijn kruisbogen en steenen dakgoten in de gedaante van drakenkoppen.

De eindelooze schitterende stoet, die door de nauwe straten trekt, stort zich uit in de *Sainte-Croix*, de hoofdkerk, waar het licht der waskaarsen door zooveel blinkends weerkaatst wordt.

Van deze oude kathedraal, die CALVIJN bezocht, zijn nog slechts eenige poorten, eenige pilaren en de kapellen van de »rond-point" over.

Roomsche historieschrijvers laten het voorkomen, dat, toen TH. BEZA de soldaten verzameld had, en hij zich aan hun hoofd stelde om den toren met stormladders te beklimmen, CONDÉ het gebouw gered heeft. Dit zou dan in 1562 geschied zijn. Maar in 1568 moet een nieuwe aanslag hebben plaats gehad. BEZA zou toen zijn aanval herhaald hebben, ditmaal met goed gevolg, en wel in den nacht van 23 op 24 Februari, volgens DE BUZONNIÈRE; volgens BIÉMONT in den nacht van den 24sten Mei, terwijl deze laatste schrijver er nog bijvoegt, dat BEZA toen ter tijd student was. 2) Hoe onbetrouwbaar deze berichten zijn, blijkt uit het feit, dat BEZA wel in 1562 te *Orleans* vertoefde, maar in dien tijd een brief aan CALVIJN schreef, waarin hij klaagde over de brutaliteit der soldaten, zich daarbij aldus uitdrukkende: »Zij zijn met ongeloofelijke woede bezield om de altaren te vernielen, hetgeen wij hier op geenerlei manier hebben kunnen verhinderen." 3) Zóó zette hij ze op. In 1568 vertoefde BEZA niet meer in *Orleans*, zijn studententijd had hij toen ook reeds lang achter den rug; want sedert 1564 was hij CALVIJN te *Genève* opgevolgd, en leidde hij de reformatie. Het is ook opmerkelijk, dat men van hem een brief heeft, die niet in druk verscheen, welke den 24sten Februari 1568 van uit *Genève* aan BULLINGER gericht werd.

Waarheid is, dat de Protestantsche soldaten het gebouw, tegen den wil van hunne aanvoerders, in brand staken. Het werd door HENDRIK IV herbouwd. 4)

Maar de heerlijkheid van het oude gebouw was voorgoed verdwenen. Men ziet niet meer de nissen waarin eertijds de heiligen met de levendigste kleuren beschilderd stonden. Rondom het groote dak was een steenen galerij, staande op een rijke kroonlijst. Het dak, dat bedekt was met leien en vergulde looden platen, eindigde in een kam van

1) DE BUZONNIÈRE, II, p 177.

2) „*In diruendis aris incredibilis impetus, quem ne hic quidem impedire ulla ratione potuimus.*" Opera, XX. p. 468, Mei 1562.

3) Handschrift van de Bibliotheek van *Genève*, register 118, bladz. 64, 65. (Deze inlichting werd door den heer EUGÈNE CHOISY verstrekt)

4) Toen paus CLEMENS VIII de excommunicatie voor HENDRIK IV introk, legde hij hem bij wijze van boetedoening op, in elke provincie van *Frankrijk* een mannenklooster en een vrouwenklooster te laten bouwen. De koning vond dit wat te veel gevergd, en wist het opgelegde te doen veranderen in een gemakkelijker te volbrengen verplichting. Hij beloofde de kathedraal van *Orleans* te zullen herbouwen, en hij hield zijn woord. DE BUZONNIÈRE, II, p. 52, 55. RENÉ BIÉMONT, p. 31.

vergulde leliën. De toren beheerschte het geheel, en deze was nog prachtiger. Hij was geheel bedekt met vergulde of verzilverde looden platen.

Wij zien ook hier het eigenaardige der middeneeuwen met hun hooge kleuren, en hun schilderachtigheid, die wij zoo bewonderen . . . . als het maar uit de verte is.

In die kerk begonnen de goede koning ROBERT en zijn vrome vrouw een proces tegen twee ketters, geestelijken, die door hun vurig geloof in CHRISTUS zich deden kennen als Gereformeerden vóór de reformatie. De koningin sloeg een hunner, die haar biechtvader geweest was, met een wandelstok het oog uit.

Laat ons gaan rondom het verheven gedeelte, dat achter het groote altaar ligt. Niets stoort ons in onze overdenkingen; het is eene ledige, doode ruimte, evenals de plaatsen waar de tijd alleen maar voorbijgaat. Het bisschoppelijk paleis is juist daarachter, en daarnaast de geestelijke gerechtskamer, door middel van een deur met de verblijfplaats der bisschoppen verbonden. Het gebouw ziet er nog uit, alsof het bijna geheel onveranderd bleef. Het maakt nog altijd met zijn groot, steil dak indruk. Daar werden de ketters ondervraagd; daar was de kapel waar men herriep . . . . NICOLAAS DUCHEMIN was geestelijk rechter te *Le Mons*. Er was een tijd, waarin FRANÇOIS DANIEL wilde, dat CALVIJN zou staan naar een plaats als geestelijk rechter!

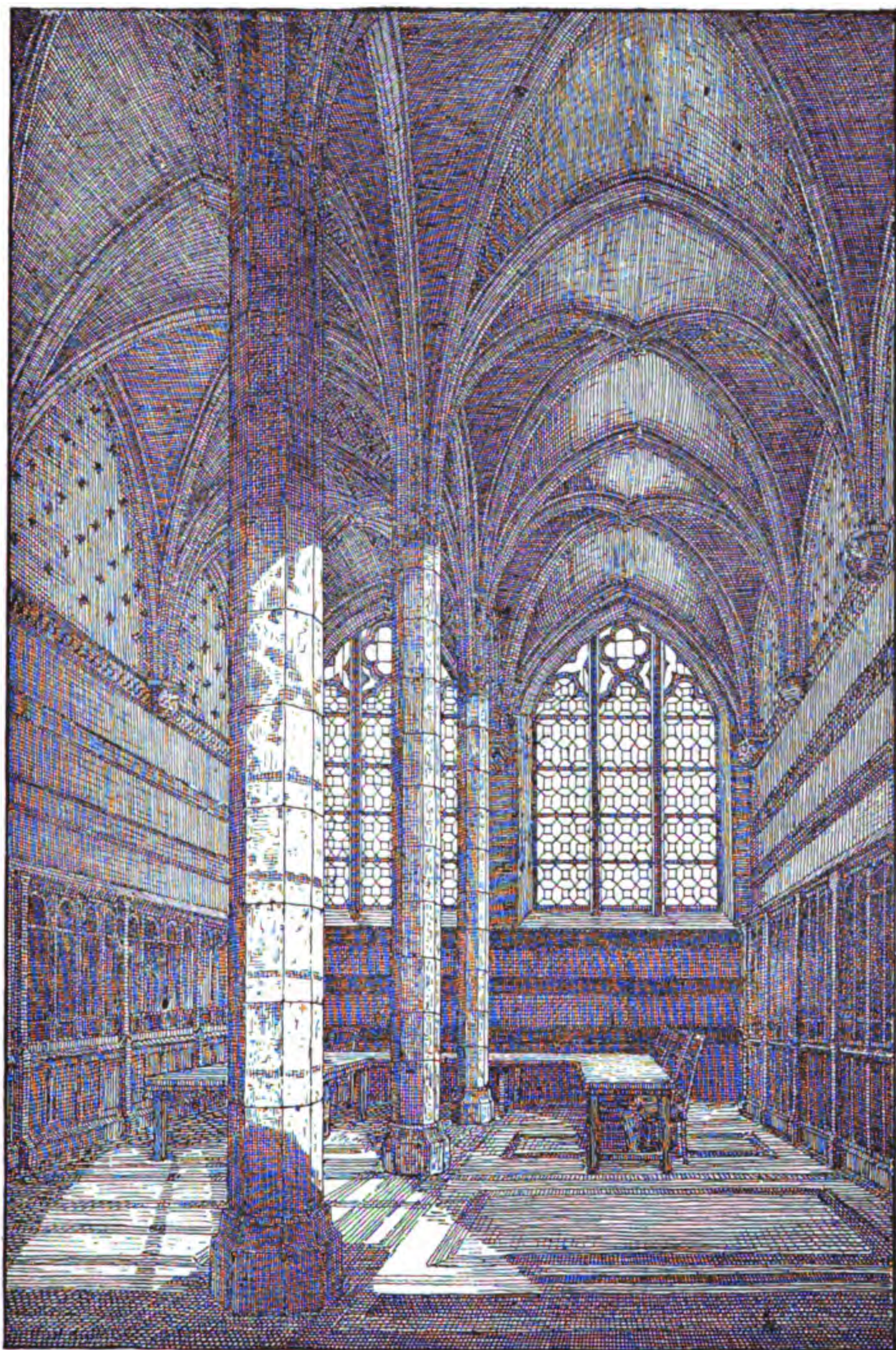
Wij hebben het aan die stilte en aan de eenzaamheid van die plek te danken, dat onze verbeelding zich kan losmaken van den tegenwoordigen tijd, om zich geheel in de XVIde eeuw te verdiepen.

Wij wandelen over de plaats, die met boomen beplant is en zich uitstrekte langs den achtergevel van *Sainte-Croix*, en als wij gaan door een van de in de middeneeuwen zoo veelvuldig voorkomende poorten, die dienden om twee naburige en gewoonlijk met elkander twistende jurisdictiën te scheiden, komen wij in de wijk der Universiteit, en in de *Rue de l'Escrivinerie* (tegenwoordig *Rue Pothier)*. Hier is het domein (de naam geeft het te kennen) van de schrijvers, de kopiïsten, van de kleurders. Eenige passen verder, aan de linkerhand, vindt men de *Salle des Thèses*, het merkwaardigste gedenkteeken van het Calvinistisch *Orleans*, en daarbij het juweel onder de oude gebouwen der stad. 1)

In het eerst deelde de Universiteit geen graden uit. De doctoren die de »beide rechten" onderwezen, maakten daarop aanspraak. Daarover ontstond strijd en in 1336 kwam men tot een vergelijk. De kanselier wees het lokaal aan, waarin de examens gehouden werden. De doctoren in de beide rechten waren aanstonds er op uit om een lokaal te hebben, dat hun eigendom zou zijn; zoo is de »Zaal der Stellingen" ontstaan.

Maar er zou nog een eeuw verloopen, voordat het opgevatte plan werd uitgevoerd. Er was oorlog met *Engeland*. Den 20sten April 1411 werd het terrein aangekocht »om er de boekerij van de Universiteit in te plaatsen", zegt de akte, op perkament geschreven, die nog aanwezig is. Doch de oorlog werd met verdubbelde woede voortgezet. Men belegerde *Orleans*, JEANNE D'ARC ontzette de stad in 1429 en in 1444

1) La salle des Thèses de l'Université d'Orléans, een kleine plaat, verschenen bij HERLUISON, 1884.

De *Salle des Thèses* van de Universiteit te *Orleans*.

opende de Universiteit hare deuren weder, die zij een tijdlang had moeten gesloten houden. Eindelijk kon men eerst in de tweede helft der XVde eeuw het gebouw op het terrein, dat daarvoor reeds in het begin van de XIIIde eeuw bestemd was, plaatsen. 1)

De »Zaal der Stellingen" is in hare lengte door de naburige huizen ingesloten; de groote ingang is in de *Rue de l'Escrivinerie*, de gewone ingang was aan de andere zijde, in de *Rue des Goblets*, die tegenwoordig nog dien naam draagt.

Het gebouw bestaat uit een niet hooge benedenverdieping, gevormd door twee gewelfde keldertjes, bedekt door een dak met twee hellingen, terwijl aan beide straten een gevel is gebouwd De overlevering zegt, dat de eerste drukpers van *Orleans* geplaatst werd in een van de lage zalen der benedenverdieping.

Men komt, na eenige trappen te hebben bestegen, op het eerste portaal; links vindt men het huis van den concierge, een vooruitspringend gebouw, dat onlangs gebouwd werd.

Daarop treden wij de beroemde zaal binnen. Wij moeten opnieuw den kunstzin bewonderen van onze oude bouwmeesters, die door eenvoudige steenen hunne gedachten wisten uit te drukken. »Deze plaats moet tot nadenken en tot eerbied stemmen, wijl het kerkrecht er verklaard wordt; daarom is haar vorm gelijkend op die van een kerk. Eene menigte studenten komen daar onderwijs ontvangen; daarom mag er geen afleiding zijn: dus komt het licht uit de hoogere deelen van de zaal, evenals dit in eene kerk het geval is. In het heiligdom der wetten is er alleen plaats voor ernstige gedachten; dit wordt gesymboliseerd door onderscheiden beeldhouwwerken. Maar de studenten houden van een grap; daarom zijn de gebeeldhouwde figuren niet met de hand te bereiken. Omdat de hoogleeraar spreken moet voor een groote vergadering, is de zaal van een gewelf voorzien. Haar breedte en hoogte zijn volkomen in overeenstemming met de draagkracht van de menschelijke stem en met het aantal toehoorders dat men verwachten kan. Maar men moet toegeven, dat uit het oogpunt van de acoustiek het verkeerd is, voor het aangezicht van den hoogleeraar een rij pilaren te plaatsen. Die pilaren zijn echter zeer slank. Boven de plaats waar de professor zetelt, zijn twee groote Gothische vensters, tegenover de deur; aan de andere zijde zijn ook twee vensters in denzelfden stijl, vier meter van den vloer verwijderd. De muren zijn vlak, zonder eenige versiering; zeker om des te beter de weelderige consoles voor lampen te doen uitkomen, die onder aan de nerven der gewelven zijn aangebracht. Deze consoles bestaan uit figuren, die met groote kunstvaardigheid zijn gebeiteld, die los uit de omlijsting te voorschijn komen en niet,

1) „Het was gedurende bijna vier eeuwen het brandpunt van het intellectueele leven in onze provincie, en het heiligdom van de groote instelling, die den naam van *Orleans* als stad van wetenschap en studie hoog hield. Wellicht is het in *Frankrijk* het eenig overblijfsel van eenige waarde, van de talrijke universitaire instellingen, waarmede de middeneeuwen ons begiftigd hadden." La salle des Thèses de l'Université d'Orleans, par M. BOUCHER DE MOLADON. *Orleans*, 1869, p. 8.

gelijk gewoonlijk in dien tijd, gedrukt schijnen te worden door het gewicht dat zij torsen. De keuze van de onderwerpen die gebeeldhouwd zijn is merkwaardig. Bij de deur vindt men bacheliers, die phylacteren, symbolen van de studie, ontrollen; verder treft men afbeeldingen aan van professoren met lange baarden, die in lange toga's met breede mouwen en golvende plooien zijn gekleed; zij dragen hoeden van verschillenden vorm, waarvan onderscheidene gelijken op die van de magistraten onzer eeuw; eindelijk, boven den hoogleeraar schijnt GOD de Vader hem Zijne woorden in te geven." 1)

Zoo is de boekerij, of liever: de »*Camera licentiandorum*", de Zaal der Stellingen. 2)

Hier haalden onderscheiden beroemde Gereformeerden hunne graden. De overlevering zegt, dat de naam van den grooten reformator langen tijd gegrift is geweest op een der kolommen. Hij is er tegenwoordig niet meer te vinden. Maar wat doet dat er toe? Zijn naam en die van zoovele anderen komen ons aanstonds voor den geest, zoodra wij de zaal binnentreden. Daar bewogen zich REUCHLIN, de oom van MELANCHTHON, LE FÈVRE D'ETAPLES, die in 1503 eenigen tijd te *Orleans* verblijf hield, THEODORUS BEZA, die den 11den Augustus 1539 licenciaat werd, HOTMAN, en ANNE DU BOURG, en BUDÉ, en CHARLES DU MOULIN, en FRANÇOIS TAILLEBOIS, de martelaar van den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht, en AGRIPPA D'AUBIGNÉ. . . .

Welk een verheffend schouwspel leverde eene vergadering onder die gewelven, in het heldere gekleurde licht, dat door de ramen op de schilderstukken en beelden viel! De zaal is gevuld met hoogleeraren, ambtsdragers van den Koning en van de stad, en notabelen. De candidaat, begeleid door zijne vrienden, biedt zich aan, spreekt eene rede uit in het Latijn, om een lofzang op het recht te houden, en vraagt, om hem de kenteekenen van het doctoraat te verleenen. Men laat hem den eed afleggen. Daarop beklimt hij de estrade. Dan doet men hem een ceintuur aan, steekt hem een ring aan den wijsvinger der linkerhand, zet hem den doctorshoed op het hoofd, en verklaart, dat hij voortaan al de voorrechten, aan het doctoraat verbonden, geniet, en wel het geven van onderwijs, het verstrekken van raadgevingen, het dingen naar een overheidsambt, enz. enz. Men omhelst hem als een teeken van eeuwige vriendschap, en gaat in het gebed. Daarna blijft er niets anders over, dan hem het diploma op perkament, waaraan de zegels van den kanselier en van de rechtsgeleerde faculteit gehecht zijn, te overhandigen. 3)

Wanneer wij nog eenige schreden in de *Rue de l'Escrivinerie* gedaan

1) DE BUZONNIÈRE, I, p. 79.

2) Den sleutel van de oude poort vindt men in een der glazenkasten — Toen de „groote scholen" gebouwd werden, opdat daarin de colleges zouden gegeven worden bleef men de „Zaal der Stellingen" voor bibliotheek en vergaderplaats der doctoren gebruiken. Op tallooze documenten vindt men: „In de zaal der boekerij, de gewone plaats voor onze beraadslagingen." BOUCHER DE MOLADON, a. w., p. 7, 34.

3) Wij hebben de ceremonie beschreven, gelijk die te *Bourges* plaats vond. (RAYNAL, III, p. 385.) Te *Orleans* moet zij ongeveer op dezelfde manier plaats gehad hebben.

hebben, komen wij uit op de *Grande Rue de la Porte Bourgogne*, die haar naam behouden heeft. Wij staan tegenover de kerk der *Bonnes-Nouvelles*, waar de Picardische natie saamkwam en waar CALVIJN de vergadering, over welke wij spraken, presideerde. Zij werd in 1562 verwoest; na eenige jaren werd zij herbouwd, doch verdween later voorgoed.

Wij gaan de kerk voorbij en treden de *Rue des Grandes Ecoles* in. Hier aan den rechterkant was eerst in den hoek de kerk, vervolgens een klein gebouw, daarna een tweede, een derde; verder het huis van den prior, en eindelijk »het huis waarin doctor JEHAN TIXIER, luitenant particulier van het baljuwschap van *Orleans*, woont". »Dit huis werd door ANNE DU BOURG gehuurd, die het van den 24sten October 1550 tot den 18den September 1554 1) bewoonde.'

DOINEL heeft, op grond van tot hiertoe niet in het licht verschenen stukken, aangetoond, dat de beroemde martelaar tien jaren te *Orleans* had doorgebracht, eerst als student, vervolgens van 1549 af als hoogleeraar, voordat hij als doctor-regent optrad; dat hij tot dit ambt in 1550 werd gekozen, dat hij drie malen als rector optrad (men was voor vier maanden rector), in 1553, 1555, 1557, en dat, gedurende zijn tweede rectoraat, hij de sloten der scholen en de meubels van de Zaal der Stellingen liet herstellen. In 1557 verliet hij *Orleans*, om zich naar *Parijs* te begeven, waar hij den 23sten December 1559 zijn geloof op den brandstapel moest belijden.

De woning van den grooten martelaar was juist beneden het kabinet van den tegenwoordigen archivaris. »Daarvoor en daartegenover," zegt de notarieele akte van 1550, »vond men de *Grandes Ecoles*." 2)

LODEWIJK XII had pas den troon beklommen. Van alle kanten stroomden de studenten toe, en daarom was de zaal in de *Rue de l'Escrivinerie* niet meer voldoende. Op bevel van den Koning werd een andere zaal, die men de *Grandes Ecoles* noemde, gebouwd. Het was een tijd, waarin de grootste weelde heerschte. De voorgevels werden toen overdadig rijk versierd, terwijl men datgene, waar het om te doen was, de college-zalen, geheel verwaarloosde. »De gevel had zoowel een kerkelijk als een burgerlijk karakter . . . Hij bestond uit een zeer eenvoudige onderverdieping van twee meter hoog en uit twee verdiepingen van middelmatige hoogte, elk voorzien van vier regelmatig aangebrachte vensters, iets, wat in dien tijd zeldzaam voorkwam.

Op een van de uiteinden van den gevel droeg een sierlijk gebeeldhouwde console een beeld, dat door een kleinen hemel werd overdekt; aan den anderen kant was een steenen dakgoot in den vorm van een drakenkop. De ornamenten worden menigvuldiger, naarmate men hooger komt, en dit doet ons aannemen, dat de geveltop rijk versierd was. Maar reeds in het begin van deze eeuw was hij zoo afgeknaagd door den tand des tijds, dat men er niet meer uit kon opmaken, hoe hij geweest was. De gang van het gebouw kwam op een binnenplaats uit.

---

1) DOINEL heeft de huurceel en de akte van vertrek van DU BOURG gevonden

2) JULES DOINEL, Bulletin du protestantisme, XXX, 1881, p. 365. — JULES DOINEL, Mémoires de la Société archéologique et historique de l'Orléanais, XVIII, 1884

Op elke verdieping vond men slechts één zaal; de muren waren bedekt met pleisterkalk; ook was de zoldering niet voorzien van eenig beeldhouwwerk." 1) In de *Grandes Ecoles* kwamen CALVIJN, DUCHEMIN, DANIEL, CONNAN, enz. om de colleges bij te wonen.

Het is te betreuren, dat dit gebouw niet meer bestaat. De bouwkundige, die in 1824 de opdracht ontving om op die plek lokalen voor Christelijke scholen te bouwen, heeft geen kans gezien, het gebouw, zonder den gevel ongeschonden te laten, geschikt te maken voor zijn nieuwe bestemming. Hij heeft alles met den grond gelijk gemaakt, om een somber, glad huis te doen verrijzen. 2)

Wanneer wij eenige schreden teruggaan, komen wij ter linkerzijde in de *Rue du Pommier*. Daar stond het huis van de familie DUCHEMIN; het is tegenwoordig wel erg afgetakeld, maar het staat er toch nog. DOINEL heeft het volgens oude akten aldus beschreven: »Deze woning, gelegen in de parochie *Saint-Lipard*, bestaande uit een kelder, lage en hooge kamers, een keuken, studeervertrekken, enz., werd in Februari 1534 door DUCHEMIN verhuurd aan meester GENTIEN HERVET, later een beroemd Katholiek Theoloog en toen eenvoudig onderwijzer in de grammatica van genoemde parochie, voor een som van 23 Tournooische ponden jaarlijks." In dit huis werd CALVIJN dikwijls door zijn vriend ontvangen." 3)

Het huis werd gesplitst, om jongelieden in den kost te kunnen hebben. 4) De poort van het huis is schilderachtig, en de binnenplaats wellicht nog meer. Wel is waar kan het nog maar een oude, vervallen woning genoemd worden, die door arme lieden bewoond wordt. Maar evenals men in den gescheurden en gelapten rok van een bedelares nog de stukken van de oorspronkelijke stof kan herkennen, die vroeger eene groote dame sierde, zoo kan men uit den bouwval opmaken, wat het huis vroeger is geweest. Zoo zien wij bij voorbeeld een venster, waaraan nog het Gothisch lofwerk bewaard bleef. In den hoek vinden wij den fraaien steenen put, waarvan de steenen rand is blijven staan onder een weggebrokkeld dak. Te midden van al dat verval groeit de wijnstok en hangt geel linnengoed te drogen. Een mooi onderwerp voor een aquarel-schilder!

De *Rue du Pommier* loopt uit in de *Rue du Gros-Anneau*, die haar kruist, en voortloopt onder den naam van *Rue du Puits de Lignières*. Het is dus een kruisstraat. Op een van de hoeken vindt men het oude huis, met den put die aan de straat haar naam gegeven heeft. Hierin moeten in den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht de leerlingen van FRANÇOIS TAILLEBOIS het lijk van hun meester hebben neergeworpen. De schrijver van de geschiedenis der martelaren verhaalt ons: »Eenige studenten,

1) DE BUZONNIÈRE I, p 141

2) Ibid

3) Bulletin, XXVI, 1877, p. 183

4) „De professoren hielden kostleerlingen. Dit deden zij niet bij uitzondering, maar het was gewoonte ... De algemeenheid van dit gebruik kan het verklaren, waarom er te *Orleans* nooit „collèges" voor de studenten waren, gelijk die in de Universiteiten gesticht werden." MARCEL FOURRIER, Histoire de la science et de l'enseignement du droit, III, p. 84.

die aan zijn huis gekomen waren, zeiden, dat zij zijn bibliotheek wilden zien. Daarin toegelaten, begeerde deze dit boek, terwijl gene weer een ander werk vroeg. Toen dit gedaan was, zeiden zij, dat dit niet genoeg was, daar zij hem wilden dooden. Dit vernemende, wierp hij zich ter aarde, en nadat hij zijn gebed geëindigd had, zeide hij hun, dat zij hem dan maar in huis moesten dooden. Maar zij dwongen hem, buiten zijn huis te gaan." Men leidde hem voorbij de *Grandes Ecoles*, waar de martelaar sprak: »Doodt mij ten minste voor die plaats, waar ik zoo lang onderwijs gegeven heb." Maar »zij weigerden dit met nog meer verwoedheid dan eerst". Eindelijk vermoordden zij hem. 1)

De *Rue du Gros-Anneau* heeft den vorm van een ring of liever van het vierde gedeelte van een cirkel. Bijna aan het einde, aan de linkerhand, stond het huis, dat door CALVIJN bewoond is. Het bestond nog in 1880 met een moderne benedenverdieping; de deur was voorzien van twee kleine openingen, die, volgens het gebruik der XVIde eeuw, van traliewerk waren voorzien. Men vond er ook nog sporen van lofwerk aan.

Tusschen de deur en het venster vond men een kleine opening met vier ruitjes, terwijl de tweede verdieping haar Gothisch karakter had bewaard. Twee vensters stonden in een steenen lijst met een drielobbigen boog. 2) In het huis vond men een wenteltrap uit denzelfden tijd. Alles is verdwenen. De vensters, die door een slooper voor 25 frank verkocht werden, zijn naar *Parijs* overgebracht en vonden een plaats in den tuin van den heer VERNES, oud-president van het consistorium. Dit is alles, wat er van over is, behalve een vierkante glasruit van oud groen glas. Er waren in het huis kostgangers, en een van hen schreef op dit venster met een diamant de woorden van OVIDIUS:

Omne solum forti patria est, ut piscibus aequor
„Voor den sterke is elke grond een vaderland, evenals het water voor den visch."

Daar deze ruitjes, in lood gevat, zeer klein waren, brak er zelden een, Daarom kan men aannemen, dat dit ruitje, van 10 centimeter, uit den tijd van CALVIJN afkomstig is. Het heeft nog het best weerstand geboden aan den tijd. Tegenwoordig is het in het museum der stad te vinden.

Het huis behoorde aan den heer van D'ARGERY; CALVIJN huurde het van hem. 3)

Bijna tegenover het huis D'ARGERY is een huis, dat een Gothisch venster en deur met een zeer merkwaardigen bovendorpel behouden heeft. De houten boog van de deur komt te voorschijn uit den bek van een dikken visch; de historieschrijvers van het land noemen hem den opgeslokten boog. Men vindt hetzelfde nog aan menig ander oud huis, om aan te duiden, dat er vroeger iemand bezitter van was, die behoorde tot de corporatie

1) Histoire des martyrs, uitgave van *Toulouse*, III, p. 695.
2) Orléans, door RENÉ BIÉMONT, p. 412.
3) Bulletin du protestantisme, XXVI, 1877, p. 185.

van de schippers van de *Loire*. Het was de woning van JEAN MYNIER, een ambtgenoot van PIERRE DE L'ESTOILE en een der hoogleeraren van CALVIJN.

Wij hebben nu een wandeling gemaakt door dat deel van de stad, hetwelk men de studentenwijk van *Orleans* in de XVIde eeuw zou kunnen noemen. Al voortgaande, terwijl wij het klooster van *Bonnes-Nouvelles* rondgaan, komen wij terug in de *Rue de la Porte Bourgogne*, en aan onze linkerhand komen wij aan de *Rue de la Boucherie* (tegenwoordig *Rue de la Poterne)*.

Op den hoek van deze straat vindt men nog den gevel van het huis der Domheeren met zijn fraai gesloten balkon, zijn »steenen kabinet", soberder dan het juweel van hetzelfde genre dat men nog in de *Rue du Poirier* aantreft. Daar woonde de familie DANIEL en daar kwam CALVIJN zich dikwijls verpoozen. Het was een groote familie, die den student in de rechten gaarne ontving en bewonderend tot hem opzag. Menschen die alles meenen te weten, beweren, dat CALVIJN een oog geworpen had op een van de dochters des huizes, FRANÇOISE; als bewijs daarvoor moet het feit dienen, dat hij in zijne brieven verzocht, haar van hem te groeten!

Terwijl CALVIJN zich voor het examen als doctor in de rechten bekwaamde, begaf FRANÇOIS DANIEL zich den 25sten Mei 1533 in het huwelijk. Het spreekt vanzelf, dat CALVIJN onder de bruiloftsgasten van zijn vriend was. Een brief, die kort daarna geschreven werd, bewijst, hoe vertrouwelijk CALVIJN met alle leden van het huisgezin omging. Als hij eenige bijzonderheden uit *Parijs* mededeelt, voegt hij er aan toe: »Gij zult het wel aan uwe zusters willen mededeelen, opdat gij niet alleen zoudt lachen." [1])

Wij hebben nog maar alleen het oog te laten gaan over twee gebouwen, die ons weder een goed denkbeeld geven van hetgeen het Protestantsche *Orleans* van de XVIde eeuw geweest is.

Het eerste is een hotel, dat in 1530 gereed was en dat CALVIJN gezien heeft, toen het nog geheel nieuw was. »Te midden van den Italiaanschen stijl, dien men van alle zijden begon toe te passen, is dit gebouw als een anachronisme, [2]) met zijn strenge lijnen en zijn geveltoppen, die men aan den Vlaamschen bouwstijl ontleend had." Men krijgt den indruk, dat dit het huis is van een stoeren Hugenoot midden onder de schitterende woningen van Roomschgezinden, als die van DIANA VAN POITIERS, AGNES SOREL, FRANS I. En die indruk is juist.

De baljuw JACQUES GROSLOT, een verdienstelijk en invloedrijk man, heeft dit gebouw laten zetten. Tegenwoordig wordt het voor gemeentehuis gebruikt. [3]) Men vindt er geen kolommen; geen sierlijk beeld-

1) Opera, X*b*, p. 26.

2) De schrijver bedoelt met dit woord, dat het hotel van GROSLOT van lateren tijd schijnt afkomstig te zijn dan werkelijk het geval was. [Vert.]

3) „In 1522 werd het ambt van baljuw gescheiden van dat van gouverneur, en door Messire JACQUES GROSLOT, ridder, doctor in de rechten, heer van CHAMBONDOIN, randsheer des Konings in zijn grooten Raad, kanselier van de Koningin van *Navarre*, kanselier van *Alençon*, baljuw van *Robe-Longue*, bekleed. (LE MAIRE, I, p. 371, 392) Den 7den December 1526 deelt GÉRARD ROUSSEL aan FAREL mede, dat MARGUERITE weldra den

houwwerk aan. Ook bleek het, dat wapenkundige zinnebeelden niet gepast geoordeeld werden voor de woning van een beslist voorstander der Reformatie. Een historieschrijver van *Orleans*, die niet met de Gereformeerden sympathiseert, heeft volkomen te recht gezegd: »Alles wat aan den baljuw GROSLOT toebehoorde, moest indrukwekkend zijn evenals zijn persoonlijkheid; men moest den bewoner kunnen proeven uit zijn woning." En had de baljuw ook niet te rekenen met den haat en de dreigingen zijner tegenstanders?

De bouwkundige heeft dit alles door zijn steenen weten uit te drukken. »Aan weerszijden van een binnenplaats vindt men twee vleugels, die hunne geveltoppen krachtig op de straat naar voren brengen. Op den achtergrond van het plein staat het hoofdgebouw, van bescheiden afmetingen, dat gelegen is tusschen twee vooruitspringende vleugels, welke voorzien zijn van drie andere geveltoppen, en van twee dakvensters met consoles, eveneens voorzien van geveltoppen. Het geheel van die zeven toppen, geplaatst op drie verschillende grondvlakken, is majestueus en somber."

Ook zijn er geen versieringen aangebracht, die het effect zouden bederven. Het gebouw is bijna geheel gezet in donkerroode baksteen.

---

baljuw van *Orleans* naar *Parijs* zal zenden, om zich een geldsom te laten geven, waarvan FAREL erfgenaam is geworden. (HERMINJARD, I, p. 458.) „Toen koning FRANS I aan zijn zoon FRANS het hertogdom *Orleans* als apanage toedeelde, werd de baljuw GROSLOT rechter voor de koninklijke vrijheden en inkomsten" (LE MAIRE, I, p. 342.) Het volgende jaar legde GROSLOT ten behoeve van zijn zoon JÉROME zijne ambten neder, welke laatste in die ambten den 12den en 20sten Juni bevestigd werd. (LE MAIRE, I. p. 342.) Hij was „een deugdzaam man, die het algemeen welzijn bevorderde, evenzeer een vijand van tirannie en van oproerige samenrottingen en ondernemingen als van alle ijverzucht: een zeldzame zaak in dien tijd bij mannen, die tot zulke waardigheden geroepen werden. Men prees dit te meer in hem, wijl de gemakkelijkheid waarmede hij èn als rechtsgeleerde èn als overheidspersoon optrad, hem veroorloofd zou hebben tot zeer groote eereambten te geraken, indien hij ze had willen zoeken en zijn slag had geslagen." (LA PLANCHE, Histoire de l'Estat de France sous le règne de François II, 1576, p. 627.) In 1560 werd JÉROME GROSLOT tegelijk met den prins van CONDÉ gevangengenomen, en evenals deze werd hij door den dood van FRANS II uit die gevangenschap verlost. Hij moet in 1567 de komst van LA NOUE te *Orleans* begunstigd hebben. In elk geval werd hij, „omdat hij de vergaderingen der Hugenoten onder bescherming nam" (LA PLANCHE, p. 628), in 1568 afgezet. Toen de onverdraagzaamheid den 29sten Maart 1570 triumfeerde, verklaarde het Gerechtshof van *Parijs* hem ten tweeden male schuldig aan majesteitsschennis „in de hoogste mate", veroordeelde hem ter dood en verklaarde zijne goederen verbeurd. (LE MAIRE, I p. 345.) Dit arrest werd herroepen. In September 1572 hielden de Protestanten op zijn domein, „op de plaats genaamd *de l'Isle*, op een afstand van twee kleine mijlen van *Orleans*", hunne vergaderingen, die door TOUSSAIN begonnen waren. (Ibid., p. 349.) Het volgende jaar werd JÉROME GROSLOT in den SINT-BARTHOLOMEUS-nacht vermoord. Zijn moordenaar was CORAILLON, die ook deelgenomen had aan den moord op den president LA PLACE, en die zich op treurige wijze onderscheiden had, door op de laagste manier de lijken van zijn slachtoffers te schenden. CORAILLON leefde nog op het einde van de eeuw en was de oudste van de gerechtsdienaars van *Parijs*. (Bulletin, XV, 1866, p. 20.) Men vergelijke in de France protestante, 1ste uitgaaf, het artikel GROSLOT.

De fundamenten zijn van grove steenen met gaten, die aan het geheel iets stevigs en stroefs geven.

Kennelijk weet de baljuw GROSLOT zich te doen gelden Als een edelman houdt hij de hand aan het gevest van zijn degen. En toch is hij geen vijand van de kunst. Een bordes brengt ons voor twee deuren, die toegang geven tot de beide zijvleugels, zoodat wanneer iemand recht op het huis afgaat, hij daarvan niets ziet. Het schijnt dan, alsof het huis zonder ingang is ; wanneer men op het bordes is, ziet men aan den rechter- en aan den linkerkant een deur, elk versierd met gefestonneerd lijstwerk en een zeer vooruitspringende kroonlijst, steunende op twee gebeeldhouwde zuilen, een man met gekruiste armen, die op de ellebogen leunt, en eene vrouw met de armen op het hoofd, voorstellend. Van den man is alleen het borstbeeld genomen, het beeld der vrouw rust op een voetstuk. Het geheel is zoo schoon, dat men gemeend heeft, dat het gebeiteld is door JEAN GOUJON, die zijn eerste werk in 1530 leverde. 1)

In dit hotel, welks steenen nog zoo welsprekend, voor hen die hunne taal verstaan, de gedachten weergeven van hem die het liet bouwen, hebben achtereenvolgens gelogeerd: FRANS II (de man van MARIA STUART, die er in stierf terwijl hij een proces liet beginnen tegen de Protestantsche prinsen) ; KAREL IX (die gekomen was om de beroemde Generale Staten van 1560 bij te wonen, alwaar de Protestanten om verplicht onderwijs verzochten); HENDRIK III, HENDRIK IV, CATHARINA DE MÉDICIS, MARIA STUART, LOUIS DE CONDÉ, die in 1562 meester van de stad was. Aan die namen is de geheele geschiedenis van die streek en van *Frankrijk* in de XVIde eeuw verbonden.

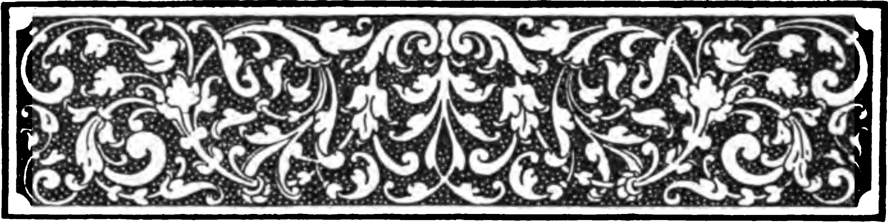
Eindelijk komen wij voor het huis van de *Marché à la Volaille*. Het gelijkt sterk op het huis *de la Coquille,* het pronkjuweel van den stijl der Renaissance, dat nog wat verder ligt, met zijn Corinthische kolommen, kruisramen, kleine pilaren, en zijn kleine en zijn groote deur. Het is wel zeer weelderig gebouwd, maar het getuigt van een smaak, die niet meer geheel zuiver is.

Volgens de overlevering hebben hier de Gereformeerden besloten, voor het eerst hunne Godsdienstoefening in het openbaar te houden. 2)

Dit was een heerlijk besluit. De Gereformeerde leer verbreidde zich met snelheid. En *Orleans* werd het bolwerk van het Calvinisme. In de oude straten bewogen zich, na CALVIJN, BEZA, CONDÉ, COLIGNY, en voor de historieschrijvers zal *Orleans* de stad blijven van JEANNE D'ARC en de stad der Hugenoten.

1) DE BUZONNIÈRE, II, p. 216.

2) Ibid., II, p. 235.

Derde Boek.

DE BEKEERING VAN CALVIJN.

I. Voorafgaande zaken. — II. De rede van Cop. – III. De ontdekking van Lang. — IV. Het stellen van het vraagstuk. — V. Het getuigenis van Beza. Estienne de la Forge. – VI. Het systeem van Lang. - VII. Eerste getuigenis van Calvijn: Voorbericht van den Commentaar op de Psalmen. — VIII. Tweede getuigenis van Calvijn: Tweede verdediging tegen de lasteringen van J. Westphal. — IX. Derde getuigenis van Calvijn: Brief aan den kardinaal Sadolet. — X. Tegenwerpingen. – XI. De gevolgen van de rede van Cop.

I.

ET is tijd, dat wij komen tot het feit, dat wellicht het belangrijkste in de geschiedenis van de eerste periode der Fransche Gereformeerde kerk, zeker het belangrijkste in de jeugd van CALVIJN is. Wij bedoelen de rede van den 1sten November 1533. Gelukkig beschikken wij over vele documenten, die ons daarover volledig inlichten.

Den 27sten October 1533 schreef CALVIJN, toen hij te *Parijs* was wedergekeerd, een eersten brief[1]) aan DANIEL. Dit schrijven is kort, maar er wordt in beloofd, dat een

1) „Deze brief, geschreven op een enkel gevouwen en niet gelakt stuk papier, is, voor zoover wij weten, het oudste handschrift van CALVIJN. Zijn schrift is hoekig en nauwkeurig; later is het ronder geworden, zonder echter zijn oorspronkelijk karakter te verliezen." HERMINJARD, III, p. 106. Bibliotheek van *Bern*. vol. E, epa 43a.

tweede brief volgen zal. CALVIJN spreekt van de menigte mededeelingen *(rerum novarum collectanea)*, die hij hem doen zal. Die mededeelingen hebben betrekking op de reformatorische beweging in de hoofdstad. CALVIJN zegt daarin tot DANIEL: »Lees ze en laat ze den vrienden lezen, en maan hen tevens tot voorzichtigheid." Te gelijk verzendt hij eene verhandeling van GÉRARD ROUSSEL, »onze GÉRARD" *(G. nostri)*. Men merke de gemeenzaamheid, die uit dit *nostri* spreekt, op. En weer vraagt hij, dat die bladen met behoedzaamheid zouden rondgedeeld worden *(Epitomen cave temere divulges)*.[1]) Wij zien hieruit, dat CALVIJN reeds in die mate zich één gevoelt met de groep Gereformeerden, dat hij meent, dat het zaak is zich verborgen te houden.

De tweede brief, van October 1533, is veel langer en uitvoeriger. Daarin wordt de geschiedenis van de reformatie in de hoofdstad, op een gegeven tijdstip, beschreven.

Op het eind van September, toen de leerlingen van de klasse der spraakkunst overgingen tot de klasse der dialectiek, speelde het college van *Navarre* in het publiek eene komedie, eene komede vol van gal en azijn *(felle et aceto)*.

Men moet namelijk weten, dat de Roomsche partij buiten zich zelve van woede was. Sedert het einde van Februari was FRANS I niet te *Parijs* en de koning van *Navarre* had, door den invloed van zijne vrouw MARGUERITE, G. ROUSSEL gedurende de vasten voor een gehoor van 4000 à 5000 menschen laten preeken. De *Sorbonne* had een poging gewaagd, om te protesteeren en het volk op te zetten. Maar de koning van *Navarre* had den hoofden van de *Sorbonne* huis-arrest gegeven. »De goede BÉDA", zegt een Parijzenaar, »was verplicht, op zijn *Mont-Aigu* te blijven; maar weldra zag men hem op zijn muilezel draven." Daarover werd FRANS I (Mei 1533) zóó boos, dat hij BÉDA en LE PICART *(Facultatis theologicae antistites atque columina)* [2]) dertig mijlen buiten *Parijs* verbande.

Men wond zich steeds meer op en bestreed elkander met schotschriften, die men liet aanplakken. Een van Roomsche zijde werd door den jeugdigen SIDERANDER afgeschreven. Het was op een muur aangeplakt en luidde aldus:

Werpt de ketterij in het vuur
Die dag en nacht ons hindert!
Moogt gij dulden, dat zij de Heilige Schrift
En hare uitspraken in de schaduw stelt?

---

1) CALVIJN maakt in dit schrijven melding van een brief, die niet bewaard werd, en zegt, dat hij een aanhangsel bij een tractaat van ROUSSEL had willen voegen, indien hij er tijd voor had gehad Hij had dit willen samenstellen uit vroegere commentaren *(cui velut appendicem assuere decreveram quod at illis prioribus commentariis abruptum erat)*. HERMINJARD zegt: „Wij weten niet, op welk werk van CALVIJN deze uitdrukking betrekking heeft." (III, p. 105, n. 11). Het blijkt, dat zeer vele documenten verloren zijn gegaan. Men kan hieruit ook zien, hoeveel het bewijs uit het stilzwijgen *(a silentio)* waard is.

2) Men zie den brief van PIERRE SIDERANDER aan JACQUES BÉDROT, te *Straatsburg*, van *Parijs*, 28 Mei 1533. HERMINJARD, III, p. 54.

Wilt gij de volmaakte wetenschap verbannen
Om vervloekte Lutherschen te steunen?
Vreest gij God niet, dat Hij u en den uwen
Zal toestaan om hen, die zoo bloeien gevaar te doen loopen?

Parijs, Parijs bloem van den adel,
Handhaaf het geloof in God, dat men aanrandt.
Of anders, bliksem en onweer
Zullen op u losbarsten; ik waarschuw u!
Laat ons allen den God der eere bidden
Dat Hij die vervloekte honden verplettere,
Opdat van hen geen meerdere gedachtenis zij
Dan van oude, verrotte beenderen.

In het vuur! In het vuur! Dat is hun leus,
Spreek er recht over! God heeft het toegestaan." 1)

Marot gaf in 1535 het volgende geestig antwoord op dit »libel":

„In het water, in het water met die dwaze oproermakers.
Die in plaats van Goddelijke woorden
Aan het volk een hoop voorrechten verkondigen
Om twist in het leven te roepen;
De Koning is hun wel wat al te genadig;
Waarom heeft hij die dwaze hoofden niet laten vallen?
Te water!

Zij houden zoozeer van lekkere wijnen,
Dat men de herbergen hunne scholen noemen kan.
Maar men moest hunne warme halzen verkoelen
Door het tegendeel van hetgeen zij het meest lief hebben.
In het water." 2)

1) De Fransche tekst luidt aldus:

„Au feu, au feu cest hérésie
Qui jour et nuyt trop nous grève!
Doibs-tu souffrir qu'elle moleste
Saincte Escripture et ses édicts?
Veulx-tu bannir s ience parfaite
Pour soubstenir Lutériens mauldictz?
Crains-tu point Dieu, qu'il permette
Toy et les tiens, qui sont floris, faire péril?

Paris, Paris, fleur de noblesse,
Soubstiens la foy de Dieu que on blesse,
Ou auttrement fouldre et tempeste
Cherra sur toy; je t'advertis.
Prions tous le roy de gloire
Qu'il confonde ces chiens mauldictz,
Afin qu'il n'e(n) soit plus mémoire
Non plus que de vieilz os pourris.

Au feu! Au feu! C'est leur repère!
Faiz en justice! Dieu l'a permys.

2) De tekst van het vers van Marot luidt aldus:

Zeker gekscheerde MAROT in dit vers. Maar de mannen van de *Sorbonne* meenden, wat zij zeiden. Zij wilden *doen*, wat zij uitspraken. Toen zij zagen, dat hunne voormannen in ballingschap waren, en zij daarin den invloed van MARGUERITE bespeurden, keerde hun haat zich tegen die vorstin. Men ging zelfs zoover, dat men voorstelde, haar in een zak te naaien en in de *Seine* te werpen.

Dezelfde gevoelens hadden den boventoon in de komedie, waarvan CALVIJN in zijn grooten brief spreekt. In dit tooneelstuk komt een koningin voor, die bezig is met spinnen. Er komt eene MEGARA [1]), dat wil zeggen M. G. *(Magister Gerardus)*. De MEGARA komt tot de koningin, en om haar te verleiden, stelt zij haar een Evangelie ter hand. Van dat oogenblik is de koningin veranderd in een furie, die er slechts aan denkt ongelukkigen en onschuldigen te kwellen. Het was duidelijk, waarop dit alles op doelde *(non figurate nec obscure)*.

Zoodra het hof van dit feit op de hoogte gesteld was, werden er strenge maatregelen genomen. [2]) De prevoost, vergezeld door honderd gerechtsdienaars, begaf zich naar het college, sloot alle ingangen af en ging er in. Maar de auteur van het stuk werd niet gevonden. Toen hij gerucht gehoord had, had hij gelegenheid gevonden, zich te verschuilen. Men ging toen tegen de professoren te keer.

Maar hierbij bleef het niet. Zekere woelzieke theologen *(factiosi quidam theologi)* hebben een andere, niet minder zware misdaad op hun geweten *(alterum facinus aeque magnum)*. Zij hebben een boek van MARGUERITE, de Miroir de l'âme pécheresse [1]) (Spiegel

„En l'eau, en l'eau, ces folz séditieux,
Lesquels en lieu de divines parolles
Preschent au peuple un tas de monopolles,
Pour esmouvoir débatz contentieux;
Le Roy leur est un peu trop gracieux:
Que n'a il mys à bas ces testes folles?
En l'eau.

Ils ayment tant les vins délicieux,
Qu'on peult nommer cabaretz leurs escolles,
Mois refroidir fauldroit leurs chauldes colles
Par le rebours de ce qu'ils ayment mieux,
En l'eau.

HERMINJARD, III, p. 59.

1) In de Grieksche mythologie was MEGARA een der drie helsche furiën. [Vert.]

2) „Het is voorgekomen *(visum est)*," zegt CALVIJN, „dat men een zeer slecht voorbeeld geven zou aan den hartstocht van hen, die vurig naar nieuwe dingen staan *(inhiant,)* indien men deze ondeugendheid ongestraft liet" De critici hebben hier opgemerkt: CALVIJN noemt ruwweg de partij der meest besliste Protestanten min vleiend: zij die nieuwigheden achternaloopen, letterlijk: zij die nieuwigheden inzwelgen: *ii qui novis rebus inhiant.*" LECOULTRE, p. 150 Doch *inhiare* beteekent: „van verwondering met open mond staan", hetgeen niet hetzelfde is als „inzwelgen". Het beteekent ook, en dit is hier het geval, „vurig begeeren'. Bovendien spreekt CALVIJN hier niet zijn eigen gevoelen uit, maar zegt slechts, welke beweegredenen de politie had. Elke andere verklaring is in strijd met hetgeen overigens in den brief te lezen staat

3) Dit werk was in 1531 verschenen zonder tegenspraak te verwekken. Eene verbeterde

voor de zondige ziel) veroordeeld. De Koning liet aan de Universiteit vragen, waarom dit boek werd afgekeurd.

Op dat oogenblik was (van den 10[den] October 1533 af) de vriend van CALVIJN, NICOLAAS COP, bachelier in de medicijnen en hoogleeraar aan het college *Sainte-Barbe*, rector.[1]) COP vergaderde de vier faculteiten in de *Mathurins* en sprak eene lange en scherpe *(longa et acerba)* redevoering uit tegen de vermetelheid van hen, die een aanval gedaan hadden op de majesteit der Koningin. Hij ontried zijn ambtgenooten, zich bloot te stellen aan de gramschap van den Koning en de wapenen op te nemen tegen eene vorstin, die eene beschermster was van alle deugden en van de fraaie letteren.

De berichten van CALVIJN (hij had zonder twijfel de hand in hetgeen er plaats had gehad) worden aangevuld door DU BOULAY, die de akten van de faculteit der medicijnen, waartoe COP behoorde, bewaard heeft.[2])

Nadat de brief van den Koning was voorgelezen, verklaarde de faculteit, dat zij niet wist, waarover het ging. Zij verzocht, dat in dingen, die het geloof betroffen, de faculteit der Godgeleerdheid alleen in haar naam en niet in den naam van de geheele Universiteit zou handelen. Men zond dan ook een brief aan den Koning, om de verantwoordelijkheid van hetgeen er geschied was, van zich af te werpen.

Op die manier, zoo gaat CALVIJN voort, is alles in orde gebracht, De Koning gaf den bisschop van *Parijs*, DU BELLAY, volmacht, zelf de predikers voor elke parochie te kiezen. Zij zullen dus niet meer gekozen worden in overeenstemming met de hartstochten der Theologen, die aan de grootste schreeuwers de voorkeur gaven en die aan dommen hartstocht den naam van ijver gaven.[3])

Uit die twee brieven (October 1533) schijnen twee feiten afgeleid te kunnen worden: 1°. CALVIJN beschouwt zich als een van hen, die vurig naar nieuwe dingen streven, over welke hij spreekt; 2°. nooit hadden dezulken een meer gegronde hoop, dat hunne zaak zou triumfeeren.[4]) Toen weerklonk als een donderslag de rede van den 1sten November 1533. Dat het een uit het ander voortvloeide, is duidelijk.

---

en vermeerderde uitgave werd door MARGUERITE gereedgemaakt, die in 1533 het licht zag, zonder dat de autorisatie der Theologische faculteit gevraagd was. De Histoire ecclésiastique zegt er van: „Men vond daarin verschillende zaken, die men in de Roomsche kerk niet gewoon was, daar er geen melding in gemaakt werd van heilige mannen of vrouwen, noch van verdiensten, noch van eenig ander vagevuur dan het bloed van JEZUS CHRISTUS. Zelfs werd het gebed, dat men gewoonlijk het *Salve Regina* noemt. daarin gericht tot den persoon van JEZUS CHRISTUS, en wel in de Fransche taal." Histoire ecclésiastique, I, p. 24.

1) DU BOULAY, VI, p. 238.

2) Ibid.

3) Opera, X*b*, p. 27, 30. HERMINJARD, III, p. 106.

4) SCHMIDT in zijn Gérard Roussel, zegt op bl. 99 100: „Met het oog op die feiten is men verbaasd over de kans op welslagen die de reformatie in 1533 in de hoofdstad had. De Koning, in zijn verontwaardiging over de dweepzucht der Sorbonnisten, schijnt meer dan ooit genegen om de zaak van het Protestantisme te omhelzen; eene Koningin, die grooten invloed op haar broeder en op haar echtgenoot oefent, neemt openlijk de

II.

Het was gewoonte, dat de rector den 1sten November, dus op Allerheiligen, voor de Universiteit, die in de kerk der *Mathurins* vergaderde, eene plechtige rede uitsprak. COP verzocht zijn vriend CALVIJN, die rede voor hem op te stellen. En deze »stelde haar op een geheel andere manier, dan de gewoonte was, samen". [1]) Dit zegt de »Histoire ecclésiastique", hetwelk letterlijk bevestigd wordt, doordat men te *Genève* het handschrift van die rede, door de hand van CALVIJN geschreven, gevonden heeft. Van dit manuscript is helaas slechts de eerste bladzijde over. Maar de uitgevers van de »Opera" [2]) hebben »kopij" gevonden en uitgegeven, waardoor wij de rede in haar geheel bezitten. Wij hebben dit document te ontleden, daar dit het belangrijkste is met betrekking tot de zaak, die ons thans bezighoudt.

Onder den naam van Christelijke wijsbegeerte geeft de redenaar eene uiteenzetting van het Evangelie, dat alleen van Godswege aan den mensch is gegeven, en dat ons alleen doet verstaan en gelooven dat wij kinderen Gods zijn; dat ons verheft boven den grooten hoop der

---

geleerden en de predikers die voor het Evangelie zijn, in bescherming; hooggeplaatste mannen in Staat en in Kerk, als GUILLAUME DU BELLAY, zijn broeder, de bisschop van *Parijs*, de bisschop van *Senlis*, biechtvader van den Koning, de admiraal PHILIPPE CHABOT, graaf van *Charny*, overladen hen met bewijzen van achting; een geleerde, die met CALVIJN en BUCER door vriendschapsbanden is verbonden, is rector der Universiteit; de leerlingen van de *Sorbonne* beginnen na te denken over den afstand die *Rome* van het Evangelie scheidt; de heftigste doctoren zijn in ballingschap ver van *Parijs*, en zij, die bleven, zijn ontmoedigd, doordat zij herhaaldelijk het onderspit moesten delven; vele aanzienlijke mannen zijn voor het Protestantisme gewonnen, dat voorstanders heeft aan het hof en zelfs in het huis des Konings (als de kamerheer van den Koning, MAURUS MUSAEUS, de dames D'ETAMPES, DE COUVY, DE PEISSELEU, enz); er zijn er, die zoo ver gaan, dat zij hunne kinderen bij de reformatoren van *Straatsburg* in de leer doen; in één woord, alle meer verlichte geesten beginnen vrijer te denken en te spreken."

1) Histoire ecclésiastique, I, p. 25.

2) Opera, X*b*, p. 30 36. In de noot, ongeveer in 1570 door N. COLLADON aan het hoofd van het manuscript van *Genève* geschreven, staat abusief MDXXXIV voor MDXXXIII (HERMINJARD, III, p. 418). AUG. LANG (Die ältesten theologischen Arbeiten Calvins. Neue Jahrbücher für deutsche Theologie, II, 1893) heeft den tekst van *Genève* met dien van *Straatsburg* vergeleken Hij heeft varianten opgemerkt, en heeft, met de hem eigen vindingrijkheid, de volgende zeer aannemelijke gedachte uitgesproken. De tekst van *Straatsburg* moet het afschrift zijn van de rede, gelijk die door COP werd uitgesproken, terwijl de tekst van *Genève* het oorspronkelijke stuk van CALVIJN moet geweest zijn. COP heeft dan zelf de veranderingen aangebracht. Eéne wijziging is merkwaardig. CALVIJN had, over de Sophisten sprekende, alles opgenoemd, waarover deze niets zeggen. Hij had daarbij zes dingen genoemd; COP moet volgens LANG daarvan drie weggelaten hebben, zeker om zijne hoorders niet af te schrikken. CALVIJN had gezegd, dat in de werken der Sophisten „*nihil de remissione peccatorum, nihil de gratia, nihil de justificatione*" (niets over de vergeving der zonden, niets over de genade, niets over de rechtvaardigmaking) voorkwam. Hiermede durfde COP zeker nog niet voor den dag komen. Hieruit mogen wij afleiden, dat, indien wij het geheele handschrift van CALVIJN bezaten, wij wellicht een nog helderder, duidelijker en krachtiger rede zouden hebben!

menschen, zooveel als de menschen verheven zijn boven de dieren. Deze wijsbegeerte is zóó bewonderenswaardig, zóó heilig, dat om haar aan de menschen te brengen, GOD mensch is willen worden . . . . Hij heeft ons Zijn ZOON gegeven . . . . Deze wijsbegeerte alleen vergeeft de zonden.

Kan een Gereformeerde het Evangelie nog hooger stellen? Kan hij het op meer Gereformeerde wijze verheffen, dan door uit te spreken: »*Sola Dei gratia peccata remittit*"? (Alleen de genade GODS vergeeft de zonden.)

De uitroep, die dan volgt, is van een man, die eindelijk de gelegenheid heeft gevonden, om in het publiek datgene uit te spreken, waarvan zijn hart vol is. »Omdat de lof, de eer van het Evangelie zóó groot is, verheug ik mij zeer, dat ik in de gelegenheid ben, dat uiteen te zetten."

Zoo is de inleiding. Wij hebben ook nog de aandacht te vestigen op de laatste woorden: »*Ave, gratia plena.*" 1) Wees gegroet (MARIA), vol van genade! Is dit niet een overblijfsel van de Roomsche kerk?

Men zou kunnen zeggen: CALVIJN schreef voor eèn ander, en daarenboven: het was een vorm, die noodzakelijk in acht genomen moest worden. 2)

---

1) In het afschrift van *Straatsburg* zijn deze woorden doorgehaald. In het eigenhandig geschreven manuscript van *Genève* leest men op den kant de volgende aanteekening van de hand van NICOLAAS COLLADON: „*Haec, quia illis temporibus danda sunt, ne supprimenda quidem putavimus.*"

2) CALVIJN had deze formule dikwijls gebruikt zoowel te *Lignières* als te *Pont-l'Evêque* Hij moest zich er van bedienen te *Saintonge*, want in *Saintonge* had hij evenmin als te *Parijs* in eene publieke predikatie formules kunnen weglaten, „die zoo dierbaar aan alle Roomsche geloovigen geworden waren". (LECOULTRE, a. w., p. 149.) „Tegen het einde van het jaar 1523 berispte de Theologische faculteit hen, die het gebruik van het *Ave Maria* bij het begin van de preek gispten." (Histoire ecclésiastique, de l'abbé FLEURY, XXVI, p. 144.) Den 6den Februari 1524 (N. S. 1525) werd ROUSSEL beschuldigd, den groet van den engel, tot groote ergernis van het volk, niet te hebben uitgesproken. Hij beloofde hem te zullen uitspreken, maar hij deed het niet en daarom werd den 17den besloten, hem daarover te ondervragen. (Men zie Bulletin, X, 1861, p. 221.) Het is opmerkelijk, dat LUTHER in 1520 zijn preeken eindigde met het *Ave Maria*, en het verklaarde in zijn gebedenboek. KÖSTLIN zegt daarvan in zijn Luther's Leben, I, p 613: LUTHER gaf in 1522 te gelijk met zijn Nieuw-Testament eene nieuwe uitgave van zijn „Kurze Form" in het licht. Hij noemde het een „Betbüchlein". Bij de drie zaken, die hij in zijn Catechismus behandelt (namelijk: de Tien Geboden, de Twaalf Artikelen en het Onze-Vader) voegt hij „het *Ave Maria* en eenige psalmen". Als men LUTHER den naam van reformator moet geven, ofschoon hij het *Ave Maria* gebruikte, waarom zou men dan aan CALVIJN niet den naam van Protestant geven, omdat hij aan het einde van de inleiding zijner rede het *Ave Maria* schreef? KÖSTLIN voegt er aan toe: „LUTHER noemde toen reeds de vereering van de Heilige Maagd heidensch. Hoe kon hij er dan toe komen, het *Ave Maria* in zijn „gebedenboekje' te brengen? De gebedenboekjes, die in zijn tijd gebruikt werden, bevatten het *Ave Maria*. LUTHER voegt zich eenvoudig naar het gebruik van het volk, terwijl hij zijne stem verheft „tegen hen, die altijd het *Ave Maria* in den mond hebben en te gelijk zooveel mogelijk het Woord van CHRISTUS en het geloof in Hem verdoemen. Hij zegt, dat het *Ave Maria*, waarbij de Heilige Maagd wordt ingeroepen om bij GOD tusschenbeiden te treden, moet teruggebracht worden tot de eenvoudige

Maar wanneer men den samenhang nagaat, waarin deze woorden voorkomen, ziet men, dat CALVIJN alles heeft gedaan om aan die formaliteit hare Roomsche beteekenis te ontnemen.

Er is toch in COP's rede geen sprake van een gebed om voorspraak, maar van een »groet" en van een »gebruikelijken groet" *(salute verimus.... praeconio solenni)*. Dit is CALVIJN nog niet genoeg geweest, en daarom laat hij aan den groet de uitspraak voorafgaan, dat er maar één ware Middelaar is *(verus et unus apud patrem intercessor)*, de CHRISTUS. »Dat onze rede den CHRISTUS prijze, dat zij geheel door CHRISTUS bezield worde, dat alleen CHRISTUS er door spreke, dat zij den CHRISTUS doe herleven.[1]) Laat ons bidden, dat Hij in onze zielen kome, en dat Hij ons besproeie met het sap van Zijn genade." Eerst daarna komt de begroeting. Dit heeft beteekenis.

De rede heeft tot tekst: »Zalig zijn de armen van geest. Matth. V."

De spreker begint met de Wet en het Evangelie tegenover elkander te stellen; de Wet met hare voorschriften, hare dreigingen zonder vergiffenis *(nullam benevolentiam)*, en het Evangelie, dat niet met dreigingen of voorschriften komt, en dat ons de »onmetelijke liefde Gods jegens ons" doet kennen. Met kracht valt hij de verdorven Sophisten *(perditissimi sophistae)* aan, die strijden over het »haar van een geit",[2]) die met elkaar redetwisten en nooit spreken over het geloof, de liefde Gods, de echte werken .... »Ik smeek u allen, die hier aanwezig zijt, dat gij nooit die ketterijen, die beleedigingen tegen GOD, rustig zult verdragen."

Maar er zullen doctoren zijn, die tegen die leer van de zaligheid uit genade tegenwerpingen zullen maken, zich daarbij op den tekst van MATTHEUS beroepende, waarin er sprake is van belooning. »Zalig zijn de armen van geest, want hunner is het Koninkrijk der hemelen."

Men moet echter onderscheiden tusschen belooning en salaris. Wanneer een zoon alles doet, wat in zijn macht is, om zijne plichten jegens zijn vader te vervullen, dan verdient hij door zijn goede handelingen de erfenis toch niet, die hij ontvangt. Men kan echter die erfenis een belooning noemen, ofschoon zij niet verschuldigd is. Zoo is het ook met het eeuwige leven. »Wie zou zoo ontbloot zijn van verstand, om te denken of te zeggen, dat wij het eeuwige leven aan onze goede werken danken?"

Na aldus het heil alleen uit genade te hebben verkondigd, en na ernstige vermaningen tot waakzaamheid, toont CALVIJN met nog grootere hel-

---

begroeting van den engel in Luk I:28, en hij leert, dat men alleen lof en eere aan GOD heeft te bewijzen wegens de genade, die aan de Maagd bewezen was." CALVIJN deed evenals LUTHER; hij voegde zich naar het gebruik en waarschuwde tegen het misbruik. Laat ons er bijvoegen, dat het Betbüchlein van LUTHER, althans ten deele, in het Fransch vertaald was: „Het boek van het ware en volmaakte gebed", dat in April 1529 te *Parijs* gedrukt werd door meester S. DU BOIS voor WECHEL, gezworen boekhandelaar van de Universiteit van *Parijs*, die in de *Rue Saint-Jacques* woonde, met het uithangbord van *l'Ecu de Bâle*. Men zie: Luther's sämmtliche Werke, uitgave van *Erlangen* (LXV van de Duitsche geschriften, of XCIII van de geheele uitgaaf), p. 268.

1) *Illum sapiat, illum spiret, illum referat.*

2) *De lana caprina*, d. w. z.: over niets.

derheid aan, wat men van hem in de toekomst verwachten kan, wanneer hij de hem zoo dierbare leer van de zekerheid der zaligheid ontwikkelt. »Niets is zoeter," spreekt hij, »niets is beter voor den Christen, dan de zekerheid in de conscientie, dat hem zijn schuld vergeven is. Als gij daarvan niets verstaat, beweegt gij u in de diepste menschelijke dwalingen. Kan er, zoo lang de conscientie in dezen aarzelt, sprake zijn van vroomheid, Godsvereering, religie? Daarom betoogt PAULUS in zijn brief aan de Romeinen, verlangende om aan onze conscientie alle mogelijkheid van twijfel te ontnemen, met onderscheidene redenen, dat onze rechtvaardigmaking, en onze verzoening met GOD niet afhangen van onze waardigheid, noch van onze verdiensten."

En verder zegt hij, na lang gehandeld te hebben over de rechtvaardigheid GODS: »Waar is dan de roem? Hij is uitgesloten. Door welke wet? Door die der werken? Neen, maar door die des geloofs, want wij gelooven, dat de mensch gerechtvaardigd wordt door het geloof zonder de werken der wet . . . . . Daarom kan PAULUS ons in CHRISTUS recht vaardig verklaren. De zaligheid zou immers geheel onzeker zijn, indien zij afhing van onze zedelijke of godsdienstige werken. Want wat de Wet ons niet kan geven, hetgeen het Evangelie ons brengt, is de zekerheid *(quo modo certi reddamur)*, dat GOD ons genegen is De Wet maakt melding van de erbarming GODS, maar op één voorwaarde: men moet haar vervullen. Het Evangelie daarentegen verzekert ons de vergeving van onze zonden en de rechtvaardigmaking om niet. Wij worden door GOD niet aangenomen omdat wij aan de Wet voldaan hebben, maar alleen krachtens de belofte van CHRISTUS. Die deze belofte in twijfel trekt, is niet in staat een vroom leven te leiden, en hij bereidt zich voor om de straffen der hel te ontvangen. CHRISTUS schonk alleen de genezing des lichaams aan die zieken, die aan Hem geloofden; aldus vergeeft Hij alleen aan de geloovigen hunne zonden. Indien wij die vergiffenis in twijfel trekken, zijn wij de ongelukkigste van alle menschen .. Als men twijfelt, kan men GOD niet aanbidden. De kennis van het Evangelie brengt ons tot deze overtuiging. Het meest goddelooze, dat een Christen overkomen kan, is de twijfel *(homini christiano nihil magis impium accidere posse existimem dubitatione)*. Indien somtijds de twijfel ons overvalt en pijnigt *(obruit et cruciat)*, laat ons dan roepen: »HEERE, kom ons ongeloof te hulp."

Het is duidelijk, dat iemand, die zoo over den twijfel spreekt, zelf heeft getwijfeld; maar hij twijfelt niet meer. Zijn angst is voorbijgegaan; alleen de herinnering bleef over, en in de geheele Institutie zal geen bladzijde voorkomen, die Christelijker, Calvinistischer, energieker en vuriger is. De zekerheid van het heil is de grond van de leer der voorbeschikking. Zou men b. v. niet denken, dat CALVIJN bij het einde van zijn leven, over den brief aan die van *Efeze* sprekende, zijn opvatting van het godsdienstig leven samenvatte in de woorden: »Er zijn twee hoofdzaken, waarnaar wij moeten jagen, en dat is zelfs de hoofdzaak van alles, wat GOD ons onderwijst in de Schrift, en daarop moeten wij al onze studie en onze zinnen zetten.

»De eene is, dat GOD groot gemaakt worde, gelijk Hij het waardig

is. De tweede, dat wij verzekerd zijn van onze zaak, om Hem als onzen Vader met volle vrijmoedigheid aan te roepen. Indien wij die twee zaken niet bezitten, ziet het er ellendig met ons uit. Wij hebben dan noch hoop, noch religie. Men zal nog wel over GOD kunnen spreken, maar het zal een leugen zijn." 1)

Is het niet opmerkelijk, dat de twee stukken in de Theologie, die in het bijzonder Calvinistisch zijn, reeds in de rede van COP geleerd worden?

Het slot der rede handelt over den partijstrijd. Den Theologen van de *Sorbonne*, die daar voor hem stonden en beefden van toorn, predikte hij zachtheid *(quid pace, quid tranquillitate melius)*. »Zalig zij, die in vrede de zielen tot elkander brengen, en de geschillen in de Kerk wegnemen . . . . Mocht het GODE behagen, den vrede in de Kerk te bouwen op het fundament van het woord, liever dan op dat van het zwaard."

Zij, die niet van dit gevoelen zijn, zijn geen discipelen CHRISTI, maar verfoeilijke Farizeërs *(perditissimi Pharisei)*.

Na aldus de vervolgers gegeeseld te hebben, gaat hij den lof der vervolgden verkondigen: »Welgelukzalig zijn zij, die vervolging lijden om der gerechtigheid wil . . . Zij zoeken gerechtigheid, die de beuzelarijen en droomerijen der menschen ontvlieden, die in hunne gesprekken geen nagelbreed van het Evangelie afwijken, die zorgvuldig het bevel van den heiligen PAULUS gehoorzamen: zelfs indien een engel uit den hemel u een ander Evangelie verkondigde, dan datgene, wat wij u hebben verkondigd, hij zij vervloekt . . ik heb het u gezegd en ik herhaal het u, hij zij vervloekt."

Hier werden de mannen van de *Sorbonne* en de Gereformeerden naar het leven geteekend.

De rede eindigde in een warm, ja zelfs een overweldigend slot. »Waarom veinzen wij? Waarom zeggen wij niet liever de waarheid? Is het recht, dat wij meer den menschen zoeken te behagen dan GODE? Moeten wij hen vreezen, die het lichaam kunnen verderven, maar die geen macht hebben over de ziel? O, hoe ondankbaar is het menschelijk hart, dat niet de geringste smart wil dragen voor Hem, Die voor de zonde van allen gestorven is en Die door Zijn bloed ons van den eeuwigen dood en van de ketenen van Satan verlost! De wereld en de boozen zijn gewoon hen, die zich beijveren om het Evangelie bekend te maken aan de geloovigen, ketters, verleiders, lasteraars, vervloekten te noemen, en zij meenen daarmede GODE een dienst te bewijzen! Maar zij zijn gelukkig en benijdenswaardig, die alle vervolgingen met lijdzaamheid verdragen, die in hunne beproevingen de genade GODS bezitten, die al deze tegenheden met standvastigheid dragen. »Verheugt u, want uw loon is groot in de hemelen."

». . . Komt, mannen broeders, laat ons met al onze krachten naar zulk een groot heil jagen . . ."

Hier hoort men de roepstem van den apostel der reformatie, dien de

1) Sermons de Jean Calvin sur l'épistre de Saint PAUL apostre aux Ephésiens, 1562, p. 17. Te *Genève* bij JEAN BAPTISTE PINEREUL.

nood is opgelegd, om het Evangelie te verkondigen, die bereid is tot alles, zelfs tot het martelaarschap!

III.

Het is hier de plaats om in het kort weer te geven, wat de predikant LANG omtrent de redevoering van COP, in zijn origineele en leerrijke studie over CALVIJN'S bekeering, te berde gebracht heeft. [1])

CALVIJN spreekt van »Christelijke wijsbegeerte" *(philosophiae christianae)*. Deze uitdrukking is afkomstig van ERASMUS, waardoor hij de bijbelsche van de scholastieke leer wilde onderscheiden. Voor de derde uitgaaf van het Nieuwe Testament van ERASMUS vindt men een voorbericht onder den titel: *Erasmi paraclesis, id est adhortatio ad christianae philosophiae studium* (Vermaning van ERASMUS tot het bestudeeren der Christelijke wijsbegeerte). »Nu vertoonen die voorrede en de rede van COP de grootste gelijkenis. Dezelfde gedachtengang wordt in beide stukken gevolgd; soms worden dezelfde uitdrukkingen gebruikt." Men kan er niet aan twijfelen, dat CALVIJN ERASMUS tot voorbeeld en tot bron genomen heeft. Want in het begin van de rede vindt men nauwelijks eene gedachte, die niet, meer ontwikkeld, in het voorbericht gevonden wordt. In sommige gedeelten vindt men gelijkluidende uitdrukkingen, die niet toevallig kunnen zijn." [2])

Maar Ds. LANG heeft eene tweede, niet minder belangwekkende ontdekking gedaan. CALVIJN heeft niet alleen uit de bron van ERASMUS, maar ook uit die van LUTHER geput. CALVIJN volgt in zijne verklaring van Mattheus V: 3, in zijn eerste helft, bijna woord voor woord een preek van LUTHER, op Allerheiligen in 1522 gehouden. Deze preek werd in de kerkelijke Postillen geplaatst en kon in *Frankrijk* door Latijnsche vertalingen bekend zijn. Dergelijke vertalingen zagen in 1525, 1527, 1530 het licht . . .

De preek van LUTHER was in drieën verdeeld: de vereering der heiligen en de gebeden voor de dooden; het verband tusschen de zaligsprekingen en de wet; de uitlegging der acht zaligsprekingen. Deze denkbeelden worden ook door CALVIJN uiteengezet, die nu eens schijnt te vertalen, terwijl hij dan weder zijne eigen gedachten uitspreekt.

Van CALVIJN is het aandringen op de zekerheid des heils. »In het tweede en voornaamste deel van onze rede wordt de keten van denkbeelden van LUTHER plotseling afgebroken; zijn taal wordt vrij, meesleepend, vurig, in tegenstelling met den gedrukten stijl, waarin hij zich te voren uitdrukt, waaruit duidelijk blijkt, dat de redenaar denkbeelden uitspreekt, die hij nog niet volkomen innerlijk doorleefd heeft. (?) De onderstelling is niet gewaagd, dat men hier in het midden van de rede . . . de eigen ervaring van den spreker vinden kan . . . Als hij van »ons" spreekt, heeft dit eene bijzondere beteekenis . . . Het is eene persoonlijke belijdenis, waarvan de kracht niet kan betwist worden." [3])

---

1) Zie A. LANG, Die Bekehrung Johannes Calvins, *Leipzig*, 1897.

2) Ibid., p. 46.

3) Ibid., p. 53.

LANG besluit hieruit: »De geestelijke ervaring, die van den Franschman een reformator maakte, is dezelfde als die van LUTHER, den vader der Reformatie." 1)

Uit deze mededeelingen, waaruit blijkt, dat CALVIJN de werken van ERASMUS en van LUTHER kende, dat hij die van den een en van den ander gebruikte en dat hij met de woorden der genoemden een denkbeeld, dat geheel van hem zelf was, uitdrukte, willen wij op dit oogenblik alleen dit gevolg trekken, 2) dat LANG een nieuw bewijs levert voor het feit, dat wij in het licht trachten te stellen, namelijk dat op het tijdstip, waarover wij handelen, CALVIJN wel deugdelijk bekeerd was tot het Evangelisch Protestantisme.

IV.

Het vraagstuk, dat wij thans gaan onder handen nemen, wordt gemeenlijk in deze onbestemde woorden gesteld: Wanneer werd CALVIJN bekeerd?

Laat ons aanstonds als ons gevoelen uitspreken, dat de vraag, gelijk die daar ligt, niet op een bevredigende manier kan beantwoord worden. Indien men de weinige stellige verklaringen, die wij op dit punt bezitten, naar de letter neemt, stemmen zij niet geheel overeen. Om ze met elkander in overeenstemming te brengen en tot een »systeem" te maken, moet men ze min of meer geweld aandoen.

Dit verdrietige feit heeft onderscheiden oorzaken. De schrijvers van de XVIde eeuw waren er niet op uit, ons de elementen voor eene Chronologie te leveren, gelijk onze critische wetenschap die tegenwoordig verlangt. Bovendien kunnen wij er niet goed achter komen, wat zij onder het woord »bekeering" verstonden. Zelfs wordt in onzen tijd dit woord door de levensbeschrijvers van CALVIJN in verschillenden zin gebruikt.

Zoo hebben sommige schrijvers, die er op uit zijn gewaagde dingen op het papier te zetten, beweerd, dat de rede van COP volstrekt niet bewees, dat CALVIJN voor de waarheden van het Evangelie gewonnen was! Op welke manier zou dit dan moeten blijken? Anderen, die hun taak ernstig opvatten, zeggen, dat CALVIJN's bekeering plaats had, niet toen zijn verstand overtuigd was, zelfs niet toen zijn hart gewonnen was voor de waarheid, maar op het oogenblik, waarop de reformator in 1534 vrijwillig afstand deed van zijne kerkelijke inkomsten.

Niettegenstaande deze duisterheden zullen wij trachten ons met de

1) LANG, p. 55.

2) „A. LANG is van oordeel, dat CALVIJN in den grond der zaak zijne denkbeelden ontleend heeft aan de reformatoren, die vóór hem geweest zijn. Deze stelling kan waar zijn, doch het kan ook niet ontkend worden, dat de Godsdienstige denkbeelden van CALVIJN oorspronkelijk waren. Bovenstaande stelling is waar ten opzichte van elk Theoloog en Reformator uit dat tijdstip. Zoo is het duidelijk dat LUTHER aan ERASMUS ontleende." (Bulletin. XLVII, 1898, p 49) Uit de groote critische uitgave van LUTHER's werken, deel IV, p. 463 en volgende, blijkt, dat LUTHER een van zijn Godgeleerde beginselen van LE FÈVRE overnam.

noodige behoedzaamheid voort te bewegen, zonder ons aan te matigen, dat wij een bepaald, afgerond »systeem" kunnen vormen.

Het komt ons echter voor, dat het volgende als een paal boven water vaststaat.

De schrijver van de rede van COP, die den 1sten November 1533 uitgesproken werd, is bekeerd tot het ware Evangelie. Wij noemen iemand *bekeerd*, die de denkbeelden heeft en de gevoelens koestert, welke in de rede van COP uiteengezet worden.

Maar niet in één dag kan een bij uitnemendheid vroom en verstandig man van de Roomsche leer der XVIde eeuw overgaan tot een Protestantisme dat aldus begrepen en aldus beleefd wordt. In het leven van den reformator willen wij gaarne het buitengewone zien. Maar wij hebben er bij geen mogelijkheid het wonderbaarlijke 1) en het magische in kunnen vinden. Laat ons niet uit het oog verliezen, dat de rede van COP niet alleen eene Godsdienstige kennis verraadt, die men in dien tijd moeilijk kon verkrijgen, en niet alleen het bewijs in zich draagt van eene geestelijke ervaring, die men niet maar in een oogenblik kan opdoen, maar getuigenis geeft van twijfelingen en worstelingen, die aan de blijde verzekerdheid voorafgaan. De bekeering van CALVIJN heeft eene geschiedenis. De onbestemde vraag: »In welken tijd is CALVIJN bekeerd?" krijgt dus dezen meer omschreven vorm: »In welken tijd is CALVIJN's bekeering, gelijk die in de rede van COP uitkwam, begonnen en wanneer kan zij gezegd worden tot stand gekomen te zijn?"

V.

BEZA zegt hieromtrent, dat CALVIJN een jaar vóór het samenstellen van de rede van COP bekeerd was.

Over het uitgeven van den commentaar De Clementia van SENECA sprekende, zegt BEZA: »Aldaar (te *Parijs)* werd hij aan allen bekend *(innotuit)*, die den zuiveren Godsdienst zochten, onder welken wij hem vervolgens dikwijls den naam van ESTIENNE DE LA FORGE hebben hooren noemen, terwijl hij een bijzonder *(insigni)* getuigenis van zijn vroomheid geeft. Deze was een bekend koopman, die later voor de zaak van CHRISTUS werd verbrand, en wiens naam hij in zijn boek tegen de Libertijnen vereeuwigd heeft. Van dit oogenblik af *(ab eo tempore)* wijdde hij zich aan GOD, daarbij de andere studiën opgevende, volgens de levendige begeerte *(summa voluntate)* van alle vrome lieden, die toen te *Parijs* geheime samenkomsten hielden. Weldra kwam voor hem de gelegenheid om zijn moed te toonen." 2) Hierop volgt het verhaal van de zaak COP.

Daar de opdracht van den commentaar De Clementia van 4 April 1532 is, zou dus de besliste bekeering van CALVIJN in dat jaar te stellen zijn.

Om te kunnen beoordeelen, of de inlichting die BEZA geeft juist is, moeten wij de weinige documenten die op het leven van CALVIJN te *Parijs*

1) Volgens ons gaat prof. DOUMERGUE hier te ver. [Vert.]

2) Opera, XXI, Vie de Calvin, 3de editie, p. 123.

in het jaar van zijne bekeering tot de rede van COP, betrekking hebben, nagaan.

Het middelpunt van de Gereformeerde beweging was het huis van ESTIENNE DE LA FORGE, een koopman uit *Doornik* afkomstig, maar die zich sedert lange jaren gevestigd had in de *Rue Saint-Martin*, daar waar de Pelikaan uithangt, [1]) »een zeer rijk man", zegt de Histoire ecclésiastique, »die niettemin zeer liefdadig was", [2]) van wien CRESPIN zegt, »dat hem vele goederen en zegeningen Gods waren toegevloeid, waarvoor hij noch onverschillig noch ondankbaar was". [3]) Zijne edelmoedige liefde bepaalde zich niet alleen tot het lenigen van de smarten des lichaams, maar zij hield zich evenzeer bezig met de zielen. »Hij was er bijzonder op uit om het Evangelie te verbreiden, zoodat hij op zijn kosten boeken der Heilige Schrift liet drukken, welke hij, te gelijk met de groote aalmoezen die hij gaf, uitdeelde." [4])

In de *Bibliothèque du protestantisme français* wordt een eenig en kostbaar exemplaar van die eerste traktaatjes, door de eerste Gereformeerden verspreid, bewaard. Het is een klein geschrift van LUTHER, dat door LOUIS DE BERQUIN werd overgezet, getiteld: Christelijke vertroosting tegen de smarten in deze wereld en de bezwaren der conscientie." Onder den titel lezen wij: »O HEERE GOD, maak, dat Uw naam eeuwiglijk in alle plaatsen groot gemaakt worde."

Deze Godvreezende koopman werd het slachtoffer der vervolging, die door de plakkaten in 1534 werd uitgelokt, en onderging na MILON [5]) (13 November), JEAN DU BOURG, een lakenkooper (14 November), eene schoolmeesteres enz., den marteldood. Den 16den Februari [6]) »herriep hij evenzeer en werd opgehangen, verworgd en vervolgens verbrand in een geheime poort, die in het kerkhof van *Sint-Johannes* was." [7])

---

1) ESTIENNE DE LA FORGE had ook te *Lyon* een winkel bij het plein *de l'Herberie*. Hij werd op de kermis in 1534 verwacht en daarheen richtte FAREL van uit *Genève* (25 April), door bemiddeling van BAUDICHON, een brief met een smeekschrift, dat hij aan de koningin MARGUERITE moest overhandigen. Men weet evenwel niet, of hij op die kermis kwam, want bij zijn ondervraging drukte BAUDICHON zich aldus uit: „Men heeft aan genoemden respondent gezegd, dat genoemde ESTIENNE nog niet gekomen is." HERMINJARD, III, p 167.

2) Histoire ecclésiastique, I, p. 33.

3) Histoire des martyrs, I, p. 304.

4) Ibid.

5) WEISS heeft de gedachte geopperd, dat wellicht de dood van DE LA FORGE veroorzaakt is, wijl hij een traktaatje aan MILON gegeven had. In elk geval was hij het middel tot de bekeering van dien jongen man.

6) 1535. HERMINJARD, III, p. 267, n. 7

7) Bulletin, XI, 1862, p. 256. Lijst van de ketters, die in 1535 door de mannen van den Koning voor de rechtbank zijn gedaagd. Volgens den Bourgeois de Paris zou ESTIENNE DE LA FORGE „bij zijn dood zijne vrouw sterk bezwaard hebben", hetgeen beteekent, dat hij, door vragen, gelijk de rechters en de beulen van dien tijd die wisten te doen, daartoe geprest, erkende, dat zijne vrouw eene volgelinge van LUTHER was, evenals hij. Zij werd in de gevangenis gezet. Maar drie weken later (10 April 1535) herriep zij en werden alleen hare goederen verbeurdverklaard. Een jaar en drie dagen (Februari 1536) na de terechtstelling van haar man trouwde zij te *Lyon* met den zeer

Zoo was de man, met wien CALVIJN toen omging en van wien hij later schreef: »Zijn gedachtenis moet onder de geloovigen gezegend worden als een heilig martelaar van JEZUS CHRISTUS." 1)

Rondom ESTIENNE DE LA FORGE schaarde zich de kleine kerk van *Parijs*, terwijl zonder twijfel deze zijn huis gebruikte om hare geheime samenkomsten te houden. Het is overeenkomstig het verhaal van BEZA en het karakter van CALVIJN, 2) indien men aanneemt, dat de reformator zich onmiddellijk en geheel met deze groep van geloovigen verbroederde.

CALVIJN kwam daardoor in nauwe betrekking tot een vriend van DE LA FORGE, GÉRARD ROUSSEL, die, gelijk wij gezien hebben, na FAREL de kleine geheime Parijsche gemeente diende. Daaruit is te verklaren, dat CALVIJN in zijn brief van 1537 aan ROUSSEL, toen bisschop van *Oloron*, sprak van »onze vertrouwelijkheid, van onze kennismaking van oudsher, van bijna broederlijke vriendschap en van de vreeze GODS, die ik in den vervlogen tijd in u heb gekend en niet zonder groot genoegen en bewondering in u heb opgemerkt". 3) »Onze GÉRARD" noemt CALVIJN hem in zijn brief van den 27sten October 1533.

Ook in den kring van ESTIENNE neemt CALVIJN aanstonds eene bijzondere plaats in; hij wordt de leider, de leeraar, naar wien men luistert. Hij predikt en eindigt, naar men zegt, steeds met de woorden: »Zoo GOD voor ons is, wie zal tegen ons zijn?" 4)

CALVIJN bepaalt er zich niet toe, de kudde, die van lieverlede verzameld werd, op te bouwen, maar hij verdedigt haar ook tegen de eerste aanvallen van de wolven. Dit deelt ons de Histoire ecclésiastique mede; en in zijn tractaat: »Tegen de phantastische en woedende sekte der Libertijnen, die zich spiritueelen noemen" (1545), spreekt CALVIJN zelf ons van zijne discussiën met hunne voornaamste hoofden. Hij doet dit op zijne gewone levendige manier. »Ik herinner mij, dat, toen eens in een groot gezelschap QUINTIN opmerkte, dat ik

rijken koopman en bankier JEAN KLÉBERG, die de „goede Duitscher"-bijgenaamd werd. Zeker had zij hem bij het leven van haar eersten man te *Lyon* gekend. Een van de drie kinderen van DE LA FORGE, eene dochter, CLAUDE genaamd, trouwde met den beroemden baron DES ADRETS. Zij bracht te *Genève* tweelingen ter wereld, die als peten DAVID KLÉBERG, zoon van den „goeden Duitscher", en CALVIJN hadden Het doopregister zegt: „Merk op, dat het een van de kinderen van den baron DES ADRETS is, van de vrouw die van een tweeling bevallen is, te weten van een jongen en van een meisje, en (DAVID KLÉBERG) is peter geweest van de dochter en CALVIJN van den zoon.' Bulletin, XXXIX, 1890, p. 267. WEISS, Notes sur la Réforme à Lyon et à Paris.

1) Opera, VII, p. 160. BEZA (Opera, XXI, Vie de Calvin, 2 édit, p. 56), zegt: „Wanneer CALVIJN over dien persoon sprak, dan was het steeds om van zijn innige vroomheid, groote eenvoudigheid en oprechtheid te getuigen; dat hij een wijs en ijverig koopman, die nochtans zijn conscientie als oprecht Christen zuiver wist te bewaren, mocht genoemd worden."

2) Men vergelijke de Revue Chrétienne, 1855, p. 738. LOUIS BONNET, De bekeering van Calvijn.

3) Opera, V, p. 280, 282. Opuscules, p. 97, 98.

4) Deze bijzonderheid wordt door de meeste historieschrijvers medegedeeld, zonder dat de bron er bij genoemd wordt, waaruit zij is geput. Zij schijnt ontleend te zijn aan FISCHER, Leben, Meinungen und Thaten Calvins. *Leipzig*. 1794.

hem al te krachtig den mond snoerde, hij den strijd wilde ontwijken, door te zeggen, dat ik zijne redeneering voor verkeerd hield, omdat ik er niet naar wilde luisteren. Hierop antwoordde ik hem, dat ik er iets meer van begreep dan hij, te meer, omdat hij in het geheel niet wist, wat hij zeide, terwijl ik ten minste verstond, dat hij de wereld wilde verstrikken door ongerijmde en gevaarlijke dwaasheden." [1])

Iets verder schrijft hij: »QUINTIN wordt hevig vertoornd, wanneer men hem vraagt, hoe hij vaart. Hoe kan het, zoo spreekt hij, met JEZUS CHRISTUS slecht gaan? . . . Zoo was ik eenmaal tegenwoordig, toen QUINTIN aan iemand, die zeer ziek was en die gezegd had: »Helaas! Mijn GOD, wat heb ik een pijn! Help mij", toevoegde: »Wat zegt gij? Is dat goed gesproken? Kan men zeggen, dat het met CHRISTUS slecht gaat? Is niet al het kwaad in Hem weggegaan? Is Hij niet in glorie bij Zijn Vader? Is dit alles, wat gij geleerd hebt?" [2])

In een andere anekdote treedt ook ESTIENNE DE LA FORGE zelf op. Zij luidt aldus:

»Ik zal u daarover eene vermakelijke geschiedenis vertellen, welke dient om te bewijzen, wat zij, als de nood aan den man komt, aan hunne droomerijen hebben. Er leefde te *Parijs* een schoenmaker, die door deze sekte medegesleept werd, zoodat het hem voorkwam, dat niets hem meer slecht was. Het gebeurde op zekeren dag, dat hij ESTIENNE DE LA FORGE was komen bezoeken, met wien hij kennis gemaakt had. Hij vond hem zeer ontstemd, omdat een zijner dienaren met eenig geld gevlucht was. Hij was daarover vooral bekommerd, dat de weggeloopene van zijn krediet misbruik zou maken. De schoenmaker vroeg hem, wat er aan scheelde. Hij zeide het hem met een paar woorden, daar hij een man was, die niet veel zeide. De schoenmaker ontplooide aanstonds zijne vleugels, om over de wolken heen te vliegen, en betoogde voor DE LA FORGE, dat deze GOD lasterde, door Zijn werk verkeerd te noemen; daar GOD alles deed, moest men niets slecht achten. DE LA FORGE begreep, dat er niets te winnen was door een dispuut met hem te beginnen, en daarom brak hij het gesprek met een enkel woord af. GOD wilde echter, dat deze wijsgeerige schoenmaker eenige dagen later door een zijner knechts bestolen werd. Als zinneloos liep hij dadelijk overal rond, om berichten in te winnen Toen hij hem niet kon vinden, kwam hij bij ESTIENNE DE LA FORGE, om bemoedigd te worden, terwijl hij tevens zijn beklag deed. Toen hij den dief allerlei scheldnamen gaf, viel ESTIENNE DE LA FORGE hem in de rede, zeggende: »Wat? Moet gij zoo lasteren? Mogen wij aldus GOD beschuldigen? Omdat Hij het gedaan heeft, moet men Hem liever loven." De dweper, die met dezelfde woorden, welke hij gebruikt had, afgewezen was, droop geheel verslagen, met zijn staart tusschen de beenen, af, maar hij beterde zich daarom niet." [3])

Op die wijze bracht CALVIJN een jaar te *Parijs* door; [4]) hij leefde

1) Opera, VII, p. 169.

2) Ibid., p. 199.

3) Ibid., p. 185.

4) Men heeft, het moet erkend, de chronologische juistheid van de Histoire ecclésiastique betwist. In dit werk wordt ongetwijfeld verkeerdelijk medegedeeld, dat CAL-

mede met alles, wat er op kerkelijk en universitair gebied voorviel; hij werkte ook in alles mede en deelde het met groote nauwkeurigheid aan zijn vriend DANIEL mede; hij woonde de openbare prediking van ROUSSEL bij, hij nam deel aan de vertrouwelijke samenkomsten bij DE LA FORGE. Hij vermaande de geloovigen, bestreed de ketters en nam daarbij ongemerkt de eerste plaats in.

Dit alles is zielkundig waar. Het is te begrijpen, dat CALVIJN op het denkbeeld kwam om van eene buitengemeen gunstige gelegenheid gebruik te maken, en dat hij daarom in staat was, de rede van den 1sten November 1533 op te stellen.

VI.

Ds. LANG, die, gelijk wij gezien hebben, de jongste en opmerkenswaardigste studie over CALVIJN's bekeering in het licht zond, hangt een heel ander tafereel voor ons op.

Volgens dezen geleerde heeft de bekeering van CALVIJN (hij had behooren aan te toonen, dat dit woord voor den reformator de beteekenis had, die het tegenwoordig in de godsdienstige wereld heeft), bestaan in een enkele daad (een tweede punt, dat hij in het licht had moeten stellen), en deze daad is plotseling door hem verricht; hij heeft die tusschen den 23sten Augustus en den 1sten November 1533 ten uitvoer gelegd.

CALVIJN, zoo zegt hij, heeft plotseling, niet langzamerhand, gebroken met datgene wat tot hiertoe het doel van zijn streven, zijn ideaal was. [1]) »In 1532 stelde hij zich nog met een zeer oppervlakkige kennis van de *Vulgata* tevreden. Bij het einde van 1533 vervult de studie der Heilige Schrift, in de oorspronkelijke talen, zijn hart." [2]) »Vóór 1532, en wellicht tot het midden van 1534, bestaat het vraagstuk in zake de religie zoogoed als niet voor hem *(ist die religiöse Frage für ihn so gut wie nicht vorhanden !)* [3])

Dus zou den 1sten November 1533 CALVIJN de vrome, ijverige reformator geweest zijn, die even goed te huis was in den Bijbel als in de geschriften van LUTHER, terwijl hij den 23sten Augustus 1533 [4]) nog geheel Roomsch zou geweest zijn! Het vraagstuk der religie zou vóór

VIJN in dien tijd te *Parijs* met de Libertijnen en met SERVET te doen had. Indien de schrijver zich in het tweede punt vergist heeft, waarom zou hij dan ook niet in het eerste gedwaald hebben? Maar in zijn *Vie de Calvin* (2de uitgaaf) onderscheidt BEZA zeer duidelijk deze twee zaken; en indien hij de ontmoeting met SERVET op den juisten datum plaatst, waarom zou hij met den strijd tegen de Libertijnen niet hetzelfde doen? Dit is te aannemelijker, omdat de lange discussiën met de Libertijnen meer tijd en meer vrijheid eischten, dan waarover CALVIJN bij een geheim en korter bezoek, dat hij later aan *Parijs* bracht, te beschikken had. Bij dit latere bezoek zocht hij met gevaar voor zijn leven, SERVET te ontmoeten. *Histoire ecclésiastique*, I, p. 25.

1) A. LANG, p. 37.

2) Ibid., p. 47.

3) Ibid., p. 30.

4) Op dien dag woonde hij een vergadering van het kapittel van *Noyon* bij.

dien datum voor hem zoogoed als niet bestaan hebben. Daaruit volgt, dat hij in twee maanden geheel veranderd zou zijn.

Dit is, al hadden wij hieromtrent geen historisch bericht, eene absolute onmogelijkheid.

Om te kunnen volhouden, dat CALVIJN in October 1533 plotseling omgekeerd is, is Ds. LANG verplicht, den invloed van OLIVETANUS en dien van WOLMAR weg te cijferen, om de geschiedenis van de Godsdienstige ontwikkeling van CALVIJN, waarvan zijn tijdgenooten hebben getuigd, en die naar die getuigenissen hebben verhaald, te vervangen door veronderstellende redeneeringen als: »Wij kunnen ons volstrekt niet een man van de energie van CALVIJN voorstellen, die gedurende vijf jaren Protestant met het hoofd zijn kan, zonder het met het hart te zijn, die dus niet Protestant was met zijn geheele hart." — Wij kunnen ons dat niet voorstellen! . . . . Maar indien BEZA en COLLADON en anderen hem zich wel als zoodanig hebben kunnen voorstellen? Maar dit daargelaten: het komt er niet op aan, of wij ons van CALVIJN kunnen denken, dat hij vijf jaren Gereformeerd met het hoofd heeft kunnen zijn, zonder het met het hart te wezen. Het is ons genoeg, dat wij ons kunnen voorstellen, hoe CALVIJN van stap tot stap Gereformeerd met het hoofd èn met het hart geworden is. Waarom zou een buitengewoon energiek man, als hij, niet een langzame Godsdienstige ontwikkeling gehad hebben, die even regelmatig als diep kon genoemd worden? Moet het niet zelfs voor een man met zooveel geestkracht zeer moeilijk geweest zijn, te verbranden datgene, wat hij aangebeden had, en te aanbidden, wat hij verbrand had? Men heeft opgemerkt: »Ongetwijfeld is hij als student niet geheel vreemd gebleven aan de Godsdienstige vraagstukken, die de wereld beroerden. Maar het waren vluchtige, oppervlakkige indrukken, die hij gemakkelijk van zich kon zetten, als hij dacht aan de twisten, waardoor de Sacramentariërs verdeeld waren, en overwoog, hoe noodzakelijk het was, een sterke kerk te hebben." Doch deze gissingen zijn even verwonderlijk als tegenstrijdig! Hoe is het mogelijk, dat hij, voor wien het godsdienstig vraagstuk niet bestaan heeft tot op 1533, toch reeds als eenvoudig student geen vreemdeling is gebleven in deze quaestie! Zou deze energieke man zóó oppervlakkig geweest zijn? Hoe kan deze zoo oppervlakkige man, die zulk een vreemdeling is in de vraagstukken op Godsdienstig gebied, op de hoogte zijn van de verschillen, die er bestonden bij de Protestanten ten opzichte van het H. Avondmaal? Hoe kan hij ook zoo vol zijn van de gedachte, dat een sterke kerk noodzakelijk is?

En dit is niet alles. Na een serie feiten over het hoofd gezien te hebben, is Ds. LANG genoodzaakt, ten einde zijne voorstelling te handhaven, een geheel andere reeks van feiten zóó te verklaren, dat zij niet meer de Godsdienstige beteekenis hebben, die zij ons voorkwamen te bezitten. CALVIJN koopt een Bijbel voor zijn vriend DANIEL; dat beteekent niets. CALVIJN gedraagt zich tegenover de zuster van DANIEL, die naar het klooster wil gaan, zooals wij het beschreven hebben; dat beteekent niets. CALVIJN spreekt in zijn commentaar op SENECA over de kerkvaders, den Bijbel, den H. PAULUS; dat beteekent niets. MELCHIOR WOLMAR, OLIVETANUS, met hunne denkbeelden, leggen geen

gewicht in de schaal Eerst in 1533 zal het G. ROUSSEL gegeven worden, CALVIJN het eerst in aanraking te brengen met het Evangelie *(die erste Berührung)*. Deze zou de eerste zaadkorrel *(zuerst ein Samenkorn)* in de ziel van CALVIJN werpen. [1])

Zoozeer moet men de geschiedenis en de psychologie geweld aandoen (natuurlijk spreken wij hier van den indruk, dien wij door den arbeid van Ds. LANG over CALVIJN kregen, en niet van wat de geleerde schrijver, dien wij zeer waardeeren, zelf bedoeld heeft), om de bekeering van CALVIJN in eenige weken van de tweede helft van het jaar 1533 te doen plaats hebben.

VII.

Maar kan hier dan niet eenige verklaring van CALVIJN zelven licht verschaffen?

Er is er een in het voorbericht van den commentaar op de Psalmen. Na te hebben uitgelegd, waarom hij van de studie der wijsbegeerte overging tot de studie der rechtsgeleerdheid, zegt CALVIJN: »Ik werd aan het bestudeeren der wetten gezet, van welke, hoezeer ik mij beijverde, uit gehoorzaamheid aan mijn vader, om mij er getrouw op toe te leggen, GOD door Zijn verborgen voorzienigheid mij ten slotte deed afgaan, om mij in een andere richting te bewegen.

»En in de eerste plaats, daar ik zoo hardnekkig overgegeven was aan de bijgeloovigheden van het pausdom, dat het wel uiterst moeilijk was mij uit dien zoo diepen modderkuil te trekken, maar door *eene plotselinge bekeering (subita conversione)* beteugelde GOD mijn hart en bracht het tot gedweeheid, hetwelk, met het oog op mijn leeftijd, maar al te zeer verhard was in deze zaken. Toen ik dus *eenigen smaak en kennis van de ware vroomheid had gekregen (aliquo verae pietatis gustu)*, brandde ik aanstonds van zulk eene groote begeerte naar dat genot, dat, hoewel ik de andere studiën niet geheel en al vaarwelzeide, ik mij daarmede toch veel minder ijverig bezighield.

»Nu was ik zeer verbaasd, dat vóór het einde des jaars allen, die eenige begeerte hadden naar de zuivere leer, zich bij mij vervoegden om te leeren, alhoewel ik zelf nog maar een beginner was *(me novitium adhuc et tironem)*. Wat mij betreft, ik heb, te meer omdat ik van nature een weinig menschenschuw en beschroomd ben *(natura subrusticus)*, altijd van rust en stilte gehouden. Ik begon daarom naar een verborgen plekje en naar een middel te zoeken, om mij van de menschen terug te trekken; maar het scheelde zooveel dat ik mijn wensch kreeg, dat integendeel al de schuilplaatsen en stille plekken voor mij als openbare scholen waren. Kortom, terwijl ik den wensch had om in stilte te leven, zonder bekend te zijn *(ignobile otium colere)*, heeft GOD mij zoo geleid en langs omwegen gevoerd, dat Hij mij, waar ter plaatse ook, nooit eenige rust gelaten heeft, tot Hij mij, ondanks mijn natuur, in het daglicht heeft gebracht en, zooals men zegt, mij in het spel betrokken heeft." [2])

1) A. LANG, p. 40

2) Opera, XXXI, p. 22 en 24. Wij hebben van CALVIJN zelven ook de Fransche vertaling van deze beroemde voorrede.

Onze lezers zullen zeker de woorden »plotselinge bekeering" opgemerkt hebben, en stelden naar aanleiding daarvan ongetwijfeld de vraag: als CALVIJN zelf spreekt van zijn plotselingen ommekeer, waarom zou men dit dan betwisten?

CALVIJN verklaart zeer duidelijk, dat deze plotselinge bekeering plaats had, toen hij, op bevel van zijn vader, zich bezighield met de studie der rechtsgeleerdheid. Daarom moet die verandering minstens een jaar vóór 1531, toen GÉRARD CAUVIN stierf, te *Orleans* of te *Bourges* gebeurd zijn. Maar dan zijn wij ver van *Parijs*, ver van 1533, ver van den tijd waarin CALVIJN reeds lang de studie in de rechtsgeleerdheid had laten varen.

CALVIJN verklaart zeer duidelijk, dat deze plotselinge bekeering hem slechts eenigen smaak en kennis gaf van de ware Godsvrucht; dat hij zijne andere studiën niet opgaf, maar er zich met minder ijver op toelegde.[1] Die andere studiën waren zijn rechtsgeleerde onderzoekingen, die hij later voor het bestudeeren der fraaie letteren liet varen.

CALVIJN verklaart zeer duidelijk, dat hij een jaar lang zijn begonnen studiën voortzette en dat men zich rondom hem schaarde; terwijl hij zich op zich zelven wilde houden. Waar blijft dit jaar van studie, waar blijft dit zoeken naar »rust en stilte",[2] indien CALVIJN eenige weken na zijne bekeering de rede van COP heeft opgesteld, en eenige maanden daarna, volgens Ds. LANG, een openlijk tumult in de hoofdkerk van *Noyon* deed ontstaan?

Kennelijk is de »plotselinge bekeering", waarvan CALVIJN spreekt, niet eene gebeurtenis, die in October 1533 plaats had. Hoe meer men deze verklaring van CALVIJN naar de letter opvat, hoe meer men er toe gebracht wordt, die gebeurtenis later te stellen.

Wij moeten hier terugkomen op onze opmerking, dat, wanneer men alle aanwijzingen van CALVIJN, die meer of min van tijdrekenkundigen aard zijn, letterlijk opvat, men stuit op onoverkomelijke moeilijkheden. Wat hebben wij te verstaan onder dat jaar, waarvan hij spreekt? onder dit zoeken naar de eenzaamheid? onder de vrienden, die zich rondom hem scharen? Het komt ons voor, dat CALVIJN heeft samengevat, wat er gebeurd is tot op het oogenblik, waarop hij *Frankrijk* verliet, en in die korte opsomming is het ons niet altijd mogelijk, het juiste oogenblik van elke gebeurtenis aan te duiden.

Men heeft, op het voetspoor van BEZA, van »een jaar later" gesproken. CALVIJN was toen te *Parijs*. Daar zijn bekeering in 1532 heeft plaats gehad, was een jaar later van 1532 tot 1533. Maar CALVIJN

1) Ds. LANG is verplicht, in den tekst juist het tegendeel te lezen van hetgeen er in staat. „Opeens," zoo zegt hij, „brak CALVIJN met geheel zijn streven, met zijn lang gekoesterd ideaal en kwam tot een nieuwe levensopvatting ' LANG, p. 37.

2) De tekst biedt hier voor Ds. LANG onoverkomelijke moeilijkheden. Hij maakt van den nieuweling CALVIJN den opsteller van de rede van COP! Hij laat CALVIJN, die „rust en stilte" zoekt, twee „groote en moedige" (*grossartig kühnen*, p. 13) pogingen, te *Parijs* en te *Noyon*, in het werk stellen om de waarheid aan het Fransche volk te prediken. Daardoor wordt het vrijwillig zoeken van een schuilplaats het gedwongen aanvaarden van een schuilplaats bij DU TILLET, te *Angoulême*. Maar wat blijft er bij zulk eene verklaring van den tekst over?

spreekt bij de mededeeling van zijn plotselinge bekeering evenmin van 1532 als van 1533, omdat hij zegt, dat hij niet geheel zijne studiën liet varen, wijl hij rekent van het oogenblik af, waarop hij in de rechten ging studeeren . . . En ook, kan men zeggen, dat, aanstonds nadat hij eenigen smaak in de vroomheid gekregen had, mannen als ROUSSEL, als ESTIENNE DE LA FORGE, slechts »eenige begeerte hadden voor de zuivere leer", en onderwijs bij CALVIJN zochten? Moest hij niet door hen onderricht worden? Doet men niet beter, aan te nemen, dat hij besloot om, al was hij een nieuweling en een beginner, tot die onbesliste vrienden als DANIEL en DUCHEMIN, aan die aarzelende Christenen, die nochtans naar de waarheid zochten, die hij te *Orleans*, te *Bourges* en in den omtrek vond, ongetwijfeld op hun verzoek, zooals bij voorbeeld te *Linières*, te spreken en te prediken?

Wanneer wij ons zoo nauw mogelijk aan de woorden, die CALVIJN gebruikte, willen houden, dan moeten wij zeggen, dat CALVIJN, na nauwkeurig een begin te hebben aangeduid, dat hij »zijn plotselinge bekeering" noemt, vervolgens in enkele regels weergeeft, wat er daarna geschied is.

Zoowel hij als BEZA spreken van bekeering, maar geen van beiden leveren daarover eene zielkundige studie, en het blijkt, dat CALVIJN bovenal van het begin, en BEZA in de eerste plaats van het einde van zijn ommekeer gewaagt.[1])

Plotseling zou dan niet de geheele bekeering plaats gehad hebben, maar alleen hetgeen er bij het begin van zijn ommekeer plaats had. Plotseling is niet van dezelfde beteekenis als volkomen. CALVIJN veranderde plotseling van weg, maar hij kwam niet plotseling tot zijn doel.

VIII.

Een ander document, waarvan de historieschrijvers, al kenden zij het (LECOULTRE en LANG maken er een toespeling op), geen notitie namen, bevestigt de onderstelling, dat er een tijd, en wel lange tijd is verloopen tusschen het begin en het einde van CALVIJN's bekeering.

In zijn »Tweede verdediging tegen de lasteringen van J. Westphal" wilde CALVIJN aantoonen, hoe nuttig het zou zijn, wanneer er overeenstemming was onder de Protestanten in zake het stuk van het Avondmaal. Hij beriep zich daarbij op zijn eigen ervaring.

»Wat mij betreft, ik vergenoeg mij, er op te roemen, dat, wanneer zij begonnen waren eenige stappen tot toenadering te doen, hunne overeenstemming, al was zij nog niet volkomen, mij van grooten dienst

1) CALVIJN zegt: „Ayant receu quelque goust et cognoissance de la vraye piété.... encore que je ne quittasse pas du tout mes autres études" Hij zegt nog: „Commençant *un peu* à sortir des ténèbres de la papauté et ayant pris *quelque petit goust* à la saine doctrine" (men zie het stuk, dat wij eenige regels verder weergeven). En BEZA zegt: „Luy de sa part, prenant dès lors résolution de se dédier *du tout* à DIEU, travailloit avec grand fruit" (1re édit, p. 30). Ab eo tempore sese CALVINUS, abjectis reliquis studiis, DEO consecravit, summa piorum omnium, qui tunc Lutetiae occultos coetus habebant, voluntate" (3e édit., p. 123).

was. Want daar ik een weinig uit de duisternissen van het pausdom begon te geraken en ik eenigen smaak in de gezonde leer gekregen had (men lette op de woorden: »een weinig" en »eenigen smaak", *tenui sanae doctrinae gustu concepto*, welke juist dezelfde zijn als die in het voorbericht op de Psalmen gebruikt worden, en die daarom slaan op het eerste oogenblik, waarop zijn plotselinge, onvoltooide bekeering plaats had) en daarop in LUTHER las, dat OECOLAMPADIUS en ZWINGLI niets van de Sacramenten overhielden dan bloote teekenen en voorstellingen zonder het wezen, dan moet ik belijden, dat dit mij afkeerig maakte van hunne geschriften, zoodat ik mij lang onthield van ze te lezen. Doch voordat ik begon te schrijven, hadden zij met elkander te *Marburg* gesproken, en daardoor was hun eerste heftigheid een weinig getemperd." 1)

CALVIJN zegt dus hier weder, dat hij van lieverlede, van stap tot stap, verlost werd van de duisternissen van het pausdom, en niet eensklaps of plotseling. Dit had vóór het gesprek te *Marburg* plaats, dat is dus vóór 1529; want deze samenspreking verminderde de verdeeldheden der reformatoren een weinig, en juist die verdeeldheden hielden de godsdienstige ontwikkeling van CALVIJN tegen. Zij deden dit langen tijd *(diu)*. Het begin van zijn bekeering had daarom een jaar vóór het gesprek te *Marburg* plaats. 2) Daarop bestudeerde CALVIJN het stuk van het Avondmaal, terwijl de polemiek van LUTHER hem lang ophield. 3)

IX.

Is er niet een document, dat nog meer gewicht in de schaal legt? Bezitten wij niet het uitvoerig verhaal, dat CALVIJN van zijn bekeering doet in zijn bekenden brief aan den kardinaal SADOLET?

Ja, antwoorden meer of min beslist HENRY, STÄHELIN, KAMPSCHULTE, LOUIS BONNET, LEFRANC, enz. Neen, zegt Ds. LANG, die niet alleen dit gevoelen koestert.

Vanwaar dit verschil?

De kardinaal SADOLET had een brief aan de inwoners van *Genève* gezonden, omdat hij van de ballingschap van CALVIJN wilde gebruik maken om hen in den schoot der Roomsche kerk terug te voeren. Hij had voor den rechterstoel GODS een prediker der nieuwe leeringen voorgesteld, die eene menigte verkeerde denkbeelden verkondigde, en een man uit het volk, die er zich over verheugde, dat hij de overgeleverde leer vastgehouden had. CALVIJN antwoordde hierop en liet ook van

1) Opera, IX. p. 51. Opuscules, p. 1503.

2) Dit zou dan de tijd zijn waarin CALVIJN onder den invloed van MELCHIOR WOLMAR was.

3) Ds. LANG (p. 21) erkent, dat deze feiten hebben plaats gehad in den studententijd van CALVIJN, maar hij maakt er zich van af met de opmerking: ‚Het waren oppervlakkige indrukken, waarover hij zich, denkende aan de twisten over het Heilig Avondmaal, of aan de noodzakelijkheid van het bestaan eener sterke kerk, gemakkelijk heenzette.' Het komt ons voor, dat niets dergelijks uit CALVIJN's woorden kan afgeleid worden.

zijn kant voor den rechterstoel GODS een Gereformeerde, die zijn dienst verdedigde, en een man uit het volk, die zijne bekeering verhaalde, verschijnen.

Sommigen zeggen, dat CALVIJN onder dezen oratorischen vorm gesproken heeft van zijn eigen dienst en van zijne eigen bekeering. Anderen beweren, dat CALVIJN slechts van den dienst in het algemeen en van de bekeering in het algemeen gesproken heeft. Zijn eerste rede wordt aldus ingeleid: »Ik zwijg over onze personen, daar ons heil niet tot stand komt door advocaterij en pleidooien, maar bij nederige schuldbelijdenis en ootmoedig gebed. Maar wat betreft de zaak van het predikambt, er is niemand onder ons, die niet voor zich zelven als volgt spreken kan." 1) De tweede rede heeft de volgende inleiding: »Wat betreft hen, die voor diezelfde zaak, door onze prediking, na ons zullen komen, zij zullen wel voor zich zelven kunnen spreken, want ieder hunner zal aanstonds bereid zijn om de volgende verdediging te laten hooren." 2)

Maar ik kan niet inzien, dat de onderstelling, dat CALVIJN gesproken heeft van het predikambt en van de bekeering in het algemeen, en de gissing, dat hij gehandeld heeft over zijn eigen dienst en bekeering, met elkander in strijd zijn. Integendeel, hoe had CALVIJN kunnen spreken over het predikambt in het algemeen, zonder te denken aan zijn eigen dienst, en zonder daarvan eene omschrijving te geven, overeenkomend met de uitoefening van het ambt dat hem in het bijzonder was opgedragen? En hoe kon hij over de bekeering in het algemeen spreken, zonder aan de zijne te denken, en zonder daarvan eene beschrijving te geven, die overeenkwam met zijne eigen bekeering? Immers moeten de hoofdtrekken van de bekeering in het algemeen in de persoonlijke bekeering teruggevonden worden. Daarbij leeren ons de bladzijden, aan kardinaal SADOLET gericht, op zijn minst, hoe CALVIJN de bekeering opvatte.

Dit is reeds veel, maar het is niet genoeg.

Wanneer men die beide zoo welsprekende en hartroerende redevoeringen leest, moet men toegeven, dat hier iemand aan het woord is, die zijn persoonlijke gevoeleñs uitspreekt. Wanneer CALVIJN zoo dikwijls spreekt van: ik, ik, zou dit dan nooit van toepassing zijn op hem zelven? Zouden de hoofdtrekken die hij aangeeft, die zoo goed op hem toepasselijk zijn, evenzeer toepasselijk zijn op alle geloovigen? Dit kan niet. En dan moet men wel aannemen, dat CALVIJN zich van dien oratorischen vorm heeft bediend, om daardoor ongezocht 3) een

1) Opera, V, p. 407. Opuscules, p. 166.

2) Opera, V, p. 411 Opuscules. p 169

3) „De Duitsche hervormer heeft in heerlijke mate de kostelijke gave ontvangen om ongedwongen en helder, als een vogel, die zijn lied door het luchtruim doet weerklinken, de diepe gevoelens van zijn hart uit te spreken, en ze uit te drukken op een toon, waarin het leven en de ervaring trillen, waardoor de harten worden veroverd en een sympathieke weerklank wordt gewekt.

In deze kunst is LUTHER groot en machtig geweest, en mag daarom een van GOD gezegend leeraar genoemd worden, wiens gelijke in zijn tijd en daarna in den loop der tijden in *Duitschland* niet werd gevonden. Doordat hij deze kunst verstond, oefende hij op het hart van het volk een onweerstaanbaren invloed, en daarom doet hij dat nog ten huidigen

persoonlijke belijdenis te doen hooren, in overeenstemming met de verklaring, die aan de beroemd geworden bladzijden voorafgaat: »Het is waar, dat ik niet gaarne van mij zelven spreek; daar ik echter niet geheel over mij zwijgen kan, zal ik zoo sober mogelijk spreken." [1])

Ds. LANG betwist het. En toch, als hij van de eerste rede gezegd heeft: »Kennelijk spreekt CALVIJN hier niet enkel in zijn eigen naam, maar in dien van alle predikers van het Evangelie," voegt hij er aan toe: »Maar hij spreekt met zulk een warmte, dat men duidelijk het kloppen van zijn hart verneemt. . . Bij de warmte van het mededeelen zijner gevoelens beschrijft CALVIJN, hoe hij tot die kennis is gekomen, en dit op eene manier, die haast aan een mystieke gebeurtenis doet denken." [2]) Evenzoo wil Ds. LANG niet erkennen, dat er in de tweede redevoering eene toespeling voorkomt, die doelen zou op hetgeen er met CALVIJN geschied is; hij beweert, dat CALVIJN zich geplaatst heeft op het standpunt van een man van het volk, en dat dit uit de taal blijkt, die hij bezigt. »Het is duidelijk," zoo zegt Ds. LANG, »dat de reformator hier, zelfs in de woorden die hij kiest, zich op het standpunt van een man uit het volk plaatst . . . Wij hebben dus geen recht om te denken, dat CALVIJN, als hij spreekt over de twijfelingen bij het begin van den ommekeer, op zijn eigen ervaringen zinspeelt. Integendeel . . ." En toch laat genoemde schrijver daarop volgen: »Toch is het mogelijk, dat ook in deze belijdenis menigerlei dingen gevonden worden, die hij aan zijn eigen ervaring ontleend heeft. Maar het is ons niet mogelijk, hetgeen hij uit zijn eigen ervaring mededeelt en datgene, wat naar de regelen der letterkunde en der kunst geschreven werd, vaneen te scheiden." [3]) Ds. LANG geeft te veel of te

---

dage' op den Duitschen volksgeest CALVIJN was van een geheel andere natuur. Gedurende zijn gansche leven werd hij vervolgd door een schaamachtige vrees om van zich zelven en van zijne persoonlijke ervaringen te spreken, van het oogenblik af, waarop zijn leven een getuigenis werd van de genade GODS in CHRISTUS, Die hem verkoor en riep om op den bestemden tijd Zijn werk te volbrengen Deze Godgeleerde, die zoo boven alle anderen uitblonk in het vinden van woorden en uitdrukkingen om getuigenis te geven van de eer en de majesteit van den driemaal heiligen GOD, is zuinig met zijn woorden, weet geen vormen te vinden en toont een ondoorgrondelijke schuchterheid, wanneer het er op aankwam om de majesteit GODS te laten aanschouwen in de leiding van zijn leven. CALVIJN zwijgt over zich zelven en over hetgeen inwendig zijn warm hart beweegt, en hij zwijgt daarover zoo stelselmatig, hij is zoo gesloten over al hetgeen zijn persoon betreft, dat dit door hen, die met hem in aanraking komen, voor ongevoeligheid en koudheid wordt gehouden Hij, die zich daardoor niet laat afschrikken en zoekt door te dringen tot de verborgen bron van het leven, weet dit zwijgen te waardeeren; hij ziet daarin het bewijs voor eene bescheidenheid, die van diepe vroomheid getuigt die het in de verheerlijking van de genade GODS wil begraven en te niet doen ... In deze twee helden der reformatie, die in grootheid elkanders evenknie zijn, komt opnieuw het verschil aan den dag, dat zoo heerlijk schoon uitkomt in den heiligen PAULUS en den heiligen JOHANNES." DALTON, Calvins Bekehrung. p. 528 en 529. Deutsche evangelische Blätter, 18te Jahrgang, 1893.

1) „De me non liberter loquor. Quoniam tamen prorsus silere non pateris, dicam, quod salva modestia potero." Opera, V, p. 389. Opuscules, p. 147.

2) LANG, p. 34.

3) Ibid, p. 36.

weinig toe. Maar dit te weinig is, als men rekening houdt met onze voorafgaande opmerking, voldoende.

Wij willen voor dit oogenblik de voortreffelijke verdediging, die CALVIJN van zijn dienst doet hooren, laten rusten, om ons te bepalen bij het niet minder verheven verhaal, dat hij van zijn bekeering geeft.

»Wat mij betreft, HEERE, ik heb altijd in het openbaar het Christelijk geloof beleden, gelijk ik het van mijn jeugd af geleerd had." [1]) Maar het was een geloof zonder kennis: »daar het Woord, dat als een lamp moest schijnen, weggenomen of ten minste verborgen was."

En daarop volgden de inwendige strijd, de angstige worstelingen der ziel: »het volbrengen van al de voorschriften der kerk, biecht en aanroeping der heiligen gaven echter geen verzekering van heil en vrede." En daar ik al deze dingen zoo goed en kwaad als het kon, volbracht had, zoo vertrouwde ik daarop eenigermate; toch had ik geen vrede des harten. Want zoo dikwijls ik tot mij zelven inkeerde of mijn hart tot U verhief, greep mij zulk een ontzettende verschrikking aan, dat ik gevoelde, dat geen zelfreiniging, noch boetedoeningen mij daarvan konden bevrijden. En hoe nauwer ik mij zelven onderzocht, hoe meer mijn ziel door scherpe prikkels werd doorwond; [2]) zoodat er voor mij geen andere hulp noch steun overbleef, dan mij zelven te bedriegen door alles uit het hoofd te zetten. Maar daar zich niets beters aan mij voordeed, vervolgde ik den weg, dien ik ingeslagen had." [3])

Waar vinden wij hier de zoo eigenaardige taal van een man uit het volk? CALVIJN gaat voort en geeft bijna een datum op, om ons des te beter de werkelijkheid en historische getrouwheid van zijn verhaal te toonen. »Daar er zich niets beters aan mij voordeed, vervolgde ik steeds den weg dien ik ingeslagen had; toen heeft zich evenwel een geheel andere leervorm baan gebroken: niet om ons van de Christelijke belijdenis af te brengen, maar om haar terug te brengen tot haar eigen bron, om haar te herstellen in hare reinheid, ontdaan van alle vuil dat haar aankleefde. Maar die nieuwigheid stuitte mij, ik wilde er nauwelijks naar luisteren, en belijd, dat ik in het begin met al mijn kracht haar heb tegengestaan." (Is dit geen persoonlijke belijdenis? En waarom zou men dan volhouden, dat CALVIJN hier spreekt van de bekeering van den een of anderen man uit het volk?) »Want daar de menschen van nature tegenstrevend en hoofdig zijn, waardoor zij de opvatting, die zij eenmaal gekregen hebben, zoeken vast te houden, zoo had ik er weerzin in om te belijden, dat ik gedurende mijn geheele leven gevoed was met de dwaling en onkunde." [4])

1) Opera, V, p. 411. Opuscules, p. 169.

2) Men vergelijke in de Institutie de beschrijving van de boetvaardigheid: „Wanneer de zondaar door eenig gevoel *(sensu aliquo)* van GODS oordeel geraakt is, dan ligt hij verslagen *(perculsus)*, verbaasd en terneergeslagen *(consternatus jacet humiliatus ac rejectus)*, hij beeft, is ontmoedigd en laat alle hoop varen. Dit is het eerste deel der boetvaardigheid, die verbrijzeling genoemd wordt." Opera IV, III, 3, 3 en Opera I, p. 148. Kan men zich voorstellen, dat de schrijver niet heeft doorleefd wat hij beschreef?

3) Opera, V, p. 412. Opuscules, p. 170.

4) Ibid.

CALVIJN geeft ook de oorzaak op van zijn aarzeling en zijn weerstand; ze is een echt Calvinistische, die wel met zijn geest van orde, regel en gezag overeenstemt. »Er was ééne zaak, die mij belette die lieden te gelooven; het was de eerbied voor de kerk." 1) (FAREL bij voorbeeld laat zich, als hij verhaalt, hoe hij er toe kwam om met Rome te breken, zich aldus hooren: hij werd door de mis weerhouden.) Maar, nadat ik eenige malen de ooren geopend had, en mij had laten onderwijzen, wist ik, dat de vrees, dat de majesteit der kerk zou schade lijden, ijdel en overbodig was."

Daarop deelt CALVIJN mede, wat de mannen van de nieuwe leer hem hebben medegedeeld, om dan te vervolgen: »Toen mijn geest zich geschikt had om waarlijk oplettend te zijn, ben ik begonnen te weten, evenals hij die mij het licht had gebracht, in welk een poel van dwalingen ik mij gewenteld had, en met hoeveel slijk en vuil ik mij had bevlekt. Ik dan, die te recht uiterst verbaasd en ontzet was vanwege de ellende waarin ik gevallen was, en meer nog door het bewustzijn, dat de eeuwige dood mij nabij was, ik heb niets meer noodzakelijk geacht dan, na met weenen en zuchten mijn voorgaand leven veroordeeld te hebben, mij over te geven en mij in Uw leven terug te trekken" *(me in vitam tuam reciperem)*. 2)

Wij besluiten hieruit met LOUIS BONNET, dat deze weinige gegevens (namelijk het Voorbericht van den commentaar op de Psalmen en de Brief aan den kardinaal Sadolet) voldoende zijn om te bewijzen, dat CALVIJN niet tot het geloof gekomen is langs een anderen weg dan LUTHER of elk oprecht Christen. »Zooals wij ons den monnik van *Erfurt* voor den geest geroepen hebben, zoo vertoont zich ons de jeugdige rechtsgeleerde van *Picardië*." 3)

1) Opera, V, p. 412. Opuscules, p. 170.

2) Opera, V, p. 413. Opuscules, p. 172.

3) Revue Chrétienne, 1855, p. 749. Men behoeft er zich niet over te verwonderen, dat het beweerde verschil tusschen de bekeering van LUTHER en die van CALVIJN een onderwerp is, dat men gaarne in voorlezingen en artikelen over onzen reformator behandelt. Maar het is verwonderlijk, dat een historieschrijver als LEFRANC, die aanneemt, dat CALVIJN in zijn brief aan SADOLET van zich zelven spreekt, die zoovele vooroordeelen omtrent CALVIJN bestreden heeft, bovengenoemd vooroordeel huldigt. Hij schrijft: „Gedurende al dien tijd schreed de godsdienstige ontwikkeling van CALVIJN langzaam voort ... Men weet alleen, dat de toekomstige reformator niet diep door deze crisis geleden heeft. Den vreeselijken angstkreet, die zoo dikwijls aan LUTHER's borst ontsnapte, zal CALVIJN nooit doen hooren. Hij was ook niet zoo erg doortrokken van de Roomsche bijgeloovigheden, als hij het zelf zeide Toen de Roomsche leerstukken hem niet meer voldeden, besloot hij ze aan een lang en nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Maar wat hij toen schreef van de ontzettende verschrikking die hij ondervond, als hij tot zich zelven inkeerde, moet niet naar de letter genomen worden (!). De algeheele bekeering van CALVIJN was in de eerste plaats een zaak van logica en van nadenken, waarbij het gevoel niet in aanmerking kwam. De zaken van de leer hielden hem alleen bezig. Zijn Godsdienstige ontwikkeling heeft een geheel ander uitgangspunt dan die van LUTHER. De leerstellige vraagstukken namen hem geheel in beslag." LEFRANC, La jeunesse de Calvin, p. 96—98.

X.

De tijdrekenkundige volgorde, die wij niet zonder eenige aarzeling hebben aangenomen, stemt, als men maar niets op de spits wil drijven, overeen met de verklaringen, die CALVIJN zelf geeft, en met het verhaal van zijne vrienden.

Maar men kan, dit spreekt vanzelf, tegen die volgorde bedenkingen inbrengen. Als wij beweren, dat op eenigen tijd CALVIJN zekere gevoelens was toegedaan, dan plaatst men er zekere handelingen, die niet met die gevoelens strooken, tegenover.

Maar om over iemands geestelijke gesteldheid te oordeelen, moet men in aanmerking nemen, dat een besliste overtuiging en een daad, al staat deze vast, volstrekt niet op één lijn staan. Want de beteekenis eener handeling hangt af van het gevoelen dat tot haar dreef. En wanneer wij niet weten, welke gezindheid handelend deed optreden, welke beteekenis moet men dan aan de daad hechten? Zij kan verschillend worden uitgelegd. In elk geval is het onmogelijk, uit de beteekenis die eene handeling voor ons heeft, te besluiten, welke beteekenis diezelfde handeling voor CALVIJN, die honderden jaren geleden geleefd heeft in een omgeving, die zoo geheel van de onze verschilt, moet gehad hebben.

Wij hebben de volgende daden van den reformator op het oog.

In 1532 schreef CALVIJN aan zijn vriend DANIEL: »Wat den bijbel betreft, heb ik aan de opdracht voldaan; zij heeft mij meer moeite dan geld gekost. Als ik mijn zaken in orde breng, zal ik hem bij mijn bagage doen. Ik geloof, dat de verzending tot dien tijd kan verschoven worden." [1]) Men maakt hieromtrent de volgende opmerking: »Bij gelegenheid koopt hij voor DANIEL een bijbel; maar hij hecht aan dien bijbel zoo weinig gewicht, dat hij meent de toezending tot een gunstige gelegenheid te kunnen uitstellen." [2]) Men kan daartegenover opmerken, dat het er niet om te doen was, aan DANIEL een bijbel te verschaffen, alsof deze er geen bezat. Het ging om een nieuwe uitgaaf van den Bijbel, namelijk die van *Antwerpen*, of den Latijnschen Bijbel van ERASMUS, volgens HERMINJARD. [3]) Wanneer hij de toezending van dit bijzondere exemplaar eenige dagen later doet plaats hebben, geeft dit dan te kennen, ook als men in aanmerking neemt, over welke transportmiddelen men in dien tijd beschikte, dat CALVIJN aan den Bijbel zelven niet veel hechtte?

Den 27sten December 1531 schreef DANIEL hem, naar aanleiding van het feit, dat een bisschop te *Orleans* was aangekomen: »Ik zou wel willen, dat uwe vrienden u hem aanbevalen, zoodat hij u het ambt van geestelijk rechter of eenig ander toebetrouwde." [4])

Men verbaast er zich over, dat, wanneer CALVIJN Gereformeerd was,

1) Opera, X*b*, p. 21.

2) LANG, p. 21.

3) HERMINJARD, II, p. 418, no. 3.

4) Opera X*b*, p. 11. HERMINJARD, II, p. 238, n. 2, 3. LEFRANC, Jeunesse, p. 22, 37. LANG, p. 8.

men er over dacht hem een geestelijk rechter te maken, een rechter over het Roomsche geloof. Doch in 1531 gingen DANIEL en DUCHEMIN jagen naar soortgelijke ambten, en daarom konden zij verlangen, dat CALVIJN hun voorbeeld volgde. Maar dit bewijst niet, dat CALVIJN hetzelfde begeerde als zijne vrienden. De uitkomst heeft het wel anders geleerd.

Den 23sten Augustus was CALVIJN te *Noyon*, om eene vergadering bij te wonen van het kapittel, waar men besloot, publieke gebeden tegen de pest te houden. Bewijst deze handeling niet, dat hij nog Roomsch was?

Hiertegenover stellen wij de vraag: Indien het bijwonen van eene vergadering van het kapittel in de XVIde eeuw, onder de omstandigheden waarin CALVIJN zich bevond, het bewijs moet leveren, dat men nog aan de Roomsche kerk hangt, heeft dan ook niet het feit, dat men aan het einde eener redevoering het *Ave Maria* uitspreekt, dezelfde beteekenis? Ds. LANG beweert: CALVIJN was Roomsch, omdat hij eene vergadering van het kapittel bijwoonde, en hij zegt ook: CALVIJN was bekeerd, ofschoon hij het *Ave Maria* uitsprak. Nog meer! De bekeerde CALVIJN blijft zijn kerkelijke inkomsten trekken.[1]) Zou tegenwoordig een kanunnik, die tot het Protestantisme overging, het onmogelijk vinden om eene vergadering van het kapittel bij te wonen, maar zou hij het zeer gevoeglijk achten, indien hij zijn traktement behield? In elk geval is de omstandigheid, dat CALVIJN een vergadering van het kapittel van *Noyon* bijwoonde, geen bewijs, dat hij nog niet bekeerd was, evenmin als het feit, dat hij aan het einde van eene redevoering het *Ave Maria* liet uitspreken, en dat hij zich zijne kerkelijke inkomsten liet uitbetalen.

XI.

De rede van COP hebben wij dus weer in haar lijst geplaatst.

Na CALVIJN's langzame bekeering, die hem zoozeer in de diepte leidde, krijgt COP's redevoering de beteekenis van: het manifest der Protestanten of Gereformeerden. SMIDT zegt: »De Protestanten grepen

1) CALVIJN bedankte daarvoor eerst den 4den Mei 1534 Hieruit is te verklaren, dat een bedachtzaam historieschrijver als LECOULTRE (a. w., p. 173), de „plotselinge bekeering" in 1534, na de rede van COP, stelt. Hij drukt zich daar aldus uit: „Het was geen bekeering van het verstand, ook niet van het gevoel, maar het was een ommekeer in zijn wil. Zijn bekeering gaf hem niet de overtuiging, dat de Protestantsche leer de waarheid was: deze overtuiging was reeds zijn deel; zij gaf hem geen warme belangstelling in de dingen van het Koninkrijk GODS want daarvan was hij reeds geheel vervuld; maar zij bond hem het nemen van een bepaald besluit op het hart, om zijne gedragingen geheel in overeenstemming te brengen met zijne overtuiging, en alle gemeenschap met de dwalingen, die hij reeds in het diepst van zijn hart afgezworen had, te verbreken Het eerste uitwendige teeken van die bekeering ... is het prijsgeven van zijne inkomsten der 4den Mei 1534." Maar wat beduidt eene bekeering, indien verstand en hart daarbij in het spel komen? Alles hangt ten slotte aan wat men onder het woord bekeering verstaat. Wij zullen overigens zien, dat het prijsgeven zijner kerkelijke inkomsten het gevolg was van een uitwendige omstandigheid, en niet van een omzetting van zijn wil.

deze gelegenheid aan om in het publiek en op plechtige wijze hunne gevoelens uit te spreken." 1)

»Den 1sten November 1533," zegt BOEGNER, »hoorde *Frankrijk* op zijn beurt een roepstem, even gewichtig als die, welke LUTHER zestien jaren te voren aan *Duitschland* en aan de wereld had doen hooren." »CALVIJN," sprak KAMPSCHULTE, »vatte een plan op, dat van stoutmoedigheid getuigde... Het was een uitdaging, waarvan het Roomsche *Frankrijk* de wedergade nooit had gehoord..." 2)

»Het was eene ongezochte gelegenheid," zegt LEFRANC, »om eene schitterende verklaring van beginselen te geven... Voor het eerst openbaarde zich de geest der Reformatie openlijk in de oude *Sorbonne*." 3) DALTON zegt: »Het zijn stoute, schoone woorden... als een Fransch pendant *(eines kleines Gegenstück in Frankreich)* van de 95 stellingen, die zestien jaren te voren aan de poort van de slotkerk van *Wittenberg* aangeslagen werden." 4) LANG schrijft: »In twee groot opgezette en moedige pogingen *(grossartig kühnen Versuchen)*, eerst te *Parijs* (bedoeld is de rede van COP), zoekt CALVIJN de waarheid, die hij pas gevonden had, onder zijn volk te verspreiden." 5)

De *Sorbonne* vergiste zich niet in de beteekenis van hetgeen COP had uitgesproken. Zij beefde van toorn, en eenige dagen later werd op aanklacht van twee Franciscaner monniken de man, die de rectorale rede gehouden had, voor het Gerechtshof van ketterij beschuldigd. Nu was COP rector. Daarom kon hij zich achter de voorrechten der Universiteit schuilhouden. Hij riep dan ook op Woensdag 19 November een algemeene vergadering in de kerk der *Mathurins* samen.

DU BOULAY heeft de acten van de faculteit der geneeskunde, die het best op de hoogte moest zijn, omdat de rector er deel van uitmaakte, bewaard. Wij lezen daarin: »De rector heeft de beleedigingen medegedeeld, welke hem aangedaan zijn door twee Franciscaners, die uit de rede, door hem op Allerheiligen uitgesproken, zekere stellingen hebben getrokken; hij ontkent, dat dezen de zijne zijn: hij neemt er slechts één van over. En daarbij had men hem aanstonds voor den hoogsten rechter getrokken en zoodoende de eerste jurisdictie van de Universiteit voorbijgezien. Daarom smeekt de rector de Universiteit, als een wreekster van de beleedigingen op te treden, en hem hulp en steun te verleenen." COP koos met zekere behendigheid het terrein, waarop hij zich kon verdedigen. Ook, zoo zeggen de acten, ontstond er tumult, zoodat de secretaris verklaart, dat hij met weerzin dit mededeelt *(horresco dum refero)*.

De faculteit der geneeskunde stelt een »orde van den dag" voor, waarbij de beschuldigers van COP voor de Universiteit worden gedaagd. De Natiën (de faculteit der letteren) beloven eerlijk steun te willen verleenen. Maar de faculteit der geneeskunde en der letteren bieden

1) BOEGNER, La conversion de Calvin, p. 57.
2) KAMPSCHULTE, p. 244.
3) LEFRANC, Jeunesse de Calvin, p. 112, 113.
4) DALTON, a. w., p. 547.
5) LANG, p. 13.

tegenstand en de vergadering gaat ten slotte uiteen zonder een besluit te kunnen nemen. De faculteit der letteren vergadert daarop in haar gewoon lokaal; zij werd geleid door den Procureur der Fransche natie. [1]) Ook hier blijkt het, dat men niet tot eenstemmigheid kon komen.

Gedurende dien tijd bleef COP voorzichtigheidshalve in huis, zonder zich veel te vertoonen. Maar men sprak er van, dat in het stuk van de Godsdienstige beginselen zijn vader niet onverdacht was *(parum sane sapere)*, dat hij zelf met de ketters omging. Ten slotte liet het Gerechtshof den rector halen en hij begaf zich met zijne pedellen daarheen op weg; maar toen hij gewaarschuwd werd, dat men van zins was hem gevangen te nemen, ging hij slechts tot het paleis en keerde toen terug. [2]) Hij bereikte de *Saint-Martin*-poort, en toen hij met haast, ja, zóó in haast, dat hij het zegel der Universiteit medenam, *Parijs* had verlaten, richtte hij zich naar *Zwitserland* en begaf zich naar *Bazel*, vanwaar zijn familie afkomstig was. Daar kwam hij den 25sten Januari 1534 aan. [3])

Het Gerechtshof, teleurgesteld, omdat zijn prooi hem ontging, bracht aanstonds (26 November) zijne bezwaren bij FRANS I in, die daarop den 10den December uit *Lyon* antwoordde. Hij zond daarbij bericht, dat hij de twee bullen van den paus, »om deze Luthersche sekte", die »vervloekte Luthersche sekte, die zich uitbreidt, uit ons Koninkrijk uit te roeien", ontvangen heeft, en hij benoemde twee raadsleden, om het proces tegen de ketters te beginnen en te eindigen, dat wil zeggen, dat twee niet-geestelijke inquisiteurs werden aangesteld. Hij vestigde in het bijzonder hunne aandacht op den doctor, die zekere stellingen gepredikt heeft, en op den rector (hij meent, dat dit twee verschillende personen waren, waarin hij zich eigenlijk niet vergiste), hem, »die oorzaak is van de vlucht van den rector en die tot hem sprak". Men moet zich van hem meester maken, hem in verzekerde bewaring zetten. Hij, de Koning, zal vervolgens bevelen, wat men te doen heeft. [4])

Aanstonds barst de vervolging los. Op het hoofd van COP wordt een prijs van 300 livres gezet. De gevangenissen vult men met Lutherschgezinden, die bestemd zijn voor den brandstapel. [5])

Wat deed in dien tijd CALVIJN, de schrijver van de rede? Hij hoorde van de oproerige tooneelen, die er in de Universiteit plaats hadden; hij dacht, dat men hem niet ongemoeid zou laten, en besloot het gevaar te ontvluchten. Volgens MASSON moet hij van de lakens van zijn bed een koord gemaakt hebben en aldus uit het venster ontkomen zijn. [6])

---

1) DU BOULAY, VI, p. 239.

2) Opera, XXI, Vie de Calvin, 2e édit. p. 56.

3) „Ex regno excedens Basileam urbem patriam sese contulit, d. 25 jan. a 1534." Supplement van Athenae Rouricae. (Aanteekening van de hand van HERMINJARD)

4) HERMINJARD, III, p. 117, 118. François Ier au Parlement de Paris, de Lyon, 10 décembre 1533.

5) BUCER aan BLAUREN.

6) P. MASSON, p. 414. BAYLE voegt er aan toe: „Indien dit verhaal overeenkomstig de waarheid is, zou BEZA een slecht historieschrijver zijn, want hij zegt, dat alleen bij toeval CALVIJN niet op zijn kamer was *(quo forte domi non referto)*. Dictionnaire, CAL-

DESMAY verhaalt, wat hij van den abt van *Genlis*, die het zelf weer van een ouden kanunnik had gehoord, vernam, hetgeen op het volgende neerkomt: »CALVIJN, die door het venster ontvlucht was, spoedde zich naar de voorstad *Saint-Victor*, in het huis van een wijngaardenier, en verwisselde aldaar van kleederen; hij deed den rok van den wijngaardenier aan, sloeg een bedelzak van wit linnen om en nam een houweel op den schouder, om zich daarna op weg naar *Noyon* te begeven. Genoemde kanunnik kwam hem op den weg tegen en zij herkenden elkander." 1)

Dit verhaal klinkt niet onwaarschijnlijk. Jammer genoeg, kan hetzelfde niet gezegd worden van het gesprek, dat daarna wordt medegedeeld, en hierdoor wordt de waarheid van het daarvóór verhaalde twijfelachtig.

In dien tijd deed de halsrechter MORIN, berucht door zijn wreedheid *(insigni saevitia)* een inval in het college *Fortet*, »van plan zijnde, hem gevangen te nemen; maar hem niet vindende, maakte hij zich van al zijn papieren en boeken, die men grijpen kon, meester, en omdat daaronder vele brieven van zijn vrienden zoowel uit *Orleans* als uit andere plaatsen waren, trachtte men hen daarom in moeilijkheden te brengen." 2) Zelfs kwam hun leven in gevaar *(plurimum in maximum vitae discrimen)*. 3)

Naar aanleiding daarvan moeten wij twee opmerkingen maken. Vooreerst is nu verklaard, hoe het komt, dat wij helaas zoo weinig brieven uit CALVIJN's jeugd bezitten. Ten andere weten wij, dat de verloren brieven belangrijker moeten geweest zijn dan die, welke voor ons bewaard bleven. Immers, men kon door brieven, waarin slechts onbeteekenende uitdrukkingen voorkomen, niet in levensgevaar komen. CALVIJN moet dus met zijn vrienden over het Evangelie gehandeld hebben. Als dit nu vaststaat, vragen wij nogmaals: wat vordert men met het bewijs *a silentio* (uit het stilzwijgen), waarvan men zoozeer misbruik maakt, om te bewijzen, dat CALVIJN dit of dat gevoelen niet gekoesterd heeft?

Gelukkig lieten staatkundige overwegingen den Koning niet toe, tegen de ketterij te woeden, zooals hij dit te kennen gegeven had. Koningin MARGUERITE, met wie CALVIJN betrekkingen had aangeknoopt en die hem hoogachtte, trad spoedig tusschenbeiden. Zij deed het onderzoek staken.

Toen CALVIJN hoorde, dat er verademing was gekomen, keerde hij naar *Parijs* terug, waardoor de onderstelling, dat hij in *Noyon* een toevluchtsoord had gezocht, bevestigd wordt. Daar hij zijn besluit om te vertrekken, plotseling moest nemen, had hij niet veel keus in zake een toevluchtsoord, en daarom zal *Noyon* hem voor den geest gekomen zijn. Uit het feit, dat hij zoo spoedig weer in de hoofdstad terug was, blijkt duidelijk, dat hij zich er niet ver van verwijderd had. Hij

VIN, C. — MASSON en DESMAY zeggen, dat CALVIJN vertoefde in het college van den kardinaal LE MOINE, terwijl BEZA verklaart, dat hij zich in het college *Fortet* bevond.

1) DESMAY, Archives curieuses, V, 1835, p. 393.

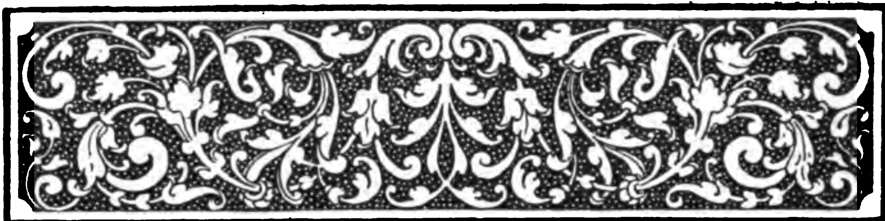
2) Opera, XXI, Vie de Calvin, 2e édit, p. 56.

3) Ibid, 3e édit., p. 124.

werd door MARGUERITE met groote eer *(perhonorifice)* ontvangen, zegt BEZA.

LEFRANC meent, dat CALVIJN ook aan den Koning werd voorgesteld. Volgens ons gevoelen kan dit niet uit de berichten afgeleid worden. Ook was de toestand er niet naar. Immers CALVIJN gevoelde zich te *Parijs* niet veilig en daarom haastte hij zich, de stad opnieuw te verlaten. FL. DE RAEMONDT zegt te recht: »Het was warm voor hen, die een verkeerd gevoelen hadden omtrent het geloof." [1]) Daarom ging CALVIJN te *Saintonge* een frisscher lucht inademen.

1) FL. DE RAEMONDT, p. 883.

Vierde Boek.

REIZEN DOOR FRANKRIJK.

EERSTE HOOFDSTUK.

ANGOULÊME.

I Het kasteel van Hazeville. — II. Het Protestantsche Angoulême in de XVIde eeuw. — III Calvijn bij Du Tillet. — IV. Calvijn en Rabelais.

I.

E periode van CALVIJN's vlucht uit *Parijs*, tot op het oogenblik waarop hij *Frankrijk* verliet, bracht den reformator veel onrust, terwijl veel, wat op dien tijd betrekking heeft, in het duister ligt. De historieschrijver weet niet altijd te onderscheiden, welke reizen CALVIJN werkelijk heeft gedaan en welke alleen in de verbeelding van verdichters ondernomen werden. En daarbij komt, dat de reizen, waarvan het bewezen is dat ze door CALVIJN gemaakt werden, niet altijd uit een tijdrekenkundig oogpunt kunnen geordend worden. Wij stuiten soms op onoverkomelijke moeilijkheden en op ondoordringbare duisternis. Wij zullen ons houden aan hetgeen ons het meest waarschijnlijk voorkomt.

In de eerste plaats willen wij ons bezighouden met een verblijf van CALVIJN, dat door onderscheiden schrijvers en in het bijzonder door GUIZOT beschreven wordt. [1])

---

1) GUIZOT, Les vies de quatre grands chrétiens français, 1875, p. 170.

LÉVRIER [1]) heeft eene groote menigte documenten, op VEXIN betrekking hebbende, verzameld. Zij beslaan in de verzameling handschriften der Nationale Bibliotheek 60 folio deelen. Het 43ste deel bevat een geschreven opstel over de geschiedenis van *Meullent*, van de hand van LÉVRIER zelven, saamgesteld door middel van al die historische gegevens. Wij ontleenen daaraan het volgende. In 1563 werd aan hen, die van de religie waren, verboden »te *Meullent* preeken te houden", maar men wees hun het dorp *Avernes* aan. »De heeren van *Gadencourt* en van *Hazeville*, die de nieuwe dwalingen van CALVIJN hadden omhelsd, gaven hun een toevluchtsoord op hunne landen en in hunne kasteelen. De ketter CALVIJN had, vóór hij het Koninkrijk verliet, lang in het kasteel van *Hazeville*, waarin hij een bijzonder vermaak schepte, vertoefd. Hij stelde er onderscheidene van zijne slechte boeken tegen den Katholieken Godsdienst op." Daarna vinden wij doorgeschrapte en niet afloopende zinsneden. Er is sprake van »de natuurlijke gesteldheid van het land, dat, als een der afschuwwekkendste en somberste woestenijen van de onbebouwde en onbewoonde bosschen en modderpoelen dier streek, aan het grootste deel van de wereld, dat niet onbeschaafd is, slechts weerzin en zwartgalligheid kan inboezemen". En toch eerst »sedert CALVIJN in dit kasteel en in den omtrek van *Hazeville* vertoefd heeft, noemde men dit oord *de hel*, omdat hij er tegen het vagevuur en de hel gepredikt heeft. Nog ten huidigen dage draagt het dien naam. Na den dood van de heeren van *Gadencourt* en *Hazeville* en van MARGUERITE DE LA SAUSSAYE, vrouwe van *Boisemont*, die met nauwe vriendschapsbanden aan CALVIJN gehecht waren, vond men er verscheiden handschriften van zijn hand tegen den Katholieken Godsdienst. Deze vrouwe van *Boisemont* zwoer hare nieuwe gevoelens af voor den grootvicaris en den geestelijken bewindsman van *Pontoise*, volgens eene acte, die wij in het oorspronkelijke bezitten en op 28 Juli 1587 gedateerd is. Daarbij weten wij uit onderscheiden aanteekeningen van dien tijd, dat de handschriften van CALVIJN in handen gesteld werden van ROBERT NOËL, geestelijk bewindsman van *Pontoise*." [2])

Zou dit alles maar verzonnen zijn? Heeft CALVIJN niet eenige dagen in het kasteel van *Hazeville* kunnen doorbrengen? Kon hij er niet eenige papieren met aanteekeningen van zijn hand achtergelaten hebben?

1) LÉVRIER was een Fransch magistraatspersoon en historieschrijver; hij werd in 1746 te *Meulan sur Seine* geboren en stierf in 1823 In 1781 werd hij in de plaats van zijn vader luitenant-generaal van het Gerechtshof; in 1789 benoemde men hem tot commissaris en secretaris van den adel en daarna tot president van het municipale comité. Na het Schrikbewind werd hij rechter, raadsman bij het keizerlijk hof en daarna president van de kamerheeren bij het koninklijk hof van *Amiens*. Nouvelle biographie générale, DIDOT.

2) Nationale Bibliotheek C DE VEXIN, XLIII, p. 163, 164. Deze mededeelingen hebben gediend voor de Statistiek van het arrondissement van Mentes, Seine en Oise, door ARMAND CASSAN, 1833. Volgens deze statistiek had de gemeente *Wy, Joli village* genoemd, 277 inwoners, en twee gehuchten, dat van de *Enfer* (hel) met 197 en dat van *Haseville* met 12 inwoners (p. 276 en 360).

II.

In elk geval treffen wij hem weldra (aan het einde van 1533 of in het begin van 1534) te *Saintonge*, bij LOUIS DU TILLET, pastoor van *Claix* en kanunnik van *Angoulême*, een zijner vrienden, aan.

Als wij die stad gaan bezoeken, treft het ons aanstonds, dat zij gebouwd is op een kleine hoogvlakte, veel gelijkende op een rots, die plotseling tot een hoogte van zes en zestig meter boven de omringende valleien opduikt.

De oude versterkingen zijn nog steeds aanwezig; ze zijn alle in meer of minder breede boulevards veranderd, gelijk de dreigende kanteelen zijn omgezet in vreedzame borstweringen. Daarlangs wandelende, kan men bijna om de geheele stad gaan, terwijl men het landschap bewondert, dat zich in de verte uitstrekt, met de bochten en wendingen van de *Charente*, die door de weiden van het noorden, en met de lijnen van populierboomen langs de *Angienne*, die naar het zuiden loopt. »De stad," zegt LA POPELINIÈRE, »is klein en saamgedrongen op de kruin van een hoogen berg, zóó steil, dat hij geen kans geeft hem te beklimmen, behalve van de zijde van *Limousin* . . . Aan alle andere zijden vindt men slechts rotsen en overhellende muren, die men niet kan genaken, hoe weinig ze verdedigd mochten worden. De andere poort, die naar *La Rochelle* leidt, is zoowel door de natuurlijke plaatselijke gesteldheid, als door de menschelijke kunst verdedigbaar, want tusschen de dubbele poorten en de muren is er voor de eerste een groot, breed, goed gefundeerd en toegerust platform, van alle zijden goed voorzien van borstweringen, zoodat men het niet zonder groot nadeel te lijden kan naderen. Die poort is zoozeer boven de vlakte verheven, dat, in geval van belegering, men om de poging om haar te nemen, zou lachen. Andere minder verdedigbare plaatsen hebben dubbele muren met walgangen. En alles is van goede en oude stof, zoodat, al had men een tamelijke bres, zij zich zelve zou verdedigen, indien de belegerden haar wilden verschansen, te meer, omdat de soldaat reeds afgetobd zou zijn, wanneer hij over haar heen gegaan was. De zwakste plaats is de poort van *Limoges*, die in eene vlakte ligt; maar zij heeft driedubbele muren. Overigens wordt de stad door geen enkele plaats in den omtrek bestreken; daarom wordt zij voor een van de sterkste gehouden van het Koninkrijk Men zegt ook, dat zij nooit door geweld en slechts tweemaal door list genomen is." Deze beschrijving is haast even merkwaardig als de vesting zelve. [1])

Laat ons haar binnentreden. Er zijn vele poorten en poortjes, maar veiligheidshalve kan men er slechts door drie, de *Palet*, de *Saint-Pierre* en de *Saint-Martial*, de stad binnenkomen. Boven de poorten zijn torens, waarin wachters gehuisvest zijn. In een der torens woont de beul.

Van de noordzijde door de *Palet*-poort gaande, komen wij aanstonds in de wijk, waarin allerlei bedrijven uitgeoefend worden. Hier zijn de huizen het meest opgehoopt en vindt men de schilderachtigste plekjes.

---

1) Men zie A. T. LIÈVRE, Angoulême, histoire, institutions et monuments, 1885, p. 51.

Maar hoe gelukkig, dat de goede oude tijd voor altijd voorbij is en nog maar alleen ons belang inboezemt uit een oudheidkundig oogpunt!

CORLIEU zegt: »De straten zijn kronkelend en de huizen onregelmatig gebouwd." Onder deze laatste zijn er, die smal en laag zijn. Hier en daar hebben zij een uitbouw, waar de huisdieren, die men op de straten laat zwerven, een verblijf vinden. De meeste inwoners gebruiken den openbaren weg voor het nederwerpen van hun vuilnis; de stegen zijn daarmede bedekt. De bisschop laat »den mest uit zijne stallen op de markt werpen".

»De reeds zoo nauwe en sombere straten worden nog hier en daar vernauwd door een van hout opgetrokken verdieping, die over den beganen grond hangt. Karren kunnen niet overal door. Voetgangers zelfs moeten voorzichtig zijn; zij moeten oppassen voor de uitstallingen, die voor de winkels zijn geplaatst, en er voor waken, zich niet te stooten aan de al te laag geplaatste luifels. Men moet zien, waar men zijn voet zet, en er voor zorgen, dat men zich het hoofd niet stoot. De kelders zijn voorzien van platte houten luiken, die een derde deel van de straat in beslag nemen. Op den duur verrotten daarvan de planken en op zekeren dag bezwijken zij onder het gewicht der voorbijgangers. Het is ook niet te verwonderen, dat er ruiten ingevallen zijn en dat karren er een van hare wielen in laten steken. De pannen gieten het water met stralen van de daken, wanneer het althans niet uit de dakgoot op de niet geplaveide straat stroomt, die dan in een waterplas of in een modderpoel veranderd wordt. Bij de poorten, buiten de muren, onderhoudt de overheid modderkuilen of grachten, bestemd om de modder, die door den regen aangebracht is, te vergaderen. Dit is tennaastenbij alles, wat zij tegen de vuilnis doet." [1])

Er zijn mesthoopen op de pleinen, mesthoopen aan den rand van de wallen, mesthoopen in de straten, mesthoopen overal. Van welken aard was de bevolking, die in deze onvriendelijke verblijfplaats huisde? Er is toch een nauw verband tusschen de woning en den bewoner. Waarmee men verkeert, wordt men geëerd. De toestand was aldus in de XVIde eeuw. Een korte wandeling door de straten zegt er ons meer van dan lange onderzoekingen in de geschiedboeken. De lieden van dien tijd moeten wel bijzonder ruw geweest zijn.

Na een weinig de oude wijk bekeken te hebben, begeef ik mij in de *Croix-verte*-straat; achter op een binnenplaats, zwart berookt, vindt men een mooien gevel in Renaissance-stijl. Het is het huis *Saint-Simon* [2]) Maar alles is daarvan geschonden, wanordelijk en vuil. Kan dat, wat dit ons te zien geeft, ons een denkbeeld geven van het verleden? Ik betwijfel het zeer, want ik stel mij voor, dat men zich van het verleden geen denkbeeld kan vormen.

Hier stond het huis van den bisschop, van 1495—1497, in de buurt van het *St.-André*-kerkhof gebouwd. [3])

---

1) LIÈVRE, a. w., p. 54.

2) Eene teekening vindt men in LIÈVRE, a. w., p. 55.

3) Tusschen de straatjes *Hendrik IV*, *Point du Jour* en *Saint-Etienne*. Er is slechts eene kleine schets van over, van CORLIEU, in de afbeelding van *Augoulême de Belleforest*.

De toren en de laatste overblijfselen der muren zijn in 1806 met den grond gelijk gemaakt.

Wat verder, op de plaats waar nu de hallen zijn, vond men de gevangenis de »*Châtelet*", een gebouw, dat vóór de XIIde eeuw gesticht werd.

CORLIEU zegt: »Het oudste en merkwaardigste gebouw van *Angoulême* is de *Châtelet*, bestaande uit drie dikke en hooge ronde torens van oud maaksel, een zeshoek, en daarin weer een andere ronde toren. Deze torens, die in den vorm van een vierhoek geplaatst zijn, vormen een buitengewoon sterken burcht, die aan de stadszijde een diepe gracht heeft met een kuipvormigen bodem; het geheel is omgeven door sterke wallen, die ook van grachten en zijmuren voorzien zijn." Van het einde der XVde eeuw af diende de *Châtelet* tot koninklijke gevangenis; bij het einde der XVIde eeuw begon men de grachten te dempen. Weinige jaren geleden heeft het houweel bijna alles doen verdwijnen. 1)

Het kasteel, dat in de XIIIde eeuw gebouwd en in de tweede helft der XVde eeuw vergroot werd, kwam er iets beter af. De veelhoekige toren der LUSIGNANS en de ronde toren der VALOIS bestaan nog, min of meer gelukkig omlijst door het nieuwe stadhuis, dat het oude kasteel heeft vervangen. In dit huis kwam, sedert de herroeping van het Edict van *Nantes*, tot 1747, een groot aantal Protestanten, die aan hun belijdenis getrouw wilden blijven, samen. Men beweert, dat in den ronden toren MARGUERITE D'ANGOULÊME geboren is. Tegenwoordig is een der plafonds, die de eerste verdieping van de tweede scheiden, ingestort. Het geheel is niet meer dan een plaats, waar men puinhoopen bewaart; maar zij, die het gebouw gezien hebben toen het nog in zijn fleur was, roemden het zeer. »Het is het merkwaardigste stuk bouwkunst van het kasteel van *Angoulême*... De tweede verdieping is een prachtige zaal... Ik ken geen fraaier zaal in onze Gothische kasteelen. FRANS I en MARGUERITE hebben in deze zaal gehuisd; zij speelden in de kleine kamer, die er naast is." 2)

Wij bereiken eindelijk de *Genève*-straat, die nauw, hoekig en somber is; zij begint niet ver van het stadhuis en loopt uit op een plein, dat zich op de wallen bevindt. Het was vroeger »de straat, die van de *St.-Paulus*-kerk naar de *Palet*-hal voerde". 3) In een huurceel van 1672 wordt haar de naam van *Genève* straat gegeven. 4) In deze straat moet CALVIJN bij zijn vriend DU TILLET gewoond hebben, wiens huis gelegen was op den hoek der *Genève*-straat en van de *Chapeau-rouge*. 5)

1) LIÈVRE, a w., p. 85.

2) J. M. MICHON, Statistique monumentale de la Charente, 1844, p. 214, 217 en 218. In dit kasteel logeerde in 1526 LE FÈVRE. Een brief uit *Angoulême*, den 29sten Juni 1526 door JEAN CHAPELAIN aan AGRIPPA gericht, bevat de volgende mededeeling: „Onze LE FÈVRE D'ETAPLES vertrekt heden, om naar *Blois* te gaan, waar hem zijn woonplaats is aangewezen." HERMINJARD, I, p. 439. 440, n. 8 en 14.

3) Archives d'Angoulême, E, 1257, volgens een gift van 1579.

4) Ibid, E, 990.

5) Ibid, E, 1171. De onderzoekingen in de Archieven van *Angoulême* zijn verricht door den heer P. LAMBERT, student in de Godgeleerdheid bij de faculteit van *Montauban*.

Dit huis heeft nog een geveltop met kruisvensters, en bezit een wenteltrap.

Zoo was de uitwendige gedaante der stad.

Welke godsdienstige en kerkelijke toestanden vond CALVIJN daar? Want de voorzienigheid Gods had er een doel mee, hem van plaats tot plaats te doen trekken. Laat ons daarom tot de hoofdkerk gaan.

Rondom de *Châtelet* en het *Palet*-plein woonde vooral het volk; om de *Saint-Pierre*, omgeven door vijf andere kerken, de geestelijkheid Ginds heerschte ruwheid, hier misbruiken; de geheele Christenheid was tot »den dageraad der Renaissance en tot den vooravond der Reformatie" gekomen.[1]) De diocese van *Angoulême* werd bestuurd door ROBERT VAN LUXEMBURG, een groot heer, die een ergerlijk leven leidde. Zijn opvolger, OCTAVIEN DE SAINT-GELAIS, maakte het nog erger; hij stierf aan de gevolgen zijner uitspattingen. Een der beste kerkvorsten van *Angoulême*, COUSSEAU, die er op uit was, zoo min mogelijk kwaad te spreken van zijn voorgangers uit de eerste helft der XVIde eeuw, zegt van hen: »Zij verteerden aan het hof het inkomen van hunne bisdommen, waarin zij zich nooit vertoonden. Een van hen, die op 22-jarigen leeftijd benoemd was, stierf twee jaar daarna, voordat hij tot bisschop kon gewijd worden. Zijn titel ging als erfgoed over op zijn broeder, die te *Rome* als kardinaal en gezant van KAREL IX stierf, zonder ooit zijn kerk van *Angoulême* te hebben bezocht. Gedurende een 40-tal jaren had deze kathedraal geen enkele maal den troost genoten, een zijner bisschoppen te aanschouwen. Moet men er zich over verwonderen, indien, bij afwezigheid van den herder, de wolven in de schaapskooi slopen?"[2])

Wij vragen onzerzijds, of men er verbaasd over moet zijn, dat CALVIJN zich ergerde aan het gedrag van deze nietige herders. Ofschoon de kerk hare bisschoppen nooit te zien kreeg, lieten dezen toch wel hun macht gevoelen. De bisschop van *Angoulême* was een vorst, die de *Saint-Pierre*-wijk tot domein had. Zijn voornaamste kerker, die welvoorzien was van martelwerktuigen, welke in 1513, volgens een historisch stuk, »vromelijk" gebruikt werden, heette *St.-Bénigne*. Daarbij was de bisschop te gelijker tijd koopman: gedurende veertien dagen van het jaar had hij alleen het recht om wijn in het klein te verkoopen, zoowel in de stad als in de voorsteden. Gewoonlijk verpachtte hij dit recht, maar soms liet hij het onmiddellijk door zijn »dienstmaagden" uitoefenen, die op een der binnenplaatsen van de bisschoppelijke gebouwen[3]) den drank verschaften.

Ook was de nederigheid van dezen stedehouder van CHRISTUS al even weinig in overeenstemming met het Evangelie, als zijn zachtmoedigheid; toen hij voor het eerst zijn intocht in de stad deed, waren vier van de voornaamste edellieden der stad verplicht, hem te dragen; ieder hunner hield een der pooten van zijn zetel vast.

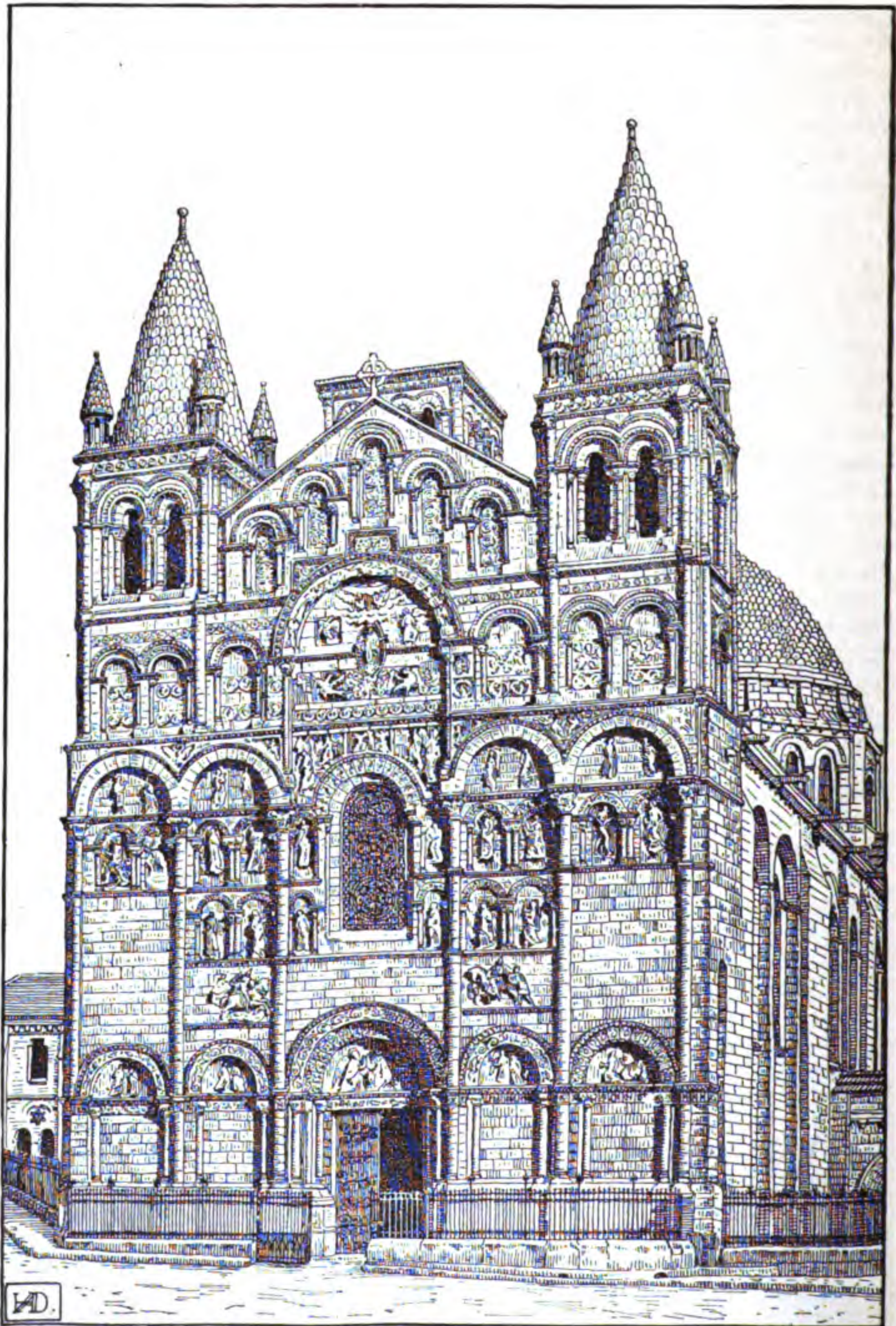
Het gebeurde eens, dat de Koning van *Frankrijk* bijna genoodzaakt was geweest den linker-achterpoot voor zijne rekening te nemen.

---

1) LIÈVRE, a. w., p. 98.

2) Ibid., p. 37.

3) Ibid., p. 101.

De kathedraal te *Angoulême*.

Gelukkig werd op dat oogenblik de koninklijke macht uitgeoefend door een regentes, LOUISE VAN SAVOYE, daarom kon zij zich door een procureur doen vervangen. 1)

Verklaren deze feiten niet den bitteren spot en de bijtende woorden, waarmede CALVIJN het episcopaat overlaadde?

De gevel van de kathedraal geeft den indruk, dat verschillende stijlen dooreengehaspeld zijn. Men vindt er veel beelden en beeldhouwwerk aan, maar tevergeefs vraagt men zich af, naar welk plan het geheel is opgetrokken; dezen indruk krijgt men voor een groot deel, doordat in de 13de eeuw de kerk verbouwd is. Eerst was de gevel niet hooger dan het dak der kerk; daarboven was een groot kruis; bovenop was de CHRISTUS in zijn glorie, en het spreekt wel vanzelf, dat er beneden den »hemel" niets was. In de XIIIde eeuw trok men den gevel hooger op, men maakte »de glorie" opnieuw en men voegde er van weerszijden bogen aan toe, die overladen werden met versierselen, welke niet met het geheel overeenstemden. Een nog nieuwere verbouwing heeft de tegenstrijdigheden nog vermeerderd. Dit neemt niet weg, dat men in den gevel eene voorstelling vindt van het laatste oordeel. Onder den CHRISTUS, die omringd is door engelen en de vier evangelisten, staan de uitverkorenen, die den blik naar den Zaligmaker hebben gericht. Zij nemen bijna de geheele breedte van den muur in beslag. Aan de uiteinden vindt men nog drie of vier verworpenen.

Merkwaardiger is het inwendige. Hier is alles zoo eenvoudig en harmonieus, dat men aanstonds den indruk krijgt van een grootsch gebouw, welks koepels doen denken aan de hoofdkerk van *Périgueux* en aan de *Aya Sophia* te *Constantinopel*. 2)

In deze kerk woonde CALVIJN soms de godsdienstoefening bij, en meer dan éénmaal weerklonken onder die gewelven de leerredenen, die hij geschreven had en die men op den kansel voorlas. 3)

III.

Onder den verdichten naam 4) van CHARLES D'ESPEVILLE logeerde CALVIJN bij zijn vriend DU TILLET, dien hij zeker op een van de colleges van de Universiteit van *Parijs* had leeren kennen. 5)

---

1) LIÈVRE, p. 104.

2) Het eerste (gerestaureerde) gedeelte der kerk schijnt in de XIde eeuw gebouwd te zijn. Het tweede en derde gedeelte, het koor, het gewelf, de kruisvleugel en de hooge toren, die hooger is dan het kruis, zijn uit de XIIde eeuw, evenals de gevel, die tot aan de gewelven reikt. (LIÈVRE, a. w., p. 113.)

3) Men zie op bl. 358

4) Volgens P. MASSON heeft hij zich ook DUPARÇON laten noemen.

5) Men kan het er ook voor houden, dat de vriendschap door die twee mannen reeds vroeger gesloten werd, want CALVIJN laat zich in zijn eersten brief aan DU TILLET aldus uit: „Houd u overtuigd, dat de eerste de beste losse geruchten niet zooveel macht over mij zullen hebben om de ondervinding, die ik zoovele jaren van u opdeed, te niet te doen." (Brief van 31 Januari 1538.) HERMINJARD, IV, p. 358, n. 15. Opera, X*b*, p. 146 n. 1. — CROTTET, Correspondance française de Calvin avec L. du Tillet, p. 10.

LOUIS DU TILLET, zoon van een vice-president van de Parijsche rekenkamer, had drie broeders. Vooreerst SERAPHIN, kamerdienaar van FRANS I en oppergriffier van het Gerechtshof van *Parijs* (1518). Vervolgens JEAN, oppergeheimschrijver en secretaris des Konings, die in 1533 zijn broeder in diens ambt als griffier opvolgde. BAYLE getuigt van hem: »Hij legde zich met prijzenswaardige vlijt er op toe, de geschiedenis van *Frankrijk* te beschrijven, en men kan zeggen, dat nog nooit iemand dit groote onderwerp behandeld had naar het plan, dat hij ontworpen had." De derde was JEAN, die denzelfden naam droeg als zijn broeder en niet minder geleerd was. »FRANS I gaf hem verlof, de beroemdste bibliotheken van het koninkrijk te bezoeken, en hij haalde er vele boeken uit, waardoor hij in staat werd gesteld, schoone gedenkstukken uit deze en gene oudheid in het licht te geven." In 1549 gaf hij »een oud handschrift uit, dat den naam van CHARLEMAGNE draagt" en waarin de vereering van beelden krachtig wordt bestreden. Men verdacht hem van de leer van CALVIJN te huldigen; wellicht moesten de strijdschriften, die hij de wereld in zond, dienen om hem van die vermoedens te zuiveren. Hij werd in 1533 bisschop van *Saint-Brieux* en in 1562 van *Meaux*. [1]

LOUIS DU TILLET was de jongste. Hij had reeds twee kerkelijke traktementen, namelijk dat van pastoor van *Claix* en van domheer der hoofdkerk van *Angoulême*. Hij opende voor CALVIJN de vaderlijke woning, die voor hem zoo aantrekkelijk was, »met zijn lange galerij, waarin zich drie à vier duizend boekdeelen, waaronder ook handschriften, bevonden," [2] waar hij een vreedzaam toevluchtsoord vond om rustig te studeeren, en waar dus de reformator, omringd door boeken en vrienden, eenige bijzonder gelukkige en vruchtbare uren mocht doorbrengen.

CALVIJN vergold de gulle gastvrijheid van zijn weldoener, door hem de Grieksche taal te onderwijzen, die toen nog weinig beoefend werd. Daarom gaf men den nieuwaangekomene den bijnaam van »Griek van *Claix*" of »kleine Griek". »Men noemde hem gewoonlijk den Griek van *Claix*, naar den naam van zijn meester, den pastoor van *Claix*, omdat deze altijd met zijn Grieksch pronkte, al wist hij er toen nog niet veel van." [3]

Daar LOUIS DU TILLET pastoor van *Claix* was, is het te verklaren, dat CALVIJN bij hem gelogeerd heeft, terwijl hij hem Grieksch leerde, en dat hij zich daar rustiger aan de studie kon wijden dan te *Angoulême*. De kerk van *Claix* bestaat nog; de reformator heeft zeker meer dan éénmaal haar drempel overschreden. Uitgaande uit een oud gebouw met kruisramen, leidde een gang onder den grond, die tegenwoordig dichtgemetseld is, van het huis naar de kerk. Dit oude gebouw moet dus het overblijfsel zijn van de pastorie, die door DU TILLET bewoond werd.

Na eenige maanden in die verschillende huizen vertoefd en gearbeid

1) Dictionnaire de BAYLE, 5de uitgaaf.

2) FL. DE RAEMOND, p. 885.

3) Ibid., p. 883.

te hebben, schreef CALVIJN aan zijn vriend DANIEL [1]): »De eenige zaak, die u voor het oogenblik belang kan inboezemen, is, dat ik gezond ben en dat ik, de u bekende traagheid in aanmerking genomen *(pro ea quam nosti desidia)*, met mijne studiën vorder. En voorzeker zou de zoo groote goedheid van mijn beschermer, die, ik begrijp dit zeer goed, betrekking heeft op de studie der letteren en niet op mijn persoon, in staat zijn om de slapheid van den vadsigsten mensch te prikkelen . . . Ik zal mij zeer gelukkig achten, indien het mij vergund is, in zulk een rust den tijd mijner ballingschap of van mijn afzondering door te brengen. Maar de HEERE zal doen wat Hem goeddunkt, Hij, Die weet, wat het beste is. Ik heb door ervaring geleerd, dat het ons niet geoorloofd is ver vooruit te zien. Als ik dacht, dat ik het zeer rustig zou hebben, dan stond het gevaar, dat ik geenszins vreesde, voor de deur. Daarentegen, wanneer ik een ondraaglijk verblijf *(inamoenam sedem)* verwachtte, was mij, tegen alle verwachting in, een vreedzame verblijfplaats bereid. En dit alles doet de hand GODS. Als wij ons aan Hem toevertrouwen, zal Hij zelf over ons waken. Maar ik heb reeds een bladzijde met woorden en doorhalingen gevuld. Vaarwel, groet hen, dien het u goeddunkt." [2])

Men weet, wat CALVIJN bedoelt, wanneer hij van zijn luiheid spreekt. Hij werd zoo verslonden door ijver voor zijn studie, dat FL. DE RAEMOND getuigt, »dat hij dikwijls geheele nachten doorbracht zonder te slapen, en dagen zonder te eten". [3])

Waaraan arbeidde hij met zulk een ijver? Aan datgene, wat eenmaal de Institutie zou worden. »*Angoulême*," zegt weder DE RAEMOND, »werd de smidse, waar deze nieuwe VULCANUS op het aanbeeld de vreemde meeningen smeedde, die hij daarna publiceerde; want daar heeft hij, om de Christenheid te overvallen, het linnen van zijn Institutie geweven, die men den Alkoran [4]) of liever den Talmud [5]) der ketterij noemen kan." [6])

En naarmate hij vorderde, deelde hij aan hen, die hem omringden, mede, tot welke uitkomsten hij gekomen was. De ijverige opsteller van COP's redevoering was wel omringd door mannen, die hem konden volgen. Met DU TILLET kwamen ANTOINE CHAILLON, prior van *Bouteville*, die men den paus der Lutherschgezinden noemde, en de abt DE BASSAC, beiden geletterde mannen, de heer van *Torsac*, broeder van den toekomstigen president PIERRE DE LA PLACE, en LA PLACE zelf, die, gelijk hij ons mededeelt, te *Angoulême*, zijn geboorteplaats, zeer vriendschappelijke betrekkingen met CALVIJN onderhield. [7])

Om vrijer te kunnen vergaderen, bood de prior van *Bouteville* zijn huis aan, dat buiten de poorten van *Angoulême* gelegen was, waarin

1) Tegen Maart 1534 (N. S.), zegt HERMINJARD, III, p. 156.

2) Opera, X*b*, p. 37. HERMINJARD, III, p 158

3) FL DE RAEMOND, p. 884.

4) De Koran is het heilige boek van de volgers van den valschen profeet Mohammed. [Vert.]

5) De Talmud is het boek, waaruit de Joden na CHRISTUS hun levensbeginsel putten. [Vert.]

6) FL. DE RAEMOND, p. 883.

7) HERMINJARD, III, p. 157.

hij gewoonlijk zijn verblijf hield. Dit werd de gewone plaats voor de samenkomsten; daar werden de vergaderingen gehouden, over welke DE RAEMOND onwillekeurig met waardeering moet spreken, wanneer. hij schrijft: »De vergadering met deze drie goede geestelijken werd bij wijze van een dispuut gehouden, om de waarheid te zoeken; steeds had CALVIJN bij het openen van eenig boek de woorden in den mond: »Laat ons de waarheid vinden." [1]) Deze uitdrukking draagt wel het Calvinistische stempel, daar hij niet zeide: Laat ons de waarheid zoeken, maar: Laat ons haar vinden!

Terwijl dezelfde schrijver beweert, dat in dien tijd CALVIJN nog het »Katholieke masker" droeg, deelt hij toch daarbij mede, dat hij zoo zelden mogelijk in de kerk kwam, en ten slotte verwijt hij hem slechts één ding, n.l. dat hij geen enkele godsdienstoefening heeft geleid, die tegen de Roomsche kerk was; het Kapittel zou hem echter gebruikt hebben, om eenige Latijnsche gebeden uit te spreken, en dit zou hij dan ook werkelijk tot twee of drie malen toe in de kerk van *Saint-Pierre* gedaan hebben. Maar zeer waarschijnlijk is dit ten onrechte uit het verhaal van BEZA afgeleid.

DU TILLET verzocht aan CALVIJN, »eenige preeken en Christelijke betoogen op schrift te brengen, die hij door pastoors in dien omtrek liet voordragen, wanneer er predikatiën gehouden werden, om aan het volk eenigen smaak van de ware en zuivere kennis van zijn heil in JEZUS CHRISTUS te geven."

Onderscheiden verhalen, die meer of min legendarisch kunnen genoemd worden, zijn ons door de historieschrijvers van het land overgeleverd, waaruit ten duidelijkste blijkt, welk een levendigen en blijvenden indruk CALVIJN's verblijf in die streken achterliet. Wij kunnen zeer goed aannemen, dat CALVIJN meer dan éénmaal te *Saint-Saturnin*, op 10 K.M. van *Angoulême* en bij het kasteel van *Chaillon*, aan ANTOINE CHAILLON, prior van *Bouteville*, toebehoorende, vertoefd heeft. [2]) Dit was een der drie of vier vrienden, met wie hij vertrouwelijk omging; het is te denken, dat hij hen evenzeer te *Saint-Saturnin* [3]) als te *Girac*, den naam van zijn huis buiten de poorten van *Angoulême*, bezocht. Tegenwoordig wordt nog een stuk land te *Saint-Saturnin* het *Calvijnsche* genoemd; het draagt dien naam reeds in een akte van 1700. [4]) In

1) FL. DE RAEMOND, p 889.

2) Het kasteel van *Chaillon* bestaat nog. ter zijde van *Saint-Saturnin*, dicht bij *Hiersac*, waar zich, met de overblijfselen der oude kerk, het huis bevindt, dat gezegd wordt door CALVIJN bewoond geweest te zijn; ter zijde ligt de zoogenaamde wijngaard van CALVIJN. Géographie de la Charente, par A. JOANNE.

3) Wij halen hier DESBRANDES aan, gewezen burgemeester van *Angoulême*, die in zijn „Histoire de l'Angoumois, 1812. het volgende schreef, A. III, p 240: „Aan de legende, dat CALVIJN pastoor van *Saint-Saturnin* zou geweest zijn, ligt misschien het feit ten grondslag, dat CALVIJN inderdaad te *St.-Saturnin* geweest is en dat hij gedurende zijn verblijf aldaar eenige spreuken heeft gedicht en heeft doen graveeren op eenige wapenschilden, die men zag boven den schoorsteen van een hooge zaal in het huis van den aartsdiaken."

4) M. PAUL LAMBERT heeft deze akte in handen gehad.

1666 schreef DRELINCOURT: »Ik verneem, dat er een wijngaard is, dien men tegenwoordig den wijngaard van CALVIJN noemt." [1]) De overlevering, volgens welke CALVIJN eenigen tijd gevlucht zou zijn bij vrienden der Reformatie in het kasteel van de *Roche-Coral*, tegenover den bergtop waarop *Angoulême* gebouwd is, komt ons meer verdacht voor, vooral omdat zij zeer is opgesierd. Het kasteel is vervangen door een modern huis, maar men wijst nog altijd de grotten aan, waarin CALVIJN zich zou hebben verborgen. »Zij zijn aan de zijde van een puntige rots, die over de *Charente* hangt; men kan er tegenwoordig slechts komen door middel van een ladder, en daar het kasteel afgezonderd is van de rots, waaruit zij zijn uitgehold, beweert men, dat vroeger een ophaalbrug van uit de eerste verdieping daarheen leidde." [2]) Men kwam aldus in de eerste kamer, die een gevangenis was (anderen zeggen een vleeschkuip). De tweede zaal, die veel grooter is, heeft halfronde vensters, vanwaar men in de geheele vlakte kan zien; daar vindt men den predikstoel van CALVIJN, een uitholling op twee meter boven den grond. Men zou denken, dat op de wanden eertijds Latijnsche spreuken geschreven waren. De derde zaal, veel kleiner, wordt de kamer van CALVIJN genoemd en heeft aan het gewelf een soort haken, waaraan men touwen kon bevestigen. Men spreekt van een hangmat, waarin CALVIJN zijn vermoeide leden kon uitstrekken! Wat zou hiervan waar zijn? Wij houden ons aan het oordeel van LEFRANC: »Aangemoedigd en in bescherming genomen door DU TILLET, dien hij zelf zijn patroon noemde, arbeidde hij ongehinderd aan de verbreiding der Evangelische waarheid." [3])

IV.

Heeft CALVIJN bij DU TILLET RABELAIS ontmoet, een nog beroemder persoon dan die, van wie wij zooeven gesproken hebben? Dit is zeker, dat de schrijver van Pantagruel de gastvrije woning in de *Rue de Genève* bezocht heeft.

Op dat oogenblik konden de held der Reformatie en de held der Renaissance niet al te moeilijk een terrein vinden, waarover zij niet alleen konden spreken, maar waarop zij ook elkander bijna konden verstaan

Wanneer CALVIJN tegen het einde van October 1533 aan zijn vriend DANIEL datgene, wat er aan het college van *Navarre* gebeurde, mededeelt, spreekt hij ook over Pantagruel, waarvan een nieuwe editie te *Lyon* verschenen was.

1) DRELINCOURT, o. c., p. 40.

2) MICHON, Statistique monumentale de la Charente. 1844. p. 241 Men zie GOGUEL, Histoire et statistique des Eglises réformées ou protestantes du département de Charente (1836), p. 23—28.

3) De gereformeerde kerk van *Angoulême* werd tot stand gebracht door JEAN DE VOYON aan het einde der regeering van HENDRIK II. Zij nam snel toe, en kon niet langer in 't geheim vergaderen. Men begon predikingen te houden midden op den dag, terzelfder tijd van het tumult van AMBOYSE, en te midden van groote beroering." (Histoire ecclésiastique, ed. BAUM et CUNITZ, I, p. 245). In Januari 1561 werd de eenige predikant in het land van *Angoulmois*, dat zeer uitgestrekt is, ziek (Opera, XVIII, p. 311, brief van BOUTEILLER aan CALVIJN) en men vroeg aan CALVIJN een anderen.

De Theologische faculteit had het als een »vuil boek" veroordeeld, met andere »van hetzelfde allooi". 1)

Een oogenblik verkeerden de reformatoren in de meening, dat deze tegenstander van de nachtschool een vriend van het Evangelie was; daaruit valt te verklaren, dat men Gargantua in de bibliotheek van OLIVETANUS vond. 2) In dien tijd (1533), schreef GEBHART, neigde RABELAIS, die zich in die periode zeer onafhankelijk gevoelde, werkelijk tot het Protestantisme. 3)

Laat ons eenige van zijne verklaringen hier aanhalen.

RABELAIS verwijt het volk van *Parijs*, »zoo zot, zoo dom en zoo ongeschikt van natuur te zijn, dat een hansworst en een looper met bedelbrieven, een muilezel met zijn cymbalen, een lierspeler op een kruisweg meer lieden rondom zich zal vergaderen, dan een goed Evangelisch prediker". 4)

GRANDGOUSIER eindigt zijn brief aan Gargantua met de begroeting: »De vrede van CHRISTUS, onzen Verlosser, zij met u." 5) Het opschrift, dat men op de poort van *Télême* vindt, luidt aldus:

„Komt hier niet binnen, huichelaars, dwepers,
Oude zotten, die u als ellendigen aanstelt.
Schijnheiligen, botteriken, erger dan de lomperds
En dan de aartslomperds, voorloopers der apenfiguren,
Arme bloeden, wauwelende veinzaards,
Gehandschoende bedelaars, havelooze klaploopers,
Bespotten opgeblazenen,
Twiststokers,
Trekt elders heen, om uwe verkeerdheden te slijten,
Uwe slechte dingen zouden mijn land vol maken
Met slechtheid,
En uit boosheid
Zouden uwe slechtheden
Mijn gezang bederven.

Treed hier binnen, gij, die het heilig Evangelie
In gezonden zin verkondigt hoe men daartegen ook gromt
Hier zult gij een toevluchtsoord vinden
En een vesting.

1) Opera, X*b*, p. 29.

2) Ibid., p. 367. Men zie de aanteekeningen van HERMINJARD over deze bibliotheek (III, p. 14 ss.). „De bibliotheek van OLIVETANUS had meer nieuwe Theologische werken dan eenige andere in het Romaansche deel van *Zwitserland*. Deze aanduiding zal de uiterste zorg doen waardeeren, waarmede OLIVETANUS zich voorzien heeft van alle noodige hulpbronnen." Wat het boek van RABELAIS betreft, voegt HERMINJARD er aan toe: „Dit exemplaar van de Gargantua was ongetwijfeld een der boeken, waarvan FABRI tot CALVIJN zeide: „Ik heb tegen den aangewezen prijs verscheidene boekdeelen verkregen, waaruit ik, zooals ik van OLIVETANUS zelf vernomen heb, eenig nut zal kunnen trekken." Ibid, p. 23.

3) GEBHART, Rabelais. la Renaissance et la Réforme, p. 82.

4) Oeuvres, I, XVII.

5) Ibid., XXIX.

Tegen vijandige dwaling, die rondloopt
Om door zijn valsche taal de wereld te vergiftigen.
Treed binnen, laat hier het innige geloof wortelen,
Daar men door stem en woord
De vijanden der Heilige Schrift beschaamt.
Dat het heilige Woord
Nooit worde uitgedoofd
In deze zeer heilige plaats;
Iedereen zij er mee omgord." 1)

Na het lezen van het raadsel, dat, op een groote bronzen plaat gegraveerd, gevonden werd bij de fundamenten van *Thélème*, »zuchtte GARGANTUA diep en sprak tot hen, die daarbij stonden: Het is niet pas in den tegenwoordigen tijd, dat de lieden, die tot het Evangelisch geloof gebracht zijn, vervolgd werden; maar welgelukzalig is hij, die niet zal geërgerd worden en zich zal uitstrekken naar het doel, naar het wit, dat Zijn lieve ZOON ons heeft voorgesteld." 2) GRANDGOUSIER versterkt zijne vrouw GARGAMELLE door haar het woord van het Evangelie voor te houden, en zegt: »Onze Zaligmaker zegt in het Evangelie van JOHANNES 16.." — »Ha (was haar antwoord), gij spreekt goed, en ik houd er veel meer van en bevind mij er beter bij, als ik zulke dingen uit het Evangelie mag hooren, dan wanneer men mij het leven van de heilige MARGUERITE of eenige andere dweperij verhaalt." 3) Nauwelijks is GARGANTUA wakker, of PORNOCRATES doet hem te vier uur des morgens »de een of andere bladzijde der Heilige Schrift lezen, hardop en duidelijk, op een toon die met de stof overeenkomt." Vervolgens »herhaalde de onderwijzer datgene wat er gelezen was, hem de duisterste en moeilijkste plaatsen uitleggende". 4) RABELAIS keurde op zijn manier de terechtstellingen af, aldus schrijvende: »Van daar ging PANTAGRUEL naar *Toulouse*, waar hij zeer goed dansen en het schermen met den degen leerde, gelijk dit de gewoonte is der studenten van genoemde universiteit; maar hij bleef er niet, toen hij zag, dat zij hunne regenten als bokkingen levend lieten verbranden, terwijl zij zeggen: »Dat het GOD niet behage, mij alzoo te laten sterven, want ik ben van nature al dorstig genoeg, zoodat ik niet meer behoef verhit te worden." 5) Wanneer PANTAGRUEL zich opmaakt om de reuzen te bestrijden, doet hij de gelofte, dat, wanneer hij overwinnaar is, hij overal, waar hij iets te zeggen heeft, »het heilig Evangelie zuiver, eenvoudig en geheel zal laten verkondigen, zoodat de misbruiken van een hoop valsche profeten en huichelaars, die door menschelijke inzettingen en slechte vondsten de geheele wereld bedorven hebben, rondom hem vernietigd worden." 6)

1) Oeuvres, I, LIV.
2) Ibid., I, LVIII.
3) Ibid., I, VI. Deze zinsnede is in 1542 weggelaten.
4) Ibid., I, XXIII.
5) Ibid., II, V.
6) Ibid., II, XXIX.

Wij zouden nog meer kunnen aanhalen, maar waartoe zou het dienen? Wij weten nu goed, hoe RABELAIS bij het begin van zijn optreden geweest is, hoe hij was toen hij zijn eerste twee boeken uitgaf (want de vijf boeken die hij schreef vormen niet één werk, maar zijn vijf boeken, die in het tijdsverloop van dertig jaar uitgegeven werden, waarin de Renaissance verschillende phasen doorliep). Hij ging vriendschappelijk om met BUDÉ en stond uit een verstandelijk oogpunt op hetzelfde standpunt als MARGUERITE en MAROT. [1])

Maar eindelijk kwam voor hem het oogenblik, waarop hij beslist partij moest kiezen. In 1535 barstte de vervolging los. Men liep gevaar een martelaar te worden. RABELAIS ging onder de kardinalen bescherm heeren zoeken. Hij liet zijn twee boeken opnieuw drukken, [2]) maar droeg er zorg voor, dat woorden als Sorbonisten, Sorbonagres, Sorbonicoles, [3]) die in de ooren der Roomschgezinden onwelluidend moesten klinken, er uit geschrapt waren. Zijn derde boek deed hij in 1546 in het licht verschijnen. Hij bleef een Gallicaan, maar aan het Protestantisme keerde hij den rug toe. Daarom liet CALVIJN zich in zijn Verhandeling over de Ergernissen over den grooten spotter scherp uit (1550). »De anderen als RABELAIS, DEGONEA en DESPÉRIERS . . . na het Evangelie geproefd te hebben *(gustato evangelio)* zijn met een zelfde verblindheid geslagen. Hoe is dit geschied, indien zij niet reeds dit heilige en geheiligde pand van het eeuwige leven door hun duivelsche vermetelheid hadden ontwijd?" (De Latijnsche tekst zegt: *sacrilega ludendi, aut ridendi audaci.)* [4])

---

1) GEBHARDT, p. 89. Tegen het eind van 1532 gaf RABELAIS „de groote en onwaardeerbare kronieken van den grooten en geweldigen reus GARGANTUA" opnieuw uit, hetgeen hem het denkbeeld voor zijn eigen werk aan de hand deed. Tegen het einde van het jaar 1533 wilde hij daarop een vervolg geven van zijn eigen hand, en daarom schreef hij PANTAGRUEL: „De verschrikkelijke en ijselijke daden, enz". hetwelk tegenwoordig boek II is. In 1535, van meening zijnde, dat het begin, wat de stof betreft, te min was voor datgene, wat er op volgde, schreef hij GARGANTUA: „La vie inestimable", hetgeen het tegenwoordige boek I is. STAPFER, a. w., p. 31.

2) STAPFER laat zich volgenderwijze uit: „Men heeft beweerd en ik heb het wellicht te spoedig herhaald, dat de Protestantsche strekking uit het werk van RABELAIS in het derde boek, dat hij in 1546 uitgeeft, verdwijnt. Ik moet echter erkennen, dat, nadat ik dit deel van zijn arbeid opnieuw uit dit oogpunt heb nagegaan ik eenige meer of minder belangrijke reserves meen te moeten maken. Zoo bevat het IV^de boek het gesprek van den kleinen duivel met den werkman van PAPEFIGUIÈRE, waarin voorkomt: „Inderdaad bedient zich LUCIFER bij al zijn maaltijden van kaboutermannetjes en hij is gewoon, te ontbijten met studenten. Maar helaas, ik weet niet door welk ongelukkig toeval, het is gebeurd, dat zij sedert eenige jaren bij hunne studiën de heilige Bijbelboeken hebben gevoegd Daarom kunnen wij er niet één meer naar den duivel halen En geloof mij, wanneer de huichelaars ons er niet meer in helpen, door hen door middel van dreigingen, beleedigingen, kracht, geweld en verbranding van hun heiligen PAULUS te berooven, dan zouden wij er in de laagte niet één meer van opknabbelen." RABELAIS, IV, XLVI.

3) Bij het opsommen van de „bedriegers en verleiders", die durven betwisten, dat zijn boek „zonder wederga en onvergelijkbaar" is, hetgeen hij volhoudt, „behalve tot op den brandstapel *(jusques au feu exclusive)*, voegt RABELAIS de prédestinateurs (voorstanders van de leer der voorbeschikking) en de emposteurs". (Proloog van het II^de boek.)

4) Opera, VIII, p. 45. Opuscules, p. 1182.

Het is te verstaan, dat RABELAIS aan CALVIJN het antwoord niet schuldig wilde blijven. Slechts éénmaal noemde hij hem en wel in zijn vierde boek (h. XXXII), dat in 1533 het licht zag. Hij spreekt daarin van het woeste eiland, waarmede hij ongetwijfeld *Genève* bedoelt, van de Physis, de natuur, en de Antiphysis. De natuur heeft de schoonheid en de harmonie gebaard. Daarop naijverig, heeft de Antiphysis, de tegennatuurlijkheid, zich gehaast om de Tweedracht en andere monsters ter wereld te brengen. Deze hadden een bolrond hoofd, met »hoog opstaande ooren, die zoo groot waren als ezelsooren", enz. Ten slotte zegt hij: »Vervolgens bracht zij de dwazen, schijnheiligen en huichelaars, de razende Pistolen, de demonische CALVIJNS, bedriegers, van *Genève*, de woedende ontuchtigen, honden, dwepers, valsche vleiers, kannibalen en andere mismaakte en wanstaltige monsters voort." 1)

RABELAIS had dus geheel met CALVIJN gebroken. Er was geen gemeenschap tusschen hem, die altijd lachte, en den strengen reformator; tusschen hem, die »het groote misschien" zocht, en den man, die staande hield, dat er een »zeer zekere waarheid GODS" is; tusschen hem, die de natuur, vaak op ontuchtige manier, wilde eeren, die beweerde, dat de menschheid tamelijk wel en niet bedorven was, en den prediker van de erfzonde, van den val, van het algeheel verderf van den mensch, en van het heil, dat alleen in CHRISTUS te vinden is; tusschen den wijsgeer, die tot zinspreuk aangenomen had: »Doe, wat gij wilt," en den Christen, die het beginsel in beoefening bracht: »Ik wijd mijn hart als een offer aan den HEERE."

---

1) Oeuvres, VI XXXII

TWEEDE HOOFDSTUK.

NÉRAC.

I. Nérac in de XVIde eeuw. — II. Marguerite van Angoulême. — III. Le Fèvre d' Etaples. — IV. Marguerite van Angoulême en Calvijn. — V. Het Protestantisme van Marguerite. — VI Nérac en Gérard Roussel. — VII. Een onuitgegeven document omtrent Gérard Roussel. — VIII. De school van Le Fèvre verdwijnt.

I.

ALVIJN, die den 1sten November 1533 *Parijs* verlaten had, bevond zich reeds in Mei 1534 te *Noyon*. Zijn verblijf te *Angoulême* was dus niet van langen duur geweest, ja, hij had er den tijd afgenomen, om in April 1534 zich naar *Nérac* te begeven.

Als men ten huidigen dage aan een bewoner van *Nérac* vraagt, wat er van zijn stad uit de XVIde eeuw overgebleven is, wijst hij op de ruïnen van het kasteel.

Die ruïnen zijn inderdaad zeer mooi, al zijn ze slecht onderhouden en al toont men ze niet zeer te eerbiedigen. De steenen van de in slechten toestand verkeerende schoorsteenen, die eenmaal deel uitmaakten van de koninklijke salons, verheffen zich nog in de lucht. Voorts wordt onze aandacht getrokken door eene sierlijke overdekte gang met gedraaide kolommen, met kapiteelen, versierd met afbeeldingen van gedrochtelijke dieren. Het is jammer, dat men voor deze galerij een huis gebouwd heeft, waardoor het gezicht er op belemmerd

wordt. De galerij zelve is door muren in verschillende stukken verdeeld, en elke eigenaar van een deel der gewezen koninklijke verblijfplaats stapelt tegenwoordig tonnen op de binnenplaatsen en hout in de kamers. Met het inwendige heeft men op dezelfde manier gehandeld. En toch zijn er nog zalen in te vinden met schoone gewelven,[1]) wier sluitsteenen met A's (ANTOINE DE BOURBON) doorvlochten zijn en die slechts op een vaardige hand wachten, om iets van hun vroegere bekoorlijkheid te herkrijgen. Er is zelfs hier en daar iets over van den ondervloer, en wel enkele kleine vierkante steenen, die eertijds door prinsen en prinsessen betreden werden. Tegenwoordig heeft men hetgeen er van het kasteel overbleef, tot graanzolder en kippenhok gemaakt.

Twee kapiteelen van de galerij geven ons een verhaal van de geschiedenis van het kasteel, ten minste van den oorsprong van het geslacht, dat het liet bouwen.

Op de derde kolom, aan de zijde der rivier, ziet men het beeld van een Benedictijner monnik met zijn scapulier,[2]) omringd door een groot aantal konijnen. Hij ligt gebogen over een grooten dog, die hem schijnt te willen aanvallen, en hij biedt dezen met de eene hand een lang papier aan, terwijl hij met de andere tracht hem tot bedaren te brengen. Het tweede kapiteel bevat afbeeldingen, niet van eenvoudige bladeren, maar van madelieven.

Het is niet moeilijk, te begrijpen, wat men met dat beeldhouwwerk wilde te kennen geven. *Nérac* was een Benedictijner abdij, die, om haar macht over weerbarstige leenheeren te handhaven, de hulp inriep van een heer uit het huis van ALBRET, afkomstig uit *Lapret* of *Labret*, tegenwoordig *Labrit*, eene gemeente uit het arrondissement van *Mont-de-Marson*. De heeren van ALBRET voldeden gaarne aan het tot hen gericht verzoek en wisten zich daarbij van de bezittingen der wettige eigenaars meester te maken.

De dog stelt nu den heer voor, de monnik is de Benedictijner, het papier is de gesloten overeenkomst.

De heeren van ALBRET hadden verscheidene eeuwen noodig om hun kasteel te bouwen, dat uit vier deelen bestond. De vleugel die tegen het noorden was gelegen, bleef tot op dezen dag staan; hij werd van 1471 tot 1522 gebouwd. De westelijke vleugel werd in de XIV[de] eeuw gesticht. Een teekening van 1782 geeft ons een beeld van den oostelijken vleugel. HENDRIK D'ALBRET deed van 1522 tot 1559 den zuidelijken vleugel bouwen.

De vier gebouwen vormden een trapezium en omsloten een binnenplaats. Zij waren omringd door diepe grachten en werden op de vier hoeken door sterke torens verdedigd. De gevel zag op de stad uit. Een houten brug leidde tot de groote poort, waarvoor een ophaalbrug

---

1) „Het merkwaardigste gedeelte van het geheele gebouw is eene gewelfde, tamelijk ruime zaal op den beganen grond. Daar werden de archieven van het huis van ALBRET en van het hof van *Navarre* bewaard." Trente années de la vie d'Henri IV, son séjour et celui de sa cour à Nérac, *Agen*, 1826, p. 24.

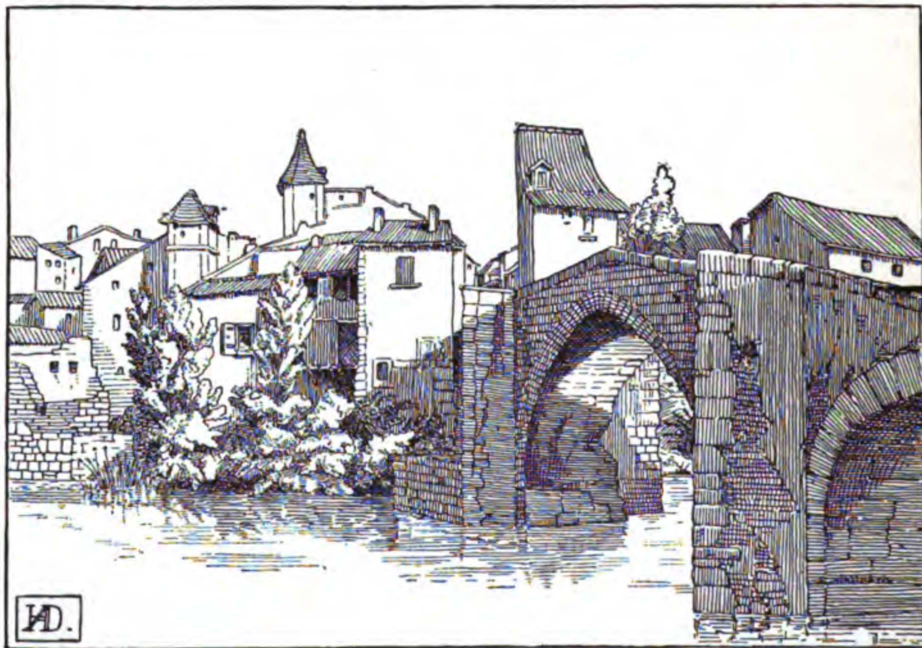
2) Een schouderkleed van omtrent een voet breed. [Vert.]

ligt. De poort zelve werd door twee torentjes verdedigd, die dezen ietwat somberen steenhoop een weinig opvroolijkten.

Aan het eind van den buitengevel van den noordelijken vleugel ziet men nog een langwerpige opening en een ijzeren ring met gedraaide stralen. Dit is alles, wat er over is van een kleine ophaalbrug, die men neerliet, wanneer het hof naar de *St.-Nicolaas*-kerk ging, die er naast stond.

Voor den oostelijken gevel, die langs de rivier liep, was een andere ronde toren, waarin een wenteltrap, die op een brug over de *Baise* uitliep; daarover ging het hof, wanneer men in het park ging wandelen. 1)

Laat ons van uit het kasteel, langs de *Baise*, door de *Rue des Tanneries* gaan.

De oude steenen brug te *Nérac*.

Aan de rivier is de gevel van deze inrichtingen niets anders dan de oude muur van de stad. Lange houten galerijen, die daarop geplaatst zijn, geven een afwisseling van geel, zwart en rood, wat een aardig effect maakt.

1) Het oude kasteel is nog in 1783 door deskundigen beschreven. Tien jaren later vaardigde de Conventie een bevel uit, waarbij alle gebouwen, waarop wapens stonden, aan „het oude en afschuwelijke leenstelsel' herinnerende, werden verbeurdverklaard. De afbrekers togen aan het werk. Voor 10.000 francs braken zij de helft van het gebouw af; hetgeen overbleef, werd in onderscheidene deelen verkocht. Men bezit in het museum van *Nérac* een plattegrond van het kasteel, de teekening van den werkelijken binnengevel, die men in een handschrift van 1782, geschreven door Dupin de Franceuil, fermier général, vond, en ook een plattegrond in relief, van kurk gemaakt, dat met groote kunstvaardigheid

Als we ons in de straat begeven, zien wij, dat op den sluitsteen van het gewelf eener poort, behoorende bij eene steenbakkerij, een opschrift staat, luidende: »*Dieu soict céans.*" (Dat God hier zij.) De overlevering zegt, dat hier de eerste gereformeerde godsdienstoefeningen gehouden werden. Dat dit opschrift van Protestanten afkomstig is, kan niet betwijfeld worden. Roomschgezinden toch waren gewoon óf te zwijgen óf in het Latijn te spreken. Ook is het zeker, dat het huis en de wijk reeds vele eeuwen oud zijn; maar was dit een particulier huis of een kerk? Het opschrift kan voor het een zoowel als voor het ander gebruikt zijn. Men weet alleen, dat het huis een zeer groote zaal bevatte.

Wanneer we nog eenige passen verder gaan en ons naar rechts wenden, komen wij voor de oude steenen brug met een drievoudigen Gothischen kruisboog en met massieve pilaren, voorzien van schoormuren. Een dichter heeft hierover gezongen:

„*Nérac*, dit monument is de uitdrukking van uw macht.
„Daar waren de Middeneeuwen, hier was de Renaissance.' 1)

Dit wil in proza zeggen, dat er twee *Nérac's* zijn: dat van het kasteel en van de Renaissance, waarover wij zooeven gesproken hebben, en het oude *Nérac*, dat wij in oogenschouw gaan nemen. De *Baise* scheidt ze, de oude brug voegt ze samen.

De oude brug liet eenige jaren geleden nog veel beter zien, welk een ouderdom zij bereikt had, toen zij aan de zijde van het oude *Nérac* verdedigd werd door een toren, waar men moest onderdoor gaan. De balken van dezen toren zijn op de hoogte van het naburige huis, dat met den toren vereenigd was, afgezaagd.

Dit huis boezemt ons bijzonder belang in, want volgens de overlevering moet BEZA daarin gewoond hebben. 2)

Het gebouw wijst door zijn gevel aan, dat het uit de middeneeuwen is.

Wat hooger, in de *Sully*-straat, heeft men aan de linkerhand de woning van SULLY. Wanneer wij een van de naburige straten ingaan, zijn wij als verplaatst in het hart van de XIIIde of XIVde eeuw. Ik weet niet, of eenige stad van *Frankrijk*, zelfs *Rouaan* en *Lisieux*,

---

naar de verschillende opgaven vervaardigd is. PHILLIPPE LAUZUN zegt in zijn Château de Nérac, 1896, p. 10 (overgedrukt uit de Revue de l'Agenais): „Behalve de reeds aangehaalde teekeningen bestaat er eene andere, die aan het einde van het werk, dat zeer zeldzaam geworden is, getiteld: Trente années de la vie d'Henri IV, son séjour et celui de sa cour à Nérac, door ROUGIER DE LA BERGERIE, oud-onderprefect van *Nérac*. Deze teekening is genomen naar een veel oudere schilderij, die tot titel droeg: „Vue du château de Nérac en 1610." Het kasteel wordt daarop voorgesteld, gezien van den rechteroever of van den Konijnenberg, en geeft aldus de gevels van de west- en van de zuidzijde, met hunne gekroonde torens de vensters der beide verdiepingen en het begin van den tuin des Konings te aanschouwen." De heer THORLIN, archivaris van *Lot en Garonne*, heeft het zeldzame boek van ROUGIER aan prof. DOUMERGUE verschaft. De plattegrond van kurk is ten slotte veel belangrijker.

1) La guirlande, p. 35

2) Dit huis ligt op den hoek van de *Sederie(Soierie)*-straat, dat is de buurt, waar de handel in zijde gedreven wordt. In 1556 brak ANTOINE DE BOURBON de *Argentiers*-straat af en bracht hare bewoners over in het nieuwe *Nérac*, waar hij voor hen de *Bourbonnette*-straat had laten bouwen.

het karakter van genoemde eeuwen zóó getrouw hebben bewaard.

De straten zijn nauw, somber en vuil, zoodat verschillende geuren er uit opstijgen. Nauwelijks zijn zij eenige meters breed; de verdiepingen naderen elkander naarmate zij hooger zijn, en de daken zijn slechts eenige voeten van elkaar verwijderd. Men begrijpt nu, hoe de heeren van de XVI^de eeuw zich konden vermaken met springen over de straten, terwijl zij op de daken liepen. Twee moedertjes konden elkaar een brandhout toereiken, om haar vuur weer aan te maken. Men had er geen lucht en geen licht.

Eenige jaren geleden zag men nog aan de *Baise* een toren, die den naam van »predikstoel van CALVIJN" droeg; maar waarschijnlijk is deze traditie zonder grond. Hoe zij dan ontstaan is? Wij meenen, aldus: CALVIJN was in de stad gekomen; door zijn invloed was de kerk van *Nérac* gesticht; de bevolking richtte voor hem een preekstoel op, die hem waardig was, groot en sterk als een toren. [1])

Als wij de oude brug weder overgaan en rechts de stad intrekken, gaan wij door het oude *Nérac*. In de *Rue de l' Ecole* vindt men het oude stadhuis, dat in 1611 gebouwd is, op dezelfde plaats, waar een brand het voorgebouw met archieven had verwoest, [2]) en wij komen aan de *Allées du Centre*, die ontstonden door het dempen van de oude grachten. [3]) Deze grachten gingen van het kasteel uit, beschreven bijna regelmatig een cirkelboog en liepen op de rivier, door de *Cujou*-straat [4]) heen gaande, uit.

Men zag daar in de eerste plaats de hal, een van de grootste van *Frankrijk*, onder ANTOINE DE BOURBON gebouwd; het timmerwerk werd gedragen door dikke pilaren, die twee tegen elkander geplaatste lange galerijen vormden.

Een der hoeken werd door de bakkers in beslag genomen, aan wie HENDRIK IV, om de nagedachtenis van een zijner boeleersters te vereeuwigen, vrijdom van alle belasting gaf.

Wat verderop vond men de fontein *du Griffon*, een geschenk van HENDRIK IV. Hier hadden terechtstellingen, voorafgegaan door pijnigingen enz., plaats.

1) Men verhaalt, dat paus BENEDICTUS XIV, toen hij te *Rome* in eene algemeene vergadering van Kapucijners een pater, van *Nérac* afkomstig, ontmoette, hem deed weten, dat men in die stad, als een kostbare reliquie, den predikstoel bewaarde, waarin CALVIJN gepreekt had. (VILLENEUVE, a. w., p. 53.) De toren is nog niet lang geleden vanwege zijn bouwvalligheid afgebroken.

2) „Den 7^den Januari 1611 vatten licht ontvlambare stoffen, die in een bovenvertrek van het stadhuis waren, vlam. Alles werd verteerd. Er bleef geen enkel papier over... Een eenige bron voor de geschiedvorsching verdween." R. de L (ROUGIER, baron van *de Bergerie)*, Trente années de la vie d'Henri IV, p. 178.

3) De versterkingen waren daar aangebracht, waar men tegenwoordig de *Allées d'Albret* vindt. Er waren toen dikke muren van de poort *de Coudon*, waarop de muren van het kasteel uitliepen, op de poort *du Marcadieu (Marché à Dieu*, tegenwoordig CARNOT-plein), vervolgens van *Fontindèle*, en reikten tot aan de rivier. Door deze muren was *Nérac* in staat, het beleg van 1621 te doorstaan.

4) Aldus genoemd naar een beeldhouwwerk, dat men bij het begin van de straat zag, en dat een pompoen of kalebas, in de volkstaal „cajou" genoemd, voorstelde.

Aan de andere zijde van de *Allées* was de turfmarkt, die, evenals de hal, getuige is geweest van de overspeligheid van *Navarre's* koning.

Laat ons besluiten met eene herinnering van anderen aard. Links van de *Allées* is een plein, waarop zich tegenwoordig het *Gerechtshof*, het *Museum* en de *Bibliotheek* bevinden. Het is nog zoo lang niet geleden, dat het de *Place du Temple* genoemd werd. Daar vond men de kerk der Gereformeerden van de XVIde eeuw, die na de herroeping van het edict van *Nantes* afgebroken werd. Een van de oudste Protestanten van *Nérac* heeft mij medegedeeld, dat een van zijn ooms hem dikwijls van een hem bekend grijsaard sprak, die geregeld op de puinhoopen van die kerk kwam weenen, evenals de Joden bij de overblijfselen van de muren hunner stad. »*Jeruzalem*, indien ik u vergete!" riepen de profeten uit, en de Hugenoten zongen: »In Uw heilig *Zion* zult Gij geloofd worden."

Laat ons van de sombere middeneeuwsche stad afscheid nemen, om ons in de altijd weer jonge natuur te gaan verlustigen. *Nérac* is aan de oevers van de *Baise* gebouwd. Een inwoner van de stad heeft eens gezegd: »De *Garonne* is indrukwekkender, de *Lot* schilderachtiger, maar van de *Baise* kan gezegd worden, dat haar gratie hare schoonheid overtreft. Alles lacht ons aan hare oevers toe, tot zelfs de naam van de rivier die ze besproeit." 1)

Wanneer men uit het kasteel door den kleinen toren ging, was men aanstonds in de tuinen van den Koning, die door HENRI D' ALBRET, den echtgenoot van MARGUERITE, waren aangelegd.

Tegenwoordig zijn het particuliere tuinen, maar het zou gemakkelijk zijn, er weer het oude park van te maken.

Op den hoek heeft men nog altijd het badpaviljoen, een zeshoekig gebouwtje, dat vlak aan de rivier staat. Vervolgens kwam de tuin, in het midden waarvan een fontein gevonden werd. Vier liggende ossen, aan welker halzen belletjes en schelletjes gehangen waren, droegen het wit marmeren waterbekken, terwijl prachtige kastanjeboomen het beschaduwden. Langs het terras, dat den zoom van de rivier vormde, vond men een lange, breede olmenlaan over de geheele lengte van den tuin. Zij geleidde naar een grasperk, waarop het kasteel van de MARIANNES zich bevond. De Koning had dit voor eene van zijne maîtresses laten bouwen. Aan het uiteinde van de laan vond men de fontein, door het volk van die streek *La noun de las Poupetos* genoemd, waardoor het zedeloos gedrag van HENRI D' ALBRET voortdurend in herinnering wordt gebracht.

In het hart van HENDRIK IV worstelde de invloed van zijn grootvader en vader aan de eene zijde en van zijne grootmoeder en moeder aan den anderen kant; ten slotte kreeg de zedeloosheid bij hem de overhand. Aan deze zijde van de *Baise* had men een tuin, beplant met uitheemsche boomen, als oranjeappelboomen, palmen, aloë's; aan den anderen kant vond men de natuur in de *Garenne*.

Deze beroemde wandelplaats is tot op het einde van de XVIIIde eeuw een ommuurd park geweest; een poort verleende toegang tot een ander bosch, ook door muren omringd, een tweede *Garenne*. Een beschrijving

1) Nérac et Pau, a. w., p. 50.

van 1807, toen alles nog in den ouden toestand verkeerde, luidt aldus: »Een breede en schoone laan loopt van de muren van het kleine *Nérac* tot aan den molen van *Nazareth;* op een lengte van ongeveer 3000 pas volgt zij al de bochten van de rivier, wier kalm daarheen vlietend water de muren van *Nérac* gaat besproeien.

»Iepeboomen, dichte eikeboomen verheffen zich aan beide zijden en vormen een berceau (een met groen overdekte laan). De boomen staan zoo dicht bij elkaar, dat hunne takken in elkander groeien; in het laagste gedeelte waren hunne stammen eertijds verbonden door een heg van witten hagedoorn, waarvan het groen in de lente met welriekende bloemen versierd was. De heuvel, aan welks voet de wandelweg gelegen is, is bedekt met kreupelhout, hetwelk eigenlijk de *Garenne* vormt. Daarin vond men een groote hoeveelheid wild. In het kreupelbosch vindt men struiken van verschillende soort en de verscheidenheid van hunne bladeren levert een aangenaam gezicht op; het geheel is een amphitheater van groen, waarop het gezicht met welgevallen rust.

»De eentonigheid van het gezicht wordt verbroken door met onderscheidene bloemen versierde weilanden, welker groei bevorderd wordt door overvloedig stroomende bronnen en op sommige plaatsen door rotsmassa's, waarvan men zou denken, dat zij door menschenhand opzettelijk daar geplaatst waren om levendigheid aan het tooneel bij te zetten.

»Op den heuvel en op de hooger gelegen vlakte strekte zich een breede laan van eikeboomen uit. Zij was zoo lang als de *Garenne;* de rivier bespoelt den rechterkant van den wandelweg en haar ingesloten bedding laat bij elke wending en om zoo te zeggen bij elken voetstap de vriendelijkste landschappen aanschouwen ..."

Daar was de tuin van den Koning in al zijne heerlijkheden; verder vindt men weilanden, doorsneden met beekjes, die afloopen van de rotsen, welke op den heuvel staan, en daarna watervallen vormen, om hun loop in de rivier te eindigen. Bijna overal worden de oevers versierd door wilgen en populieren; in de schaduw van deze boomen weiden de koeien, die levendigheid aan het landschap geven en herinneren aan de schilderijen van POTTER.

Aan het einde van de *Garenne* vindt men de trotsche ruïnen van het kasteel van *Nazareth,* [1]) een naam, die de ridderschap en de door haar verrichte wapenfeiten in herinnering brengt. De mensch meent, dat, om den tijd te trotseeren, hij zich moet bedienen van kalk en steen, dat hij daarvoor rotsen en granietblokken moet opeenstapelen. Wanneer hij dan zijn sterke, sombere en groote kasteelen met onneembare muren gebouwd heeft, zegt hij: dit is er nu voor altijd. *Exegi monumentum.* Neen, de mensch deelt zijne vergankelijkheid mede aan alles wat hij aanraakt; er blijft slechts datgene over, wat hij zelf niet gemaakt heeft. Wat is er geworden van het kasteel van *Nérac?* Indien gij wilt terugvinden de juiste omgeving, waarin ANTOINE VAN BOURBON en MARGUE-

1) *Nazareth* is een dorp, dat met muren, die op de rotsen gebouwd zijn, met zijn poort, zijn slottoren, met zijn half geopende zijden, die met klimop bekleed zijn, zich verheft op een grond van groen. (L a guirlande, p. 56, en Ville Neuve, p. 37—39.)

RITE VAN ANGOULÊME getoefd hebben, ga dan in het park; daar loopt nog het stroompje van *Saint-Jean*, en in ditzelfde water verdronk zich de schoone FLEURETTE, een slachtoffer van HENDRIK IV, uit minnenijd.[1])

Daarnevens vindt men twee naast elkander staande boomen, die geplant zijn door HENRI D'ALBRET en MARGUERITE op een dag, dat zij voor een oogenblik met elkander verzoend waren. Winter en lente zijn elkander opgevolgd en de boomen zijn dezelfde gebleven. Wat zou het er toe doen, ook indien zij veranderd waren! Wat komt het er op aan, of al de grassprietjes van het gazon honderd- en nog eens honderdmaal vernieuwd worden! Wij zien dezelfde schaduw en hetzelfde frissche groene gras, die de mannen en vrouwen van de XVIde eeuw aanschouwden.

Men heeft niet veel verbeeldingskracht noodig, om in deze lachende en heerlijke omgeving zich de menschen voor te stellen, die zich indertijd daarin bewogen. Wij zien dan voor ons het geheele hof van *Frankrijk* in gevolg van CATHERINA VAN MEDICIS, MARGARETHA VAN VALOIS en HENDRIK VAN BÉARN ten tooneele verschijnen.

Het was in October 1578, toen onder het schijnen van een onbenevelde herfstzon de Koningin-moeder gekomen is om de befaamde conferentiën te houden. Daar wandelde ze heen met een predikant; zij speelt met hem, zijn Puriteinsche spreekmanier nabootsende. Gedurende dien tijd doet het fladderend eskadron van hare hofdames meer deugden bezwijken, dan men gedurende de godsdienstoorlogen burchten zal innemen. Feesten, intriges, hofmakerijen, verraderijen, tweegevechten, die door de koningin MARGOT hoffelijke vermaken genoemd werden, verbreidden onder de schoonste vormen het vreeselijkste bederf. Ter wille van de schoone, lachende oogen van ANNE D'AQUAVIVA levert de oude USAC LA RÉOLLE aan de Roomschen over, en om zich te wreken, gaat na afloop van een bal de Koning van *Navarre* de stad *Fleurance* verrassen. Te midden van dit gewirwar van minnarijen, tweegevechten en kuiperijen wordt het tractaat van den 28sten Februari 1579 geteekend en in de lanen van de *Garenne* beweegt zich de luchthartige bende hovelingen en dames in hunne schilderachtige zijden en fluweelen kostumes, terwijl men danst evenals de Rondes van »Watteau". »*Nérac* was een *Capua*, dat men moet ontvluchten," heeft een schrijver gezegd, »indien men er zijn bestaan en zijne ziel niet wilde verliezen."

1) Zoo zegt de legende, die nog pas onlangs verheerlijkt is door feesten, waarover wij ons moeten verbazen, en die vereeuwigd werd door een standbeeld, dat minstens middelmatig moet genoemd worden. De historie is iets anders. R. de L. schreef in 1826 ter beantwoording van hen, die meenden, dat FLEURETTE nooit had bestaan: „Alle twijfel moet verdwijnen, wanneer men in een dagboek uit dien tijd, dat door een eerbaar geslacht, van den auteur van het dagboek afstammend, bewaard is, leest: „FLEURETTE, tuinierster van den Koning, stierf den 22sten Augustus 1592." Het was een dood, waarvan men meende, dat zij moest opgeteekend worden en wel zonder eenigen commentaar, uit eerbied voor den Koning. Het was toen ten minste zeven jaar geleden, dat hij uit *Nérac* vertrokken was. R. DE L., p. 174. Het poëtische gaat op die manier weg en alleen het verkeerde blijft over.

II.

Maar wat kwam CALVIJN hier doen?

Het moet erkend worden, dat geen plaats meer herinnert aan diep zedenbederf dan *Nérac* met zijn paleizen van MARIANNE, zijn fonteinen van *Poupetos*, zijn verhalen omtrent de schoone bakkerin, den kolenbrander van *Capehicot*, de avonturen van de eeredames, wij bedoelen dames zonder eer, die MARIANNE, ALESPÉE, FLEURETTE, FOSSEUSE D'AGELLE, LE REBOURS heetten . . . Van den grootvader tot den kleinzoon, den vader en de vrouw van HENDRIK IV niet te vergeten, toonden allen totaal bedorven menschen te zijn.

De kroniekschrijvers deden verkeerd, door aan liederlijke, overspelige handelingen van een zedeloos mensch den naam van »galante avonturen" te geven. De bedorven Koning zou beter gedaan hebben, zich te herinneren, wiens zoon hij was en waarom hij tot de koninklijke waardigheid geroepen was, want hij had eene moeder, aan wie hij een voorbeeld moest nemen, en een volk, waaraan hij een voorbeeld had te geven.

Ook doen de kroniekschrijvers niet minder verkeerd, wanneer zij beweren: »De historie van *Nérac* is in één enkelen naam samen te vatten: HENDRIK IV."

Neen, *Nérac* is niet alleen het broeinest geweest van allerlei ondeugd; men heeft er ook alle deugden zien schitteren, en de ware glorie van *Nérac* is niet HENDRIK IV, maar MARGUERITE VAN ANGOULÊME moeder van JEANNE D'ALBRET.

In het museum van *Nérac* bewaart men de kopie van een fraaie miniatuurschilderij uit de zestiende eeuw. Daarop is een prins, HENRI D'ALBRET afgebeeld, die zich in den tuin des Konings bevindt. Hij houdt een madeliefje in de hand en reikt het toe aan een jong meisje, MARGUERITE VAN ANGOULÊME, zeggende: »Ik heb een kostbare parel gevonden, die ik in het diepst van mijn hart verborgen heb." *(Inveni unam preciosem magaritam, quam intimo corde collegi.)* Op den achtergrond ziet men de oude muren van *Nérac*.

In de poëtische, liefelijke en treffende geschiedenis, waaruit, als uit een bloem, de geur van een heerlijke mystiek opstijgt, die te gelijk doordringend en een weinig bedwelmend is, ligt de karaktertrek van het ware, oorspronkelijke *Nérac*. Daardoor neemt het een geheel eenige plaats onder de koninklijke residentiën der XVI^de^ eeuw in. CALVIJN heeft dit *Nérac* bezocht, waarop MARGUERITE VAN ANGOULÊME haar stempel zette. De historieschrijver van *Béarn*, OLHAGARAY, geeft het leven van MARGUERITE getrouw weder, wanneer hij zegt: »Zij is de kostbare anjelier in den bloemhof van dat huis geweest, wier geur, evenals de tijm de honigbijen, de beste geesten van *Europa* heeft aangetrokken."

Inderdaad was MARGUERITE, zoo niet een liefelijke magneet, toch de vrouw, die een weldadigen invloed oefende; de goede genius van haar broeder en de toevlucht van alle ongelukkigen; die de natuur begiftigd had met de edelste gaven. MAROT teekende haar met deze woorden: »Zij had het lichaam van een vrouw, het hart van een man en het hoofd van een engel." Zij werd den 11den April 1492 te *An-*

goulême geboren (zij noemde zich zelve eene »Angoumoise" [1]), en was de eenige zuster van FRANS I; het schijnt, dat zij een weinig tegen haar wil uitgehuwelijkt werd aan den hertog van *Alençon.* [2]) Wij hebben gezien, welk een gezegenden invloed zij te *Bourges* uitoefende. LE FÈVRE bracht haar ongetwijfeld in aanraking met BRIÇONNET, en niets is te vergelijken met de briefwisseling, die van 1521—1522 tusschen de prinses en den bisschop gevoerd is.

Over de vleeschwording sprekende, schrijft de bisschop: »Dat is een koek, die geregeerd heeft, welke van het opnieuw bezaaide *Zizanië* gekomen is, die gemalen is in den molen van kommer, gekneed met koud water in den baktrog van ongeloovig en ongehoorzaam vermoeden." [3])

Dit is niet helder; zoo mogelijk is het volgende nog onduidelijker: »Mevrouw, hij, die verlaten is, is in de woestijn in het verderf gestort. Hij zoekt de woestijn en kan haar niet vinden, en wanneer hij haar vindt, wordt hij bovendien verhinderd er in te gaan. Hij is dan een slechte gids, om een ander uit de woestijn te leiden en hem te brengen in de begeerde woestijn." [4])

MARGUERITE beijvert zich, in de voetstappen van haar leidsman te wandelen. Zij teekent hare brieven met: »Uwe bevrorene, bedorvene en uitgehongerde dochter", of: »zij die erger is dan dood". In een brief van 1523 laat zij zich aldus uit: »Gij verzocht mij, dat, indien ik omtrent eenige plaats van de zeer heilige Schrift in twijfel verkeerde, of wanneer ik daarover iets wilde weten, ik het u zou schrijven, waarop ik u de hoogmoedige belofte deed, daaraan te voldoen. Ik verzoek u, de blinde, die over de kleuren oordeelt, te verontschuldigen, want ik belijd, dat het minste woord, dat er bestaat, te veel voor mij is en dat het helderste mij duister voorkomt . . . Maar tot u, die den smaak van de verschillende herstellende en versterkende vleeschsoorten kent, richt ik het verzoek, om in waarheid, zonder te veinzen, van het overschot van die spijzen, die u door den Gever gegeven zijn, mij de kruimels te willen zenden, zoodat uwe oude moeder" (zij spreekt van zich zelve, die 32 jaar oud was, terwijl de bisschop 53 jaren telde) »in haar eerste huid veranderd zijnde door dat zachte en bekoorlijke levenswoord, haar oud vel zou kunnen vernieuwen en opdat zij weder zoo gepolijst rond en wit worde, dat zij voor het ééne noodige leven kan . . ." [5])

---

1) Bulletin, XLVI, 1897, p. 426.

2) Het treffend verhaal, dat deze prinses in hare Prisons geeft van den dood van dien prins, is wel geschikt om de gedachte, die men langen tijd over zijn uiteinde heeft gehad, te wijzigen. Hij werd noch door zijne vrouw, noch door zijne moeder zoo koel ontvangen, als zijne hem door sommige schrijvers toegeschreven lafheid hem dit waard zou gemaakt hebben. Hieruit besluiten wij, dat hij veel te hard is beoordeeld. LEFRANC, Les dernières poésies de Marguerite de Navarre, 1898, p. 265.

3) Wij houden het er voor, dat BRIÇONNET hier niet doelt op de vleeschwording des Woords. Hij kan zich zoo niet uitgelaten hebben, maar hij zinspeelt hier op de Roomsche leer, volgens welke het brood van het Avondmaal verandert in het lichaam van CHRISTUS *(transsubstantiatie).* [Vert.]

4) F. GÉNIN, Lettres de Marguerite d'Angoulême, 1841, p. 128.

5) Ibid., p. 164.

Deze vreemdsoortige mystiek bedierf niet alleen haar smaak, maar verlamde ook haar wil. BRIÇONNET schroomde dan ook niet, aan deze vrome ontboezemingen plotseling een einde te maken. Hij deed dit in een taal, die maar al te begrijpelijk was. »De voorzichtigheid brengt mede, om de zeilen te strijken . . . Ik heb somtijds gedacht, dat rede en eerbaarheid onze eer konden noodzaken, ons voldaan te houden en onze gedachte te verbergen." [1]) Wij deelden reeds mede, waartoe BRIÇONNET later gekomen is.

MARGUERITE werd door het slechte voorbeeld van haren leidsman echter niet medegesleept, want zij ging de vervolgden beschermen. Nadat zij in 1527 opnieuw in het huwelijk was getreden met HENRI D'ALBRET (zij was toen reeds 35 en haar man 24 jaar oud), trok zij zich in 1530 in *Nérac* terug en maakte hare residentie tot een vrijplaats voor alle ongelukkigen. Een harer tijdgenooten, CHARLES DE SAINTE MARTE, een van hen, die zij van den brandstapel redde, zegt van *Nérac*, dat het »de haven en het toevluchtsoord van alle troosteloozen werd". Men »kon ze in die haven zien, terwijl sommigen het hoofd ophieven, daar zij nu niet langer tot den bedelzak veroordeeld waren, terwijl anderen de zoo begeerde rust als na een schipbreuk genoten... In het kort, wanneer men hen in de omgeving van deze goede dame zag, zou men gezegd hebben, dat zij een klokhen was, die met de teederste zorg hare kiekens roept en vergadert, ze met hare vleugels dekkende " [2])

Nérac schitterde toen met een heerlijken glans. Toen in 1535 MAROT daar aankwam, verheerlijkte hij deze »ballingschap, zoeter dan de vrijheid," en hij haastte zich zijn vriend BONAVENTURE DES PERRIERS te roepen, dat hij kome, »om als een heerlijke uitspanning te hooren naar 't gezang van de *Baise*, die gonst als een bij".

Men vond daar DU MOULIN, VICTOR BRODEAU, CLAUDE GUYET, die allen den titel van kamerdienaar droegen. Daar waren ook de vertaler van Bocaccius, ANTOINE LE MAÇON, de Christelijke dichter NICOLAS DENISOT met den dichter en wiskundige PELLETIER. Ook waren daar vergaderd de doctoren en Theologen LE FÈVRE D'ETAPLES, GERARD ROUSSEL, MICHEL D'ARANDE, zoodat het geheele gezelschap van *Meaux* zich onder de schaduw van de *Garenne* kwam vergaderen. Het waren allen vluchtelingen, over wie vreeselijke vonnissen uitgesproken waren.

MARGUERITE was allen alles, en zij kon dit ook zijn, want zij was geleerd met de geleerden, dichteres met de dichters, Godgeleerde met de Theologen. BRIÇONNET had haar eens met het oog op haren werkzamen geest geschreven: »Indien er aan het einde van het koninkrijk een doctor was, die door een enkel afgekort woord de geheele spraakkunst kon leeren, en indien een ander de redenaarskunst en wederom een ander de wijsbegeerte en ook de zeven vrije kunsten door een verkort woord konden mededeelen, zoudt gij er dan heenloopen als naar het vuur?" [3]) Hierin is geen overdrijving. Voor haar was het

1) HERMINJARD, I, p 199 24 Februari 1524.

2) GÉNIN, a. w., p. 51.

3) Ibid., p. 46.

maken van »tapisseriewerk of andere handwerkjes met de naald" »een zeer vermakelijke bezigheid", maar wanneer hare vingers op het kanefas 1) eenige »Goddelijke offeranden van de mis" borduren, laat zij zich een historieschrijver of een dichter of een ander bekend en nuttig schrijver voorlezen. Als zij op reis vrijen tijd heeft, gebruikt zij dien om een of ander geschrift samen te stellen, en in hare draagbaar gezeten, houdt een dame van gezelschap voor haar den inktkoker vast." 2)

Daaruit is te verklaren, hoe zij de encyclopaedische kennis bezat, waarvan haar gedicht de Prisons het bewijs levert. Daarin komt MARGUERITE voor ons te staan »als de boeken der rechtsgeleerdheid, der vrije kunsten, der goede en oprechte historieschrijvers doorbladerende".

Zij schreef zelve, dat zij, door de wijsbegeerte gedreven, »door alle hemelstreken heenvloog", dat »vervolgens de cosmographie haar de aarde in hare grootheid toonde", terwijl »hare verbeeldingskracht haar hart met grooten ijver *Europa*, *Azië* en *Afrika* deed doorkruisen". 3)

Hieruit blijkt wel, dat zij in de Renaissance opging. 4)

Laat ons in den geest een dag in dit eenige gezelschap doorbrengen. Allen zijn in een der zalen van het kasteel, »dat zeer goed behangen en bevloerd is", vereenigd. Er is eene menigte dames, juffers, secretarissen, geneesheeren, aalmoezeniers, kamerdienaars, zonder de vreemdelingen te rekenen, die er een tijdlang vertoefden, vereenigd. 5) MARGUERITE is zeer eenvoudig gekleed. »Haar gewone dracht was een mantel

1) Een soort grof linnen, waarop geborduurd werd. [Vert.]

2) „Zij schreef al hare novellen hoofdzakelijk in haar draagstoel of terwijl zij door het land ging, want zij had, wanneer zij thuis was, zeer vele bezigheden. Ik heb dat aldus door mijne grootmoeder hooren vertellen, die haar altijd als hofdame vergezelde, wanneer zij in haar draagstoel was en voor haar den inktkoker vasthield, waarvan zij zich bediende"

3) LEFRANC, Les dernières poésies, p. 197.

4) „Wanneer men bedenkt, dat dezelfde persoon, die de Consideraties (van het Instituut van het Hospitaal der „Enfants rouges"), die van eene verstandige teederheid ten opzichte van de jeugd getuigen, dicteerde, ook de Heptaméron en de Chansons spirituelles heeft opgesteld, en daarbij het opgenomen heeft voor RABELAIS, MAROT, DESPÉRIERS, LE FÈVRE, DOLET, CALVIJN en de Waldenzen; dat zij AMYOT of JEAN ANGO heeft geraden; dat zij RENÉE van *Frankrijk* en VITTORIA COLONNA heeft begrepen; dat zij de kunst van CELLINI, SERBIO en CLOUET kon genieten; dat zij eerst Grieksche en Hebreeuwsche lectoren in bescherming nam, om niet te spreken over zoovele stoutmoedige uitgevers en zachtzinnige dichters; wanneer men bedenkt, dat zij gedurende dertig jaren een werkzaam en heilzaam aandeel gehad heeft in de buitenlandsche staatkunde van een der grootste koninkrijken van het Christendom; dat zij onderscheiden zeer nuttige hervormingen in het bestuur des lands gedurende de regeering van FRANS I heeft aan de hand gedaan; dat zij haar broeder in zijne gevangenschap te *Madrid* heeft gesteund en getroost, en ten slotte welvaart en strikte rechtvaardigheid in haar koninkrijk heeft doen heerschen, dan begrijpt men, dat er in de Renaissance geen bewonderenswaardiger, beminnelijker figuur geweest is en dat in niemand het veelzijdig streven van dit groote tijdperk meer belichaamd werd." LEFRANC, Les dernières poésies, p. XIX.

5) Het hof bestond uit „een kanselier, twee kamerheeren, tien hofmeesters, drie stalmeesmeesters, acht en dertig dames of juffrouwen, zeventien secretarissen, vier geneesheeren, een kapelaan, zes aalmoezeniers, twintig kamerdienaars. Een enorm personeel, zonder een honderdtal bedienden te rekenen, die de Koningin uit hare matige inkomsten onderhoudt." (HENRI DE LA FERRIÈRE, Marguerite d'Angoulême, 1893, p. 18.)

van zwart fluweel, die een weinig tot onder de armen was afgesneden; een zwarte rok met een tamelijk hoogen kraag, gevoerd met marterbont, die van voren met spelden is vastgehecht; een lage kornet op het hoofd, terwijl bij den kraag een weinig het geplooide hemd te voorschijn komt." 1)

Na het middagmaal spreekt men over den een of anderen tekst uit de Heilige Schrift, bij voorbeeld over: »Indien gij niet verandert en wordt gelijk de kinderkens, zoo zult gij het Koninkrijk der hemelen niet zien." De doctoren halen hierbij AUGUSTINUS, HIËRONYMUS, CHRYSOSTOMUS aan. Waarom niet? Leest de vorstin ERASMUS niet in het oorspronkelijke? Daarbij kan zij SOPHOCLES' treurspelen genieten. Ook heeft zij, om dieper in den zin der Heilige Schriften te kunnen doordringen, les in het Hebreeuwsch genomen. 2)

Als het weder schoon is, gaat men in het park, dat aan de andere zijde van de *Baise* gelegen is, en na een korte wandeling zet men zich neder in de schaduw der boomen, die de fontein *Saint-Jean* omringen.

Eene hofdame leest nu een der novellen van de Heptaméron voor. Het tegenstrijdige, waarvoor wij thans geplaatst worden, is niet het minst eigenaardige van dit gezelschap en van deze personen. Wij zijn in de XVI[de] eeuw, waarin de minnehandel zoo dikwijls met het strijden voor de religie gepaard ging, waarin de ruwe zeden de taal eene vrijheid gaven, die tegenwoordig, zoo niet om onze deugdzaamheid, dan om onze ingetogenheid stuit.

Maar men moet in aanmerking nemen, dat de verhalen van de Koningin van *Navarre* zeer eenvoudig zijn. Zij bevatten al te vrije vertellingen. Maar zelfs de gewaagdste worden door een zedenles gevolgd, die dikwijls ernstig en vroom is, »die zelfs zoover ging, dat men de Heptaméron uitgaf voor een stichtelijk boek". 3) Men leest bij voorbeeld in deze vertellingen: »Er is alleen kracht in GOD." De drie-en-dertigste novelle eindigt met de woorden: »Hier ziet gij, dames, hoe het geloof van den goeden graaf (van *Angoulême)* niet werd te niet gedaan door teekenen, noch door uitwendige mirakelen, daar hij zeer wel wist, dat wij slechts één Zaligmaker hebben, Die, toen Hij sprak: *consumatum est* (het is volbracht), getoond heeft, dat Hij het aan geen opvolger wilde overlaten, ons heil te bewerken." 4)

MARGUERITE laat ook zich zelve in hare vertellingen onder den naam van moeder OYSILLE optreden en leidt daarin de gesprekken. Daarbij begint zij elken dag met het voorlezen uit den Bijbel, en verzoekt zij het geheele gezelschap naar de kerk te gaan »in dezelfde eenheid, als waarin de apostelen hun gebed deden, en GOD Zijne genade af te smeeken, welke nooit geweigerd werd aan hen, die er in waarheid om vraagden." 5) Ook heeft de Puriteinsche JEANNE D'ALBRET er voor gezorgd, dat eene authentieke uitgave van de Novellen harer moeder voor het publiek bezorgd werd.

1) GÉNIN, a. w, p. 118.

2) Ibid., p. 47.

3) Men zie het interessante artikel, dat DOUMIC in de Revue des deux Mondes van 15 Juni 1896, p. 941—943, over dit onderwerp schreef.

4) De Heptaméron, einde van de 33ste Novelle.

5) Ibid., begin van den zevenden dag.

Middelerwijl zijn met deze gesprekken de uren voorbijgegaan, en men begeeft zich nu naar het kasteel, om den namiddag met komediespel te eindigen: eene komedie van dezelfde soort als de Novellen of de Tafelgesprekken. Onder vormen, waarin men dit het minst zou verwachten, is er altijd sprake van den Godsdienst.

De Koningin zeide zelve: »Wij brengen onzen tijd door met vermommingen en grappen." BRENTÔME verklaart dit nader, als hij zegt: »Zij maakte dikwijls komedies, die men daar »pastorales" (herdersspelen) noemde, welke zij door hare hofdames liet spelen en voorstellen." Er is nog een van die »pastorales" over, een stuk, dat in 1535 te *Nérac* gemaakt is. Het draagt tot titel: »De Inquisiteur." 1)

De inquisiteur begint met zich daarin te beklagen over die nieuwe wetenschap, die de zijne overtreft. Hij zucht er over, dat hij

„....den geleerden niet het zwijgen kan opleggen,
Die beter dan ik den Heilige Schrift kennen ...
Want ik kan ze niet met een loozen streek tevredenstellen
Men moet voor hen altijd de Schrift aanhalen.
Daardoor hebben zij mij menigmaal in moeite gebracht,
Want ik lees nooit een goed boek."

De inquisiteur vraagt:

Goede werken en verdiensten,
Wat beteekenen die?

De kinderen barsten in lachen uit, en hem bespottende, antwoorden zij:

Lza, lza, lza!

De inquisiteur gaat ten slotte wankelen en spreekt:

Zij zeggen niets op goed geluk af,
Ik heb alles in den Bijbel gelezen.

Hij is bewogen en zet een gezang in, dat luidt:

O, machtige Geest,
O, liefd'rijke Zoon,
Die door Uw genade
En Heiligen Geest
Mijn trotschheid verwont.

Allen eindigen met een zelfde lied aan te heffen. Daarop zegt de kleine CLÉROT:

Dat is een heerlijke vangst
Van 't jaar ben ik nog niet blijder geweest.
Komt, laat ons gaan eten; de tafel is gedekt. 2)

Zoo is dan de dag voorbijgevlogen. Hoe verkeerd doet men, wanneer

1) De personen zijn: de inquisiteur, de edelknaap en zes kinderen.

2) Bulletin, XLI, 1892, p. 561—566.

men van *Nérac* durft zeggen, dat het alleen herinnert aan de ongeoorloofde minnarijen van schaamtelooze vorsten! Aan al de hoven van de XVIde eeuw hadden dezelfde dingen, misschien ergere, plaats. Daarentegen zouden we geheel *Frankrijk*, ja, alle eeuwen kunnen doorloopen, zonder iets te vinden, dat te vergelijken is met de mystieke idylle, die onder de vleugelen van de schoone MARGUERITE aan de oevers van de *Baise* werd afgespeeld.

Voor het laatst plaats ik mij naast de kleine fontein van *Saint-Jean* om naar haar gemurmel te luisteren. Zeker heeft MARGUERITE gedacht aan dat zuivere en zacht stroomende water, toen zij zong:

> Aan de zuivere fontein,
> Beeld van 't levend water, kostbre gave van den HEER,
> Moeten arme zondaars zijn.
> GOD roept hen toch keer op keer;
> Hij alleen is goed,
> Hij alleen schenkt vrede aan 't gemoed.

Ik denk: deze idylle werd toch ten slotte in droefheid verkeerd, evenals een lichtende zonnestraal tusschen twee donkere wolken, door al de verpestende schandelijkheden van het zedenbederf en de bloedige, verschrikkelijke tooneelen der vervolging.

Terwijl hier eenige jaren werden doorgebracht onder de schaduw van deze boschrijke heuvels, zich verkwikkende aan de heldere bronnen, stortte *Frankrijk* in een afgrond van slijk en bloed; het slijk kwam uit de zielen der VALOIS, het bloed golfde uit het hart onzer martelaren.

Welk een ontzettende tegenstelling! De veiligheid aan het hof van *Nérac* had iets angstigs! De vrede, dien men er had, werd tot een last! MARGUERITE gevoelde dit en zong in die tijden haar schoonste lied:

> Sta op, o HEERE, GOD der goden!
> Wreek door Uw macht
> Den dood van Uwe gunstgenooten;
> Breek Satans kracht.
>
> Gij wilt, dat burchten en kasteelen
> Ontvangen 't Godlijk Woord;
> Uw knechten kunnen niets verhelen,
> Hun oor werd toch doorboord.
> Laat hun geen krachten derven
> Noch liefdevuur,
> Opdat zij willig sterven
> In 't marteluur.
>
> De dood, wiens scherpe sikkel
> De wereld zoo benauwt,
> Heeft voor Uw kind geen prikkel,
> Daar het op U vertrouwt.
> Verschijn dan blinkend, HEERE,
> Als 't morgenrood;
> Verleen hun als een eere
> Een blijden dood. 1)

1) De vertaling op rijm vloeide ons hier uit de pen. [Vert.] Naar aanleiding van de

De idylle kon niet altijd voortduren; het tijdstip van handelen genaakte.

Het woord zou niet langer aan de mystieken zijn; de helden moesten gaan spreken.

Daarom kwam CALVIJN een bezoek aan het hof van *Nérac* brengen.

III.

Hij kwam daar LE FÈVRE bezoeken. Wij hebben den schrijver van den Commentaar van 1512 te *Straatsburg* bij CAPITO gelaten, waar hij onder den aangenomen naam van PEREGRINUS de vervolging ontvluchtte, die de vreesachtige BRIÇONNET in zijn diocese van *Meaux* had laten ontbranden. Door MARGUERITE en FRANS I beschermd, keerde LE FÈVRE weldra in *Frankrijk* terug (1526) en werd te *Blois*, waar het hof dikwijls verblijf hield,[1]) tot bibliothecaris en tot onderwijzer van de kinderen des Konings benoemd. Hij bleef er niet lang. Opnieuw trokken donkere wolken zich samen. Het concilie van *Sens* kwam bijeen. BERQUIN werd ter dood gebracht. Op het einde van Mei 1530[2]) richtte MARGUERITE een brief tot den grootmeester DE MONTMORENCY, waarin de volgende regels voorkomen: »De goede FABRY heeft mij geschreven, dat hij zich te *Blois* niet zeer op zijn gemak gevoelt, omdat men hem meer dan gewoon leed heeft willen doen.[3]) En om van lucht te veranderen, zou hij gaarne voor een tijd een vriend bezoeken, indien het den Koning wilde behagen hem verlof te geven. Hij heeft op zijn boekerij orde gesteld, de boeken genummerd en alles op een inventaris geplaatst, welken hij zal ter hand stellen aan hem, dien de Koning daartoe zal willen aanwijzen. Ik verzoek u, voor hem verlof aan den Koning te

---

Chansons spirituelles zegt LEFRANC: „Van het eerste tot het laatste lied spreekt het hart van een Gereformeerde, die zijn geloof belijdt, die lijdt en zucht, maar ook hoopt. De Gereformeerden van dien tijd gevoelden dit zoo goed, dat zij dat schoone vers: „Resveille-toy, Seigneur Dieu," aannamen als een gezang, dat op hunne samenkomsten gezongen werd. Deze verzen weerklonken in de kerken der Hugenoten; zij werden door duizenden geloovigen aangeheven. Deze opmerking heeft niet betrekking op het een of ander op zich zelf staand stuk, maar bijna op al de liederen. Een aantal van deze gedichten schijnen gemaakt te zijn, om te dienen bij het vieren van het Avondmaal." Bulletin, XLVII, 1898, p. 70—71.

1) Te *Blois* trouwde MARGUERITE met den Koning van *Navarre* (1527); aldaar werd de toekomstige moeder van HENDRIK IV geboren.

2) Dit jaartal werd door HERMINJARD vastgesteld. GÉNIN noemt: 1531; GRAF: 1529. HERMINJARD, II, p. 250, n. 1.

3) Te *Blois* waren de Gereformeerden niet geheel veilig. De bisschop van *Chartres*, LOUIS GUILLARD, was den ketters niet welgezind. Hij liet MAROT arresteeren en in de gevangenis werpen. Toen hij in 1527 zich naar *Blois* verplaatste, liet hij een proces wegens ketterij opzetten tegen NICOLAS DE SAINT-GELAIS, oppergeheimschrijver van den paus, en tegen GUIL. DENIS, geneesheer van MARGUERITE, die beiden tot zijne bekenden behoorden. Iets later droeg hij PIERRE SCENEAU, geestelijk rechter en aartsdiaken van *Blois*, op, opnieuw een onderzoek in te stellen tegen DE SAINT-GELAIS, vrouwe CHARLOTTE, LE FÈVRE en diens leerling DENIS . . . (CLERVAL, De Ludovici Clichtovei vita et operibus, p. 43.) CLICHTOVE, de gewezen leerling van LE FÈVRE, die de vriend en raadsman van GUILLARD werd, hield zich buiten deze vervolgingsmaatregelen.

vragen." Het werd hem gegeven. LE FÈVRE begon wellicht met zich naar MICHEL D'ARANDE te begeven, die te *Saint-Paul-Trois-Châteaux* woonde; 1) daarna ging hij naar *Nérac*, waar hij een veilig toevluchtsoord vond.

Steeds meer hield hij zich uitsluitend met de vertaling van den Bijbel bezig. De Fransche overzetting van het Oude Testament was in 1538 te *Antwerpen* bij LEMPEREUR, met uitzondering van den Psalmbundel, die in 1525 het licht zag, verschenen. De geheele Bijbel kwam in 1530 bij denzelfden uitgever in het licht. In dien tijd moet de merkwaardige brief van den nuncius ALÉANDER geplaatst worden, waaruit blijkt, dat men LE FÈVRE er toe wilde brengen zich terug te trekken, en dat, om dit doel te bereiken, men er aan dacht hem naar *Rome* te ontbieden. ALÉANDER sprak daarin eerst over een gezegde van LE FÈVRE, die een heer, welke hem gevraagd had of de Katholieken zich niet door den GEEST des HEEREN lieten leiden, al schouderophalend geantwoord had: »Ik weet er niets van." ALÉANDER doet het voorkomen, alsof hij slechts denkt aan het eerste optreden van LE FÈVRE, aan de verbeteringen die hij in de *Vulgata* aanbracht, waarvoor hij door de *Sorbonne* veroordeeld werd. Hij lachte om die veroordeeling. Het was toen iets ongehoords, als men de kleinste lettergreep wilde veranderen, ja zelfs wanneer men een tekst, waarvan de kerk zich bediende, die door de schuld der overschrijvers was bedorven, weer zou willen verbeteren. Hij vindt dat alles van zeer weinig belang, en zegt dan: »Ik had van den Paus het bevel ontvangen, en ik had ook zelfs de begeerte om te trachten, indien ik hem ergens ontmoette, hem zachter te stemmen en hem vertrouwen in te boezemen. . . . Indien FABER op schrift eenige uitlatingen introk, zooals de heilige AUGUSTINUS gedaan heeft, zou alles gemakkelijk in orde komen. Dit hoopte ik, en zoo hebben wij, doctor ORTIZ en ik, besloten, met toestemming van den Paus te handelen. Maar daar FABER ver van ons verwijderd is, zou het wellicht goed zijn hem, door bemiddeling van een of anderen goeden vorst of heer, uit te noodigen zich naar *Italië* te begeven, want zoo lang hij zoo dicht bij dien GÉRARD is, zal men nooit tot iets komen." 2)

In dien tijd hield LE FÈVRE zich altijd meer bezig met zijne foliouitgave, die in April 1534 te *Antwerpen* bij LEMPEREUR verscheen: »De Bijbel met zijne Hebreeuwsche en Grieksche varianten." 3)

---

1) Volgens den brief van ALÉANDER aan SANGA, secretaris van CLEMENS VII (1531). HERMINJARD, II, p. 386.

2) HERMINJARD, II, p. 386–388. JÉR. ALÉANDER aan SANGA, secretaris van CLEMENS VII uit *Brussel*, 30 December 1531.

3) Om kort te gaan, LE FÈVRE had voor de eerste maal den Bijbel vertaald, terwijl hij daarbij den Latijnschen tekst getrouw volgde, niet omdat hij den heiligen tekst der *Vulgata* niet durfde veranderen, maar omdat hij gevoelde, dat hij geen gezag genoeg had en ook niet over de noodige kundigheden beschikte om met vrucht den gangbaren tekst te veranderen. Het was er slechts om te doen eene vertaling in de moedertaal te hebben Maar toen hij in 1534 een meer betrouwbaren tekst had, deinsde hij er niet voor terug in den rand verbeteringen aan te brengen. En zoo gaf LE FÈVRE den eersten Bijbel in het Fransch uit, waarin men gemakkelijk kon zien, hoe er dikwijls een aanmerkelijk verschil

Merkwaardige samenloop van omstandigheden, dien wij wonderlijk zouden willen noemen, indien niet alles in de ontmoetingen, die CALVIJN in zijn jeugd zoo dikwijls heeft, wonderlijk was! Op hetzelfde oogenblik waarop LE FÈVRE de beste vertaling des Bijbels, die toen mogelijk was, gereed had, waarop hij dus pas het schitterendste, scherpste en onweerstaanbaar wapen der Reformatie had gepolijst, komt CALVIJN hem opzoeken. Wij zijn zoo gelukkig, daaromtrent een kort doch juist bericht te hebben. »In denzelfden tijd," zoo verhaalt BÉZA, »trok hij naar *Nérac*, eene stad in *Aquitanië*, om den grijzen LE FÈVRE D'ETAPLES te begroeten *(salutaturus)*, dien de Koningin van *Navarre* bevrijd en in deze stad van haar koninkrijk geplaatst had. De doctoren *(mataeologi)* der *Sorbonne* hadden hem met den dood bedreigd, omdat hij, niet zonder langen strijd, de studie van de wiskunde en de philosophische studiën aan de academie van *Parijs* opnieuw ingevoerd had, en ook wijl hij de scholastieke Theologie bestreden had. De goede oude man ontving den jongeling *(juvenem bonus senex)* vriendelijk, voorspellende, dat hij een instrument zou zijn om het Koninkrijk der hemelen in *Frankrijk* te vestigen." [1])

Men zou van deze ontmoeting in de zalen van het oude kasteel en onder de schaduw van de *Garenne* iets meer willen weten.

Maar welk een historisch moment was dit bezoek! Hier kwamen het verleden van de Fransche reformatie en hare toekomst samen! De honderdjarige LE FÈVRE gaf aan den jeugdigen CALVIJN zijne beste wenschen en raadgevingen mede. De eerste periode der Reformatie, door LE FÈVRE beheerscht, liep ten einde; de tweede, waarop CALVIJN zijn stempel zou drukken, begon. Het was, alsof een geestelijke scepter overgedragen werd!

FL. DE RAEMOND vult BEZA's bericht aan met de woorden: »LE FÈVRE was meer (dan ROUSSEL) genegen om de gedachten van CALVIJN over te nemen, dien hij evenwel poogde te doen inbinden, wegens de vrees die hij had, dat deze kokende geest alles in wanorde zou brengen, door hem bij zijn vertrek den raad mede te geven, zich in zijne gevoelens naar MELANCHTHON te schikken." [2]) Men zou LE FÈVRE geen onrecht doen, indien men hem den naam van den Franschen MELANCHTHON gaf.

Men moet echter niet meenen, dat de raad, dien LE FÈVRE aan CALVIJN gaf, voortsproot uit lafheid, of ook maar uit vreesachtigheid. Dit is niet denkbaar, omdat juist in dien tijd LE FÈVRE zich de hevigste

---

bestaat tusschen de *Vulgata* en de oorspronkelijke handschriften. Het is licht te bevroeden, dat het heftig door de Katholieke kerk veroordeeld werd, dat zulk een strijdwapen het volk in handen werd gegeven Daarom werden de uitgaven van 1534 en 1541, hoewel zij voorzien waren van de app obatie der doctoren van *Leuven* en van het privilege van KAREL V. op verzoek van FILIPS II en den hertog van ALVA, landvoogd der Nederlanden, geplaatst op de lijst van de verboden Bijbels, in het aanhangsel gevoegd bij den door het Concilie van *Trente* vastgestelden index van verboden boeken. Ook werden zij door de laatste der strenge maatregelen vernield." ALFRED LAUNE, La traduction de l'Ancien Testament de Lefèvre d'Etaples, 1895, p 44-47.

1) Opera, XXI, Vie de Calvin, 3me éd., p. 123.

2) FL. DE RAEMOND, p. 922.

verwijtingen deed omtrent de gedragslijn, die hij gevolgd had. Dit vernemen wij uit het zeer merkwaardige verhaal, dat de Koningin van *Navarre* zelve aan FREDERIK II, keurvorst van de *Palts*, omtrent de laatste oogenblikken van LE FÈVRE deed.[1]) »De goede LE FÈVRE, die een van de geleerdste mannen zijner eeuw was, werd te *Parijs* heftig door de mannen van de *Sorbonne* vervolgd, en trok zich daarom terug te *Nérac* bij MARGUERITE, koningin van *Navarre*, zuster van FRANS I. Deze vorstin, die zich op de fraaie letteren toelegde, ontving den grijsaard met vreugde en sprak dikwijls met hem over onderscheiden ernstige en verheven zaken. Toen zij op zekeren dag bij hem ging eten, nam zij een aantal geleerde menschen met zich mede. Gedurende den maaltijd bleek het, dat de goede man zeer droevig gestemd was, omdat hij zelfs van tijd tot tijd tranen stortte. De Koningin bemerkte dit en vroeg, waarom hij, in plaats van haar aangenaam bezig te houden, zoozeer zijne droefheid liet zien. »Helaas, Mevrouw," antwoordde de goede man, »hoe kan ik blijde zijn, of medewerken aan de blijdschap van anderen, daar ik de slechtste man ben, die er op aarde is?" — »Welke groote zonde kunt gij gedaan hebben," antwoordde de Koningin, »gij, die van kindsbeen af een zoo heilig en schuldeloos leven hebt geleid?" — »Mevrouw," zeide hij, »ik ben nu 101 jaar oud, zonder ooit een vrouw te hebben aangeraakt, en ik kan mij niet herinneren, één misslag begaan te hebben, waarover mijn conscientie bezwaard kan zijn als ik de wereld verlaat, met uitzondering van één, waarvoor, naar ik meen, geen verzoening is." Toen de Koningin er op aandrong, haar te zeggen, waarin deze zonde bestond, antwoordde LE FÈVRE, al weenende: »Mevrouw, hoe zou ik kunnen bestaan voor den rechterstoel GODS, daar ik, terwijl ik in alle zuiverheid het Evangelie Zijns ZOONS aan zoovele menschen heb verkondigd, die daarvoor den dood hebben ondergaan, dien dood steeds heb ontweken, en dat op een leeftijd, waarop ik, verre van hem te moeten vreezen, hem eerder behoorde te begeeren." De Koningin, die over een natuurlijke welsprekendheid beschikte en niet onbekend was met de Heilige Schrift, sprak hem daarop aan, door verschillende voorbeelden aantoonende, dat hetzelfde aan onderscheidene goede en heilige personen overkomen was, die met GOD in den hemel heerschten, er aan toevoegende, dat, welk een groot zondaar men zich ook gevoelde, men nooit moest wanhopen

---

1) Deze vorst bezocht, na een reis door *Spanje* gemaakt te hebben, *Parijs* in 1538. Hij logeerde in de nabijheid van het hof en ontving bezoek van den Koning en de Koningin van *Navarre*. FREDERIK II werd vergezeld door zijn secretaris, HUBERT THOMAS, van *Luik*, die groot behagen schepte in de gesprekken, welke door de vorstin gehouden werden en die dat, wat wij hebben aangehaald, opnam in zijn: „Annalium de vita et rebus gestis illustrissime principis Frederici II, electoris Palatini, libri XIV," autore HUBERTO THOMA, *Leodio*, MDCXXIV, p. 229. Het werk werd, lang nadat het geschreven was, uitgegeven *(Diu multumque desideratus et jam primum in lucem emissus)*. Het werd om zijn belangrijkheid vertaald door PAUL COLOMIS, van de Anglicaansche kerk, curator der bibliotheek van *Lambeth*. Het is het eerste van de „Mélanges historiques" van COLOMIS. Pauli Colomesii Rupellemis etc., Opera. Hamburgi, MDCCIX, p. 810—811.

aan de ontfermende goedheid GODS. Zij, die aan tafel waren, voegden hunne vertroostingen bij die der vorstin, waarop de goede grijsaard, zich bemoedigd gevoelende, zeide: »Ik heb dus, na mijn testament gemaakt te hebben, niets anders te doen, dan naar GOD te gaan, want ik gevoel, dat Hij mij roept; daarom mag ik niet talmen." Vervolgens sprak hij, de Koningin aanziende: »Mevrouw, ik maak u tot mijne erfgename; ik vermaak mîjne boeken aan GÉRARD LEROUX (den predikant der Koningin, later bisschop van *Olèron)*. Ik geef mijne kleederen en alles, wat ik bezit, aan de armen, en beveel het overige GODE aan." De Koningin glimlachte hierop en zeide: »Maar wat zal ik van de erfenis krijgen?" — »Mevrouw," antwoordde hij, »de zorg, om datgene, wat ik bezit, onder de armen te verdeelen." — »Dat wil ik," zoo luidde het wederwoord der Koningin, »en ik zweer u, dat ik daarin meer vreugde heb, dan indien de Koning, mijn broeder, mij tot zijn erfgenaam had gemaakt."

De grijsaard scheen hierdoor zeer verblijd en sprak: »Mevrouw, ik heb behoefte aan eenige rust", en tot de tafelgenooten zeide hij: »Adieu, mijne heeren!" Daarna begaf hij zich te bed, en toen men meende dat hij sliep, ging hij van dit tot het betere leven over, zonder eenig teeken van ongesteldheid vertoond te hebben. Toen hij gestorven was, liet de Koningin hem prachtig begraven; zelfs verlangde zij, dat hij door het marmer zou gedekt worden, dat zij voor zich zelve bestemd had. Zoo was het einde van dezen grooten man, door de vorstin te *Parijs* aan FREDERIK II, toen deze op zijn terugkeer van een bezoek aan KAREL V, ziek werd, verhaald.

Wel is waar heeft men de juistheid van dit verhaal betwijfeld, 1) maar een ontdekking van JULES BONNET heeft het bevestigd. Op de achterzijde van een brief van MICHEL D'ARANDE aan FAREL, Maart 1536, vindt men het volgende door FAREL geschreven: »Toen LE FÈVRE leed aan de ziekte, die hem weggenomen heeft, werd hij gedurende eenige dagen zoozeer verschrikt door de gedachte aan het oordeel GODS, dat hij niet ophield te zeggen, dat het met hem gedaan was, uitsprekende: »Ik heb mij den eeuwigen dood op den hals gehaald, omdat ik de waarheid niet openlijk heb durven belijden." Nacht en dag liet hij deze klacht hooren. ROUSSEL vermaande hem, moed te vatten en al zijn vertrouwen op JEZUS CHRISTUS te stellen. LE FÈVRE antwoordde: »Wij zijn verdoemd; wij hebben de waarheid verborgen, die wij voor de menschen hadden moeten belijden en betuigen."

Het was een vreeselijk *(horrendum)* schouwspel, een vroom grijsaard ter prooi aan dergelijke angsten, en tot op die hoogte door de gedachte aan het Goddelijk oordeel verschrikt te zien. Maar eindelijk werd alle vrees van hem weggenomen; zijn geloof keerde weder, en hij »ging naar CHRISTUS". 2)

---

1) La France protestante, 2me édition.

2) HERMINJARD III, p 400. J. BONNET, Récit du XVI siècle, p. 18-20. „De laatste dagen van LEFÈVRE." In denzelfden brief van MICHEL D'ARANDE vindt men deze woorden: „Uw brief lezende, meen ik het zwaard des GEESTES gevoeld te hebben, dat doorgaat tot de fijnste verdeeling der ziel en van het lichaam. Ik heb gemeend de stem van

»Ik herinner mij," zegt DE RAEMOND, »vroeger, toen de kerk van *Nérac* op haar einde liep, zijn graftombe, met de woorden: »Ik laat mijn lichaam aan de aarde, beveel mijne ziel aan GOD, en al mijne goederen aan de armen." Dit waren de woorden van den stervenden LE FÈVRE." Dit is weder een getuigenis ten gunste van THOMAS' bericht.

IV.

Het is niet waarschijnlijk, dat CALVIJN in dien tijd te *Nérac* de Koningin heeft ontmoet. Zonder twijfel bevond zij zich toen in *Normandië*. In hare afwezigheid heeft CALVIJN zeker de Godsdienstoefening bijgewoond, die zij in hare residentie invoerde, welke DE RAEMOND de mis met zeven punten noemt. Deze wordt aldus beschreven »In de eerste plaats moest de priester met dezelfde plechtigheden en op dezelfde wijze als vanouds de mis lezen, maar er moest openbare communie plaats hebben, dat is het eerste punt. Het tweede, dat dit zonder opheffing geschiedde;[1]) het derde zonder aanbidding (der hostie); het vierde, dat deze communie zoowel wat den priester als wat het volk betreft, geschiedde onder de beide gedaanten; het vijfde, dat er gedurende dit misoffer niet gewaagd werd van MARIA, noch van een heilige; het zesde, dat deze communie op zijn Grieksch geschiedde met één groot brood, dat de priester bij het altaar verbrak, er zelf van nam en vervolgens onder het volk verdeelde; het zevende, dat de priester niet zou verplicht zijn in den ongehuwden staat te verkeeren; dit is de mis met de zeven punten."[2])

Hoe CALVIJN hierover dacht, kan men afleiden uit een brief, dien hij later aan MARGUERITE schreef.

De Koningin, die zich door het gemakkelijk maar gevaarlijk mysticisme van ROUSSEL liet medesleepen, had aan haar hof twee bekende quietisten, POCQUES en QUINTIN, ontvangen. »De Koningin van *Navarre*", zegt de Histoire ecclésiastique, »gaf zich evenals anderen aan de afgoderij over; niet dat zij zulke bijgeloovigheid in haar hart goedkeurde, maar omdat ROUSSEL en zijns gelijken haar betoogden, dat dit middelmatige dingen waren. Het gevolg hiervan was van dien aard, dat de geest van dwaling haar eenigszins verblindde, zoodat zij in haar huis twee ongelukkige Libertijnen, QUINTIN en POCQUES drong, wier Godslasteringen en dwalingen men met een uitvoerige wederlegging in de werken van CALVIJN kan vinden."[3])

De reformator, ontrust door de toenemende verwoestingen, die deze

CHRISTUS te hooren, Die mij dwong tot Hem te gaan en mij geheel er aan te wijden Hem te dienen. Help mij door uwe gebeden." Onder aan die regels vindt men D'ARANDE's pseudoniem met de toevoeging „*tardivus*" (langzame). Hierdoor werd een karakteristieke belijdenis gedaan.

1) De hostie wordt in de Roomsche kerk omhooggeheven.

2) FL. DE RAEMOND, VII, p. 854

3) Histoire ecclésiastique, I, p. 37.

sekte aanrichtte, schreef een heftig tractaat tegen haar. 1) De Koningin gevoelde, dat zij hierin indirect werd aangevallen, en deed CALVIJN weten, dat zij daarover misnoegd was.

CALVIJN antwoordde haar in zijn bewonderenswaardigen brief van 18 April 1544, daarin mededeelende, dat het gevaar, waarin zij verkeerde, hem ongerust maakte.

»Men zou er toe kunnen komen," zoo schreef hij, »u van de goede genegenheid, die gij de Kerk GODS toedraagt, te vervreemden en u den moed te benemen om onzen HEERE JEZUS CHRISTUS en Zijne leden te dienen, zooals gij tot op dit oogenblik gedaan hebt." 2)

Met voorliefde vermeldt hij de diensten, die de Koningin aan de verbreiding van het Evangelie bewezen heeft, zeggende: »Ik weet, welke gaven onze Heiland in u gelegd heeft en hoe Hij Zich van u heeft bediend en u gebruikt heeft voor de bevordering van Zijn Koninkrijk, welke zaken mij genoeg zijn, om u te eeren en ook over uwe eer te waken."

Maar al de eerbied en de dankbaarheid, die hij voor haar gevoelt, kunnen hem niet verhinderen, zijn oordeel over het quietisme en zijne gevaren te handhaven. »Ik zie eene sekte, die de verderfelijkste en verfoeilijkste mag genoemd worden, die er ooit op de wereld was. Ik zie, dat zij veel schade aanricht; dat zij een vuur is, aangestoken om alles te verwoesten en te bederven, of als eene besmetting de geheele aarde te verpesten, indien men er niet in voorziet; terwijl onze HEERE mij tot die taak geroepen heeft, dwingt mij mijne conscientie, aan haar, zooveel mij mogelijk is, weerstand te bieden."

Op de beschuldiging, dat hij niet alleen tegen de leeringen heeft geschreven, maar ook de personen, die haar voorstaan, heeft aangevallen, herinnert hij aan al het kwaad, dat die menschen te *Genève*, in *Artois*, in *Henegouwen* gesticht hebben. In zijn ijver voor de zaak GODS schrijft hij deze beroemd geworden woorden: »Verstaande, dat zij er altijd op uit zijn de gezonde leer te verdraaien, de arme zielen in het verderf te trekken, over de wereld een oordeel GODS te brengen, oordeel, Mevrouw, of het mij geoorloofd was, mijne gedachten te verbergen. Een hond blaft, indien hij ziet, dat men zijn meester aanvalt; ik zou zeer laf zijn, indien ik, aldus de waarheid GODS aangevallen ziende, den stomme zou spelen, zonder mijn mond te openen; ik ben er van overtuigd, dat gij niet wilt, dat ik te uwen gerieve de verdediging van het Evangelie, die GOD mij heeft toevertrouwd, zou opgeven."

In zake koninklijke waardigheid heeft de Koningin een man gevonden, harer waardig. Zij had zich uitgelaten, dat zij geen dienaar als hij wilde hebben; CALVIJN weet haar even waardig als fier te antwoorden: »Indien mijn liefde niet verzwakt, zal ik, zoo lang ik leef, altijd volharden in dit voornemen, wanneer het GOD behaagt; en ofschoon gij mijne diensten versmaadt, toch verhindert dit niet, dat ik van harte, met goeden wil, uw nederige dienaar ben." Hierin toont hij, dat hij de

1) Contre la secte phantastique et furieuse des Libertins, qui se nomment spirituelz. 1545. Opera VII, p. 145–252.

2) Opera, XII, p. 66. Ibid., VII, prol. 23.

Koningin eerbiedigt. Zijn fierheid deed hem er aan toevoegen: »Overigens weten zij, die mij kennen, wel, dat ik er nooit naar gestreefd heb, toegang te hebben tot de hoven der vorsten, te meer, omdat ik weinig lust gevoelde, tot hoogen staat te komen; wanneer ik er naar gestreefd had, zou het mogelijk vergeefsch geweest zijn. Maar ik dank onzen HEERE, dat ik daartoe nooit lust gevoeld heb; want ik heb wel aanleiding om tevreden te zijn, nu ik zulk een goeden Meester mag dienen, Die mij in Zijn huis aangenomen en gehouden heeft, namelijk door mij in zulk een waardigen en uitnemenden dienst te stellen, hoe verachtelijk die ook volgens de wereld wezen moge; ik zou al te ondankbaar zijn, indien ik dezen dienst niet stelde boven alle rijkdommen en eereambten der wereld."

Wanneer wij alleen dezen brief van CALVIJN hadden, zouden wij reeds een oordeel over hem kunnen vellen. 1) Tegenover de vorsten verheft hij zich, door zich zooveel boven hen te stellen, als de Goddelijke majesteit verheven is boven tijdelijke macht; want hij leefde in de wereld der geesten, en in die wereld was hij een groote.

MARGUERITE stoorde zich niet aan zijne vermaningen; hare denkbeelden stonden vast; zij dacht dikwijls als eene Gereformeerde en handelde menigmaal als eene Roomsche.

Haar laatste jaren waren vol leed. De dood van haar broeder, het huwelijk van haar dochter en de ruwheid van haar man braken haar het hart. In October (1548) schreef haar neef, koning HENDRIK II: »Zij leeft in heftige oneenigheid met haar echtgenoot om de liefde van haar dochter, die geen rekening houdt met haar moeder. Gij zaagt nooit iemand zoo weenen, als mijn tante bij het afscheid, en indien ik er niet geweest was, zou ze nooit met haar man zijn teruggekeerd." 2)

Kort daarop deed zij deze verzuchting hooren: 3)

> Voorheen zocht angstig ik het kruis te mijden,
> Nu zoek ik het, 'k verlang er vurig naar;
> Voorheen ontvluchtte ik alle lijden,
> Door smart werd ik een willig martelaar.
> Het kruis toch trekt mijn ziel naar boven,
> Het is de weg, waardoor men GOD eens ziet,
> Het kruis doet mij den HEERE loven
> En maakt mij los van wat de wereld biedt.

V.

Het is hier de plaats, om de belangrijke ontdekking van ABEL LEFRANC te beschrijven, die ons in staat stelt de telkens weer gestelde vraag te beantwoorden: »Heeft MARGUERITE werkelijk met Rome gebroken?"

Om die vraag te beantwoorden, moet men een geheele reeks handschriften doorworstelen, waaronder twee dramatische dichtstukken, tien

1) „Een van de schoonste brieven, die de hervormer schreef," zegt LEFRANC. Bulletin, XLVI, 1897, p. 29.

2) H. DE LA FERRIÈRE, Marguerite d'Angoulême, p. 178.

3) Bulletin, VI, 1858, p. 456.

brieven in versmaat (drie zijn van JEANNE D'ALBRET), twee groote gedichten (Le Navire en Les Présents), voorts een aantal samenspraken, lier- en sneldichten, geestelijke liederen; in het geheel 12.000 versregels. Na drie en een halve eeuw komen op deze manier de vertrouwelijke mededeelingen en laatste gedachten der Koningin ongeschonden in onze handen. Zij zijn voor een zeer groot deel geschreven in het klooster van *Tusson*, waarin zij zich terugtrok, toen zij door het verlies van haar broeder, dien zij zoo hartstochtelijk had bemind, terneergeslagen was (31 Maart 1548). Al deze werken dateeren dus van vier of vijf jaar vóór haar dood.

Nu blijkt het, dat de MARGUERITE, die zich in de manuscripten uitspreekt, niet Roomsch was, in de merkwaardige »komedie", die op den *Mont-de-Marsan*[1]) gespeeld is, wordt de Roomsche kerk voorgesteld als de Bijgeloovige. De Koningin laat hier ironisch hare goede werken opnoemen:

Aangezien ik door haar groote verdiensten verwerf,
Ben ik zoo blij, als ik mijn getijden opgezegd heb
En mijn litanie van 150 ave's.
Ziedaar ook mijn negental,
Dat is ook geen ijdele zaak;
Zie toch deze negen kaarsen.[2])

Het Protestantisme wordt voorgesteld door den »Wijze"; men moet in aanmerking nemen, dat MARGUERITE door geen der personen in hare komedies iets overdrevens laat zeggen; de Wijze veroordeelt hen, die het lichaam verachten:

Neen, niet alleen de ziel
Maakt den mensch,
Maar de saamvoeging der twee
Moet men mensch noemen.[3])

De Wijze is evenzeer vrij van preutschheid; er zijn grovere zonden dan het dansen.

Is alleen het dansen zonde?
Ga uwe gedachten na,
Die meer dan het dansen schaden.[4])

De meer ware en hooge geestelijkheid der Protestanten doet de Wijze tot de Bijgeloovige spreken:

Hoop niet, hierdoor iets te winnen,
Door uw lichaam in bloed te doen baden
Of op het vuur te doen roosteren,

1) „Een komedie, gespeeld op den *Mont-de-Marsan* op Vastenavond 1547, met vier personen, te weten: de Wereldlinge, de Bijgeloovige, de Wijze, en de Koningin der liefde GODS, een herderin."

2) Les dernières poésies, p. 68.

3) Ibid., p. 80.

4) Ibid., p. 84.

Want indien uw hart niet blijde is
En barmhartig en vol van liefde,
Zoo liegt gij slechts voor GOD,
GOD ziet op den bodem van het hart.

En dan verder:

Ziet gij deze Wereldlinge?
Ik zeg, dat haar zonde groot is.
Daarvan heeft zij wetenschap,
En heeft, door zich te vernederen,
De macht, vriendin en bruid van GOD te zijn.
Zij is veel nader bij GOD dan gij,
Die Hem wilt zoeken door een trage getrouwheid.

De Wijze (het Protestantisme) wil den Bijbel in de handen van de Bijgeloovige geven:

Om u geheel te verlossen,
Geef ik u dit boek ten geschenke.
Het is de oude en de nieuwe wet;
Daarin zult gij zien, wat gij moet doen
En wat voor u kan voldoen,
Om u te brengen in het eeuwige leven.

Maar de Bijgeloovige kan er niet toe overgaan, dit boek te lezen:

Mevrouw, ik ben immers te dwaas
Om zulk een hooge noot te zingen.
Gewis, ik kan er niets van begrijpen.

En de Wijze antwoordt haar:

Mijn lieve, lees getrouw
Het Oude en Nieuwe Testament,
Dat u uw vader heeft nagelaten.

Dit is alles wel duidelijk; maar nog belangrijker is het gedicht over de »Prisons". LEFRANC zegt er van: »Het is in menig opzicht het hoofdwerk van de zuster van FRANS I, waarin zij hare laatste gedachten heeft neergelegd, en is een ware kroon op haar werk als dichteres Het is een eenig werk in de historie van onze literatuur." Wat men ook denke van de versificatie, of men die voor bewonderenswaardig houde, of alleen voor schoon, of louter smakeloos, dat hangt wellicht slechts af van de stukken, die men beschouwt; de opzet van het gedicht moet grootsch genoemd worden. Er wordt een ziel voorgesteld, die van MARGUERITE, die van lieverlede losgemaakt wordt van de gevangenissen, waarin zij opgesloten is; van de gevangenis der zinnelijke liefde, van die der ijverzucht, der wereldsche eer, der wetenschap —

waarvan het paleis boeken heeft tot pilaren, — en ten slotte de volle vrijheid in de vereeniging met GOD door CHRISTUS vindt.[1])

1) Men zou, zoo zegt een criticus, slechts de verzen van een VIGNY of een SULLY-PRUDHOMME er mede kunnen vergelijken. Door PLATO, de Heilige Schrift, DANTE, heeft de dichteres zich laten inspireeren. Er worden daarin algemeene denkbeelden ontwikkeld met eene ietwat linksche breedheid. Dit doet aan PASCAL, BOSSUET, MALEBRANCHE denken Hier is de wijsgeerige poëzie aan het woord, die nog verhoogd wordt door den stempel van hare persoonlijkheid, die onder den sluier der allegorie slecht verborgen is. De vorm is ook al zeer merkwaardig; men zou kunnen zeggen, dat in de Prisons MARGUERITE den geest der Renaissance uitgegoten heeft, haar zoo eigenaardige en persoonlijke mystiek, in middeneeuwschen vorm, daaronder mengende. (PAUL COURTEAULT, Revue critique, 29 Juni 1896, p. 508. Ofschoon R. DOUMIC de gedichten der Koningin „smakelooze" noemde, schrijft hij toch: „Wij hebben dus een poëzie, godsdienstig in haar wezen, die haar bron heeft in het inwendig leven en in de aandoeningen der ziel, die door overdenking in de tegenwoordigheid van GOD zijn gebracht, voortgesproten uit het nadenken over den strijd tusschen het goed en het kwaad, over de voorwaarden van de vrijheid, over de natuur van den plicht en van de zonde, eene poëzie die bezield is door de kracht van het geloof en verbreed door het gevoel van het oneindige. Deze dichtkunde heeft zich in *Engeland* ontwikkeld, in een Puriteinsche omgeving, die uitliep op het werk van MILTON. Dat zij in *Frankrijk* geen wortel kon schieten, is aan verschillende oorzaken te wijten, waaronder er zijn van staatkundigen aard Wij weten van MARGUERITE, welke stoffen door de dichtkunde konden verwerkt worden, welke aspiratiën op het punt waren van te ontluiken, die wellicht in de letterkundige wereld zich zouden hebben geopenbaard, wanneer zij als bij ons niet als verstikt waren onder de dubbele krachtsinspanning van het herlevend heidendom en van het Katholicisme, dat voor zijn eenheid streed" Revue des deux Mondes, 13 Juni 1896, p. 945. — Indien DOUMIC aldus spreekt, dan moet men er zich niet over verwonderen, dat LEFRANC, tegenwoordig waarschijnlijk de beste kenner van de denkbeelden en het talent van MARGUERITE, eene bijzondere plaats voor haar als schepster van de lyrische poëzie in de literatuur eischt. „Inderdaad had nog niemand in *Frankrijk* er aan gedacht . . . Zij heeft, alleen door de kracht van haar inspiratie, geheel nieuwe lyrische aderen weten te openen, daardoor de uitspraak van BAYLE in zijn schoon artikel over de Koningin van *Navarre* bevestigend: „De schoonheid van haar genie en de grootheid van haar ziel moesten haar een weg doen vinden, dien bijna niemand kende..." De Chansons spirituelles, de Triomphe de l'Agneau, de Coche, de Navire, onderscheidene Comédies, en eindelijk het machtige gedicht van de Prisons, zijn even zoovele nieuwe scheppingen op het terrein van de lyriek, welke alle evenzeer belangrijk zijn . . . Men moet zich naar *Italië* wenden en opklimmen tot aan DANTE, om dezelfde tonen te hooren en hetzelfde zoeken der eeuwige dingen te vinden. Indien men een modern schrijver wil vinden, die deze dichterlijke ader heeft doen vloeien, dan moet men, DU BARTOS en zijn te zeer beschrijvend gedicht ter zijde stellend, komen tot MILTON. Het Paradijs verloren heeft het Protestantsche heldendicht doen geboren worden, waarop MARGUERITE kennelijk een voorspel heeft geleverd door de drie zangen der geheimzinnige Prisons en bovenal door den Triomphe de l'Agneau. Het werk, dat CALVIJN uit een letterkundig oogpunt door zijn Institutie gedaan heeft, door het nationale proza te smeden om daarmede afgetrokken denkbeelden uit te drukken, waardoor aan het Latijn het monopolie om te dienen tot het behandelen van bovennatuurlijke en Godgeleerde vraagstukken, ontnomen werd, dat heeft de Koningin van *Navarre* van haar kant ondernomen, door de groote denkbeelden, het Goddelijke en het oneindige, te maken tot een onderwerp, dat door de dichtkunst behandeld wordt." (Bulletin, XLVI, 1898, p. 72—75.)

Nergens had MARGUERITE de Protestantsche leerstukken zoo juist en met zulk een gloed van overtuiging weergegeven. Vooreerst het gezag van GODS Woord:

Maar om te weten, wat wij over de goeden en de kwaden
Te denken hebben, is het noodig, dat wij zien,
Wie het naast aan de Heilige Schrift komt;
Want het Evangelie is de toetssteen 1)

Daarbij roept zij uit:

O boek, met Goddelijke hand geschreven!
O heerlijk manna, onmisbaar brood!
Wie kan er zonder u nog leven
Bevrijd van banden van den dood?
Gelukkig hij, die u mag dragen,
U in zijn boezem bergt gelijk een schat;
Gelukkiger, die u het licht doet vragen,
Dat vriend'lijk schijnt op 't levenspad;
't Gelukkigst, zoo hij u alleen mag kiezen
En daarvoor alles, alles wil verliezen,
Om u laat varen 't goed der aarde,
Dat voor hem is van minder waarde,
Wiens hart een open vat mag heeten,
Waarin de grootste, schoonste der profeten
Zijn boek wil leggen, het boek der boeken,
Waarin men d'oude en nieuwe wet moet zoeken. 2)

In den Bijbel vindt de Koningin de Protestantsche leer van de rechtvaardigmaking door het geloof. 3)

Want zonder het geloof is er geen werk, dat kan behagen
Aan den Schepper, en dat niet schadelijk is
Voor hem, die er zich geheel op verlaat. 4)

Men moet daarom alle boeken verwerpen, die dit heilzaam beginsel verzwakken.

...ook al waren zij devoot,
Goed schilderend, goed sprekend en gevuld met schoone woorden.
Zij zijn verdacht evenals hunne leeringen.

---

1) LEFRANC, Les dernières poésies, p. 227.

2) Ibid., p. 235; men vergelijke p. 177, 195 en 234.

3) Wanneer HAUSER spreekt van den nadruk, waarmede MARGUERITE gewaagt van „dien geboren vijand van den Godsdienst, dien men niet alleen zien moet in het geloof dat men door de werken zalig worden kan, maar ook in elke leer die aan den mensch eenige persoonlijke waarde toekent", voegt hij er aan toe: „Daardoor scheidde MARGUERITE zich af van hare humanistische vrienden." (Revue critique, 1896, XLI, p. 512.) Maar toont zij daardoor ook niet, dat zij zich afscheidt van de Roomschen, en Gereformeerd is?

4) LEFRANC, Les dernières poésies, p. 288.

De andere

.. die volgen zonder bedenking
De bedoeling van den heiligen Bijbel...
Deze boeken moeten overal gelezen worden. 1)

Het is zelfs louter huichelarij, wanneer men groote gaven aan de kerk schenkt, met de gedachte,

Mij van mijne al te snoode zonden te kunnen zuiveren,
Ja, zelfs om het verlof te krijgen, ze te bedrijven,
Omdat ik iets heb om te voldoen.
Want ik laat voor zes witte munten een mis lezen. 2)

MARGUERITE VAN ANGOULÊME.
De spiegel der ziel. 5)

MARGUERITE spreekt zelfs van de leer, die aan CALVIJN zoo dierbaar was:

Laat ons hoog van onze verkiezing denken,
Dan vreezen wij niet, welke veroordeeling
De menschen ook tegen ons mogen uitspreken 3)

Men kan hieruit niets anders afleiden, dan dat de Koningin van *Navarre* niet Roomsch, maar van harte de Gereformeerde leer toegedaan was.

Laat ons er aan toevoegen, dat zij het van stonde aan geweest was en dat hare laatste en hare eerste gedichten ons denzelfden indruk geven. Wij doelen hier op de eerste uitgaven van haar bekende »Spiegel der zondige ziel". 4)

Het oudste gedicht der vorstin, dat in 1524 werd opgesteld en in 1533 een enkele maal gedrukt werd, heeft tot titel: »Samenspraak

1) LEFRANC, Les dernières poésies, p 229.

2) Ibid., p. 154.

3) Ibid., p. 224.

4) Van dit werk kan men te *Parijs* drie van de oudste en zeldzaamste uitgaven vinden: de eerste van 1531, uitgegeven te *Alençon* bij meester SIMON DU BOIS, een exemplaar van de Nationale Bibliotheek; die van 1533 verscheen bij voornoemden uitgever, de „Samenspraak in den vorm van een nachtgezicht" enz. bevattende, een exemplaar van de Mazarijnsche Bibliotheek; die van 1533, uitgegeven te *Parijs* bij ANTOINE ANGEREAU. Op de keerzijde van dit boek wordt medegedeeld, dat de tekst „verbeterd en vermeerderd is volgens het oorspronkelijke geschrift van de eigen hand der Koningin van *Navarre*", namelijk op het exemplaar van de Nationale Bibliotheek. Men vergelijke F. FRANCK, Les Marguerites de la Marguerite des princesses. 1873.

5) Deze teekening is genomen naar een klein portret in waterverf, dat men vindt in een gebedenboek, toebehoord hebbende aan CATHARINA DE MEDICIS, en dat zich in het *Louvre* bevindt. Het kleine, kostbare boek, dat men in een glazenkast in de galerij van *Apollo* vindt, is met 50.000 frank betaald, en bevat de afbeeldingen van FRANS I, FRANS II, MARIA STUART, ANTOINE DE BOURBON, JEANNE D'ALBRET, enz.

Het kleed van MARGUERITE komt bij den eersten oogopslag ons vreemd voor; het is dat, waarin men de ziel voorstelt. Zij houdt den spiegel in de hand, waardoor de schrijfster van: „De spiegel der ziel" voorgesteld wordt.

in den vorm van een nachtgezicht tusschen de zeer edele en uitnemende prinses Mevrouw MARGUERITE van *Frankrijk*, eenige zuster van den Koning, onzen heer, en de heilige ziel van de overleden Mevrouw CHARLOTTE van *Frankrijk*, oudste dochter van genoemden heer, en nicht van genoemde vrouwe Koningin." De Koningin vraagt de ziel van hare nicht naar de bemiddeling der heiligen:

Maar ik weet niet, Mevrouw, of Hij beveelt
Om door middel van vrienden tot Hem te komen,
Hetzij door heilige mannen of vrouwen om wier wil Hij ons [vergeeft....

De geest van CHARLOTTE antwoordt:

Men heeft uw hart erg op het dwaalspoor gebracht
Door u te zeggen, dat een ander dan JEZUS CHRISTUS
Voor ons een pleiter is in het paradijs.
De heilige PAULUS heeft alles naar waarheid beschreven,
Door JEZUS uitdrukkelijk te noemen
Onze Voorspraak.

De Koningin brengt vervolgens het vraagstuk van de verdienstelijkheid der goede werken ter sprake. CHARLOTTE geeft haar den raad, zich niet moeilijk te maken over het netelig vraagstuk van den vrijen en den knechtelijken wil, »want de kundigsten worden daardoor in verwarring gebracht". Het is genoeg, dat wij weten, dat de liefde en de genade van GOD ons den vrijen wil geven, maar dat wij in geen geval verdiensten hebben.

Gij kunt niets verdienen of iets verdiend hebben,
Want het goede, dat gij nog doet,
Is al te dikwijls door zonde ingegeven.
Gij neemt de vasten en de feesten waar
Door aalmoezen en zeer lange gebeden;
Maar wat uw hart aangaat, zijt gij in uw Adam.

De Koningin geeft het pleit echter zoo spoedig niet gewonnen. Moet men dan niet »zijn ziel voorbereiden" om de genade GODS te ontvangen? Neen, antwoordt CHARLOTTE:

Indien wij dit goed door ons zelven hebben verkregen,
Is het geen gave, maar betaling;
Dan zouden we kunnen zeggen: ik heb het verworven.

Dan zal het, als wij om niet genade ontvangen hebben, genoeg zijn, indien wij die genade wel gebruiken tot het doen van »werken der deugd"? Ook dat niet!

Indien gij den wil hebt om het goede te doen,
Dan is dit de wil van GOD; want de uwe alleen
Is een willen van het kwade...
En door het werk zult gij niet gered worden.
Het goede werk is het goede eenvoudige hart,
Vervuld met geloof, door liefde te bewijzen
Aan zijn naaste, door spoedig hulp te betoonen.

Dit gedicht werd eerst in 1533 aan het publiek bekend; maar men begrijpt, hoe in 1531 BÉDA en de *Sorbonne* ontroerd werden door de verklaringen van den Spiegel. Wij zullen er een tweetal van mededeelen.

De Koningin belijdt met de Protestanten, in tegenspraak met de Humanisten en de Roomschen, het algeheele bederf van den mensch, dien aardworm.

Wat zeg ik, worm? Ik beleedig hem (dit dier) te zeer,
Ik ben geheel afschuwelijk en meineedig,
Door wereldsche redenen vervuld met hoogmoed,
Met valschheid, arglistigheid en verraad.

Zij belijdt, dat zij door CHRISTUS alleen vergiffenis krijgen kan:

Wie zal mij verlossen?
Maar het zal alleen de goede genade
Van den Almachtige zijn, die nooit moede wordt,
Door JEZUS CHRISTUS. 1)
Ik stel mij dus als een schuldige
Aan Uwe heilige voeten, o lieve IMMANUEL!
Heb medelijden met mij, volmaakte Vader; ..
Gij zijt offer en altaar;
Gij, die zulk een offer gebracht hebt,
Dat Gij zelf er over voldaan zijt.
Uw verdiensten delgen mijn zonde uit. 2)

Zij geeft ook te kennen, welke de kracht is van het geloof:

Door het geloof is de mensch een kind van GOD,
Door het geloof is hij rechtvaardig, heilig en goed,
Door het geloof wordt hij hersteld in zijn vorigen staat,
Door het geloof is hij koning, door CHRISTUS herboren,
Door het geloof heb ik CHRISTUS en vloeit alles mij toe. 3)

De Koningin had nog een ander geschrift de wereld ingezonden, waarin zij zich nog scherper tegenover de Roomsche leer stelt; maar BEZA had er reeds zijn aandacht op laten vallen, en BÉDA zal het niet ontgaan zijn. Het is een protest tegen de heiligenvereering, in het bijzonder tegen die van MARIA, waarvoor de Koningin een zeer in het oog loopenden vorm wist te vinden. Zij vertaalde het: »*Salve Regina*", de begroeting aan de Maagd, en verving MARIA door JEZUS. Een schrijver heeft opgemerkt, dat de Roomschen het voor een ironische parodie moesten houden. Men kan zien, of dit oordeel juist is, als zij aldus den groet aan MARIA overzet:

1) Le Miroir, 1531. Exemplaar der Nationale Bibliotheek.
2) Deze laatste zeven regels zijn ontleend aan het gebed, waarmede de Spiegel eindigt.
3) Ibid., p. 19

Salve Regina, mater misericordiae....
Ik begroet U, JEZUS CHRISTUS, Koning vol ontferming ...
Eia ergo! advocata nostra....
Openbaar U, Gij Middelaar....
Et Jesum, benedictum fructum ventris tui,
Nobis post hoc exilium ostende....
O gezegende JEZUS, toon ons het aangezicht
Van Uw Vader, na deze ballingschap....
O clemens, o pia, o dulcis, virgo MARIA
O genadige, medelijdende, o lieve JEZUS CHRISTUS. 1)

Met het oog op deze zoo duidelijke uitspraken durft DOUMIC beweren, dat men er niet zeker van is, tot op welke hoogte de Koningin enkele denkbeelden, die het wezen der Reformatie uitmaken, in zich opnam; hij zegt, dat, om haar tot eene Protestante te maken, men sommige van hare uitspraken in den strengsten zin moet opvatten.

Daarbij schroomt hij niet, het uit te spreken, dat MARGUERITE een vrouw was, die zich weinig aan de logica liet gelegen liggen, en dat zij geen denkbeeld had van de strekking van sommige harer meeningen. [2]) Het besluit, dat men hieruit trekt, is, dat de Koningin met al haar macht aan het Roomsche geloof getrouw is gebleven! [3])

Waarheid is, dat het Protestantisme der Koningin een eigenaardig karakter droeg; het was hetzelfde als van LE FÈVRE. Daaruit valt te verklaren, dat CALVIJN haar zijn critiek niet onthield.

Bij haar Protestantisme voegde MARGUERITE een mystiek, die men moeilijk onder een naam kan brengen, een mystiek die aan het Neo-Platonisme [4]) doet denken, en van tijd tot tijd herinnert aan Pantheïsme, [5]) iets, dat zeer gevaarlijk kon worden voor degenen, die

1) Wij verwijzen in dezen naar de nauwkeurige studie, die LEFRANC in het Bulletin geschreven heeft, getiteld: „Les idées religieuses de Marguerite de Navarre, d'après son oeuvre poétique." XLVI, 1897.

Men zal daaruit zien, dat MARGUERITE in den mond van SATAN de vraag legt van hen, die tegenstanders zijn van de verbreiding van den Bijbel onder het volk: „Meent gij de Heilige Schrift goed te verstaan?" (p. 138) Men zal bemerken, dat MARGUERITE een voorstandster was van de leer der voorbeschikking. LEFRANC zegt daaromtrent: „Men kan het voortaan niet meer betwijfelen, dat de zuster van FRANS I, toen zij tot volle rijpheid in hare godsdienstige ontwikkeling was gekomen, zonder voorbehoud het leerstuk heeft beaamd, dat dient tot fundament voor de Christelijke institutie" (p. 175, 176, 302).

Door haar klacht over het feit, dat iemand gevangen werd gehouden om zijn geloof, deed zij een beslissenden stap, waaruit ten duidelijkste bleek, aan welke zijde zij stond (p. 441).

2) Revue des deux Mondes, 15 Juni 1890, p. 94.

3) E. FAUGUET beweert integendeel, dat de grondgedachte van de Prisons Protestantsch is. GOD alles, de rest niets, is ook het hoofddenkbeeld van CALVIJN's Institutie. Cosmopolis, 1896, April. p. 177.

4) LEFRANC zegt, dat er treffende overeenkomst is tusschen deze leer en die der Neo-Platonisten. (Nouvelles poésies, p. XXXVIII.) MARGUERITE meent, dat door „vleesch en bloed" PLATO en zijns gelijken hun leer niet ontvingen, maar „in hunne geesten spreekt een geest alleen". Nouvelles poésies, p. 209.

5) HAUSER (Revue Critique, 29 Juni 1896, p. 511) spreekt van het onbestemde, onbewuste halve-pantheïsme, waarop de mystiek der Koningin uitliep.

haar Godsvrucht en verstand niet bezaten. Zoo stelt zij bij voorbeeld de tegenstelling tusschen het Al en het Niets onder deze woorden voor:

Indien hij is, die is, zoo kan ik buiten hem
Van mij niets zeggen, dan dat ik niet ben.1)
Hij, die is is van den redenaar de tong....
Hij, die is, is zijn ziel, zijn rede. 2)
Hij is het hart van alle harten. 3)
O kleine groote! O Niets, in allen gesmolten,
O Alles, door Niets gewonnen in U verloren! 4)

Maar wellicht komt in het komediestuk van *Mont de Marsan* de oorspronkelijkheid van MARGUERITE het meest uit. Nadat de Wijze (het Protestantisme) de les heeft gelezen aan de Bijgeloovige (de Roomsche kerk), is alles niet uit, zooals men zou verwachten. Eene »Koningin van GOD", BERGÈRE, verschijnt, 5) die zeer wonderlijk doet, die de Wijze voor dwaas houdt, en zingt:

Ik weet niets dan alleen beminnen;
Dit weten is alleen mijn streven.
Dit is mijn weg, ik zet hierop mijn zinnen,
Onwankelbaar, geheel mijn leven. 6)

De komedie eindigt met de woorden van de BERGÈRE:

Dit is de taak der herderin,
Hierover slechts bekommerd,
Te volgen de banier der min. 7)

Helaas, de liefhebbende herderin, MARGUERITE, was niet meer de veerkrachtige van weleer. Haar hart als vorstin, haar hart als vrouw, haar hart zelfs als moeder was gebroken. Haar lichaam verzwakte. In den zomer van 1549 ging zij zich aan eene kuur onderwerpen te *Cauterets*, waar hare dochter JEANNE haar kwam bezoeken. Den 31sten Augustus was zij te *Pau*, waar zij haar testament maakte; daarna trok zij zich terug in haar kasteel *D'Odos*, aan den weg van *St.-Savin* en *Cauterets*. Toen zij daar op zekeren avond naar een komeet zag, vatte zij koude en werd op het ziekbed geworpen. Een Minderbroeder, CAILLAU, wellicht een harer vertrouwelingen, diende haar het laatste oliesel 8) toe; drie dagen lang kon zij niet spreken, maar in haar laatste

1) LEFRANC, Les dernières poésies, p. 203.
2) Ibid., p. 218.
3) Ibid., p. 220.
4) Ibid., p. 251.
5) „De eigenaardige wending, die op dit moment het raadselachtig komediestuk neemt, bewijst, dat de hartstochtelijke verklaringen van de nieuw aangekomene in zekere mate de innige gevoelens van MARGUERITE weergeven." LEFRANC, Nouvelles poésies, p. XXXIII.
6) LEFRANC, Les dernières poésies, p. 108.
7) Ibid., p. 118.
8) F. FRANK, Dernier voyage de la reine de Navarre, aux bains de Cauterets, 1897, p. 69, 73, 75.

ure riep zij, terwijl zij het kruis kuste, tot driemaal toe: »JEZUS, JEZUS, JEZUS." In haar uiterste ure hield zij zich nog aan den Roomschen ritus; toch bleef zij getrouw aan haar Evangelisch geloof, en toonde aldus, dat zij een geesteskind van LE FÈVRE mocht genoemd worden. [1]) Het was 21 December 1549.

VI.

Zou CALVIJN gelegenheid gevonden hebben, zijn vriend ROUSSEL in zijn abdij te *Clairac* te bezoeken? DE RAEMOND beweert het in het volgende verhaal: »BEZA zegt niet, dat hij ROUSSEL zal bezoeken, zooals een knecht zijn meester gaat erkennen, want reeds te voren heb ik gezegd, dat hij bij zijn reis in *Duitschland* zijn dienaar is geweest, gelijk velen, die nu leven, die door ROUSSEL in de letteren waren onderwezen, hem dikwijls hebben hooren vertellen.

»CALVIJN deelt hem mede, wat hij geschreven heeft, te gelijk met het plan van zijn Institutie, dat in *Angoulême* opgemaakt was; hij zegt hem ook, dat hij het plan heeft de Kerk in haar eerste zuiverheid te herstellen, bewerende, dat men alles met den grond gelijk moest maken, om een nieuw gebouw op te trekken. ROUSSEL, die, gelijk hij zelf dikwerf gezegd heeft, zich verwonderd heeft, dat die oude verkeerdheid kon opkomen in het hart van zulk een jong mensch, trachtte hem tot rede te brengen, zeggende, dat het in waarheid noodig was, het huis GODS te reinigen, en dat hij hem daarin wilde steunen, maar niet, om het te verwoesten; dat eindelijk hij en de anderen zich zouden begraven onder de puinhoopen van haar, die zij dachten te verderven. Ik heb stukken gezien van de hand van ROUSSEL, waaruit blijkt, dat hij in zake het Avondmaal zeer veel van CALVIJN verschilde. Een geneesheer van *Guyenne*, te *Clairac* geboren, die in de scholen van ROUSSEL opgevoed was, gaf ze aan wijlen FRANÇOIS, heer van *Candales*, bisschop van *Atre*. Deze twist tusschen meester en knecht werd oorzaak, dat CALVIJN sedert dien tijd ROUSSEL noemde den »uitsteller", hetwelk hem aanleiding gaf, zijn boek over de »uitstellers" te schrijven." [2])

Dit verhaal, behalve hetgeen hij over de reis in *Duitschland* schreef, is denkelijk juist; het is zeer wel mogelijk, dat CALVIJN in Augustus 1534 te *Clairac* gekomen is.

Ook de overlevering spreekt van dit bezoek; nu nog toont men u achter het koor der kerk een preekstoel, dien men den preekstoel van CALVIJN noemt.

---

1) CALVIJN was er verstoord over, dat de Koningin de gebruiken en misbruiken der Roomsche kerk duldde. HAUSER zegt (a w., p. 512): „Men herinnere zich de wijze, waarop de vrouw van PAMPELUNE (Heptameron, 56e novelle) stierf, uitsprekende: „Voortaan wil ik er alleen aan denken, de vervulling van de beloften, die mij van GOD gedaan zijn vóór de grondlegging der wereld, te ontvangen", en toen zij deze belijdenis had doen hooren, die een Calvinist kon onderschrijven, liet zij zich het heilig Sacrament van het altaar brengen, na het laatste oliesel ontvangen te hebben, „wat zij met zulk een vreugde ontving, als ware zij zeker van haar heil". Zoo stierf ook MARGUERITE zelve, „door de zekerheid van hare verzoening de traditioneele gebruiken van de oude kerk zuiverende".

2) FL. DE RAEMOND, p. 921, 922.

Weer een preekstoel! Kennelijk nam het volk den kansel aan als symbool van CALVIJN's werk; daarom wijst men u een kansel te *Clairac*, *Bourges*, *Nérac*, te *La Roche-coral*.

Ongetwijfeld heeft CALVIJN op geen van deze preekstoelen gestaan; maar al zijn de overleveringen des volks critisch onjuist, toch bevatten zij een kern van waarheid. CALVIJN was de mond, die het Evangelie verkondigde; op deze prediking beefde *Frankrijk* tot in het diepst van zijn ziel, en overal waar de Reformator zijn voet gezet had, plaatste men een predikstoel. Was dit geen goede manier, om aan CALVIJN te blijven denken en zijn arbeid in herinnering te houden?

Daarbij, toen men van Roomsche zijde van de gehate ketterij een caricatuur wilde maken, beitelde men onder den koorstoel van de domkerk te *Toulouse* een bekend geworden bas-relief, waarop een kansel, waarin CALVIJN, half ezel, half varken, gezeten is, met de inscriptie: »VADER CALVIJN", terwijl als hoorders Hugenoten met puntige hoeden worden voorgesteld. Als bij instinct heeft men den kansel tot symbool van de Gereformeerde kerk van *Frankrijk* gemaakt.

De abdij van ROUSSEL bestaat nog; zij werd wel veranderd, maar is toch goed te herkennen. Wanneer men tusschen twee oude huizen gaat, komt men op een binnenplaats; aan de rechterzijde heeft men de poort van de kerk, tegenover zich die van de abdij; daar vindt men dan, aan den oever der *Lot*, het klooster, »dat zich ongeveer 40 à 50 voet boven den waterspiegel verheft". Het is gebouwd op het midden van een breeden elleboog van de rivier, hetgeen de gelegenheid geeft, het. water zoowel beneden als opwaarts te zien; de waterval bij den molen doet haar eentonig geluid hooren en tegenover het klooster vindt men nog altijd dezelfde vlakte, door dezelfde heuvels omringd, en nog steeds bedekt met vruchtboomen. Er staat nog altijd de oude ronde toren met zijn dikke muren, die met klimop bedekt zijn. In dien toren is de woning van den abt; daarin vindt men een mooie kamer met alkoof en kabinet. Daar spraken drie eeuwen geleden wellicht ROUSSEL en CALVIJN met elkander.

Onder de abdij vindt men groote kelders met sterke gewelven. De prachtige provisiekelder van het klooster is vol tonnen en men zou haast verwachten, dat de een of andere kloosterbroeder uit het halfduister te voorschijn kwam; de kelders loopen uit op een cel, welks eikenhouten deur nog ongeschonden haar sloten draagt, terwijl er een klein vierkant gat in gevonden wordt, om voedsel door te kunnen toereiken. Beneden dit cachot is een nog dieper gevangenishol, dat tegenwoordig bijna geheel dichtgestopt is; wellicht was het geen moordkuil of eeuwige gevangenis, en was het enkel gemaakt om bij een kleine deur, die op de rivier uitkwam, te kunnen komen. Wat daarvan zij, van het klooster zijn een goede spijskamer en een sterk cachot het best bewaard.

Dezelfde fundeeringen droegen gebouwen, die er niet meer zijn; maar tegenwoordig dragen ze gebouwen, die het ons vergemakkelijken ons datgene voor den geest te halen, wat er vroeger stond. Men heeft slechts twee zijden van het oude klooster herbouwd; maar mijn verbeeldingskracht vergunt mij, het geheel voor mijn oog te brengen.

Door de muren van de kerk heen hoort men het kleine schelletje van den koorknaap Hoeveel monniken, die zich in de schoone natuur van de omgeving verlustigen! Onverschilligen en vromen hebben haar gehoord. Indien zij nog maar riep, om de mis te hooren met haar zeven punten, gelijk door ROUSSEL was ingevoerd! Helaas, van den abt, den vriend van CALVIJN, blijft niets meer over; het cachot en de provisiekamer brengen al het kwade van het monnikendom in herinnering; waar is het goede gebleven? Ik ga achter het verheven gedeelte der kerk, achter het groote altaar; daar vindt men alleen van de oude kerk den vierkanten toren, met een kleinen toren voor den wachter er bovenop, die afsteekt tegen het blauw van den hemel . . . en ledig en verlaten is.

Zeker heeft CALVIJN te *Clairac* ROUSSEL gewaarschuwd. Hij deed het nog scherper een weinig later, toen ROUSSEL zich in 1536 door MARGUERITE liet benoemen tot bisschop van *Oléron*.

Op dit bericht was CALVIJN, die toen te *Ferrara* vertoefde, verontwaardigd. Hij herinnert ROUSSEL aan hun oude vriendschap. »Het is mij voorgekomen, dat ik, om onze oude kennis en bijna broederlijke vriendschap te herdenken, u mijne overtuiging niet moest verbergen... Ik zal u dus niets in deze zaak verbergen, en voor de laatste maal zal ik u den vriendendienst met den drang van een vriend bewijzen, zooals dit (gelijk ik meen) overeenkomt met den band, die ons vereenigt."

Wat verder, na hem verzekerd te hebben, dat hij hem niet van »ongeregelde begeerten" verdenkt, maar alleen van een »zware en gevaarlijke vergeetachtigheid", spreekt hij van hen, die heilzamen vermaningen een goede plaats geven, en hij voegt er bij: »Ik heb er geen bezwaar in, u onder hen te plaatsen, zeer waarde vriend, zoowel ter oorzake van de uitnemendheid van uw geest, die zoozeer door de natuur begaafd en geoefend is in de kennis der goede kunsten, als ook omdat ik verzekerd ben, dat er in u eenig bezinksel is van de vreeze GODS, die ik in den vervlogen tijd niet zonder groot genoegen in u gekend en bewonderd heb." 1)

Maar hoe meer er aan ROUSSEL gegeven is, des te meer zal er van hem geëischt worden. CALVIJN prest hem daarom met onver moeiden aandrang, hem toeroepende: »De trompet aan den mond, gij, die de wacht houdt! Te wapen, herder! Waarom wacht gij? Wat meent gij? Is het tijd om te slapen? Maar wanneer gij hiervan uw geest afwendt, om hem te wikkelen in zaken die u niet raken, terwijl alles vol is van rooverij? Ongelukkigerwijze moet gij aan den HEERE rekenschap geven van den dood van zoovele menschen! Zoo dikwijls zijt gij doodslager, zoo dikwijls schuldig aan het bloed, van hetwelk er geen druppel zijn zal, dien de HEERE niet, den eenen na den anderen, van uwe hand zal eischen." 2) — Doch tevergeefs.

Het karakter van ROUSSEL werd hier openbaar. Men heeft dikwijls gezegd, dat hij de getrouwste leerling van LE FÈVRE geweest is. Doch waarheid is, dat ROUSSEL het mystiek karakter van hetgeen LE FÈVRE

1) Opera, V, p. 281; Opuscules, p. 98.
2) Ibid., V, p. 290; Opuscules, p. 108.

voorstond, heeft overdreven en het gebracht heeft tot het quietisme (lijdelijkheid).

Men kan dit reeds spoedig bij hem opmerken.

Toen FAREL hem schreef, om de »Parijsche buiken" (de doctoren der *Sorbonne)* aan te vallen, antwoordde hij naïef: »Daarvoor is geen geringe moed noodig en zou men een openbaring van den Geest behoeven, verschillend van die, welke ik in mij heb gevoeld." 1) En wederom: »Het vleesch, dat een afkeer van het kruis heeft, brengt mij gemakkelijk van mijn eigen gevoelen af en doet mij van dag tot dag uitstellen." Door deze openhartigheid zou men bijna met zijne vreesachtigheid verzoend worden. Doch ROUSSEL zegt nog: »Bovendien moeten wij oppassen, dat wij ons niets aanmatigen van hetgeen GOD alleen toekomt'; men mag niet, »door meer dan recht is aan de menschelijke vrijheid toe te schrijven, iets aan de Goddelijke verkiezing ontnemen".

De slotsom van de zaak is, dat men alles laat loopen, en onder voorwendsel, dat men GOD wil laten handelen, laat men de menschen maar doen. Ten slotte zou FAREL moeten erkennen, dat hij verkeerd gedaan had met zooveel ijver te toonen. »Gij beklaagt u bij GOD, dat een oogst, en een niet kleine, zal verloren gaan uit gebrek aan arbeiders. Maar het betaamt evenwel niet, dat hij, die niet geroepen is, zich in dat werk mengt. En bovendien, wat komt het er op aan, indien de Meester van den oogst wil, dat het aldus zijn zal? „Indien Hij wil, dat hetgeen Hem toebehoort omkomt, wat gaat het u aan?" ROUSSEL gaat zelfs zoover, aan FAREL te kennen te geven, dat zijn ijver wel uit SATAN kon zijn! »Gij moet aan u zelven en aan uw ijver sterven . . De oude slang is slim, en gemakkelijk kan hij, wanneer wij niet waken, onzen ijver, die overigens zeer vroom is, veranderen in een afgod." 2)

LE FÈVRE zou aldus niet gesproken hebben, en DE RAEMOND heeft wel juist gezegd, toen hij verklaarde: »LE FÈVRE luisterde meer naar CALVIJN dan ROUSSEL. Indien LE FÈVRE Protestant geworden was op den leeftijd van ROUSSEL, wie weet, wat er van zijn school zou geworden zijn."

ROUSSEL bleef dus bisschop, maar hij was een Protestantsch priester met een Roomschen rok. Zijn leven was onberispelijk en zijn leer werd steeds meer Evangelisch. Bijna zou hij een plaats in het Martelaarsboek gekregen hebben.

Hij had naar *Mauléon*, in *Gascogne*, een priester gezonden, die tegen den aflaat en zelfs tegen het vereeren der heiligen preekte. Dit mishaagde aan een edelman van het land, die het volk daarover ging opstoken. De priester vluchtte. ROUSSEL hield het voor zijn plicht, zelf naar de gemeente te gaan. Hij riep eene synode samen, stelde voor, de lijst der heiligen in te krimpen, waarna hij den kansel beklom. Plotseling vloog de edelman met een bijl, die hij onder zijn mantel verborgen had, naar den preekstoel en sloeg de

1) HERMINJARD, I, p. 234. Brief van 6 Juli 1524.

2) Ibid., p. 272, 273. Brief van 24 Augustus 1524.

stijlen met kracht stuk; de kansel bezweek en ROUSSEL, »half dood, maar niet gewond," viel ter aarde. Hij werd door zijn vrienden weder naar *Béarn* gebracht; niet lang daarna stierf hij, toen hij zich naar een badplaats wilde begeven. De edelman werd voor het gerechtshof van *Bordeaux* gedaagd, dat hem na zorgvuldig onderzoek vrijsprak, terwijl zijn zoon het vacant geworden bisdom verkreeg." 1)

VII.

La France Protestante (1re édition), zegt, dat dit voorval in het begin van 1550 plaats had. 2)

Een onuitgegeven stuk, dat professor BARCHHAUSEN, van *Bordeaux*, de geleerde uitgever van de Pensées et fragments inédits de Montesquieu, heeft verstrekt, stelt ons in staat, dezen datum te verbeteren; daarin wordt toch vermeld, dat de aanslag plaats had op 15 October 1552. Het is geteekend door ROUSSEL zelf, die in eigen persoon voor den notaris verscheen.

De notarieele akte en de procuratiën, die daarmede gepaard gaan, doen ons eenige tot hiertoe onbekende bijzonderheden kennen. ROUSSEL had twee neven: een zoon van zijn broeder, JEAN ROUSSEL; de ander een zoon zijner zuster, RODOLPHE DUBERT. Deze neven waren geestelijken en hadden hunne studiën op kosten van hun oom volbracht. 3)

Te hunnen gunste ging GÉRARD ROUSSEL een ruil aan; hij ontdeed zich van zijn abdij te *Clairac* en stond haar af aan GODEFROY DE

1) SPONDANUS, Continuatio Annalium Barronii. Jaar 1549.

2) Dit is ook de meening van SCHMIDT: Gérard Roussel. Deze schrijver volgt het verhaal van SPONDE Na over den dood van MARGUERITE (1549) gesproken te hebben, voegt SPONDE er aan toe, dat hij iets zeggen zal van haar aalmoezenier GÉRARD ROUSSEL, bisschop van *Oléron*, omdat hij, SPONDE, van de diocese van *Oléron*, en van de stad *Mauléon* afkomstig is; hij heeft daarom een bijzondere reden om te betreuren, dat ROUSSEL zijne voorvaderen van het Roomsche geloof heeft afgebracht. Maar hij zegt niet, dat de dood van ROUSSEL, noch de gebeurtenis van *Mauléon* in 1549 hebben plaats gehad. Hij verhaalt ze alleen op dat tijdstip, omdat het verband der voorvallen het aldus medebracht.

3) Wij moeten niet vergeten melding te maken van de nicht van G. ROUSSEL, die volgens de Histoire des martyrs (III, p. 340), en de Histoire ecclésiastique (II, p. 949) zich onderscheidde door hare bewonderenswaardige liefdadigheid gedurende de verschrikkingen en den hongersnood, veroorzaakt door den oorlog van 1562. Na drie bijzonder weldadige vrouwen genoemd te hebben, wier nagedachtenis verdiende bewaard te worden, nl. de koningin van *Navarre*, Madame *d'Acier* en Mme. *de Biron*, gaat het verhaal aldus voort: „Een vierde is waardig hier genoemd en bij de anderen gevoegd te worden, al was zij in de oogen der wereld ook niet zoo hoog verheven, te weten een burgermeisje van *Clairac*, Mme CELIER, nicht van wijlen GÉRARD RUFFI, bisschop van *Oléron*, welke gedurende dezen oorlog, waarmede zulk een duurte gepaard ging, dat een voer koren verkocht werd voor 20 frank, van half Augustus tot den vrede zoo weldadig was, dat zij elken dag 50 armen op hare kosten voedde, en aan elk der behoeftige leeraars, die bij haar hun toevlucht genomen hadden, tot 12 stuivers per week gaf, en een brood van 8 stuivers, behalve verschillende buitengewone en rijke aalmoezen."

CAUMONT,[1]) voor zich evenwel gedurende zijn leven, bij wijze van lijfrente, het vruchtgebruik van dat deel der domeinen, gelegen tusschen de stad *Agen*, de *Lot* en de *Garonne*, evenals het vruchtgebruik van den *Clos des Moynes*, bedingende.[2])

In ruil daarvoor stond DE CAUMONT de abdij van *Vigeois* en het priorschap van *Laurenque* aan JEAN ROUSSEL, en de abdij van *Huzerche* aan RODOLPHE DUBERT af. Hierbij is een voorbehoud gemaakt, namelijk, dat GÉRARD ROUSSEL gedurende zijn leven de inkomsten van die drie kerkelijke ambten zou genieten, en dit om twee redenen. De eerste is, dat het bisdom van *Oléron* arm en met een zware rente belast is. »Zijn opbrengst is mager," zegt de akte, »en bovendien moet voor de Pauselijke kas een jaarlijksche rente van 300 gouden dukaten gegeven worden." De tweede reden is, dat ROUSSEL veel »arbeid, kosten en uitgaven" heeft besteed, om zijne neven van hunne kindsheid af te *Parijs* en aan andere bekende Universiteiten in de letteren en de Godgeleerdheid te laten studeeren.[3])

VIII.

Wij kunnen geen afscheid nemen van het Protestantisme, gelijk LE FÈVRE het voorstond, dan na het recht te hebben doen wedervaren. De mannen, die daarvoor gewonnen werden, traden als baanbrekers op, wel weifelend en aarzelend, maar toch vroom en oprecht. Wij kunnen hunne trouw en hunne diensten niet vergeten. Zij zaaiden, en het uitgestrooide graan kwam op. Werd niet te *Meaux* de eerste Gereformeerde kerk van *Frankrijk* gesticht? Kwamen niet uit *Meaux* de eerste en moedigste martelaren van *Frankrijk*? Is men in *Navarre* niet aan ROUSSEL de aanstaande organisatie van het Protestantisme schuldig? Heeft men misschien ook niet aan ROUSSEL persoonlijkheden als JEANNE D'ALBRET te danken? In elk geval was LE FÈVRE de man, die FAREL vormde.

Men zou kunnen zeggen, dat al deze figuren op het doek der historie geteekend zijn met een doezelaar, eerder dan met een graveernaald, maar zij zijn daarom niet minder oorspronkelijk bij hun gebrek aan belijndheid. Wij zullen niets meer vinden, dat te vergelijken is met de naïeve poëzie van de eerste dagen, toen er verandering kwam aan den Godsdienstigen hemel, noch met de melancholieke poëzie der laatste dagen, eene weemoedigheid, die uit het diepst hunner conscientie opkwam en hen tot spreken drong. Laat ons hen niet alleen gedenken, maar ook hun dankbaar blijven.

Ongetwijfeld hebben zij verkeerd gezien; zij hebben hetgene, wat niet te verzoenen was, willen verzoenen. Zij waagden een laatste poging,

---

1) Sub bene placito domini nostris papae et illustrissimi domini nostris regis, praefatus reverendus episcopus intendit resignare praedictum monasterium de *Claeraca* et ipsius commende sedere in favorem dicti reverendi domini GODOFREDI DE CAUMONT.

2) Etiam si tertiam partem fructuum et reddituum dicti monasterii excedant.

3) P. PIUS BONIFACIUS gams. (Series episcoporum ecclesiae Catholicae, typis et sumptibus GEORGII JOSEPHI, *Mainz*, 1873) laat ROUSSEL in 1560 sterven

om de kerk te reformeeren, zonder uit de kerk te gaan; zij wilden den vorm der kerk bewaren, om het wezen te veranderen. Zij verlangden de ceremoniën aan de hand te houden, mits men den geest er van hervormde. Op deze laatste, uiterste poging heeft Rome haar laatste, uiterste antwoord gegeven. Zij heeft de boeken verbrand, de menschen vervloekt; BRIÇONNET werd onteerd en ROUSSEL is gevallen door de slagen van dat onverzoenlijk en onverbiddelijk fanatisme.

Maar zelfs de dwaling van LE FÈVRE en zijne school heeft zijn aangewezen plaats gehad in het plan der voorzienigheid GODS, in zake de Reformatie. Voortaan kan CALVIJN zijn bazuin doen schallen; de tijd van omzichtig zijn is voorbij; de teedere, vreesachtige, verzoeningsgezinde, mystieke persoonlijkheden hadden afgedaan. Men moest gaan handelen. Te wapen, gij, die de wacht moet gaan betrekken, gij, die in CHRISTUS gelooft! De worsteling zal vreeselijk zijn.

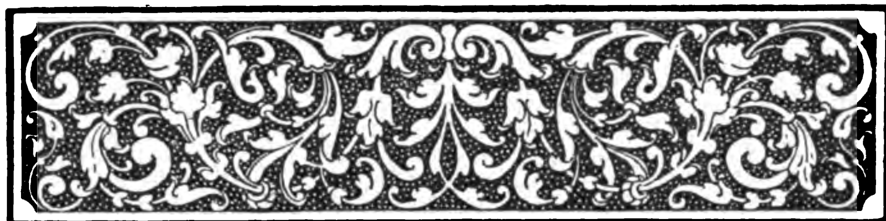
De heiligen! Het was niet genoeg, dat men die eerde, men moest hen aanbidden; welnu, de afgodsbeelden zullen vermorzeld worden. De mis! Men was niet tevreden met de ceremoniën . . . Welnu, de broodgod zal in het slijk gesleurd worden.

Geen ontzien meer, geen kwartier gegeven. Als men volhardt met het plegen van heiligschennis, moet men radicaal daartegen ingaan. Aan wie de schuld? Het lot, dat ROUSSEL moest ondergaan, is het droeve en juiste antwoord op deze ernstige vraag.

Rome wilde van een Protestantisme als dat van LE FÈVRE niets weten; het zou het Calvinisme tegenover zich krijgen. En ziedaar de reuzenstrijd ontbrand, welke dien naam meer verdient dan die, welken de koning van *Frankrijk* in de vlakten van *Italië* had te strijden. Onze vaderen spraken van: SATAN tegen CHRISTUS.

Reeds is de geheimzinnige stilte van de abdij van *Clairac*, van het bisdom van *Olèron*, verbroken door het gedruisch van menschen. Het zijn menigten, die optrekken en zich in het gewoel van den strijd werpen, onder de heldhaftige tonen hunner psalmen. Onder de leiding van dien hoofdman, wiens ziel samengesteld is uit logica en hartstocht, uit genie en geloof, een brons, dat gesmolten is door de vlammen der Goddelijke liefde, komt de onoverwinnelijke phalanx van onze belijders aanrukken. LE FÈVRE en zijne mystieken verdwijnen; onze Hugenoten, onder aanvoering van CALVIJN, verschijnen.

DERDE HOOFDSTUK.

DE LEGENDE VAN HET BRANDMERK.

I. Calvijn doet afstand van zijne kerkelijke inkomsten. — II. Calvijn in de gevangenis — III. Oorsprong der legende van het brandmerken. — IV. Geschiedenis der legende : de Jezuïeten, Richelieu, Galiffe. — V. De legende weersproken: Rivet. — VI. Protesten van Roomsche zijde : P. Masson, Kampschulte, Dr. N. Paulus. — VII. Fac-simile's van de twee voornaamste teksten. — VIII. Waardoor werd de laster mogelijk gemaakt?

I.

ELIJK wij zagen, was CALVIJN in Mei 1534 te *Noyon*, om voor zijn kerkelijke inkomsten te bedanken.

De Reformatie had in die stad wortel geschoten. In Januari 1533 organiseerde de geestelijkheid een eerste processie. Door bisschop JEAN DE HANGEST werd op 16 Januari 1534 een tweede bevolen. »Ik verneem," zeide hij, »dat deze jammerlijke ongelukkigen zich steeds vermenigvuldigen, dat de ergernissen grooter en buitensporiger worden, en dit zelfs zeer nabij ons." 1)

De verdenking valt weder op CHARLES CAUVIN, broeder van JEAN. Een onderzoek wordt tegen hem ingesteld. 2)

Twee dagen later wordt aan een der doctoren opgedragen, met hem »zoo geheim mogelijk" te spreken, ten einde te weten, of hij voor-

1) LEFRANC, La Jeunesse, Extracten uit de registers van het kapittel, p. 200.

2) „Si sit materia conquerendi et agendi contra eundem CAUVIN." LE VASSEUR, p. 1165.

nemens is de door hem op den voorgrond geplaatste stelling te handhaven, om daarna te zien, wat men zal doen." [1]) CALVIJN was op dat oogenblik te *Noyon*.

Waardoor werd hij bewogen, zich in die moeilijkheden en gevaren te begeven? Hij kwam voor zijne kerkelijke ambten bedanken; hij deed dit op Maandag 4 Mei 1534. [2])

Nu stond hij vrij tegenover de Roomsche kerk. Zijn deel van de kapel der *Gésine* werd overgedragen aan ANTOINE DE LA MARLIÈRE; zijn pastoorsplaats van *Pont-l'Evêque* werd gegeven aan een bloedverwant, [3]) die den bijnaam van CAÏN had. [4]) Zij, die deze plaatsen verkregen, hadden er niet veel aan; zij moesten weldra ook naar *Genève* de wijk nemen.

Sommige historieschrijvers hebben, gelijk men weet, CALVIJN's bekeering laten aanvangen van het oogenblik, waarop hij voor zijne kerkelijke inkomsten bedankte. Wij moeten thans aantoonen, dat deze opvatting voor de rechtbank der historie in het geheel niet kan bestaan.

In de XVIde eeuw gaven de kerkelijke ambten inkomsten, die den bezitter niet verplichtten eenige functie uit te oefenen. Wij zagen, dat het kapittel van *Noyon* CALVIJN berispte, omdat hij zich niet kweet van de plichten, aan zijn ambt verbonden, terwijl hem bijna te gelijker tijd een ander ambt werd opgedragen. Het verkrijgen van die ambten was in de eerste plaats eene financieele handeling, [5]) die niet altijd zoo voordeelig was. Daar hij verplicht was hun, die het ambt voor hem waarnamen, te betalen, zoo kwam hij daardoor meer dan eens in ongelegenheid. In 1533 had zijn plaatsvervanger er zich over beklaagd, dat hij niet betaald was voor de missen die hij in de kapel van JAN CALVIJN gelezen had. Door zijn broeder gaf hij zijn plaatsvervanger verlof, zooveel van de inkomsten der kapel te innen, als hij schuldig was. [6])

Laat ons er wel aan denken, dat men geen geestelijke behoefde te zijn, om een kerkelijk ambt te kunnen hebben; het was voldoende, wanneer men de tonsuur had. En de tonsuur is geen wijding, het is slechts een uitwendig teeken, aanduidende, dat men bereid is een kerkelijke loopbaan te volgen. [7]) Hij, die de tonsuur aanneemt, gaat

---

1) LE VASSEUR, p. 1165.

2) „Op Maandag den 4den Mei plaatst CALVIJN de kapel van *Gésine* op naam van ANTOINE DE LA MARLIÈRE, *mediante pretis conventionis*." LE VASSEUR, p. 1160.

3) Dit zegt DESMAY, Archives curieuses, p. 395. DRELINCOURT merkt zeer juist hierbij op: „Dewijl CALVIJN alleen zijn kapel verkocht, indien hij haar ook al verkocht en zijn pastoorschap over *Pont-l'Evêque* aan een van zijn verwanten gaf, is het duidelijk, dat hij bij dien handel niet veel geld kreeg." DRELINCOURT, a. w., p. 213.

4) MASSON zegt, dat hij BOSIUS heette. LE VASSEUR beweert, dat MASSON zich vergiste. Men zie DRELINCOURT, p. 217.

5) 30 April 1529 gaf CALVIJN aan ANTOINE, zijn broeder, het kapelaanschap van de *Gésine* tot 26 Februari 1530 over, zeker omdat deze gedurende dien tijd gemakkelijker de inkomsten kon beuren. Den 20sten Juni 1530 gaf het kapittel aan CALVIJN een belooning van 10 pond voor een proces, dat hij voor de kapel gevoerd had. Men zie LANG, p. 7, 8.

6) LEFRANC, Jeunesse, p. 200.

7) Men kon zelfs kerkelijke inkomsten genieten, zonder dat men het voornemen had, de kerk te gaan dienen. BEZA schrijft in een brief, die als voorbericht dienen moet, aan

geen enkele verbintenis aan, en behoeft geen bijzondere geloften af te leggen. Het concilie van *Trente*, dat de misbruiken slechts aanduidde, niet verbeterde, wilde, dat zij, die men tot de tonsuur toeliet, de grondbeginselen van het geloof kenden, en lezen en schrijven konden. Het wilde, dat zij als redelijke wezens konden denken en begrip hadden van de roeping van den geestelijke! Men kan denken, wat in de practijk de gevolgen waren van zulke vage omschrijvingen.

De tonsuur is dus een vrij dwaze ceremonie, die gelegenheid geeft tot het ontvangen van een of meerdere ambten, maar zonder iets op te leggen. Men trekt geld van de kerk, zonder priester te zijn. CALVIJN ontving alleen de tonsuur; hij deed dan ook nooit dienst als pastoor.

Op 25-jarigen leeftijd moest men òf de kerk werkelijk gaan dienen, òf afstand doen van de toegekende inkomsten. Van dien tijd af is de »bénéfice" niet langer een rente in geld; men wordt dan ook verplicht het ambt, waarvoor men betaald werd, te vervullen. Daarom zegt DRELINCOURT: »Toen hij den leeftijd van 25 jaar bereikt had, en hij verplicht was, zijne functiën waar te nemen of het pastoorschap te laten varen, besloot hij alles prijs te geven, daar zijne conscientie hem niet toeliet, de mis te bedienen." 1)

Dus is CALVIJN er toe gekomen, voor zijn inkomsten in 1534 te bedanken, omdat hij weldra 25 jaar oud zou zijn. Het juiste tijdstip van dezen afstand werd dus niet door zijne gevoelens, maar door zijn leeftijd bepaald. Het feit van het afstand doen geeft ons den datum zijner geboorte, niet dien van zijne bekeering. 2)

II.

CALVIJN had dus het oogenblik niet gekozen, hetwelk zelfs zeer ongunstig was. Het kapittel was steeds minder tevreden over de CAUVINS, en werd steeds meer ontrust over de vorderingen, die de ketterij maakte. Plotseling, op den 26sten Mei 1534, vermelden de registers van het kapittel: »De heer JEAN CAUVIN is gevangengezet in de *Corbaut*-poort, 3) omdat hij den dag vóór de Heilige Drievuldigheid tumult gemaakt heeft in de kerk."

WOLMAR: „Men had mij met twee vette kerkelijke ambten belast (het priorschap *Villeseule* en van *Longjumeau)*, toen ik nog een jongmensch was met weinig inkomsten; en bovendien, ik zeg het in oprechtheid, wist ik van die dingen hoegenaamd niets af en was ik zelfs afwezig. De inkomsten van die ambten bedroegen gemiddeld 700 gouden kronen 's jaars." (Volumen primum tractationum theologicarum, Ed. sec. 1582, p. 2.). BEZA verkocht zijn priorschap van *Longjumeau* in 1548 voor 1000 of 1200 kronen.

1) DRELINCOURT, p. 210.

2) LANG heeft geschreven op p. 40: „Deze ruwe taal... komt wel overeen met den ijver, waarmede de nieuwbekeerde zijn ambten neerlegde, en die zelfs een opstootje veroorzaakte in de kathedraal van *Noyon*." Beide zaken komen ons onnauwkeurig voor. Immers het is gebleken, dat CALVIJN het bedanken voor zijne inkomsten zoo lang mogelijk heeft uitgesteld. Wat het opstootje aangaat, zie men iets verder.

3) De naam *Corbaut* was die van een kasteel, op het hoogste gedeelte van de stad gelegen, en welks nauwe ommuring was opgericht, om de Gallisch-Romeinsche stad *Noviomagus* tegen de invallen der Germaansche volken te beschermen. Men weet niet,

Zeker was het rumoer slechts een voorwendsel, waarvan men zich bediende, indien men het niet verzon, om den ketter te kunnen gevangennemen. Den 3den Juni liet men hem vrij; maar twee dagen later werd hij weer in hechtenis genomen, hetgeen bewijst, dat men aarzelde, en dat de beweegreden van de arrestatie geen onbetwistbaar feit was. 1) Men weet niet, wanneer hij voorgoed werd vrijgelaten. 2) Het bovenstaande heeft LEFRANC gevonden, maar door niets wordt het bevestigd; het feit schijnt zelfs door de geheele wereld vergeten te zijn. Maar dit is toch geen reden om het in twijfel te trekken. Men moet zich maar herinneren, dat de heugenis van gebeurtenissen, die nog veel belangrijker waren, geheel kon worden uitgewischt. Dit is in het bijzonder het geval geweest bij de Protestantsche beweging, die hierop volgde, en waarin CALVIJN zoozeer betrokken was. Dertig jaren later ontkenden de mannen van *Noyon* dit, terwijl zij toch te goeder trouw waren. Het schijnt, dat alles wat op de plaatselijke historie van het *Noyon* van dien tijd betrekking heeft, vergeten is. 3)

Laat ons aan de gevangenis *Corbaut* een bezoek brengen; zij bestaat tegenwoordig nog. Daar zijn wij in de kleine straat, waar het kasteel wordt gevonden; in de hoogte heeft de zolder, waarop de tienden geborgen werden, nog een opening. Voor zich ziet men een grooten boog, die over de straat gebouwd is, en welke een toren aan de

---

hoe het woord geschreven moet worden; men vindt ook *Corbaux*, en op dezelfde bladzijde schrijft de abt MULLER *Corbaut* en *Corbau*. Les rues de Noyon, p. 72. In de Origines de Noyon et de sa commune, II, *Noyon*, 1898, wordt altijd van *Corbaut* gesproken. Men leest op p. 22: „Sedert de 14de eeuw vindt men gesproken van een *Porte-Corbaut*. Tegenwoordig schrijft men *Corbault*.

1) LANG, p. 13, ziet in de rede van COP en het tumult te *Noyon* twee grootsche en moedige *(grossartig, kühn)* pogingen, om de waarheid, die hij pas had leeren kennen, onder zijne medeburgers te verbreiden. Wij kunnen deze meening niet deelen en aan CALVIJN een optreden toeschrijven, dat zoo weinig met zijn karakter strookte. Wat de rede van COP aangaat, daarbij had hij gebruik gemaakt van de omstandigheden, zich bepalende tot het op verzoek opstellen van een rede. Dit was alles naar den regel. Hoe kan men dan onderstellen, dat hij een tumult heeft willen uitlokken door een revolutionnaire prediking? Als hij zoo iets gedaan had, zouden zijne tegenstanders zich er niet toe bepaald hebben, hem gevangen te nemen en daarna weder los te laten, hetgeen een bewijs is, dat er geen aanleiding was om door te tasten.

2) LEFRANC meent, dat op deze feiten gezinspeeld wordt in een brief, dien wij reeds aanhaalden en die eenigszins raadselachtig is Toen CALVIJN schreef: „Toen ik dacht, dat ik een volkomen vrede zou genieten, wachtte mij datgene, waar ik het minst verdacht op was", zinspeelde hij op zijn onverwachte gevangenneming; „daarentegen, toen ik vreesde, dat mij een vreeselijke plaats wachtte *(inamoenam sedem)*, was mij een rustig nest bereid." Deze „*sedes inamoenam*" zou dan de gevangenis zijn, en het rustige nest moet hij dan te *Angoulême* gevonden hebben... De brief, waarin dit geschreven is, draagt geen handteekening; maar het schijnt eer, dat hij geschreven is, toen CALVIJN te *Angoulême* aankwam, dan toen hij van daar vertrok. Wat hij in dezen brief van zijne studiën mededeelt, is begrijpelijk in het eerste geval, wanneer hij nog maanden voor de borst heeft, en moet verwondering baren in het tweede Bovendien, hoe kan het hem opgevallen zijn, dat dit nest zoo rustig was, wanneer hij er reeds eenmaal de aangenaamheid van had ondervonden?

3) LEFRANC, Jeunesse, p. 47.

rechterzijde met een huis aan den linkerkant vereenigt. Dit is de Poort *Corbaut*, en de toren bevat de oude gevangenis van het kapittel. Deze sombere hoek, die den indruk geeft van strengheid en kracht, ziet er nog geheel als weleer uit.

Laat ons den toren bestijgen. Achter een kleine, nauwe binnenplaats is een zware deur, die ons op de benedenverdieping brengt. Deze deur is de tweede; eenmaal waren er twee, maar de eerste is verdwenen.

Deze tweede deur is van oud, dik eikenhout, en voorzien met stevig ijzeren beslag en van een groot hangslot, een sterk slot en een dikken grendel. Wanneer men deze deur doorgaat, komt men in een sombere en kleine gang, die toegang verleent tot twee gewelfde cellen van 4 of 5 M. in het vierkant. De onvermijdelijke gevangenisholen met valdeuren zijn er nog.

Op de eerste verdieping van den toren waren de audientie-zaal en een klein kabinet, waarin de griffier met zijne archieven zetelde; een van de kasten tot berging der stukken is nog aanwezig. Op de tweede verdieping bevinden zich twee andere gevangenissen, welker luchtgaten van ijzeren tralies zijn voorzien. Werd CALVIJN beneden of boven opgesloten? Men weet alleen, dat hij er ingezeten heeft.

III.

Onder de dingen, die kunnen dienen om zijne gevangenneming te bewijzen, kunnen wij de legende van »het gloeiende ijzer" rekenen. Wij moeten deze met eenige nauwkeurigheid nagaan, want zij kan als een type van alle andere [1]) gehouden worden.

Men was tegen JEAN CAUVIN, evenals tegen zijn broeder, zoo geheim mogelijk te werk gegaan, en daardoor wordt ongetwijfeld het verhaal van DESMAY verklaard: »Ik heb wel door sommige van de oudste domheeren hooren zeggen, dat zij eertijds in de registers eene witte bladzijde gezien hebben, waarboven geschreven was: »Veroordeeling van JOHANNES CALVIJN." Er was niets meer op de geheele bladzijde, die dus wit bleef, geschreven. Dit heeft aanleiding gegeven, dat men veel is gaan gissen over wat dat wel kon zijn." [2])

Het waas van geheimzinnigheid, waarmede men het onderzoek tegen de gebroeders CAUVIN omhulde, heeft natuurlijk den laster zeer in de hand gewerkt, waaraan alle groote mannen hebben blootgestaan. Het is te begrijpen, dat men zoowel het leven als de belijdenis van den reformator in verdenking zocht te brengen.

In 1552, dus twintig jaar na het vertrek van CALVIJN, kwam een man, die evenals de reformator den naam van JAN CALVIJN droeg, te *Noyon*; hij werd onder de priesters opgenomen en kreeg eene kapel, Ter oorzake van zijn wangedrag was het kapittel genoodzaakt, hem af te zetten.

Daaruit laat zich meer dan voldoende verklaren, hoe dertien jaren

1) Aan LEFRANC komt lof toe wegens zijne bondige wederlegging dier legende in zijn boek: La Jeunesse de Calvin.

2) DESMAY, Archives curieuses, p. 390.

na CALVIJN's dood, in 1577, de jammerlijke, afvallige BOLSEC, die tot aartsbisschop van *Lyon* benoemd werd, alle te voren uitgesproken lasteringen te zamen vereenigde en ze een vaster vorm gaf, door de legende van het gloeiend ijzer aldus te verhalen:

»Hoofdst. V. Hoe CALVIJN te *Noyon* geschandvlekt en op den schouder gebrand is met een gloeiend ijzer.

»Ik kan dit zeggen, omdat ik genoemd getuigenis ontvangen heb

De legende van het brandmerk in beeld.

uit handen van genoemden BERTHELIER, die opzettelijk was uitgezonden om inlichtingen in te winnen omtrent het leven en de zeden der jeugd van genoemden CALVIJN,[1]) en in het genoemd getuigenis was te vinden,

1) Wat BOLSEC mededeelt omtrent de zending van BERTHELIER naar *Noyon*, is een puur verzinsel; wanneer de Raad van *Genève* besloot, eene commissie hier- of daarheen te zenden, werd dit besluit in de notulen der vergadering opgenomen. De commissie bestond gewoonlijk uit twee Raadsleden; zij kregen dan geschreven instructiën mede, waarvan een afschrift bewaard werd in de archieven, en bij terugkomst brachten zij verslag uit van den afloop hunner zending. — Nu is er in de geheele serie van registers van den Raad, van de komst van CALVIJN te *Genève* (Juli 1536) tot aan de maand Augustus 1555, toen

dat voornoemde CALVIJN, die een plaats van pastoor en van kapelaan bezat, werd overvallen bij of overtuigd van de zonde van sodomie; hierdoor liep hij gevaar, zijn leven door verbranding te verliezen, gelijk deze zonde gewoonlijk gestraft werd; maar de bisschop dier stad liet uit medelijden genoemde straf veranderen, door hem het teeken van eene lelie op zijn schouder te doen branden." [1])

IV.

Sedert dien tijd is deze »zwarte en stinkende" [2]) laster voortdurend in Roomsche boeken herhaald; men heeft zelfs een plaat gemaakt, om hem beter ingang te doen vinden. [3])

In 1531 werd het schandschrift van BOLSEC in het Latijn overgezet, met weglatingen en toevoegingen door LANGEY, een Schot, doctor aan de *Sorbonne.* [4]) De vertaler ging zelfs verder dan BOLSEC zelf; deze laatste had b. v. beweerd, dat CALVIJN »boven alles onwetend" was; LANGEY maakte er van: »Dit monster had de spraakkunst nauwelijks met zijn lippen aangeraakt." BOLSEC had beweerd, dat CALVIJN zich voedde met kleine anijsbeschuiten; LANGEY spreekt van de leelijke en buitensporige dronkenschap van den eerwaardigen CALVIJN *(obscenae et nimiae crapulae).* [5])

Dat een simpele priester dergelijke middelen bezigt, kan er nog mee door. Maar wat moet men er van zeggen, als men zelfs kardinaal RICHELIEU daarvan gebruik ziet maken? In Juni 1640 had koning LODEWIJK XIII bij *Noyon* vertoefd. RICHELIEU, die zijn meester vergezelde, en van oordeel was, dat de strijdmiddelen, waarover hij beschikte, niet voldoende waren om het Protestantisme afbreuk te doen, kwam op het denkbeeld, de archieven en registers der stad, waar het hoofd der Calvinisten geboren was, te laten onderzoeken. Eenige jaren daarna

BERTHELIER ter dood veroordeeld werd, niets te vinden omtrent de beweerde zending van den laatste naar *Noyon.* Men zie DRELINCOURT, a. w. p. 77—80, 146—152.

1) HIEROSME HERMÈS BOLSEC (Histoire de la vie, moeurs, actes, doctrine et mort de Jean Calvin), eertijds voornaam predikant van *Genève*, opgedragen aan den zeer eerwaardigen aartsbisschop, graaf van de kerk van *Lyon* en primaat van *Frankrijk.* Te *Parijs* bij GERVAIS MALLOT, *Rue Saint-Jacques*, bij het gouden uithangbord, 1582 V, p. 6. De eerste editie was in 1577 verschenen.

2) DRELINCOURT, p. 81.

3) De teekening, die wij hiernevens overnemen, is ontleend aan het werk: Posthumum Calvini stigma in tria lilia sive tres libros dispertitum A Rhetoribus Collegii Societatis Jesu, *Bruxelles*, Anno 1611. — Nieusgierige coopt mijn, want hierin is een werk Calvini Beul, Calvijn, zijn Luysen, zijn Brantmerk. *Bruxellae*, Ex officina RUTGERI VELPII, et HUBERTI ANTONII Typog. Jur. Anno 1611 Cum consensu Superiorum. (Exemplaar van M. THÉOPHILE DUFOUR.)

4) De vita et moribus atque rebus gestis haereticorum nostri temporis, etc. Traductis ex sermone Gallico in Latinum, quibus multa addita sunt quae in priori editione quorumdam negligentia omissa fuere. Authore Jacobo Laingaeo Scoto Doctore Sorbonico. *Parisiis*, apud MICHAËLEM DE ROIGNY, 1581.

5) DRELINCOURT, p. 130, 131.

verscheen een werk onder den titel: Verhandeling over de gemakkelijkste en doeltreffendste manier, om hen, die zich van de Kerk hebben afgescheiden, te bekeeren, door kardinaal Richelieu. In dit werk werd het schandschrift van BOLSEC afgedrukt. »CALVIJN," wordt er in gezegd, »nadat hij eindelijk veroordeeld was om zijn onkuischheden, die hem tot de laagste trappen van de ondeugd brachten, ging weg uit de omstreken van *Noyon*, en onttrok zich aan de Roomsche kerk." De uitdrukkingen van »afschuwelijk leven", »Leliebloem"... ontbreken daaraan niet. 1)

Om dit smaadschrift, dat onder zulk een luisterrijken naam werd uitgegeven, schreef DRELINCOURT zijn: »Verdediging van Calvijn", een boek, dat getuigenis geeft van goede trouw en waardeering, en waarin men zooveel kostelijke mededeelingen vindt. Het verscheen in 1667. Voor ons doel is het genoeg, het hier te vermelden. Wij zullen onmiddellijk overgaan tot de behandeling van het einde dezer historie, en dat is niet het minst merkwaardige deel er van.

In 1835 vierde *Genève* het derde eeuwfeest van de afschaffing der mis en het aannemen der Reformatie (10 Augustus 1535). Er was toen in deze oude Calvinistische stad een pastoor, voorganger van mgr. MERMILLOD, nl. p. VUARIN. 2) Deze vond het oogenblik gekomen, om het schotschrift van BOLSEC opnieuw uit te geven. Dit was natuurlijk; maar het was niet natuurlijk, dat bij deze gelegenheid BOLSEC door een Protestant, GALIFFE genaamd, geroemd werd. Deze schreef openlijk: »Zijn levensbeschrijving bevat veel onnauwkeurigheden, wat de bijzonderheden betreft; maar de meeste der medegedeelde feiten zijn volkomen waar." Hij durfde zelfs eene toespeling maken op de legende van het gloeiend ijzer, met deze woorden: »Wat betreft datgene, wat hem te *Noyon* is overkomen, daarvan weet ik niets en daarom wil ik het noch aannemen, *noch ontkennen*"! 3) Zoo drukte GALIFFE zich uit in een geleerd werk, dat de vrucht was van lange en zeer vruchtbare onderzoekingen. Hij had niet één oogenblik kunnen vinden, om te onderzoeken of het vreeselijke feit al dan niet gebeurd was. Dit was het eenige middel, om niet verplicht te zijn, het te ontkennen.

AUDIN vond deze manier van handelen zoo geschikt, dat hij niet aarzelt haar na te volgen; daarom verklaart hij, dat hij »den moed

1) P. 291, 292. Onder den titel vindt men een grooten kardinaalshoed, koorden en kruisen. Het is te *Parijs* gedrukt bij CRAMOISY, 1661 Het voorbericht spreekt van dit „onvergelijkelijke antwoord". Het zal „een eeuwig monument van de vroomheid en de leer van dien grooten man zijn". „Er is geen werk geweest, waarop hij met zooveel ijver heeft gewerkt en waaraan hij zulk een nauwkeurigen en gezetten arbeid heeft besteed, als dit. Hij beschouwde het als de vrucht van al zijn nachtwaken en al zijne studiën, en de zorg voor de uitgave droeg hij nog eenige uren vóór zijn dood in het bijzonder en uitdrukkelijk op." (Exemplaar van den heer VIELLES, directeur van het Seminarie van *Montauban*.)

2) Zie La France protestante, 2de editie, artikel BOLSEC, en een als vervolg uitgegeven brochure, door den heer BORDIER.

3) Notices généalogiques sur les familles genevoises depuis les premiers temps jusqu'à nos jours, III, p. 547.

niet gehad heeft, deze zaak onder handen te nemen", hetgeen hem niet verhindert, te verklaren, dat »na een dommel van drie eeuwen BOLSEC ontwaakt en uit zijn graftombe te voorschijn komt, om uit vijandelijken mond (GALIFFE) deze lofrijke uitspraak te hooren: het meerendeel van de zaken, die door den geneesheer uit *Lyon* werden medegedeeld, is volkomen waar." Hij roept zelfs uit: »Wie weet, of men ten slotte niet te *Noyon* de lelie zal terugvinden, waarmede CALVIJN volgens BOLSEC gebrandmerkt is." In deze hoop haalt hij een zoogenaamd Luthersch dichter aan, die zou gezegd hebben: »Hij, die de deur van een huis te *Wittenberg* ingaat, kan er op rekenen, er een zwijn, een student of een publieke vrouw tegen te komen." [1])

GALIFFE, die door AUDIN zoozeer bewonderd en nagestreefd werd, had *Genève* verlaten, om te *Florence* te gaan sterven. Jammer genoeg, dat zijn zoon, J. B. G. GALIFFE, gedreven door een soort kinderlijke liefde, om zijn vader vrij te pleiten, met al de geleerdheid, waarover hij beschikte, enkele van de meest betreurenswaardige stellingen van zijn vader bleef verdedigen.

Het gevolg daarvan was, dat een vereeniging, om voor de Roomsche kerk te ijveren, besloot, van al dien arbeid gebruik te maken. Zij leidde er een historischen roman uit af, getiteld: »Lucia de Mommor", door H. DE BEUGNON, een aangenomen naam van den abt GUENOT. [2]) MOMMOR is de naam der vrienden en beschermers van CALVIJN; LUCIA die van een hunner gefingeerde dochters, die CALVIJN met zijn liefde achtervolgt. Ten laatste verscheen in *Duitschland*, twee jaren later, een vertaling van Lucia de Mommor, [3]) vergroot en van noten voorzien, en op het titelblad vond men natuurlijk de beide namen van H. DE BEUGNON en GALIFFE. In de voorrede vindt men: »Wij hebben ons slechts willen bedienen van historische stukken, die boven alle verdenking (!) verheven waren. Het nieuwste werk over CALVIJN dankt men aan den Geneefschen hoogleeraar in de geschiedenis, een Protestant, wiens vader reeds onschatbare diensten bewezen heeft..." [4]) In dit boek neemt de laster van BOLSEC een eerste plaats in bij het beschrijven van het huichelachtig bestaan van CALVIJN in zijne jeugd, en de schandelijke ziekte, die zijn dood veroorzaakte.

Wij worden in de zaal, waar de Groote Raad vergaderd is, binnengeleid; een persoon, FRANÇOIS LANCEL genaamd (de BERTHELIER van BOLSEC), is bezig eene rede te houden.

»LANCEL zegt met bevende stem: »Ik kom uit *Frankrijk;* ik heb mij naar *Noyon* begeven, de geboorteplaats van meester JEAN CALVIN, om na te gaan, wat er waar is van de booze geruchten, die de ronde doen omtrent de oorzaak van zijn vertrek. Ik heb de overheidspersonen en den bisschop gesproken. Weet gij, wat ik vernam?"

Op die woorden, die het gewicht der ontdekkingen van den patriot deden kennen, trachtte meester JAN, schuimbekkende van woede, hem

1) AUDIN, 6e editie, II, p. 239, 241.

2) DE BEUGNON, Lucia de Mommor. *Paris*, LETHIELLEUX, 1866.

3) Lucia von Mommor und Calvins Schreckenherrschaft in Genf, nach H. DE BEUGNON und J. B. GALIFFE. *Cologne*, 1868.

4) Ibid. Vorbemerkung.

in de rede te vallen. Maar de spreker eischte, op luiden toon, dat hij vrij in zijn spreken zou zijn, en de Groote Raad gaf hem dit toe.

»Welnu, meester JAN CALVIJN, hier tegenwoordig, bedienaar des Goddelijken Woords in de kerk van *Genève*, heeft zich betoond te zijn een slechte zoon, een ondankbare leerling en een geestelijke, die simonie [1]) heeft gepleegd. Dit weet ik uit vertrouwbare bron."

In een noot zegt de vrome en nauwgezette romanschrijver: »Op dit punt heeft men een overvloed van historische getuigenissen." Het verhaal gaat dan aldus voort:

»Een gemompel verhief zich van uit de banken van den Raad. LANCEL haastte zich, er bij te voegen:

»Ik heb nog niet uitgesproken; het scheelt veel. Meester JAN CALVIJN is bovendien veroordeeld, in zijn geboorteplaats verbrand te worden, om een misdaad, die in deze vergadering niet genoemd kan worden; maar door een bijzonder genadige beschikking van den bisschop en de overheid is de straf veranderd in verbanning."

»Gij liegt!" schreeuwde de man van *Noyon*, wiens oogen bliksemden van haat en woede.

»O, ik lieg, ellendige," antwoordde LANCEL, »je zegt, dat ik lieg! Ontbloot uwe schouders, en de Raad zal er het bewijs voor mijn beschuldiging, met een gloeiend ijzer geschreven, op vinden. Hij zal er de lelie op zien, het schandmerk, dat door beulshand in je vleesch gedrukt is."

Een nieuwe noot van DE BEUGNON vermeldt, dat volgens den Jezuïet LESSIUS het feit nog altijd opgeteekend staat in de registers van *Noyon*; daarin wordt ook PATRASSON aangehaald, de uitgever van het boek van BOLSEC; maar boven alles roept hij het getuigenis van GALIFFE in. »GALIFFE," zoo heet het daarin, »een Protestant, loochent deze feiten niet, al bevestigt hij ze ook niet." Het was te verwachten, dat GALIFFE's vreemde uitdrukking tegen CALVIJN zou worden uitgespeeld. [2])

Is het te verwonderen, dat van dien tijd af deze lasteringen, die bijna even onbekookt als hatelijk zijn, weergevonden worden in de kleine boekjes van de Roomsche polemiek? Moet men zich verwonderen, dat in den »Catechismus van Volharding", van MAX GAUME, die door tal van bisschoppen goedgekeurd is, die duizenden, wellicht millioenen Roomschen gevormd heeft, het oordeel over CALVIJN saamgevat is in het woord: »losbandige"? [3])

Inderdaad heeft de eerlijke en vrome DRELINCOURT geen ongelijk,

1) Simonie is het verkrijgen van een kerkelijk ambt door middel van geld.

2) H. DE BEUGNON, Lucia de Mommor, p. 193, 194.

3) Abrégé du Cathégisme de Persévérance, par M. GAUME, 42e uitgave, aangenomen voor de examens van het stadhuis, 1880. Voor in het boek vindt men een brève van GREGORIUS XVI, en de approbatiën van de bisschoppen van *Bordeaux*, *Gap*, *St.-Flour*, *Rheims*, *Soisson*, *Laon*, *Agens*, *Nieuw-Orleans* en *Nevers*. Men leest daarin, dat CALVIJN „stierf aan eene schandelijke ziekte"; dat het Protestantisme voortkwam uit „de herleving van het heidendom", en voorts: „Is het Protestantisme, of de godsdienst, gepredikt door LUTHER, ZWINGLI of CALVIJN. de ware? Het Protestantisme is geen ware godsdienst; het is zelfs geen godsdienst, omdat men ziet: 1e dat het gesticht is door vier erg losbandige lieden; 2e dat het als uitgangspunt heeft het heidensche beginsel van ongehoorzaamheid, het jagen naar eer, de begeerlijkheid naar het goed van een ander, en van

wanneer hij van BOLSEC zegt, dat de hel nooit een afschuwelijker monster, dat meer door ieder verfoeid moet worden, heeft voorgebracht. 1) Ook heeft hij geen ongelijk, wanneer hij van hen, die hem zijn nagevolgd, uitroept: »Is het mogelijk, dat zij, die zulke dingen schrijven, de bedreigingen gelooven, die GOD heeft doen hooren tegen leugenaars en lasteraars?. . . Vreezen zij niet, in den put des afgronds te worden geworpen met hem, die een leugenaar, moordenaar is van den beginne en optreedt als beschuldiger van de kinderen GODS?" 2)

Er is hier iets echt satanisch.

V.

ANDRÉ RIVET, een Godgeleerde der 17de eeuw, heeft zich tot taak gesteld, de legende van het brandmerk in zijne werken: Catholicus Orthodoxus en Jesuita vapulans, 3) te wederleggen. Wij willen daaruit het volgende mededeelen

de zinnelijke genoegens, zaken, die door het Evangelie verboden zijn; 3e dat het veroorlooft te gelooven alles wat men wil, en te doen al wat men gelooft; 4e dat het onnoemelijke ellende heeft veroorzaakt (p. 386—388). Dit schandelijk onderricht heeft vruchten gedragen; dit blijkt uit hetgeen wij vernemen van de populairste Roomsche missionairs. Wij bepalen ons er toe, te verwijzen naar de brochure van PAUL ALÉGRET. Pasteurs protestants et missionaires catholiques. Réponse au P. Marie Antoine, 2e ed. *Mazamet*, 1895. Ook heeft nog later mgr. VINCENSO MOLO, administrateur van *Tessino*, doctor in de rechten, bisschop van *Gallipoli*, huisprelaat van den Paus, assistent bij den pauselijken stoel, een herderlijken brief laten drukken, die op den kansel van alle parochiën van *Tessino* moest worden voorgelezen en dien hij heeft doen overnemen in een bijblad der „Popolo Cattolico". Men leest daarin: „Tevergeefs zoudt gij het karakter van heiligheid bij de Protestantsche sekten zoeken; zoudt gij wellicht meenen het te vinden bij hun eerste bewerkers; bij een LUTHER, die Roomsch was zoo lang hij zijn hartstochten te bedwingen wist, en daarna afviel, zoo spoedig hem zijn cel verveelde, zijn gelofte met voeten tredende en met een non, die haar klooster ontvlucht was, op een heiligschennende manier trouwende, schaamteloos belijdende, dat er geen hemel meer voor hen was, maar die zijn leven in wanhoop eindigde; bij een CALVIJN misschien, die door beulshanden wegens zijne schandelijkheden gebrandmerkt is, en wiens wreedheden hem den naam van den Zwitserschen TIBERIUS bezorgden; in een ZWINGLI wellicht, die een waardig metgezel is van deze twee; of in een HENDRIK VIII, die zich van de Katholieke kerk afscheidde, om van vrouw te kunnen veranderen, evenals men, naar de jaargetijden, van kleeding verandert, en die zich van haar ontdaan heeft, door haar, zonder blikken of blozen, naar de galg te verwijzen? Meent gij de heiligheid in de leer van het Protestantisme te vinden? Zit die wellicht hierin, dat het de nutteloosheid der goede werken leert; of dat het zegt, dat men, hoe meer zonden men bedrijft, des te meer de verdiensten van JEZUS CHRISTUS eert en verheft; of wanneer het den vrijen wil loochent?" Men zie de Gazette de Lausanne, 27 Mei 1898

1) DRELINCOURT, p. 100.

2) Ibid., p. 30.

3) ANDREAE RIVETI PICTAVII, Catholicus orthodoxus, *Genève*, 1644, p. 13–18. Jesuita vapulans, sive castigatio notarum Sylvestri Petrasanctae Loyolae sectarii, als aanhangsel gepubliceerd op den Catholicus orthodoxus. Over hetzelfde onderwerp heeft men een Duitsch werkje, dat niets bijzonders inhoudt: Calvin und seine Verleumder. Eine Widerlegung der Schrift des Herrn Dr. Reinerding; vom Candidaten VON DARTELN. *Oldenburg*, 1846.

1°. Allen, die men tot getuigen oproept, BRIGERUS, STAPLETONUS, CAMPIANUS, DURAEUS, SURIUS, REGINALDUS, LESSIUS, zijn Jezuïeten, die een getuigenis van BOLSEC — »een afschuwelijk mensch, die in zijn getuigenis alleen staat", zegt RIVET, — hebben overgenomen.

2°. De verhandeling van BOLSEC is van 1577, dus dertien jaren na CALVIJN's dood. »Bij zijn leven schilderde CALVIJN met scherpe kleuren het leven der pausen, bisschoppen en monniken. Toen was het de tijd geweest, om hem te beantwoorden. Indien men het gehoord had, indien men iets had kunnen bewijzen, had men op dien lastigen berisper die vlek van de ingebrande lelie in zijn aangezicht moeten spuwen om haar op hem zelven terug te werpen. Te *Parijs* was er toen een groote menigte vijanden van CALVIJN. Te *Noyon* vond men toen bisschoppen en domheeren, die hem in het geheel niet konden dragen. Maar niet één hunner heeft van het leven van CALVIJN gerept. Zelfs wanneer zij daartoe werden uitgedaagd, hebben zij gezwegen." [1]) Waarom toch? Omdat niemand bij het leven van den reformator zulk een aantijging hem naar het hoofd durfde slingeren.

3°. In 1598 had STAPLETON, Jezuïet geworden, zich op de openbare acten van *Noyon* beroepen. Hij had er zelfs aan toegevoegd, dat »eerbare leden der familie niet hadden kunnen gedaan krijgen, dat de vermelding van dit feit uit de registers werd geschrapt". De Jezuïet LESSIUS begreep, dat om deze beschuldiging te kunnen volhouden men een beroep moest doen op die registers. Hij vroeg daarom een afschrift, dat men hem niet kon verschaffen. En daarom moest hij schrijven: »Maar die acten zijn vernieuwd en veranderd, en toen heeft men het verhaal van die schandelijkheid en van het brandmerk weggelaten." De eene Jezuïet verklaart, dat het onmogelijk was de schrapping te verkrijgen, de andere, dat het verhaal door schrapping verdwenen is. Maar wie zouden dan die schrapping bewerkstelligd hebben? Werd *Noyon* niet bestuurd door de onverzoenlijke vijanden van CALVIJN, door de zonen van hen, die omstreeks 1552 op het valsche bericht van den dood van den reformator, daarvoor dankstonden lieten houden? [2])

4°. Dit neemt niet weg, dat de laster verbreid werd, en dat er daarom onderzoek naar werd gedaan. RIVET maakt melding van twee nasporingen, die daarvoor in het werk werden gesteld. Vooreerst die van CAROLUS FAYUS, gezant des Konings in *België*. »Toen een Fransch edelman op deze beschuldiging gezinspeeld had, betuigde hij in mijn tegenwoordigheid, van den inquisiteur des Konings te *Noyon* vernomen te hebben, dat het een bloot verzinsel was *(totum illud fuisse confictum)* en dat men niets aan CALVIJN kon verwijten, dan dat hij de Roomsche kerk had verlaten. [3]) CORNELIS VAN DER MIJLE, een Hollander, begaf zich naar *Noyon*. Hij deed onderzoek naar de zaak bij de burgers en vernam, dat een notaris het verslag van een onderzoek naar de voornaamste gebeurtenissen uit CALVIJN's leven bezat. Hij ver-

1) RIVET, Jesuita, p. 4.
2) Ibid.
3) Ibid.

zocht den notaris ten eten, en liet zich het verslag mededeelen; dit bevatte niets omtrent dit punt. [1])

VI.

Wij wenschen er nog op te wijzen, dat niet alleen Protestanten, maar ook Roomschen den vuigen laster hebben weersproken, ja zelfs met groote kracht voor de waarheid zijn opgekomen.

Laat ons in de eerste plaats een van de eerste levensbeschrijvers van CALVIJN, dien wij reeds meermalen aanhaalden, P. MASSON, hooren.

Het kan niet weersproken worden, dat deze schrijver den reformator niet genegen was. Hij wilde zelfs, »dat hij nooit geboren ware geweest, dat hij in zijn kindsheid gestorven ware". Daarenboven is hij de vriend en leerling van BAUDOIN geweest, een van de eerste lasteraars van CALVIJN. Hij erkent, dat BAUDOIN alles, wat hij tegen den reformator kon inbrengen, heeft bijeenvergaard. En toch laat hij de volgende uitspraak hooren: »Zij zijn schrijvers van het gemeen en dus geen achting waard, die CALVIJN vuile begeerlijkheden en overspel verweten hebben. En dat niettegenstaande het blijkt, dat niemand de echtbreuk met grooter afkeer heeft gehaat dan hij." [2])

MASSON kan men rekenen voor den eersten Roomsche, die het leven van CALVIJN beschreef, en men mag het er voor houden, dat de laatste Roomsche geleerde, die het onderwerp, dat ons bezighoudt, behandelde, Dr. NIKOLAAS PAULUS is. In de Roomsche bibliotheek, bestemd om het werk voort te zetten van den man, die het hevigst de Duitsche reformatie heeft aangevallen, dat uitgegeven wordt door L. PASTOR, onder den titel van: »Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes", heeft Dr. PAULUS een studie gewijd aan LUTHER's dood: Luthers Lebensende, 1898. Hij verklaart, dat de fabels omtrent den zelfmoord, dien LUTHER zou gepleegd hebben, onwaar zijn. Na alzoo getoond te hebben, dat hij als geschiedschrijver aan de waarheid recht wilde doen, voegt hij er bij: »Ten opzichte van eene andere aanwijzing van BOLSEC, alsof hij in zijn jeugd een grof onzedelijke daad bedreef en daarvoor gestraft werd, heeft KAMPSCHULTE reeds opgemerkt (Johann Calvin, *Leipzig*, 1869, p. 224), dat deze aanduiding geen ernstige weerlegging waard is *(keine ernste Widerlegung verdient)*. In den

1) Men kan meer teruggaan en de getuigenis van een Roomsche, DU TILLET, een vriend uit de jeugd van CALVIJN, inroepen. die toen zij met elkander braken, schreef: „Ik heb den wil niet gehad noch aanleiding gevonden om mijne betoogen tot u te richten, alsof ik uw persoon alleen op het oog had, om u eenige ondeugd wat het lichaam betreft te verwijten; maar ik heb u iets verweten, dat uw gevoelens en de ondeugd van uw geest aangaat, al hebt gij dit ook gemeen met anderen.' (Van *Parijs*, den 1sten December 1538, Beza, X*b*, p 300.) DU TILLET wil zeggen dat CALVIJN, in weerwil van zijn goede eigenschappen, niet een goede herder is, omdat hij geen begeerte heeft de kerk te dienen. „Door een priester, die in 1538, toen CALVIJN pas 29 jaar oud was, reeds lang tot den toekomstigen reformator in betrekking stond, gegeven zijnde, hebben deze verklaringen groot gewicht." CROTTET, Correspondance française de Calvin avec Du Tillet, 1850, p 7.

2) P. MASSON, II, p. 430.

laatsten tijd heeft men hare onhoudbaarheid aangetoond, en de waarheid is zoo aan het licht gekomen, dat alle twijfel uitgesloten is *(mit einer Gründlichkeit, die jeden Zweifel unmöglich macht)*. Men zie A. LEFRANC, La Jeunesse de Calvin, *Paris*, 1888, p. 48 ss., 175 ss." 1)

MASSON, de vriend van BAUDOIN; KAMPSCHULTE, de vriend van GALIFFE; Dr. PAULUS, de vriend van JANSSEN, zijn dus geheel overtuigd van CALVIJN's onschuld.

VII.

Behalve het bovenstaande kan men nog twee verklaringen aanhalen van twee vijanden van CALVIJN, die zoo tegen hem ingenomen zijn geweest, dat zij in staat zijn de onwaarschijnlijkste dingen, die men den reformator ten laste zou willen leggen, aan te nemen. Beiden hebben op het nauwkeurigst de archieven van *Noyon* doorsnuffeld en de uitkomst hunner onderzoekingen medegedeeld.

In de eerste plaats heeft, volgens het zeggen van LE VASSEUR, DESMAY een zeer stipt onderzoek gedaan naar het leven en de ondeugden van hem, die in zulk een kwaden naam kwam. 2) Wat vond hij? Niets!

Wij geven hiernevens het facsimile van de twee bladzijden, waarop DESMAY over deze zaak handelt, hetwelk genomen is naar het exemplaar, dat op het *Britsch Museum* te vinden is. Het is het eenige, dat tegenwoordig bekend is. De plaats, waar het op aankomt, begint bij de laatste paragraaf van bladzijde 15 en loopt tot de laatste paragraaf van bladzijde 16.

Na DESMAY onderzocht de kanunnik LE VASSEUR opnieuw al de documenten van *Noyon*. Niet alleen heeft hij als Roomschgezinde een afkeer van dien ketter, maar hij is bang voor hem. Voordat hij over hem begint te spreken, maakt hij het teeken des kruises en zegt: »Voordat ik dit Calvinistische moeras, door de noodzakelijkheid om de historie te schrijven, gedwongen, ga omkeeren, laat ons een goed *Praeficisne* zeggen en laat ons ons wapenen met een krachtig voorbehoedmiddel, om onze oogen en onze harten te bewaren voor elken besmettelijken invloed, die zoowel den lezer als den verzamelaar der volgende hoofdstukken kan aantasten, wanneer hij zich op zulk gevaarlijk gebied gaat begeven." Als »voorbehoedmiddel" schrijft hij een geheele geloofsbelijdenis, en verklaart, dat hij van CALVIJN zal spreken met dezelfde rechtvaardigheid en onpartijdigheid, waarvan de heilige AUGUSTINUS bewijs heeft gegeven, toen hij van de daemonen sprak. 3)

En wat is nu de getuigenis van dien kanunnik, die alles geweten heeft, alles kon gelooven, en in staat was, alles te zeggen? Niet

1) Dr. NIKOLAUS PAULUS, Luthers Lebensende, 1898, p. 48.

2) LE VASSEUR, p. 1162.

3) Ibid., p. 1145, Cap. 87, „Advies over de Calvinographie", en p. 1149, Cap. 89, Betuiging van den H. AUGUSTINUS, als hij over de daemonen spreekt, en verklaring van den schrijver, als hij CALVIJN behandelt.

16 *Remarques considérables*

l'autre le 7. d'Aoust suivant, la cause avoit esté agitée en palin chapitre: mais il n'est fait aucune mention dás les actes enregistrés pourquoy c'estoit, & n'ay sçeu apprendre le sujet de cette approche. I'ay bien oüy dire à aucuns Chanoines des plus anciens, qu'ils ont veu autrefois un feuillet blanc dans les Registres, où en teste y avoit escrit: *Condemnatio Ioannis Calvini*, & n'y avoit rien escrit davantage en toute la page, ains demeuroit en blanc; celà a donné à deviner à beaucoup ce que se pouvoit estre.

Il y a encor une autre Sentence de condemnation, contre un Chapelain Vicaire qui portoit le mesme nom Iean Calvin: Mais c'estoit long temps apres que Iean Calvin Heresiarque eust quitté ses benefices, fût sorti de la ville & du pays, & eust abandonné la foy de Iesus Christ. Car cette Sentence se trouve enregistrée & dattée de l'an 1550. & prononcée contre Iean Calvin Vicaire, pour avoir retenu en sa maison une femme de mauvais gouvernement. Et fut condamné ledit Calvin à estre fustigé de verges sous la custode.

Quand à l'Heresiarque il estoit alors à Genéve en la plus grande flame de ses ferveurs, & n'ay sçeu trouver autre chose dans lesdits Registres, que les plaintes & reproches cy-dessus: c'est pourquoy je n'en diray rien tout expres, n'ayant entrepris d'escrire que ce que i'ay appris sur les lieux de sa nativité & conversation premiere.

Par autres divers moyens & plusieurs conferences que j'ay recherchés avec gens notables, specialement avec personnes d'aage, tant Ecclesiastiques que Laiques, j'ay appris que Iean Calvin estoit d'un esprit qui aimoit le change & nouveauté. Il ne pouvoit s'arrester en place n'y demeurer en aucune vacation. Il fut pourtant huit ans entiers & continuels Chapelain d'une des portions de la Gesine, puis la resigna, apres derechef la reprit; échangea sa Cure de Martheville à une autre, puis vendit la derniere. Il courut les Universitez de Paris, d'Orleans, de Tholose & de Padoue.

sur la Vie & mœurs de Iean Calvin. 15

de laquelle il recevoit sa nouriture; ses libertez luy faisoit déja oublier le serment qu'il avoit fait le jour de sa reception au nombre des Chapelains.

Au Chapitre general tenu le Lundy 6. de may 1527. Derechef plaintes sont faites contre Jean Calvin & son frere Charles, & sont pour la seconde fois declarés contumacez, à la poursuite du Promoteur, & ne comparurent ny par eux ny par Procureur.

Cependant Girard Cauvin ne dormoit point, à soliciter que ses enfants fussent avancez en biens d'Eglise, & fit tant par ses menées, qu'il attrapa une Cure pour son fils Jean alvin.

Le Vendredy 27. de Septembre 1527. ainsi qu'il est enregistré au feuillet 130. pag. 1. Girard se presenta en chapitre porteur d'une procuration *Ad resignandum* de Maistre Iean Havart Curé de l'Eglise Parroissiale de S. Martin de Marteville, diocese de Noyon, par laquelle ledit Havart resignoit purement & simplement entre les mains du chapitre sa Cure de Marteuille. Alors Maistre Antoine Fauvel Chanoine, qui estoit en tour *Ad præsentandum*, presenta à ladite Cure Iean Calvin laquelle presentation fut acceptée de Messieurs de chapitre. On void par là que c'est un corps à plusieurs testes. Celuy qu'ils avoient condamné de coutumace en deux divers chapitres: Ils le reçoivét à prendre des charges des Ames, sans correction du passé, n'estant promeu à aucun ordre sacré, n'ayant que simple tonsure & en un aage incompetente, n'ayant encore que dix-huit ans, rempli de folies & libertez de jeunesse. Le mesme Fauvel fut deputé en ce chapitre pour presenter Iean Calvin à Monsieur l'Evesque, ou à son grand Vicaire.

Il se trouve aux mesmes Registres que Iean Calvin auparavant d'estre receu Curé, avoit esté approché en chapitre à l'instance de Maistre Iean de la Ruë Chanoine de Rheims, & que par deux chapitres divers, l'un tenu le 24 Iuillet 1527.

alleen heeft hij niets gevonden, wat den laster omtrent CALVIJN kan bevestigen, [1]) maar hij toont duidelijk aan, dat men in zake de zedelijk-

1) Op de bladzijden 1160 en 1161 telt LE VASSEUR zorgvuldig alle aanwijzingen op, die door de registers van het kapittel gegeven werden. Hij bewijst, dat er zelfs geen plaats is geweest voor een dergelijk vonnis, als waarvan men spreekt.

heid twee CALVIJNS met elkander heeft verward. Wij geven hieronder het facsimile van hoofdstuk 96, bldz. 1170, 1171. Men zal opmerken, dat LE VASSEUR in een punt van minder belang DESMAY verbetert, waaruit blijkt, hoe hij tot in de kleinste bijzonderheden alle besluiten van het kapittel kende.

Onze kanunnik doet nog meer. In het volgende hoofdstuk (Cap. 97, p. 1172) telt hij alle inwoners van *Noyon* op, die hun stad hebben verlaten om CALVIJN te volgen: zijn broeder, zuster, de kanunnik HENRY COLLEMONT, zij, die zijne kerkelijke ambten van hem overnamen, MARLIÈRE en CAÏN, de stadhouder van *Noyon*, en enkele anderen. Ten opzichte van het vertrek van den stadhouder naar *Genève* teekent LE VASSEUR aan: »Hieruit kan men oordeelen of, indien hij met de lelie te *Noyon* ware gebrandmerkt, een plaatsvervanger van den Koning hem gevolgd zou zijn. De vertegenwoordiger des Konings heette NORMENDIE. 1)

Het boek van DESMAY, dat niet meer te vinden scheen, is verborgen in het *Britsch Museum*; dat van LE VASSEUR is moeilijk te krijgen.

D'vn autre Iean Cauuin Chappellain Vicaire de la mesme Eglise de Noyon, non heretique.

CHAPITRE XCVI.

PRES que Iean Cauuin eust fait banqueroute à l'Eglise, & à la ville sa patrie, pour en rafraischir, ou entretenir la memoire, au bout de dix-huict à vingt ans vn autre mesme l'iuraye pour les mœurs, mais non surpris de l'iuraye d'heresie, se presenta, & fut receu en nostre chœur à vne Chappelle Vicariale, où il ne tarda gueres, ayant peu de temps apres esté congedié pour son incontinence, apres quelques punitions dont il ne tint conte, comme il se void par les conclusions du 23. iour de Decembre & du second de Ianuier 1552. Voyant donc son endurcissement au mal, qui luy faisoit negliger toute remonstrance, il fut en fin priué de sa Chappelle, & du chœur, s'estant rendu insensible à la priuation de ses gages. De là il fut vicarier par les dioceses, & la croyance de nos anciens est qu'il deceda en la Cure de Trachy

1) „D'icy iugez s'il eust eu la fleur de lys à *Noyon*, si un Lieutenant de Roy l'eust suivi: Il se nommoit Normendie."

le Val, en ce diocese, qu'il deseruit en qualité de Vicaire, & mourut bon Catholique: Grace que Dieu luy fit pour n'auoir iamais tourné sa casaque, ny changé de Religion, à quoy sa vie libertine, & l'exemple de Cauuin l'heresiarque son correspondant en l'vn & l'autre nom, sembloient luy donner pente, comme à plusieurs autres de la France, qui se sont perdus dans vn commun naufrage. Il ne fut neantmoins battu de verges sous la custode, comme l'escrit Monsieur Desmay en son petit liuret, pag. 39. & 40. Aussi estoit-il Prestre, & non sujet à telle discipline. Il s'est donc equiuoqué, prenant cestui-cy pour vn autre Vicaire aussi Chappellain, nommé Balduin le ieune, doublement ieune, de nom & de mœurs, non encore aduancé à la Prestrise, ny à aucun Ordre sacré. En voicy la Conclusion Capitulaire. *Capitulo facto die Veneris vndecima Augusti 1553. A. Bellement Promotor Capituli remonstrauit ex officio, quòd Balduinus le Ieusne Cappellanus Vicarialis, à duobus mensibus nullam aut paruam residentiam fecit in Ecclesia, scandalosè viuendo cum quibusdam mulieribus suspectis, &c. Quare pro defectibus, & absentiis à Diuino seruitio, eum Domini condemnarunt, iuxta conclusiones dicti Promotoris, ad assistendum per vnum mensem integrum omnibus Horis seruitij Diuini; & pro scandalis commissis ordinarunt præfati Domini ipsum cadi virgis, quia puer, & nondum in sacris constitutus, per magistrum puerorum in subthesauraria, præsentibus dictis pueris pro exemplo.* I'ay creu deuoir adjouster ce chapitre à l'histoire du premier Cauuin, *ad diluendam homonymiam*, crainte qu'on ne prenne l'vn pour l'autre, le Catholique au lieu de l'heretique,

Iiiiiii ij

Men heeft beweerd, dat de Roomschen deze werken hebben doen verdwijnen, omdat zij getuigenis afleggen van CALVIJN's onschuld. Voortaan zullen deze getuigenissen, die zoo onwraakbaar mogelijk zijn, door ieder ter hand kunnen genomen worden, en een eerlijk mensch zal niet meer van het brandmerk spreken, dan alleen om hen te teekenen, 1) die er nog van gewagen, en vooral hen, die zeggen, dat zij de zaak niet willen onderzoeken, opdat zij niet genoodzaakt zouden zijn datgene te loochenen, waarvan zij overtuigd zijn, dat het laster is.

1) „Het brandmerk, dat men aan CALVIJN heeft willen geven," zegt RIVET, „heeft zijn lasteraars gemerkt met het stempel van eerloosheid." Jesuita vapulans, p. 2.

VIII.

De hardnekkigheid, waarmede sommige schrijvers van schotschriften zich van de legende bedienen, dringt ons, de vraag te stellen, hoe zij er toe komen, te gelooven, dat zij waarheid bevat. Men kan hierop slechts antwoorden: het leven der geestelijkheid was van dien aard, dat men niet vooruit kan verklaren, dat iets onmogelijk was. In de XI[de] eeuw zeide PETRUS DAMIANUS, over de zeden der priesters sprekende: »Om dergelijke vlekken af te wasschen, zou de zondvloed niet voldoende zijn. Deze afschuwelijke zonden roepen om het vuur van *Gomorra*, dat de vijf steden verbrandde." 1) De klachten van PETER van *Amiens* werkten niets uit. Hierop geeselde de H. BERNARD »de onreinheden, de hoererijen, de bloedschanden, bij sommigen zelfs de schandelijke hartstochten en de schanddaden", daarmede de tegennatuurlijke zonden aanduidende. Weder brachten de aanklachten van den H. BERNARD geen verandering teweeg, terwijl ALVARUS PELAGIUS (1320), Spaansch Minderbroeder, een bisschop, die een vurig verdediger der pausen 2) was, in een zijner boeken, waarvan een herdruk in 1517 te *Lyon* het licht zag, zegt, dat het meerendeel der priesters zich overgaf aan »ergerlijke dronkenschap en ongebondenheid (wat hun gemeenschappelijke ondeugd is), en aan tegennatuurlijke zonden".

»Helaas, helaas, in de heilige kerk geven vele geestelijken en priesters in hunne binnenkamers en in hunne samenkomsten zich daaraan over; de leeken, in de meeste steden, vooral in *Italië*, plegen die zonden in het openbaar." En volgens hem is de wereld, »vooral *Italië*", zoozeer besmet met deze ondeugd, dat het eenige geneesmiddel daartegen is, »dat de toorn GODS den zwavelregen van den hemel zendt". 3)

En wat zag men, toen de Reformatie begon? Wij zullen over LEO X niets zeggen, maar van den paus, die bij het einde der middeneeuwen en bij het begin der nieuwe geschiedenis regeerde, ALEXANDER VI, een BORGHIA, luidt het grafschrift, waarin zijn geheele leven beschreven wordt: »Voorbijganger, sta hier niet stil; hier rust de misdaad en de ondeugd." Ten slotte willen wij nog op het volgende feit wijzen. In 1555 verscheen te *Venetië* in Italiaansche verzen een boek, dat de tegennatuurlijke ontucht verheerlijkte; het werd geschreven door iemand, die zich JEAN DE LA CASA noemde. Wie was deze? De levensbeschrijvingen deelen ons mede, dat het een aartsbisschop was, buitengewoon gezant van den Paus. Alles, wat de Jezuïet THOMAS HARDINGIUS, om het feit te vergoelijken, vinden kon, is: LA CASA was jong, toen hij deze verzen schreef; ook heeft de kerk zich er mee vergenoegd, hem aartsbisschop te maken; nooit is hij kardinaal geworden. 4)

1) In zijn boek Gomorrhaei, vers 1130; RIVET, Jesuita vapulans. p. 7.

2) RIVET, ibid, p. 8.

3) Ibid.

4) Ibid., p. 9. GIOVANNI DELLA CASA werd te *Florence* geboren, 28 Juni 1503; hij stierf te *Rome* 14 November 1556. Men leest in PROSPER MARCHAND: Dictionnaire historique ou Mémoire critique et littéraire, 1758, I, p. 161: „De warmste verdedigers van LA CASA zijn tot de droevige noodzakelijkheid gebracht, hem niet van zulk eene smadelijke beschuldiging te kunnen vrijpleiten. Zij erkennen te goeder

Het is niet te verstaan, dat BOLSEC en zijne medestanders op de gedachte gekomen zijn, aan CALVIJN de ondeugden toe te schrijven, die zij rondom zich zoo veelvuldig zagen bedrijven.

Tegenwoordig komen ons die dingen ongeloofelijk voor. Een Protestant zal er niet aan denken, die aan een Katholiek te verwijten; er is een groote verandering tot stand gekomen. De onzedelijksten hebben ten slotte de onzedelijkheid moeten opgeven.

Wie heeft nu de Roomsche kerk, de Roomsche geestelijkheid hervormd? Wie heeft zijn doel bereikt, terwijl PETRUS DAMIANUS, ST. BERNARD, ALVARIUS PELAGIUS tevergeefs hunne stem hadden verheven?

De Reformatoren: LUTHER, en vooral CALVIJN; deze heeft aan de Christelijke wereld de strenge levensopvatting gegeven, die men het Calvinisme noemt. De schandelijkste beschuldiging tegen onzen hervormer geeft ons daarom het recht, het uit te spreken, dat zijn invloed onbetwistbaar des te heilzamer geweest is.

---

trouw, dat hij niet geheel onschuldig was en dat, alhoewel hij het heeft durven loochenen, hij toch in zijn Capitolo del Forno van de tegennatuurlijke liefde met zekeren lof spreekt en zeer eenvoudig bekende, dat hij zich er somtijds aan overgaf, maar toch niet dikwijls.... Om hem eenigermate te verontschuldigen, merken MAGLIABECHI, MÉNAGE en LA MONNOIE op, dat kardinaal BEMBO, SANNAZAR, LE BERNI, LE MAURO, LE MOLZA, MATTEO FRANCO, LUIGI PULLI en duizenden anderen stukken geschreven en uitgegeven hebben, die minstens even berispelijk waren als die van hem. MÉNAGE voegt er aan toe, dat niet LA CASA de Capitolo del Forno uitgaf, maar de boekhandelaar. En wanneer hij onderstelt, dat men verkeerd doet, aan een aartsbisschop, een nuntius, een pauselijk gezant, een deken van de pauselijke kamerheeren, een kwinkslag, een scherts toe te rekenen, waarvan de schrijver zelf betuigt, dat hij dit als leek en op zeer jeugdigen leeftijd heeft samengesteld, dan kan men evengoed als hij met recht onderstellen, dat de bewering van LA CASA al te zeer uit nood voortkwam, om geloofd te worden. Het feit, dat hij zijn werk het eerst in 1538, 18 jaren vóór den dood van den schrijver, toen hij 35 jaar oud was, liet drukken, geeft ons het recht, om de gegrondheid van deze onderstelling te betwijfelen en met reden de beweerde scherts te beschouwen als het werk van een gevestigd man, die waarschijnlijk toen reeds tot den geestelijken staat was geroepen en misschien reeds priester was."

VIERDE HOOFDSTUK.

VERTREK UIT FRANKRIJK.

I. Calvijn te Parijs: Servet. — II. Het Protestantsche Poitiers in de XVIde eeuw. — III. Verblijf van Calvijn: de tuin des Basses Treilles. – IV. De grot van Calvijn. — V. De eerste leerlingen. — VI. Hernieuwd verblijf te Orleans. — VII De Psychopannuchia en vertrek uit Frankrijk.

I.

IJ hebben CALVIJN te *Noyon* verlaten. Uit de gevangenis gekomen, verliet hij de stad en begaf zich over *Parijs* naar *Angoulême*. Hij maakte gebruik, naar het schijnt, van de kalme periode, die tusschen de terechtstelling van den Savoyaardschen geneesheer POINTET, April 1534, en de zaak der Placcaten, October 1534, lag.[1])

Hij verbleef slechts kort in de hoofdstad, want het gevaar was altijd nog zeer groot voor hem, die reeds eenmaal nauwelijks aan den vreeselijken vervolger MORIN ontsnapte. Hij kon er waarlijk niet op rekenen, ten tweeden male uit diens hand verlost te zullen worden.

Daarom is het eenige feit, dat ons omtrent dit bezoek aan de hoofdstad medegedeeld is, des te opmerkelijker. MICHEL SERVET, met wien wij ons later maar al te veel zullen moeten bezighouden, bevond zich

1) HERMINJARD, III, p. 162, 238, no. 17.

toen te *Parijs*, steeds bereid, de redetwisten voort te zetten, die hij te *Bazel* reeds met OECOLAMPADIUS begonnen was, er op uit zijnde, in den boezem van de opkomende kerk het geloof in de Drieëenheid uit te roeien. CALVIJN aarzelde niet en stelde den gevaarlijken ketter een onderhoud voor. BEZA verhaalt ons: »Eenigen tijd daarna ging CALVIJN weer naar *Parijs*, zich echter daar niet al te zeer in het openbaar vertoonende, omdat het er voor hem niet veilig was. Daar in dien tijd MICHEL SERVET aldaar was, die van toen af zijne dwalingen begon uit te strooien (zijn venijn tegen de heilige Drieëenheid, heet het in de 3de editie), weigerde CALVIJN niet, met hem te spreken, ten einde te trachten hem daarvan terug te brengen, of wel, hem met GODS Woord te bestraffen. Daarom werd bepaald, dat zij op een bepaald uur, en in een aangeduid huis aan de *Rue St.-Antoine*, zouden samenkomen; doch CALVIJN, op den gezetten tijd, niet zonder gevaar voor zijn leven, verschijnende, kwam tevergeefs, ofschoon hij lang op SERVET wachtte! [1])

Later herinnert CALVIJN hier zelf aan, met de woorden: »Ik was bereid, te *Parijs* mijn leven te wagen, om hem, zoo mogelijk, voor onzen HEILAND te winnen; maar ofschoon hij het offer zag, dat ik hem bood, nooit wilde hij er op ingaan." [2])

Moeten wij dit vreemde gedrag niet betreuren? Aan welke beweegredenen moeten wij het toeschrijven? BEZA zegt, dat CALVIJN, als van GOD getrokken zijnde, zich onder die omstandigheden naar *Parijs* begaf, en wie weet, wat er uit de voorgenomen ontmoeting zou zijn voortgevloeid? Wie weet, of in de toekomst de zaken niet anders waren geloopen? Het helpt ons niet, dat wij den loop, dien de zaak nam, betreuren! Het schijnt, dat SERVET altijd alles gedaan heeft, om datgene te verhinderen, wat hem bewaard zou hebben voor zijn treurig uiteinde, hetwelk even vreeselijk voor hem, als voor het Protestantisme was.

II.

Van *Parijs* begaf CALVIJN zich weder naar *Angoulême*, maar hij ging er slechts door. Hij was tot een ernstig besluit gekomen. »Ziende, in welk een droeven toestand het koninkrijk *Frankrijk*, wat den Godsdienst betreft, gekomen was, besloot hij eindelijk, het te verlaten, om meer vreedzaam naar zijne conscientie te leven. Hij verliet daarom *Frankrijk* in het jaar 1534, met dien jongeling, met wien wij gezegd hebben, dat hij te *Xantinge* [3]) woonde." Er is hier sprake van DU TILLET, die niet kon besluiten, zijn vriend te verlaten. Te zamen begaven zij zich naar *Poitiers*.

Het lag wel op den weg van den toekomstigen tegenstander van

1) Opera, XXI Vie de Calvin, 2e édit., p. 57.

2) Opuscules, p. 1339. „Verklaring, om het ware geloof te verdedigen... tegen de dwalingen van M. SERVET." Deze regels zijn in den Franschen tekst bij den Latijnschen gevoegd; beide teksten zijn van CALVIJN. Opera, VIII, p. 481. Men vergelijke ibid., Proleg. XXXIII.

3) Opera, XXI. Vie de CALVIN, 2e édit., p. 57.

SERVET, een bedevaart te doen naar den bisschoppelijken zetel van den ouden tegenstander van ARIUS, den Latijnschen ATHANASIUS, ST. HILARIUS. Tusschen die groote kerkleeraars was hij, die reeds de Christelijke Institutie was begonnen te schrijven, niet misplaatst.

1. LA POPELINIÈRE begint zijne beschrijving der stad aldus: »Om zich van de stad *Poitiers* een goed denkbeeld te vormen, moet men zich eene plaats voorstellen, die van alle zijden omringd is met water en bergen, behalve van één kant, die niets dan uitgestrekte schoone vlakten te zien geeft.

»Deze stad is na *Parijs* de grootste in oppervlak van alle Fransche steden, maar is binnen hare muren slechts voor twee-derde bevolkt (zij schijnt nooit meer dan 18.000 à 20.000 inwoners geteld te hebben). De top van den berg is zeer hoog en dicht bezet met huizen, die door het ontzaglijke paleis der vroegere graven bestreken worden, en met kerkspitsen; maar 't grootste deel der hellingen wordt ingenomen door wijngaarden, weiden en bouwland, tot aan de muren toe, die aan den voet van den berg beginnen." [1])

Deze muren waren voorzien van 60 tot 80 torens of torentjes en van een kasteel (p. 446), dat in 1375 herbouwd was, bij de samenvloeiing van de *Boivre* en de *Clain*; het was gebouwd in den vorm van een driehoek, met een toren aan iederen hoek, die elkander bestreken. [2]) Toch ging *Poitiers* lang niet door voor een goed versterkte plaats; hare omwalling was te lang, en haar kasteel niet sterk genoeg.

Terwijl zij alles aan hare verdediging ondergeschikt maakte, die zij toch niet voldoende kon maken, was *Poitiers* eene arme stad. Men erkende dit zelf, met deze woorden: »Nergens vindt men minder kooplieden, goudsmeden, reukwerkfabrikanten, en vervaardigers van andere weelde-artikelen." Jammer genoeg, werd de zindelijkheid al evenmin begeerd als de weelde. KAREL V noemde *Poitiers* het schoonste dorp, dat hij gezien had, en de landgraaf van *Hessen*, die in 1602 de stad bezocht, teekende in zijn dagboek aan, welk een indruk hij van de vuilheid der straten en de leelijkheid der huizen had.

Poitiers verdiende echter een eereplaats onder de steden, vanwege hare inrichtingen voor onderwijs. Hare universiteit, die in 1431 werd opgericht, bezat de vier faculteiten, en die van het burgerlijk recht bloeide zeer. De studie van het recht kwam wel met het karakter van het volk overeen, dat meer door gezond verstand dan door levendigheid uitmuntte. Er was in de stad een keur van ernstige en bekwame

1) LA POPELINIÈRE, La vraye et entière histoire des troubles, 1579, p 230.

2) „JAN, hertog van *Berry*, herbouwde het kasteel van *Poitiers*, waarvan een gedeelte vernield was bij den aanval van 1392. Het diende ter verdediging van de poort *St.-Lasaire*, en de brug en poort van *Rochecueil*. Het stond in verbinding met den rechteroever van de *Clain* door een versterkte brug. Het werk, dat vóór 1378 moest beginnen, werd bestuurd door een bekwaam architect van den hertog, GUY DE DAMMARTIN. Van 1383–1385 was het werk in vollen gang. Van deze prachtige residentie bestaan tegenwoordig nog slechts de ruïnen van twee torens, aan den oever der rivier." BÉLISAIRE LEDAIN, Histoire sommaire de la ville de Poitiers, p. 106.

mannen, die er orde en rust wisten te doen heerschen. Overigens was de smaak voor degelijke wetenschap dikwijls vereenigd met liefde voor de fraaie letteren en de dichtkunst. *Poitiers* werd het *Athene* van *Poitou*. Ten tijde van LODEWIJK XII waren er meer dan 4000 studenten, niet alleen uit *Frankrijk*, maar ook uit *Engeland* en *Duitschland* afkomstig. Zeven »collèges" bereidden de jongelieden voor het hooger onderwijs voor. Moet men met RABELAIS [1]) er aan toevoegen, dat de studentenwereld zich er niet alleen met de wetenschap bezighield? Men sprak van de fluitspelers en de kaartspelers van *Poitiers*, evenals van de dansers van *Orleans*, de schreeuwers van *Agers*, de beslijkten van *Parijs*, de kabaalmakers van *Pavia*, de verliefden van *Turijn*. [2]) Zoo hadden de studenten hunne bijnamen en hunne toenamen, evenals hunne professoren, daar men van scherpzinnige, engelachtige, onwederlegbare enz. doctoren sprak.

Poitiers onderscheidt zich het meest door zijne gehechtheid aan de Roomsche kerk; het had 26 parochiën, 2 vrouwen- en 4 mannenkloosters, 1 abdij binnen en 2 buiten de stad. De menschen, die aan de kerk verbonden waren, vormden het derde deel der geheele bevolking, en men kan zeggen, dat *Poitiers* gebleven is, wat het was, namelijk het merkwaardigste Roomsche museum, dat er te vinden is.

2. Laat ons onze wandeling door de stad beginnen bij *Notre-Dame la Grande*, »de oude, onvergelijkelijk schoone Romaansche kerk aan de eene zijde, het paleis van de graven van *Poitou* aan de andere zijde, waar nu nog de rechtbank haar zetel heeft, trokken in dit dicht bevolkte centrum, waarin het hart der stad sloeg, en dat nog den stempel der oudheid droeg, een bevolking, die harer waardig was. Mannen van de toga en dienaars der kerk waren daar in menigte." [3]) Wij gaan in de *Rue du Marché*; aan onze linkerhand vinden wij het bekoorlijke huis, dat twee opschriften draagt: »*Hoc est refugion (sic) meum*, 1557 (Dit is mijn toevlucht), en »*In Dño confido*, 1557 (Op GOD vertrouw ik). Wij mogen onderstellen, dat dit huis gebouwd is door iemand van de nieuwe religie, want bijna alleen de Protestanten hadden de gewoonte, meer dan één opschrift te plaatsen. [4]) Wij gaan de *Grande Rue* af; rechts vindt men op een herbouwd huis twee gebeeldhouwde sleutels; dit was de herberg »De twee Sleutels", die vroeger »La grand' allée" genaamd werd. Daarnaast, door een dwarsstraat gescheiden, is een huis met monumentalen geveltop; dit werd »De Struisvogel" genoemd; van achteren raakten deze huizen aan het hotel van de beroemde familie SAINTE-MARTHE. [5]) De ingang van het hotel was in de *Rue Sainte-*

1) Oeuvres, II, 5.

2) Mémoires de la Société des antiquaires de l'Ouest, VII, p 185. — Zie voor de beschrijving van *Poitiers*: H. OUVRÉ, Essai sur l'histoire de la Ligue à Poitiers, 1855, p. 15 à 24.

3) ALFRED BARBIER, Chronique de Poitiers au 15me et 16me siècles, 1892, p. 34, 35.

4) ROBUCHON, Paysages et monuments du Poitou, Volume sur *Poitiers*, p 153.

5) Zie Appendix XI, Het verblijf van Calvijn te Poitiers.

Marthe (vroeger *Rue du Chariot de David).* 1) Een weinig lager (de vroegere *Rue Saint-Etienne)* was het verblijf der HERBERTS (sinds 1887 verdwenen). JACQUES HERBERT, burgemeester, een Hugenoot, die door allen werd geacht, werd in 1562 op het plein van *Notre-Dame la Grande* opgehangen. 2) Een ander huis draagt eene andere inscriptie. Ik lees: »Noch door vrees, noch door hoop; rustig te midden der golven. 1590." Lager aan de rechterzijde, boven de hoofddeur, vindt men op een geschonden schild het wapen der Maltezer ridders. Nog wat verder is het huis der »Drie Spijkers", een allermerkwaardigst staaltje van middeneeuwsche bouwkunst, waarin KAREL VII in 1422 moet vertoefd hebben. 3) Zoo waren deze oude steden nu eens als een boek met prenten, dan weer als een met schoone spreuken, dat altijd voor de voorbijgangers openlag.

3. Maar wij kunnen aldus niet alle straten doorwandelen; daarom zullen wij nog maar enkele afzonderlijke bezoeken afleggen. 4) Laten wij ons niet ophouden bij de kerk *Saint-Jean*, een doopkapel, in den stijl van het einde van het Romeinsche rijk; een Christelijke kerk, gebouwd met heidensche materialen; noch voor het hotel, dat ten onrechte »van den Beul" 5) genaamd wordt (dicht bij het plein, waar vroeger de terechtstellingen plaats hadden), »een juweel", een der »schoonste typen van de bouwkunde der 15de eeuw", met zijne rijke versieringen van bloemen, vruchten, bladeren, arabesken, dieren en sirenen. Wij gaan maar aanstonds de reeds genoemde *Rue Sainte-Marthe* opzoeken; deze straat brengt ons tegenover een huis van de *Rue de la Cathédrale*. Hier, in het hotel *de la Rose*, kwam in 1429 JEANNE D' ARC bij den advocaat-generaal van het gerechtshof, JEAN RABATEAU, aan wiens vrouw zij werd toevertrouwd. Van daar ging zij naar *Orleans*, en nog in 1825 toonde men den steen, waarop zij den voet moet gezet hebben om haar paard te bestijgen. In de middeneeuwen vond men voor de deuren van alle hotels een steen, de »montoir" genaamd; de montoir van JEANNE D' ARC wordt tegenwoordig

1) Bulletin de la Société des antiquaires de l'Ouest, 1889 1891, p. 376—387.

2) A. LIÈVRE, Histoire des protestants et des Eglises réformées du Poitou, 1856, I, p. 126.

3) Le guide du voyageur de Poitiers, par PIERRE DELBARRE, 1882.

4) Laat ons in het voorbijgaan enkele oude namen noemen: *Rue du Plat d'Etain*, *Rue des Basses-Treilles* (waar de tuin was, waarin CALVIJN bijeenkomsten hield met zijne vrienden), *Rue de la Psalette*, *l'Escalier du Diable*, *Rue de la Balance d'Or*, *du Chaudron d'Or*; — vervolgens enkele oude uithangborden: *Het slapende Schaap*, niet ver van het hotel der *Trois Piliers*, waar men sedert de 16de eeuw de reizigers opneemt en waar CALVIJN al had kunnen verblijven: *De ontwortelde Noteboom*, voorgesteld door een man, die met het hoofd naar beneden een boom vasthoudt, in de straat van kolonel DENFERT. Ten laatste nog een oud opschrift: „*Tout par raison: raison partout* 1581," een rationalistisch devies, in den gevel van het hotel der *Rue Raison-Partout* gebeiteld. Wel is *Poitiers* een museum!

5) Dit hotel, gebouwd in de laatste jaren der regeering van LODEWIJK XII, behoorde in 1514 aan FRANÇOIS FUMÉE, jur. cand., heer der *Pierrière* en van *Jaulnay*, in 1520 burgemeester. De gevangenis van den beul, thans bijna verdwenen, was aan het einde der *Rue de la Prévôté*.

in het museum bewaard. BÉLISAIRE LEDAIN, dien het gelukt is het huis van JEANNE D'ARC te vinden, roept uit: »Voortaan, inwoners van *Poitiers*, wanneer gij door de *Notre-Dame-la-Petite*-straat gaat en gij staat voor de *Saint-Marthe*-straat, groet dan die nederige woning, die veranderd en vergeten is. Het is niet meer het hotel *de la Rose* van de XVde eeuw; niets onderscheidt het meer; het heeft geen stijl, noch eigenaardig kenmerk; maar daar is de meest buitengewone gebeurtenis van de historie van *Frankrijk* voorbereid." [1])

4. Wij mogen niet uit het oog verliezen, dat wij in de eerste plaats dingen zoeken, die ons het verleden van de Gereformeerden voor den geest roepen. Wij begeven ons daarom naar het lyceum. Tegenover de fraaie kapel van die inrichting bevindt zich in den hoek van de *Rue du Puygareau* het hotel JEAN BEAUCÉ. De gevel komt uit op het kleine plein achter het stadhuis. »Het treft door zijn eenvoud . . ." [2]) Op een hoog venster vindt men het jaartal 1554. Deze BEAUCÉ, een rijk koopman, een der vijf en zeventig burgers van het stedelijk lichaam, ongetwijfeld een zoon van JACQUES BEAUCÉ, burgemeester in 1500, was de GROSLOT van *Poitiers*, de vurigste en invloedrijkste Protestant. In alle stukken wordt hij in de eerste plaats genoemd, bij voorbeeld in de klacht van de geestelijke heeren van *Saint-Hilaire-le-Grand*, die wij om hare belangrijkheid hieronder weergeven. [3]) BEAUCÉ vereenigt de

1) Revue poitevine et saintongeaise, 1891, „Het huis van JEANNE D'ARC te *Poitiers*," door BÉLISAIRE LEDAIN. - De Vereeniging van oudheidkenners van het Westen heeft op dit huis een opschrift in marmer laten beitelen: „Aan JEANNE D'ARC, de Vereeniging van beoefenaars der oudheidkunde van het Westen, Maart 1892. Hier was het hotel van de *Roos*. JEANNE D'ARC woonde er in Maart 1429. Zij ging hier vandaan, om *Orleans*, dat door de Engelschen belegerd werd, te bevrijden."

2) ROBUCHON, Paysages et monuments du Poitou. Deel over *Poitiers*, p. 152, 153.

3) Klacht van dekenen, kanunniken en kapittel van *Saint-Hilaire-le-Grand* bij de commissarissen des Konings over de plundering door de Hugenoten in 1562 van de kerk van *Saint-Hilaire* (Bibl. munic. de *Poitiers*: collection DOM FONTENEAU, t. XII, p 299—311). Overgedrukt in de gedenkstukken van de Vereeniging van beoefenaars der oudheidkunde van het Westen, XV (1852). „. . . . .waarbij zij in de eerste plaats aantoonen, dat sedert de laatste maand Januari in deze stad *Poitiers* vele vergaderingen gehouden zijn, zoowel in private huizen, als bij genoemden BEAUCÉ, LA PILLARDIÈRE, PERSICAULT, SABOURIN en anderen, als ook in andere plaatsen van genoemde stad en van de voorsteden, en dit door bovengenoemde predikanten, sectarissen van CALVIJN en ketters van BEZA; in welke vergaderingen men in het privé en in het openbaar gepredikt heeft met groote uitvallen en schandalen tegen de bepalingen der heilige conciliën en de bevelen van onze heilige Roomsche Kerk, de heilige sacramenten en de kerkelijke personen verachtende en versmadende; — dat de voornaamste leeraars geweest zijn de pastoor van *Chiré*, *de l'Estang*, CHRESTIEN, SAINT-MARCEAU, die openlijk ergerlijk gepredikt hebben, zoowel in als buiten de stad, op verschillende plaatsen, en dit in losse leekenkleederen, zonder eenig verlof van den bisschop van *Poitiers*, noch van zijne vicarissen, en wel voornamelijk onder leiding en op aanstoken van genoemde BEAUCÉ'S, DE LISLE (JACQUES HERBERT, heer van *l'Isle*, den 7den Augustus 1562 opgehangen, gelijk wij gezegd hebben), burgemeester, de abt van *Valence*, LA VACHERIE, generaal DES PRUNES, en andere van hunne bondgenooten en medeplichtigen. Evenzoo hebben genoemde predikanten en hunne aanhangers.... onderscheidene conventiculen en vergaderingen gehouden, die zij den kerkeraad noemden,

Gereformeerden in zijn huis; BEAUCÉ laat prediken; BEAUCÉ houdt met den gouverneur van *Poitou*, DU LUDE, in naam van de Protestanten, briefwisseling; dit blijkt uit een brief van de Gereformeerde kerk van *Poitiers*, die aldus aanvangt: »Monseigneur; door den brief, dien gij geschreven hebt aan den heer BEAUCÉ," enz. . . .[1]) Men moet zich er niet over verwonderen, dat de Roomsche schrijvers zoozeer op BEAUCÉ gebeten waren; zij beweerden, dat hij de aanstoker was van de troebelen van 1562, en zelfs, dat, nadat de kerken den 27sten Mei geplunderd waren, men alles, ook de heilige vaten, naar hem bracht, om gesmolten en tot staven gemaakt te worden. Een document uit dien tijd spreekt daarvan aldus: »Het gemeen begon alle kasten, waarin reliquieën bewaard werden, kruisen, kelken, crucifixen, boeken en schilderijen, die zoowel met goud als met zilver ingelegd waren, van genoemde kerk *St.-Hilaire* te vernielen, te stelen en mede te nemen; zij brachten dit alles in het huis van JEAN BEAUCÉ, namelijk in het openbaar, open en bloot, op een kar, die er mede overladen was; hieronder was het hoofd van den heiligen HILARIUS, van verguld zilver." [2]) Dit verhaal bevat twee dingen, die niet juist zijn; 1° werden de voorwerpen niet gebracht naar BEAUCÉ, maar naar een plaats in de *Bourg-Marain*-straat; [3]) 2° sloegen niet de Protestanten van *Poitiers* aan het plunderen, maar benden Gasconjers uit *Grammond*. Volgens de beraadslagingen van den gemeenteraad had een edelman uit *Poitiers*, LANCELOT DE BOUCHET, gouverneur der stad, uit naam van den prins van *Condé* den stadhouder JEAN DE LA HAYE en den bisschop verwittigd van de aankomst

waar zij bevalen, de kerken en kerkdienaars van kostbaarheden, kasten en reliquieën te berooven...; die ook bevalen, penningen van hen, die hunne Calvinistische sekte volgden, te verzamelen, zoowel om genoemde predikanten, ouderlingen, diakenen, wachters, als andere ambtsdragers te voeden, te onderhouden en te betalen, als ook om drie- of vierhonderd soldaten onder de wapenen te houden, welke gewapende soldaten zij tegen het begin van de maand Mei in deze stad zouden vergaderd hebben.... De genoemde oproermakers namelijk hebben van het begin van de maand Mei op hun eigen gezag wijkmeesters, hoofdlieden over honderd, vijftig en tien aangesteld, die genoemde poorten bewaakten en zorgden, dat de preeken van genoemde predikanten ongestoord konden plaats hebben, terwijl zij wacht hielden bij de plaatsen, waar de consistorie vergaderde." Er zijn nog andere documenten in *Fonteneau*, A 2 en 12, waarin BEAUCÉ genoemd is als een der vurigsten onder de Calvinisten.

1) Archives historiques du Poitou, XII, p 180. Brief van 15 Mei 1562.

2) Manuscrits de Dom Fonteneau, XII, p. 299 en vervolgens (Stadsbibliotheek van *Poitiers*).

3) De *Bourg-Marain*-straat is thans *Rue du Puygareau*. BOBINET, Continuation des Annales d'Aquitaine, II, p. 1000. BOBINET vervolgt: „De overlevering leert ons, dat een kleine kramer, die woonde, waar zij een smeltkroes hadden, nadat hij de asch doorzocht en gewasschen had, daarin zooveel vond, dat hij daaruit een prachtig huis kon laten bouwen, dat nu nog bestaat, en daaruit een huwelijksgift voor zijne dochter kon nemen, voldoende om haar aan een burger van *Poitou* uit te huwelijken. Men meent, dat dit de baron van *Mathemer* is geweest." Deze kleine kramer is BEAUCÉ „Het prachtige huis" is dat, wat tegenwoordig nog te bewonderen is. Hoe onbetrouwbaar deze overlevering is, blijkt uit het feit, dat het huis in 1554 gebouwd werd Het kon dus niet in 1562 van het gevonden goud gebouwd worden. Zij, die aldus BEAUCÉ belasteren, bewijzen slechts, welke beteekenis zijn persoon had.

dezer benden. Hij had daarbij ook den raad gegeven, de heilige kostbare zaken op een veilige plaats te bergen, doch de Raad weigerde hierop in te gaan. 1)

Deze bijzonderheden aangaande de rol die BEAUCÉ speelde, bevestigen de mededeeling van DE RAEMOND, dat de eerste synode te *Poitiers*, de tweede, die in 't geheim gehouden werd, in het jaar 1559 ten huize van den »Sieur BEAUCÉ" vergaderde. 2) Wij houden het er voor, dat hier bedoeld werd de beroemde vergadering, die op het eind van 1558 te *Poitiers* samenkwam en waarop men tot de saamroeping van de eerste generale synode der Gereformeerde kerken van *Frankrijk* besloot. 3) CHANDIEU was van *Parijs* gekomen om eenige twisten, die door DE LA VAU, leerling van CASTALION, gerezen waren, uit den weg te ruimen. Na het Avondmaal spraken de predikanten met elkander, zoowel over de leer als over de orde en de tucht, die door hen werd gevolgd, en door hunne gesprekken kwamen zij er toe, te verstaan, hoe gewenscht het zou zijn, indien het GOD behaagde, dat alle kerken van *Frankrijk* gemeenschappelijk één geloofsbelijdenis en één kerkenordening opstelden. 4) Eenige maanden later kwam de eerste nationale synode te *Parijs* in de *Rue des Marais* samen. Het hotel *Beaucé*, dat nog aanwezig is, zou dus de wieg van ons synodaal stelsel, van onzen Presbyteriaanschen kerkvorm voor *Frankrijk* en voor de wereld geweest zijn. 5)

---

1) Dit aldus gewijzigd verhaal komt overeen met de mededeeling van de Histoire ecclésiastique, dat de beelden van MARIA en van STE RADEGONDE verbrand werden „voor het huis eens koopmans JEAN BOCÉ, in tegenwoordigheid van de mannen des Konings en van al het volk" (II, pag. 105), en waarin gesproken wordt van het plunderen der reliquieën (twee verschillende feiten) door de lieden van *Grammond* en *Duras*. „De gesmolten en gewogen kostbaarheden hadden slechts een waarde van 300 à 400 mark, ofschoon men dacht, dat zij meer dan 100 000 waard waren; maar het bleek, dat er sommige, zoowel wat het buitenste als het binnenste aangaat, valsch waren, en dat alles, wat blinkt, geen goud is." Ibid., p. 70.

2) DE RAEMOND, p. 981.

3) Het is niet waarschijnlijk, dat er twee synoden met een tusschenruimte van slechts eenige maanden zouden gehouden zijn, en het is nog minder waarschijnlijk, dat er een eenige weken vóór of na die van *Parijs* zou gehouden zijn. Men weet, dat DE RAEMOND niet uitmunt door chronologische nauwkeurigheid.

4) Histoire ecclésiastique, I, p. 200.

5) Wij worden in deze meening bevestigd door het verslag, dat RAEMOND geeft van de vergadering, die bij BEAUCÉ gehouden werd. „Ik weet, dat bij de synode van *Poitiers*, die de tweede geheime was en gehouden werd in het jaar 1559 bij den heer DE BEAUSSÉ, eenigen, die zich van de kerk hadden afgescheiden, riepen, dat men moest terugkeeren, terwijl men de scheuring afkeurde; onder anderen de abt van *Valencia* in *Poitou*, van het huis van *Vérac*, die als predikant optrad, ofschoon hij het kleed van een geestelijke droeg. Deze, die de eerste was, welke door CALVIJN bedorven werd, trad ook het eerst op om tegen de scheuring te getuigen. In deze vergadering betoogde LA BORDERIE, een beroemd advocaat, die een van dien eersten troep was, dien CALVIJN te *Poitiers* vergaderde, met vele redenen, dat men in de kerk moest blijven, zonder echter zijne beloften te schenden. „Wij zijn en zullen altijd schuldig zijn, zeide hij, aan heiligschennis, doordat wij zonder volmacht ons het leeraarschap hebben aangematigd; al is het ook, dat de Godsdienst, dien

Het is bekend, dat eene andere »synode" reeds in 1557 [1]) te *Poitiers* vergaderde, en dat daarna den 10den Maart 1561 de tweede nationale synode aldaar vergaderd geweest is.

5. Na het huis te hebben bezocht, vanwaar de bevrijdster van *Frankrijk* uittoog, en dat, waar de presbyteriale synodale kerkvorm tot stand kwam, begeven wij ons naar het paleis van justitie, om de beroemde zaal der *Pas-perdus* in oogenschouw te nemen. De oude zaal voor de wacht bezit nog steeds hare drie groote Gothische, drielobbige vensters. Daarboven vindt men een galerij, versierd met schitterende kruisboogtinnen, die voorzien zijn van bladeren en waarop beelden geplaatst zijn. »Indien er één geschiedkundig gedenkteeken bestaat, is het wel dit! Daar hielden de graven van *Poitou* hun verblijf; daar werd in 1429 JEANNE D'ARC ondervraagd; daar vond onder KAREL VII het Gerechtshof van *Parijs* een toevluchtsoord, terwijl tijdens de regeering van LODEWIJK XI dat van *Bordeaux* er een korte poos werd overgebracht." [2]) Men kon er toen evenals nu in wandelen, want het paleis is altijd een paleis van justitie geweest. Wij ontmoeten hier op een dag van het jaar 1540 een student van twintig jaar, PIERRE DE LA PLACE, die met een advocaat LAURENT DE NORMANDIE spreekt. Zij zijn vrienden van CALVIJN. Men kan moeilijk zeggen, wie de warmste was. Deze vriendschap in het geloof, waartoe zij door CALVIJN gebracht zijn, heeft hen saamgebracht, en nu spreken zij over het jongste werk van den reformator, de uitlegging op den brief aan de Romeinen. Juist komt een knecht LAURENT DE NORMANDIE een pak brieven brengen, die van CALVIJN afkomstig zijn. Zij zijn spoedig opengemaakt. Daarna gaan zij naar huis en DE LA PLACE antwoordt aanstonds. [3])

Over DE LA PLACE hebben we reeds gesproken; men heeft hem te recht den MICHEL DE L'HÔPITAL der Protestanten genoemd. Na te *Angoulême* zijne studiën begonnen te hebben, zette hij ze van 1534 tot 1541 te *Poitiers* woont; in 1542 trad hij voor het eerst als advo-

---

wij verdedigen, zonder dwaling is, zoo hebben wij toch te vreezen, dat GOD ons zal straffen, gelijk Hij KORACH, DATHAN en ABIRAM gedaan heeft, omdat zij zich in de zaak van de offeranden gemengd hadden. De abt van *La Réau* en die van *Bonnevou* voegden zich bij hen; maar alles werd in handen van CALVIJN gesteld, die hun het stilzwijgen oplegde." Deze merkwaardige woorden leeren, dat de vergadering te beslissen had, of men met Rome zou breken. Als men tot het invoeren van een synodaal stelsel overging, dan was dit vraagstuk reeds opgelost. Sommigen waren huiverig zich op dien weg te begeven, en daarom moesten zij op de voorbereidende vergadering van 1558 hunne stem laten hooren. Na deze vergadering zou het te laat geweest zijn.

1) Op deze vergadering werden de consistoriale reglementen van de kerk van *Poitiers* vastgesteld. E ARNAUD heeft de merkwaardige stukken, die daarop betrekking hebben, gevonden en uitgegeven: „Politieke artikelen voor de Gereformeerde kerk volgens het heilig Evangelie, gemaakt te *Poitiers*, 1557." E. ARNAUD, Documents inédits du XVIe siècle. Synode général de Poitiers, 1557. 1872. Men vergelijke Bulletin, XXII, 1873, p. 184. Ten onrechte heeft ARNAUD deze vergadering de eerste nationale synode genoemd; de eerste werd ongetwijfeld te *Parijs* in 1559 gehouden.

2) VIOLLET-LE-DUC, Dictionnaire d'architecture, t. VII, artikel Palais.

3) HERMINJARD, VI, p. 247. Opera, XIII, p. 680. Het jaartal 1540, door HERMINJARD aangenomen, schijnt aannemelijker dan 1550.

caat te *Parijs* op. Hij werd in 1533 president van de rechtbank voor belastingprocessen. In de bibliotheek van *Poitiers* heeft men nog een handschrift van zijne hand. Het is de vertaling van het XVII[de] en laatste hoofdstuk der Institutie: De vita hominis christiani (het leven van een Christenmensch).[1] Wij kunnen niet verwonderd zijn over deze vertaling, wanneer wij bekend zijn met de gevoelens, die de schrijver in zijn brief van 1540 openbaart. »Ik ken geen sterveling," sprak hij, »aan wien ik meer dan aan u verschuldigd ben. Want ik vergeet niet, hoe gij mij, toen wij te *Angoulême* waren, beter gemaakt hebt door uw omgang en door uw leer, en hoe ik elken dag meer aan u verschuldigd ben, en ik weet niet, wat ik u in dit sterfelijk leven voor de onsterfelijkheid zou teruggeven; mocht het GODE behagen, dat ik slechts een kleinen dag met u kon spreken."[2] Merkwaardige overeenstemming! Het laatste geschrift van DE LA PLACE heeft bijna denzelfden titel als deze vertaling: »Over de voortreffelijkheid van den Christenmensch", met het bijschrift: »Welgelukzalig zijn zij, die vervolgd worden om der gerechtigheid wil." Den 20[sten] Mei 1572 droeg hij zijn werk aan de Koningin van *Navarre* op, en den 25[sten] Augustus viel hij als slachtoffer bij den ST.-BARTHOLOMEUS-moord.[3]

6. Niet ver van het paleis vond men de *Grandes Ecoles.*[4] De colleges in de rechtsgeleerdheid werden gegeven in de groote zaal, die tegenwoordig gebruikt wordt als museum van de Vereeniging voor oudheidkunde. Hier verscheen zonder eenigen twijfel ook CALVIJN. Onder hen, die er onderwijs gaven of studeerden, waren verscheiden aanhangers der nieuwe denkbeelden, als BABINOT, hoogleeraar in de Romeinsche rechten, de bekende advocaat BOISSEAU, de regent ANTOINE DE LA DUGUIE, de procureur PHILIPPE VÉRON, SAINTE-MARTHE etc.

7. De twee kerken mogen ook wel onze bijzondere aandacht trekken. Het centrum van de stad, van de kunst, van den Godsdienst, is *Notre-Dame la Grande.*[5] Het is, in tegenspraak met haar naam, een kleine

---

1) De 78 perkamenten bladen zijn versierd met fraaie vergulde en gekleurde beginletters en gebonden in een sierlijken band, gelijk dat in dien tijd de gewoonte was. Op de 4de bladzijde staat: „Aan den zeer vromen en godsdienstigen persoon van FRANÇOIS DE LA PLACE, aalmoezenier van SAINCT JEHAN D'ANGELI, brengt PIERRE DE LA PLACE zijn nederigen groet." Het begeleidend schrijven van PIERRE aan FRANÇOIS DE LA PLACE is door HERMINJARD, VI, p. 439, uitgegeven

2) HERMINJARD, VI, p. 249.

3) Ibid., p. 246, No. 1.

4) De klok van de Universiteit, die luidde, wanneer er stellingen moesten verdedigd worden of wanneer er plechtigheden zouden plaats hebben, was geplaatst in den toren van de *St.-Porchaire*-kerk (waar zij tegenwoordig nog is). DELBARRE, p. 155.

5) Men had ook nog de *Marché vieux* (tegenwoordig een exercitieplein), waar in Juli 1544 de mystères gespeeld werden, waarvoor de repetities gehouden waren in de *Saint-Cybard*-kerk. De band tusschen het tooneel en de kerk was nauw. „Des anderen daags, 19 Juli 1534, werden heerlijke vertooningen gegeven van de mysteriën der vleeschwording, van de geboorte, het lijden, de opstanding en hemelvaart van O. H. J. C., welke mysteriën men veertien dagen daarna op de *Marché vieux* van genoemde stad speelde, op een tooneel, dat zeer prachtig in de rondte gemaakt was; dit spel werd den 19[den] van genoemde

kerk (17 M. hoog, 15 M. breed), maar zij verbaast ons. Zij is in sommige opzichten een juweel. De kerk is bedekt met een soort van bas-reliefs, waartusschen mozaïekfiguren zijn aangebracht, die van den kleinen gevel eene soort van kolossale triptyque in ivoor maken, waarop de beitel van den kunstenaar geen duim van het vlak met rust heeft gelaten. Guirlandes, wijngaardranken, schuinsche ruiten, zeshoeken, gladde aangezichten, sphynxen, draken, koddige maskers, alles is daarin volgens den Byzantijnschen stijl dooreengemengd, om te dienen tot omlijsting van afbeeldingen van menschen, en ofschoon de kunstenaar deze laatste minder goed heeft weergegeven, kon men toch zeggen, dat de gevel dier kerk het volledigst de heilige geschiedenis wedergaf, en te gelijker tijd, het bewonderenswaardigste voortbrengsel van de Romaansche kunst in *Frankrijk* is. Binnen in de kerk zag men, na de herroeping van het edict van *Nantes*, den preekstoel van de oude Gereformeerde kerk, met vier paneelen versierd, waarop de vier evangelisten in den stijl der XV^de^ eeuw.[1]) Boven het crucifix, dat den tabernakel overwelft, ziet men een bos sleutels, die aan het gewelf hangen. Het waren de sleutels, welke op wonderbare wijze ontnomen waren aan den verrader, die ze aan de Engelschen in handen wilde spelen. Natuurlijk werd een plechtige processie ingesteld, ter herdenking van het mirakel. Zij werd op Paaschmaandag gehouden.[2]) In 1871 trok die processie nog door de straten van *Poitiers*, om te voorkomen, dat het Duitsche leger het land zou invallen.

8. Wij behoeven de oude *Sainte-Radegonde* in het oude kwartier niet te bezoeken om den schoonen bouwstijl te bewonderen, maar men vindt er een van de reliquieën, zooals CALVIJN er zooveel in zijne beroemde verhandelingen heeft beschreven. Hier is het spoor van den voetstap GODS. In een van de zijmuren van het schip aan de rechterhand, wanneer men binnenkomt, ziet men een kleine kapel, met traliewerk er voor. Men leest op een bord: »Monument van den voetstap GODS; den 3[den] Augustus 587 verscheen onze HEERE aan de heilige RADEGONDE, om haar haar aanstaanden dood, en de glorie die voor haar in den hemel was weggelegd, aan te kondigen. »Gij zijt," zeide Hij tot haar, »een kostbare parel aan Mijne kroon." Toen Hij verdwenen was, liet Hij den vorm van Zijn rechtervoet op den steen, waarop Hij gerust had, afgedrukt achter." Hij, die de geschiedenis der heilige heeft beschreven, meldt, dat op de plek, waar het mirakel had plaats gehad, een kapel is opgericht, die in 1492 werd verwoest; maar de steen en eenige beelden werden gered, en daarheen gebracht, waar men ze tegen-

---

maand begonnen en werd elf dagen daarna voortgezet, daar men goede spelers had en over een rijke decoratie te beschikken had." BOUCHET, Annales d'Aquitaine, p. 374.

1) „De predikstoel der Hugenoten ging de *Notre-Dame* versieren." A. LIÈVRE, Histoire des protestants et des Eglises réformées du Poitou, II, p. 147. Maar deze preekstoel is sedert vrij langen tijd verwijderd, om plaats te maken voor dien, welken men er thans vindt

2) JEBOUCHET, a. w., p. 159—160. DE CHERGÉ, Guide du voyageur de Poitiers, 1872, p. 280.

woordig vindt.[1]) De naamdag van de heilige wordt den 13den Augustus gevierd. Gedurende de geheele maand komen pelgrims van alle zijden, om het graf en den »Voetstap GODS" te bezoeken. De menigte neemt dan alles in beslag, stroomt overal heen; menschen vallen daarbij in zwijm, en zij, aan wie een mirakel is geschied, worden weggedragen. CALVIJN sloeg dien Voetstap GODS in zijn verhandelingen over de reliquieën niet over.[2])

Voor de kerk is het plein, die plaats waarvan in de annalen onzer martelaren zoo dikwijls gewaagd wordt, waar zoo menigeen zijn geloof standvastig beleed, waar men ook herriep, terwijl men gekleed was in een hemd, en een toorts in de hand droeg. Daar richtte men den brandstapel op en werden de geloovigen geradbraakt. Het plein is nog geheel in ouden staat. Het vormt een rechthoek, omsloten door muren, waarin men komt, door vier treden op te gaan. Daar werd ook het recht bediend, terwijl men het den naam van »tusschen de leeuwen" *(inter leones)* gegeven had. Nog zijn liggende leeuwen als houders van het koninklijk wapen aanwezig, om aan te duiden, waar de rechters gezeten waren. Daarachter was de muur iets hooger; daarnaast was de plaats voor de bijzitters, wat verder, aan den rechter- en linkerkant, waren de plaatsen voor de getuigen, den beschuldigde en den verdediger, terwijl er nog genoeg ruimte overbleef voor de toehoorders. Hoe langer wij te *Poitiers* vertoeven, hoe meer wij den indruk krijgen, dat hier het centrum van het bijgeloof was. Een verblijf in deze stad kon slechts er toe bijdragen, om CALVIJN te overtuigen, hoe noodig een reformatie was; de reliquieën, de beeldjes die in de huizen stonden, de fabels die hij hoorde, — alles sprak hem van de ellende en de schande der Christenheid.

In zake rilequieën was de *Saint-Pierre* even rijk als de *Notre-Dame*. »Het is zeker, dat de hoofdkerk van *Poitiers* tot aan de Groote Revolutie de beroemde reliquieën van den Prins der Apostelen bezeten heeft..., die bestonden uit twee beenderen van het kakebeen en een deel van den baard van den heiligen PETRUS, door de bisschoppen van *Poitiers* werden gehouden voor den rijksten schat van ST. HILARIUS (die ze uit *Rome* had meegebracht)."[3]) CALVIJN sprak in zijn verhandeling over de reliquieën hierover aldus: »Volgens dit alles heeft men beenderen overal; zoo heeft men te *Poitiers* het kakebeen met den baard."

Wij zijn in de *Saint-Pierre-le-Puellier*-straat gekomen. Een eeredame, LOUBETTE, vergezelde de moeder van CONSTANTIJN, de heilige HELENA, toen zij naar *Jeruzalem* reisde. LOUBETTE was er bij, toen de keizerin het heilige kruis ontdekte. Men gaf er haar een stuk van. Zij deed het in haar reiszak en ging te voet weder naar *Bretagne*, haar land. Maar van *Jeruzalem* tot *Rennes* is een groote afstand, te meer omdat de hofdame klein van gestalte, gebocheld en mank was. Toen zij bij *Poitiers* kwam, voelde zij zich vermoeid. Er was reden voor; zij viel

1) L. DE FLEURY, Vie de Sainte Radegonde, 1886, 4de uitgaaf.

2) Opera, VI, p. 430.

3) Mémoires de la société des antiquaires de l'Ouest, XXXVII, „Histoire du Poitou", door FR. CHAMARD, p 380—390.

daarop in slaap onder een olmboom. Toen zij wakker werd, wilde zij haar reiszak nemen, dien zij aan een tak had opgehangen. Maar zie, de tak gáat in de hoogte en »wordt zoo hoog opgeheven, dat genoemde maagd haar reiszak niet kan krijgen". De bisschop wordt over dit verwonderlijk geval geraadpleegd. Hij zegt aanstonds, dat dit een teeken is, dat men daar een kerk moet bouwen. De graaf, die dezen grond bezit, verleent zijn toestemming. Maar daar hij nogal gierig is, besluit hij aan het klooster zooveel grond af te staan, als de dame »in één dag kon rondloopen". Daar de graaf zag, dat zij vermoeid was en hinkte, dacht hij er goedkoop af te komen. LOUBETTE gaat loopen, en o, nieuw wonder! hoe verder zij gaat, hoe minder vermoeid zij is. Op het middaguur had zij al een geheele ruimte doorloopen, en zelfs, opdat het niet mogelijk zou zijn het eigendom aan het klooster te betwisten, had de grond achter haar zich vanzelf glooiend omhooggeheven. De graaf vreest, dat zij heel zijn domein zal afloopen. Men werpt het op een accoord. Dit brengt geluk aan het kapittel van *Saint-Pierre*. Het wordt rijk, vooral in wijngaarden, zoodat het volk de kanunniken die »van den trechter" noemde. 1)

Wat zou CALVIJN van dit verhaal, wat van de legende van het verdronken kind gedacht hebben? En van het hart, waaruit bloemen voortkomen, waarvan de beeltenis in de *Notre-Dame* te zien was? Deze legende is van den volgenden inhoud. Een jongmensch hield van de maagd MARIA, al gaf hij zich zoozeer aan uitspattingen over, dat hij ten gevolge van zijn zedeloos leven stierf Men begroef hem in ongewijde aarde. Veertien dagen gingen voorbij. Op zijn graf vond men, o, wonder! eene witte roos aan een groenen tak, pas ontloken, »ofschoon het de rozentijd niet was". Het lijk wordt opgegraven en uit den mond komt een papiertje te voorschijn, waarop met gouden letters MARIA stond. »Ieder stond er verbaasd van." Men bracht het lijk nu in gewijde aarde over, en men beitelde het beeld van zijn hart in steen. Om die afbeelding te zien, ging men pelgrimstochten ondernemen. 2)

Wanneer men die dingen in dezen tijd nog gelooft, wat moet het dan in de XVIde eeuw geweest zijn! Welke leiding ontving het volk in die dagen!

Was het niet tijd, dat CALVIJN te *Poitiers* kwam?

III.

Onderscheiden redenen bewogen den reformator, zich te *Poitiers* op te houden. Hij moest er vrienden ontmoeten en een beroemde groote boekerij en bibliotheek bezoeken . . . . waarheen de geleerde lieden van allen kant zich begaven, om er iets ten dienste van het

1) De legende van LOUBETTE vindt men in het Bulletin des antiquaires de l'Ouest, 1838.

2) J. BOUCHET verhaalt dit in zijn Annales d'Aquitaine, p 23 MONTAGNE (Essais, I, 46) deelt de legende anders mede. De ontuchtige jonkman werd, doordat een slechte vrouw den naam van MARIA uitsprak, bekeerd. Op de plaats van zijn huis bouwde men eene kerk.

publiek uit te halen." [1]) De waarheden van het Evangelie waren er niet onbekend. MARLORAT had hier gepredikt. [2]) »Toen men in October van het jaar 1531 de Gerechtsdagen te *Poitiers* hield, werd een inwoner van *Loudon* tot den brandstapel veroordeeld." [3])

Toen CALVIJN er met zijn vriend DU TILLET verscheen, was hij aanstonds omringd door een uitgelezen kring hoorders en vrienden. DE RAEMOND zegt daarvan: »In weinig tijds had hij vele vrienden vergaderd, waaronder zelfs den prior van de *Trois Moustiers*, FRANÇOIS FOUQUET, die hem ten zijnent ontving, en CHARLES LE SAGE, doctor-regent, evenals CALVIJN uit *Noyon* geboortig, een man, die zeer in aanzien stond bij Mevrouw de Regentes, moeder des Konings, die bijna aan het wankelen gebracht en verleid werd. Het spreekt vanzelf, dat de gesprekken over de religie gingen. Soms wierp CALVIJN zich op de knieën en noodigde hij hen uit, met hem te bidden, hetgeen hij met groote kracht deed."

»Maar het was hem niet genoeg, de doos voor de lieden der school geopend te hebben, de menschen, die hooger positie hadden, moesten ook bearbeid worden, gelijk hij korten tijd daarna deed, daar hij een middel gevonden had, om toegang te erlangen in het huis van REGNIER, luitenant-generaal bij het Gerechtshof (DE RAEMOND vergist zich hier in den naam en verwart den genoemde met DOYNEAU DE SAINTE-SOLINE. Toen hij eens met den luitenant en andere geletterden in diens tuin was, kwam het gesprek op den Godsdienst en over de meeningen van LUTHER en ZWINGLI. Want het was reeds zoover, dat daarover, niet alleen bij mannen van wetenschap, maar ook bij het gemeene volk het gesprek aan tafel liep." [4])

CALVIJN zette zijne denkbeelden over het Avondmaal uiteen. »Evenals onze eerste vaders in het eerst werden betooverd en bedrogen in een tuin, zoo werd in dien tuin van de *Basses-Treilles*-straat deze handvol mannen ingepalmd en bedot. Want al had hij niet die bevalligheid en gemakkelijkheid in het spreken, welke hij had in het schrijven, toch maakte hij gemakkelijk inbreuk op de zielen van hen, die naar hem luisterden, daar hij veel kracht, zij het ook met tusschenpoozen, aan zijne redenen wist bij te zetten. Daar werd ook het eerste Calvinistische concilie gehouden, dat zooveel aan *Frankrijk* heeft gekost, waar zich ANTOINE DE LA DUGNIE, weldra doctor-regent, PHILIPPE VÉRON, procureur bij het Gerechtshof, ALBERT BABINOT, lector in het Romeinsche recht, en JEAN VERNOU, prins van *Poitiers*, lieten vinden. [5])

1) Petite Chronique protestante de France, of historische documenten aangaande de Gereformeerde kerken van dit koninkrijk, verzameld door A. CROTTET, XVIde eeuw. 1846, p. 101.

2) Bulletin, XL, 1891, p. 3. „Hij getuigde tegen de misbruiken van de Roomsche kerk, *quantum cucullato licebat*, zooveel als zijn kleed als geestelijke dat toeliet. Te *Angers Poitiers* en *Bourges* trokken zijne predikatiën velen." (Artikel DANREUTHER.)

3) A. LIÈVRE, I, p. 26.

4) CAYET, Remonstrances chrétiennes enz. zegt: „Ten slotte waagt hij zich op zekeren dag met anderen in 'en tuin van Mijnheer den Luitenant van *Poitiers*, om hun, gelijk hij zeide, het offer van de mis te ontcijferen."

5) DE RAEMOND, p. 891—893.

IV.

De tuin in de *Rue des Basses-Treilles* was een te gevaarlijke vergaderplaats. CALVIJN en zijn vrienden gingen daarom buiten de stad en vereenigden zich in een grot.[1]) DE RAEMOND spreekt van de »kelders van *Saint-Benoit*, *Crotelles* en andere geheime en verborgen plaatsen." [2])

Zij hadden maar voor het kiezen. De omgeving van *Poitiers* is niet grootsch, maar schilderachtig; er zijn dalen, waarin men aan den oever van de *Clain*, die zooveel bochten maakt, aangenaam kan wandelen, en rotsen, die veilige schuilplaatsen aanbieden.

In de tegenovergestelde richting, die ons brengt bij de rots van COLIGNY (waar deze aanvoerder der Gereformeerden zijn verblijf had, toen *Poitiers* door hem belegerd werd), vindt men de grot van CALVIJN. Deze is niet dezelfde als de grot van SAINT-BENOIT, zij is veel verder af. Men komt er door middel van een pad, dat nu en dan wordt afgebroken en zeer verscholen ligt. Men komt dan aan een soort van muur, die zich aan den oever van de *Clain* verheft, en waar men een zeer schoon uitzicht heeft. Het is een eenzaam, woest oord, waar de raven nestelen. Doch deze grot is meer bekend onder den naam van grot van RABELAIS. [3])

De grot, die naar CALVIJN genoemd wordt, is niet zoo moeilijk te bereiken. Men gaat door de *Tranchée*-poort de stad uit, wandelt langs de wallen, die er van af de middeneeuwen nog bestaan, en begeeft zich langs een pad aan den rechterkant langs de *Clain*, die men door middel van een bruggetje oversteekt. Men komt dan ten slotte aan een weide, aan één kant omzoomd door de *Clain* en aan de andere zijde door een muur van rotsen. Op de plaats, waar het grasveld het breedst is, ziet men de grot.

Heeft CALVIJN in dit eenzaam oord een toevlucht gevonden? Tegenwoordig schuilen de schapen er des nachts in; het is een kleine stal. Andere gedenkteekenen roepen tooneelen van smart en ontzetting voor den geest; dit wekt slechts gedachten van vrede op.

»Daar hield CALVIJN de vermaning, gelijk men in het eerst de predi-

---

1) CAYET, p. 35: „Van lieverlede ze geleidende naar de kelders van *S. Benoist* en naar *Croutelles* en andere plaatsen in de nabijheid van *Poitiers*."

2) RABELAIS zegt: „Er is tegenwoordig niemand opgenomen in de lijsten van genoemde Universiteit van *Poitiers*, of hij heeft gedronken uit de fontein *Cabaline de Croustelles*, is *Passelourdin* voorbijgegaan en heeft den opgerichten steen beklommen." (Oeuvres, II, 5.)

3) Men heeft van uit *Poitiers* twee uur noodig om er te komen, wanneer men niet met den spoorweg tot aan *Saint-Benoit* gaat. RABELAIS had vóór 1524 vele jaren doorgebracht in *Poitou*, eerst bij de Franciscaner monniken van *Fontenay-le-Comte*, later in het kasteel van *Ligugé*, bij zijn vriend G. D'ESTISSAC, bisschop van *Moillerais*. De schrijver van Gargantua wandelde of botaniseerde zeker dikwijls langs de oevers van de *Clain*. (Oeuvres de Rabelais, uitgaaf BURGAUD DESMARETS: Voorbericht.) „Het tamelijk lange verblijf van den vroolijken TOURANGEAU in *Poitou* gedurende het eerste vierde deel der eeuw had een invloed, die zich tot op het eind der periode deed gelden In het klooster der Franciscaners te *Fontenay* bestudeerde hij met P. AMY en A. TIRAGEAU de wetenschappen en het Grieksch, een misdaad, die hem den haat op den hals haalde van zijne domme medebroeders."

king noemde, den HEILIGEN GEEST te hulp roepend, opdat Hij nederdaalde op de kleine kudde, die in Zijn naam vergaderde. Hij las dan een deel der Heilige Schrift, en aanstonds wees men op de moeilijkheden, of liever, men loste ze op; ieder zeide er zijn oordeel over, als in een bespreking in het privé."

Bij de kleine kudde hadden zich VERTUMIER,[1]) een advocaat JEAN BOISSEAU, heer van *La Borderie*, gevoegd. Van hen ontving DE RAEMOND de volgende mededeeling:

»Toen op zekeren dag JACQUES LE SAGE te *Crotelles* met CALVIJN twistte over het misoffer... sprak CALVIJN, en terwijl hij zijn Bijbel voor zich had, zeide hij: »Dit is mijn mis," en de oogen ten hemel heffende, sprak hij, nadat hij zijn rouwmuts op tafel geworpen had: »HEERE, indien Gij mij in den dag des oordeels verwijt, dat ik niet naar de mis ben geweest en haar heb laten varen, dan zal ik met grond zeggen: HEERE, Gij hebt het mij niet geboden. Ziehier Uw wet, ziehier de Schrift, die de regel is, welken Gij mij gegeven hebt, waarin ik geen ander offer vond, dan datgene, wat op het altaar van het kruis geofferd werd." [2])

De grot van CALVIJN.

Ten slotte ging CALVIJN het Heilig Avondmaal vieren volgens het eenvoudige apostolische voorschrift. De ceremonie werd »manducatie" [3]) genoemd. »Het volgende heb ik van hen, die deelnamen aan die potsenmakerij, omtrent die manducatie vernomen. Hij, die door het gezelschap daartoe verkozen was, las zulk deel van de vier evangelisten, dat betrekking heeft op het Sacrament des Avondmaals, als hem goeddacht, en na de mis als een uitvinding des duivels verfoeid te hebben en verschillende beleedigingen en lasteringen van de Kerk te hebben

1) SAINT-VERTUMIER DE LA VAU, een bekwaam geneesheer van *Poitiers*, die onder den naam van SAINT-VERTUMIER voorkomt als discipel van CALVIJN en zich later onder den naam van DE LA VAU openbaart als een geestverwant van SERVET en een vriend van CASTALION, wiens denkbeelden hij in de pas ingestelde kerk verbreidde.

2) DE RAEMOND, p. 906.

3) Afgeleid van het Latijnsche werkwoord *manducare* = eten.

uitgesproken, zeide hij dan: »Mijne broeders, laat ons het brood des HEEREN eten tot gedachtenis van Zijn dood en lijden." Daarna zetten zij zich aan tafel, vervolgens brak hij het brood, en gaf er ieder een stuk van, en allen aten te zamen zonder een woord te spreken, terwijl ieder trachtte zijn gelaat in de beste plooi te brengen. Hetzelfde deden zij, wanneer zij den wijn namen. Daarna zeide de verkozene dank aan den HEERE, omdat Hij hun de gunst om de misbruiken van het pausdom te leeren kennen, en de genade om de waarheid te verstaan, had geschonken. Als dit afgeloopen was, sprak hij met de anderen het »Onze Vader" en de »Twaalf Artikelen" in het Latijn uit, waarna de vergadering uiteenging." [1]) Zoo was »de ceremonie of het mondeling bevel, dat zij van CALVIJN ontvingen, die de eerste verlichten naar de kelders van *Crotelles* [2]) leidde, om hun deze nieuwe wijze van Avondmaalsviering te leeren."

V.

CALVIJN verliet *Poitiers* op raad van zijn gastheer, want het aanwezig zijn van de ketterij had men aan de justitie bekend gemaakt. De prior van de *Trois-Moustiers* wilde hem, dien hij in zijn huis ontvangen had, niet verraden; evenmin wilde hij zich aan groote gevaren blootstellen. Daarom reisde CALVIJN verder. [3])

Maar later zouden van uit *Poitiers*, evenals van overal elders, als

1) Anderen beweren, dat het eerst het Heilig Avondmaal gevierd werd in de kelders, die onder de schoollokalen van het oude college van *Sainte-Marthe* gevonden werden. LIÈVRE, a. w., I, p 25. die BOBINET, Annales d'Aquitaine, een handschrift van de bibliotheek van *Poitiers*, aanhaalt.

2) Indien men eene overlevering der XVIIde eeuw gelooven wil, heeft CALVIJN in eigen persoon te *Couhé* de eerste zaden der Reformatie gebracht, en men voegt er zelfs aan toe, dat hij haar in de kapel van *Valencia* gepredikt heeft, toen PONTUS DE SAINT GEORGE aldaar abt was. „Het is twijfelachtig, of de reformator den kansel van het klooster beklommen heeft, maar hij heeft zich bij het begin van zijn loopbaan in onze streken kunnen ophouden, toen hij van *Angoulême* zich naar *Poitiers* begaf, en dan moest hij in betrekking komen tot den abt, die een groot vriend van geletterde menschen was." (A. LIÈVRE, Notes sur Couhé et ses environs, I, 1869, p. 98.) „In 1526 had *Valencia* PONTUS DE SAINT GEORGE tot abt, een van de jongere zonen van ANNE DE MORTEMAR, vrouwe van *Couhé*. Hij was wereldlijk abt, maar had de tonsuur ontvangen, dat is: hij was op den eersten trap van den geestelijken stand, hetgeen hem niet verhinderde, met de reformatie mede te gaan. Volgens BEZA was PONTUS een beminnaar der fraaie letteren ..... een vrijgevig en uitstekend mensch, die zulk een ijver ten toon spreidde, dat hij de eerste abt in *Frankrijk* was, die zijn huis van de afgoderij zuiverde." (Histoire ecclésiastique, I, p. 81.) Hij behoorde tot hen, die de kerk zonder scheuring hadden willen reformeeren. Dit denkbeeld zocht hij op de vergadering te *Poitiers*, waarover DE RAEMOND sprak, ingang te doen vinden. „Eindelijk gaf hij zijn ambt er aan; hij gaf aan zijn monniken hun afscheid, liet, die hij daarvoor bekwaam achtte, studeeren, gaf aan anderen een beroep, en bezegelde zijn afscheid van de Roomsche kerk, door op tamelijk vergevorderden leeftijd in het huwelijk te treden met de supérieure van het klooster van *Bonneuil*." (A. LIÈVRE, Notes sur Couhé, p. 132-142.) Na de Bloedbruiloft vluchtte hij naar *La Rochelle*, waar hij in 1573 stierf.

door een onweerstaanbare aantrekking, discipelen zich naar *Genève* begeven, om weder in de nabijheid van hun meester en vriend te zijn. Dit deden in de eerste plaats BABINOT, VÉRON en VERNOU. CAYET verhaalt: »Zij vergaderden met hun drieën om met elkander te beraadslagen, en begaven zich langs verschillende wegen naar CALVIJN te *Genève*. Deze zond hen, ze vol goeden wil gevonden hebbende, aanstonds terug." [1]) Het werd goedgevonden, dat VERNOU de verovering te *Poitiers* zou tot stand brengen en dat de twee anderen het platteland zouden bezetten. Er werd eene kleine collecte gehouden om hun reisgeld te verschaffen." [2]) En zij gingen heen.

BABINOT gaf zijn leerstoel van het recht er aan en nam den naam BONHOMME aan. »En omdat hij lector in het Romeinsche recht geweest was in de *Ministrerie* (zoo noemt men de plaats, waar de beginselen van het recht onderwezen worden), noemde CALVIJN hem: Mijnheer de Minister. Deze ging het land door, deed in het geheim eenige gebeden, en leerde, hoe men het Avondmaal moest houden, gelijk, zeide hij, die man GODS hem geleerd had. Daar het woord »minister" een naam is, dien men aan de dienaren der Kerk en aan anderen geeft, zoo was de lector in de *Ministrerie* de eerste oorzaak, dat CALVIJN den herders en onderwijzers van zijn nieuwe kerk den naam van ministers gaf." (?) [3])

BONHOMME predikte te *Toulouse* »een school, waar de kinderen van *Frankrijks* beste huizen werden opgeleid, en die de kweekschool is van de uitnemendste geesten". »Hij deed te *Agen*, de stad mijner geboorte, een regent, genaamd SARRASIN, de eerste Calvinistische predikatie in dat land houden." (1536) [4])

VÉRON liet zich den Verzamelaar noemen, omdat hij de verdoolde schapen des HEEREN wilde bijeenbrengen. Hij besteedde meer dan twintig jaar aan dat beroep, loopende, dravende, overal snuffelende, en berichten omtrent de waarheid brengende. Kortom, »hij bouwde op het veld en liet geen hoek in *Poitou*, *Xantinge* of *Angoumois* onbezocht, om te zien, of het niet kon genomen worden. [5])

---

1) Bulletin, VII. p. 88.

2) DE RAEMOND, VII, p. 893.

3) „Dit is niet zeer aannemelijk Het is integendeel waarschijnlijk, volgens de onderstelling van DREUX DU RADIER (Bibliothèque de Poitou), dat deze benaming van Ministrerie, welk woord door zijn vorm reeds te kennen geeft, dat het in een verachtelijken zin moet opgevat worden, alleen aan de rechtsgeleerde school van *Poitiers* gegeven werd, omdat sommige professoren als „ministers" van den nieuwen Godsdienst optraden DE RAEMOND zal de uitwerking voor de oorzaak gehouden hebben." France protestante, eerste uitgaaf.

4) CAYET, p. 36. „BONHOMME ging op CALVIJN's raad naar *Toulouse*, om zich op eenige wijze in de universiteit te dringen."

5) CAYET, p. 36 „Alles was te *Poitiers* geoorloofd (door den invloed van den luitenant van *Poitou*), in plaats dat *Toulouse* alles in goede orde hield, zoodat het zoover kwam, dat men te *Poitiers* de zusteren ongestraft uit hare kloosters haalde, al was het ook, dat daarnaar onderzoek werd gedaan Ik heb twee predikanten gekend, die wegens dergelijke ondernemingen in moeite geweest waren. Zoo weerden zich VERNOU en BONHOMME in de steden, terwijl de Verzamelaar op het land arbeidde, die door het geheele land van

CAYET geeft belangrijke bijzonderheden over den arbeid dezer eerste discipelen van CALVIJN.

»De Verzamelaar ging bij het begin van groote missen in de dorpen, somtijds in de steden, liederen zingen, die hij geestelijke liederen noemde, waaronder verzen van Latijnsche psalmen gemengd waren, want in dien tijd had men nog geen berijmde psalmen. Ik zal u twee van genoemde liederen mededeelen, om te doen zien, van hoedanigen aard zij waren. Het eene luidde:

O Priester, Priester, gij moet trouwen!
Coeli enarrant gloriam DEI, etc. etc.
(De hemelen vertellen GODS eer.)

»Het andere liedje ging over ceremoniën van den priesterlijken stand, als de tonsuur en dergelijke, waarbij opzettelijk hun levenswijze beoordeeld werd. Hij zeide bij voorbeeld:

Letabundus
O gras tondus, etc. etc.
(Men moet zich verheugen, o vette geschorenen!)

»Hij nam aldus de hymnen der Kerk en wist tegenstrijdigheid en hetgeen in het leven van de priesters afkeer inboezemde, aan te wijzen, ten koste van de orde, en maakte door deze rijmelarij al de ceremoniën der Heilige Kerk belachelijk." [1])

DE RAEMOND toont zich op komische wijze verontwaardigd. Hij zegt: »Ziedaar de kinderen van hen, die de wereld willen reformeeren. Arme THERSITES, en IRUS van *Iratuque*, die op AJAX en ACHILLES gelijken! Zij werden gisteren als duivelsbrooden geboren, en desniettegenstaande gaan zij hun geslachtsboom opmaken, alsof zij rechtstreeks uit het geslacht van de apostelen waren voortgekomen." Het kan niet beter gezegd! Zij waren ongetwijfeld van het geslacht der apostelen, zelfs van dat der martelaren. VERNOU was een van het vijftal, dat te *Chambéry* verbrand werd. [2]) Anderen ondergingen hetzelfde lot, en hun woord en hun bloed werd het Goddelijke zaad, dat de Reformatie te *Villevagnan* en te *Nérac* [3]) deed ontkiemen.

De eerste Calvinisten van *Poitou* volgden letterlijk het programma, dat de reformator elke kerk voorschreef, en dat hij ook aan de

Poitou, *Xantinge* en *Angoumois* ging, dat als de drievoet voor zijne nachtelijke orakels was, om daarna geheel *Frankrijk* in beslag te nemen."

1) CAYET, a. w., p. 37.

2) Histoire des martyrs, II, p. 202. CAYET, p. 37. „De Verzamelaar ging altijd tweemaal in het jaar naar CALVIJN, om hem verslag te doen van zijn arbeid, gelijk ook VERNOU somtijds er heen ging. DE BONHOMME, zoo genoemd om zijn ouderdom, ging er niet heen, maar hij stierf weinige jaren daarna. VERNOU werd als de vijfde te *Lyon* gevat, en na lang uitstel werden alle vijf verbrand, gelijk te vinden is in het boek, dat zij het Martelaarsboek noemen. De Verzamelaar stierf op een van zijne reizen te *Craux*, een dorp van *Auvergne*."

3) LIÈVRE, a. w., I, p. 37.

geloovigen van *Poitou* bekendmaakte (3 Sept. 1554): 1° zich, het koste wat het wil, te vereenigen, en 2° zich te vereenigen om zijn geloof te bevestigen en voort te gaan en toe te nemen in heiligheid des levens.

Men zou denken, dat CALVIJN zich wat er bij zijn verblijf te *Poitiers* heeft plaats gehad, herinnert: »Ik weet wel, dat gij geen vergadering kunt houden, dan met groote vrees. Ik weet ook, dat gij door de vijanden beloerd wordt. Maar het betaamt niet, dat de vrees voor vervolgingen ons verhindert de weide des levens te zoeken en ons te houden onder de leiding van onzen goeden Herder. Daarom, houdt moed, terwijl gij u aan Hem aanbeveelt. Want Hij zal toonen, dat Hij er zorg voor draagt, Zijne arme schapen te bewaken, en het is Zijn werk, hen te redden als uit den muil der wolven. Al waren de gevaren voor ons dreigend, dan nog mogen wij niet te vreesachtig zijn om den schaapsstal te verlaten... Laat hen, die eigen huizen hebben, zich vereerd gevoelen, dat zij ze als tempels aan God mogen wijden. Laat de anderen er zich niet over beklagen, dat zij er voor geloopen hebben."

Zoo had de eigenaar van de *Basses-Treilles*-tuin gedaan. Zoo had ook CALVIJN gedaan, toen hij, »zich niet over het loopen beklagende", naar de grotten begaf.

Men moest zich echter niet »zonder doel blootstellen". CALVIJN wist, dat de deugd in het midden was, en sprak daarom: »Tusschen vermetelheid en bangheid is een middelmatige vrees, die het vuur van den HEILIGEN GEEST niet uitdooft."

Het punt, waarop het aankomt, is, dat ieder met zijn gezin toeneme in heiligmaking. »Want als men van zulk eene vergadering tot zijn huis is wedergekeerd, moet men toonen, dat men versterkt is om beter te doen dan te voren, en van daar eenigen geur medebrengen, die zich door alle leden van het huis verbreidt. Ten slotte moet het geheele leven er mede overeenkomen." 1)

Dit programma werd letterlijk met levensgevaar uitgevoerd.

VI.

Van *Poitiers* begaf CALVIJN zich naar *Orleans*, waar volgens zijn mededeeling gedurende zijn verblijf aldaar het volgende plaats had. 2)

1) Opera, XV, p 224.

2) Het stuk is geschreven door de hand van DE JONVILLIERS, secretaris van CALVIJN, die in den rand de volgende aanteekening plaatste: „De geschiedenis van den geest der Franciscaners te *Orleans*, opgemaakt door M. CALVIJN en die ik voor hem geschreven heb, om tot memorie te dienen voor SLEIDAN in zijn kerkgeschiedenis" Men vindt een nog omstandiger verhaal in LE MAIRE: Histoire et antiquitez, etc, p 408—417. LE MAIRE is anti-Protestantsch Hij haalt de processen-verbaal aan Zijn verhaal is samengesteld uit authentieke documenten. die hij in handen had. Dat van CALVIJN wordt er geheel door bevestigd. (Men zie de studie van P DE FÉLICE: La tragédie des Cordeliers d Orléans (1534—1535), episode uit de historie van het monnikenleven te *Orleans* in de XVIe eeuw, 1887, en Bulletin, III, 1855, p. 33.

»In het jaar vijftienhonderd . . [1]) stierf de vrouw van den Prevoost van *Orleans*. Zij had in haar testament gezegd, dat men bij haar begrafenis niet luiden noch zingen zou, en ook, dat er geen waskaarsen bij zouden gebrand worden. Hiermede werd door den echtgenoot rekening gehouden. En daar haar vader en grootvader bij de Franciscaners begraven waren, werd zij in hun graf bijgezet. De man gaf den monniken, als vergoeding omdat zij geen enkelen dienst bij de begrafenis hadden te verrichten, zes kronen.

»Eenigen tijd daarna, toen hij het hakhout van een bosch verkocht, kwamen twee Franciscaners hem vanwege het klooster verzoeken, hun toe te staan, hun kar éénmaal per dag gedurende die verkooping te zenden, om aldus een deel van hunne provisie te halen. Daarop antwoordde hij, dat hij er niet tegen had, als zij tegen betaling dertig karren er heen zonden; hij vroeg slechts goede schriftelijke opgaaf en geld. De listige vogels gingen nu, om zich te wreken, een schelmerij op touw zetten: zij wilden doen gelooven, dat de geest van de vrouw van den Prevoost was teruggekomen, om hun bekend te maken, dat zij verdoemd was. De voornaamste aanleggers van het bedrog waren twee doctoren van *Parijs*, COLLIMAN, en broeder ESTIENNE D'ARRAS. Men ging aldus te werk. Zij plaatsten een jongen novice op het gewelf hunner kerk, die daar groot geweld maakte, als men de vroegmis wilde beginnen. Wanneer men hem bezwoer, te spreken, gaf hij geen geluid. Wanneer men hem bezwoer, een teeken te geven, indien hij stom was, maakte hij veel leven als toestemmend antwoord. Nadat zij alles afgesproken hadden, gingen zij eenigen van de aanzienlijkste mannen, die onder hunne vereerders te rekenen waren, verzoeken, bij hunne vroegmissen tegenwoordig te zijn, om getuige te zijn van zekere ontmoeting, die zij gehad hadden, zonder dat zij daarbij nader aanduidden, wat het was. Zoodra men begon met *Domine labia*, ging de nieuweling zijn spel spelen, gelijk men het hem had voorgezegd. COLLIMAN en de Minderbroeders speelden daarbij ook hun rol. COLLIMAN trad op als de Duivelbezweerder, die zich op de gebruikelijke manier had toegerust. Nadat de geest een teeken gegeven had ten bewijze, dat hij geen verlof had om te spreken, bezwoer men hem, op alles, waarop hij ondervraagd zou worden, met een teeken te antwoorden. De nieuweling had zijn oor op een gat gelegd in een plank op zijn borst, waarop hij zoo sloeg, dat het geluid beneden gehoord werd. Men vraagt hem, of hij de geest is van iemand, die daar begraven is. Hij antwoordt: »Ja." Na vele andere namen gevraagd te hebben, komt de Duivelbezweerder op den naam van de vrouw van den Prevoost. De nieuweling geeft het afgesproken teeken Na eerst al de zonden, die de Schrift veroordeelt, te hebben opgenoemd, vraagt men eindelijk, of de vrouw van den Prevoost niet verdoemd was, omdat zij eene Luthersche geworden was De nieuweling antwoordt: »Ja." Men vraagt hem, of hij zooveel leven maakt, opdat haar lijk op een andere plaats zou begraven worden? Hij antwoordt: »Ja", daarbij altijd zooveel slagen op de plank gevende, als men hem beval. Daarop

1) Het cijfer ontbreekt; 1533, zegt LE MAIRE.

noodigden de provinciaal en de overste van het klooster de getuigen uit, te onderteekenen, wat zij gezien hadden. Want zij hadden er een acte van opgemaakt . . .

»De geestelijke rechter van het bisdom hoorde hiervan, kwam met eenige vrienden een onderzoek instellen, en beval, dat de bezweringen in zijn tegenwoordigheid zouden plaats hebben. De geestelijke bewindsman, die van goeden wil was, eischte, dat eenige personen boven het gewelf zouden gaan, om te weten, of er niet een zichtbare geest zat. Daartegen verzette zich broeder ESTIENNE D'ARRAS, zeggende, dat men den geest in verlegenheid zou brengen. Ook kwamen de studenten in groote menigte er bij, vermoedende, dat hier een komplot met boos opzet gemaakt was, en willende weten, wat er van aan was." 1)

Van dit oogenblik af hielden de bezweringen op. De justitie moest zich echter met de zaak bemoeien, omdat zij van weerszijden ingeroepen werd. De Franciscaners traden stout op. Het was volgens LE MAIRE den 22sten Februari 1533 (O. S.). Den 24sten Maart had er een onderzoek plaats Op den 1sten en 8sten April werden vruchteloos bezweringen beproefd. De nieuweling »verraadt het geheele spel". De Franciscaners worden medegenomen naar *Parijs* en daar gevangen gehouden. Den 10den November 1534 komt eene beslissing. De *Sorbonne* spreekt haar eindoordeel den 18den Februari 1534 (O. S.) uit. De Franciscaners moeten voor de Groote kerk en op het *Le-Martroys*-plein, waar men de misdadigers terechtstelt, »amende honorable" doen (vergiffenis vragen).

Dit vonnis, zegt LE MAIRE, was zacht, billijk en rechtvaardig, daar de misdaad onverantwoordelijk, schandelijk en veroordeelenswaardig was, vooral omdat zij door geestelijken bedreven werd; de mannen van den Koning veroordeelden sommigen, die de aanleggers van het bedrog waren, niet alleen tot degradatie en het belijden van schuld voor de kerken van *Sainte-Croix*, *Saint-Aignan* en *Saint-Paul*, maar ook om verbrand te worden op het plein bij het klooster, hetwelk FRANS I met den grond gelijk wilde maken.

Maar de brandstapel werd voor hen niet opgericht; men stelde zich met een belijdenis van schuld tevreden. Ja, zelfs kwam er van de schuldbelijdenis niets terecht. De Prevoost, die een zachtaardig, welwillend man was, vroeg nooit om de uitvoering van het vonnis, hetzij omdat zij, die het bedrog pleegden, van de luisterrijke, beroemde orde van SINT-FRANCISCUS waren, hetzij omdat in dien tijd het Lutheranisme zich begon uit te breiden en aan te groeien, zoodat sommigen der geestelijke heeren bij wijze van gunst de gevangenissen konden verlaten en anderen daarin stierven. 2)

Kennelijk is CALVIJN daar ter plaatse geweest, toen deze feiten plaats hadden. Daarbij maakt hij geen melding van de uitspraak der Theologische faculteit, welke den 23sten Januari 1535 (N. S.) gedaan

1) Opera, X*b*, p. 39.

2) LE MAIRE, p. 407. In een volgende uitgaaf liet de schrijver het verhaal, dat niet tot eer van de Franciscaners was, weg en verwees „naar zijn klein boek over de antiquiteiten". DE FÉLICE, a. w., p. 15.

werd, waaruit wij opmaken, dat hij van dit stuk in *Orleans* geen kennis kreeg. [1]) Daarom mogen wij hieruit besluiten, dat hij die stad vóór het einde van Januari 1535 verlaten had.

VII.

Wij zijn van gevoelen, dat CALVIJN te *Orleans* tot aan het einde van 1534 vertoefd heeft, [2]) omdat de reformator dien tijd noodig had om een werk te schrijven, waarvan de eerste Fransche vertaling in 1558 verscheen en tot titel draagt: »Psychopannychie, verhandeling waardoor bewezen wordt, dat de zielen waken en leven nadat zij uit het lichaam zijn getreden, tegen de dwaling van sommige onwetenden, die denken dat zij tot het laatste oordeel slapen." [3])

Jammer genoeg, is die verhandeling door CALVIJN later omgewerkt, zoodat wij er niet uit kunnen opmaken, welke gevoelens hij was toegedaan op het oogenblik waarop wij thans zijn. Alleen het voorbericht van 1534 is onveranderd gebleven. Dit begint aldus:

»Daar eenige vriendelijke menschen mij reeds langen tijd geleden *(pridem)* uitgenoodigd, ja ernstig gedrongen hebben iets te schrijven om de dwaasheid tegen te staan van hen, die tegenwoordig zottelijk en verward spreken van een slapen of een dood der ziel, zoo heb ik mij toch tot hiertoe door hun dringend aanhouden niet laten bewegen, zoozeer heb ik een afkeer van allen strijd. En ook had ik toen eenige reden om mij te verontschuldigen, deels omdat ik

1) SLEIDAN, die het verhaal aan CALVIJN vroeg, bevond zich zelf in 1535 te *Orleans* als onderwijzer van de prinsen GEORGES en RICHARD van de *Beiersche Palts*. Hij liet zich den 24sten November inschrijven. Als hij dus het verhaal van CALVIJN begeert, dan wil hij het van een oor- en ooggetuige hebben. DE FÉLICE meent, dat het verhaal krachtens eigen waarneming is saamgesteld, tot op het oogenblik, waarop de plakkaten werden aangeplakt (iets vóór 15 November 1535), en van dit tijdstip af berust op hetgeen hij CALVIJN hoorde zeggen. Volgens ons blijkt dit uit het verhaal niet.

2) DE FÉLICE onderstelt, dat de zaak van den Prevoost de gemoederen zeer bezighield; dat bij die gelegenheid te *Orleans* de zonderlingste en verkeerdste denkbeelden omtrent de ziel, haar slaap, haar rust of haar dood gevormd werden, en dat toen CALVIJN gemeend heeft daartegen te moeten ingaan, om aan te toonen, dat zij, die de gevoelens van LUTHER aankleefden, niets wilden weten van al de droomerijen van Wederdoopers en anderen. Hij schreef daarom zijn Psychopannychie. Dit is niet onaannemelijk. Doch het voorbericht van 1534 toont aan, dat CALVIJN zich reeds lang te voren had voorgenomen een dergelijken arbeid te verrichten. Het is echter aan te nemen, dat de strijd, te voorschijn geroepen door „den geest der Prevooste", voor hem een prikkel te meer werd om zijn werk uit te geven.

3) De titel van de eerste Latijnsche uitgaaf is: „Vivere apud Christum non dormire animos sanctos, qui in fide Christi discedunt Assertio 1542." Drie jaren later verscheen de tweede uitgaaf met een eenigszins vreemden titel: „Psychopannychia, qua refellitur quorundam imperitorum error, qui animos post mortum usque ad ultimum judicium dormire putant. Libellus ante septem annos compositus nunc tamen primum in lucem editus authore Joanne Calvino. *Argentorati* per WENDELINUM RIHELIUM. Anno MDXLV. — (Opera, V, p. 37.) De Fransche titel is een samenvoeging der twee Latijnsche titels.

hoopte, dat weldra deze droomerij, uit gebrek aan bijval, zou verdrongen of althans zou verborgen blijven tusschen een hoop babbelarijen; deels ook, omdat het mij niet gemakkelijk was, den strijd aan te binden met tegenstanders, wier legermacht, wapenen en hinderlagen ik niet kende. Want ik had hen nog niet hooren spreken; alleen had ik hen iets verlegen hooren mompelen, zoodat het mij toescheen, dat wanneer ik tegen hen wilde strijden, die nog niet in het veld verschenen waren, ook ik niets anders deed dan met gesloten oogen in de lucht slaan. Maar ten slotte is de uitkomst anders geweest, dan ik hoopte; want die babbelaars zijn er zoo vlijtig op uit geweest hunne partij te vermeerderen, dat zij met hunne dwaling ik niet weet hoevele duizenden personen hebben medegesleept. Zelfs is het kwaad, waarop ik doel, erger geworden, want in het eerst kakelden zij alleen verwardweg, dat de zielen der overledenen slapen, en zij gaven niet te kennen, wat zij met dien slaap wilden zeggen. Sedert zijn die beulen der zielen uitgekomen, die ze geheel en al, zij het ook zonder wond, verworgen." [1])

Deze woorden zijn van groot belang. Zij werden in 1534 neergeschreven. Er blijkt uit, dat men sedert langen tijd er bij CALVIJN op aangedrongen had, ze te schrijven. Zeker is dit lang geleden geweest, want tusschen het verzoek en het schrijven van dit voorbericht is de historie van de sekte, die eerst niet talrijk was en geen heldere voorstellingen had, doch daarna duizenden aanhangers kreeg en hare denkbeelden wijzigde. Kennelijk kon zulk eene vermeerdering en ontwikkeling niet verkregen worden in eenige dagen, noch in eenige maanden. Men heeft daarom langen tijd CALVIJN beschouwd als een hoofdverdediger van de evangelische waarheid.

Terwijl hij aarzelde, ontving hij eenige documenten en aanteekeningen, waardoor hij bewogen werd met het oog op het feit, dat de dwaalleeraars bij monde en geschrifte hunne denkbeelden verspreidden, de pen op te vatten. »Ik weet niet, hoe ik mij kan zuiveren van verraad aan de zaak des HEEREN, [2]) indien ik bij zulk eene groote noodzakelijkheid zwijg en mijn gedachten bewimpel."

CALVIJN is een man, van wien men spreekt, die letten moet op zijn naam *(quin veritatis proditor dicor)* en aan wien deze naam plichten oplegt. Hem is de verdediging der waarheid opgedragen!

En hij is gereed: »Ik zal niet vreezen, voor menschen van goeden wil *(apud bonos omnes)* rekenschap van mijn geloof af te leggen." Zelfs zal hij niet in zijn naam spreken; in naam der kerk verklaart hij: »Men kan tegenwoordig sommigen vinden, die branden van begeerte om te berispen, te bijten en te lasteren, en die, wanneer men ze even met den vinger aanraakt, wel hun bittere klacht doen hooren, dat men de eenheid der kerk verbreekt en de liefde geweld aandoet. Maar ik antwoord aan dezulken, dat wij geen eenheid erkennen dan die, welke in CHRISTUS is gegrond; noch eenige liefde dan die, waarvan Hij de band is. Daarom, als wij de liefde willen bewaren, dan is het in de

1) Opuscules, p. 1.

2) *„Quin veritatis proditor dicor,"* zegt het Latijn. Opera, V, p. 170

eerste plaats noodig, dat het geloof in ons heilig en ongeschonden blijve." 1)

Spreekt hier CALVIJN niet, niet alleen als Protestant, maar ook als leider van het Protestantisme? En hoe kan men dan onderstellen, dat hij, op wien »alle welgezinden" reeds lang zagen, nog pas eenige maanden of eenige dagen geleden bekeerd werd? De voorrede van 1534 is reeds voldoende om ons chronologisch stelsel te rechtvaardigen.

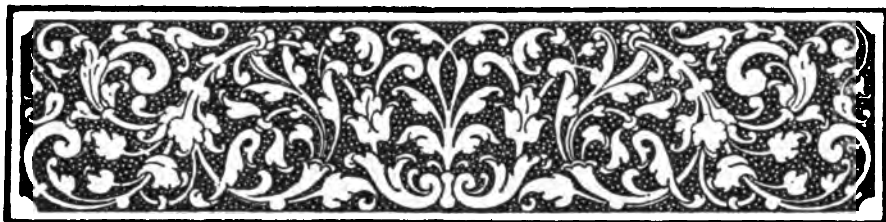
De toestand van *Frankrijk* werd steeds droeviger, waaruit te verklaren is, dat CALVIJN met DU TILLET zijn reis voortzette. Na *Lotharingen* te zijn doorgetrokken, kwamen zij te *Straatsburg*. Onderweg deden zij eene treurige ervaring op, welke BEZA met de volgende woorden beschrijft. »Op genoemde reis hadden zij een hindernis door de laagheid van een der dienaren, die zij bij zich hadden. Deze dienaar stal, op een plaats bij *Metz*, *Desmes* genaamd, den lederen zak, waarin al hun geld was, en nam een der paarden mede, zoodat zij in groote verlegenheid zouden geweest zijn, indien niet de andere dienaar, die tegenwoordig nog leeft, 10 kronen bij zich gedragen had, waarmede zij te *Straatsburg* kwamen." 2)

Weldra begaven CALVIJN en zijn metgezel zich naar *Bazel*.

---

1) Opera, V p. 170-171; Opuscules, p 1, 2.

2) Opera, XXI, Vie de Calvin, 2de uitgaaf, p. 57.

Vijfde Boek.

BAZEL. VOORREDE DER CHRISTELIJKE INSTITUTIE.

EERSTE HOOFDSTUK.

BAZEL.

I. De hoofdkerk. Het bisschoppelijk paleis. De zaal van het concilie en van het klooster. — II. De kamer van Erasmus Zijn Nieuw Testament. Zijn mes en vork. — III. Bonifacius Amerbach. — IV. Het huis van Oecolampadius. — V. Farel en het voorval op het stadhuis — VI. De kerk Saint-Martin en de Universiteit. — VII. De Reformatie: de Mücke en de kerk der Franciscaners. — VIII. Het huis, waarin Oecolampadius stierf, en het huis van Myconius. — IX. Het verblijf van Calvijn bij Catherine Klein. — X. De drukker en de drukkerij der Institutie. — XI. Het oude Bazel. — XII. Het Campo Santo der Reformatie.

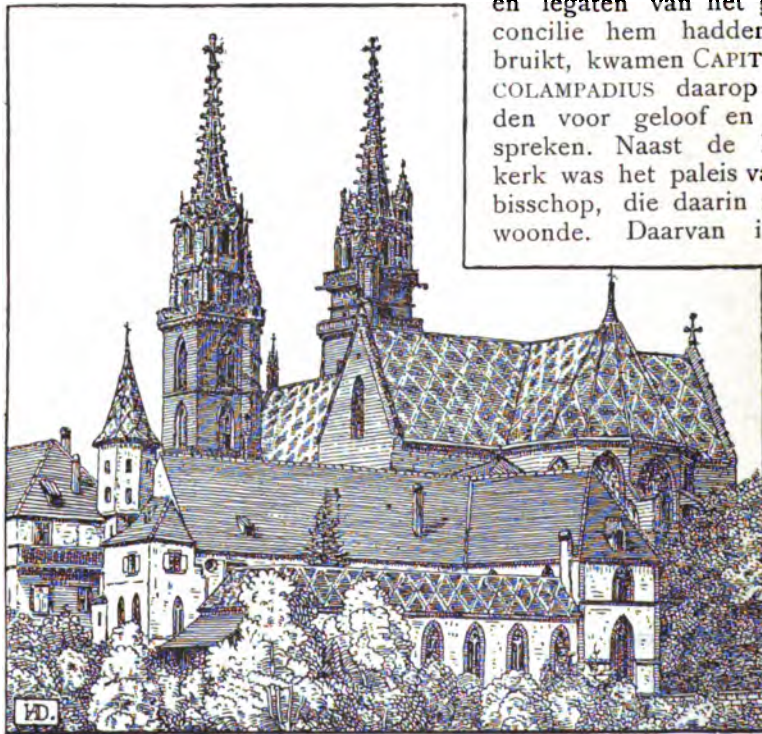
I.

ET zou gevaarlijk kunnen worden, als men omtrent *Bazel* alle geschiedkundige bijzonderheden wilde gaan vertellen, want dan zouden we schier de geheele geschiedenis der Christelijke kerk moeten verhalen. Men noemde de oevers, waartusschen de »groene" Rijn stroomt, de *Pfaffengasse*, hetzij omdat priesters en monniken aan weerszijden van den stroom hunne kloosters en kerken hadden gebouwd, hetzij omdat zijne golven tusschen de oevers, die nog altijd beroemd zijn om hunne wijnen, al de herinneringen en echo's der historie, van het Niebelungenlied af tot den vrijmakenden kreet van LUTHER te *Worms* toe, voortstuwden. Van dit verleden is nog een waardig getuige over, de hoofdkerk, welks schilderachtig gewelf rust op de *Palts*, een klein hoog terras, dat in de laagte door den breeden, snellen, groenen stroom besproeid wordt, terwijl in de

hoogte de schaduwen van groote, dichte kastanjeboomen zich uitbreiden.

De gevel der kerk trekt aanstonds de aandacht door de roode kleur der steenen,waarmede zij gebouwd is, hetgeen aan de grootsche gebouwen iets warms geeft. Het inwendige is regelmatig. Het hoofdschip, met een lager gedeelte aan weerszijden, is breed en zeer licht. Het is te danken aan de dooreenmenging der twee stijlen, waardoor de opgaande spitsboogramen door een rondboog worden bedekt en het omhoogstrevende van den Gothischen stijl wordt getemperd, dat het geheele heiligdom kalmte en vrede ademt. De oude Gothische preekstoel van 1324, in 1486 gerestaureerd, staat er nog; hij is beroemd door zijn kunstig beeldhouwwerk en door de mannen, die er op klommen. Nadat de aartsbisschoppen en legaten van het groote concilie hem hadden misbruikt, kwamen CAPITO, OECOLAMPADIUS daarop woorden voor geloof en leven spreken. Naast de hoofdkerk was het paleis van den bisschop, die daarin zelden woonde. Daarvan is het

Hoofdkerk te *Bazel.*

groote voorportaal in Gothischen stijl nog over; op de sluitsteenen van het gewelf vindt men nog de bisschoppelijke kenteekenen. Daarboven is een kamer voor den wachter en in het gebouw daarnaast ziet men nog de vensters eener kapel en eenige houten plafonds uit dien tijd.

Opdat de bisschop niet de nauwe straat of den kleinen tuin zou behoeven over te steken of door te gaan, wanneer hij zich uit zijn paleis naar de kerk wilde begeven, bouwde men een klooster, dat het pronkstuk der stad is. Wanneer men door zijn gangen, die in kruisboogstijl

gebouwd, en bekleed zijn met gedenkzuilen van overledenen, gaat; als men door die groote vensters, versierd met kruiskozijnen en doorluchtige rozen, en door die massa's roode steen en sombere groene pijnboomen, die geplant zijn in de binnenplaatsen, den blik laat weiden, ontwaart men de schilderachtigste tafereelen. Nu eens valt ons oog op pilaren en gewelven, waartusschen licht en schaduw spelen; dan weer op de beide torens, welker spitsen zich al fijner en fijner in de lucht verheffen; dan weer wordt men bekoord door den Rijn, die zijn eigenaardig helder groen vertoont.

Van het koor der kerk komt men in een zijgebouw, door het klooster omsloten, dat in 1362 gesticht werd. Het bevat onderscheidene zalen. Die van de eerste verdieping dienden voor de geheime zittingen van het concilie, dat van 1431—1448 gehouden werd, het derde der conciliën, die men »hervormende" genoemd heeft. Rondom de muren vindt men nog de zetels, bestaande uit eenvoudige houten banken, waarop men kussens legde. De zaal daarnaast, de bisschoppelijke bibliotheek, werd na de Reformatie als gehoorzaal voor de Hoogeschool gebruikt.

Hier vergaderden, na *Pisa* en *Constanz*, de mannen, die de Kerk wilden reformeeren zonder zich zelven te herzien. Het was dus bewezen, dat de Reformatie niet kon tot stand gebracht worden door een keizer, al heette hij KAREL DE GROOTE; niet door een paus, al heette hij GREGORIUS VII; niet door een kerkelijk persoon, al heette hij GERSON. Moest dan het Christendom te gronde gaan door pausen als een BORGHIA, ALEXANDER VI, te dulden? Neen, de Reformatie zou in weerwil van het pausdom plaats hebben.

In de zaal, waar de Roomsche kerk, onmachtig tot het tot stand brengen van hervormingen, vergaderde, vindt men tegenwoordig eene verzameling van Bijbels!

Eerst kwamen de jaren van voorbereiding. Zoo predikte bij voorbeeld in 1519/1520 WOLFGANG CAPITO in de hoofdkerk; CONRAD PELLICAN was gardiaan van de Franciscaners; HENDRIK GLARÉAN kwam zijne vrienden opzoeken; AMERBACH bezocht ERASMUS en in dien kring van geletterde en Godsdienstige mannen werd ook de kunst beoefend. Want daarin vonden de boekdrukker FROBEN en de geniale schilder HOLBEIN een plaats.

II.

Laat ons beginnen, met een bezoek te brengen aan de kamer van den vorst der Humanisten, ERASMUS. Wij vinden haar in de *Baumleingasse*, in het huis *Zur Luft.* [1]) Jammer genoeg, kan men de kamer er naast evengoed die van ERASMUS noemen. Het huis is in 1531 door FROBEN gekocht, het werd in 1571 weder door zijn zoon verkocht, [2]) terwijl tusschen 1535 en 1536 ERASMUS bij den eigenaar logeerde.

1) In de middeneeuwen gaf men elk huis een naam in plaats van een nummer.

2) De akten van aan- en verkoop zijn in het bezit van den tegenwoordigen eigenaar, den heer SARASIN, die de „kamer van ERASMUS" met portretten heeft versierd.

Alles van het huis is vernieuwd behalve de wenteltrap. Op de Gothische deur staat het jaartal 1599.

Bazel bezit van ERASMUS twee belangrijke zaken. 1)

1. Zijn Grieksch Nieuw-Testament, dat bij FROBEN gedrukt werd. Met dit wapen kon men de dwalingen en zonden van de middeneeuwen bestrijden. De beroemde uitgave is opgedragen aan LEO X, »den paus, die op alle manieren de eerste was *(pontifici modis omnibus summo)*, door ERASMUS, den geringste der Godgeleerden *(theologorum infimus)*", den 1sten Februari 1516. De drukker FROBEN, die na den bezorger der uitgave, ERASMUS, een woord in het boek laat drukken, deelt daarin mede, welke mannen hem in de correctie geholpen hebben, en spreekt daarbij in het bijzonder van OECOLAMPADIUS, niet alleen een man, die door zijn rechtschapenheid en vroomheid, maar ook door zijn geleerdheid uitmuntte, daar hij tot op een zeldzame hoogte de drie talen meester was.

2°. Zijn mes en zijn vork. In dien tijd had op elk gebied een ommekeer plaats. De ontdekking van *Amerika*, de vinding van COPERNICUS en het optreden van LUTHER maakten, dat er op het terrein van het natuurlijke en dat van het Godsdienstige leven ingrijpende veranderingen plaats hadden. Ook de manier van eten werd anders. Dit geschiedde niet zonder strijd. GALILEÏ werd in de gevangenis geworpen, omdat hij gezegd had, dat de aarde draaide. De eerste prinses, eene Venetiaansche, die met een vork at, werd door de predikers van dien tijd naar de hel verwezen. De geloovigen hielden zich dit voor gezegd en gingen voort met hunne vingers te eten. Het mes en de vork van ERASMUS waren echter te kunstig bewerkt, om er zich dagelijks van te bedienen. Hunne zilveren heften waren, gelijk men beweert, door HOLBEIN bewerkt. In elk geval zijn zij zeer fraai. Men vindt er op de vier zijden, tusschen sierlijke arabesken: de schepping van EVA en het vuur; EVA en ADAM en de aarde; ADAM, het paradijs bebouwende, EVA, die haar zuigeling voedt, en de lucht; ADAM en EVA uit het paradijs verdreven, en het water. Deze juweelen van ciseleerkunst werden in een doos geborgen, waaruit zij kennelijk alleen bij bijzondere gelegenheden te voorschijn kwamen.

Gelukkig, dat het Grieksch Testament niet in een doos gesloten werd. Het ging van hand tot hand met verbazende snelheid. Ook predikte OECOLAMPADIUS reeds in de kerk van *Sint-Maarten*.

III.

Wij hebben ook kennis te maken met den hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid BONIFACIUS AMERBACH, 2) dien men den Christelijken MECE-

1) Ik spreek niet van zijn zeer mooien reiskoffer en van zijn verguld zilveren beker. Het is een fraai stuk werk, dat toont, hoe hoog de goudsmederij in *Bazel* stond Op het deksel vindt men het portret van ERASMUS.

2) BONIFACIUS AMERBACH, 24 jaar oud, vóór zijn vertrek naar *Avignon*, waar hij onder ALCIAT in de rechten ging studeeren. Men zie, wat P. MANTZ over dit „wonder" zegt in zijn Hans Holbein, p. 29.

NAS van *Bazel* genoemd heeft. Zijn portret, een meesterstuk door HOLBEIN geschilderd, verdient naast dat van RAPHAËL, door RAPHAËL, en dat van DÜRER, door DÜRER, geplaatst te worden. Het is eene bewonderenswaardig schoone, ideale figuur, met diepe oogen. Te *Avignon* studeerende (1520), had hij voor LUTHER geestdrift gevoeld. Maar OECOLAMPADIUS had hem door zijne denkbeelden omtrent het Avondmaal en wegens zijne ontkenning van den vrijen wil afgeschrikt. Met ERASMUS, dien hij »mijn ERASMUS" noemde, wilde hij een middenweg

Portret van BONIFACIUS AMERBACH, naar eene schilderij van HOLBEIN.

tusschen het bijgeloof en de revolutie bewandelen. »Ik kan geen van beide wegen goed vinden," zeide hij; »met ERASMUS bewandel ik een middenweg." Maar zijn godsdienstige gevoelens waren dieper dan die van ERASMUS en daarom helde hij allengs tot de Reformatie over, terwijl hij van zijne weifelingen slechts een groote verdraagzaamheid overhield. 1)

1) „AMERBACH had ook SADOLET, dien hij dikwijls te *Avignon* in het bisschoppelijk paleis van *Carpentras* ontmoet had, sympathie voor zijn persoon weten in te boezemen. Toen SADOLET kardinaal geworden was, zond hij nooit een boodschapper naar *Duitschland*, zonder hem door *Bazel* te laten gaan met een brief voor BONIFACIUS. Zij, die meenen, dat

Edelmoediglijk steunde hij CURIO in zijn ellende, door hem tot onderwijzer van zijn zoon te maken; hij hielp ook CASTELLIO, die als corrector bij OPORIN bijna van honger stierf. Zijn leven, gelijk zijn portret uitdrukt, had iets droomachtigs, sierlijks en zachts. De breedheid van zijn beschouwingen, de juistheid van zijn oordeel, zijn onafhankelijkheid en zijn voortreffelijke gematigdheid verbazen ons.' [1])

IV.

In de *Sint-Maarten*-straat heet het tweede huis aan de linkerhand, als men naar de kerk gaat, *Zur Eisenburg*. Daar woonde OECOLAMPADIUS, toen hij predikant bij de naburige kerk was. Zijn woning, die aan weerszijden door twee even oude huizen wordt begrensd, is niet veel veranderd. De vensters aan de straat hebben enkele kruiskozijnen verloren, maar die van het binnenhof hebben ze behouden. In de vestibule vindt men de oude deuren; er is ook een wenteltrap, die naar een kamer met steenen zitplaatsen bij de vensters leidt en op een andere op de tweede verdieping brengt, waarvan het plafond nog zijne oude caissons vertoont. Het is een groot burgerhuis uit de XVIde eeuw, [2]) en hierin bewees OECOLAMPADIUS aan FAREL de gastvrijheid, waarvoor hij zich niet wilde laten betalen. [3])

V.

Terwijl hij te *Guyenne* vertoefde, kreeg FAREL begeerte om *Bazel* te bezoeken, [4]) ten einde zijn wetenschap te vermeerderen en zijn geloof te sterken. Tegen de partij der Universiteit en van den bisschop in, daagde hij, gesteund door den senaat, tot een publiek dispuut uit tegen 23 Februari 1534 te 8 uur des morgens, in de groote zaal van het college. [5]) FAREL sprak in het Latijn, OECOLAMPADIUS vertolkte hem.

Om aan de stad zijn dankbaarheid te toonen, ging FAREL een college over PAULUS houden. Toen daartegen zich verzet openbaarde,

men in dien tijd bekrompen of fanatiek moest zijn, behoeven slechts eenige der brieven, die een kardinaal aan een beroemd ketter kon schrijven en die zijn neef, eveneens bisschop, niet aarzelde in het licht te geven, te lezen." F. BUISSON, Sébastien Castellion, 1892, I, p. 255.

1) F. BUISSON, a. w., I, p 256. - Men zie de monographie van TH BURKHARDT-BIEDERMANN, Bonifacius Amerbach und die Reformation. *Bazel*, 1894, in 8o

2) Het volgende huis, aan de rechterzijde, maakte er wellicht deel van uit De kelders liepen in elkander.

3) HERMINJARD, I, p. 336.

4) Hij sprak: „E penitissima Gallia illectus fui, ut unam supra omnes praedicatam inviserem Basilaeam." HERMINJARD, I, p. 350.

5) *In majori aula Collegii.* „Het had waarschijnlijk," zegt HERMINJARD, „plaats in het klooster der Augustijners of in de kapittelzaal, die naast de hoofdkerk staat." HERMINJARD, I, p. 193, 195. Het is echter waarschijnlijker, dat het Universiteitsgebouw gebruikt werd, volgens de opmerking, die prof. BERNUS, vroeger predikant te *Bazel*, ons heeft willen mededeelen: „Het dispuut van FAREL te *Bazel* heeft, evenals de twistgesprekken van OECOLAMPADIUS (1523) en van STÖR (1524), plaats gehad in het gebouw der Universiteit, dat

hield hij er in het midden van Mei 1524 mede op, en volgens HERMINJARD ging hij naar *Constanz* en naar *Zürich*, met het voornemen om naar *Straatsburg* en naar *Wittenberg* te reizen. Maar toen hij deze reis opgegeven had, kwam hij na verloop van drie weken te *Bazel* terug, en op verzoek van velen ging hij voor de Franschen, die in de stad woonden, preeken. Hij was de eerste leeraar, die te *Bazel* in het Fransch gepreekt heeft. De leerstoel, die hem werd aangewezen, was ongetwijfeld die van *Sint-Maarten*, welks pastoor, ANTOINE ZANCKER, tot hulppredikers OECOLAMPADIUS en WOLFHARD had.

Toen, het was in de tweede helft van Juni 1525, gebeurde hetgeen FAREL ons met de volgende woorden beschrijft:

»De Zondag brak aan, waarop ik mijn vierde preek moest uitspreken. Des Zaterdags ongeveer te 10 uur werd ik door een gerechtsdienaar geroepen. Ik ga met een gerust geweten en met rassche schreden, zoodat de dienaar mij nauwelijks kan volgen, naar het stadhuis. Men laat mij vrij lang voor de deur wachten. Eindelijk roept mij een dienaar met een roede; men moest mij hebben. Hij kon mij niet begrijpen en ik kon hem niet verstaan. Hij brengt mij in een kamer, op den hoek van het stadhuis. Daar doet iemand moeite, zich voor mij in het Latijn verstaanbaar te maken, zeggende: »Wij zien, wat uw Evangelie is." Begrijpende, dat hij het Evangelie wilde beschuldigen van oproer te veroorzaken, antwoord ik: »Het Evangelie is niet zooals gij het u voorstelt. Het is vreedzaam; het geeft alles; het wil het weggenomene niet hebben; het verdraagt alle beleedigingen om CHRISTUS wil." »Wij hebben andere dingen gezien," antwoordde hij. En ik: »Niet van hen, die volgens het Evangelie leven, die het Evangelie volgen, maar veeleer van hen, die het Evangelie niet kennen." Toen zeide hij, van wien ik hoopte, dat hij anders zou spreken, tot mij: »Mijne Heeren willen, dat gij heden de stad verlaat." En FAREL was genoodzaakt, dit vonnis zelf te voltrekken.[1])

Het onderhoud had plaats gehad op een van de hoekkamers van het nog bestaand stadhuis, in de wachtkamer, waarin men aanstonds komt, als men de groote, schilderachtige trap is opgegaan. De twee breede vensters komen uit op het marktplein, terwijl men door een deur komt in de groote en schoone zaal van den Raad.[2]) De deur zoowel als het bekoorlijk omhulsel van een wenteltrap in den hoek zijn van schitterend Gothischen stijl. Ik zie het, bewonder het, en ik breng mij het volgende voor den geest. De Raad is vergaderd en ik spreek met den *Weibel* (gerechtsdienaar). Niets is veranderd, noch de roode voorgevel met zijn vele smalle, karakteristieke vensters, noch de binnenplaats met zijn fresco's, noch de voorkamer. Zou de *Weibel*, met wien ik sprak, dezelfde geweest zijn, die FAREL kwam halen?

gewoonlijk *Collegium* genoemd wordt (Basler Chroniken, I, p. 35, 39, 43, 44). In het gebouw der Universiteit vond men de *Aula magna* (ibid., p. 386, 443 VISCHER, Gesch. der Basler Universität, p 85)."

1) FAREL voor den senaat en voor de burgers van de stad *Bazel*, van *Straatsburg*, 6 Juli 1525. HERMINJARD, I, p. 359 363 en de noten.

2) HERMINJARD, I, p. 361, n. 11.

VI.

OECOLAMPADIUS preekte in de *Sint-Maarten*-kerk, toen hij in het huis *Zur Eisenburg* was. Deze kerk is gebleven, wat zij was, op den top van een heuvel, op een zeer klein vlak, waarop men van alle kanten door straatjes met trappen klimmen kan. Men vindt er nog steeds den predikstoel van OECOLAMPADIUS, waar hij woorden van geest en leven deed hooren. [1]) Hier schafte hij de mis af; hier hervormde hij de liturgie, tot groote ergernis van AMERBACH, die uitriep: »Hij laat de Psalmen huilen en nog wel de Psalmen in het Duitsch vertaald!" De fijne geletterde man, dien het niet aan vroomheid ontbrak, bevroedde niet, dat bij dat »huilen" de kerken werden gereformeerd.

Predikstoel van OECOLAMPADIUS, in de *Sint-Maarten*-kerk te *Bazel.*

Om de *Sint-Maarten* goed te zien, moet men afdalen, over den *Rijn* gaan en van den oever het gebouw in oogenschouw nemen. Dan duikt de kerk uit de huizen op, haar torenspits als een pijl omhoogschietend. Onder de kerk, een weinig links, ziet men een gebouw, dat in de laagte, op het terras waarop het rust, eenige overdekte gangen heeft. Deze gangen zijn alleen overgebleven van het »lagere college" van de oude Universiteit, die in 1460 door PIUS II, PICCOLOMINI, gesticht werd. Daar begonnen OECOLAMPADIUS en PELLICANUS in 1523 de nieuwe leer te verkondigen. Daar hield FAREL zijn cursus voor de jeugd, over PAULUS, »begeerig om zoowel aan de vroomheid als aan den vrede en aan de rust der republiek mede te werken". Daar liet FAREL de beroemde disputen van 1524 weerklinken.

---

1) Zonder twijfel predikte FAREL er. HERMINJARD, I, p. 360, n. 8.

2) Ibid, I, p. 360.

VII.

Ten slotte deden de critiek van ERASMUS, het donderend woord van FAREL, de predikatiën van OECOLAMPADIUS over JESAJA en de zonden van dien tijd, hunne uitwerking.

Bij het plein van de hoofdkerk, in een afhelling, was een groot gebouw, de *Mücke* (de vlieg), dat zoo dikwijls in de kronieken van *Bazel* genoemd wordt. De adel, in het bijzonder de partij van de PSITTISCHERS, die het met de Roomsche kerk hield, had daarin zijn *Trinkstube* (drinkhal). De Raad had daar met koningen en keizers feestgevierd, en de vergadering, die FELIX V tot paus benoemde, was daar gehouden. [1]) Maar in de stad had men de zaal van het gilde der tuinlieden; daar kwamen de vrienden der reformatie, en het volk bijeen. Men vond daar bovenal de groo e, hooge kerk der Franciscaners, met haar koor, waar onmetelijke vensters het licht bij stroomen deden doordringen. Ook kwam met PELLICANUS het nieuwe licht er invallen. Die kerk werd het vereenigingspunt van het volk, dat om reformatie riep. De regeering aarzelde. Haar dralen maakte, dat de reformatie in een revolutie uitbarstte. Den 8sten Februari 1529, des morgens, liep de kerk der Franciscaners vol. Men eischte de afzetting van twaalf leden van den Raad. OECOLAMPADIUS verschijnt om de hartstochten tot bedaren te brengen, maar tevergeefs. Van den 8sten tot den 10den is men met alles gereed; de beelden liggen verbroken op den grond.

VIII.

Men moest organiseeren. OECOLAMPADIUS wist, welke moeite, smart en arbeid dit zou kosten. Hij was van woning veranderd en bewoonde een huis achter de hoofdkerk, dat niet meer bestaat. Het was het oude huis van den prediker der hoofdkerk, later het huis van den eersten hulpprediker. Hierin heeft hij ZWINGLI geherbergd, die den 3den September 1529 bij hem kwam, om daarna bij het bekende twistgesprek bij *Marburg* tegenwoordig te zijn. [2]) Hier stierf hij. »In dit huis verliet de dierbare D. JAN OECOLAMPADIUS het leven, door wiens dienst de kerk van *Bazel* zich losmaakte van de Roomsche dwaling. Den 21sten November 1531 stierf hij op Christelijke wijze. [3]) Toen men hem vraagde, of hij wilde, dat men voor hem het venster

---

1) In 1545 herbouwd, heeft dit gebouw van 1661 tot 1849 dienst gedaan als openbare bibliotheek, waar men ook de verzamelingen van AMERBACH bewaarde. Mémoires de Félix Platter (uitgave FICK, *Genève*, 1866), p. 132.

2) STÄHELIN, Huldreich Zwingli, II, p 392.

3) Description de la cathédrale et de ses environs, door C. WURSTISEN. — C. WURSTISEN, hoogleeraar en kroniekschrijver van *Basel*, 1544—1588, biographie door A. BURCKHARDT in de Beiträge zur vaterländischen Geschichte, deel XII, p. 357 en vv.

opende, antwoordde hij, terwijl hij zijn hand op het hart legde: »Daar is genoeg licht." »Genoeg licht", is dit niet het heerlijke, maar nederige devies van den Christen? GOETHE, in wien meer dan iemand anders de menschelijke wijsheid uitblonk, moest sterven terwijl hij »meer licht" vraagde.

JOHANNES OECOLAMPADIUS.

AMERBACH schildert ons OECOLAMPADIUS af, als afgesloofd door zijn veelomvattenden arbeid. Hij was nog slechts vijf en veertig jaar oud en scheen »een man van vergevorderden leeftijd, met schuddend hoofd, en zoo mager, dat men een levend geraamte meent te zien". Ofschoon hij zich aansloot bij ZWINGLI, wist hij toch zijn oorspronkelijkheid te bewaren, en daarom handhaafde hij voor de kerk het recht van in den ban te doen. »Zeg het der gemeente en niet aan de overheid," zeide hij dikwijls, »dit is het woord van den Meester." Op die manier wist hij eenige steenen te verzamelen, waaruit straks het synodale gebouw zou worden opgetrokken. Hij stond tusschen ZWINGLI en CALVIJN in.

Na den dood van OECOLAMPADIUS hadden de eerste predikanten hunne woning op het plein der hoofdkerk, in een huis, dat nog in goeden staat verkeert, en dat men dikwijls zonder grond het huis van OECOLAMPADIUS noemt. Eerst na de reformatie der kerk en na den dood van OECOLAMPADIUS werd het »huis van de schuren" afgestaan aan de predikanten van de hoofdkerk.

De eerste, die het bewoonde, was OSWALD GEISSHÄUSLER, ook MYCONIUS genoemd, die er in 1552 stierf.[1]) Daar heeft CALVIJN gedurende zijn verblijf te *Bàzel* vertoefd.

IX.

Wij zouden gaarne wat naders omtrent CALVIJN's verblijf te *Bazel* weten. Doch er werd ons niets overgeleverd.

1) Opera, Vie de Calvin, 3de editie, XXII, pag. 125.

Hij heeft er zijn vriend COP aangetroffen, dien hij na de gebeurtenissen van November 1533 niet had teruggezien. Had hij een onderhoud met ERASMUS? Wat men daaromtrent verhaalt, is niet waarschijnlijk. BEZA zegt ons, dat hij tot voornaamste vrienden SIMON GRYNÉE en WOLFGANG CAPITO had, en dat hij zich aan de studie van het Hebreeuwsch wijdde. Maar waarschijnlijk vergist BEZA zich ten opzichte van CAPITO, die al sedert jaren te *Straatsburg* vertoefde. 1)

Wij weten echter, dat CALVIJN logeerde bij eene deftige dame *(lectissima matrona)*, CATHARINA KLEIN (RAMUS zegt: CATHARINA PETITA), in de voorstad *Sint-Alban*. Eenige jaren later (1568—1569) logeerde RAMUS er ook, en zijn oud geworden gastvrouw sprak hem »dikwijls en met welgevallen" *(saepe et jucunde)* over het karakter van haar vroegeren gast; zij was nog onder den weldadigen indruk van zijn heiligheid en van zijn singulier vernuft *(sanctitate singularis ingenii mirifice capta)*. Waarom heeft RAMUS geen verdere bijzonderheden medegedeeld? Hij zegt alleen, dat te *Bazel* de Christelijke Institutie door CALVIJN is saamgesteld en uitgewerkt in gedenkwaardige, hemelsche nachtwaken. 2)

Wij weten ook, dat CALVIJN, al verschool hij zich onder den aangenomen naam van LUCIANUS en hoewel overladen met werk, van lieverlede in betrekking kwam tot alle merkwaardige personen, die in *Zwitserland* de Reformatie voorstonden, in het bijzonder met zijne toekomstige medearbeiders. Zoo leerde hij VIRET kennen, die in November 1535 te *Bazel* was. 3) En den 1sten Maart bracht hij VIRET in herinnering, dat zij »te zamen een bezoek bij CLAUDIUS FERAEUS afgelegd hebben". 4)

Hij leerde BULLINGER kennen, die den 3den Februari 1536, toen de eerste Helvetische belijdenis geteekend werd, te *Bazel* was. Den 22sten Mei 1557 herinnerde BULLINGER hem aan dat jaar 1536, »waarin hij CALVIJN te *Bazel* voor het eerst begroet had". 5)

Hij maakte ongetwijfeld ook kennis met CARLSTADT en CAROLI, 6) tegenover wie hij het opnam voor FAREL. Zijn voorbericht voor den Bijbel van OLIVETANUS toont ons, dat hij in gemeenschap stond met FAREL, zonder dat wij weten, wanneer zij elkander leerden kennen. Toen CAROLI genoodzaakt was *Genève* te verlaten, beschuldigde hij die van *Genève* van allerlei misdaden. FAREL antwoordde. CARLSTADT maakte CAROLI warm. Deze ontbrandde in zulk een woede, dat hij in

---

1) Opera, Vie de Calvin, 3de editie, XXI, p. 124.

2) Petri Rami Basilea ad senatum populumque Basiliensem, 1571, p. 58, in het boek: Petri Rami praelectiones in Ciceronis orationes consulares. *Basileae* per PETRUM PERNAM, anno MDLXXV. Men zie ook: Pierre Ramus à Bâle, door BERNUS. Bulletin, XXXIX, 1890 p. 508 en vv.

3) Den 15den November 1535 schreef A. PORRAL uit *Bern* aan den Raad te *Genève*: „Meester P. VIRET is te *Bazel*." HERMINJARD, III, p. 372, n. 2.

4) HERMINJARD, III, p. 373, n. 2. „Wij hebben reden om aan te nemen, dat in dien tijd VIRET en CALVIJN elkander leerden kennen."

5) Ibid., IV. p. 4.

6) Twee geestdrijvers. [Vert]

de stad als een gek loopt, dreigingen uitbrakende tegen FAREL. Hij ging ook naar CALVIJN, die hem zeer slecht ontving. [1])

Het is te begrijpen, dat CALVIJN zeer dikwijls de drukkerij, waar zijn Institutie ter perse ging, die van PLATTER, bezocht.

X.

Wij hebben van de kindsheid van PLATTER gesproken, toen deze als »groen" met de »bacchanten" door *Duitschland* trok. Wij vinden hem weder bij meester HANS STÄHELIN, een touwslager op de *Rindermarkt*. Hij studeert in den nacht; hij studeert zelfs terwijl hij werkt, door een bladzijde van een *Plautus*, hem door den eerwaardigen drukker A. CRATANDER geschonken, aan een vork te steken. [2]) Hij wordt bezocht en aangehaald door ERASMUS. Hij blijft daarvoor ongevoelig en eet bedorven kaas.

Hij had Hebreeuwsch geleerd. OPORIN prest hem, hem daarin te onderwijzen. Er was een Franschman gekomen, door de Koningin van *Navarre* gezonden, die prachtig gekleed en getooid was met een met goud geborduurde baret. Een dienaar volgde hem met mantel en hoed, voor het geval, dat het mocht gaan regenen. Op zekeren avond wil hij PLATTER gaan hooren. Deze, na den ganschen dag touw gemaakt te hebben, komt, als altijd slecht gekleed, in de kamer en neemt bij de kachel plaats, terwijl de studenten zich rondom de tafel scharen. »Wanneer komt onze professor?" vraagt de Franschman. OPORIN wijst hem tot zijn groote verbazing op PLATTER. [3])

Eenigen tijd daarna treedt hij te *Zürich* met de dienstmaagd van MYCONIUS [4]) in het huwelijk. Zij was echter uit een oud, eerwaardig geslacht, waarvan onderscheiden leden in den adelstand verheven waren. [5]) Haar loon was gering en haar meester kon het nog niet geheel uitbetalen.

PLATTER zette zijne reizen voort en na eenigen tijd kwam hij te *Bazel* terug, terwijl hij zijn kind van zes maanden in de wieg droeg. »Zijne moeder ging er achter, gelijk de koe haar kalf volgt."

Om den weinigen wijn, dien zij bezaten, te drinken, bezigden zij een klein glazen fleschje met langen hals. »Drink toch," zeide hij tot ANNE; »gij hebt het kind aan de borst." — »Drink gij zelf," antwoordde de brave vrouw; »gij studeert en brengt op de school slechte kwartiertjes door." Later hadden zij een glas.

In 1531 werd MYCONIUS benoemd tot pastoor van *Sint-Alban*. In 1532

1) HERMINJARD, III, p. 374, n. 8.

2) Vie de Thomas Platter, editie BERNUS, p. 111.

3) Ibid., p. 115.

4) Daarin was in dien tijd niets vreemds. „Een geleerde, die een van de voornaamste medewerkers was bij het tot stand komen der Reformatie in den *Elzas* en in *Zwitserland*, MUSCULUS, was van het oogenblik af, waarop hij zijn prebende liet varen, begonnen met weven; vervolgens werd hij grondwerker, terwijl zijne vrouw zich als dienstbode verhuurde." BUISSON, a. w., p. 245.

5) Vie de Thomas Platter, p. 232.

werd hij antistès (eerste-predikant). PLATTER onderwees het Grieksch op het *Paedagogium* Vier jaren lang was hij te gelijk corrector op de drukkerij van HERVAGIUS.

Eindelijk kwam het denkbeeld bij hem op, zich als boekdrukker te vestigen. OPORIN had denzelfden lust; zij verbonden zich met BALTHASAR RUCH en RUPRECHT WINTER, schoonbroeder van OPORIN. Voor den prijs van 800 guldens kochten zij de werkplaats van CRATANDER, »omdat zijn vrouw niet langer van zulk een onzindelijk beroep gediend was".

De drukkerij werd in de wijk van den *Sint-Pietersberg*, in het huis, waar »De Zwarte Beer" uithing, tegenover het hotel van ANDLOW, 1) ingericht. De inrichting was voldoende. De binnengevel van het huis bestaat nog, waarin zooveel vensters met kruiskozijnen zijn, dat de muur er bijna geheel door in beslag genomen wordt. De deur, waarmede men in de werkplaats moest komen, was op zijde.

OPORIN 2) hield zich hoofdzakelijk bezig met het kiezen van de boeken, die men zou gaan drukken. WINTER leverde het kapitaal. LASIUS en PLATTER leidden de drukkerij. 3)

MYCONIUS beval zijn beschermeling BULLINGER aan. Eenige maanden voordat de Institutie van de pers kwam, schreef hij hem: »Ik beveel u den nieuwen drukker PLATTER aan; indien gij hem iets kunt toevertrouwen, zonder FROSCHOWER te krenken, laat het dan niet. De dingen, die gij schrijft, zijn gezocht en worden goed verkocht. Gij kunt hem door die geschriften helpen." 4) Doch BULLINGER antwoordde hem, dat hij niet vrij was. 5)

Daarna wendde MYCONIUS zich tot PELLICANUS, te *Zürich*, en schreef: »THOMAS is in nood *(indiget)*, als iemand, die een beroep beproeft.... Van materieel is hij ruim voorzien, het is daarbij in goede orde en sierlijk. Wat de correctie betreft, kan men op hem vertrouwen. Want hij zelf heeft dit tot hiertoe bewezen en hij heeft OPORIN, een geleerd, ijverig jonkman, die goed op de hoogte is . . . ." »Gij kunt niet gelooven, hoezeer gij allen zult verplichten, die van PLATTER houden." 6)

Waarschijnlijk heeft CALVIJN op aanbeveling van MYCONIUS aan PLATTER de uitgave van zijn Institutie toevertrouwd.

In dien tijd greep het volgende in *De Zwarte Beer* tusschen LASIUS en PLATTER plaats. Het doet ons de zeden van dien tijd kennen.

1) D'ANDLOW was eerst rector aan de Universiteit te *Bazel*, en werd in de hoofdkerk begraven (*Basilea sepulta*, p. 9). Het huis van den *Zwarten Beer* was in de XIVde eeuw bewoond geweest door Bagijntjes en droeg toen den naam *Zum Frieden* (De Vrede). Vie de Thomas Platter, p. 174.

2) OPORINUS (een Grieksch woord voor Herfst) had vier jaren den beroemden empiricus PARACELSUS gediend. In 1533 werd hij hoogleeraar bij het *Paedagogium*, vervolgens, in 1536, bij de Universiteit als professor in het Grieksch. HERMINJARD, IV, p. 206, n. 1.

3) HERMINJARD, IV, p. 207, n. 3.

4) 24 Juni 1535. Opera X*b*, p. 47.

5) 29 Juni. Ibid., p. 48.

6) Ibid., X*b*, p. 50.

»Wij hadden den geheelen Zondag gearbeid; te elf uur des avonds was ik bezig, een proef over te zien, toen BALTHASAR mij eerst scherpe, daarna beleedigende woorden begon toe te voegen.

»Zeg toch eens, VALAISAN, ik heb u gisteren niet goed begrepen; zou onze manier van handelen in strijd zijn met de eerlijkheid?" [1])

»BALTHASAR leidde de drukkerij van den *Beer*, die gevestigd was in een huis, dat CRATANDER ons had verhuurd. Ik antwoordde op die plompe woorden naar behooren. BALTHASAR zweeg, maar een dik ijzeren raam nemende, naderde hij mij van achteren, terwijl ik een proef las; hij had reeds de armen omhooggeheven om mij een slag op het hoofd toe te brengen, toen ik, op zijde ziende, die beweging bemerkte. Ik stond aanstonds op en weerde den slag met mijn arm af. Nu gingen wij elkander te lijf. Als een woedende krabde hij mij in het aangezicht en trachtte met zijn vinger mij een oog uit te rukken. Toen ik dit bemerkte, gaf ik hem op den neus zulk een vuistslag, dat hij achteroverviel en eenigen tijd bewusteloos bleef, terwijl zijn vrouw, naast hem knielende, uitriep:

»Helaas! gij hebt mijn man gedood!"

»De werklieden, die pas naar bed gegaan waren, kwamen op het gerucht de werkplaats binnen. BALTHASAR lag nog altijd in zwijm; mijn aangezicht was met krabben en bloed bedekt. Eindelijk kwam BALTHASAR weer bij en wilde zich opnieuw op mij werpen.

»Laat hem begaan," riep ik; »ik zal hem nog beter dan de eerste maal ontvangen."

»De werklieden drongen mij naar de deur, en met een kaars in de hand ging ik naar huis; ik woonde naast het huis van den schoolmeester. Toen mijn vrouw mij zag, riep zij uit: »Ach, hebt gij met hem gevochten?" [2])

Eenige weken later woonde PLATTER in de drukkerij; daar zag zijn zoon FELIX het levenslicht (1536).

PLATTER drukte niet alleen het eerste werk van CALVIJN, maar ook het tweede, namelijk de twee brieven, die hij te *Ferrara* schreef, waarvan een aan DUCHEMIN en een aan ROUSSEL gericht was.

Het voorbericht is geteekend uit *Genève: pridie idus Januarii anno 1537*, en op het laatste blad staat: »Gedrukt door BALTHASAR LASIUS en TH. PLATTER: mense martio 1537." In zijn brief van den 25sten Maart meldt OPORIN aan CALVIJN, dat hij hem twaalf exemplaren zond. [3])

Het compagnieschap van onze boekdrukkers duurde niet lang. BALTHASAR deed zijn schuldeischers eenige duizenden guldens verliezen. RUPRECHT raakte al wat hij bezat, kwijt. OPORIN hield het 't langst uit. Hij eindigde echter ook met een groot tekort. »Deze drie mannen zijn in ellende en verdriet gestorven."

PLATTER ging vooruit, eerst als boekdrukker en boekhandelaar. Hij

---

1) BALTHASAR had zich een gezegde van PLATTER aangetrokken. PLATTER had gezegd, dat men voor de drukkerij te veel van het door RUPRECHT voorgeschoten geld uitgaf. „Wij zullen oorzaak zijn van den ondergang van dien man", had hij uitgelaten.

2) Vie de Thomas Platter, p. 175.

3) HERMINJARD, IV, p 207.

vestigde zich in een huis, dat nog bestond, toen professor DOUMERGUE voor het eerst *Bazel* bezocht, het werd *Zum Gejegt* (De Jacht) genoemd. Het was in de *Freie Gasse* gelegen.[1]) Daar had hij meer dan twintig kostleerlingen; hij kocht het huis en twee andere daarnaast.[2]) Te gelijker tijd gaf hij onderwijs.

Ten slotte gaf hij de drukkerij op en nam het ambt van directeur van de school der hoofdkerk aan, die hij volgens de denkbeelden van J. STURM in 1544 reformeerde.

Van dit oogenblik was hij de groote leider der studeerende jeugd van *Bazel*.[3])

XI.

Men kan zich gemakkelijk voorstellen, hoe de stad geweest is, waar al deze gebeurtenissen plaats hadden, waar al die personen zich hebben bewogen. Men tracht wel is waar haar een eenigszins ander aanzien te geven. Men heeft voor het stadhuis heel wat huizen afgebroken. Men wil dwars door de stad een breede straat maken. Maar er zullen nog lang genoeg oude, nauwe, bochtige en steile straten, met trappen die van leuningen voorzien zijn, gevonden worden, waarin men huizen met trapgevels, met vooruitspringende verdiepingen en beschilderde voorgevels aantreft.[4]) Hier en daar vindt men nog oude jaartallen,

---

1) De zoon van PLATTER schreef: „Mijn oudste herinnering is, dat ik den gevel van ons huis heb zien schilderen; eerst de *Wisseburg* en nu *Zum Gejegt* genoemd; het gebeurde in 1539, gelijk het nog altijd zichtbare jaartal aanduidt. Op den steiger buiten het venster hanteerde meester MATHIS zijn penseelen, de honden, de jagers en het hert met zijn gewei, hetgeen nog niet verdwenen is, schilderend." Extraits des Mémoires de F. Platter, ten vervolge van het Leven van Th. Platter, uitgave BERNUS, p. 235.) Deze schildering was nog in het begin der XIX^de^ eeuw te zien. Daarna is de gevel vernieuwd. Maar de binnenplaats is niet veranderd. De Gothische vensters zijn voorzien van dubbele kruiskozijnen, en het koor van de *Franciscanerkerk*, waarop men ziet, maakt van dit geheel een van de schilderachtigste hoekjes van het oude *Bazel*.

2) Vie de Thomas Platter, p. 181.

3) Er waren te *Bazel* drie soorten van inrichtingen voor onderwijs: de scholen, het *Paedagogium* en de Universiteit.

4) Het hotel van den „*Wildeman*" bestaat nog. Het is geheel vernieuwd. Prof. DOUMERGUE logeerde er meermalen. Een eerwaardig predikant, Ds. OERI, te *Lausen*, bij *Bazel*, sedert overleden, die in het bezit was van een der merkwaardigste portretten van CALVIJN, had ook het album van den „*Wildeman*" in de XVI^de^ eeuw; eene merkwaardigheid, bijna even zeldzaam als CALVIJN's portret. De hotelhouder uit dien tijd, SAMUEL SCHORENDORF, herbergde edellieden en vroeg hun hun naam in zijn album te plaatsen. De denkbeelden, die zij daarbij neerschreven, zijn minstens even degelijk als de gedachten die in onze tegenwoordige albums worden nedergelegd. Het merkwaardigst was, dat SCHORENDORF een schilder had, die naast de gedachte het wapen van den edelen reiziger schilderde. Daardoor werd op het perkament een versiering aangebracht, terwijl het geheel een op snede verguld, schoon boek vormde. Een van die vignetten doet ons zien, welke manieren men aan tafel had. Elke gast had zijn hoed op het hoofd (hij nam dien alleen af voor het *benedicite*) en hield in de hand niet een vork, maar een mes. De Zwitsers waren bekend om de handigheid, waarmede zij het wisten te gebruiken.

zelfs een van 1528. Zeker zijn vele van die beschilderingen uit lateren tijd. Maar wat beteekent het, of het blauw, rood en zwart vroeger of later is aangebracht? Het maakt denzelfden indruk. En daarbij zijn er een menigte hotels, herbergen met sprekende uithangborden, waarop zalmen, witte paarden op een groen veld, fazanten, konijnen, leeuwen, engelen, wildemannen, koningen afgebeeld zijn.

Wij moeten ook stilhouden bij de heerlijke fontein, die aan HOLBEIN wordt toegeschreven. Het is een stuk in den stijl der Renaissance: een kolom, die in het onderste gedeelte omvat wordt door mannen en vrouwen, die met loshangende haren een dans uitvoeren. De wendingen der lichamen en de wilde gebaren drukken een ruwe vroolijkheid uit. Maar er zijn ook fijne vrouwenbeelden en schoone ineenstrengelingen van arabesken. Boven alles staat een oud man, die op een doedelzak speelt. Hij draagt een langen baard en is vermoeid. Hij heeft de wereld doorgeloopen en zijn leven verspild, en om zich staande te houden, leunt hij met half gesloten oogen tegen de pilaren.

Om het leven, zooals het in de XVIde eeuw geweest is, te zien, moet men zich naar het Museum der verzamelingen van HOLBEIN, MANUEL en URS GRAF begeven.

Het valt ons op, dat de schilders van de eerste helft dier eeuw bijna uitsluitend soldaten en verdachte vrouwen op hunne doeken brengen. Het was dan ook het verfoeilijke tijdperk van de »kostscholen", waarvan ZWINGLI zulk een afkeer had, en van de voetknechten, die hun rapier en hunne ondeugden overal lieten zien. Daarbij had men er een behagen in, levendige kleuren en brutale figuren voor te stellen. Men moet eens letten op den haveloozen bedelaar, die al loopende met zijn vuist dreigt; op dien niet minder ellendigen boer, en vervolgens op die reeks krijgslieden, die als grootsprekers een trotsche houding aannemen, gelijk als hij, die een ledige beurs draagt, waarop geschreven staat: »Ik heb alles verspeeld." Onder die vechtersbazen vindt men gedecolleteerde vrouwen, met japonnen die zeer geplooid zijn, zoodat er zooveel stof voor gebruikt is, dat het genoeg is om er twee- of driemaal het lichaam mede te omwikkelen. Het zijn zulke dure japonnen, dat CALVIJN en anderen wetten tegen de verkwisting gingen maken. Want ook eerbare vrouwen droegen dit kostuum, met dit onderscheid, dat zij er soms eens een halsdoek of een mantel als de domheeren bij hadden.

Het volk dat niet bedelt, en de eerzame burger worden door de kunstenaars van dien tijd over het hoofd gezien. Maar de dood ontziet niemand en daarom heeft HOLBEIN in zijn *Doodendans* een rechter, een advocaat, een raadsheer en een predikant in hun gewone kleeding afgeschilderd.

Daar ontmoeten wij op straat den kleinen FELIX PLATTER; hij is acht jaar oud en draagt een wambuis en een broek half wit, half rood en blauw. Langen tijd zal hij die kleeding behouden, om daarop trotsch te zijn (hij getuigt het zelf). Hij heeft ook een fluweelen mantel, dien de edele GIDEON VAN OSTHEIM hem gegeven heeft. En wanneer hij van kleeding verandert, dan is het om een uitgesneden wambuis en een half witte en een half sulfergele broek, altijd »in kleur, volgens de mode van den tijd", te gaan dragen.

Wit, geel, rood, blauw, en om des te meer de aandacht daarop te vestigen, van eene kleur de eene helft en van een andere kleur de andere helft!

De mannen en vrouwen van dien tijd lieten de kleuren van den regenboog in de straten fonkelen. Wanneer de zon scheen en de mantels werden losgemaakt, en daardoor de kleurige kleeding uitkwam, terwijl ook de geschilderde gevels door het zonlicht beschenen werden, was het een schitterend schouwspel.

XII.

Na het licht komt de duisternis, na het leven de dood.

Om het verleden voor mijne oogen te roepen, keer ik terug naar het klooster; ik wandel langzaam en lang onder zijn gewelven, tusschen de pilaren door; ik ben op een plaats, waar groote en aandoenlijke herinneringen worden opgewekt. Daar rusten de mannen, die ik mij voor den geest riep, onder een grafzerk. Ieder heeft zijn eigene. Het lijkt wel het *Campo Santo* der Reformatie. Het is mij, alsof het woord, dat in het Oude Testament telkens het leven der aartsvaders besluit: »daarna stierf hij", herhaald wordt.

Ik lees de grafschriften. 1)

Tusschen JACOB MEIJER, »den zeer voorzichtigen raadsheer van de beroemde stad", die in 1541 door de pest werd weggerukt, en SIMON GRYNAEUS, rector der academie, »zoo ervaren in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche talen, die het wonderlijk ver in de kennis der wijsbegeerte had gebracht, en die de ware Theologie kende en wist te gebruiken" (hij stierf in 1541), staat het grafschrift van OECOLAMPADIUS, »eerste verkondiger der Evangelische leer in deze stad, een waar opziener van deze kerk...." Hij stierf op negen-en-veertigjarigen leeftijd, den 21sten November 1531. »Indien eer, rijkdom of kunst in den nood konden helpen, zou niet een van deze drie gestorven zijn." 2)

En ERASMUS, »een man, die in alle manieren zeer groot.... onvergelijkelijk was". Hij stierf op zeventigjarigen leeftijd, in 1536, »en zijn vrienden AMERBACH, FROBEN, EPISCOPIUS hebben hem dezen steen opgericht". 3)

En OSWALD MYCONIUS, die »getrouw de kerk van *Bazel* met het Woord van GOD kon voeden, het voetspoor van zijn voorganger OECOLAMPADIUS volgend...." Hij stierf in 1552.

En GRATAROLUS, CALVIJN's geneesheer († 1568). En OPORINUS, de geleerde, ijverige, sierlijke drukker. En SULZER, »een echt en waakzaam

1) Men vindt al die opschriften in Basilea sepulta, een boek, dat in 1661 te *Bazel* uitkwam.

2) Dit monument is niet van plaats veranderd; het bevindt zich nog steeds in het kleine klooster, aan de linkerhand, wanneer men van *Saint-Alban* komt. In de straat heeft men het moderne standbeeld van OECOLAMPADIUS er tegen aangezet.

3) De graftombe is in de hoofdkerk rechts van de Avondmaalstafel, wanneer men naar den ingang der kerk ziet. Het is een groote rood marmeren plaat, met vergulde letters overdekt.

Theoloog, die met beide handen in den wijngaard des HEEREN arbeidde; hij stichtte en bestuurde de Theologische school"; daarna stierf hij op den leeftijd van zeven en zeventig jaar (1585). En HOTMAN: »*Gallië* baarde hem, *Bazel* bewaart zijn graf. Geen dood kennende, leeft zijn naam overal"; daarna stierf hij in 1590.[1])

Daarna stierf hij; daarna stierf hij! Dit is de sombere wet der natuur. Treffend is hetgeen wij op den grafsteen van de familie CURIO lezen:

»ANGELA CURIO, een edel en grootmoedig meisje, begaafd met een goddelijken geest... die sierlijk Italiaansch, Duitsch, Fransch sprak en niet onbekend was met het Latijn. In drie dagen werd zij weggenomen door de pest, en zij ging met bewonderenswaardige blijdschap naar JEZUS CHRISTUS, achttien jaren oud zijnde (1554)."

Op dezelfde plaats werden nog twee zusters en een broeder van de overledene begraven en ten slotte ook CURIO, de vader. Omtrent den vader lezen wij: »Vreemdeling, sta stil en leer. Hier is niet COELIUS, maar het lichaam of liever het graf van COELIUS. Zijn ziel heeft CHRISTUS."[2])

De strijd is gestreden, op de markt van het leven, aan het ziekbed van teergeliefden, aan de studeertafel der Godgeleerden. Mannen van wetenschap, grijsaards, jonge meisjes rusten in het vredige roode klooster, aan den oever van den groenen *Rijn*. CHRISTUS hebbe hunne zielen!

---

1) Prof. DOUMERGUE zocht naar den gedenksteen van CALVIJN's tegenstander. Deze was niet te vinden. Na informatie bleek, dat hij geplaatst was geweest op de graftombe van de familie GRYNÉE, waarin CASTELIO begraven werd. Toen men het graf opnieuw wilde openen, brak de steen; hij was niet dik genoeg.

2) Men vergelijke „De familie Curio" in de Récits du XVIme siècle, door J. BONNET, I, p. 243 enz.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE VOORREDE VAN DE CHRISTELIJKE INSTITUTIE.

I. Datum van het vertrek uit Frankrijk. — II. De plakkaten van 1534. — III. Voorrede van den Bijbel van Olivetanus. — IV. Calvijn legt zich op de Hebreeuwsche taal toe. — V. Lasteringen van Frans I. — VI. Voorrede van de Christelijke Institutie. — VII. De leiding Gods duidelijk in Calvijn's voorbereiding tot de taak, die hem wacht, op te merken.

I.

ET is er ver vandaan, dat al de reizen, die de overlevering en de historieschrijvers CALVIJN van zijn vertrek uit *Parijs* tot zijn komst te *Bazel* doen maken, historisch vaststaan. Wij hebben alleen van die melding gemaakt, die het waarschijnlijkst zijn, zonder ons aan te matigen, aan te duiden, wanneer zij ondernomen werden en hoe lang zij duurden. Schoon het vaststaat, dat CALVIJN's zwerftochten den 1sten November 1533 na het houden der rede van COP zijn begonnen, is het echter niet met zekerheid te zeggen, wanneer zij eindigden.

»Hij vertrok dus uit *Frankrijk*," zegt de schrijver van Vie de Calvin, »in het jaar 1534 . . . maar voordat hij uit *Frankrijk* moest vertrekken, schreef hij een boek, getiteld: »Psychopannychia", terwijl hij dat jaar in *Orleans* vertoefde." 1)

---

1) Opera, Vie de Calvin, 2de editie, p. 58.

En in de Histoire ecclésiastique leest men: »De Koning kwam in de volgende maand, Januari 1535, te *Parijs* en beval, dat den 29sten van genoemde maand eene algemeene processie zou gehouden worden, waarbij hij persoonlijk tegenwoordig was met zijne drie kinderen. . . . Onderscheiden personen gingen vrijwillig bij die gelegenheid uit *Frankrijk* in ballingschap, onder welke waren JAN CALVIJN . . ." enz.

Ten onrechte meent men, dat deze berichten tegenstrijdig zijn; zij vullen elkander aan. CALVIJN vertrekt, of liever begint zijn reis, die hem buiten *Frankrijk* brengen zal, in 1534; hij gaat heen in de dagen, die in den ouden stijl tot 1534, maar in den nieuwen stijl tot 1535 gerekend worden; ongetwijfeld in Februari.

II.

Wij zijn omtrent de aanleiding van dat vertrek uit *Frankrijk* beter ingelicht.

FRANS I wist sedert jaren niet recht, wat hij doen zou; tegenover de Gereformeerden nam hij daarom nu eens harde maatregelen, dan weer toonde hij zich jegens hen goedgezind. De samenkomst te *Marseille* (October 1533), waar hij uit handen van den Paus de vrouw van zijn zoon, CATHERINA DE MÉDICIS, en de bullen die de Inquisitie moesten instellen, had ontvangen, scheen de weegschaal naar de zijde der vervolging te hebben laten overslaan.[1]) Maar nog eenmaal kwam de politiek tusschenbeiden. Men begon weer te vreezen en te hopen. Nu eens was BÉDA in de gevangenis, dan weder ROUSSEL en COURAUD. Toen hunne leidslieden hun ontnomen waren, kwamen de geloovigen van *Parijs*, »die zich misnoegd en verlaten gevoelden", of liever »eenige particulieren" op het denkbeeld, een afgevaardigde naar *Zwitserland* te zenden, om een korte uiteenzetting van de leer te vragen, die men aan het volk zou kunnen geven. Daarom ging FÉRET, »bediende van een apotheker des Konings", naar *Neuchâtel* en bracht van daar in den vorm van »plakkaten" en van »kleine boekjes" de beroemde »ware artikelen over de afschuwelijke, groote en onduldbare misbruiken van de paapsche mis mede, die men regelrecht tegen het Heilig Avondmaal onzes HEEREN, onzen eenigen Middelaar en onzen eenigen Redder JEZUS CHRISTUS versierd had".

Zij begonnen aldus: »Ik roep den hemel en de aarde tot getuigen van de waarheid, tegen die praterige en hoogmoedige pauselijke mis, door welke de wereld (indien GOD er niet spoedig in voorziet) geheel verwoest, vernield, verloren en in den afgrond gestort is en zal worden, omdat daarin onze HEERE zoo schandelijk wordt gelasterd, terwijl het volk verleid en verblind wordt, dat men het niet langer kan dulden noch dragen . . . ."

Vervolgens is er sprake van een »afschuwelijke en verfoeilijke lastering". Daarna wordt verklaard, dat, in weerwil van hunne tanden, de

1) L. BONNET schreef: „De samenkomst te *Marseille* bracht *Frankrijk* twee van de vreeselijkste plagen, die in zijn historie bekend zijn, de gewettigde vervolging en CATHERINA DE MEDICIS." Revue chrétienne, 1856, p. 388.

Paus met geheel zijn gespuis *(vermine)* van kardinalen, bisschoppen, priesters, monniken en andere schijnheilige mislezers, en allen, die daarmede instemmen, de zoodanigen zijn: te weten valsche profeten, verdoemelijke bedriegers, afvalligen, wolven, valsche herders, afgodendienaars, verleiders, leugenaars, verloochenaars van JEZUS CHRISTUS, van Zijn dood en lijden, valsche getuigen, verraders, dieven en roovers van de eere GODS, en verfoeilijker dan de duivelen . . ." 1)

Men heeft deze plakkaten lang aan FAREL toegeschreven. Het is door den heer HERMINJARD aangetoond, dat zij door ANTOINE MARCOURT, den eersten predikant van *Neuchâtel*, opgesteld zijn. 2)

1) Histoire des Martyrs, I, p. 299.

2) De Articles véritables zijn bijna woordelijk overgenomen uit een verhandeling over de Saincte Eucharistie. „Deze verhandeling," zegt HERMINJARD, „is niet het werk van FAREL. De geleidelijke voorstelling, de levendige stijl, het gebruik van eigenaardige woorden, alles bewijst dit. Men vindt er ook niet de gemakkelijke, maar wijdloopige manier van zeggen van VIRET in. Daarbij nemen wij zonder voorbehoud de getuigenis van een ambtgenoot en vriend van FAREL aan" (FROMENT, Actes et gestes de Genève, p. 248), die getuigt, dat deze „plakkaten moeten gemaakt zijn te *Neuchâtel*, in *Zwitserland*, door een ANTOINE MARCOURT." HERMINJARD III, p. 225, n. 4, en Histoire des martyrs, p. 298, n. 1.) — HEGER voegt er aan toe: „FAREL was niet te *Neuchâtel* op het oogenblik, waarop FÉRET in deze stad kwam, maar wel te *Genève*, waar hij zich beijverde om de mis te laten afschaffen. . . . MARCOURT, die toen een van de uitstekendste predikanten van *Neuchâtel* was, meende uit de verhandeling, die hij over de Eucharistie ging in het licht zenden, de artikelen tegen de mis te kunnen nemen om deze te laten drukken, zonder den raad zijner ambtgenooten in te winnen." WEISS heeft eenige opmerkingen daarbij gemaakt, die niet alleen het voorgaande nader aantoonen, maar ook verklaren, in welken zielstoestand MARCOURT verkeerde, toen hij de woorden neerschreef, die zoo verderfelijk voor de Fransche reformatie waren. MARCOURT was uit *Lyon*. Hij had die stad in 1530 of 1531 moeten verlaten. Naar *Neuchâtel* uitgeweken, werd hij daar een van de voornaamste reformateurs, en volgde natuurlijk met levendige belangstelling het verloop van het droevig drama, dat er in zijn geboortestad werd afgespeeld. Toen kwam FÉRET, en MARCOURT gaf hem wat hij pas geschreven had: „inderhaast samengesteld", zegt WEISS, „en onder den invloed van de verontwaardiging, die de tijding van CANUS, na het proces van BOUDICHON en van de verbanning, na schuldbelijdenis gedaan te hebben aan LAURENT MEIGRET (zeker een bloedverwant van den reformator AIMÉ MEIGRET), ten toppunt had doen stijgen, begint dat stuk met de woorden: „Ik roep den hemel en de aarde op tegen deze praterige en hoogmoedige pauselijke mis . . ." Is dit niet een echo van de vervolging in *Frankrijk* en een antwoord op de berichten van *Lyon?* (Bulletin, XXXIX, 1890, p. 256.) — „A. MARCOURT van *Lyon* was", zegt PH. GODET, een der bekwaamste schrijvers van dien tijd, en een van hen, wiens stijl het minst verouderd is. Zijn Livre des marchands, uitgegeven „in *Corinthe*", is een bijtende satire op het hof van *Rome* en op het feit, dat de heilige dingen te koop zijn. Men leest daarin het volgende: „Er zat in de kerk een of andere arme rot (noem hem, zoo gij wilt, een vrome) om tegen een pilaar een kaars te plaatsen, en mijn koopman, die haar gezien heeft, zal haar nemen en uitblazen. Voor den kostenden prijs zal hij haar aan een ander overdoen, die haar op dezelfde plaats zal zetten. En mijn koopman, die de wacht heeft, gaat haar weder nemen en uitblazen, en zal haar aan een ander verkoopen, die haar weldra weer op zijn vorige plaats zal zetten om te branden. En de koopman gaat weer stelen en uitblazen; en zoo gaat het den geheelen dag door. Daardoor is hij weldra rijk. Want, gelijk gij ziet, komt alles weer bij hem terecht, zoowel het geld als de koopwaar." PH. GODET, Histoire littéraire de la Suisse française, 2de uitgaaf, 1895, p. 65.

CRÉSPIN noemt te recht dien stijl »snijdend en vuur en vlam spuwend". COURAUD »en andere oordeelkundige mannen vonden zulke manier van te onderwijzen niet goed". Maar men sloeg hunne waarschuwing in den wind en de plakkaten werden in den nacht van 17 op 18 October, te *Parijs*, *Orleans* en zelfs te *Amboise*, waar FRANS I was, tot op de deur van diens kamer, aangeplakt. [1])

Toen in den morgen van 18 October de burgers van *Parijs* ontwaakten, bemerkten zij de vreeselijke aanplaksels. Zij werkten als een donderslag.

De dweepzucht brak los. Des anderen daags besloot de Vacatiekamer den 22sten een processie te houden, uitgaande van de *Notre-Dame*, »om God te bidden, dat het aanhechten en aanplakken van de ergerlijke kettersche plakkaten en boeken op onderscheidene kruispunten en plaatsen van *Parijs* gestraft worde". Een andere processie wordt in alle parochiën tegen Zondag den 25sten uitgeschreven. Op het hoofd der Lutherschgezinden wordt een prijs van honderd kronen gezet. De *Châtelet* werd met gevangenen gevuld. Op den 10den November waren reeds zeven doodvonnissen uitgesproken. Het eerste slachtoffer was BARTHOLOMEUS MILON, dien men den 13den November verbrandde. [2])

De acten van de Faculteit der geneeskunde geven een levendige beschrijving van de gevoelens, die de geesten in beroering brachten, die maar niet tot bedaren konden komen. Den 21sten November vergaderde de Universiteit om over de »ten eenen male verfoeilijke en afgrijselijke plakkaten", die in ontelbare menigte gedurende de stilte en onder de duisternis van den nacht in alle straten zijn aangeplakt, te handelen. ZULLIER, doctor in de Godgeleerdheid, vroeg, dat afgevaardigden op kosten der Universiteit zouden gezonden worden, om de invrijheidstelling van BÉDA en LE CLERC, die op dat oogenblik op bevel des Konings in de gevangenissen van den bisschop opgesloten zijn, en van PICARD te verzoeken. De Universiteit was van oordeel, dat die stap wat overhaast zou zijn. Doch de doctor wist zijn wil door te drijven.

LE CLERC en PICARD werden in vrijheid gesteld. En BÉDA? Op het oogenblik, waarop de hartstochten, die hij zijn leven lang had aangeblazen, ontketend werden, waarop de menigte op de pleinen stampvoette van razernij rondom de brandstapels, die de Lutherschen verteerden, werd BÉDA, als ware hij een dier ketters, geleid naar het voorplein van *Notre-Dame*. Hij bad om vergiffenis voor de menigte; hij beleed, dat hij slecht van den Koning en van de waarheid had gesproken. Daarna werd hij in de gevangenis teruggeleid om daar te

---

1) WEISS haalt FONTAINE aan, die in zijn Hist. Cath. de nostre temps, 1558, p. 198, zegt: „Er is mij gezegd (geloove wie het wil), dat er zelfs een in den zak des Konings, waarin hij zijn zakdoek borg, gedaan werd, dat hij er met zijn zakdoek uittrok; zeker is het, dat toen hij het had laten lezen, een ongeloofelijke ijver in hem ontwaakte. . ." Bulletin, XXXIX, 1890, n. 257, n. 1.

2) DU BOULAY, VI, p. 249.

blijven, totdat FRANS I hem in een of ander klooster liet brengen. [1])
Toch was de teerling geworpen. De Koning nam twee besluiten, die beide van dolle drift getuigden. Er zou eene processie plaats hebben en een edict uitgevaardigd worden.

Den 21sten (of 29sten) Januari 1535 (N. S.) ging hij met zijne drie kinderen blootshoofds, met brandende kaarsen in de hand, van plein tot plein, om te zien, hoe zes personen, »met wonderlijk schreeuwen van het volk, dat zoo opgewonden was, dat het weinig scheelde of ze zouden uit de handen der beulen zijn gerukt om ze te verscheuren", levend verbrand werden. Vervolgens gaf hij, na het middagmaal, voor het Gerechtshof, een groot gedeelte der geestelijkheid en den grooten adel, voor de gezanten der vreemde mogendheden, met den grootsten toorn te kennen, dat, indien hij een zijner leden besmet wist met deze leer, hij het zou uitrukken, uit vrees, dat de rest er door zou worden verpest." [2])

Krachtens het edict werden den 13den Januari de boekdrukkerijen gesloten. [3])

Zoo was het jaar, hetwelk dat der plakkaten genoemd wordt. Daarin bedankte CALVIJN den 4den Mei voor zijne kerkelijke inkomsten; den 15den Augustus werd te *Montmartre* de orde der Jezuïeten gesticht; CALVIJN verliet *Frankrijk* met velen, onder wie CORDIER, MAROT, enz.; de Gereformeerde eeredienst werd het eerst te *Genève*, den 1sten Maart, gehouden.

III.

Middelerwijl arbeidde CALVIJN te *Bazel*. Hij werkte aan den Bijbel van OLIVETANUS, die den 4den Juni van de pers kwam. Deze Bijbel heeft eene eerste voorrede van CALVIJN in het Latijn en eene tweede in het Fransch. [4]) De eerste schetst de geschiedenis der uitgave. De tweede, waarvan wij reeds iets aanhaalden, is voor ons belangrijker. Daarin beveelt hij niet alleen het werk van zijn neef aan, maar spreekt ook van zijn betrekkingen met CHUSEMETH en CHLOROTES (FAREL en

1) DU BOULAY, VI, p. 249. Brieven van B. LATOMUS, koninklijk lector, aan ERASMUS, op den dag van den Heiligen PETRUS en PAULUS, 1535. De faculteit der geneeskunde wenschte aan BÉDA: „*Mens sana in corpore sano!*" (Een gezonde geest in een gezond lichaam.) Uit *Parijs* in Mei 1533 verbannen, was BÉDA tegen het einde van dit jaar weer teruggeroepen. In Februari of Maart 1534 werd hij beschuldigd van majesteitsschennis, wegens lasterlijke voorstellingen, vervat in een boek, dat te voren uitgegeven was onder den titel: „Bede aan den Koning van *Frankrijk* door de drie doctoren, die uit *Parijs* verbannen zijn, verzoekende om uit hun ballingschap te worden teruggeroepen." HERMINJARD, III, p. 159.

2) Histoire ecclésiastique, I, p. 35.

3) Men vergelijke hetgeen te vinden is op bl. 100, in de noot.

4) Deze Fransche voorrede is door OLIVETANUS uit den door CALVIJN in het Latijn gestelden tekst in het Fransch vertaald. Het origineel is door BEZA in de brievenverzameling openbaargemaakt. Dit is de meening van REUSS in de studie, die wij aanhaalden, bl. 117, n. 3, en van LANG, Die ältesten theologischen Arbeiten Calvins, a. w.

VIRET), die heilige mannen en onoverwinnelijke getuigen van het Woord. Het kan niet anders, wijl het voorbericht vóór de maand Juni is geschreven, dat het niet alleen weken, maar maanden te voren moet geschreven zijn, daar er toch heel wat tijd moest verloopen, eer het handschrift gedrukt was. Nu is CALVIJN ongetwijfeld in Februari te *Bazel* gekomen. Zou hij in eenige weken op de hoogte gekomen zijn van de onderneming zijns neefs, van diens aarzelingen, van de aanmoediging door FAREL en VIRET, en zou hij in eenige weken ook maar oppervlakkig kennis hebben kunnen nemen van dien grooten arbeid?

Kennelijk is dit onmogelijk. Dit is een nieuw bewijs voor den tijd, waarin wij CALVIJN's bekeering geplaatst hebben. In het begin van 1535 was CALVIJN niet alleen Gereformeerd, maar werd hij sedert lang gehouden voor een der leiders der Gereformeerden.

»Wij wijzen alleen," zegt REUSS, »op den toon van gezag en superioriteit, dien CALVIJN in dit geheele voorbericht aanslaat. Zouden wij ten onrechte daarin een nieuw bewijs zien, dat de schrijver *sedert lang* zich op de hoogte gesteld heeft van de Godgeleerde vraagstukken waarover verschil was, en bovenal van de studie van den tekst der Heilige Schrift?"

IV.

Onder VATABLE begon CALVIJN te *Parijs* de Hebreeuwsche taal te bestudeeren, te *Bazel* kon hij daarin verder komen. [1])

In het Leven van Calvijn (2de uitgaaf) wordt gezegd: »Men vergete niet, dat CALVIJN gedurende den tijd waarin hij te *Bazel* en te *Straatsburg* vertoefde, zijn studiën goed wist te verdeelen, waarom hij zich onder andere op de kennis van de Hebreeuwsche taal toelegde. Hij vorderde daarin zoozeer, dat het hem tot groote hulp was tot het recht verstaan der Schrift, gelijk zijne werken getuigen." [2])

Wij meenen hier te mogen aanhalen, wat professor BAUMGARTNER, hoogleeraar in het Hebreeuwsch aan de Theologische school van *Genève*, in zijn brochure: Calvin hébraïsant et interprète de l'Ancien Testament, schreef.

»*Bazel*, eene universiteitsstad en middenpunt van geleerdheid, bezat in OECOLAMPADIUS en MÜNSTER mannen, die in de geschiedenis der Hebreeuwsche letteren grooten naam verwierven. Deze was leerling van REUCHLIN, de eerste Duitscher, die zich op het Hebreeuwsch toelegde, en gene van een bekeerden Jood, MATHIAS ADRIANUS, een beroemd Hebraïcus. OECOLAMPADIUS was in 1531 gestorven. Maar sedert de nieuwe organisatie der Universiteit (1529) was een leerstoel voor de Hebreeuwsche taal opgericht, en bezet door MÜNSTER.

Hij had als aardrijkskundige en als Hebraïst grooten naam. Op zijn grafschrift las men: »De Duitsche EZRA en STRABO", terwijl hij door Dr. ECK Rabbi MUNSTERUS werd genoemd. Eerst was hij professor

1) Men vergelijke het medegedeelde op bl. 205.

2) Opera, XXI, p 58 De 3de uitgaaf zegt korter: „Zij kwamen met moeite te *Straatsburg* en te *Bazel*. Daar had hij tot vrienden de treffelijke mannen SIMON GRYNÉE en WOLFGANG CAPITO, en oefende hij zich in 't Hebreeuwsch." Ibid., p. 124

te *Heidelberg* geweest; te *Bazel* was hij van 1529 tot zijn dood, in 1552. Toen CALVIJN aldaar kwam, was hij bezig met de uitgave van zijn hoofdwerk, zijn Hebreeuwschen Bijbel, die in twee folio deelen in 1534—1535 verscheen.

»Het is niet aan te nemen,[1]) dat CALVIJN verzuimd zou hebben te putten uit de bron, die zóó dicht in zijn nabijheid vloeide, en zonder twijfel heeft hij volgens HERMINJARD[2]) zijn brief aan een hoogleeraar tot dezen gericht.

»Indien CALVIJN te *Bazel* zijn voordeel heeft gedaan met de lessen van den geleerden MÜNSTER, dan kan men zeggen, dat hij de beste Hebreeuwsche school uit dien tijd heeft gehad. MÜNSTER was een Hebraïcus in merg en been, in staat beter dan anderen de degelijkste en uitgebreidste taalkundige kennis, die in dien tijd mogelijk was, mede te deelen. Als CALVIJN zijn leerling is geweest, moest hij conscientieus gebruik maken van de eenige gelegenheid, die zich aan hem voordeed; zijne geschriften schijnen het tamelijk duidelijk te bewijzen."[3])

Laat ons er aan toevoegen, dat hij zijne studiën zou voltooien te *Straatsburg*, tijdens zijn ballingschap. Daar zou hij twee onderwijzers, hem waardig, vinden, BUCER en CAPITO. De eerste had zich in 1529 laten kennen als Hebreeuwsch taalgeleerde door zijn geleerde commentaar over de Psalmen; de tweede had in 1516—1518, toen hij prediker te *Bazel* was, eene Hebreeuwsche grammatica geschreven. »Weinig plaatsen waren geschikter om zich aan dergelijke studie te wijden, en men moet toegeven, dat het de laatste maal was, dat aan den reformator vrije tijd werd gegund, welken hij ten volle zou kunnen genieten."[4])

V.

Terwijl CALVIJN te *Bazel* arbeidde, en zij, die voor de vreeselijke vervolging vluchtten, aldaar aankwamen, werd een vreemde tijding vernomen.

---

1) In een brief aan prof. BAUMGARTNER schrijft prof. HERMINJARD zeer voorzichtig: „Ik ben zeer geneigd, aan te nemen, dat CALVIJN tijdens zijn verblijf te *Bazel* met MÜNSTER ernstig in het Hebreeuwsch heeft gestudeerd. Het is meer een overtuiging dan een beginsel van zekerheid." BAUMGARTNER, Calvin hébraïsant, p. 20.

2) HERMINJARD, VII, p 408. Opera, XI, p. 366. De brief is gericht tot een hoogleeraar die vacantie heeft. Welken? Het schijnt, dat tot MÜNSTER dit schrijven uitging. Er is echter wel iets vreemds in, dat CALVIJN hier iemand als *broeder* behandelt, die twintig jaar ouder is dan hij, en wiens leerling hij geweest is. In dezen vriendschappelijken brief vol mededeelingen omtrent de kerk, spreekt CALVIJN niet van het onderwijs in het Hebreeuwsch, dat hij gehad heeft. Dit stilzwijgen hindert HERMINJARD niet, en dit te recht. CALVIJN was niet gewoon, bij elke gelegenheid in herinnering te brengen, wat hij aan de menschen schuldig was; waarom het dan verwonderlijk gevonden, dat hij niet aan WOLMAR te kennen geeft, hoeveel hij hem ook, ten deele, schuldig is, doordat hij hem bekend maakte met de waarheden van het Evangelie? In de levensbeschrijving van CALVIJN is het bewijs uit het stilzwijgen onvoldoende.

3) BAUMGARTNER, Calvin hébraïsant, p. 21.

4) Ibid., p. 22.

FRANS I wilde wèl de ketterij in zijn land uitroeien, maar hij verlangde niet minder den steun der ketters uit *Duitschland* te hebben. Hoe kon hij de Fransche Protestanten ten doode verwijzen, en de Protestantsche Duitschers als bondgenooten behouden?

De ridderlijke Koning aarzelde niet en voegde bij zijn wreedheid een leugen. Hij liet »een groot plakkaat" opstellen, dat hij den 1sten Februari 1535 (N. S.) tot de Staten van het keizerrijk richtte. Volgens dit stuk waren de arme martelaren meer verwoed dan dwaas *(furiosi magis quam amentes)*, opgeruid »door den vijand van de waarheid en van de rust, door den vader van de tweedracht en van de leugen", vreeselijke oproerlingen. Tegenover hen, die getuigen geweest waren van de buitensporigheden van MÜNZER en zijne benden Wederdoopers, was dit een handige zet.

De Koning zag slechts één zaak over het hoofd, namelijk het leveren van bewijs. Hij verklaarde, dat hij de bewijzen had vernietigd. Hij zeide: »Ik heb er de voorkeur aan gegeven, hunne zonderlinge stellingen te begraven in de schaduwen, waaruit zij zijn voortgekomen, liever dan ze u, die het licht der wereld zijt, te zenden." Terwijl hij de bewijsstukken vernietigd heeft, roept hij op een toon van deugdzame verontwaardiging: »Ik bepaal mij er toe, te zeggen, dat, indien gij onder u dergelijke, ja zelfs minder erge individuën zoudt gehad hebben, gij ze volgens uw plicht allen verfoeid en verwenscht zoudt hebben *(abominati illos atque exsecrati estis omnes)*. Ik heb al mijn ijver, macht en zorg aangewend, opdat deze besmettelijke en dreigende pest, waardoor de afschuwelijkste verleiding ontstaat, zich niet verder over *Frankrijk* uitbreide."

Dit was te veel. Moest deze »schandelijke en leugenachtige aantijging", zoo drukt BULLINGER zich uit, »waardoor de onbeschaamdheid en verdorvenheid ten top gevoerd werd", aan den schuldige voordeel aanbrengen? Kon men gedoogen, dat FRANS I den martelaars niet alleen het leven, maar ook hunne eer ontroofde? Neen! CALVIJN neemt het woord. Gelijk wij zagen, arbeidde hij reeds lang aan eene uiteenzetting van de Evangelische leer. Hij haastte zich, zijn boek te voltooien en in het licht te zenden.

»*Frankrijk* achterlatend," verhaalt hij zelf in zijn voorrede voor de Psalmen, »ging ik met opzet naar *Duitschland*, opdat ik, gelijk ik altijd gewenscht had, in rust in een of andere onbekende schuilplaats zou kunnen leven.

»Maar ziedaar, terwijl ik in *Bazel*, als weggescholen en door weinigen gekend, vertoefde, verbrandde men in *Frankrijk* vele getrouwe en heilige personen. Toen het gerucht daarvan doorgedrongen was tot het buitenland, werd dit verbranden door vele Duitschers afgekeurd, zoodat zij een afkeer van de bewerkers dier tyrannie opvatten. Om die te doen ophouden, ging men zekere ellendige boekjes verspreiden, die vol waren van de leugens, dat men zoo wreed alleen handelde met Wederdoopers en oproerige lieden, die door hunne droomerijen en valsche meeningen niet alleen den Godsdienst, maar ook de orde in den Staat zochten omver te werpen. Toen ik zag, dat vorstelijke personen door hunne veinzerijen trachtten te bewerken, dat niet alleen het vergieten van

onschuldig bloed begraven bleef door hunne valsche lasteringen, waarmede zij de heilige martelaaren na hun dood bezwaarden, maar ook, dat daardoor het vermoorden der arme geloovigen tot het uiterste kon gedreven worden, zonder dat iemand er medelijden mede kon hebben, kwam het mij voor, dat alleen wanneer ik mij daartegen krachtig verzette, ik niet laf en ontrouw bevonden zou worden. Dit was de oorzaak, waarom ik mijne Institutie van den Christelijken Godsdienst uitgaf: vooreerst om te antwoorden op de boosaardige lasteringen, die de tegenpartij uitstrooide, en daarvan mijne broeders te zuiveren, wier dood kostelijk was in de oogen des HEEREN; vervolgens, opdat, daar dezelfde wreedheden weldra konden toegepast worden op vele arme lieden, de vreemde natiën ten minste eenig medelijden en eenige zorg voor hen zouden gevoelen. Want ik zond toen niet het boek in het licht, gelijk het nu na veel arbeid uitgebreid is, maar als een klein handboek, waarin op korte wijze de voornaamste stukken worden voorgesteld, met geen andere bedoeling, dan opdat men zou weten, welk geloof zij beleden, die ik door die booze en valsche vleiers op lage en ellendige manier belasterd zag."

De eerste uitgave van de Institutie was dus een groot, plechtig protest van een hart, dat met medelijden voor de broeders vervuld was, en van eene conscientie, die van verontwaardiging trilde over 's Konings onbeschaamdheid.

VI.

Nu kunnen wij den brief aan FRANS I gaan lezen, de bladzijden, die wellicht de beroemdste zijn, uit de pen van den hervormer gevloeid. Wij volgen hierbij den eersten Franschen tekst van 1541.

Na te hebben aangeduid, waarom hij bij het saamstellen van zijn boek van plan veranderd is, noemt CALVIJN de openbare en bedekte lasteringen, waaraan de Evangeliebelijders blootstaan. De gematigdsten onder hunne rechters meenen zich van hun plicht gekweten te hebben, wanneer zij »niemand veroordeelen behalve zij, die hetzij door hunne bekentenis of door zeker getuigenis overtuigd zijn".

Overtuigd! Maar van welke misdaad?

Van deze verdoemde leer, zeggen zij. Maar door welk recht is die veroordeeld? Nu was het hoofdpunt der verantwoording niet, die leer te verloochenen, maar haar als waar te verdedigen. »Maar hier is de vrijheid, om den mond te openen, afgesneden. Evenwel verzoek ik niet zonder reden, zeer doorluchtige Koning, dat het u believe volkomen kennis te nemen van deze zaak, die tot op dezen tijd in het verwarde, zonder eenige ordelijke rechtspleging en meer door geweldigen ijver dan met rechterlijke gematigdheid en ernst behandeld is. Meen niet, dat ik tracht hier mij zelven in het bijzonder te verdedigen, om te verkrijgen, dat ik naar mijn geboorteland zal kunnen wederkeeren. Want hoewel ik het gevoelens van genegenheid toedraag, gelijk het betaamt, zoo kan ik nochtans, gelijk de zaken tegenwoordig gesteld zijn, het, zonder grooten rouw te dragen, wel derven. Maar

ik neem het hier op voor de zaak van alle geloovigen, zelfs van CHRISTUS, welke tegenwoordig op allerlei manieren in uw Koninkrijk zoo is verscheurd en vertreden, dat zij reddeloos verloren schijnt. Dit is zeker geschied door de tyrannie van enkele Farizeën, meer dan door uw wil. Maar wiens schuld dit aldus is, behoef ik niet te zeggen. Zooveel is zeker, dat de zaak van CHRISTUS in een jammerlijken, bedroefden staat verkeert. Want de macht der vijanden GODS heeft het zoover gebracht, dat de waarheid van CHRISTUS, hoewel zij niet geheel verloren en uiteengejaagd werd, nochtans als iets schandelijks verborgen en begraven is, en dat daarenboven de arme kerk óf door het wreede dooden verteerd, óf door verbanningen uiteengedreven, óf zoo door dreigingen en verschrikkingen is vervaard, dat zij geen woord durft kikken. En nog volharden zij in de razernij, die zij zich aangewend hebben, om den muur, die reeds aan het hellen is, neder te werpen en den ondergang, dien zij reeds begonnen te veroorzaken, te voltooien. En toch treedt niemand op, om zulke razernij te keer te gaan. En indien er eenigen zijn, die willen beschouwd worden als de waarheid zeer sterk te begunstigen, zoo zeggen zij, dat men de onbedachtzaamheid en onwetendheid der eenvoudigen door de vingers moet zien. Want zoo spreken zij, de zeer zekere waarheid GODS onverstand en onwetendheid noemende; hun, die onze HEERE zoo geacht heeft, dat Hij hun de verborgenheden van Zijn hemelsche wijsheid heeft medegedeeld, den naam van simpele lieden gevende. Zoozeer schamen zij zich het Evangelie.

»Maar aan u, zeer genadige Koning, betaamt het, dat gij uwe ooren en uw hart van een zoo rechtmatige verdediging niet afkeert; voornamelijk wanneer er sprake is van zulk een groote zaak. De vraag is toch, hoe GODS eer op de aarde zal worden gehandhaafd, hoe Zijn waarheid hare eer en waardigheid herkrijgen, hoe de regeering van CHRISTUS ongeschonden blijven zal. Een zaak, waardig om er kennis van te nemen, waardig om er recht over te spreken, een zaak, uw koninklijken troon waardig! Want deze overdenking maakt een recht Koning: indien hij in de regeering van zijn rijk erkent een waar dienaar GODS te zijn. Hij, die niet met het doel regeert, de eere GODS te bevorderen, oefent geen regeering uit, maar heeft een rooversregiment. Ook is hij verkeerd, die een langdurige welvaart verwacht in een rijk, hetwelk niet door GODS scepter geregeerd wordt. Want de hemelsche uitspraak kan niet liegen, door welke verkondigd wordt, dat het volk ontbloot wordt, wanneer de Profetie ontbreekt.

»Gij moogt u ook van dit werk niet afkeeren door het zien op onze nietigheid. Zeker, wij erkennen gaarne, dat wij arme en verachte lieden zijn, dat wil zeggen, dat wij voor GOD ellendige zondaars en tegenover de menschen verachte en verworpen lieden, ja, zoo gij wilt, dat wij het afschrapsel en het uitvaagsel der wereld, of zoo gij nog iets slechters kunt noemen, zijn, zoodat er ons niets overblijft, waarover wij ons bij GOD zouden kunnen beroemen, dan alleen Zijn barmhartigheid, door welke wij, zonder eenige verdienste, gered zijn, noch iets, waarop wij ons bij de menschen zouden kunnen beroepen, dan alleen onze zwakheid, welke te belijden allen groote schande achten.

»Maar dit neemt niet weg, dat onze leer verheven en onoverwinnelijk, boven alle roem en macht der wereld, blijft staan. Want zij is niet de onze, maar des levenden GODS en van Zijn CHRISTUS, Dien de Vader tot Koning verordineerd heeft, opdat Hij van zee tot zee en van de rivieren tot aan de einden der aarde regeeren zou. En alzoo moet Hij heerschen, dat Hij, de gansche wereld enkel met de roede Zijns monds slaande, haar met al Zijn kracht en macht als een pottenbakkersvat verbrijzelt, gelijk de profeten voorzegd hebben van de heerlijkheid van Zijn Rijk, dat Hij de koninkrijken, hard als ijzer en koper, en blinkend als goud en zilver, zou verbreken."

Welk een machtige taal! Maar wellicht is het niet ondienstig, op te merken, tot op welke hoogte de Reformatie voor den hervormer een zaak van geloof is, van geloof in de waarheid. Het spreekt vanzelf, dat de waarheid in een leer uitgedrukt wordt. Wat verwijt men echter aan de hervormers? »Een vervloekte leer." Wat maakt CALVIJN's verontwaardiging gaande? Dat zijne tegenstanders onverstand en onwetendheid noemen hetgeen slechts »de zeer zekere waarheid GODS" is. En waardoor is zij zoo zeker? »Onze leer blijft onoverwinnelijk opgericht staan, want zij is de onze niet, maar van den levenden GOD en Zijnen CHRISTUS." Men zal niet kunnen zeggen, dat deze lieden hunne leer niet beleefden; zij leefden er zoo uit, dat zij er voor wilden sterven. En hun dood bevestigt dit onwankelbaar, onbepaald vertrouwen in de zeer zekere waarheid GODS. »Ik weet, in Wien ik geloofd heb." Ik weet!

En toch moeten wij dit betoog onder voorbehoud bewonderen. CALVIJN spreekt over de waarheid, niet over de vrijheid. Hij had voor beide moeten opkomen. CALVIJN protesteert niet tegen het feit, dat ketters worden terechtgesteld; hij betoogt alleen, dat zij, die gedood werden, geen ketters zijn.

In de XVI[de] eeuw huldigde men het begrip van de verdraagzaamheid niet gelijk wij het tegenwoordig doen. In de stelling, dat de overheid het recht zou hebben de ketters te dooden, hebben zij gedwaald; doch niet als wreede beulen, maar als verheven martelaren.

Na met zooveel kracht het vraagstuk gesteld te hebben, geeft CALVIJN een overzicht van de voornaamste tegenwerpingen.

»Deze leer is nieuw," zegt men. CALVIJN antwoordt: »Zij doen daarmede een groote beleediging GODE aan, want Zijn heilig Woord mag niet van eenige nieuwigheid beticht worden. Zeker betwijfel ik niet, dat het voor hen nieuw is, voor wie CHRISTUS en Zijn Evangelie nieuw zijn. Maar hij, die weet, dat de prediking van PAULUS oud is, die zegt, dat CHRISTUS gestorven is voor onze zonden en opgewekt tot onze rechtvaardigmaking, zal niets nieuws bij ons vinden. Dat zij langen tijd verborgen en onbekend geweest is, moet geweten worden aan de Goddeloosheid der menschen. Maar nu zij ons door de goedheid GODS is wedergegeven, moest zij ten minste met haar oude gezag ontvangen worden."

»Deze leer is twijfelachtig en onzeker," zegt men. CALVIJN antwoordt met een bewijs *ad hominem.* [1]) »Indien zij, die deze leer als onzeker

---

1) Dit is een bewijsgrond, alleen geldend voor hen, tot wie het bewijs gericht wordt. [Vert.]

bespotten, hunne leer met hun bloed moesten bezegelen, dan zou men kunnen zien, hoe hoog zij die stelden. Ons vertrouwen is geheel anders, want het vreest noch de verschrikkingen van den dood, noch het oordeel GODS."

Daarna weerlegt CALVIJN de tegenwerping, die ontleend is aan het ontbreken van wonderen. Volgens hem »gaat de leer aan de wonderen vooraf". Ook SATAN doet mirakelen . . .

Hierop komt hij aan de tegenwerping, ontleend aan het getuigenis der kerkvaders, en heeft daardoor gelegenheid, de gematigdheid en de rijpheid van zijn oordeel te bewijzen. »Zij vervolgen ons met groot geroep als verachters en vijanden der vaders. Maar zooveel scheelt er aan, dat wij ze verwerpen, dat het mij, zoo het hier te pas kwam, niet zwaar zou vallen, het meerendeel van hetgeen wij tegenwoordig leeren, door hun getuigenis te staven. Wij lezen nochtans hunne geschriften met oordeel des onderscheids, zoodat wij altijd voor oogen hebben hetgeen PAULUS zegt, namelijk, dat alle dingen de onze zijn, niet om over ons heerschappij te voeren, maar om ons te dienen . . . Zij, die dit gevoelen niet deelen, kunnen in zake het geloof niets zekers hebben, dewijl de heilige mannen, van wie hier sprake is, vele dingen niet hebben geweten, dikwijls onder elkander verschillen en soms met elkander strijden."

Daarop volgt dan een lang en welsprekend betoog, waarin CALVIJN toont, hoe zijne tegenstanders met de kerkvaders, op wier gezag zij zich beroepen, spelen en door hen veroordeeld worden. Dit alles gaat als de slagen van een voorhamer, die telkens op het ijzer, dat op het aanbeeld ligt, valt. Een van de vaders zeide, dat GOD niet eet, noch drinkt, en dat Hij daarom geen schotels en drinkbekers behoefde. Een ander kerkvader leerde, dat de Sacramenten der Christenen goud noch zilver eischen en ook niet door goud GODE behagen. Zij overtreden echter deze palen, wanneer zij bij hunne ceremoniën met goud, zilver, ivoor, marmer, edelgesteenten en zijden stoffen pronken, en zijn van meening, dat GOD niet recht wordt gediend, indien die zaken er niet overvloedig bij zijn gebracht. Het was een kerkvader, die zeide, dat hij daarom in de vasten vrijmoedig vleesch at, als anderen zich daarvan onthielden, omdat hij een Christen was. Zij, die hen in den ban doen, welke in de vasten vleesch eten, verzetten dus de oude palen. — Ook hij behoorde tot de vaders, die gezegd heeft, dat een monnik, die met zijn handen niet arbeidt, voor een struikroover te houden is. Een ander leerde, dat het niet betaamt, dat de monniken van eens anders goed leven, al brengen zij al hun tijd door met heilige overdenkingen, gebeden en studie. Dezen gezetten paal hebben zij ook overtreden, wanneer zij luie buiken van monniken in bordeelen (dat zijn hunne kloosters) zetten, om met het goed van anderen vetgemest te worden . . ." En zoo gaat het op dezelfde onverbiddelijke manier drie, vier bladzijden voort.

Men vergete niet, dat CALVIJN in de XVI^de^ eeuw leefde, waarin men niet schroomde de dingen al te ruw bij hun naam te noemen. Eenige bladzijden te voren had hij de monniken aldus geteekend: »Waarom strijden zij met zoo groote wreedheid en bitterheid voor de mis, het

vagevuur, de bedevaarten en dergelijke beuzelingen, zoodat zij zeggen, dat de ware Godsvrucht niet kan staande blijven, tenzij dat al deze dingen door een uitgedrukt geloof geloofd en vastgehouden worden, hoewel ze nochtans niet één van die stukken met GODS Woord kunnen bewijzen? Waarom anders, dan omdat hun buik hun god en de keuken hun godsdienst is? Wanneer deze dingen weggenomen zijn, dan meenen zij niet alleen geen Christenen, maar ook geen menschen meer te kunnen zijn. Want hoewel sommigen onder hen zich overvloedig met lekkere spijzen opvullen en sommigen weder korstjes knagende voortleven, zoo leven zij toch te zamen uit een pot, die zonder zoodanige hulp niet alleen koud worden, maar geheel bevriezen zou."

Daarna neemt de welsprekendheid van CALVIJN weer een hooge vlucht. Hij spreekt over de beroerten en oneenigheden, die de nieuwe leer opwekt. Er ontstaat opstand en strijd door! Maar dit is niet aan zijn leer te wijten, maar aan SATAN. CALVIJN ziet den vreeselijken vijand der zielen, die uit den slaap van Roomsche bijgeloovigheid ontwaken. »Het is den Woorde GODS eigen, dat het nooit te voorschijn komt, of de SATAN wordt terstond wakker gemaakt om het te bestormen. En dit is een zeer zeker teeken, om het te onderscheiden van de leugenachtige leeringen, die gemakkelijk te onderkennen zijn, doordat zij door allen gewillig worden aangenomen en weder in het gevlei komen, zoodat, toen eenige eeuwen te voren alles in diepe duisternis verzonken lag, deze Overste der wereld met de menschen naar zijn welbehagen zijn spel speelde en gelijk een SARDANAPALUS zich rustig nedergelegd en ongestoord zijn tijdverdrijf genoten heeft. Want wat zou hij anders hebben kunnen doen dan lachen en schertsen, daar hij zijn rijk zoo rustig en vreedzaam bezat? Maar zoodra al het licht van boven heeft geschenen en de duisternis eenigszins is gaan verdrijven, en zoohaast als de Machtige zijn rijk ging aanvallen en verstoren, is hij aanstonds uit zijn traagheid ontwaakt, om de wapenen op te nemen."

De brief eindigt met een onmiddellijk beroep op den Koning. »Voor u, o zeer luisterrijke Koning, zij nu met genoeg woorden uiteengezet, welke venijnige onbillijkheid bij onze lasteraars gevonden wordt, opdat gij niet te veel het oor zoudt leenen om aan hunne beschuldigingen geloof te hechten. Zelfs vrees ik, dat ik in dezen te wijdloopig ben geweest, aangezien deze voorrede bijna den omvang van een volkomen verdediging heeft gekregen, al was het mijn voornemen niet, eene verantwoording op te stellen, maar om uw hart zachter te stemmen, opdat gij onze zaak zoudt willen onderzoeken. Want hoewel uw hart thans van ons afgewend en vervreemd, ja ook tegen ons in toorn ontstoken is, toch hoop ik, dat wij het weer zullen herwinnen, indien het u behaagt, eenmaal zonder afkeer en gramschap deze onze belijdenis te lezen, waarvan wij verlangen, dat zij tot verantwoording voor Uwe Majesteit dienen zal. Maar indien integendeel de lasteringen der kwaadwilligen alras uwe ooren toestoppen, dat de beschuldigden geen gelegenheid hebben zich te verdedigen, en dat aan de andere zijde deze onstuimige kwaadaardigen, zonder dat gij er orde op stelt, door gevangenissen, geesels, pijnbanken, zwaard en vuur voortdurend blijven woeden, dan zullen wij voorwaar, als schapen ter slachting

gewijd, tot het uiterste gedreven worden; nochtans zóó, dat wij onze ziel in lijdzaamheid zullen bezitten, de sterke hand des HEEREN verwachtende. Deze zal zich zonder twijfel te zijner tijd openbaren, om gewapend te verschijnen, zoowel ten einde de armen uit hunne verdrukking te verlossen, als de verachters te straffen. De Koning der koningen, zeer machtige en zeer doorluchtige Koning, vestige uw troon in rechtvaardigheid en uwen zetel in billijkheid.

»Uit *Bazel*, den XXIII Augustus MDXXXV."

VII.

Heeft FRANS I deze prachtige woorden gelezen?[1]) BEZA schijnt het niet te gelooven, en het komt er ook weinig op aan. De ridderlijke Koning, die de letteren weder in eer bracht, die op tornooien schitterde, was niet in staat zijn geest op te heffen tot de hoogte, waarop de vergeten balling van *Bazel* stond.

FRANS I en CALVIJN! Hij, die na lang weifelen zich aan het hoofd der vervolgers stelt, en hij, die na een lange voorbereiding zich aan de spits der vervolgden plaatst.

De voorbereiding was lang, maar nog meer wonderlijk geweest!

Schier als kind door de pest uit *Noyon* verjaagd, vond de zoon van GÉRARD CAUVIN den besten leermeester in het Latijn, die er in dien tijd was, CORDIER, die eerst *Parijs* mocht verlaten, als hij hem onderwezen had. Te *Orleans* heeft hij den besten meester in het Grieksch, die er in dien tijd was, WOLMAR, leeren kennen, die uit *Duitschland* schijnt gekomen te zijn, waarheen hij later wederkeert, om hem zijne methode in te prenten. Twee eenige meesters, die eenige opvoeders blijken te zijn. Behalve dat zij hem de taal onderwijzen, spreken zij met hem over het Evangelie en CHRISTUS.

Het ellendige middeneeuwsche College van *Montaigu* moest hem, voordat het verdween, inwijden in al de geheimen van een onweerstaanbare redeneerkunst. Voor hem is in den nieuweren tijd het *Collège de France* gesticht, zoodat hij de eerste lessen, daaraan gegeven, kon volgen en een plaats in de rijen van de meesters van het Humanisme kon innemen.

1) „Maar noch de zonden van het Fransche volk, noch van den Koning zelven bewogen hem, naar deze dingen te luisteren of ze zelfs maar te lezen." (Opera, XXI, Vie de Calvin, p. 125.) Het is waar, zegt dezelfde schrijver, dat, indien hij ze bij toeval gelezen had *(si forte legisset)*, dit zeer nuttig zou geweest zijn, want hij was een vorst, „begaafd met een helder oordeel om de waarheid te onderscheiden", en die „uit zich zelven ons niet vijandig was". Zonderlinge inbeelding van den goedmoedige, die in de Icones het portret opnam van hem, die de vervolgingen begon en de Waldenzen vermoordde. Aldus laat BEZA zich over den Koning hooren: „En gij, Christelijke lezer, word er niet boos om, hier dezen tegenstander van de zuivere leer te zien. Het is mij goed voorgekomen, dezen vorst niet achterwege te laten, die de Hebreeuwsche, Grieksche, Latijnsche taal en de goede wetenschappen in eer heeft hersteld, om voorportalen voor den tempel der zuivere leer te zijn, en die de onwetendheid verdreef, welke verhinderde, dat de waarheid haar schijnsel gaf. En overigens, al heeft deze vorst groote onvolmaaktheden gehad toch zouden zij bijna als deugden kunnen aangemerkt worden, indien men ze vergelijkt met de boosheden, die na zijn dood gekomen zijn." (Les vrais pourtraits, 1581, p. 138.)

En op de schoolbanken, terwijl zijn neef OLIVETANUS er bij hem op aandringt den Bijbel te lezen, heeft hij bijna de gelegenheid om LOYOLA, die de gelofte van *Montmartre* uitspreekt, met den elleboog te stooten, en RABELAIS, die de Gargantua schrijft, te ontmoeten. Zij vertegenwoordigen den Jezuïetischen en den Gallischen geest, die beide zich tegen het Calvinisme zullen kanten.

Maar dit is nog niet genoeg De jonge CALVIJN komt in aanraking met de beroemdste hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid, L'ESTOILE, die zich nog te *Orleans* bevindt, en ALCIAT, die juist te *Bourges* komt. Zij vormen zijn geest om juist en zuiver te denken, zoodat hij niet alleen de Godgeleerde, maar ook de leeraar in het kerkrecht der Reformatie worden kan.

Maar de Voorzienigheid GODS had daarmede slechts de helft van haar taak vervuld. Wat zou het begrip zonder het leven zijn? In zijn heerlijke studiejaren mag hij wonderveel ervaren. De kerk legt voor hem al hare gebreken, hare geheimste zonden bloot. Hij leert hare zwakheden en hare hardheid kennen. Zij geeft hem, bij wijze van vergissing, geldelijke voordeelen; zij werpt hem onrechtvaardig in de gevangenis; zij verplicht hem het lijk van zijn vader aan haar vloek te betwisten. Als kind gaat hij de vreemde reliquieën van *Ourscamp* bezoeken; later ziet hij het bisschoppelijk wanbeheer te *Angoulême;* hij hoort de legenden van *Poitiers* en op het oogenblik, waarop hij *Frankrijk* verlaat, spelen de Franciscaners het onheilig spel te *Orleans*, om hem te laten zien, dat het bijgeloof in bedriegerij van de minste soort eindigt.

Maar naast de schaduw, die hen moest stuiten, schittert het licht, dat hen zou aantrekken. CALVIJN is leerling van BEDA, het hoofd van de Sorbonnistische bende, geweest; maar niet minder was hij de beschermeling van de vrienden van LE FÈVRE, COP en BUDÉ, en hij doorleeft al de gangen van de Fabriaansche beweging. Hij sluit innige vriendschap met ROUSSEL en de eerwaardige LE FÈVRE wordt meer dan honderd jaar oud, om hem te *Nérac* zijn zegen te kunnen geven. Te gelijker tijd ontvangt DE LA FORGE, voordat hij den marteldood sterft, hem in zijn huis en stelt hem in de gelegenheid, de vroomheid en den heldenmoed van de ontluikende kerk te leeren kennen, terwijl QUINTIN, het hoofd der Libertijnen, en SERVET, het hoofd van hen, die de Drieëenheid bestrijden, zich naar *Parijs* begeven, om den jeugdigen doctor afkeer in te boezemen voor hunne gevaarlijke ketterijen.

Hij trekt van plaats tot plaats, van het noorden naar het zuiden, van het zuiden naar het noorden, om waar te nemen, te luisteren, aanteekeningen te maken, hoofd en hart verrijkend met alles, wat hij bij de menschen en in de bibliotheken vindt. Hij werkt buitensporig veel; hij is streng asceet, en toch blijft hij vol jeugdige kracht en wordt hij gezocht en gevierd. Men ontvangt hem gaarne in alle kringen en overal, en op allen oefent hij dien geheimzinnigen invloed, die onweerstaanbare aantrekkingskracht, die een van de meest kenmerkende teekenen zijn van de souvereiniteit van het genie. Zij, die hem kennen, hebben hem lief, en zij, die hem liefhebben, kunnen den lust, hem weder te zien, niet weerstaan. De een na den ander vertrekt uit *Noyon*:

zijn broeder, zijn zuster, hij, aan wien hij de kapel der *Gésine* afstond, hij, aan wien hij het pastoorschap over *Pont-l'Evêque* overdroeg, en de luitenant des Konings LAURENT DE NORMANDIE . . .; uit *Parijs* zijn meester CORDIER, zijn medeleerlingen DE MONTMOR, zijn vrienden COP, zijne vrienden DE BUDÉ . . .; uit *Orleans* de zoon van zijn vriend DANIEL . . .; uit *Bourges* de COLLADONS; uit *Poitiers* VÉRON, de procureur BABINOT, de lector SAINT-VERTUNIER . . .; wel een bonte rij, die echter bewijst, welk een bekoring er uitging van den persoon, dien men heeft durven verwijten, dat hij geen liefde ondervond, noch wist in te boezemen!

Maar eindelijk is hij gereed. Hij heeft zijn land laten beven door COP's rede. Door zijn stille propaganda heeft hij overal sympathie verworven. Hij kan spreken en men kan hem aanhooren. En als FRANS I, niet tevreden met de Protestanten door edicten te vernietigen, ze ook nog door lasteringen hun eer wil ontstelen, antwoordt CALVIJN den Koning door zijn Institutie.

Het is een verheven tweegevecht; wanneer men de strijders tot elkander ziet naderen, krijgt men den indruk van koninklijke waardigheid. Maar hij, die waarlijk als koning optreedt, is niet FRANS I, doch CALVIJN.

Zijn voorbericht is als de plechtige afkondiging van zijn troonsbestijging. Hij geeft daarvan aan *Frankrijk*, aan *Duitschland*, aan de wereld kennis. Voortaan is hij het hoofd en de verdediger. Hij neemt den geestelijken scepter in de hand, dien men hem niet zal ontrukken. Hij zet op zijn hoofd de schitterende kroon, die de duisternis van zijn afzondering, bescheidenheid en schuchterheid voortaan niet meer voor de bewonderende blikken zijner discipelen kan verbergen.

Of liever, GOD zelf, die Zijn werk voltooit, heeft in de stilte der afzondering den bleeken, geringen jongeling, dien Hij heeft verkoren, opgevoed, geleid, gezalfd als den nieuwen DAVID tegen de nieuwe GOLIATHS: den Koning, den Paus, den Keizer. Hij zal de Protestantsche Christenheid tot hare nieuwe bestemming leiden. Al tracht hij zich achter aangenomen namen te verschuilen, al zoekt hij de geheele wereld door »schaduw en verborgen schuilhoeken", laat hem zelfs naar *Italië* vluchten, — het oogenblik nadert, waarop FAREL hem met heilig geweld zal dwingen den troon te bestijgen, dien de Voorzienigheid voor hem heeft bestemd. Deze troon is *Genève*.

APPENDIX I. [1]

Geslacht De Hangest.

Jean de Hangest († 1490) huwde met Marie d'Amboise, zuster van den kardinaal Georges d'Amboise. Uit dit huwelijk werden vier zonen en twee dochters geboren. De zonen zijn:

1°. Jacques de Hangest, gestorven zonder een mannelijk erfgenaam na te laten.

2°. Charles de Hangest, in 1461 geboren, abt van Sint-Eloi, bisschop en graaf van Noyon, pair van Frankrijk. Hij stierf 19 Juni 1528.

3°. Adrien de Hangest, heer van Genlis, opperschenker van Frankrijk. Hij trouwde Claude du Mas en hem werden vijf kinderen geboren: *a.* Jean, bisschop en graaf van Noyon, pair van Frankrijk, omdat zijn oom van deze ambten afstand deed. *b.* Claude, abt van Sint-Eloi, mededíscipel van Calvijn. *c.* Louis, de jonge Genlis genaamd, die zich bij den slag van Cérisoles onderscheidde en in 1544 voor Chalons gedood werd. *d.* Jean, heer van Ivoy, een van de voornaamste onderbevelhebbers van Condé. Hij verdedigde twintig dagen lang, in 1562, Bourges tegen de Roomschen. Door de Spanjaarden gevangengenomen, vermoordde men hem op zijn bed in 1572. *e.* François, in 1543 kapitein van het Louvre. Met vriendschapsbanden aan Condé verbonden, werd hij een zijner onderbevelhebbers en later kolonel Protestantsche infanterie. Met hem stierf het huis Hangest-Genlis uit, want evenals zijn broeders stierf hij zonder kinderen na te laten.

4°. Louis de Hangest, heer van Montmor en van Chaleranges. Hij werd raadsheer en kamerheer des Konings. Hij huwde Marie du Fay d'Athies, vrouwe van Moyencourt en Chepigné. Uit dit huwelijk werden geboren: *a.* Joachim, heer van Moyencourt, Montmor en Chaleranges, kapitein over 50 krijgslieden. In Péronne weerstond hij de aanvallen van het keizerlijke leger. Hij werd in 1537 met zijn broeder, den heer van Ivoy gedood, toen Saint Pol door de keizerlijken werd genomen. *b.* Ives, heer van Ivoy. Joachim en Ives waren Calvijn's studiegenooten. *c.* X, derde zoon, wiens naam onbekend is en die zich naar Genève begaf. *d.* Philippe, die in 1521 met Jean d'Apremont, heer van Buzancy en van Amblise, in het huwelijk trad.

---

1) Van het aanhangsel kunnen wij alleen datgene overnemen waarnaar in het werk verwezen wordt.

APPENDIX II.

Calvijn's verblijf te Poitiers.

1. De Basse-Treilles-tuin. Calvijn logeerde bij den prior van Trois-Moutiers, de hoofdplaats van het arrondissement Loudun. François Fouquet, de prior, woonde er niet; hij had zijn verblijf te Poitiers. Van hem en het huis, waarin hij Calvijn ontving, weet men niets. Over den tuin der Basses-Treilles kunnen wij het volgende mededeelen:

Fl. de Raemond en de „France protestante" en de „Nouvelle biographie générale" vergissen zich, wanneer zij meenen, dat Régnier de la Planche, die luitenant-generaal was, een zoon had, die hem in zijn ambt opvolgde. Hij had wel een zoon, doch deze werd geen luitenant-generaal. Hij werd als luitenant-generaal opgevolgd door François Doyneau, heer van Sainte-Soline. De Koning van Frankrijk maakte hem in 1527 van raadsheer bij het gerechtshof tot luitenant-generaal van Poitiers. Het volgende heeft de heer A. Richard gezegd omtrent het verblijf van Calvijn te Poitiers. In 1534 werd de nieuwe religie het eerst daar ter plaatse uitgeoefend bij gelegenheid van den dood eener bloedverwante van den maire. Er was bij de rouwplechtigheid geen priester tegenwoordig. Op een lijst van hen, die de lijkbaar volgden, worden bijna alleen lakenkoopers vermeld. Het hotel van den luitenant-generaal Doyneau was gelegen in de Moulin-à-Vent-straat. Daarachter was een groote tuin, die uitkwam op de Basses-Treilles-straat, tegenover het Seminarium. Daar moeten de bijeenkomsten plaats gehad hebben, waarvan De Raemond spreekt. De Saint-Louis-straat is op een deel van den tuin gebouwd.

Te Poitiers ging de beweging tot reformatie van mannen van aanzien uit. De professoren bevorderden haar door hunne lessen, de overheidspersonen door hunne verdraagzaamheid. Waarschijnlijk was ook de luitenant-generaal de nieuwe denkbeelden toegedaan. Dit is aannemelijk, omdat, niettegenstaande de bevelen des Konings en de rechterlijke vonnissen, er weinig terechtstellingen plaats hadden.

2. Jean Boisseau, heer van La Borderie, in 1513 (?) geboren, was een van de aanzienlijkste personen van Poitiers in de XVI[e] eeuw. Hij oefende het ambt van advocaat uit en mocht een geleerd en rechtschapen man genoemd worden. Hij werd blind. Zijne gedenkschriften en adviezen werden in het licht gegeven, behalve een uitnemende verhandeling over het getuigenbewijs.

De Raemond zegt, dat hij zijn Gereformeerde belijdenis weder afzwoer en in 1589, op tachtigjarigen leeftijd, Roomsch stierf. De „France protestante" beweert, dat hij een van die Protestanten was, die zich schaamden voor hunne belijdenis en voor het uiterlijk altijd Roomsch bleven.

Maar in de „Archives historiques de la Saintonge et de l'Aunis" vindt men een flinken, waardigen brief van Boisseau, gericht aan Catharina de Médicis, waarin hij uit naam van de Protestanten van Poitiers, „die zeven à acht duizend in aantal zijn", vraagt om een meer nabijgelegen plaats te hebben voor godsdienstoefeningen. Hij zegt daarin, dat zij verplaatst zijn om „op vijf groote mijlen" afstand te Lusignan te vergaderen. Het was voor velen onmogelijk, dien weg te gaan, en daarbij was er gevaar aan verbonden. „Monniken zouden er op geloopen hebben en, daarover gaande, hadden zij onderscheidenen van zijn religie daarop

beleedigd, zoodat bevel tot gevangenneming tegen hen was gegeven." Daarom vroeg hij „een of andere graanschuur of een andere plaats in de gemeente Biart, of te Bucerolles, of ongeveer een mijl van genoemd Poitiers, of in een of andere gemeente of dorp, waar de supplianten gemakkelijk op een morgen zouden kunnen komen en gaan". Deze brief is niet gedateerd. Maar hij schijnt in 1568 geschreven te zijn. Want in de „Archives historiques du Poitou" vindt men een brief van Karel IX aan Du Lude, van 1568, die een antwoord schijnt te zijn op het verzoek der Gereformeerden. De Koning weigerde, onder voorwendsel dat, als hij toestond dat men bij Poitiers vergaderde, men ook te Lusignan zou blijven saamkomen, en dan had men twee plaatsen voor Godsdienstoefeningen in plaats van één.

De Raemond heeft te recht medegedeeld, dat Boisseau weder met de Gereformeerde kerk brak en Roomsch stierf, doch niet in 1589, maar in 1591. In de „Archives historiques du Poitou", XV, p. 23, 24, lezen wij: „Op Zaterdag 4 Mei 1591 stierf te Poitiers Me Jean Boiceau, Sr. van La Borderie, beroemd advocaat, op den leeftijd van 78 jaar. Reeds tien jaren geleden had hij het gezicht verloren en toch gaf hij als altijd consult. Veertien dagen vóór zijn dood zwoer hij de ketterij af, die hij sedert 30 jaar beleden had, ontving het heilig sacrament en werd in de Notre-Dame-la-Petite-kerk begraven."

3. Charles de Sainte-Marthe. „Men moet den naam van den Sainte-Marthe voegen bij die der zoekers van nieuwigheden, die in de ministrerie van Poitiers gestudeerd hadden en die door geheel Frankrijk de leeringen van hun verleider zochten te verbreiden." („France protestante".) Hij was de tweede der twaalf kinderen van Gaucher de Sainte-Marthe, geneesheer des Konings. „Hij begon luister bij te zetten bij de familie, die gedurende twee eeuwen een der schitterendste letterkundige dynastieën van dit land zou zijn." (F. Buisson, Sebastien Castellion, 1892, I, 130.) Na, nog zeer jong zijnde, aan het College van Guyenne onderwijs te hebben gegeven (1533), kwam hij te Poitiers terug, waar hij koninklijk hoogleeraar in de Theologie wordt (1537).

Door den invloed van zijn vriend Laurent de Normandie, die in de rechten studeert, ontvlamt hij in geestdrift voor de nieuwe denkbeelden en voor Calvijn. Hij schreef dezen een brief, hem vragende om zijn vriendschap, onder mededeeling van de vorderingen, die het Evangelie in de stad maakt, daarbij gewag makend van de vijanden die hem bedreigen. Hij eindigt zijn schrijven met te zeggen, dat hij, liever dan voor zijn tegenstanders uit den weg te gaan, zijn leven zal wagen.

De „Histoire ecclésiastique" meldt, dat Sainte-Marthe in 1537 een college in de Theologie begon, maar dat hij, omdat hij geen grondige kennis bezat, meer rook maakte dan vuur. Een hard oordeel. Waarheid is, dat hij in genoemd jaar Poitiers verliet; te Grenoble werd hij in de gevangenis geworpen, waarin hij dertig maanden zuchtte en waaruit hij niet ontslagen werd, dan nadat hij krankzinnigheid had voorgewend. Hij vond een toevluchtsoord te Lyon, waar hij de bewonderaar van Dolet werd, dien hij de evenknie van Erasmus, Bembo en Sadolet noemde. Hij sprak van Marot als van zijn vader, met wien hij verbonden was. Is hieruit het oordeel van de „Histoire ecclésiastique" te verklaren?

Op dat oogenblik was hij wel voor het Evangelie en sprak dit ook krachtig uit. Daarom besloot hij naar Genève te gaan, om Calvijn te dienen, die daarheen zou terugkomen. Hij werd door Viret ontvangen, die meende, dat hij in hem den geschikten directeur voor het college gevonden had. Calvijn keurde die keuze goed, Sainte-Marthe kreeg de benoeming en begaf zich daarop naar Frankrijk, om orde te stellen op zijn zaken en zijn bruid te halen. Men wierp hem in de gevangenis, maar slechts voor korten tijd. Hij werd een gunsteling van Marguerite van Valois, die hem „lieutenant criminel" te Alençon maakte. Hij schreef de lijkrede voor de Koningin.

4. Antoine de la Duguie. Hij was nog niet regent, toen Calvijn te Poitiers kwam, ofschoon De Raemond dit beweert. In een Latijnsch gedicht van Boucharst wordt hij een „Mitis et excelsa vir bonitate potens" genoemd. (Dreux du Radier, II, p. 239.)

REGISTER.

D.

E.

F.

G.

Q.

R.

S.

T.

INHOUD.

Eerste Boek.

DE FAMILIE.

HOOFDSTUK I. — **De Bakermat.**

HOOFDSTUK II. — **De Kinderjaren.**

Tweede Boek.

DE STUDIEJAREN.

HOOFDSTUK I. — **Parijs. Calvijn's geestelijke en zedelijke ontwikkeling.**

HOOFDSTUK II. — **De leer van Le Fèvre.**

Derde Boek.

DE BEKEERING VAN CALVIJN.

Vierde Boek.

REIZEN DOOR FRANKRIJK.

HOOFDSTUK I. — Angoulême.

HOOFDSTUK II. — Nérac.

HOOFDSTUK III. — De legende van het brandmerk.

HOOFDSTUK IV. — Vertrek uit Frankrijk.

Vijfde Boek.

BAZEL. VOORREDE DER CHRISTELIJKE INSTITUTIE.

HOOFDSTUK I. — **Bazel.**

HOOFDSTUK II. — **De voorrede van de Christelijke Institutie.**

